

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

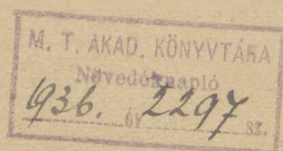
SZERKESZTI: DR. ILLYEFALVI L. LAJOS

BUDA ÉS PEST A TÖRÖKURALOM UTÁN

ÍRTA

PÁSZTOR MIHÁLY

300353

Berendezkedési tervek.

Ebben az esztendőben van kétszázötvenéves évfordulója annak a véres, nevezetes viadalnak, amely Buda várát felszabadította a török uralom alól. Károly lotharingiai herceg szövetséges hadai 78 napos ostrom után foglalták vissza Hollós Mátyás egykor büszke várát, melyben 145 esztendeig a török volt az úr.

1686. szeptember 2-án dőlt el, hogy a török szerencsecsillaga leáldozott. Abban az esztendőben hétfői napra — mosolygó, szép őszi napra — esett szeptember másodika. Délután 5 órakor megdördültek a Kissvábhegy lejtőjén a rohamra uszító ágyúk és másnap délelőttjén már vége is volt a küzdelemnek. Akkorra már csak a pusztulás dolgozott. Egetostromló, hatalmas lánggal égett Budavára; romokban hevert a felszabadított város. Halottak, meg döglött paripák heverték szerteszéjjel és a prédára éhes zsoldos katonaság vad rikoltozása elvegyült az égő gerendák recsegésével.

Gyorslábú paripákon vágató kurirok vitték mindenfelé a nagy győzelem hírért. Bécsbe, a császárnak a német nagymester, Neuburgi Lajos herceg vitte meg az örömhírt; az özvegy császárnénak, Károly herceg napának, a fiatal Commercy; a bajor választófejedelem feleségének, gróf Serényi és a pápának gróf Thun máltai lovag. De gyorsfutár ment Európa csaknem minden fejedelmi udvarába és a szeptember hónap a nagy diadal megünneplésével telt el mindenfelé. Egész Európa örült és ünnepelt. Hálaadó istentiszteleteket tartottak; örömtűzeket gyújtottak, népünnepeket rendeztek és szóltak a harangok, meg a mozsarak Béctől Madridig és Rómától Berlinig.

A magyar nemzet és a magyar főváros most készül megünnepelni kétszázötvenedik évfordulóját ennek a grandiózus viadalnak, mely új fejezet kezdetét jelzi a magyar történetében.

Hatásában és következményeiben katonai és politikai tekintetben egyaránt jelentős volt Budavár elfoglalása; hiszen tulajdonképpen Budavár elfoglalásával kezdődött a török uralom visszaszorítása a Balkánra. Ez a visszaszorítás nem ment gyorsan és még temérdek vért, rengeteg áldozatot követelt. 1699-ben Karlócánál békét kötött ugyan Lipót császár a szultánnal, de kilencven év múlva még mindig a török háború fogyasztja a magyar katonát és a pénzt; pusztítja az országot. A karlócai béke — mely véget vetett a törökök magyarországi uralmának és európai túlsúlyának — huszon-

öt esztendőre szólt ugyan, de csak tizenhét évig tartott. 1716-ban újra megindult a török háború és folyt tovább sok-sok megszakítással és változó szerencsével. A passzarovici, nándorfehérvári békekötések mutatják az útját és csak 1791-ben a szisztovai békességgel érnek véget a XVIII. század török háborúi.

Sajnos, azzal, hogy felszabadult a török uralom alól, Buda nem lett magyar. Németekkel és rácokkal ültette be a bécsi kormány és csaknem másfélszáz esztendő kellett hozzá, míg egészen a miénk lett, magyarrá lett a magyar főváros. A felszabadító háború katonai sikereit arra használta fel az osztrák hatalom, hogy véglegesen berendezkedjék Magyarországon. A végnélküli háborúskodás temérdek pénzbe került, de sokba került a fényes udvartartás is. A hivatalnoki kar — kicsinye, nagyja egyaránt — rendszeresen dézsmálta az állami jövedelmeket. Nem csoda, ha az államháztartás folytonos pénzzavarral küzdött és Bécsben a felszabadított Magyarországot új jövedelmi forrásként üdvözölték. Az udvar itt akarta regresszálni magát és az volt a célja, hogy minél több pénzt préseljen ki Magyarországból.

Tervek, elaborátumok készültek ennek a sok-sok vérveszteségtől elalélt országnak a kiaknázására. Ily elaborátumot készített Magyarország leigázására többi között Frater Angeli Gabriele da Nizza, ama génuai származású ferences barát, aki Budavár ostroma alkalmával újfajta tűzigépeket eszelt ki és ezért Bécsben megtették a császári tűzijátékok felügyelőjévé. De a ferencesbarát javaslatainál sokkalta jelentősebb és érdekesebb a későbbi esztergomi érseknek, Lipót császár bizalmas tanácsadójának, Kollonics Lipótnak 1689-ben készült berendezkedési tervezete (Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn des Status Politici, cameralis et bellici), mely útmutatást ad Magyarország politikai kormányzására és pénzügyi kihasználására. Mindenre kiterjedt Kollonics javaslata. Megmutatja, hogy miképpen kell megteremteni a bürokráciát, mely bécsi irányítás és ellenőrzés mellett igazgatja és kordában tartja Magyarországot. Megreformálja az igazságszolgáltatást. Úgy mellékesen a latinra fordított alsóausztriai polgári és büntetőtörvénykönyvet, a Praxis criminalis-t, becsempészi a magyar gyakorlatba és Kollonics Einrichtungswerk-jével bevonul hozzánk a kínvallatás rendszeres alkalmazása. Vannak ötletei Kollonicsnak az egyház és az iskola; a hadügy, pénzügy és az egész gazdasági élet megreformálására is. De minden reformjavaslatát a fiskális szempontok jellemzik. Elsősorban azt a problémát próbálja megoldani, hogy miképpen lehetne pénzt, minél több pénzt kiszípolozni a sok vérveszteségtől elalélt, a sok háború alatt elnéptelenedett és elszegényedett országból. »A török területek visszafoglalása után a régi államterület több mint egyharmada lakatlan pusztaságként hullott vissza a régi állami kerektekbe« mondja Szekfü Gyula. Kollonics elsősorban ezekből a területekből akart pénzt csinálni, ezeket akarja értékesíteni és így született meg a neo-acquistica-commissio, melynek az a tiszte, hogy áruba bocsássa a gazdátlanlanná

vált pusztákat és uradalmakat, a régi tulajdonosokon pedig, akik birtokukhoz való jogcímüket igazolni tudják, behajtsa a visszafoglalás taksáját, a *jus armorum*-ot. Kollonics második proposíciója a lakatlan területek benépesítése, mert a legkövőbb televény sem terem, ha szorgalmas kezek meg nem munkálják; jobbágy nélkül jóformán értéktelen a föld, tehát Kollonics szerint a legfontosabb és legsürgősebb teendő a puszták országa benépesítése elsősorban természetesen azért, mert *ubi populus, ibi obulus*. Egyelőre csak nemtelen fizetett adót, Kollonics megpróbálta a nemességre is rákényszeríteni az adófizetést, de ennél a pontnál még Kollonics tudománya és a bécsi kormány hatalma is csüörtörtököt mondott.

1689. augusztus 22-én külföldön már ki is hirdették Kollonics bevándorlási rendeletét. Kedvezményekkel, adóelengedéssel próbálják idecsalogtatni az idegeneket, akiknek beszivárgása egyébként már 1688-ban megindult, a következő esztendőben pedig fokozódott. Budára és Pestre akkoriban jönnek a német gyarmatosok első csapatai. Kollonics természetesen katolikus német jövevényekkel szeretné beültetni az országot, »hogy a királyság, vagy legalább is a királyság nagyrésze lassankint germanizáltassék; a forradalmakhoz és zavargásokhoz szokott magyar vér a német által mérsekeltessék és ezzel természetesen örökös királya és ura iránt állandó szeretethez és hűséghez szokják.« Fejlesztani akarja a jólétet és a vagyonosságot, mert hiszen adót csak az tud fizetni, akinek van miből. Óvatosan hozzáteszi azonban, hogyha a jólét bizonyos fokot elért, időnkint le kell csapolni, eret kell vágni ezen a jóléten, nehogy a nép túlságosan elbizakodjék.

Könnyíteni akart a jobbágyok adóterhén, de nem igen sikerült neki. Híressé lett *Einrichtungswerk*-jében rámutatott arra, hogy miképpen garázdálkodik Magyarországon a katonaság, melyet a bécsi kormány téli szállásra ideterelt, mert ez volt a legegyszerűbb módja az olcsó katonatartásnak. Az évről-évre a magyar nép nyakán élősködő császári sereg zsarolt és pusztított a magyar földön és mindent felélt. Mint egy ellenséges ország, a zsoldját meg nem kapó, garázda katonaság kényére-kedvére van hagyva a koldus magyar nép — írja Kollonics. Szabad zsákmány élete és vagyona papnak, nemesnek, polgárnak és parasztnak, kinek minden napja bizonytalanság és rettegve várja a holnapot.

Mintha a magyarok háborúban elfogott rabszolgák lennének, úgy bánnak velük, — írja jelentésében egy császári tiszt, Flämitzer hadbíró. A főparancsnokok maguk is a leggonoszabb kihágásokra adnak példát a katonáknak. A legkisebb csapat vezetője is aranybányának tekinti állását. Tőkét gyűjt, mérhetetlen fényűzésben él a jobbágyok véres verejtékéből.

Végtelenül szomorú korszaka ez a magyar históriának, mert a felszabadító háborúk a magyar népre nyomorúságot, szegénységet és megaláztatást hoztak. Örvendezni a katonai sikereken bizony nem lehetett nagy kedve annak az emberöltőnek, mely ezt a kort megérte.

Az ország nagy része pusztaság. Sok száz négyzetmérföldnyit tesz ki a gazdátlan jószág, melyet eke nem szánt, munkáskéz nem munkál; gaz nő rajta és dudvát terem. Budavár visszafoglalása után tizennégy esztendővel, 1690-ben csupán a »törvényesen egyesült« Pest, Pilis és Solt megyében 249 elhagyott, elpusztult helyet, községet és pusztát olvastak össze a hivatalos emberek. Egy sereg községről, birtokról azt sem tudták kié? Ilyen gazdátlan birtok volt például a kecskeméti járásban: Dabas, Besnyő, Kisbócsa, Újfalú, Boldogháza, Ráda, Vány, Babád, Gyál, Pákány, Bugyi és Szentlőrinc. Buda és Pest közvetlen környékén az 1690. évi összeíráskor elhagyott birtok volt: Soroksár, Szentlőrinc, Gubacs, Gyál, Szentmihály, Üllő, Cinkota, Kerepes, Káposztásmegyer, Göd, Törökbálint, Csepel, Budakeszi, Nyék, Hidegkút, Tuzberek, Békásmegyer, Kising, Üröm, Solymár, Szentlászló és Fehéregyháza.¹⁾

Mind csupa pusztaság; a felszabadult és felperzselt Budavár volt közöttük a puszták fővárosa. És mégis, ebből a felégetett városból, a romokból, pernyéből, zsarátból virágzott ki Budapest. Sok-sok idő, sok nehéz küzdelem, igyekezet és kitartás, a politikai és a gazdasági viszonyok szerencsés összejátszása kellett hozzá, hogy — mint a költő mondja — phönixként poraiból megélemedjen. Amíg méltó és igazi fővárosa lett ennek a több szomorúságot, mint örömet megélt, sokat szenvedett országnak.

Hogyan lett azzá? Mint támadt életre? Miképen indult el a két falusias város karrierje? Erről szólnak a következő lapok.

Most, amikor megújulásának kétszázötvenedik évfordulóját készül megünnepelni Budapest, meg akarjuk eleveníteni a küzdelmes idők első éveit, a községi kormányzat berendezkedését. Az első lakók, az első gyarmatosok primitív életét; a nagy erőfeszítéseket és kicsinyes civódásokat, meg azt, hogy miként bujtak ki a romok alól az első házak és az első templomok.

¹⁾ Gerlóczy Károly: Pest, Pilis, Solt. I. 64.

Buda és Pest megújhodása.

A régi Buda.

Milyen volt Buda Mátyás király korában?

Régi metszetek — századokkal ezelőtt élt képrírók fába vésett ábrázolásai — próbálják számunkra megeleveníteni Hollós Mátyás fővárosát. Ezek között a metszetek között a legrégebbek egyike az 1493-ban Nürnbergben megjelent Hartmann-Schedel világkrónikájából való, amelyet Michael Wohlgemut rajzolt. A renaissance-király várhegyen épült soktornyú palotája, a templomok sokasága és a házak hosszú sora mosolyog felénk a képről, melynek topografiai hűségéhez azonban sok szó fér. A tudományos kutatás úgy látja, hogy a nürnbergi mester krétáját a fantázia vezette. Wohlgemut valószínűleg emlékezet után dolgozott és nem a helyszínen skiccelte le városképét, amelynek házformái, utcasorai meglepően hasonlítanak Nürnberg e korból való városképeihez. Körülbelül ugyanezt mondhatjuk az utána következő külföldi metszetekről is, melyekhez többé-kevésbé szintén Wohlgemut vagy Merian képei szolgáltak mintául.¹⁾

De hát milyen volt a Mátyás-kori Buda és milyen stílusban épültek a régi Buda házai? Bretagnei Anna francia királynő egyik embere, aki II. Ulászló jóvendőbelijét, Candalei Annát 1501-ben a magyar fővárosba kísérte, azt írja, hogy Buda házait az ott lakó németek, firenzeiek és velenceiek *olasz modorban* építették. És hozzá teszi, hogy a várpalota a lehető legszebb fejedelmi lak, amelynek szépségét még szebbé teszi az elragadó fekvés. Viszont báró Vratiszlav, aki 90 évvel később, 1591-ben II. Rudolf császár rendkívüli követének kíséretében járt Budán, azt jegyzi meg, hogy a Várpalotától északra menve *»rég magyar építészeti modorban* épült házak sorakoznak.«

Sajnos, sem Mátyás korából, sem a későbbi korból nem maradt ránk Budáról megbízható, teljesen hű városábrázolás. Csak tapogatózik a tudományos kutatás és rá kell bízni magunkat a képzeletre, ha vissza akarjuk álmodni a dicsőséges multat.

¹⁾ L. Horváth Henrik: Buda a középkorban és *Kelényi B. Ottó*: Erhard Schön magyar vonatkozású metszetei, különös tekintettel Buda 1541. évi ábrázolására. (Főv. Könyvtár Évkönyve II. 1932.)

A kortársak és az átutazó külföldiek feljegyzései még legközelebb járnak az igazsághoz. Oláh Miklós esztergomi érsek tíz évvel a mohácsi vész után elragadtatással beszél a pompás Budaváráról, mely Magyarország kereskedelmének központja és az olasz, a német, a lengyel és a török kereskedők gyülekező helye. A Vár — mondja a tudós pap — belül és kívül egyaránt nagyszerű. Pompás épületei, büszke tornyai elragadó látványt nyújtanak. A Vár környéke pedig épenséggel elbájoló, lélekemelő. A Várhegy belseje üreges, mert tele van borpincével. Nem győzi dicsérni a remekművű királyi palotát, melynek szobrai, ívezetei, rakott művei csak úgy csillognak a sok aranytól. Leírja ő is Hollós Mátyás híres-neves könyvtárát, amelyről annyit beszélnek s amelyet annyira csudálnak a külföld tudósai.

A török uralom alatt azonban Buda arculatja teljesen és tökéletesen átalakult és megváltozott. Ez érthető is. Buda a török időkben nagy katonai város lett, a Fülektől Vég-Szendrőig terjedő beglerbégségnek katonai és politikai központja. Már pedig a basagazdálkodás inkább rombolt, mint épített.¹⁾ A város régi magyar királyoktól kapott kiváltságai a török idők alatt megszűnnek. A török katonai igazgatás alatt megváltozott, kicserélődött a város népessége is. A régi lakosság jó része elvándorolt; az új lakosság nagyobb része katonaság vagy mohamedán, főképen bosnyák kézműves és kereskedő, ámbár laknak Budán magyarok, zsidók és szerbek is. Ami az ostromok idején el nem pusztult, az építési alkotásokat a török nem gondozta. Az idő foga elvégezte azt, amit az ágyúk tüze el nem intézett. Így pusztult el Mátyás király híres palotája is. A Corvin-könyvtárt kifosztották, kincseit elhordták.

De a pusztításban segített a tűz, víz egyaránt. 1606. május 31-én a villám beütött az egyik puszkaporos toronyba. A robbanás rettenetes rombolást végzett az épületekben és várfalakban. A királyi palotán is rajta hagyta kezennyomát e szerencsétlenség. A vár és város egy része leégett és a török csak ideiglenes házakat épített a régiek helyére. De annyi mindenféle baj után is a Budán járt külföldi utazók még mindig elragadtatással beszélnek Budáról. II. Ulászló esküvője alkalmával a francia királyné unokahúgának egyik kísézője 1501-ben még azt írja, hogy az udvari ebéd »a világ egyik legnagyobb és legpompásabb termében ment végbe, itt minden ragyogott az aranytól és ezüsttől. Az étteremben a világ lehető legszebb pohárszékét láttam: annak kilenc polca majd leszakadt a sok findzsa, csésze, tányér, palack, csemegéstál alatt; ugyanis mindez színaranyból és ezüsből volt.« A nagyszerű vadaskertekről sem feledkezik meg. De még 40 évvel később is megcsodálta Budát az idegen. Evlia Cselebi²⁾, a világjáró török tudós, apja elbeszélése nyomán feljegyezte, hogy amikor a török sereg

¹⁾ Ballagi Aladár: Élő tanítások 567.

²⁾ Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660—1664. Fordította és jegyzetekkel kísérte dr. Karácsony Imre, Budapest 1904.

1541-ben bevonult Buda várába, rengeteg freskóval díszített házat látott ott, amelynek ablakai kristályüveggel, fedelei sárga- és vörösrézszel vagy fa, meg ólomlemezekkel voltak fedve. Viszont Brown Eduard londoni orvos-professzor — aki 1669-ben, 17 évvel a felszabadító háború előtt járt Budán — már romokban találja Mátyás palotáját. Megállapítja, hogy a város rendkívül sokat vesztett hajdani fényéből, de a karcsu mecsetek, meg a híres fürdők nagyon tetszenek neki. Egyébként pedig azt írja, hogy »Buda gyönyörű fekvésű és igen nagy város,« sőt megállapítja azt is, hogy Buda átellenében a Duna tulsó partján a szabályos négyszögletű Pest igen szép rónaságon terül el s kőfalai és tornyai, valamint mecsetei Budáról tekintve igen szép látványt nyújtanak. Az a véleménye, hogy Buda és Pest legszebb valamennyi dunaparti város között.

A világjáró török tudós, Evlia Cselebi¹⁾, aki Lotharingiai Károly győzelme előtt 20 esztendővel látta Budát, elsősorban szintén a város gyönyörű fekvését és a nagyszerű, poétikus tájéket magasztalta, mely pompás foglalatként a két várost körülöleli. Dicséri a zöldbe öltözött s néha — alkonyatkor — opálszínben játszó hegyeket, dombokat, meg a smaragdszőnyeggel beborított virágos mezőket és völgyeket. A török világban — így meséli Evlia Cselebi — csupa szőlőskert volt a Várhegy alja. Akkoriban két külvárosa volt a Budai várnak. Az egyik a *Debbagkhane*, vagyis tímár város. Ez volt a mai Tabán.²⁾ Ebben a városrészben túlnyomóan iparosok, főképen pedig szattyánkészítők, bőrgyártók, tímárok, magyarán *tabakosok* laktak és — ha ugyan igaz — ezer téglaeépület állott a tímár városban. A másik külváros a *Böjük*, vagyis a nagy külváros. A mai Vizivárost és Halászárvárost így hívták abban az időben, melyben — ha Evlia Cselebinek hinni lehet — 2500 szőlővel és kerttel körülvett ház állott. De amerre járt-kelt a török utazó, mindenütt szőlőskert, virág és gyümölcsfa köszöntötte. Nagyszerű sétahelyek voltak akkoriban Budán. A »Király-szőlő«, meg a »Szőlő-liget« volt közöttük a legnevezetesebb. Veli bég fürdőjének, a mai Császár-fürdőnek a környékét dicsérték legjobban. Itt volt a basa nyaralója és az egész környék telistele volt virágos kerttel. Veli bég fürdője mellett épült a *Baruthkáne*, vagyis a löpőmalom, melyet a

¹⁾ Cselebi — dr. Kunos Ignác közlése szerint — annyi, mint *efendi*, vagyis úr. A kettő között az a különbség, hogy míg az *efendi* szó törökországi urat jelent, addig a »cselebi«-nek az európai, az idegen vagy a külföldet járt urat nevezik.

²⁾ A »Tabán« szó délszláv nyelven »talp«-at jelent. Ép ezért sokan azt hiszik, hogy azért nevezték Tabánnak a Tabánt, mert a Gellért-hegy talpa. De Tabán van Győrben is, van más török uralmat átélő olyan városban is, ahol, pl. mint Szolnokon, nincs is hegy. Azért sokkal valószínűbbnek látszik Joanovits Pál magyarázata. Joanovits szerint ugyanis — mint Budai Notesz című könyvében írja — a török idők tímár foglalkozást űző lakosságáról nevezték el Tabánt. A török uralom idején ugyanis főként tímárok, talpbőr-készítők, cserzővargák, vagyis *tabakosok* laktak a későbbi Rácvárost. Ép ezért a török Tímár-városnak, »Tabakhané«-nak nevezte ezt a városrészt. Viszont el tudok képzelni olyan magyarázatot is, hogy azért Tabán a Tabán, mert a belsőváros lábánál, talpánál, vagyis a város végében terül el.

melegforrás vize hajtott. Régi metszetek Császár-malmoknak nevezték ezeket a malmokat, melyeket később a németek lisztőrlő malmokká alakítottak át. Bél Mátyás szerint nem messze a malmoktól 1717-ben egy ház építése alkalmával felfedeztek egy földalatti folyósót, mely a várba szolgált. A hagyomány szerint a török időkben ezen a földalatti titkos folyósón szállították fel a várba a löport, ha szükség volt rá.

Csupa szőlőskert volt a Margit-körút vidéke is, aminthogy virágos- és szőlőskertek díszítették a Rózsadombot is, melynek földjében kevés híján 400 esztendő óta pihen Gül Baba, a bektási dervis-rend öreg harcosa. A mai Farkas-rét volt a budai pasák gyümölcsöskertje és szőlő termett Kelenföldön is, amelyet a török *Kilen Ovászi*-nak¹⁾ nevezett.

A hegykoszorú, rajta a sok szőlő, zöld takaró, a virágos mezők, a napfényben ragyogó Duna és Pest felől a végtelen rónaság, a mezők smaragd színű szőnyege: ez vette körül, ez tette széppé a hegy tetején ülő Budát sok mecsetjével, dzsámijával, karcsú minaretjeivel és vastag várfalaival, amelyek féltékenyen őrizték Mátyás király romladozó kastélyát; a megkopott, vakolatját hullató házakat és azt a sok-sok mindenféle emléket, ami megmaradt a régi dicsőségből.

A lotharingiai herceg hadainak győzelmes ostroma aztán elpusztította azt is, amit Budából a török uralom meghagyott.

A felszabadított Buda.

A nagy győzelmet követő két napon át Buda szabad prédája lett a tűznek és a győzőknek. A viadal éjtszakáján fáklyák és kanócok világánál zsákmányoltak a katonák. Másnap virradóra tűz támadt, amely végigperzselte a várost. Szeptember 3-án — írja Károlyi Árpád — a győztes tábornokok szemügyre vették a borzalmasan égő Várat. Azután pedig a Gellért-

¹⁾ Kelenföldet a török időkben Kilen Ovászi-nak, magyarul mérőmezőnek nevezték Evlia Cselebi török utazó szerint azért, mert a török babona azt tartotta, hogy Buda vára addig marad török kézen, amíg ez a mező meg nem telik gyaurl hadsereggel, vagyis ez a mező mérője lett volna a török uralmat veszélyeztető hadsereg nagyságának. Joanovits Pál említett Budai Noteszében azt írja, hogy a későbbi német telepések a Kilen Ovászi-t Kilenfeld-dé németesítették és ebből lett a magyarrá átformált Kelenföld. Ezzel szemben a múlt század negyvenes éveinek szómagyarázói azt mondják, hogy árpádkori okiratokban és határjárási jegyzőkönyvekben, hol *Creynfeld*-nek, hol *Kreynfeld*-nek, *Kereinfeld*-nek, *Creendfeld*-nek és *Kreenfeld*-nek van írva, tehát nyilvánvaló, hogy ennek a területnek eredetileg Krenfeld, vagyis tormásmező volt a neve, talán azért, mert ezen a területen valamikor vadon termett a torna. Patachich József különben »Történeti jegyzetek szabad királyi Pest városáról« 1839-ben megjelent könyvében azt mondja, hogy »a fenti elnevezés, úgy látszik az itt letelepedett *carnioliai* németektől vette eredetét és Kerenfeldről a magyar Kelenföld is eredhetett.« Sokkal közelebb esik azonban a valószínűséghez, hogy ez a szó, mely Róbert esztergomi érsek 1236-ban kelt levelében *Creynfeld*-nek van írva, tulajdonképpen *Grünfeld*, vagyis nem tormagyökér, hanem zöldmező.

hegy lábánál a bajor fejedelem sátrában ünnepélyes Te Deum volt, mert az istentiszteletet a lángoló Várban nem lehetett megtartani. »A belső városban, azonszerint Mátyás király vára is, épen mind elromlott és összeégett, miserabilis rerum facies, sok hőtt-testnek és eldöglött lónak bűzi sokakat már is elbetegített« — írja öccsének, Farkasnak, Koháry István.

Szeptember 4-én hozzáfogtak Buda kitakarításához, miután 5-én Van der Böck tábornok kommandója alatt Budára négyezer katonát, Pestre pedig Koháry István parancsnoksága mellett kétezer magyar talpast rendelt a fővezér. A fősereg közben megindult délnek a török nagyvezér nyomába.

A hátramaradt rendcsináló tábornak bizony akadt tennivalója elég, mert Lotharingiai Károly herceg főjelentésében azt írja, hogy Budán csak a Nagyboldogasszony-templomát meg néhány raktárházát nem hamvasztott el a tűz; a többi mind elégett, hamuvá lett, erősen megsérült vagy összeomlott. Úton-útfélen, négyezer hullá hevert és hatezer török, zsidó, meg asszony került rabságba. De szomorú sorban lehetett Pest is, ahol szintén alig maradt ép ház az ostrom után. Pest házait ugyanis stratégiai okokból még az 1684. évi sikertelen ostrom idején felgyújtatta Lotharingiai Károly herceg. A háborúban használhatatlanná vált a hajóhíd is, mely a pesti partot a budaival összekötötte. Sőt áldozatul estek az ostromnak a környékbeli erdők is. Legalább erre következtethetünk I. Lipót császár szeptember 10-i rendeletéből, mely arról intézkedik, hogy a Vág vidékéről szállítsanak épületfát Budára, hogy sürgősen megkezdhessék a város újjáépítését.

Legfontosabb esemény azonban az, hogy a császári udvari kamara az érsekújvári kerület élelmezési hadbiztosát, Werlein János Istvánt kinevezte budai kamarai inspektorrá és megbízta a két város újjáépítésének és benépesítésének megszervezésével s irányításával. Werlein István volt élelmezési biztost a kamara azért fogadja már 1684-ben szolgálatába, mert kitűnő szervezőnek tartotta és rá akarta bízni a töröktől visszakerült területek igazgatását és hasznosítását. Néhány héttel a szeptember 2-i nagy győzelem után így jelenik meg Budán nagy hivatalnoki gárdával Werlein István. Tanácsosok, ispánok, ellenőrök, harmincadosok, sőtisztek, számtisztek és provizorok jönnek vele. Hoz magával építőmestert is, Venerio Ceresolát, meg Asole György ácsmestert. Ezeket küldi át Ausztriába, hogy toborozzanak mesterembereket, elsősorban kőműveseket és ácsoakat. Budára dirigálja a kecskeméti és kőrösi robotosokat, hogy a robotmunka igénybevételével sürgősen meg lehessen kezdeni a hosszú ostrom alatt összelövellődött várfalak, bástyák és erődítmények kijavítását, mert Székesfehérvár még török kézen van és minden eshetőséggel számolni kell. Hiszen épen a törökre való tekintettel hagyta a fővezér a hatezer főnyi helyőrséget Budán és Pesten. Sok baj volt ezekkel a katonákkal is, mert Budán nem volt ép ház vagy kaszárnya, melyben télire el lehetett volna kvartélyozni őket. Sürgős szükség volt tehát kaszárnyára is, de ezenkívül lakhatóvá kellett tenni azokat a házakat is,

amelyekben nagy hivatalnokszemélyzetét akarta elszállásolni Werlein. A pozsonyi hajóhivatalt is Pestre helyezte át a bécsi kormányzat és Gössinger császári kapitány kap megbízást, hogy a két város között új hajóhidat építsen.

A budai erődítmények helyreállítási munkálataira már az új városparancsnok, Frankenberg Vencel Miksa ezredes ügyelt fel. Ezekkel a munkálatokkal jó volt sietni, ami abból is kitetszik, hogy néhány hónappal Budavár visszafoglalása után kiderült, hogy a török nem alszik és az óvatosság nem árt. Az történt, hogy a budai helyőrséghez tartozó Salm-ezred egy fiatal hadnagya, Finkensteini Fink Miklós nevű, kétezer arany jutalom fejében felajánlotta a fehérvári török pasának, hogy valamelyik éjjel, ha majd az ő katonái állanak őrségen a fehérvári kapunál, leitatja a legénységet és beereszti a várba a budai hegyek között leselkedő janicsárezredet. Az árulás azonban kitudódott és halállal lakolt úgy a hadnagy, mint az a Scharba Béni nevű paraszt is, aki az áruló levelet vitte-hozta. Fink Miklós hadnagy — mondja a hadbíróság ítélete — »a császári haditörvények értelmében crimen laesae majestatis et perduellionis-t követett el, így tehát megérdemelt büntetésül, másoknak pedig elriasztó példaul jobb keze, azután feje levágassék, teste négy részre koncoltassék, a négy rész négy utcában kitűzessék, a szíve kiszakíttassék és az áruló arcához csapassék jog és törvény szerint«. Nem volt kegyelmesebb a haditörvénytörvény az áruló levél postásához sem, mert az ítélet kimondotta, hogy »másoknak exemplum céljából élve nyársra húzassék, ez által az életből a halálba küldessék és nyílt utcán kitűzessék jog és törvény szerint«.

A budai győzelem után a haditanács nem gondolt rá, hogy a régi magyar királyok fővárosát hamarosan feltámassza és új várost építsen a romok helyén. Sürgősebb tennivalója is volt. Eleinte csupán bázisnak szánta a visszafoglalt Budát és Pestet, ahonnan a hadban álló seregek élelmezési és felszerelési szükségleteit pótolni lehet. A császári kamara ötlete volt, hogy felépíti és benépesíti a két várost és a haditanácstól, meg a kancelláriától függetlenített kamarai inspektorátus segítségével Budáról igazgatja a töröktől visszafoglalt területeket.

Terve megvalósításával politikai célja volt a császári kamarának. Az volt a szándéka, hogy idegenből jött, főként német anyanyelvű, lehetőleg római katolikus vallású gyarmatosokkal ülteti meg Budát, Pestet és a többi felszabadított várost. Privilegiumokat ad a városoknak, jogokat ad a gyarmatosoknak és az újonnan telepített városokat és mezővárosokat függetlenítván a vármegyétől a császári kamara igazgatása alá fogja. Ebben az elgondolásban már megmutatkozik Kollonics germanizáló politikája, felekezeti türelmetlensége és az a koncepció, amelyet híres *Einrichtungswerk*-jében foglalt össze. Kollonics Lipót az idegen telepeésekből kialakult városi új polgárságot akarja kijátszani a nemesség ellen. Úgy gondolta, hogy a német

gyarmatosokat nemcsak az ország elnémetesítésére használhatja fel, hanem hatásosan gyengítheti velük a vármegye és egyúttal a magyar nemesség ellenálló erejét. Elgondolásában nem is tévedett, mert az újonnan kialakult, idegenből ideszakadt német városi polgárság, mely jogokat és kiváltságokat (privilegiumokat) kapott a császártól, kivétel nélkül mindig a magyar nemzeti érdekek ellen fordult, valahányszor a császár és a magyarság között kellett választania. Kollonics és a bécsi kormányzat végső célját megérezte a nemesség is, mely az 1687. évi országgyűlésen váltig hangoztatta, hogy nincs szükség több új városra. Ezzel a tiltakozással azonban nem törődtek Bécsben.

A kamarai inspektor szomorú állapotban találta Budát. Egy ép tető, egyetlen darab fa sincs a városban — mondja jelentésében. Alig érkezett meg Bécsbe Werlein István jelentése a budai állapotokról, az udvari kamara menten előterjesztést tett a császárnak a telepítési politika irányelveiről. Az előterjesztés szerint a várbeli házhelyeket építési kötelezettség mellett teljesen ingyen vagy olcsó pénzért elsősorban ama német telepesek között kell kiosztani, javasolja a kamara, akik Budavár visszafoglalásában résztvettek. Házat vagy házhelyet magyar nem kaphat a Várban, legfeljebb egy-két mágnás. A jobb karban levő házakat a kamara a királyi udvartartással Budára érkező lovagoknak, uraknak és rangbelieknek akarja juttatni. Előterjesztésében nem mondja ugyan a kamara, hogy az új telepeseknek római katolikusoknak kell lenniök, de ezt magától értetődőnek tartják Bécsben. Az alsóvárosban és Pesten ugyan megtűrték a protestáns telepeseket is, de ezek nem kaphattak polgárjogot. A császári kamara a görög-keleti vallású szerbek megtelepedését sem akarja megengedni Buda és Pest területén, a haditanács kívánságára azonban mégis engedett merev álláspontjából. Viszont mikor a haditanács kijelentette, hogy ha elegendő ház állana rendelkezésre, a határőrvidékről 600 huszárt és 500 hajdút is le szeretne telepíteni Budán és Pesten, a kamara kézzel-lábbal tiltakozott a terv ellen. Azt hozta fel, hogy a határőrök veszélyeztetnék az utakat és kifosztanák a kereskedőket.

Végeredményben minden úgy történt, amint kitervelték. A Várban csak katonatisztek, császári tisztviselők, jobbmódú német iparosok vagy kereskedők, szerzetek és egyházi előkelőségek kaptak házhelyet. A magyarok közül pedig csak a nádornak, Petrovay László pestmegyei alispánnak, Nedeczky Sándor esztergommegyei alispánnak és Salgáry Antal postamesternek juttattak házhelyet a régi magyar királyok fővárosában.

Kik voltak és honnan kerültek ide Buda első gyarmatosai?

Az előkelőség a kamarai tisztviselőkből és azokból a magasrangú katonai tisztekből rekrutálódott, akiket Budára dirigált a haditanács. Vannak közöttük jócskán, kik a háborúnak köszönhetnek vagyont és karriert, de sokan vannak közöttük olyanok is, akik csak ezután akarnak vagyont

szerezni és karriert csinálni a háborúból. Vendégek ők Budán, akik addig maradnak, amíg missziójuk véget nem ért és terveiket nem realizálták. Buda új lakói között vannak azután kalandos vérű és bizonytalan múltú idegenek, akiket idecsábított a meggazdagodás lehetősége. Ide jöttek, hogy megcsinálják szerencsájukat. De az igazi gyarmatosok, kik elhagyott hazájuk helyett új hazát próbálnak találni Buda földjén, ezek a telepesek egyszerű és nagyon-nagyon szegény emberek, kik azért jöttek Magyarországra, mert szülőföldjük nem termett számukra kenyeret. Vannak közöttük, kiket a nyomorúság kergetett el távoli szülőfalujuktól. Vannak közöttük kiszolgált katonák, akik megunták a háborúskodást, de akadt közöttük jócskán katonaszökevény, aki megunta a szigorú fegyelmet. Meglehetősen számmal vannak a jövevények között olyanok is, akiknek lába alatt égett a honi talaj, mert rossz fát tettek odahaza a tűzre, rossz a lelkiismeretük és eljöttek új életet kezdeni Pestre meg Budára, hol nem ismeri őket senki. Van a jövevények között osztrák, sváb, bajor meg frankóniai mesterember, néhány olasz kereskedő. Pesten, meg a budai Vizivárosban próbál új fészket rakni a körösi meg a kecskeméti magyar robotos. A Tabánt rác, bosnyák, albán földművesszegények foglalják le. Egy részük már a török időkben is Budán lakott s amikor lecsendesedett a harci zaj, visszakíváncsoztak, visszaszivárogtak a környékbeli falvakból. Később jócskán telepednek le azok közül is, akiket a török bosszúja elől Magyarországra hozott az ipeki patriarka. A Vizivárosban, a mai Horvát-utca vidékén egy csapat horvátországi református magyar ütött tanyát. Ezek nagy része később áttért a katolikus vallásra, hogy Budán maradhasson, mert aki közülök ragaszkodott vallásához, azokat egy-két esztendő alatt elűldözték innen. Voltak a telepesek között belgák meg csehek is. Buda-Újlakon a »Neustift«-ben némelyek szerint a Budavár ostromában résztvevő spanyolok közül is sokan telepedtek meg. Ezeknek a nyomát azonban nem lehet megállapítani, ámbár valószínűleg voltak itt spanyol telepesek. Erre mutat, hogy a Zaiger 1696-ban a Várban egy Joannes Mathias *Dolles* háztulajdonost említ, aki neve után ítélve spanyol származású lehetett s valószínűleg őse ama *Dallos*-oknak, kik a 19. század elején, mint jómódú pesti háztulajdonosok szerepelnek. A budai anyakönyvekben — nem is gyéren — 1717-ben fordulnak elő spanyol nevűekről való bejegyzések. Ennek az a magyarázata Némethy Lajos szerint, hogy 1715-ben spanyol katonák vonultak keresztül a városon s e katonák közül maradhattak itt. Egyébként Budán halt meg a lelkészük, »Quadalanara Mihály ordinis de mercede castrensis.« 1738-ban ismét érkeztek Budára és Pestre spanyolok. Ezek a temesi Bánáthból jöttek. A pestis és a háború ijesztette el őket. Ezek Budán és Pesten telepszene meg. Több spanyol pap is jön velük. Az egyik spanyol papnak a neve a halottak anyakönyvében 64-szer fordul elő segédkezési minőségben.

Az első telepesek.

A kamaraigazgatóság megkezdi a munkát. Kiosztják a házhelyeket. A gyarmatosok hozzáfognak az építkezéshez és így indul meg harmadfélszáz esztendővel ezelőtt annak a két testvérvárosnak az élete, melynek ma több mint egy millió főnyi a népessége.

Érdekes lenne megállapítani, hogy miképen olvadt eggyé ez a sokfelől jött, sokfajta és mindenféle rendű-rangú ember? Miképen símult egymáshoz és a sokféle emberfajta jellegzetes tulajdonságaiból mint alakult ki és mennyi idő alatt alakult ki Buda és Pest egyéni karaktere? Mindenesetre nagy idő kellett hozzá, mert nem mind melegegett itt meg, aki ide jött. Sokat közülök idő előtt vitt el a pestis, meg a többi járványos betegség. Mások elszivárogtak, mert nem találták helyüket a folyton változó, forrongó, alakuló, zavaros viszonyok között. Sokan voltak, akik megelégedik a folytonos harcokat és küzdelmeket a ma sovány kenyéréért és a bizonytalan holnapért. De akik elesnek az élet harcában vagy elmenekülnek a küzdelem elől, azok helyébe a gyarmatosok újabb és újabb csapatai érkeznek, akik új energiát és friss reménységet hoznak magukkal.

A jövevények lassankint szelektálódnak, elhelyezkednek a két város területén nemzetiség, foglalkozás és rang szerint. Az urak, a császári tisztviselők és katonatisztek a Várban laknak. Az iparosok a Halász- meg a Vizivárosban, de ha megtollasodnak és tekintélyhez jutnak, akkor szintén felkíváncsoznak a Várba. Az úri nép a várbeli Herrengasse-t foglalja le, melynek ma is Uri-utca a neve s van egy utcája a Várnak — a mai Szentháromság-utcának a Bástya-sétány és Uri-utca közé eső része — melyet bizonyára nem ok nélkül neveztek el a régiek Schwabengasse-nak, amint-hogy valószínűleg meg volt az oka, hogy a pesti Curia-utcát Alsóbajor-utcának, a Tabánt Rácvárosnak, a vizivárosi Horvát-utca környékét Kroatenstadt-nak hívták a horvátországbeli idetelepedett református magyarok után. A Fischplatz a koronázó-templom mögött a Halász-bástya előtti tér volt. A várbeli mészárszékek után a mai Szentháromság-utcának a Szentháromság-tértől az Uri-utcaig terjedő szakaszát »Bey denen Fleischbänken«-nek nevezték, Böckhengasse volt a neve a Várban a mai Országház-utcának, mert ott pécek laktak és a mai Verböczy-utcát Judengasse-nak hívták, de ezt már teljesen ok nélkül, mert zsidó nem lakhatott a Várban, csak a Vizivárosban. Ott is csak két családot tűrtek meg, azt is csak egy ideig.

A budai országút mentén, meg Újlakon a »kapások« telepednek meg, de Buda-Újlak és vidéke sokkal később népesedik be, mint Buda többi része és érdekes, hogy miképen a budai tanács egyik adóelengedést kérő felterjesztéséből kitetszik, eleinte a budai szőlők megmunkálása, a kertészet és a hajózás teljesen a rácok kezében volt. »A rácok nélkül — mondja 1689. február

22-én az udvari kamarához írt memorandum — Budán nem kaszálná senki a réteket, nem szántaná a földeket és nem kapálná a szőlőket ; de még egy hajóutat se lehetne náluk nélkül megtenni.«¹⁾

Budapest monografusai a polgárok könyvéből és az adólajstromokból, a telekkönyvekből és a tanácsi jegyzőkönyvekből megpróbálták összeállítani Buda és Pest első gyarmatosainak névjegyzékét. Olvasgatjuk, betűzgetjük a régi neveket s bizony alig találunk köztük ismerőst.

Vajjon hová lettek azok a régi familiák, melyek kétszázötven esztendővel ezelőtt új fészket raktak a pesti, meg a budai romok között? Egy részük kihalt. Némelyik familia két generációt sem élt meg. Bizonyára azoknak a száma is jelentékeny, kik megunván a vesződséget, elvándoroltak, hogy másfelé keressenek boldogulást. A választott polgárok közé (így hívták a régi városatyákat), meg hivatalt viselők közé bizonyára a legkülönbek, a legéletrevalóbbak és a legtehetősebbek kerültek már akkor is. De ezek névsorában is alig találunk olyan nevet, mely ellenállván az időnek : ma is forog. Pedig mennyi becsületes munka és hiábavaló küzdelem, erőkifejtés és igyekezet, ambíció és kicsinyes vetélkedés fejfája ez a sok-sok halott név! Mennyi regény és dráma, hiúság és gyarlás, karrier és letörés, mennyi siker és mennyi csalódás búvik meg a nekünk ma már idegen és ismeretlen nevek mögött, melyeknek viselői valamikor — harmadfél-száz esztendővel ezelőtt — egy világváros fundamentumát rakták le.

Mekkora potentát lehetett valamikor Buda város első kamarainspektora, Werlein István és mekkora tekintély a nagyravágyó patikus : Bössinger Ferenc Ignác, — »*Pesinger ein Apotegger*« mint a magisztrátus egyik irata említi — ki a Budavár visszavételét követő harmadik esztendőben már bennül a tanácsban. Három ízben volt polgármester és 19 esztendeig hadakozott hol a polgársággal, hol a kamaragazgatósággal, hol pedig a katonai parancsnoksággal. Volt háza, szőleje, majorja, két patikája és rengeteg adóssága, mert tékozló életmódjához és végtelen ambíciójának kielégítéséhez minden pénz kevés volt. Kijárja magának Bécsben a »császári tanácsosi« titulust és drága pénzen szerez összeköttetéseket, pátronusokat a császári kamaránál. Végül mégis mint lázadót börtönözteti be a katonai kommandáns és összetörve, megcsalódva, szegényen hal meg. Nem hagy maga után mást, mint adósságot és peres aktákat. Emlékét nem őrzi más, mint a kelenföldi részen a »Bössinger-major«, amely valamikor az övé volt.

De eltűnt az idő árjában Sautermeister Frigyes neve is. Sautermeister volt az, aki kibuktatta Bössingert a polgármesteri székből, hogy maga üljön bele. Sautermeister 15 esztendeig volt Buda város polgármestere. Jó nevű és jómódú kereskedő, mikor belekóstol a városi politikába és a politizálás nem ártott meg az üzletének sem. Ügylátszik a felsőbbség is, a polgárság is

¹⁾ *Albert Gárdonyi: Die ersten Ansiedler der Stadt Ofen. (Deutsch—ungarische Heimatsblätter, III. Jahrgang.— Heft 2.)*

meg volt elégedve működésével, mert különben nem bízták volna 15 esztendőn keresztül a város kormányát erre a valószínűleg Ausztriából jött szatócsra, aki érdemei jutalmául magyar nemességet kapott a »sauterheimbi« predikátummal. A fia is belekerült a polgármesteri székbe, de hogy azután mi lett a Sautermeister-familiával, kihalt-e vagy talán leányágon élt tovább a család, nem lehetett kideríteni. Valószínű az, hogy eltűnt, kihalt ez a család is, mint ahogy eltűnt, kihalt az idők során a Campion, Cetto, Christens, Depré, meg még egy sereg budai familia, mely a 18. század legelején előkelő szerepet játszott Buda város életében. Megfeledeztünk Salgáry Péter postamesterről is, aki egyik első polgármestere volt Budának, Zaunack (vagy talán Szunyog, de lehet, hogy »Csónak«) János kereskedőről, Vánosi Ferenc Kristófról, akik valamikor ugyancsak polgármesterei voltak Budának, de a népszerűség annyira nem kísérte például Vánosi Kristóf működését, hogy végül még a polgárjogától is megfosztották.

Azok közül a régi budai családok közül, melyeknek neve ismerősen csendül ma is fülünkbe: ott vannak a Jálicsok, Csekeők, Kramerlauffok, Pergerek, Reischlok, Szlatinyak, Pauerek és Wurmbok. A Jálicsok nemzedékeken keresztül mészárosok voltak, azután híres borkereskedők lettek. A Csekeők vaskereskedők. Az első Perger, aki feltűnik a 18. század legelején, még csósz, azután hegymester lesz. De egy század esztendő alatt tekintélyben és vagyonban tiszteletreméltó karriert futnak meg a Pergerek és egyik közülök polgármesterségig is felviszi. A Reischlok között vannak ácsok is, mészárosok is. A Wurmbok pékek, mikor megindulnak. Az első Szlatiny, aki szerephez jut Buda város életében, törvényszéki esküdt, de ez sem engedi el a polgármesterséget. A Pauer-familia nagyon népes familia. Mindenféle akad közöttük a 18. század elején még csósz, meg halottbemondó is. Végül azonban a Pauerek is megcsinálják a maguk karrierjét. A legérdekesebb pályát azonban a Kramerlauffok futják meg. Kramerlauff Ferenc György — a család őse — a 18. század legelején kocsmáros, míg a század végén már Kalmárffyak a Kramerlauffok és Buda legtekintélyesebb, legvagyonosabb polgárai. Kramerlauff Ignác a 18. század végén már nemes, a Lipót-rend lovagja és 28 esztendeig viseli Buda város főbírói tisztjét. Népes család volt a Rupp-familia is.

A halhatatlanságot Pesten sem osztották szaporábban, mint Budán. Egyébként a városi politika itt is mozgalmas. Itt is tülekednek a hatalomért, a bírói szék tekintélyéért és valószínűleg nagy küzdelem folyik a vagyonért, a meggazdagodásért is. A »hálás utókor« pedig ezeknek neveit is épűgy elfelejtette, mint azokét, akik valamikor Buda város életében játszottak elsőrendű szerepet.

Egy harmincadhivatali ellenőr, bizonyos Watula János Jakab volt Pest város első bírása, kit rövidesen egy császári hadnagy, Knipper János Bálint nevű, majd egy másik katonatiszt, Karpfenstein János Kristóf,

követtek a bírói székben. Pest első bírái közül csak Karpfenstein nevét nem mosta el az idő. A Józsefvárosnak van egy utcája, melyet ma is Karpfenstein-utcának hívnak, de máig sem derült ki, hogy a Karpfenstein-utca ama Karpfenstein János Kristóf császári katonatiszt emlékéét őrzi-e, ki 1688-ban helyettes bíró volt Pesten. A dolog ugyanis úgy áll, hogy Pest város történetében János Kristófon kívül még másik három Karpfenstein játszott valamikor szerepet. Ezek közül kettő a 18. század derekán fertálymester, a harmadik pedig a század végefelé háztulajdonos volt. A négy Karpfenstein közül a negyedik volt a legrokonszenvesebb, mert csak egyszerű polgár volt, ki nem ártotta magát a városi politikába. A másik háromra viszont már nehéz lenne ráfogni, hogy olyan tisztelet övezte volna őket, hogy a polgárság szükségesnek tartsa, hogy utcát nevezzen el róluk. Kettő ugyanis a Karpfensteinok közül, amint említettük, fertálymester és adószedő is volt; a bírói tisztelet viselő Karpfenstein pedig annyira nélkülözte a népszerűséget, hogy egyik polgártársa egy ízben rövidesen, — mint a pörös aktából kiderül — »Sinter«-nek nevezte. Mégis úgy látszik, hogy ez a bíróságot viselt, hatalmaskodó és ellenszenves katonatiszt adott nevet a józsefvárosi utcának. Úgy esett a dolog, hogy valamikor a mai Karpfenstein-utca mentén húzódott el Karpfenstein szántóföldje és száz év múlva, mikor a város odáig terjeszkedett, hogy a Karpfenstein-földeket házhelyekké osztották, a nép a földek egykori tulajdonosának nevére Karpfenstein-utcának nevezte el az új utcát, nehogy összetéve a szomszédos új utcákkal. Mikor Pest város népe utcával ajándékozta meg Karpfensteint, természetesen nem tudta ki lett légyen ez a Karpfenstein. A Karpfenstein-utca azután békességgel élte a maga eseménytelen életét majdnem száz esztendeig. De a múlt század hatvanas éveiben a nemzeti gondolat felébredésekor, revízió alá vették és megmagyarosították Buda és Pest utcaneveit. Sorsát nem kerülhette el a Karpfensteingasse sem és így lett a Karpfenstein-utcából Pontykő-utca. Ezután több mint 30 esztendeig békén hagyták a Pontykő-utcát, de a kilencvenes évek végén nyelvtudósok és várostörténetkutatók firtatni kezdték, hogy miért Pontykő-utca a Pontykő-utca? Akadtak, akik a mellett kardoskodtak, hogy a Pontykő-utcát tulajdonképpen Kőponty-utcának kellene hívni, mert az utca neve alighanem abból támadt, hogy az utcasor egyik boltjának vagy korcsmájának a cégére egy kőbevésett ponty volt. A vitát a Közmunkák Tanácsa döntötte el, mely körülbelül tíz esztendővel ezelőtt Joanovits Pál javaslatára a pontykövet visszaváltoztatta Karpfensteinra. A dologban az a furcsa, hogy Karpfensteinnak tulajdonképpen nem is Karpfenstein volt a neve, hanem Jeancsics, Jeancsics de Karpfenstein. A Karpfenstein tehát nemesi előnév volt.

Egyébként a Budavár visszafoglalását követő negyven esztendőben Herold Sigfrid patikus, Eschenbrucker Fülöp, az »Arany Sas« korcsmárosa, Proberger Jakab a felcserből lett serfőző, Eyserich Samu vaskereskedő,

Lenner János ács és Neander Beát János katonai élelmezési igazgató vittek nagy szerepet Pest város életében. Ők voltak a hangadók, a hatalom birtokosai, akik egymást váltogatták a bírói székben. Proberger is, Herold is négyszer-négyszer volt bíró, Lenner háromszor, de a választást mindig nagy csaták előzték meg és ezeken a választási csatákon a bírójelöltek oly buzgalommal teregették ki egymás szennyését, hogy Clio nem szívesen emlékezik rája. A régi bírák között a serfőző Proberger a leggazdagabb, Eyserich Samu a legnépszerűbb, Lenner a legerőszakosabb és Herold Sigfridről, a patikusról, pletykálták a legtöbb rosszat. Többi közt az volt ellene a panasz, hogy börtönben is ült, mert megölt egy Kis Jurkó nevű embert. Csak Eyserich Samu kezessége mellett bocsátották szabadon. Mivel pedig a vizsgálat megállapította, hogy a gyilkosságot önvédelemből követte el, a kamaraigazgató felmentette és 1697-ben már újra a bírói székben találjuk.¹⁾

Herold különben Teschenből jött; ő alapította a Szentháromságról címzett pesti patikát, mely 1705-ben, Herold halála után Osterwald Zakariás Keresztély kezébe került. Hetvenegy esztendeig azután az Osterwald-Götterdorfer családé volt a patika.

Pest város első bírái között tagadhatatlanul Lenner János volt az, aki legkevesebb rokonszenvet tudott szerezni magának. A polgárság nem szerette ezt az erőszakos természetű, hatalmaskodó ácsmestert, aki eredetileg Orsetti generális Hofmeistere volt és a tábornok Bécsből hozta magával Pestre. Lenner Jánosnak különben az a legnagyobb érdeme, hogy 1701-ben elkészítette a dunai repülőhidat. A hídépítés körül szerzett érdemeiért megtették hídfelügyelőnek. A bécsi ácsmester ambícióját azonban ez a titulus nem elégítette ki. Bíró akart lenni Pesten és az is lett. Addig maradt a bírói székben, míg Sautermeister Ferenc posztókereskedő, a budai Sautermeisterek atyjafia, ki nem buktatta és maga nem ült a helyére. Sautermeister különben földije volt Lennernek. Ő is Bécsből került Pestre. Ez a körülmény azonban semmiképen nem járult hozzá, hogy elmélyítse a két bírójelölt között a barátságot.

Pest város első bírái között olyan, aki nem egészen idegen, csak egy volt: Eyserich Samu, aki Kismartonból származott fel Pestre. Olyan pedig, aki hatalomhoz jutott és még sem kívánczolt a bírói székbe, szintén csak egy volt: Moser Antal János szindikusz. A szindikusi hivatal a Stadtschreibernek felelt meg. Egyébként pedig Moser Antal volt a város pennája, ügyésze, egyszóval a város esze. Ő készítette a bonyodalmas felterjesztéseket, ő készítette a jogi tudást kívánó okiratokat, vagyis Moser Antal volt az a

¹⁾ Blumenfelsi Herold Sigfridről Schmall azt írja, hogy Herold 1695. január 21-én követte el a gyilkosságot. A közös pénzügyi levéltár Hungarica jelzésű fasciculusában pedig van egy akta, melyben Eszékről keltezve 1698. május 6-án azt írja Carrafa di Stigliano gróf Heroldról, hogy »So vormahl wegen allda geschenen, homicidii tanquem correat mit beschuldiget worden, und lange Zeit in schimpflichen Verhaft gesessen ist.«

fontos személyiség a pesti városházán, aki nemcsak írni tudott (mert nem mindegyik tanácsbeli tudott írni), hanem fogalmazni is és neki volt a tanácsban a legnagyobb fizetése. Egyébként Pesttől elég messziről, az akkori mainzi fejedelemség Rheingau kerületének Eltvill városából származott hozzánk, úgylátszik, meglehetősen kalandos és mozgalmas multat hagyva maga mögött. Mielőtt ugyanis Moser Antal Pestre került volna, a General-Kriegscommissarnak, Caraffának, meg Doria generálisnak volt az auditorja. Úgy látszik, hogy Pest városához is Caraffa ajánlotta be Moser Antalt, aki itt megtelepedvén, feleségül vette Sautermeister bíró testvérhugát. Pest város nem fizetett rá, hogy szindikusnak szegődött Moser Antalt, mert Moser csakugyan eszes és hasznos ember volt, aki bécsi összeköttetéseit, még Caraffát is, nagyszerűen fel tudta használni, ha a város érdeke úgy kívánta.

Moser Antal fia, József, szintén a várost szolgálta. Jó ideig bírása volt Pestnek, majd mikor 1773-ban megszervezték a polgármesteri állást, Moser József lett az első pesti polgármester. Csaknem száz esztendeig szerepel Pest protokollumaiban és aktáin a Moserek neve, aláírása. Tisztelt és becsült familia volt a Moser-familia a fiatal város társadalmában. Egyszerre azután eltűnik a Moser-család is.

Sokat szerepelt különösen választások idején Kohlbacher Lambert harmincadhivatali ellenőr is.¹⁾ Ez a Kohlbacher gazdag ember, három háza, hatalmas kertje, szőleje és két malma van, a mellett jó szónok és úgy látszik, hogy szeretett is szónokolni és szeretett szerepelni. Évekig volt a polgárság szószólója, »Fürmender«-je,²⁾ vezére és megesett, hogy választáskor ribilliót támasztott, fellázította az egész várost. Ez akkor történt, amikor a tanács Eschenbrucker Fülöpöt, az Arany-Sas korcsmárosát választotta meg bírónak, holott Kohlbacheréknek Herold volt a jelöltje. Kohlbacher Lambertet annyira kihozta sodrából a dolog, hogy a nagy vitában — megverte a bírót.³⁾ De ezt már nem tűrhette tovább a felsőbbség és a budai kamara-adminisztráció azt javasolta, hogy a főbelliseket szigorúan büntessék meg. Meg is büntették, Kohlbacher 50 tallér bírságot fizetett, mert megfélemedezett az eljáróság iránt tartozó köteles tiszteletről. Ezzel azonban nem ért véget a civakodás. Adandó alkalommal ismét kiújult a harc a városi politikában és az ellenzék megint felvonult, hogy megmutassa erejét.

Pesti háztulajdonos volt és rövid ideig Pest várost szolgálta — ügyésze volt a városnak — Grassalkovich Antal is, aki tüneményes karriert futott meg. Valamikor koldusdiák volt, de élete végén már annyi a földje, faluja,

¹⁾ A pesti polgárok könyvében szerepel egy Kohlbacher Mátyás is. A kettő azonban egy és Kohlbachernek Lambert Mátyás a tulajdonképeni neve.

²⁾ Magyar lakosságú városokban »Fürmender«-nek nevezték a Vormund-ot, vagyis szószólót, aki elnöke, vezére volt a »választott polgárság«-nak, ami megfelelt a mai törvényhatósági bizottságnak.

³⁾ Takáts: A régi Magyarország jó kedve. II. 352. oldalon.

pusztája, erdeje, hogy csak az Esterházyak birtoka vetekedett vele. Ő még csak gróf, a fia már herceg; unokája kezén pedig szekvesztrum alá kerül a fejedelmi vagyon és az unoka halálával (1841-ben) kihal a híres, neves Grassalkovich-familia is.

Azok közül a pestiek közül, akik jelentős vagyona tettek szert, a Bobicsok, meg a Scopek-ek (Skopek) vitték a legtöbbre. A Bobicsok mesterek voltak. Akadt közöttük szappanfőző, csizmadia, meg szűcs, de akadt közöttük ügyész is. Szóval csupa magyaros mesterséget folytattak a Bobicsok és megmutatták, hogy szorgalommal, igyekezettel mire viszi az ember. Házaik, hatalmas telkeik voltak Pesten. Azonkívül bele-beleszóltak a városi politikába is. A Scopek-ek viszont Csehországból bevándorolt kereskedők, akik hamarosan megmelegedtek az új hazában. Értelmes és szorgalmas emberek lehettek, mert szép vagyona tettek szert és az apa is, fia is, bent ültek a magisztrátusban. Az ifjabb Scopek Ferenc különben arról nevezetes, hogy 1755-ben nagy tervezetet készített Magyarország befásításáról. Azt ajánlotta a magyar udvari kancelláriának, hogy különösen a fában leginkább szűkölködő Alföldön a vizenyős helyeknek fűzfával való beültetését rendelje el. A rendelet a helytartótanács útján el is ment valamennyi törvényhatósághoz. 1762-ben meg az ákácfa ültetését javasolja a kancelláriának Pest városa, azonban ezt a felterjesztést is Scopek készítette, ami abból is kitetszik, hogy ugyanakkor a maga nevében is megtette a javaslatot a kancelláriának. Ebben pedig az az érdekes, hogy a Magyar Alföld befásítása tulajdonképpen Scopek javaslatával indul meg Mária Terézia idejében.¹⁾

De a Scopek nevet is hiába keressük a mai budapesti cím- és lakjegyzékben. Bobics és Hayek nevet még csak találunk, ellenben például a francia eredetű Chenu-ék, a harmadfélszáz esztendővel ezelőtt élt tekintélyes korcsmáros familia, úgy látszik teljesen kihalt.

Kayser nevű család is él Pesten ma is sok, de vajjon közte van-e ivadéka ama Kayser Sebestyén császári sóhivatali inspektornak, aki 1723-ban egy nyolcmázsás harangot ajándékozott a belvárosi templom tornya számára azzal a kikötéssel, hogy a harangot mindennap hajnalán 3 órakor és ebéd után is háromkor megkongatván, a hívőket három miatyánk és három üdvözlét elmondására buzdítsa.²⁾

Ennek a Kaysernek köszönhetjük Pest egyik legkedvesebb specialitását, a »hajnali harangszó«-t, melynek eredetét a kétszáz esztendő távolságon keresztül egyre jobban beburkolja a legendák opálszint játszó köde.

És vajjon a harang-ajándékozó Kayser nem azonos-e ama Kayserrel, ki 1688-ban együtt ült Pest város első magisztrátusában Lendvay Györggyel,

¹⁾ *Tagányi Károly*: Magyar erdészeti oklevéltár. I. kötet, bevezetés.

²⁾ *Schmall*: Adalékok, II. 21. l.

a Koháry gróf tiszttartójával és Dalmady Sándor ügyvéddel, aki alighanem egyik őse volt Pestvármegye egykori árvaszéki elnökének, a poéta Dalmady Győzőnek?

Efféle kérdések sűrűn felvetődnek, miközben ismerősöket keresgetünk azok között, kik Budavár visszafoglalása után az első köveket, az első téglákat hordották a mai Budapest fundamentumához. Kétségtelen az is, hogy a régi nevek között nagyon sok érdekességet talál a családtörténet kutatója és a kultúrhistorikus. Például nem érdekes-e, hogy Pest város első háztulajdonosainak listáján két olyan névre bukkanunk, melyek önkénytelenül is a tegnap Budapestjének két kitűnőségét juttatják eszünkbe. Az egyik Kajlinger Kristóf lakatosmester; 1692-ben iktatták be a pesti polgárok könyvébe és egy 1696-os összeírás szerint kétszobás háza volt Pesten. A másik, Korb Ferenc ács, ki már harmadfél száz esztendővel ezelőtt egy háromszobás, kertes pesti házat mondhatott magáénak és még azt is tudjuk róla, hogy albérlő is lakott a házában. Nem furcsa-e, hogy a kétszázötven esztendővel ezelőtt élt pesti lakatosmesternek ugyanaz a családneve, mint ama zseniális gépészmérnöknek, Kajlinger Mihálynak, aki megteremtője volt Budapest modern vízműveinek? És nem különös-e, hogy Korb Ferenc ácsmesternek ugyanaz a neve, mint annak a nemrég elhunyt építőművészünknek, Korb Flórisnak, ki pompás palota-terveivel bizonyította be, hogy milyen tehetséges. A Belváros Klotild-palotáit, a debreceni egyetem klinikáit ő tervezte, ő építette. Írásos bizonyíték ugyan nincs róla, de a feltevés nagyon valószínűnek látszik, hogy az építőművésznek és a fővárosi vízművek egykori híres-neves vezérigazgatójának az őse ott volt Pest új honfoglalói között és családjuk gyökere harmadfél száz esztendőre nyúlik vissza. Még érdekesebbé teszi a dolgot, hogy a gépészmérnök Kajlinger Mihály őse lakatosmester, az építőművész Korb Flórisé pedig ácsmester, ki a romokban heverő Pest első házait építette. Ugyanabban a családban két- és fél száz esztendőn keresztül a kenyérkereset forrása nem változott, csak a kontárból lesz mester és a mesterség változik át művészetté. A Dalmadyak az ügyvédséget harmadfél száz esztendő alatt sem hagyják cserben, csak hogy az ős még prókátor, az ükunoka az árvák védője, árvaszéki elnök. Körülbelül megtaláljuk az analógiát másutt is, ámbár kivétel mindenütt van. A mészáros Jálícsok az idők során borkereskedőkké lesznek, a pék Paschgalokból pedig molnárok és malomtulajdonosok.

Azután találunk egészen különös családi karriereket is. Egy Haffner Keresztély nevű pesti polgár 1712-ben a nagy járvány idején pestisápoló, a fia, Mihály 1781-ben már városi orvos, 1798-ban pedig az új kórháznak, a Rókusnak, az igazgatója. Ilyen furcsa karrier például a Langmantel Rikárdé, aki 1694-ben még levélhordó, de a pestisjárvány idején 1710-ben már sebész, az igaz, hogy csak afféle érvágó borbély, de a járvány idején mégis csak betegeket gyógyított.

Így festett az a Buda, melyet a bécsi urak annyira féltettek és óvtak a magyaroktól. Nemcsak száműzték a Várból a magyarokat, de még el is dicsekedtek vele az idegen utazók előtt. Tollius Jakab duisburgi egyetemi tanár, aki a bölcsek kövének feltalálása céljából beutazta Magyarországot is, a felszabadítást követő esztendőben, 1687 nyarán járt Budán és beszámolván tapasztalatairól és információiról, többi közt azt írja, hogy »Budára magyar embernek nem szabad lábát betennie, ellenben a rácoknak, különösen pedig az asszonyoknak meg volt engedve a ki és bejárás.«

Pestről megjegyzi Tollius, hogy »négyyszög alakú város. Bár a tavalyi ostrom alatt — úgymond — szintén igen sokat szenvedett, mindinkább helyreáll és lakossága is inkább szaporodik, mint a budaié. Mivel síkságon terül el, a Duna kihasználásához előnyösebb helyzettel bír.«¹⁾

Pesten ütötte fel sátrát az a legszegényebb bevándorolt németiség, mely kiszorult Budáról. Ezekből nyilván a császári kamara sem lehetett túlságosan elragadtatva, ami abból is kitetszik, hogy budai rácokat akart Pestre telepíteni, mert Pestet rossz polgárság lakja. »Mehreren Thails noch im lauten Steinhaufen und gar wenig auch schlechter Bürgerschaft befindlichen Wüstenei« — írja 1696. szeptember 27-én a császári kamara.²⁾

Egyébként rác lakott itt már jócskán akkoriban is, sőt laktak magyarok is szép számmal. Persze jobbadán szegény zsellérek, szökött jobbágyok, akik Pestre jöttek lakni. Egy-egy szűcs, varga, gombkötő és mészáros is akadt ugyan közöttük, de a többség szegény szekeres, gulyás, kondás, csikós, meg efféle. Egyik-másik közülük ingyen háztelket is kapott Pesten azzal, hogy egy éven belül házat építsen rá. De olyan szegények voltak, hogy még ezt a szerencsét sem tudták kihasználni. A ház nem épült fel és a telket visszavette a kamaraigazgatóság. Mivel pedig nem volt, ami Pesten tartsa a magyar szegényeket, lassacskán elszéledtek, elszivárogtak innen, amire igaz, volt nyomósabb okuk is. Az tudniillik, hogy a bécsi hadvezetőség razziákat tartott Pest megyében és összefogdosván a szökött jobbágyokat és a futó betyárokat — már amint akkor a munkánélküli parasztságot nevezték — két ezredet állítottak ki belőlük. Mivel pedig a Budán és Pesten állomásozó ezredek katonái egyre-másra szökdöstek, a parancsnokság ráparancsolt a két város magisztrátusára, hogy büntetésül minden szökött katona helyett ujoncot adjon a helyőrségnek. Ezeket a pótkatonákat a lakosság legszegényebbjeiből toborozták, ennél fogva a magyarok lassacskán ott hagyták Pestet s beállottak kurucnak, mikor Rákóczi Ferenc 1703-ban kibontotta a zászlót. Így hagyta ott Pestet magyar lakosságának jó része.

¹⁾ Jac. Tollii Epistolae Itinerariae, ed. Christianus Hennenius Amsterdam 1700. — u. a. Szamota István: Régi Utazások. 289. lap.

²⁾ Takáts Sándor: Akik a kultúrát hozzák hozzánk. 356. l.

Aki elment, azt nem sajnálta a kamaraigazgatóság, mert jött helyette más, igaz, hogy német.

Érdekes különben, hogy a pesti telepések között a pék meg a korcsmáros mind német, viszont a rác kapál vagy borral kereskedik. Meglepő, hogy a görög-keleti vallású rácok között mennyi a magyar nevű. Például a pesti telepéseket felsoroló 1696. október 18-án készült listában olvassuk: Ács Péter rác asztalos, Rác Péter szűcs, Szappanos Miklós — ein rác — szappanos stb. Ezek — úgy látszik — vagy elrácosodott magyarok, vagy ama török időkbeli szerbek közül valók, akik hosszabb ideig éltek magyarok között s elmagyarosodtak, magyar nevet vettek fel, mégpedig a mesteriségükről, a foglalkozásukról ragadt rájuk a magyar név.

Így jöttek-mentek és így hullámozott Buda és Pest különösen német nemzetiségű lakossága a visszafoglalást követő első időkben. De igaza van a finom tollú piarista történetírónak, Takáts Sándornak: »nem ezek a németek hozták a kultúrát.« Viszont az is igaz, hogy a harmadfélszáz év előtti viszonyok magyarázzák, hogy Buda és Pest első gyarmatosai olyanok, mint amilyenek. A háború nemcsak Pestet és Budát pusztítja el, hanem sivataggá változtatja Magyarország jó részét is. És mikor Pest és Buda új életre kel, a háborúnak még nincs vége, sőt azután is jó sokáig állandó csatatér marad Magyarország, mikor a benépesítés megkezdődött. Idehaza kevés az ember és ami kevés van, a jobbágyra — kinek szabad költözködési joga sincs — kincsnél is jobban vigyáz a magyar földesúr. Onnan kellett tehát venni az embert, ahol sok volt belőle, onnan kellett venni, ahol emberfelesleg volt. Németországban például annyi volt a felesleges ember, hogy szinte nem tudott megélni egymástól. A bécsi udvari politika tehát onnan csalogatja őket Magyarországra. Így kerül Budára és Pestre a német emberfelesleg, így telepszének meg Budán és Pesten azok a német szegények, akikre odahaza nincs szükség. Hogy főként a kalandor, a sötét multú vagy a koldusszegény jött ide, az természetes, a módos odahaza is megélt, otthon is boldogult. Akinek pedig semmi oka nem volt rá, akit nem kergetett a »muszáj« és nem kellett menekülnie az igazságszolgáltatás keze elől, az nem jött ide a romokban fekvő fővárosba és nem kíváncszott hozzánk az állandó háború közepette elvadult viszonyok közé.

Házak és háziurak.

A török uralom után körülbelül a régi útvonalak mentén épült újjá és fejlődött tovább Budavára. Utcái, terei, sikátorai és zúgai jóformán ugyanazok ma is, mint a török időkben, sőt Mátyás király óta sem sokat változhatott a város úthálózata és alaprajza. A Várhegy gerincén déltől északra, a királyi palotától a Bécsikapu felé haladtak akkor is a fő útvonalak, akárcsak manapság. Csak az utcák neve változik meg időnkint és

a házak mások ma, mint voltak régen.¹⁾ Eredeti mivoltában egyetlen épület sem maradt meg. Sokat töből építettek újjá, soknál viszont elég volt a toldozás, az átfarmálás, a tatarozás is, de fundamentuma, beosztása sok várbeli háznak ma is a régi. Csak a megfiatalító festék, a meszelés frissrajta, mely le akarja tagadni az idők múlását.

Nagyon sok várbeli ház falában még a kövek és téglák is régiek. Középkori magyar urak palotáinak köveiből építettek új házakat, új palotákat a török uralom után Budavár új urai. Van utca, melyben minden másodikharmadik ház kapualja, ajtókerete, kőboltozata, bolthajtása vagy falfülkéinek gotikus kődíszke középkori emlék, mely valamikor a Garák és Czilleiek, a Kanizsaiak és Kontok, a Czobor meg a Báthory nemzetség palotáit díszítette.²⁾

Ki tudja hová lett Zsigmond és Mátyás király tönkrelövedőzött várpalotájának sok-sok kőcsipkéje, márvány-torzója, melyet az 1686-i

¹⁾ Budavára 1686-i ostromáról és visszafoglalásáról készült egykorú tér- és látképek közül legismertebb az ostromban résztvevő és meg is sebesült *Fontana* mérnök nagy rajza, melyet Nesselthaler I. metszetei tartottak fent. Jó reprodukcióban közli *Némethy József* (*Die Belagerungen der Festung Ofen in den Jahren 1686 und 1689, Pest 1853.*). A rajz főrésze az ostrom madártávlatú képe, amely mellett meg van örökítve a Vár helyrajza és a mai Krisztinaváros felőli látképe is. Ezeket a részeket három külön mellékletként közli *Bubics Zsigmond* (Carnaro Frigyes velencei követ jelentései, Budapest 1891.). *Juvigny*-nek a bécsi Hadilevéltárban levő 1686-os ostromtérképét *Némethy* fenti munkája hozza. A *Rabatta*-féle 1687-es helyszínrajz (a bécsi állami levéltárban) már a bevétel utáni állapotot tünteti fel. Némileg módosítva adta ki, illetve rajzoltatta utána *Károlyi Árpád* (Buda és Pest visszavívása 1686-ban, Budapest 1886.), egy részletét közli *Lux Kálmán* is (A budai várpalota Mátyás király korában, Budapest 1922.). Ugyanebben a munkában látható a *De la Vigne*-féle budavári alaprajz egy részlete is, valamint egy 1686-os olasz eredetű helyszínrajzrészlet is, amelynek eredetijét a Szépművészeti Múzeum őrzi. Figyelemre méltó Veress Endre 1907-ben megjelent »Gróf *Marsigli* Alajos Ferdinánd jelentései és térképei Budavár 1684—1686-i ostromáról, visszafoglalásáról és helyrajzáról« szülő könyve.

²⁾ Az Országház-utca 20. számú lakóházának (ma dr. Bacsák György tulajdona) homlokzata és kapualja az 1400. körüli időkre emlékeztet és az Országház-utca 13. számú házának egyik földszintes keresztboltozatos lakószobája (most a lengyel követség lakik benne) szinte érintetlenül megőrizte a XV. század hangulatát.

Az Országház-utca 2. számú házának (gr. Pongrácz Jenőé) kapucsarnoka a XV. század végéről és az Országház-utca 26. számú házé (a m. kir. kincstáré) a XV. század elejéről való. Az Űri-utcai házak közt is sok van, melyek régi emlékeket őriznek. Az Űri-utca 34. számú ház (gr. Zichy Györgyé) falfülkéi, valamint az Űri-utca 36. számú házának (özü. Szirmay Józsefnéé) gótikus falfülkés kapualja egyaránt a XV. századra emlékeztet. Az Űri-utca 38. számú házának (a Budai Nőegylet) kapualja, falfülkéi és az Űri-utca 64. számú házán (dr. Bárczy István államtitkáré) látható pillérek és falrészek a XIV. századból maradtak ránk; míg az Űri-utca 40. számú ház (dr. Hirsch Alberté) kapucsarnoka, falfülkéi és ajtókerete a késői középkor hangulatát revelálják.

Arányi Lajos, a kőbonctan egykori professzora a budapesti tudományegyetemen, ki kedvtelésből elismerésre méltó tevékenységet fejtett ki a régészeti kutatás terén is, 1877-ben 74 budai házban talált figyelemre többé-kevésbé méltó középkori részleteket.

nagy diadal után betelepedett olasz és német építőmesterek a romjaiból megelevenedett főváros új házaiba beleépítettek? Vagy talán nem is mindent építettek bele az új házakba. Hauszmann Alajos, a mai királyi palota építőművésze azt mondta, hogy a »rombadőlt, helyesebben romlásnak engedett Mátyás-korabeli paloták márványanyagát a török alatti és utáni időkben, amidőn a várfalakat újból felépítették, kétségenkívül mészégetésre, a habarcs-hoz használták fel. Ez majdnem bizonyos, mert 1896-ban a Logodi-utcai támaszfal alapozásánál négy mészégető kemencére akadtunk, melyek környezetében összedarabolt márványtöredékek nagy halmaza volt.«¹⁾

Ezek a házak különben harmadfél-száz esztendő alatt sok-sok metamorfózison mentek keresztül. Az idő és a divat sokat változtatott rajtuk,

(Kézirat a Műemlékek Országos Bizottsága gyűjteményében.) E házak közül azonban máig már sokat lebontottak.

Zsigmond és Mátyás király Budavárában volt háza, palotája nemcsak a főnemeseknek, hanem a főpapságnak is. Rupp Jakab helytörténeti kutatásai nyomán megpróbáltuk kinyomozni egyik-másik nagy úr palotájának a helyét. E szerint József kir. herceg mai palotája helyén állottak Stibor vajda, meg a Szt. Zsigmond-prépostság házai. A királyi istállók helyén állott a tárnokház és Zsigmond király híres csonka tornya.

A honvédelmi minisztérium és a honvédfőparancsnokság helyén délfelől a Szt. Zsigmond temploma, mellette a Szt. Zsigmond-prépostság házai, valamint Rozgonyi Simon országbíró és Perényi nádor háza állott. A Dísz-tér 1. és 2. számú házának helyén (ma a külügyminisztérium palotája) Kanizsai Miklós, a Dísz-tér 3. számú háza helyén (ma a hg. Batthyányi hitbizományé) Czobor Gáspár, a Dísz-tér 9—10. számú ház helyén (ma gr. Széchenyi Gézáé) a veszprémi püspök, a Dísz-tér 12—13. számú ház helyén (a gr. Edelsheim-Gyulay Lipóté) Balog István erdélyi vajda háza állott. Az Üri-utca 3. számú ház helyén (ma özv. báró Podmaniczky Gyulánéé) Gara Miklós nádor, az Üri-utca 58. számú háza helyén (ma Sigray Antal grófé) Perényi nádor háza, az Üri-utca 62. számú ház helyén (ma a hercegprímási palota) Márton puskacsináló háza állott. Az Üri-utca 64—66. számú háza (Dr. Bárczy István államtitkáráé) Zápolya János szepesi grófé volt 1507-ben. Az Üri-utca 49. számú ház Báthory Istváné és Andrásé, az Üri-utca 43. számú ház (ma gróf Károlyi Antalé) helyén Szt. Pál temploma, az Országház-utca 5. számú ház helyén (báró Piret de Bihain Gyulánéé) a pénzverő ház; az Iskola-tér 2. számú ház helyén Kont Miklós nádor háza, a Tárnok-utca 2. számú ház helyén Cudar Péter, Tótország bánjának háza, a Tárnok-utca 6. számú ház helyén Korvin János hercege; a Tárnok-utca 22—24. számú ház helyén pedig gróf Czillei Hermann háza állott.

A hatvanas években az orvosok és természetvizsgálók pesti kongresszusán Arányi Lajos orvosprofesszor vetette föl azt az ideát, hogy azokat a várbeli házakat, melyek helyén valamikor nevezetes épületek állottak, emléktáblával kellene megjelölni. Az egyetemi ifjúság felkapta az ideát és megindította a gyűjtést az emléktáblák költségére. A M. Tudományos Akadémia és M. Történelmi társulat így helyezett el húsz emléktáblát a budavári házakon. Ez emléktáblák szövege főképen Rupp Jakab kutatásaira támaszkodik. Rupp egyik-másik megállapításának helyességét azonban Némethy Lajos 1885-ben az Archeológiai Értesítőben megjelent tanulmányában kétségbevonta és azt ajánlotta, hogy revideálják az emléktáblák szövegét. A Magyar Tudományos Akadémia e végből ki is küldött egy bizottságot, de *ötven év alatt semmi sem történt ebben a dologban.*

¹⁾ *Hauszmann Alajos*: A királyi vár építésének története. 30 fénynyomatú táblával és 70 szövegábrával. Budapest, 1900.

aminthogy a lakosság kicserélődésével és a házak habitusával változott, formálódott maga a város is, de azért az elmúlt idők történelmi levegője, hangulata lebeg ma is Budavár házai felett.

Nagy-Boldogasszony gyönyörű temploma uralkodik a városon ma is ugyanúgy, mint Mátyás idejében. Finom kőcsipkés, fehér fogazatos, karcsú tornya vigyáz Budavár álmodozó házaira. Mert olyan Buda, mint egy álomváros, mely a régi idők káprázatából él, illúziókból táplálkozik és Korvin Mátyás ragyogó korszakáról álmodozik. Néha úgy tetszik, lábujjhegyen jár itt még az idő is. . . .

Méltóságos nyugalom honol a vén házak között, hol még a hétköznapi is vasárnapi ruhát viselnek és örökösen valami nagy-nagy ünnepi eseményre váró feszültség üli meg a várost, melynek falai között egykor magyar királyokat koronáztak. A vasrostélyos és zöld zsalugáteres ablakokból begónia, meg muskátli kandikál kifelé a csöndes utcákra. Kopott kőcímer a régi portálos, bezárt kapus néma házak homlokzatán. Mindössze 157 lakóháza van ma Buda várának, a többi 37 középület, kincstári ház, hivatal, vagy templom és a 157 lakóház közül 47-nek mágnás a gazdája. Földszintes lakóház mindössze négy van, egyemeletes száznyolc, kétemeletes pedig harmincnyolcat számláltak össze legutóbb a népszámlálók. Ezek az egy- meg kétemeletes lakóházak és paloták adták meg a karakterét a XVIII. századkori Budavára arculatának. A Várhegy kötetébe vajt — gyakran egymás fölé épített — »emeletes« pincéken nyugszanak ezek a házak, melyek legtöbbször ábrázatán meglátszik, hogy a barokk időkben épültek. A hatalmas kerttel és udvarral operáló, pompázatos formákat szerető barokk építőstílus azonban Budavárában kedvére sohasem élhette ki magát, mert nem volt hozzá sem elég pénz, sem elég tér. A Várhegy keskeny hátán nem volt elég hely a nagy térfogatú paloták számára, a városfal pedig útját állta a terjeszkedésnek. Ez az oka, hogy Budavár házai apró telkeken épültek fel s ha terjeszkedni akart a város, az ég felé terjeszkedett. Ezért van, hogy a XVIII. században Budavár házait emeletesre építették, egy-, legfeljebb kétemeletesre, mert az olyan háromemeletes ház, mint a jezsuiták egykori kollegiuma, melyben most az állami főpénztár rezideál, már ritkaságszámba ment.

A bástyák és a város falai ölelték körül és foglalták gyűrűbe a Várat, melybe négy kapun és három lépcsőn át juthattak be azok, kik a Várhegy oldalán kígyózó és kapaszkodó girbe-görbe, keskeny utcákon az alsóvárosból felfelé igyekeztek. A Krisztinaváros felé a Fehérvári-kapu, meg a »Márványlépcső« vezetett, a Horvátvárosba és Újlak, meg Óbuda felé a Bécsi-kapun át jutott az ember, kelet felé, a Vizivárosba a Vizi-kapun, meg a »Fedettlépcsőn«, a Halászárosba a Jezsuita-lépcsőn, a Tabánba pedig a Várkapun át jutottak a várbeliek.

A Várkapu az egykori királyi palota mögött Budavár legdélibb részén állott. A török időkben az idegen követeket ezen a kapun át bocsátották

a basa elé. A Fehérvári-kapu ott állott, ahol most a Palota-út bekanyarodik a Várba. A Bécsi-kapu a mai Bécsikapu-tér szájánál volt, az országos levéltár új palotája mellett, a Vizi-kapu pedig a külügyminisztérium szomszédságában állott azon a helyen, ahol a Hunyadi János-út beletorkollik a Dísz-térre.

Mikor az új időkben lebontották a város falait és kapuit, mintha megfosztották volna Budavárát exkluzivitásától. A város egységét, egyéniségét és intim jellegét teljesen megzavarják a modern idők építészetének produktumai. A régi házak közül kirínak a magasratörő új középületek és bérházak, a pénzügyminisztérium és az országos levéltár romantikus stílusú új palotái. A modernizálás következménye az is, hogy Budavárában most 1165 a rendeslakás, de 1600 a hivatali helyiség és iroda száma. Tulajdonképpen csak 1113 lakásban laknak, de hogy nem minden várbeli ház mágnásház és magánpalota, az mutatja a legjobban, hogy a 1165 rendeslakás közül csak 327-ben van fürdőszoba és csak 260-ban van külön szobája a cselédnek.

A Dísz-tér és az Uri-utca.

Milyen volt Budavár tagozódása, beosztása a visszafoglalás után és kik voltak Budavár háziurai?

Két főrészből állott Buda vára a török uralom idején is. Déli részén, a mai királyi palota és a Szent György-tér egy részének helyén volt a tulajdonképeni Vár, melyet kettős fal és mély árok választott el a város többi részétől, a polgárvárostól. Az ostrom tudvalevően nagyon megviselte egész Buda várát, de mégis a déli rész szenvedett a legtöbbet. A kamaraigazgatóság tíz esztendővel a visszafoglalás után összeíratta a házakat és házhelyeket állapot és tulajdonos szerint. *Zaiger über die Vöistung 1696.* a neve annak az összeírókönyvnek, melyből megállapíthatjuk, hogy még tíz évvel a visszafoglalás után is kevés volt a teljesen ép ház és még alig indult meg az építkezés a Várban.

Gróf Regal a királyi palota restaurálását ugyan 1715-ben megkezdte, a munkálatokat azonban pénzhiány miatt 1723-ban abba kellett hagyni. Ezt a csonkán maradt, abbahagyott épületet csak 1749-ben építették tovább, mikor Grassalkovich Antal buzgólkodására Mária Terézia számára húsz esztendő alatt végre csakugyan megépült a királyi palota. 1725-ben fogtak hozzá a Zeughaus-nak nevezett nagy katonai szertár építéséhez. Ezt aztán 1730-ban be is fejezték és ez a Zeughaus, mely a »gőzsikló« várbeli állomása közelében állott, egészen addig szolgálta a hadi kincstárt, míg Hauszmann Alajos a mai királyi palota építése alkalmával 1901-ben le nem bontatta.¹⁾

¹⁾ *Bánrévy György*: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. 1933. Ugyane szerzőtől: A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725—1901. A budai Zeughaus a maga egészében 1898-ig: részben lebontott állapotban pedig 1901-ig, a királyi palota északi szárnyának kiépítésével szükségessé vált teljes lebontásáig állott a Várhegy dunai peremén, a gróf Sándor (ma miniszterelnökségi) palotával szemben, a Lánchídnak Pestről kiinduló tengelyétől valamivel balra.

A mai Szent György-tér és a Várnak az a része, melyen ma a királyi istállók és József főherceg palotája áll, a török időkben teljesen be volt építve és az 1696. évi házösszeírás idején ez a terület tele volt épületromokkal. Azon a hatalmas telken, amelyen ma a honvédelmi minisztérium és honvédfőparancsnokság áll, a török időkben a mecsetté átalakított Szent Zsigmond-prépostsági templom, mellette a budai pasa helyettesének palotája, valamint egy kis török kápolna (melyben a circumcisio-t végezték) és a víztorony állott.¹⁾ A honvéd-főparancsnokság Dísz-tér felőli frontján volt a török időkben a fővárta és a Zaiger szerint Budavár visszafoglalása után ugyanazon a helyen volt a főörség háza.²⁾ Szent Zsigmond egykori templomának romjait Putanicz János, a pesti plébániatemplom plébánosa vette birtokába, kit időközben a Szent Zsigmond-templom prépostjává neveztek ki. Mikor 1826-ban a mai Szent György-teret szabályozták, a Szent Zsigmond-templom helyét felásták és egy sírboltra bukkantak, melyben díszes ruhájú női holttest maradványaira találtak. Jankovics Miklós szerint ez a sír Mátyás király első feleségének, a cseh Katalinnak sírja lehetett.³⁾

A honvédelmi minisztérium palotáját a Színház-utca választja el a Várszínháztól és a miniszterelnöki palotától. A miniszterelnöki palota helyén a XIV. század első felében Werner gróf budai bíró háza állott, majd Zápolya Jánosé, a XVI. század elején pedig Verbőczy Istváné lett a ház, mely — így írja ezt Thurnschwamb János, a Fuggerek és Thurzók budai ügynöke — az utca felett fahíddal össze volt kötve a sarutlan barátok Szent Jánosról elnevezett templomával.⁴⁾ Verbőczy egykori háza helyén a török két kaszárnyát épített és kaszárnya-célokot szolgált a két vénhedt épület egészen a XVIII. század végéig. 1803-ban gróf Sándor Vince, a lovasbravurjairól híres Sándor Móric apja vette meg a kaszárnyákat és Aman bécsi császári építész tervei szerint Polláck Mihállyal palotát építtetett helyébe. Ezt a palotát, mely később a Sándor grófok kezéből a Pallavicini család tulajdonába jutott, az állam 1881-ben a miniszterelnökség számára vette meg.

A Várszínház helyén egykor a ferences barátok Szent Jánosról elnevezett temploma állott és a templom északi szomszédja a barátok klastroma volt. A török uralom alatt viszont Szent János templomából mecset lett, a klastrom helyére pedig a budai kormányzó-pasa palotája került. Károlyi Árpád szerint⁵⁾ két részből állott a pasa rezidenciája. A keskeny utcára egy kis épület nézett és ezt a várfalakra támaszkodó épülettől tágas udvar választotta el,

¹⁾ Divald Kornél szerint ez a török kápolna volt valamikor a beginák temploma.

²⁾ A Zaiger ezt mondja róla: No. 272. hat noch ein gueten Theil Von alte gemeür, Hauptwacht.

³⁾ *Jankovics Miklós*: Budán felfedezett gazdag sírbolt. Tudományos Gyűjtemény, 1827. II. füzet.

⁴⁾ *Engel János Keresztély*: Geschichte des ungarischen Reiches. Halle, 1797.

⁵⁾ Buda és Pest visszavívása. 204 oldal.

melynek közepén szökőkút állott.¹⁾ A keramittal fedett palotában — mondja Evlia Cselebi — egy három-medencés fürdő is volt. Budavár visszafoglalása után a pasa palotája helyén klastromot, a mecset helyén pedig templomot építettek a karmeliták.²⁾ 1733-ban készült el ez a kétemeletes kolostor, mely úgy látszik, Budavár egyik legdíszesebb épülete lehetett, mert amikor 1741-ben arról volt szó, hogy a háborús veszedelemben lévő Bécsből ideiglenesen Budára költözik Mária Terézia, a karmeliták klastromát akarták számára lakásul berendezni. A karmelita templomot különben a rend megszüntetése után 1785-ben II. József császár színházzá alakíttatta át, a klastromból pedig kaszinót csináltak. Az utolsó időben az egykori kolostor helyén a General-Kommando rezideált és a katonai mérnöki hivatal dolgozott.

A mai Dísz-tér Budavár legforgalmasabb tere volt már Zsigmond és Mátyás korában is, de akkoriban még Szent György-piac volt a neve. Ez a tér kapcsolta össze a királyi palota vidékét a polgárvárossal. Ez lévén a város legtágasabb tere — melyet az előkelőségek, főrangúak házai vettek körül — itt tartották a vásárokat, ünnepélyes alkalmakkor ide gyülekeztek a sokadalmak, itt rendezték a lovagi játékokat és kivégzéseket. Bonfini szerint Kontot és harminc nemes társát is itt végezte ki a bakó. Verancsics Antal krónikája írja a Várról, hogy a hírnökök »szép két renddel Szent György-piacáról át futották mind az öt utcáját, melynek neve: Mindszent-utca, (a mai Tárnok-utcának a Dísz-tér és Szentháromság-tér közé eső része), Szent Pál-utca, (a mai Tárnok-utcának a Szentháromság-tértől a Bécsi-kapuig terjedő fele), Zsidó-utca (Verbőczy-utca), Olasz-utca (ma Uri-utca), Ötvös-utca (Fortuna-utca), mely utcák a Szent György-piacától hosszátán a Szombat-kapuig (Bécsi-kapu) valának«.

Zsigmond idejében a mai Dísz-teret — mint említettük — Szent György-piacának hívták.³⁾ Nevét nyilván ama templom után kapta, amelyet való-

¹⁾ *Littke Aurél*: Buda—Pest a török uralom korában. 14. oldal.

²⁾ A karmelita-klastrom nagy telkét — a Várszínháztól a Hunyadi János-út elejéig — Budavár visszafoglalása után Herdegen Lénárt lipótvári provizor, vagyis kamarai ispán kapta. Özvegyétől szereztek meg a telket a karmeliták. Herdegennek nagyszerű ötletei voltak, azért hozta Budára a kamara. Így Herdegen találta ki, miképpen lehetne a császári sereget úgy elteleltetni, hogy egy denárjába se kerüljön a kincstárnak. Olyan egyszerű a dolog, akár a Kolombus tojása. A magyarsághoz beszállásolt katonáknak a szállásadó ne csak kosztot és kvártélyt adjon, hanem fel is kell ruháznia. Azt mondta Herdegen, hogy 1683-ban így cselekedett Thököly, a kuruc-király is. A szállásadók kötelesek voltak minden tíz kuruchoz egy ökrös szekeret állítani, melyet meg kellett rakniok tíz köből liszttel, egy beszózott disznó húsával, szalonnájával és egy kősóval. Minden két paraszt egy vágó marhát adott s e mellett minden tíz fegyverest két paraszt szolgált ki. Bécsben sokáig tanakodtak Herdegen tervén, de nem merték megvalósítani. Annyiban mégis szót fogadtak a lipótvári provizornak, hogy telelni Magyarországra küldték a császári sereget s beszállásolták a városok és falvak népéhez. A terveket Theobald von Mayrn udvari kamarai tanácsos dolgozta ki, ki négy telket kapott a Várban.

³⁾ *Némethy Lajos*: Budavárának régi helyrajza. Archaeológiai értesítő, 1885.

színűleg a Róbert Károly alapította, Szent Györgyről elnevezett magyar lovagrend épített. Az ötven tagból álló lovagrendbe a legelőkelőbb és leghatalmasabb főurak juthattak csak. A templom helye különben a mai Dísz-térnek körülbelül ama helyén lehetett, hol most a Honvéd-szobor áll. A templom szomszédságában a tér nyugati oldalán, közel a mai Uri-utca szájához állott a szerencsétlen II. Lajos zsidó kincstartójának, Fortunátus Imrének a várfalra támaszkodó palotája. Thurnschwamb feljegyzése szerint,¹⁾ mikor Fortunátus Imre 15 napi elzárás után a csonka-toronyból kiszabadult és a csöcselék megrohanta s kirabolta házát, a turbulens jeleneteket nagy-szerűen lehetett látni a Fuggerek Mindszent-utcai házából. Megállapítható, hogy a Fugger-ház körülbelül a mai Tárnok-utca 2. számú, három frontra szóló, ötemeletes ház helyén állott. A törökvilág eltakarodása után ennek a nagy sárga háznak a helyén olyan ház állott, melyet a császáriak ágyúi meglehetősen megkíméltek. Ebbe a házba szállásolta el magát a kamara-inspektor helyettese, Lang Ádám »Administrations-controllör«. A XVIII. század végén azután a puchói nábob, Marczibányi István vásárolta meg azt a régi házat, melynek helyébe egyemeletes palotát épített. A Marczibányi-palota kedves, egyszerű habitusával nagyon beleillett a környezet stílusába. Ezt az egységes stílust bontotta meg az a nagy bérkaszárnya, mely most a Marczibányi-palota helyén áll.

A török uralom mecsetté alakította át Szent György templomát is,²⁾ de a mecset körül változatlanul mozgalmas maradt az élet a török időkben is. Ezen a tájon ütöttek sátrat a híres török papucsosok és cipészek, miért is a környék sikátorát Cipészek-utcájának nevezték. A Tárnok-utca felőli részen nagy bazár volt, melyet vásárok idején nemcsak a budaiak, hanem a vidékről a várba sereglett nép is nagyon látogatott.

Budavár visszafoglalása után romokban maradt a győzőkre a Szent György-templomból átalakított mecset is. A romokat, melyek közt temérdek volt a márványfaragás, 1698-ban takarította el Werlein kamaraigazgató. A templom pompásan faragott köveit a jezsuiták kérték a Nagy-Boldog-asszony-templom tornyának kiépítéséhez. E helyett azonban a várfalak újjáépítésénél használták fel a márványdarabokat.

A Dísz-térnek kétszázötven évvel ezelőtt »Hauptplatz« volt a neve. A Dísz-tér keleti frontján lakott a polgári előkelőség. Ott, ahol most a herceg Batthyány-féle hitbizomány palotája áll (Dísz-tér 3.), 1696-ban, a budavári házak összeírása idején a kamarainspektor, Werlein István báró lakott.³⁾

¹⁾ Engelnél 200. oldal.

²⁾ A törökvilág utolsó idejében fegyverraktárul használták a mecsetet. — A Szent György-templom kapuzatát egy szép dombormű díszítette, mely Szent Györgyöt ábrázolta, amint ledöfi a sárkányt. Ez az elveszettnek hitt dombormű most megkerült. Dr. Horváth Henrik, a Városi Múzeum igazgatója akadt rá egy budai mágnás műgyűjteményében.

³⁾ A Batthyány-palota helye akkoriban két telekből állott, a 246-osból és 247-es számúból. A 247-esről azt mondja a Zaiger, hogy »nagyreszt jó falak, boltozatok és pince.«

Harmadfél száz esztendő alatt természetesen nagyon sok változáson ment át ez a ház. Még 1748-ban Mária Terézia idejében építették át barokk palotává. Azóta azonban sokszor átépítették. Szomorú nevezetessége, hogy 1883-ban ebben a palotában gyilkolták meg az utolsó országbíró, Majláth Györgyöt. A másik nevezetessége, hogy sokáig ebben a palotában lakott Jenő főherceg.

A Batthyányi-palota észak felőli szomszédja (Dísz-tér 4—5.) ma a pápai nunciatura palotája. Kétszázötven évvel ezelőtt a kremsmünsteri apátság háza volt e helyen. A háború előtt József főherceg kezére jutott az apátság palotája, amelyet a főhercegtől a magyar királyi vallásalap vásárolt meg. A Dísz-tér 6. számú ház helyén (most Miklós Andornéé) Bössinger Ferenc Ignác polgármester és patikus háza, míg gróf Bolza Marietta volt háza helyén (Dísz-tér 7.) egykor Sautermeister Frigyes tanácsbeli háza állott. Sautermeistert különben később polgármesterré választották a budaiak.

A Dísz-tér nyugati frontján az Uri-utca szájánál, a Casino-utca sarkán egy kéményseprő háza volt. Ezért nevezték akkoriban *Rauchfangkherergässl*-nek a Casino-utcát. Délnek menve, a kéményseprő szomszédja egy Brentano Monterelli nevű kereskedő, kinek háza helyén ma gróf Széchenyi Géza háza áll. A következő házat (Dísz-tér 11.) Ceresola Venerio császári építőmester, a magisztrátus tagja foglalja le magának, míg a sorban következő két háztelken (ma Dísz-tér 12. és 13., ifjabb gróf Edelsheim-Gyulai Lipót két háza) Buda város egyik volt polgármesterének, Salgáry Péter császári postamesternek özvegye és fia lakott. A házsor végén levő romokat és épen maradt helyiségeket a katonai főszállás számára foglalta le a parancsnokság.

Az Uri-utca nyugati házsora (ha a házak számozását nézzük, ma ez a páros oldal) harmadfél száz évvel ezelőtt rákőnyökölt a bástyára és a házak hátsó ablakaiból gyönyörű kilátás esett a budai hegyekre. Valószínűleg ez a körülmény is hozzájárult, hogy Budavár akkori *igazi urai*, a katonák, ezen a soron foglaltak maguknak házat és lakóhelyet.

Körülbelül ott, ahol a két Széchenyi-palota áll egymás mellett (Uri-utca 6—8.), volt kétszázötven esztendővel ezelőtt a városparancsnokság szállása. A Szentháromság-utcától a Nőegylet-utcáig (vagyis, mint akkoriban nevezték, a Schwabengässl-től Häusslergässl-ig) csupa katona lakott. Őt, részben egészen jó, részben gyöngébb állapotban levő ház állott ezen az utcaszakaszon. Ezek közül az első négy ház (melyek helyén gróf Karátsonyi Jenőné, gróf Sztáray Sándor, gróf Zichy György és özv. Szirmay Józsefné palotája áll) akkoriban Petri Ricciardi gróf vicekommandánsé, az Uri-utca 38. számú sarokház helyén pedig (ma a Budai Jótékony Nőegyleté) a mindenható gróf Heissler generális háza állott (General Heüssler Graff von Haidershaimb), de nem ő maga lakott a házban, hanem Schweidler Antonius főhadbiztos. Heissler generális ugyanis a házösszeírás esztendejében halt meg Temesvár alatt, a török ellen való háborúban. Heissler generális, — akinek különben Pesten is volt háza, telke — kevés időt tölthetett Buda

várában, mert állandóan szükség volt rá a harctéren. Egyébként Heissler volt az, akit Thököly a zernyesti csatában elfogott és csak akkor engedte el, amikor a császáriak szabadonbocsátották Zrinyi Ilonát.

Háza volt még az Uri-utcában (Uri-utca 40.) Buching Ferenc tüzér-tisztnek (e sarokház helyén ma dr. Hirsch Albert háza áll), báró Frankenburg budai várparancsnoknak (Uri-utca 42—44.). Az Uri-utca 46., 48. és 50. számú (ma a katonai kincstár tulajdonát tevő) házak helyén 1696-ban Prunner György kamara-kormányzósági tanácsos házai állottak. Az Uri-utca 52. számú ház helyén pedig (ma gróf Széchenyi Viktor háza) Zenegg György Kristóf kamarai tanácsos és császári főadószedő a háziúr. Herceg Hohenlohe Klodvig (ma Uri-utca 54—56.) háza helyén Tressen Károly Ferdinánd helyőrségi kapitánynak, az Uri-utca 58. számú ház helyén pedig (ma báró dr. Madarassy Gyuláé) Wilfersheim Dániel orvosnak, míg az Uri-utca 60. számú ház helyén (ma gróf Sigray Antalnée) a karmeliták háza állott. Azok a telkek pedig, ahol ma a primási palota (Uri-utca 62.) és dr. Bárcziházi Bárczy István államtitkár (Uri-utca 64—66.) háza áll, kétszázötven esztendővel ezelőtt pusztá területek voltak.

Jórészt katonai és polgári előkelőségek lakták az Uri-utca kelet felé eső oldalát is (a páratlan számú házak oldala). Az utca elején (Uri-utca 33.) egy, az ostromtól sokat szenvedett házban lakott gróf Brankovics György és fia János. Házuk délfelől a paulinusok Szent Pálról nevezett egykori templomának egy épen maradt falához támaszkodik. Ez a fal (az Uri-utca 31. és 33. számú házak közé ékelve) még ma is látható.

Brankovics György háza egy kalandor-karrier emlékét eleveníti föl. Ilyen karriert különben azok az idők sokat termettek. Brankovics, aki azt hirdette, hogy ereiben az egykori szerb despota vére folyik, Lippa környékén született. Fiatalon került az erdélyi fejedelmi udvarba. Nagyravágyó ügyeskedő, eszes, sok nyelvet beszélő ember, akit másokkal együtt Konstantinápolyba küld Apafy Mihály, hogy a fényes portán képviselje Erdély és a fejedelem érdekeit. Ezidőtájt Achmed pasa volt a mindenható nagyvezir, kinek rokonszenvét aranyon vásárolta meg a bécsi udvar. A bécsi udvar fizetett kémje és ügynöke volt Panajott tolmács, a nagyvezir bizalmasa is és 1663-tól kezdve szoros összeköttetésbe került a császári követséggel Brankovics György is, aki hűségesen hordta a pletykát a bécsi udvar számára és elárulta Erdély minden titkát.¹⁾ Erdélyország függetlenségét így segítette elfürészelni Brankovics György, aki »jó szolgálataiért« 1688-ban grófi rangot kapott Lipót császártól. De Brankovics Györgynek messzemenő tervei voltak a szerbekkel is. Azt ajánlotta Lipótnak, hogy a török uralom alatt levő szerbeket engedje be Magyarországba. Hűséges szövetségest kap bennük, úgy a török, mint a magyarok ellen. Bécsben tetszett az idea, és a Habsburgok magyarellenos illyr-politikája itt kezdődik. Brankovics György

¹⁾ *Acsády*: Mg. tört. I. Lipót és Szilágyi Mg. Tört. VII. 307.

különben azt hitte, hogy a bécsi udvar illyr-politikájának a realizálása mellett ő is megsütheti a maga pecsenyéjét. Despota szeretett volna lenni, de álmai nem teljesültek. 1689. november 7-én Lajos őrgróf azt írta róla Lipót császárnak:

»Brankovics Györgyöt szép szóval magamhoz csalogattam s mivel ő nemcsak a felségedtől nyert okmánnyal élt vissza, hanem magát a szerbek és illyrek, Moesia, Bosznia, a Szerémség és más tartományok despotájává akarja tenni, őt elfogattam és Szebenbe küldtettem.«

Brankovics György különben a csehországi Égerben, mint államfogoly halt meg a szatmári békekötés évében.¹⁾

Brankovics György észak felől való szomszédja egy aragóniai eredetű elfranciásodott báró, Dumont Miklós mérnök-alezredes (»Nikolaus Panny baron de Dumont Ingenieur obr. leütht.«). Nincs róla közelebbi adatunk, hogy kiféle-miféle volt ez a Dumont; az azonban bizonyos, hogy nagyhatalmú ember lehetett, mert összesen öt háza és házhelye volt a Várban ugyanúgy, mint Johann Georg Reütter főkomisszáriusnak, meg Georg Christoph von Zenegg főadószedőnek, a kamarai adminisztráció tanácsosának. Ezzel szemben gróf Ricciardi Péternek, a kommandáns helyettesének és Benedict Theobald von Mayrn kamarai tanácsosnak csak négy-négy háza volt.

Eredetileg Mayrn Theobaldé volt az a ház is, melynek telkén később az Erdődy grófok palotája (Verbőczy-utca 7.) felépült. Az Erdődy-palota két telken áll. A nagyobb telken terpeszkedett 250 évvel ezelőtt Mayrn kamarai tanácsos háza. Ezt a házat vette meg azután 1741-ben 1500 forintért gróf Erdődy örökös varasdi főispán és koronaőr a magyar királyi kamara elnöke. Két év múlva megvette hozzá a szomszéd házat is és gyönyörű barokk palotát épített a kettős telken. Ez a palota, mely azóta valószínűleg sok tatározáson ment át, ma is egyik legszebb palotája a Várnak. Mária Terézia idejében, de azután is, híres volt ragyogó báljairól és pazar vendégeskedéséről. Ez a palota, melyet különben 1912-ben gróf Chotek Rezső vett meg, ma özvegy báró Hatvany-Deutsch Józsefnéé.

Herceg Eszterházy Pál nádornak 1696-ban két háza volt a Várban. A két szomszédos — mint az egykori összeírás mondja, jó karban levő — ház (Tárnok-utca 9—13.) észak felőli szomszédja szintén Theobald Mayrn kamarai tanácsos, dél felőli szomszédja Kurz kamarai adminisztrátor. A két ház helyén a régi kövek felhasználásával épült fel azután az a hercegi palota, amely 1696 óta bizonyára kívül-belül sok alakításon, tatározáson, formáláson ment keresztül. A világháború előtt néhány esztendővel a család hozzávásárolta azt a házat is, mely 250 esztendővel ezelőtt Kurz kamarai adminisztrátoré volt (Tárnok-utca 7.). Ezt is hozzáigazították a hercegi familia ősi házához. Az Eszterházy-palota különben az egyetlen magánpalotája Budavárának, mely harmadfél száz esztendő óta egy és ugyanazon

¹⁾ *Kerékgyártó*: Hazánk évlapjai.

család kezén van. A palota első tulajdonosa — Thököly Imre sógora és nagy ellenfele — korának egyik legeszebb politikusa és legérdekesebb egyénisége volt, ki nemcsak karddal, de tollal is nagyszerűen tudott bánni. Részt vett Bécs és Budavár felmentésében. Vagyonszerzésben is nagy, de szereti a tudományt és művészetet; jó katolikus, de kedveli a nótázást és a táncot, verselgetni is szokott s mi sem jellemzi jobban, mint hogy egy tabulatúrás énekeskönyv maradt utána, melyben korának népszerű nótáit gyűjtötte össze. Idejének jó részét a politika foglalta le, ami megmagyarázza azt is, hogy többet lakott Bécsben és Pozsonyban, mint Budán. De azért gyakran és szívesen időzött Budán is, aminek tanúi azok a kegyes adományok, melyekkel Nagy-Boldogasszony templomát felékesíteni igyekezett.

Egyébként volt háza (a Fortuna-köz és az Egyetemi Nyomda közé eső sarokház) a pestmegyei alispánnak, Petrovay Lászlónak is, ama báró Orczy István apósának, aki a későbbi hatalmas Orczy-vagyon alapjait összegyűjtötte. A Verbőczy-utcában (akkoriban Judengasse-nak hívták) volt háza az esztergomi alispánnak, Nedeczky Sándornak is, a régi Bécsi-utcában (ma Fortuna-utca 2.) pedig az esztergomi káptalannak. Ez a ház később az egyetemé lett és az egyetemtől vette meg 1784-ben Buda város tanácsa és átalakíttatta vendéglővé. Így lett a káptalan házából a híres Fortuna-vendéglő, mely azután nevet adott az utcának is. Egyébként az utolsó időben a magyar királyi közigazgatási bíróság rezideált ebben az öreg házban.¹⁾

Volt háza — a mai Országház-utcában — a pozsonyi káptalannak is, körülbelül azon a helyen, hol az ötvenes-hatvanas években a Garnisons-arrest volt. Ezt a házat elnyelte a pénzügyminisztérium új palotája. És a mai Bécsikapu-téren volt házuk a pesti pálosoknak is. Ezt a házat sok más házzal együtt elnyelte az országos levéltár új palotája. A Bécsi-kapu szomszédságában állott az a ház is, mely 1723. március 28-án kigyulladt és a hirtelen támadt szélvihar a lángokat végig kergette a városon. Húsvét napja volt, az ünnepi körmenet a Kálváriáról ép visszaérkezett, mikor kiütött a veszedelem. Víz hiányában a lakosság nem tudta megfékezni a lángok pusztító erejét és a Várban, meg a Vizivárosban körülbelül száz

¹⁾ A bécsi állami levéltárban található (Levélt. Hung.) »Numeros des maisons, qui sont dans la ville de Bude avec le nombre des mesures et pieds que chacune maison occupe de face sur les rues, en janvier 1687« című aktára hivatkozva azt írja Károlyi Árpád (Buda és Pest visszavívása 1686-ban. — 1886.), hogy ez a ház legnagyobb volt a várbeli házak között — 132 bécsi láb utcai homlokzattal —, mely a mai Országház-utca 2. számú háznak és a tőle balra és jobbra eső házaknak a telkén feküdt; legkisebb utcai vonallal — öt bécsi lábnyival — bírt ellenben az a házacska, mely a Dísz-tér 5. számú ház (mai számozás szerint Dísz-tér 6.) helyén emelkedett. (A gróf Rabatta, vezérhadbiztos hagyatékában talált térképen a 123. és 332. szám.). Ilyen nagy házak voltak még a Dísz-tér 3. és 4. számú házai telkén; az Országház- és Nándor-utca sarkán a Kard-utca 2. számú házának és a budavári városházának telkén emelkedett házak.

ház hamvadt el. Kigyulladt és felrobbant a Fehérvári-kapu mellett a löporony is. A robbanás még tetézte a kárt. Sok ház összeomlott és előlről kellett kezdeni az építést a Várban, hol a diadalmas ostrom után romokból építettek új várost szorgalmas kezek.

Az Országház-utca keleti oldalán laktak a pékek. Azért hívták a mai Országház-utcát abban az időben Böckhengasse-nek, vagyis Sütő-utcának.

A brit követség mai palotája (Verböczy-utca 1.) helyén az akkori Judengasse-ban hatmadfélszáz esztendővel ezelőtt bizonyos Johann Joseph von Pleyern lakott. Az új pénzügyminisztériumi palota háta mögött az a vedlett, egyemeletes, sárgásbarnára meszelt ház (Iskola-tér 2.) a »Vörös Sündisznóhoz« címzett vendéglő emlékét idézi fel. Az 1696. évi összeírás azt mondja róla, hogy »ain egghaus bey dem grünen Haus zum roten Igl genannt ligt an Wiener- und Judengassen«. Homlokzatán ma is ott ékeskedik a régi cégér, a Vörös Sündisznó. Valamikor, a XVIII. század derekán muzsikasztótól, báltól, mulatságtól volt gyakorta hangos ez az öreg ház, mely többi közt arról is nevezetes, hogy a hagyomány szerint ebben tartották az első budai színielőadást. A tudós Rupp Jakab kinyomozta, hogy Nagy Lajos király idejében ennek a háznak helyén állott a mai gróf Pálffy-család ősenek Kont Miklós nádornak egyik háza, melyet azonban a nádor unokái — László és Imre — 1400 körül a csatai pálosoknak ajándékoztak. A kapu aljában négy, máig épen maradt ajtófél a régi idők emlékét őrzi.

Nagyboldogasszony-templomának környéke.

Bár a pénzügyminisztérium lovag-várkastélyt mimelő új palotája teljesen kiforgatta archaikus mivoltából a Szentháromság-teret és környékét, mégis kétségtelen, hogy a Várnak ez a vidéke — a régiek városháztere — meg a teret az Uri-utcával összekötő kurta és széles Szentháromság-utca idézi föl legjobban a mai ember lelkében a mult idők hangulatát. Elmult századok hazajáró lelkei adnak egymásnak találkozt e téren, melynek kövein egykor szikrát hányt a paripák patkója és csengett-bongott a sok arany, meg ezüst sarkantyú a nemes lovagok csizmáján, mikor Korvin Mátyás esketőre vezette nápolyi Beatrixet Nagyboldogasszony-templomába. A domonkosok klastromából Mátyás egyetemének diákjai is ide jártak korzózni és ezen a kis téren gyülekezett egykor a gyönggyel és arannyal átszőtt, bíborba-bársonyba öltözött előkelő lakodalmas nép, mikor II. Ulászló menyegzőjét tartotta Candale-i Annával. Azután szomorú idők jöttek. Nagyboldogasszony-templomára félhold került a kereszt helyébe és dzsámi lett Budavár főtemplomából. Elhallgatott a zsolozsma, a toronyban elnémult a harang és 145 esztendeig Allaht imádták az Úr hajlékában.

Mikor Mátyás tornyáról lehanyatlott a félhold, megint csak új ábrázatot öltött ez a kis tér, melyen Nagyboldogasszony-temploma szemben áll

a sárgásbarnára meszelt városházával. A XVIII. század derekán még itt volt a város szíve, itt zsongott-zajongott az akkori Buda mindennapi élete. A tér közepén állott akkor is kőből való repülő angyalaival a Szentháromság szobra, a városház előtt pedig márványszökökútban csobogott a hegyi forrás friss vize. A plebánia-templomhoz jobbról-balról hozzátámaszkodott a jezsuita kollegium meg a papnövelde és Úrnapján innen indult el az ájtatos körmenet. Itt sétálgatott a jezsuita iskolák fiatal népe és búcsú idején a templom környékén, meg a Szentháromság barokk szobra körül ütötték fel sátraikat a vásárosok. Északfelől a Sütő-utcából (ma Országház-utca), délfelől a Tárnok-utcából áradt ide a nép, a Szentháromság-utcában pedig mészárszékek állottak.¹⁾ E térszerű utca északi oldalán a templom felől való sarkon egymásba fogózva sorjáznak és az öreg városházával kokettálnak ma is azok az apró régi házak, melyeknek alapfalai az 1696. évi összeírás szerint régiek lehettek már 250 évvel ezelőtt is. Legérdekesebb köztük fecskéfészszerű zárt balkonjával az a kis, egyemeletes sarokház (Szentháromság-tér 8.), melyhez nyugat felől egy kicsi kétemeletes ház simul (Szentháromság-utca 3.). Mennyi mindent tudna beszélni ez a két ház, ha a házak beszélni tudnának. Mennyi változáson, átalakuláson ment keresztül Budavára az alatt a kétszázötven esztendő alatt, mely alatt ez a két furcsa, sárgásbarnára meszelt ház ott áll a sarkon, ott áll a poszton és figyeli, hogy mi történik körülötte. Ma mind a két ház a fővárosé; hivatalok vannak benne. A kétemeletes házban négy szoba van; az 1696. évi összeírás szerint akkoriban suszter lakott benne, a balkonos egyemeletes sarokházban pedig szűcs. Beljebb az utcában a harmadik szomszéd (Szentháromság-utca 5.) már sokkal nagyobb telken épült, mint eme kettő és 250 esztendővel ezelőtt ennek a háznak a helyén Lukatzovitz Simon aranyműves háza állott. A kis, egyemeletes, erkélyes sarokház falába vörös márványtáblát illesztett 1866-ban a Magyar Tudományos Akadémia és a Történelmi Társulat kegyelele. Ez áll a táblán:

»Itt állott 1391-ben udvari tárnokmester Kanizsai Miklós háza, melyet a flórenczi Berti Angelótól 600 arany forintot vett. Mellette észak felé állott akkor a Nyúl-szigeti dömés szüzek háza, nyugat felé pedig, vagyis szemben a városházával 1375—1385-ig Ulvingnak, Buda város bírójának háza«.

Itt állott-e csakugyan Kanizsai Miklós tárnokmester háza, melyet 600 aranyforinton vett, még tisztázásra szorul. Ha itt állott, kérdés, hogy az is ilyen kis telken épült-e, mert a Szentháromság-utca 1. és 3. számú házainak a fundamentuma a legkisebb az egész Várban. A sarokház (Szentháromság-utca 1.) 39-40 négyszögölnyi telken, a másik, a kétemeletes (a 3. számú) pedig csak 33-60 négyszögölnyi telken áll. Ennél kisebb telkű ház

¹⁾ Hieran ist ein kleiner Platz, welcher von der Herrn gassen bis die böckhen gelanget und selbige abkürzet Bey denen Fleischbänckhen genannt ha 9 Kl. in der braidte.

csak a Tabánban akadt, az Arany Kacsá-utcában ; annak a telke alig volt nagyobb 19 négyszögölnél. A Szentháromság-utca két régi kis háza különben mintája lehetne a régi várbeli kis házaknak. Udvaruk nincs. Két-három apró szoba van bennük — a kétemeletes házban négy szoba — és a lépcső mindjárt az utcáról visz föl az emeletre. A földszinten, ahol régen a gazda műhelye volt, most szatócsbolt van és az első emeleten nyílt tűzhely füstjét szívja föl a tágasszájú kovács-kémény.

A kis házakkal szemben áll a nagy téglalakú fundamentumon épült egyemeletes, tornyos, három oldalról szabad városháza. Főfrontja a Szentháromság-utcára szolgál, háttal másik két háznak támaszkodik és összeköti a Szentháromság-teret az Uri-utcával. Az a telek, amelyen a városháza áll, valamikor a török időkben egyik legnagyobb telke volt a Várnak.¹⁾ De hogy miféle épület állott ezen a telken a török uralom alatt és milyen célt szolgált, máig sem tudjuk. Lehet, hogy valami középület vagy valami nagy úr háza állott itten, amely alatt 12—13 méternyi mélységben a Vár dolomit-testébe bevájva ma is látható titokzatos emeletes pincék és messzeágazó alagutak húzódnak meg. A pincékben mély kutak, hatalmas aknák is vannak. Az aknák egyike-másika fölvezet az utca szintjéig. Az alagutak elvezetnek idegen házak pincéibe és úgylátszik, hogy a várhegy méhében szétágazó hatalmas pince-hálózatnak valamikor a városháza alatt volt a központja. A pincék mélyében látni vékony, nem mai alakú téglákból épített falazatot és a falazatba erősített gyámköveket, amelyeknek formája elmúlt századok faragási divatjára emlékeztet. A pince oldalfala és mennyezete sok helyt megfeketedett a füsttől, ami arra vall, hogy valamikor laktak ezekben a pincékben és a tűzhely lángja vagy a fáklya füstje hagyott nyomot a pince falán. Mi lehetett a rendeltetésük ezeknek a pincéknek? Oláh Miklós a XVI. századbéli földrajzíró érsek azt írja, hogy borpincének használták. Egy s más jel viszont arra mutat, hogy a törökidőkben várvédelmi, katonai célokat szolgáltak ezek a kőbe vájt üregek, de lehet az is, hogy börtönök voltak, ahova a hadifoglyokat zárták a törökök. Egyébként a jelekből ítélve, a Vár visszafoglalása után is tömlöcnek használta a budai magisztrátus a pincék egy részét. A többi pincében a polgárság tarthatott ugyan bort is, valószínűleg tartott is, de az sincs kizárva, hogy egyébre is használta ezeket a földalatti üregeket. A Bécsikapu-tér 7. számú házának a pincéjében például nem régiben egy zsinagógára bukkantak.

Buda város tanácsa két esztendővel a város visszafoglalása után hozzákezdett a városháza építéséhez, mely azonban csak esztendők hosszú sora alatt formálódott azzá, amilyennek mi ismerjük. Már 1688-ban utasítja a kamaraigazgatóság Buda város tanácsát, hogy sürgősen keressen alkalmas telket a városháza céljaira. A városgazda hamarosan ki is választotta a sok

¹⁾ Károlyi Árpád: Pest és Buda visszavívása 1686-ban.

telek közül a legnagyobbat, a legalkalmasabbat és a legszebb helyen fekvőt.¹⁾ Első alakjában Venerio Ceresola császári építész építette meg a városházát és már 1688 novemberére elkészült vele. De a községi autonómia emez első vára sokkal kisebb területen épült, mint a mai és nem is lehetett valami pompázatos, ami abból is kitetszik, hogy a kamaraigazgatóság mindössze 393 forint 47 és fél krajcárt előlegezett a költségekre. Magának a városnak ugyanis akkoriban efféle kiadásokra még nem tellett. Négy esztendő múlva már átalakításra szorul a városháza. Hogy a községi bevételeket gyarapíthassák, Venerio Ceresola tanácsára nyolc utcai bolthelyiséget helyeztek be a városháza épületébe. 1713-ban emeletet húztak a házra és az emeleten kápolnát rendeztek be. 1723-ban azután a nagy tűz alkalmával leégett a városháza is. A következő esztendőben Kair Mátyás épített a régi helyébe újat.²⁾ Ennek a városházának már zárt balkonja is volt a Nagyboldogasszony-templomára néző sarkon, de mai formáját mégis 1774-ben kapta ez az öreg ház. Akkor ugyanis Nepauer Máté teljesen átépítette, modernizálta, gyönyörűen faragott barokk lépcsőházat tett bele. Nepauer építette ki a Városház nyugati felét³⁾ is és az egész hatalmas épületkomplexumra végig emeletet rakott. Nepauer újítása az épület Uri-utcai sarkán az a kis négyszögletes, zárt balkon is. A ház restaurációját a két sarkon felírás örökíti meg. A templom felőli sarkon ez állott:

DoMUS VtILItati pVbLICae restaVrata.

Alatta a kétfejű sas, a magyar címerrel és a következő jelmonddal:
»Sub umbra alarum tuarum«.

Az Uri-utca felőli sarok felirata az 1774. évi átépítést örökíti meg a következőképen:

1774 IVrata CIVIVM fIDe InCLarebIt.

Kétségtelen, hogy Mária Terézia óta is sokat tatarozták ezt az öreg házat a nélkül, hogy sokat változtattak volna a külsején. Egy bizonyos, hogy az a kétfejű sas, amely az épületnek templomra néző sarkán olyan hosszú ideig magára vonta az érdeklődők figyelmét, 1860-ban vagy 1861-ben eltűnt onnan. A nagy nemzeti felbuzdulás idejében a nép leverte a kétfejű sast a városháza faláról.

A városháza egyik érdekessége különben tornyos kápolnája volt. Ebben a kápolnában tartották a város féltett ereklyéjét, Alamizsnás Szent János alexandriai pátriarka relikviáinak egy részét. Szent János ereklyéjét

¹⁾ A Zaiger azt mondja róla: No. 99. hat noch guets gemeür, gwölber und Keller, Ist Ein Theil von Rath-Haus.

²⁾ Dr. Gárdonyi Albert: História, I. 7—8. szám.

³⁾ A városház keleti szárnyának falai néhol a méter vastagságot is meghaladják. Az új, nyugati szárny falvastagsága normális.

a béke és a barátság jeléül még Mohamed török szultán küldte ajándéku! Mátyás királynak. Ezt az ereklyét a budavári királyi palotában őrizték egészen addig, amíg a török be nem vonult Budára. Akkor a pozsonyi Szent Márton-templomba került az ereklye. XI. Kelemen pápa engedelmével onnan hozták vissza a város követei 1715-ben nagy ünnepélyességgel, fényes processzióval és akkor helyezték el a városháza e célra épült kápolnájában. A kápolnát különben József császár bezáratta és elrendelte, hogy az ereklyét adják át a plébániatemplomnak, az egyházi kincseket, ruhákat pedig árverezzék el. A licitáció meg is történt, amelyen az egyházi holmikat elkótyavetyélték. Alamizsnás Szent János ereklyéjét azonban nem adták át a plébániatemplomnak. A magisztrátus nem engedelmeskedett a császári parancsnak és Alamizsnás Szent János relikviája csak húsz év múlva került Nagyboldogasszony templomába. Azóta is ott őrzik.

A városháza Uri-utca felőli szomszédja (Uri-utca 19.) hosszú ideig Pest-Pilis vármegye székháza volt. 1696-ban, a házösszeírás idején ennek a háznak a helyén egy régi torony állott és a toronyhoz egy-két fal, bolthajtás és pince tartozott. Akkoriban ez a torony és az, ami hozzá tartozott, Jungmayr János Kristóf császári telekjegyzőé volt. Ezt a tornyot és a hozzá tartozó lakásalkalmatosságot vásárolta meg a következő esztendőben a vármegye. Ide épített a nagy tűz után egyemeletes házat.¹⁾ Száz esztendeig állott e helyen Pest-Pilis törvényesen egyesült vármegye székháza. Sok közgyűlést azonban itt nem tartottak. Végül is a XVIII. század végén a vármegye bérbeadta a házat, 1806-ban pedig a báró Eötvös-familia vásárolta meg. A történettudósok sokat vitatták, hogy vajjon miféle templom állhatott a török időkben e helyen. Vannak, akik azt hiszik, hogy az a hatalmas torony, amelyről a »Zaiger« megemlékezik, a Mindenszentek templomának tornya volt, Rupp Jakab szerint pedig a várbeli németiség tartotta itt istentiszteleteit. A vármegye egykori házán ma már csak az a bolthajtásos átjáró sejteti a hajdankori templomot. Ez a bolthajtásos átjáró ugyanis, amely keskeny sikátoron keresztül az Uri-utcából a Tárnok-utcába vezet és amelyet manapság Balta-köznek hívnak, ma is olyan, mintha valamikor torony lába lett volna.

Nem utolsó érdekessége e helynek Rupp Jakab ama megállapítása, hogy Pest vármegye régi székháza helyén állott valamikor Ozorai Pipó temesi főispánnak, a Mátyás-kori idők híres humanistájának a háza.

Közvetlenül Buda visszafoglalása után, természetesen nagyon siralmas állapotban maradt a Vár e tájéka is. Romokban heverték a házak itt is és a romok rengetegéből épen egyes-egyedül csak a Nagyboldogasszony temploma emelkedett az ég felé. Idő kellett hozzá, amíg élet támadt a kövek

¹⁾ *Zaiger*: Ist ein alter hoher Thurm, derbey gwölber und Keller. H. Johann Christoph Jungmayr Kayl. Bauschreiber. No. 80. hat noch zimblich guets gemeür auch gwölber und Keller.

között és lassacskán épülni kezdtek a házak. Az első időben szomorú és kopott volt az ábrázatja a Nagyboldogasszony-templomnak is, míg a jezsuiták hozzá nem kezdtek a kijavításához. A budavári főtemplomtól nem messze, erősen megrongált állapotban várta a feltámadást a Domonkosok Szent Miklósról elnevezett egyházának tornya és klastroma is.¹⁾ A toronytól keletnek a Halász-bástya mellett még állott egy-két fala az ősrégi templomnak. A Domonkosok egykori klastromát a kamara-igazgatóság élélmézési raktárrá és katonai sütődévé, úgynevezett prófont-házzá alakíttatta át, míg a toronyban löporraktárt rendezett be. A Vár visszafoglalása után egyébként löporraktárt rendezett be a katonaság Nagyboldogasszony templomának zömök tornyában is,²⁾ úgyhogy a templomba éjjel-nappal ki-be jártak a katonák. De a jezsuita atyák buzgalma és a hívők igyekezete lassacskán Isten házához méltó állapotokat teremtett. A löporraktárt kitelepítették a toronyból és herceg Eszterházy Pál nádor márványkövekből rakatott pádimentumot a templomban, a füstös falakra pedig szövetkárpitot tétetett. A roskadozó falak kijavítására a kincstár 300 forintot utalványozott és gróf Pálffy Miklós faragott kövekből erkélyes előcsarnokot építtetett a templom frontjára. Eszterházy Pál költségén készült a főoltár és két harang is. 1719-ben már órát is csináltak a toronyra. A sekrestyeajtótól nem messze a bástyán húzódott meg a körülkerített temető.

Nagyboldogasszony temploma körül kapott helyet kollegiuma és iskolái számára a Jezsuita-rend. A templom északi falához hozzáépítették a kétemeletes jezsuita-kollégiumot. A templom déli falához pedig a papnevelde támaszkodott, míg a kollégiummal szemben levő téren a jezsuita akadémia épült föl. De azért hosszú éveknek kellett eltelniök, míg a hitélet és tanítás rendes kerékvágásba került.

Baj mindig akad, mely megzavarja a munkát. Így 1723-ban a húsvét napján támadt nagy tűz, mely csaknem száz budai házat pusztított el, elhamvasztotta a plébániatemplom fedelét is. A nagy torony négy harangja,

¹⁾ Néhány évvel ezelőtt a főváros szépen restauráltatta a domonkos egyház Szent Miklós-tornyát. Emléktáblával jelölte meg, melyen ez áll:

Itt állott a Szent Domokos-rendi szerzetesek Szent Miklósról elnevezett középkori egyháza és kolostora, melyben a Mátyás király alapította egyetem virágzott. A hatalmas, egészen a bástyáig terjedő templomnak a török hódoltság és a felszabadító ostrom után egyetlen maradványa ez a felsőrésztében hiányos, stílusa szerint XV. századbeli torony, melyet a Műemlékek Országos Bizottsága restaurált. 1926.

A torony földszinti falán elhelyezett emlékmű kőbefaragott másolata annak a Mátyás király élethű képmását tartalmazó emléktáblának, melyet Bautzen városa állíttatott 1486-ban Mátyás király iránt való hódolata jeléül s amely a nevezett városkapu tornyán ma is hirdeti a nagy király messzeterjedő birodalmának emlékét.

Az emlékműnek a Mátyás által meghódított tartományok címereivel és Hunyadi-címerrel díszített két szárnyát egy az 1715. évből származó rézmetszet alapján Dr. Lux Kálmán építész tervei szerint állították helyre.

Mátyás királynak, Budaváros felvirágoztatójának dicsőséges emlékezetére állította
Budapest Székesfőváros Közönsége 1930.

²⁾ *Némethy Lajos*: Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főtemplom, 1876.
 — 115. lap.

a szentély kis tornyának két kis harangja és az óra ércműve megolvadt az eget ostromló lángok között. De a veszedelem akkor érte el tetőpontját, mikor a fejevári-kapu mellett kigyulladt és felrobbant a löportorony és a robbanás következtében a koronázó-templom gulaként emelkedő orma rádőlt a templomra, a boltívet bezúzta, a templom felszerelése pedig a lángok martalékának esett áldozatul. De a tűzben pusztult el a jezsuita-kollegium nagy része, valamint a papnevelde is.

A pusztító tűzvész után előlről kellett kezdeni a városépítést és előlről kellett kezdeni a templomépítést is. De a jezsuita-atyák nem csüggedtek és 1725-ben már kész volt a torony bádogsisakja is, melynek csúcsára kitért-szárnyú kétfejű sast tettek dísznek. Az ércmadár azonban csak tizenöt esztendeig bírta ki a torony tetején a szél heves támadásait és 1740-ben lezuhant a magasból. 1759-ben kereszt került a helyére.

1730-ban új órát tettek a toronyra. Az elpusztult harangok helyébe is újakat, szebbeket szerzett a plébánia a hívők jóvoltából, és felépült ismét a jezsuiták collegiuma, a szeminárium és az akadémia. 1773-ban aztán egyszerre vége szakad a Jezsuita-rend uralmának, XIV. Kelemen pápa »Dominus ac redemptor noster« kezdetű bullája eltörölte a Jezsuita-rendet és a híres kollégiumba az egyetemes papnevelő intézet költözködött be, míg a templom déli részén levő jezsuita házban a kisebb szeminárium kapott szállást. De ez az állapot sem tartott soká, mert József császár a Pozsonyból Budára helyezett kamarát a régi jezsuita kollégiumban helyezte el. Mikor pedig a kamarát egyesíti a helytartótanáccsal, a helytartótanács is a kollégium épületébe költözik, a kamara elnöke pedig a kis szemináriumba, amelyet attól fogva elnöki háznak neveztek.

Közvetlenül Budavár visszafoglalása után a jezsuitákon kívül a franciskánusoknak jutott fontosabb szerep a Várban. Az Uri-utca északi végében, a mai Nándorkaszárnya tájékán két újonnan épült katonai laktanya állott. Előtte a franciskánusok kertje.¹⁾ A Budavár visszavételét követő nagy osztozkodáskor a franciskánusoknak jutott a helyőrségi templom, melyet ma Kapisztrán János-templomnak nevezünk és a ferencesbarátok a templom mellett a romok helyén építettek klostrot 1717-ben azon területen, amelyen ma a belügyminisztérium áll,²⁾ míg a régi levéltár helyén egykoron a karmelíták kolostora állott.

¹⁾ L. Vass Klára: »Buda német utcanevei 1696—1872« című kitűnő tanulmányát.

²⁾ Az 1696-i Zaiger ezt írja: No. 57. Ain Kürchhoff sambt der Kürch allwochin der P. P. Franciscaner Klosster Khommen solte. P. P. Franciscaner. — Szám nélkül: Der P. P. Franciscaner garten. — No. 58. hat noch etwas Von alten maurn, P. P. Franciscaner. — No. 59. hat noch wenig Fundament maur, P. P. Franciscaner. — No. 60. hat noch zum Theil guets gemeür gewölber und Keller. Der P. P. Franciscaner Wohnungshaus ad interni. — No. 61. hat noch ein Theill gemeür und Verschitte Keller ist Ein Theill darvon Zur Wohnung für die P. P. Franciscaner applicirt. — No. 121. hat noch guetes gemeür gewölber und Keller. P. P. Franciscaner. — No. 122. hat noch guets gemeür, gewölber und Keller. H. Johann Georg Reitter; pro nunc P. P. Franciscaner

Valamikor a mai helyőrségi templom volt a céhek Mária Magdolnáról elnevezett temploma. A történetírók szerint a Várban ez volt az egyetlen templom, amelyet a törökök meghagytak a keresztényeknek és nem alakítottak át mecsetté. Úgy látszik ez volt az a templom, melyet az egykorúak szerint a törökidőkben két részre osztottak és egyik részben a katolikus, másik részben a protestáns hívek imádták az Urat. Ez lehetett az a templom is, amelynek tornyán óra mutatta az időt. Az ostrom alatt azonban úgy a templomot, mint tornyát szinte az alapfalakig összerombolták a felszabadító hadsereg ágyúgolyói. Ide építettek új templomot és tornyot s itt alapítottak új egyházat a szent Kapisztránról elnevezett ferencrendű barátok.¹⁾ A ferencrendiek klostromának szomszédságában telepedtek meg azután 1714-ben a Pozsonyból ideköltözött klarisszák. Reuter János György főparancsnok és Rittersheim kamarai tanácsos házaít vásárolták össze és arra építettek kolostort és templomot. A Klára-apácák kolostora később egyik elsőrendű nevezetessége és büszkesége lett Budavárának, mert ebben a kolostorban őrizték a rend alapítójának: Szent Erzsébetnek a fejét. A klarisszák őrizték Szent Margit csontjait is, aminthogy a klarisszák büszkélkedtek azzal az oltárral is, melyen egykor a Szent Szűz imádkozott.

A Klára-apácák addig laktak ebben a rezidenciájukban, míg József császár 1783-ban be nem szüntette a rend működését és a kolostorban elébb a Pestről áttelepített Kúriát, majd az Országházat és a helytartótanácsot szállásolta el. A Kúriát az Uri-utcai, az Országházat pedig a Sütő-utcai fronton helyezték el. A Böckhengassét, vagyis magyarán Sütő-utcát azóta hívják Országház-utcának. Az Országház két termet kapott. A nagyobbat a Sütő-utcai fronton, a kisebbet pedig a hajdani kolostorépület északi szárnyán. Minthogy azonban József császár idejében országgyűlést nem tartottak, 1787-től bálokat rendeztek az országház céljaira lefoglalt termekben.²⁾ Ugyanakkor szüntette meg a császár a ferenciek működését is, a templomot pedig bezáratta. 1792-ben I. Ferencet ugyan a ferenciek templomában koronázták meg magyar királlyá, de azért a koronázás után a templom ismét zárva maradt egészen 1817-ig, amikor is katonai templom lett belőle. Attól fogva nevezték Garnisonskirche-nek.³⁾

Viták és pörök.

Íme ilyen volt Buda vára a visszafoglalást követő esztendőkből. Az utcasorok és házak harmadfélszáz esztendő alatt sokat változtak, sokat modernizálódtak. Megpróbáltak beleilleszkedni a ma életének forgatagába.

¹⁾ *Némethy Lajos*: Nagyboldogasszonyról nevezett Budapestvári főtemplom történelme 95. és 115. oldal.

²⁾ *Gárdonyi*: *Historia* II. 7—8. füzet.

³⁾ *Dr. Karácsonyi János*: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon, 1711-ig. I. kötet, 155. lap. *Rupp*: Budapest helyrajzi története. 111. lap.

De a régi idők emlékeit a falakról nem tudta lekaparni az idő. Az öreg házak és régi utcák között ma is ott bolyong az elmúlt évszázadok hazajáró lelke. Kopott kövek, rozzant lépcsők és elnyűtt vakolat halott korszakokról és eltűnt nemzedékekről beszélnek. Hatalmasok uralma, politikai divatok, irányok, világnézetek változtatják egymást Buda falai között és így esett, hogy a klarissza-apácák kolostorából országháza lesz, melyben nem az országgyűlés tanácskozik, hanem táncmulatságokat rendez a bálók bérlője. A jezsuita-kollegium királyi udvari kamarává, a karmeliták temploma színházzá, a városháza kápolnája pedig fogházzá alakul át száz esztendő alatt. A királyi palotába az angol-kisasszonyokat szállásolja be Mária Terézia, de röviddel azután a Nagyszombatról Budára költöztetett egyetem kerül az angol-kisasszonyok helyébe. A domonkos-rend egykori klastromát pékműhelyé alakíttatja át a XVII. század végén a budai katonai parancsnok, a karmeliták kolostora kaszinó lett II. József idején, a ferenc-rendiek zár-dájába a helytartótanács költözködik be II. Lipót idejében. Így változnak, alakulnak át az idők folyamán a templomok, paloták, klastromok a megváltozott viszonyok, az új politikai irányelvek és a célszerűség parancsára. A jozefinus idők így törik le hatalmát ama szerzetesrendeknek, melyeknek I. Lipót és III. Károly adott szállást Budán.

De sok vita, vetélkedés előzte meg Budavár visszafoglalása után a szerzetesrendek megtelepedését is. Közvetlenül a nagy győzelem után megjelentek Buda várában a szerzetesrendek és menten meg is indult a küzdelem — *pro aris et focis* — az oltárokért és tűzhelyekért, mert kézenfekvő volt, hogy azoké lesz az uralom a lelkek felett, akik a plebániát megszerzik. Mikor kevéssel a nagy győzelem után,¹⁾ az első jezsuita-atyák megérkeztek a Várba, már itt találták a ferencrendi szerzeteseket, kik akkorra már el is foglalták Nagyboldogasszony templomát. A ferencesek már az ostrom alatt is a Várban lelkészkedtek és most semmiképen sem akarták átengedni a főtemplomot a jezsuitáknak.

A Várba érkező első jezsuita-atyáknak báró Beck várparancsnok ama templom romjait ajánlotta fel, melyen ma a Várszínház áll. A jezsuita-atyák azonban e helyett a Vizi-kapu északi oldalán (körülbelül a külügy-minisztériumi palota mai helyén) építettek nagyon szerény kápolnát. Nedves egészségtelen lakásban lakott és hihetetlen mostoha viszonyok között élt a rend három első missziónáriusa, mikor megkezdte működését, de nem sokáig teljesíthette kötelességét. Áldozata lett hivatásának. Egymás után ölte meg a járványos betegség a három önfeláldozó szerzetest. Akik helyükbe érkeztek, nem hagytak fel a főtemplomért való küzdelemmel, de a franciskánusok csak akkor engedték át Nagyboldogasszony templomát a jezsuitáknak, mikor Széchenyi György esztergomi érsek személyesen jelent meg

¹⁾ 1686. október 10-én Lipót császár a jezsuita atyákat bízta meg Budán és környékén a lelkipásztorkodással.

Budán, hogy igazságot tegyen a vetélkedők között. Az érsek ugyanakkor a jezsuiták budai főnökét Buda város, valamint az elővárosok, a Pest és Buda körül fekvő falvak plébánosává nevezte ki.¹⁾ Egyúttal nagy alapítványt tett a Budán építendő jezsuita kollegium, akadémia és papnővelde részére.

A ferencrendi szerzetesek a Mária Magdolna templom romjait (melynek helyén — mint említettük — ma az úgynevezett helyőrségi templom áll) és a mellette lévő romokat kapták templom és kolostorépítés céljára. De a ferences-atyák csak harminc év múlva — 1717-ben — készültek el a templom és kolostor felépítésével. Nemcsak azért késtek ilyen sokáig, mert szűkiben voltak a pénznek, hanem azért is, mert még mindig bíztak benne, hogy végül is övéké lesz a plebánia. Bár tudták, hogy a jezsuitáknak Széchenyi György és Kollonics Lipót a pártfogói, abban reménykedtek, hogy a budai polgárság meg a tanács viszont az ő pártjukon áll. A magisztrátus csakugyan egyre energikusabban követelte a maga számára a kegyúri jogokat és azt kívánta, hogy a kamaraigazgatóság adja át a városnak a domonkosok régi egyházát és klastromát, mert a csonkán maradt falak felhasználásával akarja megépíteni az új plébániatemplomot. A jezsuiták azonban — írja Gárdonyi Albert — sietve lebontották a hajdani domonkos templom falait és ezzel lehetetlenné tették, hogy a magisztrátus megvalósíthassa tervét.²⁾

Ám a pör ezzel nem ért véget, a város tovább kereste a maga igazát és az 1708. évi pozsonyi országgyűlésen tartózkodó követei számára szerkesztett panasziratában ismét csak előhozakodott sérelmeivel a város, többi közt szóvá tevén, hogy hasztalan tiltakozott a lebontás ellen a tanács, a jezsuiták mégis lebontották a domonkosok templomának falait. A tanács egyúttal visszaköveteli a pusztá templom telkeit.³⁾ Már-már ügylátszik, hogy Buda város szívós küzdelme eredménnyel kecsegtet. 1711-ben ugyanis Eleonóra királyné, Lipót özvegye, válaszolván Buda város panaszos iratára, elrendelte, hogy a jezsuiták klastromával szomszédos, elhagyott egyház Szent Miklós csonka tornyával és a hozzá tartozó házzal együtt adassék vissza Buda városának és történnék gondoskodás, hogy az kellő módon állandóan jó karban tartassék.⁴⁾

Ebben a pörben azonban még az özvegy királyné jóakarata sem segített. Zenegg György Kristóf kamaraigazgató ugyanis felírt a kancelláriára, hogy Szent Miklós tornyában és a mellette lévő házban (mely egykor a domonkosok

¹⁾ Az eredeti okmány a kincstári levéltárban. Acta Jesuit. Bud. 9. cs. 9. sz.

²⁾ Historia II. évfolyam, 1—2. szám, 140. lap.

³⁾ Unewacht aus Befelch des Magistrats durch Herrn Keppeler schon zweymahl protestirt lassen worden, die Herrn Patres Jesuiten an der oeden Kkirchen neben der Provianthaus im Abbrechnung der Hauptmauer innen zu halten, nichts desto weniger dato fortgefahren werde.

⁴⁾ Eleonóra királyné rendelete Buda város jogviszonyainak tárgyában 1711. augusztus 28. Podhradszky: Hist. dipl. etc. III.

klastroma vol) katonai sütőkemencék és magtárak vannak, melyekre ostrom, lázadás vagy ragályos betegség esetén a várórségnek feltétlenül szüksége van. Ennél alkalmasabb helyet a katonai sütőde számára keresve sem lehetett volna találni, mert a házban a kenyérsütéshez szükséges víz is kéznél van. Kéri tehát, hogy a várost véglegesen utasítsák el kérelmével.¹⁾

A város ugyan folytatta a harcot, de folytonosan kudarcot vallott a háborújával. A jezsuita rend túlságos befolyással és nagyon jó pártfogókkal rendelkezett. Voltak hatalmas védelmezői és bőkezű barátai. Széchenyi György esztergomi érsektől kapta alapítványképen a százezer forinton vásárolt Nezsider (Moson vármegyében) és a nyolcvanezer forinton vásárolt Sopron és Vas vármegyékben fekvő községi uradalmakat, valamint a harmincezer forinton vásárolt Nyulast (Moson vármegyében). És mindezt nem kért mást az agg főpap, mint hogy imádkozzanak lelkiüdvéért azok, kik jótéteményét élvezik. Nem akart mást, minthogy az alapítványból épített intézetek nevét és címerét viseljék. Ehhez a jezsuiták mindössze 500 forintért megvásárolták Török-Bálintot is.²⁾ De Buda külvárosaiban is volt fekvőségük a jezsuitáknak. Volt szöllejük, szántóföldjük a Szent Pál-völgyében; a Ferenc- és Fehérvári-hegyekben; a Rókus-utca végében pedig nagy kertes nyaralójuk. A kékruhás kispapok oda jártak ki és ép azért »Blauer Pfaffen-Mayerhof«-nak nevezte a nép a nyaralót.

Végül békét kötött a város a renddel, de a budavári plebániát csak 1773-ban kapta vissza a magisztrátus, akkor mikor a pápa a jezsuitarendet eltörölte.

De nemcsak a jezsuitákkal pörösködött Buda város tanácsa, hanem a katonasággal is. Pörölte, évtizedeken át pörölte vissza azokat a hatalmas területeket, főképen szántóföldeket és legelőket, amelyeket a török uralom megszűnése után a katonaság Buda birtokaiból elfoglalt. Az okkupációkkal a katonai várparancsnokok jártak elől és így foglalták le jóformán az egész mai Krisztinavárost. Buda első várparancsnoka Pfeffershoven báró a Vár lábától kezdve a Fehérvári-hegy alatt egészen a Pál-völgyi köhídig elnyúló területet a József- és Svábhegyek közötti szélességben részben mint várparancsnok, részben mint magánember foglalta le saját részére. Dr. Gárdonyi Albert egyik tanulmányában nagyon érdekesen írja le ezeknek a katonai okkupációknak és pörösködéseknek a történetét.³⁾ Ebből tudjuk meg, hogy Pfeffershoven 1703. október 7-én szerzett telek-levelet a városmajortól északra fekvő 15 hold szántó és 20 hold rétből álló területről. A terület addig maradt Pfeffershovené, míg várparancsnok volt, mert 1713-ban 500 forintért az egész eladta Buda városának. Buda város tanácsa viszont

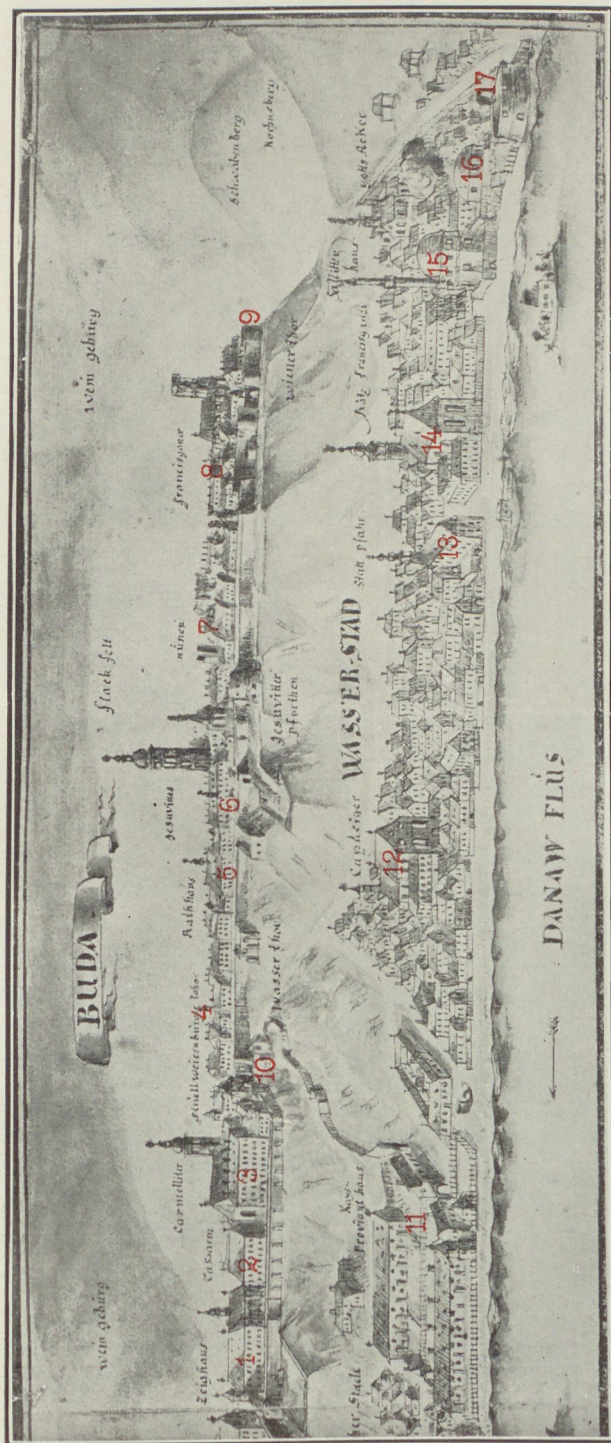
¹⁾ Das aus seinem Stein-Haufen etc. 12. lap. — 1733.

²⁾ Act. Jes. Bud. 10. cs. 43. sz. és Merkur von Ungarn II. Jahrg. 1787. V. füz. 359. l.

³⁾ Tanulmányok Budapest multjából. III. kötet.

BUDA.

Részlet Rosenfelt L. F.-nek a bécsi „Kriegs-Archiv Karten-Sammlung“-jában lévő 1728-ból való kéziratából.

1. A »Zeughaus«, melyet a királyi palota átépítéskor bontottak le. — 2. Kaszánya. Báró Sándor Vince ennek a helyére építtette azt a palotát, mely ma a miniszterelnököknek palotája. — 3. A Karmeliták temploma és kolostora. A templomot József császár várszínházzá alakíttatta át. A rendház helyét ma katonai hivatalok foglalják el. — 4. A »fehérvári kapu« a löpörtoronnyal. — 5. A budai városháza, ma az I. kerületi előjáróság. — 6. A jezsuiták rendháza, akadémiaja és a Nagy Boldog Asszonyról elnevezett Koronázó-templom. — 7. A Klarisszák kolostora. Hosszú ideig itt volt az Országos Levéltár. — 8. A ferencrendűek kolostora és temploma. Egy ideig itt volt az országház és a Helytartótanács. Ma Belügyminisztérium, és a Kapisztrán-templom. — 9. A bécsi kapu. — 10. A vízi-kapu. — 11. A császári élmezési raktár. — 12. A kapucinusok rendháza. — 13. A vízvárosi plébániatemplom. Ennek a helyén épült a szent Anna-templom. — 14. Egykor a ferencrendű barátok temploma és klastroma, ma az erzsébetrendi apácák zárdája. — 15. Az egykori saliter vagy sós mecset. Ma a Margit-rakpart 40—43. számú házaik állanak a helyén. — 16. A mai Király-fürdő. — 17. Sarokbástya a »Kakas kapu«-val.

1715-ben kisebb részekre osztva 48 budai polgárnak adta tovább a visszavásárolt földeket. Pfeffershoven után gróf Regal lett a városparancsnok, aki, mintha misem történt volna, megint lefoglalta azokat a földeket, amelyeket Buda város 500 forintért váltott vissza Pfeffershoventől. Gróf Regal azt mondta, hogy a szóban levő földek a mindenkori városparancsnok földjei, ezeket tehát elődjének nem volt joga eladni. 1717-ben már báró Löffelholtz a városparancsnok, aki természetesen tovább birtokolja a szántókat és legelőket. Végül Buda város magisztrátusa a hadi tanácsnál keresett igazságot, honnan a kamarai kormányzósághoz, végül pedig a kancelláriához fordult a panaszával, de sehol nem kapott elégtételt.

A várparancsnok később már majort és nyaralót is épített az okkupált területen, melyhez a Vérmező és a Városmajor is hozzá tartozott. 1723-ban már az országgyűlés is foglalkozott a dologgal és Buda városának adott igazat. A városházán nagy volt az öröm, hogy a hosszú pörösködés után végre akadt fórum, mely a városnak adott igazat. Ezt az igazságot azonban nem igen lehetett realizálni, mert a várparancsnok nem akarta átadni ezután sem a lefoglalt területeket. A vita és pörösködés még hosszú ideig folytatódott, mert sem a várparancsnok, sem a város nem engedett, csak 1729-ben kötöttek békét a hadakozó felek abban állapotván meg, hogy a várparancsnok kapott 11 hold földet és rétet, továbbá $5\frac{1}{4}$ hold területet, melyen majorja és nyaralója áll, de az utóbbi területre, ha majd a várparancsnok ott hagyja hivatalát, Buda városának elővételi jogot biztosít az ítélet. Fél esztendővel később, 1729. október 5-én, Gróf Daun várparancsnok 3000 forintért csakugyan el is adja Buda város tanácsának azt a területet, amelyen ma a Városmajor és Krisztinaváros egy része fekszik.

A Vérmezőért való pörösködés azonban folyik tovább. A Vérmező területét is épügg foglalta el a várparancsnok, mint ahogy a Városmajort okkupálta. A pörösködésben 1752-ben találunk első ízben konkrét adatot,¹⁾ ugyanis a haditanács ebben az esztendőben kimondotta, hogy a Vár vonalától puskalövésnyire fekvő terület a katonai parancsnok joghatósága alá tartozik és így a Vérmezővel is a katonaság rendelkezik. Évtizedeken keresztül a várparancsnok céljait szolgálta a Vérmező, bár a haditanács kifejezetten katonai gyakorlótérnek szánta ezt a hatalmas területet. A várparancsnok azonban a város tulajdonát képező Városmajor területén gyakorlatoztatta a katonákat, nehogy a katonák összetapossák a rétet. E miatt a város több ízben panaszt emelt a haditanácsnál, de nem sok eredménnyel. Így esett, hogy a Vérmező mindmáig a kincstár tulajdonában maradt. A város ugyan több ízben próbálta megszerezni a Vérmezőt²⁾, de a kincstár mindannyiszor olyan követelésekkel állott elő, amelyeket a város nem tudott megfizetni.

¹⁾ L. Gárdonyi u. o.

²⁾ Tudvalevően a Vérmezőn végezték ki 1795-ben Martinovics Ignácot és társait. Azóta nevezik Vérmezőnek a Vérmezőt. Addig »Generális kaszáló« volt a neve.

Pest.

Budavár visszavétele után Pest épen olyan szánalmas állapotban maradt, akárcsak Buda, de hamarabb tért magához, mint amaz. Ezt a duisburgi egyetemi tanár, Tollius Jakab is megállapítja és feltűnik neki, hogy Pest lakossága erősebb tempóban szaporodik, mint Budáé. Centrális fekvése, a fejlődésre alkalmasabb szerencsés geográfiai viszonyai segítették hozzá a talpraálláshoz. Sokat köszönhet annak is, hogy hatalmas síkságon terül el és mellette folyik a sokféle kihasználásra alkalmas nagy hajóút, a Duna és útjába esik annak a nagy tranzitóforgalomnak, mely a Kelet és Nyugat között hozza és viszi az embert és portékát. A nagyszerű adottságok kihasználásához azonban idő és alkalom kell. Pedig ez az idő és ez az alkalom nem igen jelentkezett az alatt a több mint három évtized alatt, amely Budavár visszavételétől a Pragmatica Sanctio évéig tartott. Ez az újraeledő, lábadozó város nem tudta kivédeni a nehéz idők járását. Túlságosan beleesett a viharzónába. Minden esztendőre jutott valami baj; hol a tűz pusztította, hol a Duna öntötte el a várost; betegség, pénztelenség és a háború minden nyavalyája és következménye ott rágódott a városon, melynek minden életerejét eleinte a bajok ellen való küzdelmek használták el.

Milyen volt Pest, amikor feltámadt és kik lakták?

A mai Belváros volt a régiek egész Pestje, melyet a város kőfala patkó alakban ölel hozzá a Dunához. A város falát, melyet egy széles és elég mély száraz árok gyűrűz körül, nyolc félkörű bástya és a Duna felől három rondella flankírozza. A három közül az a rondella volt a legnagyobb, mely a mai Régi-posta-utca és Mária Valéria-utca sarkán állott. Ebben a rondellában ugyanis 336 török fogoly fért el. A másik két rondella azon a helyen állott, hol a város fala északról és délről a Duna partját legjobban megközelítette. Vagyis az északi rondella a régi Angol királynő-szálloda, (ma a Pénzügyi Központ háza); a déli rondella pedig a Váci-utca végében a Só-utca 5. számú házának (régii Nádor-szálló) helyén állott. Egyébként négy kapun keresztül jutott a városba az idegen. A mai Váci-utca északi végén állott a Váci- vagy más néven Budai-kapu; a Kecskeméti-utca déli végén állott a Kecskeméti-kapu; a Kossuth-utca keleti végén pedig a Hatvani- vagy Egri-kapu. A Duna felől sövénykerítés rekesztette el a várost a folyótól. A sövénykerítésen is volt egy kapu, — Rómer szerint a mai Sörház-utca és a Ferenc József-rakpart találkozásánál. Ez a vizikapu. De van nyoma annak is, hogy volt még egy ötödik kapu is, mely a mai Váci-utca déli végén állott és valószínűleg azonos lehetett a déli rondellával. Ez volt a Belgrádi-kapu,¹⁾ mely előtt török portékával üztező balkáni kereskedők táboroztak. A város minden kapujába egy-egy hatalmas országút torkollott be. A Váci-

¹⁾ Balla Antal 1789-ben készült — a Városi Múzeumban őrzött — pesti térképén így van.

kapuból Pozsony felé, Bécsbe és Sziléziába vitt az út. A Hatvani-kapuból Egerbe, meg Miskolc, Kassa vagy Debrecen felé. A Kecskeméti-kapuból Szeged és Temesvár felé, míg a Belgrádi-kapun keresztül a Soroksári-úton Szabadka felé. Ősi postautak ezek, amelyek már a középkorban megszabták Pest város sugárutainak vonalát és a város két fő útvonala, a mai Váci-utca, valamint a mai Petőfi Sándor-utca és Kecskeméti-utca az akkori országutak torkolatait kapcsolta össze és a kereskedelmi forgalomnak a városon keresztül való lebonyolítását szolgálta.¹⁾

Pestet különben nagy homokpusztaság vette körül, melyet helyenkint hatalmas állóvizek és mocsarak tarkítottak. Különösen mocsaras volt a mai Újpest felé eső vidék, amelyen valamikor Új-Bécs nevű falu állott. Ezen a területen kezdett épülni száz esztendővel Budavár visszafoglalása után a Lipótváros. Nedves, homokos terület volt az a rész is, amelyen ma a Terézváros, Erzsébetváros és Józsefváros terül el. Sovány legelők sorjáltak itt, helyenkint kaszálók, a Kőbánya felé húzódó részén pedig szántóföldek. A XVIII. század derekán ezeket a külső részeket Lerchenfeld-nek, míg a mai Városliget mocsaras, vizenyős területeit Ochsenried-nek nevezték. Tíz évvel Budavár visszavétele után azonban a város határa még nem volt megszabva és ez a körülmény tömérdek vitára s pörösködéssre adott alkalmat.

A városhatáron belül alig volt ép ház, ellenben annál több a rom, a vályogból épült, náddal fedett viskó. Az utcán tavaszi olvadás és őszi esőzés idején sártenger; nyáron por és piszok, melyben fészket vert mindenféle járványos betegség. Ebből a meggyötört, kőfallal körülvett szomorúságból kellett várost építenie, ezt kellett betelepítenie a császári kamaraigazgatóságnak.

Közvetlenül Budavár visszavétele után megkezdődik a munka itt is és lassan, nagyon lassan megindul az élet. Az építkezés nehezen halad, de a közigazgatás körül is sok a baj és hiba, — legalább így látja Palm János Dávid udvari kamarai tanácsos, ki 1694. végén járt a két felszabadított városban és nagyon elítélően nyilatkozik az adminisztrációról és az adminisztrátorokról, kik — szerinte — csak a saját zsebükre vannak tekintettel. Egyébként Budát és Pestet — nyolc esztendővel a visszafoglalás után — még nagyon nyomorúságos állapotban találja. A kamarai alkalmazottakon kívül alig építkezik valaki és még órája sincsen sem Budának, sem Pestnek. Az új telepeseknek adó- és vámkedvezményt, meg telket ígérnek, mégis lanyhán megy a település. Pestre csak az jön lakni, aki Budáról kiszorult, meg akit a hivatala köt Pesthez. Aztán idetelepszik a népesség legszegényebbje és salakja. Gróf Heusler Donát főhadbiztos szerint azzal lehetne lendületet adni Pest életének és fejlődésének, ha Szentendre életrevaló rác népségét telepítenék ide. Szóval sok a panasz és sok a kifogás, Werleín István kamarai

¹⁾ *Rados Jenő*: Budapest város építésének története. Technika IX. évfolyam, 10. szám.

inspektor bőven el van látva tanáccsal, de annál kevesebb a pénz, amelyre pedig nagy szükség lenne, hogy lökést adhasson a két város fejlődésének.

Pesten építkezési kötelezettség mellett mindjárt kezdetben kétszáznál több telket osztanak ki. Ezek nagy részéhez ingyen jut hozzá az új gazda. A kiosztott telkek közül Rómer Flóris 174-ről állapítja meg, hogy milyen feltételek mellett jutottak az új tulajdonos kezére. E szerint a 174 telek közül 150-et ingyen osztottak szét és csak 24-ért fizetett a telek új tulajdonosa, mégpedig tizenöt telek 5—50 forinton kelt el; négyért 75—160 forintot és 5-ért 370—500 forintot fizettek. De ezeknek a telkeknek egyike-másika akkora, hogy ma jó néhány bérpalota fér el rajta.

Olyan hatalmas telket, mint amekkora a Károlyi-palota telke, ingyen foglalt le magának Werlein István kamarai igazgató és később, mikor 1694-ben új kezekbe került ez a 3626 négyszögöles terület, 150 forintot fizetett érte az új tulajdonos. De ingyen kapta a Petőfi Sándor-utca 11. számú ház telkét Eschenbruggher Fülöp korcsmáros és szenátor 1697-ben; amint-hogy Zoltán (»Soldán«) László, Pest vármegye főbiztosa is ingyen jutott hozzá a Petőfi Sándor-utca 5. számú házához 506 négyszögöles; Pöck Boldizsár pedig a Városház-utca 1. számú házához 484 négyszögöles telkéhez, melyet később Grassalkovich Antal vásárolt meg. Legfeltűnőbb azonban, hogy Kohlbacher Lambert Mátyás harmincadhivatali ellenőr ingyen kapta azt az óriási telektömböt, mely a mai Reáltanoda-utca és a gróf Károlyi-utca között az Egyetem-utcától a város faláig húzódott. Annakidején 5586 négyszögöl volt a területe e telektömbnek.

Annak illusztrálására, hogy mennyiért vásárolták a háztelkeket harmadfélszázészteendővel ezelőtt Pest új telepesei, íme néhány példa:

Telekárak Pesten a XVII. század végén.

A telek mai házszáma	Év, melyben a telekvásárlás történt	A telek nagysága □-öbön	A telek ára magyar forintban	Egy □-öl ára dénárban	A telek mai tulajdonosa	Megjegyzés
Szervita-tér 3.	1687	77	10	13-00		
Petőfi Sándor-utca 5. ...	1698	308	15	4-86		
„ „ „ 7. ...	1718	504	1.500	300-00	Pilvax Rt.	
„ „ „ 11. ...	1699	320	115	36-00	Kovács Sebestyén E.	
„ „ „ 14-16.	1692	240	10	4-00	M. kir. Kincstár	
Egyetem-utca 6.	1694	3.626	150	4-01	Székesfőváros	Károlyi-pal.
Kécskeméti-utca 10.	1696	390	60	15-04	Gr. Csekonics Sándor	
Molnár-utca 17.	1696	177	6	3-03		
Molnár-utca 21—23.	1696	452	10	2-—		
Váci-utca 18.	1692	142	15	10-05	Budapest-Belvárosi Házépítő Rt.	
Veres Pálné-utca 7.	1692	113	10	8-08	Katonai Kincstár	Térpar.-ság
Veres Pálné-utca 8.	1692	70	201	287-—	lovag Freystädtler Jeno	
Ugyanaz	1714	—	600	857-—		
Ugyanaz	1740	—	2.600	3.714-—		
Veres Pálné-utca 10.	1692	340	10	3-—		

Amint látjuk, néhány denár volt az ára a Belvárosban egy-egy négyszögölnyi házteleknek 230 esztendővel ezelőtt, mikor egy font ökörhúst négy dénárért mértek, ellenben a mezei napszám ellátással együtt tizenöt dénárra volt limitálva.¹⁾ Szóval nagyon olcsó volt a telek, de bezzeg viszonylagosan drága volt az építkezés és ha három-négy esztendő alatt fel nem épült a ház az ingyentelken, a kamaraigazgatóság visszavette a telket s annak adta, kinek volt pénze az építkezésre. Hogy azonban a város fejlődésével milyen hamar felszökött az ára a háznak és a teleknek, az mutatja, hogy például 1718-ban már 1500 forintért kelt el annak a mai Petőfi Sándor-utca 7. számú háznak a helyén álló épület, melynek szomszédságában húsz esztendővel azelőtt nem egészen öt denárért vásárolták a telek négyszögölét. A Veres Pálné-utcában a 8. számú ház helyén álló 70 négyszögöles telek 1692-ben az akkori viszonyokhoz képest drágán, 201 magyar forintért kelt el, de 1714-ben, mikor már épület állott rajta, 600 magyar forint volt ennek az ingatlanak az ára ; 1740-ben pedig, — vagyis 26 évvel később — 2600 magyar forintért cserélt gazdát ez az ingatlan.

Egyik adóösszeírásból ismerjük meg, hogy igazában milyen volt Pest tíz évvel a török uralom után. Ez az összeírás, melyet felsőbb rendeletre 1696. októberében készített a budai tanács, érdekes képet ad Pest gazdasági viszonyairól, házairól és első kereső népességéről egyaránt.²⁾ Ez a jelentés maga is hangsúlyozza, hogy Pest 1696-ban még nincs beépítve, aminek az az egyik oka, hogy alig szabadult fel a város a török uralom alól: jött a pestis és elűzte az első telepeseket. Így valósággal újra be kellett telepíteni Pestet. Panaszodik a jelentés, hogy a polgárság szegény; a város földje homokos és nehezen művelhető; alig terem valamit, mert a Duna lépten-nyomon előnti. A legelőnek is kevés hasznát látják nemcsak a gyakori árvizek miatt, hanem azért is, mert a sok katona, a sok császári meg vármegyei futár és a posták használják el a szénatermést. A polgárságnak alig marad belőle. De a sok járó-kelő ember is sok kárt tesz a vetésben. Szőlőhegye, erdeje nincs a városnak. Pénzen kell venni még a fát is, ami az építkezéshez szükséges. A halászártól a kamarai jószágigazgatóság tiltja el a lakosságot, ellenben teher, az van bőven és a katonatartást, a fogyasztási adókat és a

¹⁾ Pestvármegyei levéltár: Limitációk könyve.

²⁾ Ezt a várostörténeti szempontból rendkívül fontos jelentést elsőnek Tagányi Károly ismertette a Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében (1895-ben, II. évf. 78. old.), az Országos Levéltár 1686. évi adólapstromai között őrzött példány alapján. Részletebben azonban csak Gárdonyi Albert dolgozta fel a jelentést (Föld és ember. 1926. Szeged. VI. évfolyam 2. sz., 94. old.) a székesfővárosi levéltárban a budai lajstromozatlan iratok között talált példány alapján. Értékes tanulmányában rendkívül érdekes képet fest az akkori Pestről és személy szerint is felsorolja a háztulajdonosokat. Tanulmányában Gárdonyi az adólapstrom alapján próbálja megállapítani, hogy kik voltak Pest első telepesei. Szerinte rossz nyomon indult Rómer Flóris, ki az első pesti telekkönyvekből és Schmall Lajos, ki a polgárok törzskönyvéből próbálta a telepítés menetét megállapítani.

tizedleadást már alig bírja a polgárság. Maga a jelentés is megállapítja, hogy a polgárság gazdálkodása rendkívül kisszerű; 1695-ben mindössze 944 mérő gabona termett a határban. Négy vizimalom van a városban és mindössze három major a határban.¹⁾

De legérdekesebb, amit a házakról mond. 192 polgári háza van Pestnek. Ebből tíz ház a tanácsbelieké. Ezenkívül a nemeseknek, katonáknak és egyéb, városi impériumon kívül állóknak 36 házuk van. Összesen tehát 228 ház van Pest falai között. A házak közül 115-nek kertje is van. Magasság és szobaszám szerint különben így oszlanak meg a házak:

Lakott és épülő házak Pesten 1696-ban.

Megnevezés	1	2	3	4	5	6	9	16	Ismeret- len számú	Összesen
	s z o b á v a l									
Földszintes házak	62	57	23	10	1	1	—	—	25	179
Egyemeletes házak	1	4	6	2	—	1	1	1	1	17
Épülőfélben levő földszintes házak	10	4	—	—	—	—	—	—	14	28
« « egyemeletes «	1	1	1	—	—	—	—	1	1	5
« « kétemeletes ház	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Pincelakás	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Házak összesen	76	66	30	12	2	2	1	2	41	232
Szobák száma összesen	76	132	90	48	10	12	9	32	.	.
Albérlős földszintes házak száma	26	27	10	2	1	—	—	—	5	71
« emeletes « «	—	2	4	—	—	—	1	—	—	7
Pincelakás	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Albérlős házak összesen ...	27	29	14	2	1	—	1	—	5	79
Albérlők száma a földszintes házakban	34	39	12	3	2	—	—	—	7	97
« « az emeletes «	—	2	4	—	—	—	1	—	—	7
« « a pincében	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Albérlők összesen	35	41	16	3	2	—	1	—	7	105

Jegyzet. Ez a tábla négy házzal többet mutat ki, mint a Tagányi felsorolása. A különbség onnan van, hogy mi külön háznak vettük, ha egy telken több ház épült és háznak vettük a két pincét, melyben laktak.

Ebben a táblázatban minden szegénysége és minden sárbaragadt nyomorúsága benne van annak a kicsiny és primitív városkának, mely harmadfélszáz esztendővel ezelőtt tétova léptekkel megindult a karrier útján, hogy egykor Magyarország fővárosává legyen.

Amint a régi feljegyzésekből kitűnik, meglehetősen szegényes lehetett Pest már a török időkben is. Házai vályogból vagy silány téglából épültek. Van két fürdője. Az egyikről, mely a mai Központi városháza északnyugati

¹⁾ A részletes összeírás 6 vizimalmot és 7 majort mond, ámbar lehetséges, hogy ezek közül csak három akkora, hogy rászolgált a major névre.

részén állott, érdekes rajz maradt ránk, mely a mellett tanuskodik, hogy ez a sokkupolás fürdő környezetéhez képest szép és nagyobb szabású lehetett. De fürdőjén és minaretos török templomán kívül alig volt egy-két nagyobb szabású háza a török idők Pestjének. Az egyetlen *nagyobb* háza, mely túlélte a Lotharingiai Károly vezérlete alatt egyesült hadak nagy diadalát, az a Küttel-féle ház lehetett, mely a Belváros szabályozása előtt a régi Városház-téren állott és melyet a visszafoglalás után élelmiszerraktárul használ a katonaság. Evlia Cselebi leírása szerint a török időkben minden pesti házban volt kemence — valószínűleg búboskemence — s mellette volt egy kis fürdőszoba is ; sőt Ortelius szerint némelyik háznak pincéje is volt.¹⁾

A visszafoglalás után ennek a koldusszegény városnak a falai között 232 házban 342 háztartás élt. Ezeknek az életéről tájékoztat ez a statisztikai összeállítás, amelyből megtudjuk, hogy a 232 házban 450 szoba és lakható helyiség van,²⁾ ami azt jelenti, hogy átlagosan minden három háztartásra négy szoba esik. Ebben a számban nincsenek benne a közkatonák és a szerzetes rendek tagjai. A 232 ház közül 79-ben (34%) 105 albérlő lakik, legtöbb a családjával. A házak harmadrésében mindössze egy-egy lakószoba van és a 76 egyszobás ház közül 27-ben albérlő is lakik. A kétszobás házak száma 28·4%-a az összes házak számának és a 66 kétszobás ház közül 29-ben (44%) lakik albérlő. A házak zöme — 232 közül 207 — természetesen földszintes, sőt van két pincelakás is. A legtöbb szoba földszintes házakra jut : 450 közül 355. Százöt albérlő közül 98 ilyen földszintes házban lakik.

Hogy a földszintes házak legtöbbje ütött-kopott vályogviskó, azon nem szabad csodálkoznunk. A meglepő az, hogy 232 pesti ház között van 23 egyemeletes ház is. Nem tudjuk, hogy milyenek lehettek ezek az egyemeletes házak ; nem maradt róluk sem leírás, sem elhíhető képes ábrázolás. Épület is mindössze egy olyan van ma Pesten, amely már a XVII. század végén is állott : a belvárosi plébánia-templom. Ez is sok átépítésen és változtatáson ment azóta keresztül. Annyi bizonyos, hogy ezekkel a XVII. század végebeli házakkal szemben nem szabad mai mértéket használnunk. Hogy mennyire nem szabad, az mutatja legjobban, hogy az összeírásban két olyan egy-egy emeletes házról van szó, melynek mindössze egy-egy lakószobája van. Mégpedig az emeleten van ez a lakószoba ; a földszinti helyiséget ugyanis a műhely foglalja el. Ausztria erdős-hegyes vidékein és Dél-Tirolban gyakoriak az ilyen félig kőből, félig fagerendákból épített emeletes parasztházak. Mivel pedig Pest első telepeseinek jórésze Ausztriából jött : nagyon valószínű, hogy a jövevények itt is olyan házakat építettek, mint amilyenben otthon laktak. Nem a tradíció készítette őket rá, hanem a célszerűség. A Duna gyakran elöntötte Pestet és az árvíz megelégetései ellen védekeztek

¹⁾ Ortelius redivivus. I., 322/b.

²⁾ Azokat a házakat, melyeknek szobaszámát nem ismerjük, egyetlen lakható szobával számítjuk.

Emeletes házak Pesten 1696-ban.

Az egykori ház mai házszáma	Az egykori tulajdonos neve	Foglalkozása	Az egykori ház szobaszáma	Kinek a háza áll ma a régi tetken?
Ferenciek-teret 2..... A Bécsi-utca helyén Kristóf-tér 3. és Hajó-utca között .. Prohászka Ottokár-utca 6. « « « 8. Petőfi Sándor-utca 2—4. Piarista-utca 10. Városház-utca 7. Váci-utca 42. « « 44. « « 62—64. « « 46. A Pázmány-szobor helyén Veres Pálme-utca 6. Veres Pálme-utca 32.	Durchenwald János Heussler Lőrinc . Hauer János Nusnicker János . Vorstern Kristóf . Russwurm Gertrud Puchner Richard. Moldaner György. Sóter Tamás Proberger Jakab . Hofer Ferenc So János Stanovitz Mátvás. Szappanos Miklós Marchel János .. Schweidler Miklós	sőtiszt A »Fehér Hajó« ven- déglöse pék a belső tanács tagja ; ágyúöntő élelmezési főbiztos sóárló özvegye hadbiztos »Tausendkinstler« szolgabíró bíró és sertőző sőtiszt vendéglős szabó szappanos selmeci nemes zászlós	2 6 épülőben « 16 szobás roszkadozó ház 4 szobás 3 szobás 3 szobás műhelyes 3 szobás 9 szobás török kori ház 2 szobás . . épülő II. emele- tes, 5 szobás műhelyes 3 szobás épülő 3 szobás épülő 3 szobás 2 szobás 3 szobás épülő 2 szobás	Deutsch Ig. és fia A Bécsi-utca megy keresztül rajta A főváros iskolája Ruszt József Belvárosi Takarékpénztár Schopper J. G. Rt. Ma a Vármegeház van a helyén Dr. báró Korányi Sándor Nr. 44. : dr. Sallay Lászlóné ; « 46. : Gorove László Új városháza Sigray István a Pázmány-szobor Baumgarten Sándor Dénes Karácsonyi László Városház céljára vették meg. Ma az Eskü-út megy rajta keresztül

Mai házszám ismeretlen

Bobics Péter
Reck György
Auguszti György
Demeter János ..
Kovács István ..

szappanos
lakatos
kereskedő
táczkapitány
nap számos

azok, akik házuk első emeletén laktak. De az emeletes házaknak másik nagy előnyük is volt. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a kezdet kezdetén szinte térdig jártak a sárban, porban és rothadó piszokban a pestiek. A sárnak és piszoknak penetráns illata és pestises kigőzölgése elől menekültek fel az első emeletre az akkoriak.

1696-ban megállapíthatóan 23 emeletes ház volt Pesten. Az emeletes házak között volt egy-két rossz állapotban levő török időbeli ház is, de akadt egy épülőfélben levő kétemeletes ház is, melyet ötszobásra terveztek és volt két olyan egy-egy emeletes ház is, amelyben 16—16 szoba s egy ugyancsak egyemeletes ház, melyben kilenc szoba volt.

Nincs nagy jelentősége, de várostörténeti szempontból mégis érdekes, hogy a 23 »contignatio«-s, emeletes ház legtöbbjéről azt is sikerült kinyomoznunk, hogy a mai Belváros melyik részén állott.

Pesti háztulajdonosok.

Az emeletes házak tulajdonosai között van három kamarai tisztviselő, két magasrangú katona, egy szolgabíró és két tanácsbeli, kik közül az egyik maga a bíró: Proberger Jakab. Mivel az emeletes ház már abban az időben is a polgári jólét magasabb fokát jelentette: megállapíthatjuk, hogy az emeletes házak urai között egy szabó, egy »ezermester«¹⁾; két szappanos, egy lakatos, két vendéglős, egy pék, egy szőlőtulajdonos és egy sóáruló özvegye képviselik a polgári elemet, de van egy napszámos is az emeletes házak tulajdonosai között. A legtöbb emeletes ház különben a mai Váci-utcában és a mai Petőfi Sándor- és Kecskeméti-utcákban, meg a közvetlen szomszédságban volt. Ez természetes is, mert ezek voltak a város főútvonalai. A mai Váci-utcának akkoriban még Fő-utca, később pedig — a császár után — Lipót-utca volt a neve. A Petőfi Sándor-utca és a Kecskeméti-utca — a szervitáktól le egészen a Kecskeméti-kapuig — végig egy utca volt és Uri-utca volt a neve. A Belváros utcarendszere a XIX. század végéig alig változott. A régi rend, vagyis jobban mondva a régi rendetlenség csupán a 90-es évek utólján bomlott meg, mikor az Erzsébet-híd építésével kapcsolatban szabályozás alá került a Belváros is. Akkoriban szélesítették ki a Belváros harmadik főutcáját: a Kossuth Lajos-utcát és eltakarították előle a régi házakat, hogy a Rákóczi-út forgalmának utat csináljanak a Dunáig, vagyis az Erzsébet-hídig. Addig a Hatvani-utca forgalma (Kossuth Lajos-utca) megtört a ferencrendiek templománál, hol hegyes végével egy hatalmas, ékalakú házsziget állott útjában. A házsziget Kossuth Lajos-utcára néző csúcsán várta vagy kétszáz esztendeig az orvosságra szorulókat a Kígyó patika; a háztömb Duna felőli oldalán jobbfelől állott a Városháza, balfelől pedig a Rózsa-tér és a Sebestyén-tér húzódott meg, míg a Városházától északra

¹⁾ Tausendkünstler.»

a Fő-tér (Városház-tér) terület el, melynek egyrészén ma a piaristák új palotája áll. A szabályozás tehát kimetszette a régi Belváros gyomrát és az operáció következtében a régi Városházával együtt eltűnt a Belváros közepéről nemcsak a Városház-tér, hanem vele együtt eltűnt a Rózsa- és a Sebestyén-tér is, sőt a szabályozás után beépítették a Duna partján a Hal-piacot is. Az ék-alakú házzszigetre, meg a Rózsa- és Sebestyén-terek egy részére került a szabályozás után Klotild főhercegnő két palotája és a megújított Belváros új palotái közé most kiegyenesített és kiszélesített utcák viszik be a forgalmat, meg a Dunáról a friss levegőt.

Tíz évvel a török uralom után a Belváros beosztása, tagozódása nem sokban különbözött a város későbbi alaprajzától. Legfeljebb apróbb változásokról beszélhetünk. Tíz évvel a török uralom után is a Városház-tér volt a legnagyobb tere Pestnek, melyet azonban — amint említettük — 1690 körül még Fő-térnek neveztek, mert városházául csak később vásárolták meg Marckhel János selmeci nemesnek a Fő-tér délnyugati sarkán álló háromszobás emeletes házát. A Sebestyén-teret (melyen ma a katonai térparancsnokság épülete osztozkodik az egyik Klotild palotával) akkoriban még Buza-piacnak hívták és a Felső bajor-utca, meg az Alsó bajor-utca, a Bástya-utca és Sarkantyús-utca forgalma torkollott belé. A Molnár-utcát Vízikapu-utcának nevezték. A Reáltanoda-utcának és az Irányi-utcának akkor még egy neve volt: Szent Ferenc-utcának hívták; a mai Kaas Ivor- és Prohászka Ottokár-utcát pedig egyetlen néven Kecskeméti-utcának nevezték, míg a mai Szerb-utca akkoriban még Pálos-utca volt. A Veres Pálné-utcának meg Bástya-utca volt a neve. Viszont a Régi posta-utca volt a Rondell-utca; a mai Városház-utca pedig az Irgalmasok-utcája.

Ezek voltak a régi Pest fő- és jelentősebb utcái, melyek során Pest új telepesei telket szereztek és házat építettek. A világljáró török: Evlia Cselebi írja, hogy mikor Pesten járt, a város két főutcája, vagyis a mai Váci-utca, meg a Budavár visszafoglalása után Uri-utcának nevezett Petőfi Sándor- és Kecskeméti-utca a házak mentén két oldalt kövekkel voltak kirakva, amire az őszi és tavaszi feneketlen sár miatt nagy szükség volt. A járda úgy látszik jó szolgálatot tett a török idők után is. Valószínűleg ez a körülmény is hozzájárult, hogy ebben a két utcában kapósabbak voltak a háztelkek.

A Váci-utcában lakott Proberger Jakab bíró és serfőző, kinek emeletes háza volt az Új Városháza mai palotája helyén. Három szoba és műhely volt Proberger házában, azonkívül 33 köblös föld és major tartozott a házhoz. Proberger különben kétségen kívül egyik legtehetősebb és legtekintélyesebb polgára volt akkoriban Pestnek, melynek tizenkét esztendeig volt a vezetője. Úgyes ember lehetett, aki tudvalevően »felcser« volt katonáéknál, mielőtt Pesten megtelepedett és mint érvágó borbély cseppent bele a serfőzés mesterségébe. Ez a mesterség azután nagyszerűen jövedelmezett, vele Proberger nemcsak vagyont, hanem hatalmat is szerzett. Egyébként az első egyike

volt, ki Pesten megtelepedett és polgárjogot kapott. Azt a Váci-utcai telket, melyen házat és serfőzőjét felépítette, ingyen kapta a budai kamaraigazgatóságtól. A telek a Váci-utcából átnyúlt a mai Veres Pálné-utcába és az a rész is az övé volt, amelyen ma a Thökölium háza áll. Később, mikor már jól megszédte magát: övé lett az a ház is, amelyen ma a Piarista-utca 8. szám alatt a Péterfy bárók egykori barokk palotája figyeli, hogy körülötte miképpen újhodik meg a régi Belváros. 1707-ben, mikor Probergeré lett a Piarista-utcai ingatlan, Breán Móric savoyai eredetű kereskedő földszintes háza állott rajta. Breán adósa volt Probergernek és a bíró adósság fejében jutott a házhoz.

A Váci-utcában (Váci-utca 39.) az Irányi-utca sarkán volt egyszobás háza Pollermann Mátyás gazdálkodónak is, ki tagja lévén a városi tanácsnak: szenátor a titulusa. 1722-ben Laczkovics Imre veszi meg ezt az ingatlant. Nagyobb kúriát épít a telekre és még a múlt század hetvenes éveiben is a Laczkovics familia kezén van a ház, mely arról nevezetes, hogy Martinovits és összeesküvő társai ebben a házban találkoztak.

Csernovics Arzén ipeki pátriarkának, aki a szerbeket 1690-ben betelepítette Magyarországra, szintén a Váci-utcában (Váci-utca 78.) volt háza. 1698-ban a kamaraigazgatóságtól kapta ajándékba ezt a házat, melyet közönségesen »Patriarchenhaus«-nak neveztek azután is, hogy egy évre rá 200 forintért eladta az ajándékot bizonyos Lakatos Péternek.

A Váci-utca 44—46. számú ház helyén háromszobás, emeletes háza volt Sötér Tamás pestmegyei szolgabírónak; az 58-as szám alatt kilencszobás, emeletes háza Hofer Ferenc sőtisztnek és ugyancsak a Váci-utcában (Váci-utca 11.) a Régi posta-utca sarkán 1650 négyszögöles telken négyszobás udvarháza van a pestmegyei alispánnak: Sötér Ferencnek. Minden városi teher alól felmentették házat, mert az alispán bizonyos határmegállapítási pörben a város kezére járt. S bár az alispán kuruc érzelmű ember volt — 1703-ban megyéstől Rákóczi táborához állott — a labanc érzelmű tanács mégis felmentette a porció fizetés alól, még a Sötér-maradékokat is.

Az igazán előkelő utca azonban mégsem a Váci-utca, hanem az Üri-utca volt. Valósággal dependance-a a Várnak. A legelőkelőbbek, a legnagyobb zsebűek és a legtöbb pénzűek: a hadseregszállítók, élelmezési biztosok, hadbiztosok, a magasrangú és nagyjövedelmű császári tisztviselők, mind ebben az utcában raktak fészket. A Petőfi Sándor-utca ama házsorának telke, mely a Párizsi-utcától az Apponyi-térig húzódik (Petőfi Sándor-utca 2—10. számú házak) Vorstern Kristóf élelmezési főbiztosé volt. A főbiztosnak címe is sok volt, nemcsak a hatalma, mert udvari tanácsosi és római birodalmi lovagi titulusa is volt, amit akkoriban sem osztogattak mindenkinek. Egyébként emeletes ház állott az ő telkén is és tizenhat szoba volt az emeletes házban, amiből nyilvánvaló, hogy a főbiztos akkortájt a legnagyobb úr lehetett Pesten. Az emeletes házhoz különben 84 köblös föld tartozott.

Ötven esztendő alatt azonban egymás után kerültek idegen kézre a Vorstern-telkek. A Petőfi Sándor-utca 10. számú ház telke (Petőfi Sándor-utca és Párizsi-utca sarkán) már 1716-ban báró Laffert Antal kamarai titkárá lett. A főbiztos 1416 forinttal tartozott Laffertnek, ki adósság fejében jutott a telekhez. A középső telket Vorstern özvegye adta el 1742-ben 6400 forintért báró Vay Lászlónak, aki viszont hat év múlva tovább adta Fekete György királyi személynöknek. A szélső saroktelket, melyen ma a Belvárosi Takarékpénztár palotája áll, ugyancsak 1742-ben Szalay István tanácsbeli vette meg az özvegytől 3500 forintért.¹⁾

A Petőfi Sándor-utca 16. számú háza helyén Prunner György kamarai erdőmester telke volt. Az erdőmester gazdag ember, de meggazdagodási módszere ellen sok kifogása lehetett az udvari kamarának, mert Palm János Dávid kamarai tanácsos 1694. évi jelentésében azt írja róla, hogy a tizedben befolyt borokat olcsó áron összevásárolta és nagy haszonnal adta el. Mikor Prunner meghalt, nem lévén örököse, a városra száll a háza, melyet 1717-ben 4000 forinton a jász-kunok kapitánya, Orczy István vett meg a várostól. Szép ház lehetett, amiért 1717-ben 4000 forintot adtak. Erre mutat az is, hogy mikor 1724-ben a két újonnan felállított főtörvényszék: a királyi tábla és hétszemélyes tábla Pesten megkezdte működését, Orczy házát bérelték ki törvénykezési háznak. Orczy István viszont 1728-ban Sarlay János (a teleklevelben Scharloy van) gombkötőtől megvásárolta a délnek eső szomszéd telket is (Petőfi Sándor-utca 14.), sőt 1745-ben 2150 rénes forintért és »100 aureorum mercipotu«, vagyis 100 arany áldomáspénzen Orczy magához váltotta a Párizsi-utca sarkán álló telket is. (Petőfi Sándor-utca 12.) Így lett három szomszédos ház tulajdonosa az Uri-utcában Orczy István, az egykor hatalmas Orczy-vagyon és a báró Orczy familia megalapítója. A XVIII. század elején a legnagyobb szerzőkével együtt emlegették Orczy István nevét, ki a nagy vagyon mellé meg tudta szerezni a titulust is. Elsőbb asszesszor lett a királyi táblán, majd udvari tanácsos és báró, meg a jász-kunok főkapitánya. A három Uri-utcai ház közül ma már csak egy az Orczy familiáé; az az egyemeletes sárgásbarnára festett ház, mely a Petőfi Sándor-utca és Párizsi-utca sarkán áll. Vén ház ez is, de azért nincs több, 130—150 évesnél.

Szemben az Uri-utcával (azon a helyen, hol ma a Bécsi-utca beágazik a Szervita-térbe) állott már 250 esztendővel ezelőtt a »Fehér Hajó«, Heussler Lőrinc hatszobás, emeletes vendégfogadója. A Petőfi Sándor-utca 11. számú háza helyén pedig az »Arany Sas«, Eschenprugger Fülöp »senator« négyszobás korcsmája. Az »Arany Sas« telke három utcára szólt. Észak felől a mai Párizsi-utca (akkoriban Zwerk-gassel) határolta a telket, mely a mai Petőfi

¹⁾ A Zaiger azt írja erről a házról, hogy »Ain eckhaus in der Hern- und Hatvanergassen«, tehát ezen a telken volt az emeletes ház. A telek szélessége 50 öl, hosszúsága 40 öl.

Sándor-utcából átnyúlt a Városház-utcába. A telket ingyen kapta Eschenprugger a nagy osztozkodás idején, valószínűleg arra való tekintettel, hogy egy esztendeig bírói hivatalt is viselt. A XVIII. század elején ezt a házat is, jobboldali szomszédját is, Paschgall János György molnár vette meg és egyesítette a két telket, melynek tulajdonjoga a XIX. század elején örökségképpen Bene Ferencre, a híres orvosprofesszorra szállt. Benének ugyanis Paschgall-lány volt a felesége.

Nevezetes háztulajdonosa volt az Űri-utcának Kohlbacher Lambert Mátyás harmincadhivatali ellenőr (Petőfi Sándor-utca 9.). Vezetőszerepet játszott a községi politika mozgalmaiban. Ez az az ember, kinek Űri-utcai telkén kívül még két másik hatalmas telke volt. Az Űri-utcai telken kétszobás házat épített, ellenben a másik, a mai Reáltanoda-utcai telken négyszobás nyaralója volt egy gyönyörű kert közepén. Ezenkívül százkapás szőlője, két zálogban bírt malma, majorja és Soroksár mellett a Holt-Dunaággal bekerített szigete is volt Kohlbachernek, melyet a XIX. század első felében az akkori térképek Kohlbacher-szigetnek neveztek. Volt ezenkívül egy harmadik telke is, még pedig a mai Központi városháza délnyugati sarkán. Ez a telek is terjedelmes lehetett. Ez a nagy vagyon lassacskán mégis csak kicsúszott-cseppent Kohlbacher kezéből. Az Űri-utcai telkes házat (Petőfi Sándor-utca 9.) adósság fejében engedte át a város kapitányának, Neánder Beát Jánosnak; de Neánder Beát János kezébe került az a hatalmas teleksziget is, melyet ma a Reáltanoda-utca, Károlyi-utca, Magyar-utca és Egyetem-utca kerít be. Ez volt akkoriban a legnagyobb magántelek a városban, melyet, hogy-hogynem, Kohlbacher ingyen kapott 1693-ban Plass budai kamarai adminisztrátortól. Eredetileg 5586 négyszögöl volt ennek a teleknek a területe, melyen ma 22 emeletes-ház áll, köztük a Pesti Hazai Takarékpénztár háza, mely egymaga 775-90 négyszögöles telken áll és a Franklin Társulaté, melynek telke szintén meghaladja a 712 négyszögölet. Kohlbacher parcellázta ezt a nagy telket és az Egyetem-utca felől is, a Magyar-utca felől is el-eladogatott belőle. De a telek közepe az a nagy kertés rész, melyen ma a városi reáliskola és a magyar mérnök-egyesület háza áll, megmaradt Kohlbachernek. Nagy adósságai miatt azonban ezt sem tarthatta. Dobra került az akkor már 1149 négyszögölnyi Kohlbacher-kert, melyet — bár 5013 forintra becsültek hivatalosan — 1720-ban mégis 4008 forinton vett meg Neánder Beát János. A rendőrkapitány, akiből 1723-ban Pest bírása lett, hamarosan túladott a telken és a Kohlbacher-kert tulajdonosai azontúl sűrűn váltogatták egymást. Valamelyik élelmes tulajdonos vendéglőt rendezett be a kert közepén és azontúl még sokáig maradt híres, sőt hirhadt a XVIII. század második felében a Kohlbacher-kert vendéglője, hol a jurátusok gyakorta összemérték botjaikat a német mesterlegényekkel. A XIX. század elején gróf Széchenyi Ferenc vette meg a Kohlbacher-kertet, majd 1807-ben elcserélte a »Kőrösi házzal« (Prohászka Ottokár-utca 4.), melyen ma egy hatalmas városi iskola áll.

Körös városától viszont a főváros vette meg 3200 forinton a Kohlbacher-kertet és ráépítette a reáliskolát.

Kohlbacher harmadik telke, mely mint említettük, a mai Központi városháza déli oldalán húzódott végig, nem sokáig maradt Kohlbacher kezén. Nagyrészt még 1696-ban átengedte Klár Márton Ferenc budai császári postamesternek, kisebb részét pedig 50 forinton vette meg tőle Panovszky de Panov megyei adószedő.

Így kapott telket az Uri-utcában (Petőfi Sándor-utca 5.) Zoltán Sándor¹⁾ Pest vármegye főbirtosa is. Kétszobás ház volt a telkén és tizenhatköblös föld tartozott hozzá. Ezt az ingatlant a XVIII. század derekán Grassalkovich Antal nővére, Beleznay Jánosné, ezredesné vásárolta meg. Hat évtizeden keresztül volt a család kezén és Beleznay János unokája: Kállay Péterné, Majthényi Lujza adta tovább 1800-ban.

Nevezetes ház volt az Uri-utcában Kalcher Márton tanácsbeli háza is (Petőfi-utca 3.), melynek telkére száz esztendővel ezelőtt épült az a máig is meglévő, két utcára szóló kétudvaros és kétemeletes bérház, melyet a ház építtetője után ma is Trattner-Károlyi háznak neveznek. Az ingatlan első tulajdonosa a szenátorságon kívül kőművesmesterséget folytatott és 1696-ban 50 forintért vette a 834-40 négyszögölnyi telket. Mikor 1717-ben meghalt: közel négyezer forintnyi adósság maradt az ingatlanon, melyet Kalcher özvegye háromezer forintért adott el Kayser János Sebestyén sőtisztnek. Vagyis Kalcher uram épügy el volt adósodva, mint az Uri-utca legtöbb háziura: mint Zoltán László vármegyei főbirtos, Kohlbacher Lambert Mátyás harmincadhivatali ellenőr, Vorstern Kristóf »General-Proviantmaister« és Prunner György erdőmester.

Amint említettük, Uri-utcának számított a régi időben az Egyetem-utca is, melynek mindjárt az elején áll ma is a Károlyi-palota (Egyetem-utca 6.). Telkét harmadfél-száz esztendővel ezelőtt Werlein János budai kamara-inspektor foglalta le magának. Az inspektor fiától pedig 150 forintért Wilfershaimb Miklós császári élelmezési biztos vásárolta meg a 3626 négyszögöles telket,²⁾ melyre — az adóösszeírás szerint — tizenhat-szobás »gyönyörű« házat épített. Azóta sok kézen ment keresztül ez a ház. Sokszor átformálták és átépítették. A XVIII. század derekán gróf Patachich Gábor kalocsai érseké volt. Tőle veszi meg gróf Barkóczy Ferenc egri érsek, ki olyan emeletes palotát épített a hatalmas telekre, hogy Mária Terézia királynő is ebben a palotában lakik, mikor Pestre látogatott. Gróf Barkóczy János szabolcsmegyei főispán öröklí a házat; tőle viszont gróf Károlyi Antal altábornagy, Károlyi Sándor unokája veszi meg a hozzátartozó rákosi rétekek egyútt 33.000 forintért³⁾ s attól fogva 160 esztendőn keresztül a Károlyiak aranyozott címere díszlik a ház homlokzatán.

¹⁾ A német nyelvű összeírás *Soldán*-nak mondja.

²⁾ A mai telekkönyv szerint 3862-70 négyszögöles a telek terjedelme.

³⁾ *Éble Gábor* írja: 1768. novemberében jött létre az adásvételi szerződés.

Gróf Károlyi Antal azért vette meg ezt a házat, mert a szomszédságban (Egyetem-utca 5.) állott apósának, báró Harruckern Ferenc Domokosnak a háza. A Harruckernnek karrierje a III. Károly korabeli idők egyik legszebb és legérdekesebb karrierje. Egy szegény, osztrák falusi szücsmester fia, bizonyos Harrucker János György 28 éves korában a hadi élelmezéshez kerül és nagyszerű szervezőképességével és életrevalóságával húsz év alatt nemcsak a birodalmi lovagi címet és a báróságot szerzi meg, hanem 13.000 forint készpénz és 24.000 forintnyi remuneráció-követeléséért megkapja Békés-, Csongrád- és Zaránd-vármegyék uravesztett fiskális jószágait. Miután övé lett egész Békés-megye, tehát ő lesz Békés-vármegye főispánja is. Persze ekkora karrier-csináláshoz olyan kivételes alkalom kell, mint a török háború, melynek élelmezésében 1692 óta tevékenykedett. Amint egyre magasabbra hág az avancement lépcsőjén, megváltozik a neve is. Már nem Harruckernnek hívják, mint az apját, hanem Harruckern-nek. Egyik leányát egy Wenckh János József Ágoston nevű stájer tartományi kormánytanácsos veszi el, kinek fiai altábornagysáig és bárósáig viszik fel, sőt az egyik fiú 1802-ben grófi rangot kapott és *Wenkheim*-oknak nevezik magukat. Az öreg Harruckern János Györgynek egyetlen fiától való unokáját pedig gróf Károlyi Antal, a szatmári béke szerzőjének unokája veszi feleségül.

Ezé a Harruckern János György báróé 1715 óta a Károlyiéval szomszédos hatalmas telek, mely eredetileg Vorstern Sebestyén sóhivatali biztosé volt, ki hatszobás szép házat épített rá. Úgy látszik, Vorstern valamilyen atyafia lehetett Harruckernnek, kinek második felesége szintén Vorstern-leány. Vorstern Sebestyén 1696 óta adósa Harruckern Györgynek és ez az adósság kamatokkal együtt időközben 1.500 forintra nőtt; szóval az 1.500 forintos adósság fejében kapta a közben udvari kamarai tanácsossá avanzsált Harruckern a sóhivatali biztos házat, mely azután nyolcvanhárom esztendeig marad a Harruckernké. 1775-ben a báró Wenckheim családnak jut, melyet D'Orsay Emilné grófnő, — Wenckheim Franciska bárónő leánya — 1873-ban ad el 260.000 forintért Hadik Béla grófnak. Hadik pedig 1879-ben cserébe adta gróf Andrássy Manónak.¹⁾ A Károlyi-kert mentén az egykori Harruckern-telken most a Kaplony-utca szalad keresztül, mely összeköti az Egyetem-teret a Magyar-utcával. A Kaplony-utca déli oldalán öt nagy emeletes palota sorjázik. Az öt között a legnagyobb és a legimponálóbb az a sarok-palota (Egyetem-utca 5.), mely szembe néz a Tudományegyetemmel. Ezt a házat 1934-ben adta el gróf Andrássy Géza egymillió pengőért.

Szemben a franciskánusok templomával állott hajdanán a Kúria öreg, egyemeletes háza. Ma a királyi bérpalota áll a helyén.²⁾ Ez a nagy ház ama

¹⁾ Éble Gábor : Egy régi pesti palota. 67. oldal.

²⁾ A Zaiger szerint : 52. »Ain eckhaus in die bayrische gassen«. Szélessége 1696-ban 36 öl 3 láb; hossza 27 öl 3 láb volt. 1726-ban újra felmérték a telket, akkor a ferenciek felé eső oldal 28 öl 5 láb; a párhuzamos oldal 26; jobbra a Bajor-utca felé (azonos a mai Kúria-utcával) 26 öl 4 láb és balra 26 öl 1 láb.

kevesek közé tartozott, melyek még a török időkből maradtak ránk. A török időkben — úgy látszik — katonai élelmezési raktár volt és »Proviauthaus« címen szerepel Budavár visszavétele után az első pesti ház-összeírásban is. A Zaiger szerint később — hogy, hogy nem — Heissler generálisé, még később pedig Pöckh János Boldizsár élelmezési főbiztosé lesz és már romokban hever, mikor 1600 forintért 1724-ben megveszi Szeleczy Márton alnádor és kilenc esztendőn keresztül Pest vármegye alispánja.

Szeleczy tágas, emeletes házat épített a romokon és 1738-ban készült magyar nyelvű végrendeletével házát »ispotáj«-nak szánja annyi szegény részére, amennyi belefér. Testamentumában arról is gondoskodik, hogy a kórházban ápoltt koldusoknak rendes élelmezésük; a férfiakkal süvegük, az asszonyoknak fejrevalójuk, lengyel szűz-patyolatjuk legyen.¹⁾ Azonban Szeleczy házából mégsem lett »ispotáj«, hanem 1770-ben megvették Kúriának, miután a hétszemélyes tábla és a királyi tábla már korábban idehurcolkodott az Uri-utcai Orczy-házból és itt tartotta üléseit. Mikor II. József a Kúriát Budára helyezte, a főtörvényszékek addigi házában a Budáról Pestre átköltöztetett egyetem kapott szállást. Az Alsó-Bajor-utcából akkor lett az az Iskola-utca, melyet ma Kúria-utcának nevezünk. A Belváros szabályozása idején 1899-ben bontották le a Kúria házát, hogy helyébe építsék a királyi bérpalotát.

A »Proviauthaus« hajdani tulajdonosainak, Heissler generálisnak és Pöckh János Boldizsár élelmezési főbiztosnak e házon kívül más nevezetes ingatlana is volt a régi Pesten. Így az élelmezési főbiztosé volt az a Hatvani-utcai (Kossuth-utca) nagy sarokház, melynek helyére III. Károly idejében az udvari kamara híres neves elnöke, Grassalkovich Antal barokk palotát épített. Pöckh János Boldizsár telke, melyet 1698-ban ingyen kapott a budai kamarainspektorátustól, eredetileg 4042 négyszögölet tett ki, melyre a gazda háromszobás házat, cselédlakot és istállót építtetett. Ehhez nagy kert, ezenkívül száz köblös szántó és majorság tartozott. Később, mikor 1715-ben újra felmérték a telket, már csak 3053 négyszögölesnek találták.²⁾ Ma viszont csak 492-60 négyszögöl a terjedelme ennek a teleknek, melyen valamikor a XVIII. század Pestjének legszebb barokk palotája állott. Pöckh Boldizsár után a városé lett a telekszalag, mely Rómer Flóris szerint a XVIII. század elején a Kossuth Lajos-utca hosszában a mai Városház-utcától (akkoriban Irgalmasok-utcája) egészen a Semmelweis-utcaig (»Neue Welt«-ig) húzódott.

¹⁾ Pannonhalmi apátság levéltára. I. 271.

²⁾ A Zaiger szerint eredetileg a területcsík hossza 94 öl (akkora, mint a vármegye-ház telkéé), szélessége pedig 43 öl. 1715. június 3-án újból felméri a területet. Akkor hossza: a Hatvani-utca felől 68 öl; a szemben levő oldalon pedig 60 öl. Szélessége azonban balkéz felől 46 öl és 4 láb, jobb felől pedig 43 öl. 1715-ben a városra száll a telek, melyből Pest város tanácsa 1728-ban kiszakítja a mai Városház-utca és Kossuth Lajos-utca sarkán levő háztelket (a Hatvani-utca felől 14 öl 2 láb; a szemben levő front 14 öl 5 láb; bal oldalról 29 öl és 2½ láb).

A telekszalag Semmelweis-utcai sarkán azután kórházat építtetett a város, a többi részt pedig lassankint eladogatta. Mikor a Semmelweis-utcai kórház leégett (villám gyújtotta fel), a jezsuiták szerezték meg a helyét és klastromot építettek rajta. A jezsuitarend megszűnése után eleinte az akkori jogügyi igazgatóság költözködött bele a jezsuiták házába, később II. József az orvosegyetemnek adta a házat. Ma is a vallásalapé ez az ingatlan. A Városház-utca és Kossuth-Lajos-utca sarkán levő saroktelket viszont 1730-ban királyi jogügyi igazgató korában Grassalkovich Antal vásárolta meg és 1735-ben már készen is állott a telken a híres barokk palota. Százötven esztendeig volt a Grassalkovichoké ez a palota, mely végignézte három magyar nábob regénybeillő életét, három nemzedék fénykorát és elmúlását. 1887-ben bontották le a Grassalkovich-palotát, melyet egyideig a rendőrség, egyideig pedig a postaigazgatóság foglalt le.

Pest város legrégebbi telekkönyve, a Zaiger a Pöckh János Boldizsár élelmészési főbiztosnak ajándékozott (31. számú) telekről azt írja, hogy észak felől a 94 öl hosszú és 28 öl széles Puchner-féle telek határolja. Ezen a Puchner-féle telken áll ma a Vármegyeháza. Puchner Rikard cs. hadbiztos »gratis« kapta ezt a nagy telket és 1695-ben 4000 forintért adta el Pest vármegyének.¹⁾

¹⁾ Rómer Flóris Pacher Reinhardt Jánosnak írja a vármegyeház telke első gazdájának a nevét, melyet Gárdonyi Albert az 1696-i pesti adóösszeírás alapján készült tanulmányában (Föld és ember. IV. évf. 97. old.) Puchner Rikárdnak ír. Névcserék és elírások elfordulhatnak és elő is fordulnak itt is, ott is, de ezek egyáltalában nem kisebbítik Rómer Flóris helytörténeti kutatásainak értékét, melyeknek nagy hasznát vette e sorok írója is, ki különben munkája megírásánál az első telekkönyvekre, tanácsi jegyzőkönyvekre, becsű-könyvre, adórajstromokra stb. támaszkodott. Az első telekkönyvek és az első helyrajz alapján Rómer Flóris konstruálta meg Pest városának a helytörténeti számokkal is ellátott térképét is, mely megmutatja, hogy a török hódoltságot követő időkben miként oszlott meg a mai Belváros földje az új tulajdonosok között. Rómer Flóris Rupp Jakabbal együtt (Budapest helyrajzi története) úttörő volt a pesti helytörténeti kutatás terén és a mai kutatások mind az ő nyomdokaikon haladnak, mikor revízió alá véve Rómer megállapításait (A régi Pest. 1873.) a régi források alapján lassacskán feltárják Pest és Buda helyrajzi történetét. Kétségtelen, hogy ebben a munkában Gárdonyi Albertnek nagy érdemei vannak, ki néhány tanulmányával értékes adalékokat szolgáltatott Budapest történetéhez. De nem szabad megfeledkeznünk a többi kutatóról: Salamon Ferencről, Némethy Lajosról, Károlyi Árpádról, Schmall Lajosról, Littke Aurélról, Garády Sándorról; sőt a fiatal nemzedék olyan tehetséges és szorgalmas tagjairól sem, mint Schoen Arnold, Kovács Lajos, Rokken Ferenc, Bánrévy György, Romhányi István, Bánrévyné-Vass Klára, — hogy csak néhányukat említsen meg — kik szintén értékes és hasznos munkát végeztek a budapesti helytörténeti kutatás terén. Rupp Jakab megrajzolja Buda és Pest XIII—XVIII. századbéli térképét és megkísérli megállapítani a középkori Buda házainak tulajdonosait is. Rupp Jakab térképe azonban erős revízióra szorul. Sokkal szerencsésebb kézzel dolgozott Rómer Flóris, ki — mint említettük — »A régi Pest« c. könyvében a harmadfélszázév előtti Pest tagozódását és házszámozott telkeit adja. Érdekes kísérlet Vass Klaráé, ki a budai régi utcanevekről való tanulmányához a Zaiger alapján megkonstruálta a visszafoglalás utáni

A »Proviant-ház«-on kívül gróf Heisler Donát főhadbiztosnak volt Pesten másik ingatlana is a plébániatemplom szomszédságában; egy, a Fő-térre néző 32 öl hosszú és 40 öl széles telke, melyet 1694-ben 500 forintért vásárolt.¹⁾ Heisler Donát gróf vitéz katona és kedvelt ember az udvarnál. Nem feledkeznek meg róla a gazdátlaná vált fiskálisjóságok osztogatásánál. Igaz viszont, hogy Heisler sem feledkezik meg maga-magáról. 1688-ban Palotát kéri a császártól, de Palotát Óbuda ura, Zichy István kapja. Heislernek viszont Palota helyett kárpótlásul Lovasberényt adják, három pusztával. Ekkortájt váltja magához Heisler generális a ráckevei uradalmat és Csepel szigetét is. Nyilván azért vásárolt Pesten telket és azért akar építeni a dunaparti telekre, mert Pest közel esik az új birtokhoz. Számítását azonban keresztül húzza a sors. 1696-ban augusztus 26-án Hettinnél a török ellen való csatában súlyosan megsebesült. Szegedre viszik, hol belehal sebeibe. A ráckevei uradalmat és Csepelt özvegyétől 1698-ban Savoyai Jenő herceg vette meg 85.000 forintért, a pesti telket pedig Glöckelsberg tábornokné (leánynevéen Hillingeni Hufnagel Johanna Zsófia) vásárolja meg 1697-ben 450 forintért.

Glöckelsberg pályafutása egyike azoknak az érdekes karriereknek, melyek sűrűn adódnak a török háborúk idején. Glöckelsberg tábornok igazi neve tulajdonképpen Ditrich János Henrik, »Glöckelsberg« csupán a predikátuma, a születési helye. Mikor azonban katonai pályája felfelé kezdett ívelni, a Glöckelsberg nevet kezdi használni és ez a név azután rajta is marad élete végéig.

Közkatona sorból küzdötte fel magát altábornagyságig. 1669-ben lépett az egyik császári dragonyos ezred kötelékébe és 36 esztendő alatt mindent elért, amit elérhetett: rangot és vagyont. Mindenesetre eszes embernek és jó katonának kellett lennie. Azt olvassuk róla, hogy 1688-ban már Caraffa segédtisztje, 1690-ben birodalmi lovagi címet kap, 1704-ben táborszernagy és 1705-ben a hessendarmstadti ezred tulajdonosává nevezik ki. Még 1698-ban szeretne volna megszerezni a hevesmegyei Poroszlót, de csak egyes fiskális birtokrészekre kapott donációt Poroszlón, továbbá Heves, Átány, Erdőkövesd, Pely, Kőtelek helységeiben húszezer forint értékben.²⁾

Budavár és Buda-Újlak házzszámokkal is ellátott térképét. Ezek — mint említettük — érdekes kísérletek, de a régi Buda és Pest valamennyi telekkönyvének teljes és tökéletes feldolgozása még mindig csak a jövő zenéje. Már pedig a régi Buda és Pest teljes és hibátlan, megbízható, mutatóval ellátott ház- és telekkataszterére van szükség. Ez a nagy munka — úgy látszik — a fiatalokra vár. Mi úgy képzeljük, hogy leghelyesebb lenne, ha hozzáértőkből egy bizottság alakulna, mely nemcsak a munkálatok programját állapítaná meg és nemcsak parcellázná és kiosztaná a munkát, de egyúttal megbízhatóság és helyesség szempontjából ellenőrizné a munkálatok eredményeit.

¹⁾ A Zaiger szerint: Ain plaz zum ainem Haus, ain stöckhel allein, umb und umb frey. — Hossza 32 öl 2 láb, szélessége 40 öl. Az új felmérés szerint a vásárpia felé 32 öl, hátul 29 öl 4 láb, hossza pedig 40 öl.

²⁾ Dr. Friedreich Endre: A budapesti piarista telek története. Budapest, 1914.

Glöckelsbergné valószínűleg még 1700 előtt hozzákezdett a Heisler-féle telken a pesti ház építéséhez és 1703-ban el is készül az egyemeletes palota, melyet két oldalról a piac fog körül, előtte áll a pellengér és jobbfelől az ősrégi plébániatemplom rozszant falú temetőjével. Az új házban azonban még ki sem pihenhetette magát Glöckelsberg. Rákóczi háborúja a harctérre szólítja a császári generálist, ki messze pesti palotájától, Erdélyben hal meg vízbetegségben 1706. nyarán. A Glöckelsberg-palota változatos élettörténete tulajdonképpen csak itt kezdődik, első gazdájának a halálával és 210 esztendeig marad érdekes középpontja a Belváros életének.

Mikor Glöckelsberg generális meghal, özvegye Bécsbe költözik s hamarosan férjhez megy gróf Hertzin Lipót Konstantin császári tanácsoshoz, az oppelni és ratibori hercegérsek kancellárjához. Pesti házát egyik rokonára, Popovics Ferencre hagyja azzal a kikötéssel, hogy vegye fel a Glöckelsberg nevet és szerezzé meg hozzá a báróságot. A bárósággal nincs is baj, de annál több a baj a pesti házzal, melyre a caducitas, a magszakadás jogán igényt tart a város is. Végül is megegyeznek a pereskedő felek. A ház fele a városé marad, de a város 2600 forintért a maga részét is átengedi Popovicsnak, ki 400 forintért megszerzi azt a telket is, mely a Glöckelsberg-ház és a Duna között terül el.¹⁾ 1730-ban tízezer forintért Bibics János, a hadseregszállításon meggazdagodott temesvári bolgár gabonakereskedő veszi meg a Glöckelsberg-palotát. Bibics nagy költséggel kijavíttatja a meglehetősen elhanyagolt házat, menyezetét domborművekkel díszítteti s Friedreich Endre nem tartja lehetetlennek, hogy a ház két barokkstílusú saroktornya is Bibics idejében épült. Bibics örökösei báró Voetter Lipót ezredesnek adták el tizenhatezer forintért a Glöckelsberg-palotát, melyet 1752-ben gróf Eszterházy Ferenc tárnokmester vett meg 40.000 forintért. A tárnokmester fiától viszont 1755-ben 43.000 forintért a piaristák vásárolták meg a nagy házat és új szárnyakat építettek hozzá. Két esztendő híján 160 esztendeig laktak ebben a vén házban a kegyesrendiek és taníttatták Pest polgárságát a világi tudományokra. Mikor 1914-ben lebontották a Glöckelsberg-palotát,²⁾ hogy a Városház-téren a Váci-utca vonalában új, modern palotát — rendházat és iskolát — építsenek helyette, a régi Pest egy darabja, egyik érdekes, tradícióval átitatott háza tűnt el vele a Belvárosból.

Dr. Friedreich Endre kegyesrendi tanár, aki értékes tanulmányban megírta a budapesti piarista telek történetét, megemlíti, hogy amikor a Glöckelsberg-palotát 1914-ben lebontották, az udvarban, a kapu közelében a mai Piarista-utcáig terjedő földalatti helyiségre bukkantak, melyről megállapították, hogy egy régi melegfürdő központi fűtőberendezése körülbelül olyan, mint az óbudai Flórián-téri római fürdőé. A kőpadozat alatt itt is

¹⁾ A Petőfi-tér parkjának egy részét foglalja el.

²⁾ A többi rész lebontására csak 1931-ben került a sor, de ebből is a legidősebb rész 170 éves volt, mikor lebontották.

kőoszlopok voltak olyanforma elhelyezésben, mint amilyenek a téglavető kemencékben szoktak lenni. A tűz átjárja az oszlopok térközét és átmelegíti a kőpadozatot, ettől megmelegszik a fürdő vize. A tudósok között megindult a vita, hogy a fürdő csakugyan római eredetű-e, vagy pedig a törökök építették? Voltak, kik azt vitatták,¹⁾ hogy a fürdő nem római, hanem török eredetű. Az itt használt hypocaustum a hasonló római berendezéstől nemcsak a pillérek elhelyezésének pontatlanságával és a maguk rosszabb voltával különbözik, hanem — Kuzsinszky szerint — azzal is, hogy a római hypocaustum falai tiszták, a törökökéi ellenben kormosak. Ennek pedig az az oka, hogy a törökök fűtésre mindenféle égő anyagot felhasználtak, a rómaiak ellenben csak fával és faszénnel fűtöttek. Friedreich Endre dr. hozzáteszi, hogy alighanem ez az a török fürdő, melyről 1663-ban való ittjártában Evlia Cselebi megemlékezik.²⁾

Ezzel szemben viszont ma már kétségtelenül megállapítható, hogy mégis csak római eredetű volt az a fürdő, melynek fürdőberendezését a piaristaház alatt felfedezték.³⁾ Úgy látszik, hogy a pesti római fürdő földalatti helyiségeire rábukkantak a törökök is. Kijavították és használták.

Mikor 1932-ben lebontották a piaristaház ama szárnyát is, melyet a kegyesrendiek a XVIII. század közepe óta építettek hozzá a Glöckelsberg-palotához, a főváros felásatta a régi háztömb helyét. Az archeologusok a föld gyomrából kőből és ércből való emlékeket bányásztak ki, melyek rég mult századok titokzatos életét elevenítik meg. Negyedfél méter vastagságú falak, római sírkövek, bélyeges téglák, ékszerek és egy torony alapfala kerültek napvilágra. Az Eskü-téri hídfő alapozásakor nyolcméteres mélységben egy másik torony fundamentumát ásták ki a munkások, melyben 27 római sírkő és faragott díszes köemlék volt beleépítve. Ebből és sok más egyébből állapította meg dr. Nagy Lajos, hogy a földből kiásott falak és tornyok részei voltak egy nagyobb római castellumnak.

Furcsa elgondolni, hogy azon a földön, amelyet az öreg piaristaház nemrégiben átengedett Erzsébet királyné tarka virágszőnyeggel övezett szobor-emlékének, valamikor 14—16 évszázaddal ezelőtt római légiók lába taposott. Római vár állott a Belváros területén azon a földön, melynek flaszterján déli verőn gondtalanul korzózik a mai Pest. Az idők rengetege azonban elnyelte a római castellumot, elnyelte Aquincumot, a Zsigmond meg Mátyás

¹⁾ Kuzsinszky, Finály és Éber László.

²⁾ Evlia Cselebi többi közt ezt írja Pestről: »Van ugyan két gőzfürdője, de közfürdőre (háman) szükség nincs, mivel a tél zordonsága miatt valamennyi házban kályha van s fürdő módjára fűtött házak. Minden kályha mellé egy mosdósobácska van állítva. A városnak van két vendégfogadója, de ezekre nincs szükség. A lakosság ugyanis a vendégeket a fogadóknak nem szállásolja el, hanem házaiban készít vendégszobát és ott ad szállást a vendégeknek.« Lásd Karácsonyi Imre fordításában: Evlia Cselebi magyarországi utazásai. 259. l.

³⁾ Lásd dr. Nagy Lajos: Pest eredete. Tanulmányok Budapest multjából. III. kötet. 1934.

király hatalmas Magyarországra emlékeztető korszakot és elnyelte a török uralom emlékét is. De hát ez az élet rendje. Mikor a piaristák több mint 170 esztendővel ezelőtt építeni kezdték azt a szárnyat, amelyet 1932-ben bontatott le a főváros, a szomszédos plébániatemplom temetőjéből hasítottak el jó darabot az új ház számára. De temető volt itt is, amott is és mikor a belvárosi paloták sora között járunk, temetőben járunk: betaposott hantokon sétál, táncol a ma és a tegnap sírja fölé épít palotát a holnap...

A régi piaristaházat különben valószínűleg követni fogja az elmúlás útján a környék többi vén háza is. Az ütött-kopott halálra ítélt házak között talán a legrégibb, több mint 230 éves a »Görög-udvar«, mely alatt a föld mélyén szintén római emlékeket, sírköveket, falakat, egy földbesüllyedt castellum bástyatornyát sejtí az archeológus. Egyébként minden jel arra mutat, hogy a Belváros e vidéke volt a régi és a legrégibb Pest magva. A »Görög-udvar« telke (Petőfi-tér 4—5.), melyen ma a görög—oláh—macedón egyház párostornyú temploma és bérházai állanak, az 1696. évi összeíráskor Schweidler Antal főhadbiztosé volt. Hátul a Galamb-utca, elől a Petőfi-tér, észak felől a Régi posta-utca és délről két bérház határolja ezt a hosszanti területet, melyet Schweidler főhadbiztos 75 forintért vásárolt. Mikor megvette, régi faldüledékek állottak rajta és úgy látszik, ezeknek a faldüledékeknek a felhasználásával kezdték építeni pesti klastromukat a jezsuiták, kik 1702-ben 300 forintért vásárolták meg az ingatlant a hadbiztostól.¹⁾ A jezsuita rezidencia építése nagyon lassan haladt. Alig fogtak hozzá a falrakáshoz, megzavarta a munkát az, hogy a Rákóczi-felkelés miatt kifogytak a pénzből. De a rezidenciaépítést és jövőbe vetett reményeiket végleg megzavarta az a körülmény, hogy a dézsmát, melyet Kollonics Lipót érsek jóvoltából nyolc esztendőn keresztül szedtek: 1710-ben Szász Keresztély hercegprímás visszavette tőlük és eltiltotta a jezsuitákat a plébánosi ténykedéstől is. Már félig fel volt építve a ház, amikor kiköltöztek belőle a rend tagjai. Ezt a félig kész házat négyezer forintért vette meg 1718-ban a jezsuitáktól Pest város tanácsa a piaristák számára, kik a pesti magisztrátus kívánságára 1717. végén telepedtek meg Pesten, hogy itt iskolát alapítsanak. Negyvennégy esztendeig laktak a piaristák a jezsuitáktól megvásárolt házban, melyet a város tovább építtetett. Az építkezés azonban nagyon lassú tempóban haladt, ami abból is kitetszik, hogy 1738-ban a ház első emelete nem volt még teljesen felépítve. 1755-ben azután a piaristák megvették a Glöckelsberg-palotát és az egykori római castellum földbe süllyedt falai és tornyai fölött 1758-ban kezdték hozzáépíteni a palotához a plébániatemplomra néző épületszárnyat.²⁾ 1762-ben pedig a rend végleg átköltözködött új házába.

¹⁾ A trapéz alakú terület méretei 1702-ben ezek voltak: a régi rondellára néző (Régiposta-utca) oldal $11\frac{1}{6}$ öl, a Kis-utca (ma Galamb-utca) $48\frac{3}{6}$; a Duna felőli oldal pedig valószínűleg szintén 48 öl, míg a déli oldal 21 öl.

²⁾ Ebben az épületszárnyban a háború idején a közéletmezési minisztérium hivatalai voltak elszállásolva.

A jezsuitákon és piaristákon kívül már korábban megtelepedtek Pesten a szerviták, a franciskánusok, a pálosok, a domonkosok, az irgalmasok. Legkésőbb jöttek a klarisszák. A házak akkor még nagyrészt romokban heverték. Az utcán sártenger és pizok; a levegő tele járványos betegségek bacillusaival a Budavár visszafoglalását követő első években. Az élet és vagyon biztonsága gyöngye lábon áll, züllött állapotok voltak Pesten, ahol abban az időben még állandó lakói is alig voltak a városnak és a szerzetesek mégis szinte versengtek, hogy megtelepedhessenek ebben a romvárosban. A nagy égés után maradt pernyét, üszkös gerendát még el sem takarították az útból, még szinte érezni lehetett a levegőben az égett szagot, de a bátor szerzetesek már a letelepedés érdekében serénykedtek, instanciákat jártak. És csakugyan azok jártak a legjobban, azok kapták a legnagyobb és legjobb helyen fekvő telkeket, kik legkorábban jelentkeztek és akiknek leghatalmasabb pártfogói voltak. A lengyel király ajánlásával érkező pálosok és a német tartománybeli szerviták már 1688-ban megtelepedtek és nyomon követték őket a Szűz Máriás-tartománybeli ferencesek. Ez a három rend az akkori Űri-utca során nézett ki magának klastromnak való telket. A később érkező domonkosok a mai Váci-utcában összevásárolt házhelyeken építették meg később azt a zárdát, melyben ma az Angolkisasszonyok laknak. Csak 1723-ban telepedtek meg Pesten a Klára-apácák, akiknek kolostora az a Szerb-utcai vén ház volt, mely ma a közgazdasági egyetem céljait szolgálja. Az irgalmasoknak viszont, kik már a török háború idején is beteg-ápolással foglalkoztak — a mai Központi városháza telkén — volt kisebb kertes kórházuk. Róluk nevezték el annakidején a mai Városház-utcát Irgalmasok-utcájának. Mikor pedig az 1717. és 1742. között felépült invalidusok palotájában a gránátos katonákat kvártélyozták be, az Irgalmasok-utcájából Gránátos-utca lett. Az irgalmas barátok egyideig benn laktak a Rokkantak házában és a rokkant katonák ápolásával foglalkoztak.

1752-ben aztán arra kérték a várost, adjon telket nekik is, hogy saját házukban lakhassanak, a város azonban nem teljesítette a kérést. Huszonhárom év múlva megismételték a kérést. Akkor a Szent Rókus-kápolnát és a kórházat szerették volna megkapni a várostól. Azt ígérték, hogy az épületet saját költségükön kijavítják, tizenkét szegény polgárt vagy azok cselédjeit valláskülönbőség nélkül ingyen gyógyítják, a kápolnában naponként misét mondanak, alamizsnát pedig nem szednek. A magisztrátus azonban — írja Rupp Jakab — megint elutasította az irgalmasokat. »A két városban már úgyis túlságosan sok a kolduló szerzetes — mondja a magisztrátus határozata. — Az adózó polgárság megterhelése nélkül már nem lehet szaporítani a számukat.«¹⁾

Az Űri-utcában megtelepedett három szerzetesrend mindjárt kezdetben fontos szerephez jutott Pest életében. Mind a három szerzet hatalmas

¹⁾ Rupp : 261. old. — Városi levélt. 1752., 4010. és 1776., 5075. sz.

telket és a telek mellé egy-egy mecsetet és minaretet kapott. Így esett, hogy a Budavár visszafoglalását követő első évtizedekben a szerviták, a franciskánusok és a pálosok török mecsetben tartották istentiszteleteiket, mert a háborús idők és a nagy szegénység miatt bizony jó időbe tellett, míg saját templomukat felépítették. A szerviták például csak 46 esztendő múlva jutottak annyira az építkezéssel, hogy saját templomukban tarthattak istentiszteletet. A ferencesek templomát csak 1738-ban szentelték fel, a pálosok temploma — a mai egyetem-templom — 1725-től 1742-ig épült.

Az utolsó pesti mecset.

A Központi Városháza telkének északnyugati sarkán állott valamikor az utolsó pesti mecset és a XVIII. század első évtizedeiben a szervita atyák imádkoztak benne. I. B. Fischer von Erlach, a bécsi barokk nagy építőművésze, még látta és lerajzolta ezt a mecsetet, mely mellett karcsútestű, fehér minaret nyújtózkodott fel az ég felé, tőzsomszédságában pedig egy fehér köfallal körülkerített török temető tartozott még a mecsethez. Másfél esztendővel azután, hogy Óbudavár ormáról lehullott a félhold: a mecsetet, a minaretet és a temetőt Lipót császár odaadta a szervitáknak azzal a kötelezettséggel, hogy templomot és kolostort építsenek a helyére. A szerviták jóval később csakugyan meg is építették a templomot is, a kolostort is, de nem a mecset helyén, hanem azon a telken, amelyen ma is rezideálnak a 700 esztendővel ezelőtt hat firenzei patricius által alapított rend pesti fráterei. Kegyeletes emberek most kisütötték, hogy ép 200 esztendeje annak, hogy a szerviták a maguk templomában dicsérhetik az Urat és ez az évforduló nagyon alkalmasnak látszik arra, hogy egyet-mást elmondhassunk arról, hogy két évszázad alatt hányszor került a városrendezési tervek központjába a szerviták kolostora? Hányszor próbálták kiköltöztetni rezidenciájukból a szervita atyákat? Ők azonban máig megmaradtak ugyanazon a helyen, ahol harmadfél száz esztendővel ezelőtt megvetették lábukat.

1688-ban költöztek Pestre a szervita atyák és az első időben¹⁾ még csak egy kis földszintes házuk volt a mai klostrom helyén, a Petőfi Sándor-utca és a Szervita-tér sarkán. De övék volt a kis házzal szemben jó darab telek abból a hatalmas területből, amelyen ma a Központi Városháza áll. Ideiglenes templomul pedig, amint említettük, elfoglalták a mai Kamermayer-utcai oldalon álló mecsetet s úgy volt, hogy később, ha több pénzük lesz, klostromot és templomot építenek a mecset helyén. De később sem igen volt pénzük, így aztán több mint 40 esztendeig a török templomba jártak imádkozni a szervita atyák. Közben az történt, hogy a pestisjárványok idején a város kórházat akart építeni a Központi városháza mai telkén

¹⁾ Dr. Rokken Ferenc: A szerviták belvárosi telkei. História V. évf. 72.

és úgy egyezett meg a papokkal, hogy a szerviták átengedik a városházi telket kórházépítés céljára, a város pedig kárpótlásul odaengedi azt a területet, amely a mai Párizsi-utcaig terjed és amelyen ma a Főposta palotája áll. Később változtak a tervek; a város nem épített kórházat, ellenben a hadikincstár megépítette az invaliduspalotát, vagyis a mai Központi Városháza épületét. Az építkezéshez szükség volt a mecset helyére is, így aztán a szerviták a mecsetet és a magas kőkerítéssel körülvett török temetőt 2000 forintért eladták katonáéknak. Kikötötték azonban, hogy a mecsetet csak akkor bonthatják le, ha a szerviták temploma elkészül. Kolostorukon és kertjükön kívül a szervitáknak akkoriban a Belvárosban két hatalmas háztelkük volt. Az egyik a Fehér ló-hoz címzett kocsmá állott, melynek helyére később a Teleki-házat építették.¹⁾ De a Teleki-ház közvetlen szomszédja is a szervitaké volt, ezen ma egy rozszant, barnára mázolt öreg ház éktelenkedik, melynek kapuja a szerviták terére szolgál. Később 50 forintért megvették a templom előtt levő telket is, amelyen ma a Szűz Mária oszlopa áll. Ezenkívül pedig a Terézvárosban volt egy harminchat holdas kaszálójuk, amely a Podmaniczky-utcától a Váci-útig terjedt. Ezen ma a Nyugati pályaudvar foglal helyet. Ilyen jól gazdálkodtak valamikor a szerviták.

Ahol most a főposta palotája áll, ott volt a szerviták kertje. Hatalmas kőfal vette körül és már József császár idejében felmerült a gondolat, hogy a magas falat le kellene bontani. A kertből parkot akartak csinálni, részint azért, hogy több levegőhöz jussanak a Belváros egymásra zsúfolt házai, másrészt meg azért, hogy a város egyetlen impozáns épületének, az invaliduspalotának frontja jobban érvényesülhessen. Ez az életrevaló gondolat azonban megmaradt tervnek, de mikor húsz év múlva, 1808-ban a pesti Szépítő Bizottság József nádor elnökletével megkezdte működését, a Verschönerungskommission plánjában már nemcsak az volt benne, hogy a szerviták kertjét parkká kell átalakítani, hanem benne volt az is, hogy a szervitákat át kell költöztetni a Lipótvárosba és a mai lipótvárosi Bazilika helyén kell építeni számukra klastromot és templomot. A megürült szervita kolostorban viszont a piaristákat akarta elhelyezni a Szépítő Bizottság, hogy a piarista kolostort meg Városházává alakíthassa át, mert az akkori Városháza kezdett szűk lenni a rohamosan terjeszkedő és gyarapodó Pest számára.

Azonban ez a terv is megmaradt tervnek. A szerviták megkötötték magukat és nem akarták otthagyni a régi rezidenciát. Később bérházat akartak építeni a kert helyére és 1844-ben háromemeletes ház építésére kértek engedelmet. 46.000 forintjuk volt a barátoknak az építkezéshez, de a Szépítő Bizottság nem adott engedelmet az építkezésre. Erre aztán a szerviták kapták-fogták magukat, deszkából, gerendából való istállószíneket építettek a kertben és bérbeadták lótartó gazdáknak. Az istálló-üzlet jövedelmezőnek mutatkozott, ellenben akkor meg a szomszédság, a környékeliek

¹⁾ Szervita-tér 10.

horkantak fel. Nem a jövedelmet irigyelték a szervitáktól, de azt a bódító illatot sokallották, amit a ganaj-dombokkal egybekapcsolt istállók árasztottak magukból. A hatóság erélyesen követelte, hogy a deszkaszíneket le kell bontani, mert ezek az istállók — szeliden szólva — egészségtelenek és tűzveszélyesek. A szerviták azonban nem engedtek a negyvennyolcból. Akkor Staffenberger István szószóoló indítványára elhatározta a választott polgárság, hogy a rendházat és a kertet megvásárolja és iskolát épít, meg teret létesít a helyére. Széchenyi István felkapta az ideát és nemcsak lelkesen agitált az iskolaépítés mellett, hanem tervet is készíttetett rá és ezt a tervet ma is a Széchenyi-relikviák között őrzi a Tudományos Akadémia. Széchenyi felsőbb ipariskolát, afféle Műegyetemet akart építeni a szervita kolostor helyére. Kárpótlásul a Terézvárosban értékeesebb ingatlant és plébániatemplom építését kínálták fel a szervitáknak. A szerviták azonban nem fogadták el ezt az ajánlatot sem.

A sok huza-vona és pörösködés azzal ér véget, hogy a szerviták restauráltatják a kolostort, a kertjüket pedig megveszi 226.342 osztrák értékű forintért a kincstár és megépíti helyén 1873-ban a főposta palotáját.

Így ért véget a szervita háború. Hatvan esztendő óta aztán szent a béke.

A plébániatemplom és a franciskánusok.

Mikor 1689-ben a Szűz Mária-tartománybeli ferencesek rendje Pesten megtelepedett, a Szinán bégről elnevezett dzsámit és hozzá nagy területet jelöl ki számára a kamaraigazgatóság. A dzsámi körülbelül a franciskánusok mai temploma helyén vagy valamivel beljebb állhatott. Már 1690-ben hozzáfogtak a konvent építéséhez, melynek egyrésze 1715-ben el is készült, de teljesen csak 1748-ban fejezték be az építkezést. Maga a templom 1738-ban készült el, míg tornyának alsó része 1759-ben lett készen. A torony mai gyönyörű kősisakját pedig Wieser Ferenc építette 1863-ban. Feltűnő, hogy a torony az épületkomplexum udvari részében, a templom délkelet felőli részén áll. Ennek a szokatlan építészeti elrendezésnek valószínűleg az a magyarázata, hogy a tornyot a minaret helyére építették. Ezt a feltevést igazolni látszik egy, a XVI. században Pesten járt utazó feljegyzése is.¹⁾ A ferencrendiek különben nagy kegyben állhattak a felsőbbség előtt, ami abból is kitetszik, hogy valamennyi ajándéktelek között a legnagyobbat kapták. Telkük az első kiosztás idején a mai Ferenciek-terétől a Magyar-

¹⁾ Idősebb Gerlach István, ki Ungrad Dávid követ kíséretében 1573-ban járt Pesten, naplójában (Stefan Gerlach des Aelteren Tage-Buch 10. 1.) azt írja, hogy »Minden török templomnál elől a sarkon a keleti és déli oldal között magas fehér torony áll, melyen felül (az erkélyen) köröskörül lehet járni«.

Rosenfelt »Mappa Geographica über Grosse Insel Csepeliense« felíratú kéziratos látkép pesti részén (A bécsi hadilevéltárban B) IX/a 674—7., 8—9.) világosan látható, hogy a minaret a dzsámitól délkeletre a török templom mögött áll.

utcaig húzódott ; északi határa a mai Kossuth Lajos-utca, déli határa pedig a Reáltanoda-utca volt. 1715-ben a magisztrátus megkurtította a ferenciek telkét, mely azonban még így is meglehetősen nagy terület maradt, mert keleti határa túlesett a Nemzeti Kaszinó palotáján.¹⁾ Ebből a hatalmas területből, melynek nagy részét gyümölcsösnek használták a franciskánusok, II. József jó darabot kihalásított az egyetemi fűvészkert céljaira. Később, mikor a fűvészkertet a Múzeum-körútra, a mai egyetemi élettani intézet helyére költöztették, a régi franciskánus-telken megépítették az egyetemi könyvtár házát.

József császár az egyetem számára foglalta le a pálosok rezidenciáját is. A pálosok egykori hatalmas telkén áll ma a tudományegyetem palotája, a papnövelde háza és az egyetemi templom. A pesti klarisszák klostromából előbb kaszánya, majd kórház, végül zálogház lett. Most a közgazdasági egyetem előadásait tartják benne, míg a domonkosok Váci-utcai rezidenciájában a »kalapos király« az Angolkisasszonyokat szállásolta el.

Szomorú állapotban érte meg a török uralom alól való felszabadítás idejét a belvárosi plébániatemplom is. Ezt a templomot a török nem alakította át mecsetté, meghagyta keresztény templomnak, melyben török időkben az observáns ferencrendi papok tartottak istentiszteletet.²⁾ De a felszabadító háború után olyan állapotban maradt ez a templom, hogy jó ideig istentisztelet céljára nem volt alkalmas és időbe telt, míg annyira rendbehozták, hogy imádkozni lehetett benne. Hajója teljesen elpusztult és eleinte csak a szentélyt használták. Az első tatarozás idején zsindeletet kapott és zsindeletből készült egyetlen (déli) tornyának sisakja is. Őra azonban nem volt a tornyon. Ennek pedig az volt az oka, hogy közben elkészült a Városháza, melynek tornyára 1720-ban órát raktak. Mármint a városi tanács részben költségkímélés okából, részben bölcs előrelátásból sürgősséget látta, hogy a plébániatemplom tornyára is órát tegyen. Nem akarta a magisztrátus, hogy a két toronyóra kétféleképpen mutassa az időt és zavaros időjelzésével megbolondítsa a polgárságot. Végül is tradícióvá lett, hogy a plébániatemplom tornyán nincs óra és ehhez a tradícióhoz a pestiek máig is ragaszkodnak.

¹⁾ A franciskánusok 1689-ben kapják a telket, mely a Ferenciek-tere felőli részén (az akkori Uri-utca) 66 öl széles ; a Kossuth-utca (Hatvani-utca) felőli fronton 108 öl hosszú ; a keleti oldal 44 öl széles ; a Reáltanoda-utcai (Kohlbacher-utca) részen 111 öl. 1715-ben, mikor megkurtították a telket : a Kossuth-utcai részen 78, a Reáltanoda-utcai részen pedig 79 öl hosszú. Telek dolgában tehát bővíben voltak, ellenben pénzük nem volt hozzá, hogy építkezhesseken. A várostól kértek, de a városnak sem volt. Egyszer-másszor ugyan építőanyaggal megsegítette a város a barátokat, de azt ajánlotta nekik, hogy adják el a telkük fölöslegét és az árából építkezzenek. Végül olyan megállapodás jött létre a város és a ferenciek között, hogy a város parcellázza a franciskánus-telek fölöslegét és viszonzásul építőanyaggal látja el a barátokat.

²⁾ Bengália János, Caprara Albrecht követ kísérete, ki 1680-ban járt Budán és Pesten, naplójában feljegyezi, hogy a plébániatemplomban keresztény istentiszteletet tartottak.

A templom átépítéséhez különben csak 1725-ben fogtak hozzá. Tizenöt esztendeig tartott ez az építkezés és akkor kapta Nagy-Boldogasszony pesti temploma azt a barokk-formáját, melyet mi is ismerünk. A XVIII. század dereka óta sokszor javították, tatarozták, alakították a templomot,¹⁾ melyre egyre több patinát rakott rá az idő, de végeredményben nem sokat változott. Így érte meg a XX. század születését. Akkor még a templom kettős tornya büszkén emelkedett ki a régi Belváros egymás hegyén-hátán álló kis és nagy házai közül. Valósággal uralkodott a Belváros fölött, melynek a Városház-tér, a Rózsa-tér, a Sebestyén-tér, a Barátok-tere, meg a Hal-piac voltak a kopolyái. Ezeken keresztül lélegzett. Méltósággal őrködött a keskeny és gyakran girbe-görbe utcák felett, melyen keresztül-kasul sétált, sietett, sőt olykor hömpölygött az élet. Vigyázott az öreg sárgás-barnára meszelt piaristaházra, melyből hancúrozva tódultak ki a kisdíkok, mikor Nagy-Boldogasszony templomának Dunára néző tornyában delet harangoztak.

Azután a kilencvenes évek végén egyszerre csak jött a nagy változás, mely elseperte a multat, elseperte a föld színéről a régi Belvárost vidékies jellegű, kedves apró tereivel és szűk utcaival. Az öreg házak közül alig maradt egy-kettő hírmondónak. A multból régi ruhájában, eredeti mivoltában jóformán csak maga a plébániatemplom áll még, meg a görög udvar van meg, amelyet a szűk Galamb-utca választ el a Péterfyek egykori emeletes barokk palotájától, melyben most a »Buda város«-hoz címzett vendéglő tulajdonosa méri a sört.

Az Erzsébet-híd építése idézte elő azt a nagy változást, mely kiforgatta tisztas mivoltából a Belvárost. Az Erzsébet-híd építését nagy tanácskozások előzték meg. A vita során sok szó esett arról, hogy mi történjék a plébániatemplommal, mely útjában áll a szabályozásnak s amelyről két kitűnő tudós: Rómer Flóris és Némethy Lajos azt bizonyították, hogy alapkövét az Árpádok idejében rakták le. Akadtak a városszabályzó szakértők között, kik az ikertornyú templom lebontását követelték és azt akarták, hogy valamivel odább a piaristák telkén építsenek kápolnát helyette. Azután akadt egy amerikai vállalkozó, ki azt ajánlotta, hogy egyszerűen felemeli és eltolja a templomot tornyostól, mindenestül és oda állítja, ahová a főváros kívánja. Egyik javaslatot sem fogadták el, ellenben megépítették az Erzsébet-hídat, melynek erősen feltöltött Eskü-úti feljárója Nagy-Boldogasszony pesti templomát beleszorította egy hat méter mély gödörbe, melyből csak félig látszik ki. Több, mint harminc esztendő óta várja a völgyben sorsa fordulását Nagy-Boldogasszony öreg temploma és a hídon keresztül robogva, dübörögve rohan el mellette az eleven élet, mely könnyörtelenül tör utat magának a mult idők elmálló kövei között.

¹⁾ 1839-ben vetődött fel a szerencsétlen ötlet, hogy a templom külső falbordái közé a plébánia jövedelmeinek gyarapítása céljából apró suszterboltokat kell építeni.

Most úgy látszik, megint nagy változások előtt áll az öreg templom dolga. A városházán komolyan foglalkoznak vele, hogy kiszabadítsák hozzá nem méltó helyzetéből. Fridrich Lajos műszaki főtanácsos tervezetet készített róla, miképpen lehetne kiszabadítani a mélységből és milyen módon lehetne úgy elhelyezni, hogy valójában díszre lehessen környezetének és büszkesége Budapestnek. A műszaki főtanácsos el akarja tolni mai helyéről a templomot, mégpedig nyugat felé tíz méterrel, észak felé tizenkét méterrel. Új helyén pedig egy hat méter magas platóra helyezné, hogy egyszinten legyen a templom az Eskü-úttal. A templommal együtt odább kerülne az Erzsébet királyné szobra is és a térrel együtt a szobrot is felemelnék harmadfél méterrel.

Ennek az érdekes ötletnek az az előzménye, hogy a főváros megbízásából dr. Lux Kálmán műegyetemi professzor kutatást végzett abban az irányban, vajjon csakugyan olyan értékes műemlék-e a plébániatemplom, mint amilyennek sejtjük. Lux Kálmán professzor kutatásai meglepő eredménnyel jártak, amelyekről érdekes tanulmányában számolt be.¹⁾ Eddig az volt az általános felfogás, hogy ennek a templomnak csak a szentélye gótikus, ellentétben hajójával és két tornyával, melyek barokk izlésben a XVIII. században épültek. Ezt a felfogást a legújabb kutatások megdöntötték. Dr. Lux szerint ugyanis ebben a templomban egy román, egy gót és egy barokk templom kövei vannak beleépítve.

Bizonyítást nyert — mondja Lux Kálmán — hogy a bizonyára erősen megrongált, sokkal kisebb, XII. századbeli régi román stílusú bazilika helyén a XV. században a mainak teljes terjedelmében építették fel gót stílusban az új templomot. Tehát nemcsak a szentély, hanem maga a templom hajója is a középkor alkotása. A szentély az idők folyamán kevesebbet szenvedett és azért úgy kívül, mint belül megtartotta gótikus jellegét. Ezzel szemben az erősen megsérült és a történelmi feljegyzések szerint is elpusztultnak jelzett hajórészt a megmaradt régi középkori falak felhasználásával 1725-től az 1740. évig terjedő időben barokk stílusban teljesen átépítették.

Lux Kálmán tanulmányában azt mondja, hogy eddigi kutatásai szerint megokolt az a feltevés, hogy a déli torony belsejében látható román fal az elpusztult, XII. század végén, vagy a XIII. század elején készült két-tornyú bazilika déli tornyának déli falából maradt ránk. Valószínű, hogy ez a régi román bazilika a mai templomhajónak csak belső területét foglalta el. Két félköríves mellék apszisa a mai arcus triumphalis vonalához simulhatott s maga a főapszis e vonaltól kelet felé a régi főhajó meghosszabbításában közbeiktatott négyzetes mezőhöz csatlakozott. Ezekből megítélhető, hogy a régi pesti román bazilika a mai templomhoz képest sokkal kisebb tömegű lehetett. Méreteiben nem haladta meg a jáki templom méreteit.

¹⁾ Tanulmányok Budapest multjából. 1933. II. füzet 1. old.

Zsigmond király korában építették ki háromhajós csarnoktemplom módjára a templom hajóját és szentélyét, úgyhogy a templomhajó külső falait a régi román bazilika oldalhajóinak külső falaira építették, melyeket a szentélyben tovább vittek és a szabályos nyolcszög oldalai irányában körülvezettek.

Mátyás király korában bővítették ki a templomhajót kétoldalt alacsonyabb kápolnasorokkal, emeleti oratóriumot építettek a Zsigmond király korabeli szentélyhez csatlakozó kápolnára; kápolnával bővítették meg a sekrestye épületét kelet felé a mai sekrestye területén. Ugyancsak Mátyás király korában épülhetett a templom egyetlen déli tornya.

A török időben és az ostromok alatt elpusztult a hajórész. A törökök kivonulása után csak a szentélyt használták, a nyugati oldalon a rombadőlt hajó felé falat emeltek. 1725-től 1740-ig terjedő időben a templomhajót a középkori falak és a szerte heverő gótikus kövek felhasználásával barokk stílusban teljesen újjá építették. Így kapta a templom ma ismert külsejét.

Azt mondja Lux Kálmán, hogy a leletek mind azt bizonyítják, hogy a templomnak legimpozánsabb képe Mátyás király korában lehetett, mikor is teljes fényében díszlett a nagyszerű főtemplom háromhajós, körüljárós szentélyével, kápolnasorokkal kibővített templomhajójával; magasra törő, egyetlen nyolcszögletes kötornyával. Nyolcszögletű lehetett a torony felső része; olyan, mint a budavári Koronázó templom Mátyás-tornyaé; a Mária Magdolnáról nevezett helyőrségi templom tornyaé, vagy a pozsonyi franciskánus, a közeli cserhátsurányi, gyöngyöspatai, kisháti, bélabányai templomok tornyaié.

»Csak három templom akadt egész Magyarországon, melynek valamikor a pesti belvárosi főtemploméhoz hasonló gazdag szentély-körüljárója volt; mégpedig a brassói fekete templom, a szászsebesi evangélikus és a miskolci avasi református templom. E műemlékek közül egyedül a pesti belvárosi plébániatemplom őrizte meg eredeti alakjában körüljárós szentélyét. Ostromok és tűzvészek nem forgatták ki eredeti mivoltából. Az építőművészeti alkotások valódi szép múzeuma lett. A román kor, a gótika, a renaissance, a barokk, az empire korabeli gótika; a klasszicizmus, sőt még a Steindl-féle helyreállítás majolika főoltárában mutatkozó művészeti készség is sok látnivalót halmozott fel a hangulatos istenházában» — írja Lux Kálmán.

Egyéb házak.

A telekosztogatásnál kapott házat herceg Eszterházy Pál nádor is és kapott házat a poétatábornok Koháry István. Egymás mellett volt a házuk, de egyik sem lakott benne.¹⁾ A nádoré (Mészáros-utca 21.) három-

¹⁾ Koháryék házában valószínűleg a Koháryak tisztartója, ama Lendvay György lakott, akit 1688-ban a kamarai inspektorátus megtett szenátornak, vagyis tanácsagnak, azonban hamarosan el is csapta, mert Lendvay György csak magyarul tudott.

szobás ház, melyet átenged a titkáranak, Jeszenszky Miklósnak, aki viszont már 1703-ban tovább adta egy kereskedőnek. Koháry István háza (Mészáros-utca 19.) török időkből való rozszant ház, melyet ugyanaz a Görög, alias Pusztai Miklós vásárolt meg, mint a nádorét. A két telket az új gazda később egyesítette és ezen a megnagyobbított telken a XVIII. század végén Kemmnitzer János, a meggazdagodott tímár, börgyárat épített.

Volt háza Pesten Kecskemétnek és Kőrös városának, sőt volt háza Jászberénynek is. A fogadót helyettesítették ezek a házak és ha kecskeméti, kőrösi vagy jászberényi polgárnak ügyes-bajos dolga akadt Pesten, a városa házában szállott meg. Alighanem Kőrös város volt a legrégibb háziúr Pesten, mert a kőrösieknek már a török időkben is volt itt házuk. Nagykőrös számadáskönyveiben fel van jegyezve, hogy a város 1637-ben Szodfikától 110 forintért házat vett s mint pesti háztulajdonos a keresztény templom és a városháza építéséhez is hozzájárult, de adózott a mecsetek fenntartására is. Fel van jegyezve, hogy 1679-ben a mecsetek számára kétszáz font faggyút küldött és ugyanakkor tízezer akcseért ismét vett egy házat Musztafa ben Abdullától. Kőrös város háza a Prohászka Ottokár-utca 4. számú háza helyén állott. Ezt a házat 1803-ban gróf Széchenyi Ferenc, a Nemzeti Múzeum megalapítója vette meg, most pedig a főváros egyik hatalmas iskolaépülete áll a helyén. Jászberény város háza (Molnár-utca 17.) Koháry tábornokénak volt szomszédja; Kecskemét város háza pedig (Veres Pálné-utca 7.) sarokház volt és a Veres Pálné-utca, meg a báró Kaas Ivor-utca sarkán állott.

De azért természetesen ezeken kívül is volt Pesten vendégfogadó elég, mert bár az úr a barátjához, vagy atyafijához, papi ember pedig valamelyik rendházba szállott, ha Pesten akadt dolga, de az idegen — különösen vásár idején — mégis csak rászorult a vendégfogadóra. A vendégfogadók között legnevezetesebb volt az emeletes »Fehér Hajó« a Kristóf-téren. Ebben Heusler Lőrinc volt a csapláros. A »Fehér Hajó« több, mint 180 esztendeig játszott szerepet a pesti fogadók világában és csak akkor szűnt meg, mikor lebontották, hogy a helyébe megépítsék a Bécsi-utcát. »Arany Sas«-hoz címzett fogadó kettő is akadt a városban; ámbár lehet, hogy az egyiket »Fekete Sas«-nak hívták. Az egyik »Sas«-ban (Petőfi Sándor-utca 11.) Eschenbrugger Fülöp bírói hivatalt viselt »szénátor« mérte a bort; míg a másikban (a Váci-utcai városháza tözsomszédságában) Lehner Mihály szenátor volt a csapláros. Jó neve volt az »Arany horgony«-nak (Váci-utca 28.) is, Eyserich Sámuel vaskereskedő kocsmájának. Eyserich uram különben tíz esztendeig ült a bírói széken, amiből arra lehet következtetni, hogy a kocsmárosság jó kvalifikáció volt a hivatal viseléséhez. Jó híre volt a »Fehér Bárány«-nak is (Szervita-tér 10.). A »Fehér ló« körülbelül azon a helyen állott, ahol most a Pázmány Péter szobra áll. A múlt század közepén ezen a helyen volt a híres Csiga-vendéglő is, melyben Vörösmarty Mihály olykor el-el-

borozgatott a belvárosi polgárokkal. A »Fehér ló«-nak különben Schor János¹⁾ volt a gazdája, míg a »Fehér rózsának« Plöschl Jakab hadnagy volt a tulajdonosa. Azt a kis teret, melyen ez a fogadó meghúzódott, Plöschl hadnagy kocsmájáról nevezték el később Rózsa-térnek. Vendéglő volt — Heussler György vendéglője — abban a Váci-utcai sarokházban is (Váci-utca 14.), melyben később másfélszáz esztendeig a híres-neves Korona-kávéház és Korona-vendéglő virult. Nevezetes fogadója volt a régi Pestnek a »Fehér Ökör« (a Veres Pálné-utca és Irányi-utca sarkán). Ezenkívül volt még egy fogadó a Kaas Ivor-utca 3. számú ház helyén, a »Grófok fogadója«, vagy miként a régiek nevezték: »Grafenwürtshaus«, melyről még a mindentudó Rómer Flóris sem tudta kinyomozni, hogy miért hívták »Grófok fogadjának«. Annyi bizonyos, hogy gróf minél kevesebb járt ebben a fogadóban, de még báró sem sok. Vajjon honnan szedte hát a nevét?! Vendégei, ha a jelek nem csalnak, főképen vásárosokból, kupecekből, marhahajcsárokból és pásztorokból rekrutálódtak. Abban az időben a marhakereskedelem volt Magyarországon a legkiadósabb üzlet. A marhakereskedő hamar megtollasodott, tekintélyt szerzett és »tőzsérnek« hívták; a marhahajcsároknak pedig külön céhük volt és némely vidéken »mezei grófok«-nak titulálták őket.²⁾ Nem lehetetlen tehát, hogy a marhahajtó és kupec törzsvendégekről nevezték el ezt a fogadót Grafenwürtshaus-nak.³⁾ Legkézenfekvőbb magyarázatnak azonban mégis az látszik, hogy ez a fogadó onnan kapta a nevét, hogy egy időben valami Graf nevű ember lehetett benne csapláros. A ház ugyan ebben az időben özvegy Czuprin Máriáé volt, de viszont lakott akkoriban Budán a Judengasse-ban egy Graff Kristóf nevű mészáros; két háza is volt a várban. Lehet, hogy ez bérelte ki a fogadót. A mészárosmesterség tudvalévően mindig rokonságot tartott a fogadómesterséggel és a marhakereskedéssel. A Grafenwürtshaus különben hamarosan a város tulajdonába került.

Egy időben a városnak magának is volt fogadója. A Hatvani-utca és az Újvilág-utca sarkán (Kossuth Lajos-utca és Semmelweis-utca) állott ez a fogadó, amelyet Pest város tanácsa később kórházzá alakított át; még később pedig — a XVIII. század közepén — a jezsuiták építették ide rendházukat, amelyben — mint másutt már elmondottuk — a rend eltörlése után, II. József idejében az orvosegyetemet szállásolták el. Ez a telek arról is nevezetes, hogy régi gazdája, egy katolizált török, jóval Budavár vissza-

¹⁾ Vagy apja, vagy testvére lehetett Schor György strázsamesternek, de az sincs kizárva, hogy maga volt a strázsamester, aki afféle rendőrkapitánya volt Pestnek.

²⁾ Acsády Ignác: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. 290. l.

³⁾ A »mezei gróf« elnevezés a *comes* szóra vihető vissza. Comes magyarra fordítva annyi, mint *vezető, kísérő*. Comes volt a neve valamikor a vármegyék vezetőjének: a főispánnak is, és az idők során a comesből lett a gróf. Mivel azonban a *Comes* szónak másik jelentése: *kísérő*, valószínűnek látszik, hogy a humor a hajcsárt, a marha-kísérőt megtette »mezei gróf«-nak.

foglalása után jelentkezett az udvari kamaránál és visszakövetelte a telket. A kamara Pest városhoz utasította keresetével, de telkét soha nem kapta vissza a törökből lett magyar.¹⁾ Mikor a városi fogadót kórházzá alakította át a nemes tanács: valami élelmes ember új fogadót nyitott a kórház tőszomszédságában, a Hatvani-utcai fronton. Ez a »Fehér Farkasok«-hoz címzett fogadó aztán csak a XIX. század első éveiben szűnt meg.

A városi kocsmá nélkül összesen tizenhat fogadó és kocsmá volt ebben az időben Pesten, ami azt jelenti, hogy Pest minden tizenkettedik háza vagy fogadó, vagy kocsmá volt. Ezenkívül a polgárság is kimérhette saját borát, már pedig az 1696. évi adóösszeírás szerint hat szőlőbirtokos volt ezidőtájt Pesten. Mindez arról tanuskodik, hogy a bor egyik főjövedelmi forrása volt a pestieknek nemcsak azért, mert maguk a pestiek is szerették a »hegy levét«, hanem szerették az idegen vásárosok, az átutazók is és főként szerette a katonaság. Természetesen nagy keletje volt a seritalnak is; különben nem gazdagodott volna meg a serfőzésből Proberger Jakab bíró, ki eleinte monopolizálta Pesten a sergyártást.

A katonaságon kívül népes foglalkozási ág volt a földművelés is. Tizenöt földműves élt a földje után ekkortájt Pesten, de kisebb nagyobb földje jóval több polgárnak volt, úgyhogy az adóösszeírás szerint 69 pesti polgár és úr, összesen 882 holdon gazdálkodott. Nyolc polgárnak volt malma és egynek malomrésze, de külön műhelye 93 közül csak tizenegy mesterembernek volt. A 93 önálló mesterember 24 legénnyel dolgozott (a mesterlegények közül háromnak saját háza volt). A mesteremberek között legnépesebb céhe az asztalos- és kőművescéhnek volt, ami arra vall, hogy az építkezés akkoriban már megindult és közvetve vagy közvetlenül kenyeret adott a lakosság jórészenek. Az építőiparosokon kívül a ruházati iparban foglalkozók vannak legtöbben. Szabó kilenc (három legénnyel); szűcs nyolc; csizmadia és suszter négy-négy; míg tímár egy, de gombkötő három. Egész Pestnek elegendő három pék, ami érthető is, mert hiszen minden gazdasszony maga dagasztja, süti a kenyeret. Mészáros is csak kettő volt (az egyik legénnyel dolgozott) s volt egy pacalos. Meglepő, hogy halász is csak kettő volt (mindegyik egy-egy legénnyel dolgozott), ellenben sok a fuvarozó, szekeres és hajós. Hajós 15, szekeres tizenegy szerepel az adófizetők listáján. Egyébként a 335 háztartás közül, mely az adólistán szerepel, minden hetedik ruházati iparban, minden kilenc-tizedik építőiparban és minden (a kocsmákat és vendéglősöket is beleszámítva) tizedik-tizenkettedik élelmezéssel foglalkozik. A kenyérkereső lakosság hatodrésze napszámos. Az 54 napszámos közül hatnak van háza is. Egyébként a 335 háztartás közül 113 lakik más házában.

Érvágó borbélynak kettőnek van háza, két borbélylegény pedig a más házában lakik. Ezenkívül volt a városban egy fürdős is, aki szintén

¹⁾ *Schmall* : Adalékok.

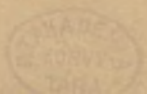
foglalkozott gyógyászattal. Volt tizenkét kereskedő is Pesten, ezek közül három posztóval, három gabonával kereskedett, egy vasat árult, öt pedig mindenfélét. Volt egy zöldséges is, afféle kofa lehetett, ki a maga házában lakott és tagja volt a magisztrátusnak.

A tanács tíz, adófizetés alól felmentett tagján kívül harminchat főből állott a városi köteléken kívül álló úri társadalom. Nemesek, előkelő császári tisztviselők, katonatisztek tartoztak ehhez a társadalomhoz. Kilenc komisszárius és főkomisszárius volt köztük, ezek a leghatalmasabbak és leggazdagabbak, de a sóhivatali biztos, a harmincadhivatali ellenőr, a kamarai erdőmester és még sok hivatali tisztviselő szintén jócskán megszedte magát. Egyik-másik főbiztosnak Budán is volt háza. Ezek különben is ritkán laktak Pesten. Ellenben itt laktak a megyei urak, a pestmegyei alispán, a szolgabírák, egy táblabíró, egy korponai és egy selmeci nemesember. Azután itt volt az a néhány úri foglalkozású ember, ki faluhelyen manapság az »úri kaszinóban« él társadalmi életet: a jegyző (szindikusz volt a neve), a plébános, a postamester és talán idetartozott a strázsamester, ki afféle rendőrkapitány volt. De már a magyar tanító — Apczy István nevezetű — alig tartozott az »intelligenciához«, részben, mert rossz viszonyban élt a plébánossal, de meg azért is, mert szegény ember volt. Egyszobás házában együtt lakott az albérlőjével, egy fuvarossal.

A katonatisztek: három kapitány, egy hadnagy és két zászlós, valószínűleg külön társadalmi életet éltek. A hadnagy különben mellékesen kocsmát tartott. Övé volt, mint említettük, a »Fehér Rózsá«-hoz címzett fogadó. Viszont abból, hogy ennyi a katonatiszt, az is következik, hogy kellett lennie Pesten közkatonának is. Ezek kaszárnya híján a polgársághoz voltak bekvártélyozva. Azután laktak itt Pesten kolduló barátok is és el-tartott szegények.

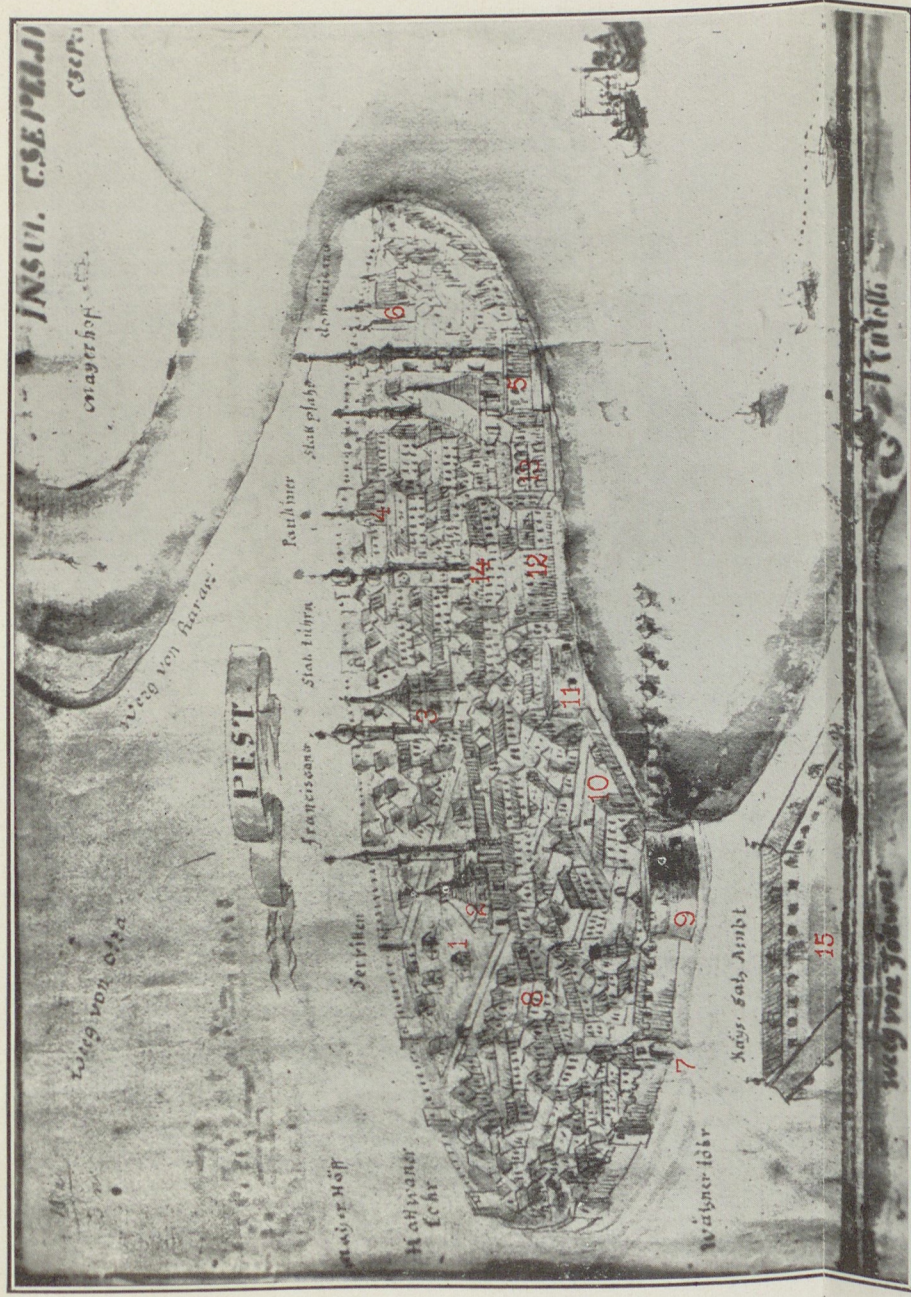
Igy tagozódott Pest város társadalma tíz esztendővel azután, hogy Buda várát visszafoglalták a törököktől. Bizony nagyon szegény volt akkoriban Pest város népességének nagyobb része, kevesen is voltak és meglehetősen primitív életet éltek. Kétségen kívül sokkal előkelőbb képet adott a pestiekénél a várbeli háziurak foglalkozási statisztikája. A Várban harminchárom háztulajdonos neve mellett nincs foglalkozás megjelölve, de ott van az úr titulus és van közöttük nyolc mágnás. A Várban lakik a kamarai jószágok igazgatója, az inspektorátus tizenöt főnyi személyzetével, a hat kamarai tanácsossal, az intézővel, a főadószedővel, a császári könyvelővel, a császári építőmesterrel, az ellenőrrel és a tolmáccsal. A Várban lakott a hadi kormányzat nagy személyzete: egy tábornok, három főhadbiztos, a várparancsnok, a főstrázsamester, egy mérnökkari ezredes, a hadiéllelmezési intéző, a löpor- és salétromtorony igazgatója, néhány mindenféle tüzértiszt és az ágyúraktár főnöke, hadnagyok, kapitányok és egy Garnisonsfähndrich, akinek valószínűleg nagyobb volt a sarzsija, mint a mai »zászlósoknak.«

Itt laktak a tanács tagjai és a polgármester, két alispán; házuk volt a jezsuitáknak, a franciskánusoknak és a pálosoknak; az esztergomi és pozsonyi káptalannak, meg a kremsmünsteri prelátusnak. Ezenkívül három orvosdoktornak, két érvágó borbélynak, egy gyógyszerésznek, a postamesternek, két vendéglősnek, három péknek, négy mészárosnak, tizenegy kereskedőnek és hetvennégy mesterembernek volt még háza a Várban. Háza volt még egy kertésznek is, ami a kamarai inspektorátus szimpátiáját bizonyítja a kertészettel szemben, mert egyébként földművest, gazdálkodót nem tűrtek meg a Várban.

PEST 1728-BAN.

Részlet Rosenfelt L. F.-nek a bécsi katonai levéltárban őrzött 1728-ból való szépia-raizából.

1. E telekre épült a »rokkantak palotája«, a mai Központi Városháza. — 2. Mecset. A szervita rend tagjai ebben tartották istentiszteleteiket, míg mai templomuk és rendházuk elkészült. — 3. Mecset, melynek helyén a ferencudú barátok templomát és klastromot építettek. — 4. A pálosok temploma és rendházuk. Ma az egyetem és temploma, valamint a papnevelő intézet. — 5. A plébánia templom. E képen még csak egy tornya van. 6. A domonkosrendiek temploma és kolostora. — Most az angol kisasszonyok temploma és kolostora. — 7. A váci kapu. — 8. A »Fehér Hájó« fogadó. — 9. Az északi rondella, melynek helyén a Kemnitzer-ház épült. A Kemnitzer házat a lakították át később Angol királynő-szállodává, melyben most a Pénzügyi Központ dolgozik. — 10. A hajóhíval és raktár. Mellette a »repülő híd«. — 11. A »rondella«, melyet a XVIII. század végén színházzá alakítottak át. — 12. Eredetileg a jesuiták, később a piaristák rendháza. Ma a görög-macedon-oláh egyház temploma, paplaka és bérháza van a helyén. — 13. A Glockensberg-ház, melyet később a piarista rend vásárolt meg klastromul. — 14. A városi háza. — 15. Sólivatal és raktár. Ma a Dorottya-utca egyrésze és a Leszámitoló bank palotája van a helyén.

Népesedési viszonyok.

Elmondottuk, hogy tíz évvel a török uralom után kik éltek és miképen éltek a két város falai között. Az első telepesek erőfeszítéseiről és küzdelmeiről, terveiről és csalódásairól sok érdekes és jellemző dolgot árulnak el a tanácsi protokollumok, adólajstromok, telekkönyvek és egyéb irományok egykorú feljegyzései. De Buda és Pest népesedési viszonyairól legtöbbet mégis csak az egyházi anyakönyvekből tudunk meg. Ezeknek az adatoknak ismerete nélkül nem lenne teljes a kép, amit a városalapítók életéről megrajzolni szeretnénk. Az élet két határa, a születés és a halál eseteinek száma van elkönyvelve a matrikulákban. Ezekből és az esküvők számából megpróbáltuk összeállítani Pest és Budavár demográfiai statisztikáját, hogy a házasságok, születések és halálozások számából megállapítsuk a törvényszerűségeket és levonjuk a tanulságokat. Ezek a számok világot vetnek Pest és Buda első telepeseinek hétköznapijaira és vasárnapjaira; világot vetnek az életre, mely a bölcsőtől a koporsóig eltelik. Mielőtt azonban ismertetnők a plébániai anyakönyvekből kibányászott számadatokat, el kell mondanunk azt is, hogy mik azok a tényezők, amelyek a legnagyobb hatással voltak ezeknek a számoknak a kialakulására.

Budavár visszafoglalása után két nagy veszedelem zavarta meg folyton-folyvást Buda és Pest életét és hagyta rajta kezennyomát a »poraiból megélemedetta« lábadózó két város fejlődésén. Az egyik a mindenféle járvány, a másik meg a kurucok szabadságharca. Ellenfélnek egyaránt félelmes és kegyetlen volt mindegyik és jócskán apasztotta, fogyasztotta Buda és Pest népét. A kuruc nyolc esztendeig riasztgatta, nyugtalanította a két város rémüldöző lakosságát; a járvány rövidebb-hosszabb megszakításokkal majdnem száz esztendeig grasszált. A nagy országos nyomorúság mellett voltaképen a pestis volt az, amely legyőzte Rákóczi szabadságharcát is, nem a császár serege. A szatmári békekötés 1711-ben már csak a koronát tette fel a győzelemre.

A Rákóczi-korszak.

Az országos nyomor, a hatalom lelketlenül kizsákmányoló, kolonizáló politikája és a zsoldos katonaság fosztogatásai és kegyetlenkedései robbantották ki és indították meg a kuruc háborút. Mikor kibontották Rákóczi

Ferenc »Pro libertaté«-s piros lobogóját,¹⁾ a nép között az a szállóige járta, hogy »Rákóczi kikergeti az országból a porciót«. Ez a szólás-mondás sok minden egyéb magyarázatnál többet mond és jobban jellemzi a felkelés motívumait. Nagy a szegénység Pesten és Budán is 1703-ban, a kuruc felkelés évében, de a két város lakói idegenből jött telepesek, akik a császártól várják boldogulásukat, természetes tehát, hogy a bécsi hatalom felé húznak. Még ha akarnának, akkor sem tehetnének másképen, hiszen német katonával, a császári adminisztráció főtisztviselőivel és katonatisztjeivel van megrakva a két város. Viszont az is érthető, hogy a kurucok egyetlen alkalmat sem mulasztanak el, hogy megbosszantsák a két császári érzelmű város lakosságát. Valósággal ki akarják éheztetni Pestet és Budát a felkelők; portyázó guerilla-csapataik gyakran nyugtalanítják és ha szerét ejthetik, a legelő jószágot elhajtják, a veteményt letiporják, a termést learatják vagy tönkreteszik, a vásárosokat meglepik és kifosztják. Ezeknek az a következménye, hogy egyre jobban fogy az eleség a két körülkerített városban. A vásárosok elmaradnak, a kereseti források kiapadnak, nő a drágaság. Senki sem szánt, nem vet; a megélhetés megnehezül és a fogyasztás a minimumra csökken. Megáll az élet és az üzlet, az ipar pang, sokan, különösen a magyar lakosság elszőködösik Pestről. Az 1709. évi adólajstomból az derül ki, hogy hat év alatt csaknem felére csökkent Pest lakossága. Van, aki a házat is otthagya. A földműves szegénység legénysorban levő fiai a császári toborzás elől menekülnek el, inkább beállnak kurucnak, mert a kalandos élet és a zsákmányolás lehetősége kecsegteti őket. Akik pedig a város falai között maradnak, éheznek és nyomorognak. Azok helyett, akik elszőködöttek, — igaz — jönnek mások, menekülők, kik a kuruc elől próbálnak menedéket találni Pest falai között, de nem szívesen látott vendégek ezek. A polgárság fél, hogy a menekülők, meg az átvonuló katonaság eleszik a lakosság kenyerét.

A vármegye emberei is otthagyták Pestet, amint hogy Pest vármegye nagyobb része is a kurucok mellé áll és Pest vármegye alispánja Sötér Ferenc egyike volt Rákóczi Ferenc leghívebb ezredeseinek.²⁾

A kuruc-veszedelem ellen Pest úgy védekezett, ahogy tudott. Már 1703. július 29-én összeül a magisztrátus és elhatározza, hogy »az ellenség miatt és a fenyegető tűzveszedelem okából, előrelátó óvatosságból, hogy a vigyázat minél éberebb legyen, elhatároztatik, hogy a városi szállásmester (Stadtquartiermeister) minden éjszakára városnegyedenként hat jó puskást jelöljön ki, ezek a Hatvani-kapunál és a dunai rondellánál (Wasserrondellen) őrködjének, ahol a legveszedelmesebb posztok vannak. Felvezetőik Kallinger (vagy Kajlinger) Károly Kristóf, Pistory és Hibert káplárok«.³⁾

¹⁾ II. Rákóczi Ferenc első zászlói piros színűek voltak. »A fejedelem *piros selyem-zászlóit* — írja Szekfű Gyula —, miket Brezánból» Cum Deo pro patria et libertate« felirással küldött, tarpai, vári, beregszászi jobbágysai tűzik ki, kik most először tartoznak az édes hazához és nemzethez.« (A tizenkilencedik század. 48. *Hóman-Szekfű*: Magyar történet.)

²⁾ *Galgóczy Károly*: Pest vármegye. I. 74. l.

³⁾ Pestvárosi tanácsi jegyzőkönyvek.

Augusztusban még fokozódik a veszedelem. Szeptember elején újból a kuruc támadások ellen való védekezéssel foglalkozik a városi tanács. »Mivel napról-napra újabb hírek érkeznek a veszélyről, a tanács szükségesnek tartja a polgári őrség megerősítését és azt, hogy elegendő német, magyar és rác legény adassék a káplárok mellé. A budai őrnagy parancsára Pesten a következő őrségek állítatnak fel: 1. a felső vizi köröndnél, ahol a császári hajóhivatal van, 2. a megrepedt köröndnél »Berghoffer« mellett, 3. a Hatvani-kapunál a ferenciek mellett és 4. a boszorkány-köröndnél. Továbbá a császári fegyvertárból három tonna lőpor, négy láda golyó és négyszáz puska kérendő azok számára, kiknek nincsen puskájuk és municiójuk.«¹⁾

A tanács szorgalmazására szeptember 18-án meg is érkezik Budáról két mázsa puska, ami jóval kevesebb, mint három tonna, de hát ez is több, mint semmi. Egyébként a puska mellé Budáról egy hadnagyot is küld a várkommandáns. A puska kiosztják az őrtállók között, kiknek Neánder Beát János városi kapitány a parancsnokuk.

Egyébként az óvatosság sohasem árt, ami abból is kitetszik, hogy 1704. január 6-án Rákóczi elfoglalja Tokajt és a város császári őrsége ágyúk nélkül vonul Pestre. Túl a Dunán rác, labanc és kuruc egyaránt pusztít és június elején Károlyi Sándor lovasai egészen Bécs határsáncáig száguldoznak, és a kurucok a császár vadaskertjében lövöldöznek. Augusztus elején Károlyi Sándor Stájerben fosztogatja a falvakat és egymás után égeti fel a helységeket. Ugyanakkor Heister generális, az új fővezér, amnesztiát hirdet a megtérőknek, de a bűnbocsátnak kevés a fogamatja, mert nem bíznak benne annál kevésbé, mert, mint Széchenyi Pál kalocsai érsek írja, a budai zsoldosok hajmeresztő módon garázdálkodnak.

A város falai közé szorult Pest népe riadtan és izgatottan lesi, hogy mi lesz és mikor lesz vége a nagy bizonytalanságnak. A nagy várakozásban azután kellemetlen meglepetés éri Pestet. 1704. decemberében a huszadikára virradó éjjelen egy kuruc csapat meglepi a várost; létrát állít a falakhoz és kis híja, hogy baj nem lett a dologból. De az őrség idejében észrevette az ellenség mesterkedését és rápuskázott a kurucokra, kik 16 létra hátrahagyásával elszáguldottak.

A kurucok csinytevése tehát nem sikerült. A polgárság mindenesetre nagyon büszke volt hadi sikerére és nagyobb feneket kerített a dolognak, mint amekkorát a merénylet megérdemelt. Neánder Beát János városkapitány — úgylátszik — kamatoztatni akarta a dicsőséget és a maga számára elismerő oklevelet kért a magisztrátustól. Meg is kapta.²⁾

De akadtak a kuruc korszakban ennél kellemetlenebb események is, melyek méltán felizgatták Pest és Buda népét. Az egyik ilyen eseménynek

¹⁾ Pestvárosi levéltár tanácsulési jegyzőkönyve.

²⁾ 1705. február 6-i tanácsulési bejegyzés.

az a Glöckelsberg generális a hőse, kinek felesége a Heissler tábornoktól vásárolt pesti telken megépítette azt a palotát, mely azután később a piaristák rezidenciája lett. Amint már említettük, ebben a palotában nem sokat pihenhetett Glöckelsberg, mert mikorára a palota elkészült, kiűtött a kurucháború, mely Erdélyben találta a generálist. Savoyai Eugén herceg parancsára Erdélyből igyekezett észak-keleti Magyarország felé Glöckelsberg, hogy útját állja a felkelőknek, de körülbelül ezer főnyi seregével Szatmár várában rekedt és 1704 végéig el se mozdulhatott onnan. Tizenöt hónapi blokád után végre feladta a várat és serege roncsaival útnak indult Buda felé, hová sok szenvedés és nélkülözés után 1705. január végén lerongyolódva meg is érkezett.¹⁾

Alig három hónapi ideje maradt Glöckelsbergnek, hogy Pesten ki-pihenhesse a szatmári vereséget, mikor hírért vette, hogy Bottyán János elhagyta a kömlödi sáncot és túl a Dunán kalandozik. Glöckelsberg menten összeszedte budai, fehérvári és simontornyai zsoldosait és rátámadt Bottyán várára, de kénytelen volt visszavonulni. Bottyán azután egy budai diverzióval állott bosszút és május huszadikán felverte a Tabánt és több száz rácot koncolt fel. Glöckelsberg azonban nem hagyta annyiban a dolgot és júniusban erős harc árán mégis csak elfoglalta Bottyán várát. Szerencsésen kezdett hadiműveleteinek folytatását azonban hirtelen megszakította és zsákmánnyal tért vissza Budára arra a hírre, hogy Rákóczi Pest felé közeledik.

A kisebb-nagyobb csetepaték nem voltak ritkák sem Pesten, sem Budán s ilyenkor egy-két ember rendesen a porondon maradt. Ezeknek a halálos végű összecsapásoknak nyomuk van a két város halotti anyakönyveiben is. Így 1705. május közepén is rátört Pestre egy kuruc csapat. Komoly összecsapás támadt és a polgárság részéről 30 halottja volt a csatának. Halottait nagy izgalom és részvétel mellett temette el a város. A matrikulában fel van jegyezve az elesettek névsora, melyben nem egy tekintélyes polgár nevére akadunk.²⁾

De hatásában a kuruc csetepatéknál is jelentősebb volt az a nyomorúság, melyet 1707. elején Rabutin hozott Pestre. Rabutin tízezer főnyi serege 1706. nyarán indult el Erdélyből, hogy körülkerítse és megostromolja Egér várát. Vállalkozása azonban sok bajjal és nélkülözéssel járt, mert amerre ment, Bercsényi Miklós kuruc generális megelőzte és minden ételmezt elszedett előle, a malmokat pedig felgyújtatta, úgyhogy Rabutin tökéletlen kézimalmokon öröltette a katonák számára a kenyérlisztet. Viszonzásul Rabutin

¹⁾ Mint érdekességet említjük meg, hogy mialatt Glöckelsberg tábornokot a szatmári várban blokirozták, Károlyi Sándor fűt-fát megmozdított, hogy a császári generális hevesi birtokait neki ajándékozza Rákóczi. Rákóczi Ferenc azonban nem teljesítette a kérést már csak azért sem, mert arra számított, hogy Glöckelsberg a kuruc táborhoz pártol és vissza fogja kérni a hevesi birtokokat. Glöckelsberg azonban minden kecsegtető ígélet ellenére hű maradt Bécshez és akkor kapta a császártól az altábornagyi rangot.

²⁾ *Némethy Lajos*: A pesti főtemplom. 228. old.

Miskolcot égette fel. Miskolcra Kassára, Kassáról Debrecenbe vonult az osztrák generális abban a reménységben, hogy a hortobágyi pusztán lovainak jó legelőt, a nagy alföldi városban pedig téli szállást és élelmet talál. A kuruc azonban itt is megelőzte és a labanc sereg egy üres, elhagyott várost talál. Kíéhezett és lerongyolódott seregével sietve vonult tovább, hogy a fagy beállta előtt elérje Budát, de útja rettenetes volt. Néptelen vidékeken és pusztákon, járatlan utakon törtetett előre az éhségtől, fáradságtól teljesen elcsigázott és megtizedelt katonaság. Nyomában a pestis. Portyázó kuruc csapatok meg-megszalasztják. Így érkezik meg 1707. január 23-ára virradó éjjelen Pestre. Hogy milyen állapotban, azt a Jézus társaságbeli atyák pesti és budai naplói mondják el. Csontig soványodva, éhesen, rongyosan és belebetegedve a kiállott szenvedésekbe köszöntenek be Pestre Rabutin katonái. Rossz időben jöttek — mondja a jezsuiták naplója, — mert a pestiek is meglehetősen szűkiben voltak élelemnek és takarmánynak. Az volt a szerencse, hogy mielőtt a jég zajlása megindult volna a Dunán, a katonaság számára néhány hajóra való kenyeret hoztak át Budáról Pestre. Abból éltek a katonák 11 napig, míg át lehetett szállítani őket Budára. Még a természet is Rabutin ellen dolgozott. Addig, míg el nem érte Pestet, enyhe, valósággal tavaszi volt az idő. Aznap éjjel, mikor megérkezett a Hatvani-kapu elé a rongyos had, elkezdett havazni és behavazta a gyér legelőt. A lovaknak nem volt mit enniök. A Szentháromság szobra körül, ahol kikötötték őket, egymás után dögöltek éhen a tűzéség lovai. Tele volt a város állati hullával és hogy járványt nem támasztott a napokig az utcán és udvarokban heverő sok dög, az volt az oka, hogy kegyetlen hideg volt a tél. Csaknem 1200 ló pusztult el és tizenkét nap alatt a katonák közül harminc-négyen vették fel a haldoklók szentségét.¹⁾ Február 3-án azután megenyhült az idő, a dunai átkelés megindult és Rabutin seregének megmaradt 675 katonáját átszállították Budára és elszállásolták őket a külvárosokban.

De a háborús állapotoknak és bizonytalanságnak még mindig nincs vége. A kuruc lovasok 1709-ben egész esztendőn át ott portyáznak, kószálnak a két város körül, meg környékén, és fosztogatnak, zsákmányolnak, ha tehetik. Újabb csínnyel próbálkoznak, de az sem sikerül. Hatalmas, kettős gyűrűsoros láncsal el akarják zárni Pest és Buda között a Dunát, hogy megállíthassák és kifosszák a hajókat és kiéheztessék a két várost. Azonban a kurucok rajtavesztenek ezen a vállalkozáson is és a híres lánc a budai Zeughausba kerül, sok más relikvia közé.²⁾

¹⁾ A halotti anyakönyvi kivonatból nem derül ki a nagy halálozási többlet, úgy látszik, a katonahalottakat nem vezették be a matrikulába.

²⁾ Erről a láncról Michael Bombardius 1718-ban megjelent »Topographia« című könyvében ez áll: »Arcem ipsam ad propylaeum usque armamentarii protensam fuisse, nullo indicio evincitur, quin et situs ipse et praevalidus ille murus, arcem ab Urbe superiori dirimens, semper fuisse videtur limes arcis. Gravis catena, quae duplici serie annulorum occidentali aspectui armamentarii obicitur, erepta est Rakocianis claudere volentibus Danubium«

1710. januárjában a jég miatt megszűnik a Dunán a közlekedés. Pest környékén a kurucság minden falut elfoglal, Pestet pedig mindössze csak 60 katona őrzi. De azért nincs már félnivalója sem Pestnek, sem Budának. Leáldozott Rákóczi csillaga. »A zászlót lehajtják a majtényi páston...« éneklik nemsokára a bujdosó kurucok. Október végén a híres Béri Balogh Ádámot elfogják a szekszárdi csatában és Komáromy György bihari alispán már viszi Pálffy generálisához Károlyi Sándor üzenetét, hogy kész fegyverszünetet kötni és megkezdeni a békealkudozásokat. Pálffy pedig 1711. február 6-án lefejezteti Budán Balogh Ádámot. Az egykorúak a várbeli halálózási anyakönyvben is megörökítették ezt az eseményt. Ez áll róla: »Hoc mense 6 mane februarii perfidiam suam capite luit Adamus Balogh Rebellium Ductor et Colonellus.«¹⁾

Így ért véget a kuruc háború.

A pestis.

Egyik ellenfelétől, a kuructól tehát megszabadult a két város, de a másik ellenség, a szívósabb: a pestis megmaradt és tovább grasszált.

A pestis korábban kezdte az ellenségeskedést, mint amaz és később hagyta abba. Már Budavár visszavétele után ott lappangott-leselkedett a romok között más járványos kórság csíráival együtt és hol felváltva, hol együttesen pusztította az új telepeseket. Könnyű dolga volt a pestisnek, mert orvosságát, hatásos ellenszerét nem ismerték és főképpen az imádkozással, meg azzal próbálták elejét venni a veszedelemnek, hogy aki megkapta a ragályt, lazarétumba vitték, vagyis elkülönítették az egészségesektől. Pesten és Budán van egy-két kórház, meg néhány Szentháromság-szobor, melynek eredete a török uralmat követő pestisjárványok idejére nyúlik vissza. Sajnos, a járványok terjedését nagyon elősegítette, hogy az első telepéseknek kevés érzékük volt a köztisztaság iránt. A szemetet az utcára hányták, a szennyvíz is az utcán folyt, ott poshadt, rothadt, gőzölgött a két város

A Dunát valamikor Zsigmond király is el akarta zárni, hogy a folyón lefelé s felfelé úszó hajókat megvámolja. Bertrandon de la Brocquière, Broquière Vieux-Chateau ura, bourgognei lovag, tanácsos és főkonyhamester, ki 1433-ban a szentföldről visszatérően járt Pesten, ezeket írja a Duna elzárásáról: »Visszatértem Pestre, hol szintén hat vagy nyolc francia családot találtam, kik a császár megbízásából a Dunaparton, palotájával szemben nagy tornyot építettek. Az volt a szándéka a császárnak, hogy a Dunán keresztül óriási láncot huzat, mely a folyamot elzárta volna. Úgy látszik, az Ecluse várkastély mellett levő burgundi tornyot akarja utánózni, azonban kivihetetlennek tartom, mivel a folyam roppant széles. Megszemléltem a tornyot, mely már körülbelül három lándzsányi magas volt. Köröskörül igen sok faragott kő hevert, azonban az egész abba-maradt, mivel az első kőművesek elhaltak, akik pedig életben maradtak, nem tudták folytatni — legalább így beszélnek.« (Szamota István: Régi utazások. 93. oldal).

¹⁾ »Február 6-án hűtlenségét fejével fizette meg Balogh Ádám, a felkelők vezére és ezredese«.

minden piszka és termelte és terjesztette a sokmindenféle betegséget. 1692-ben a budai kamarai inspektorátus rendelettel tiltja meg a pestieknek a szemét utcára való kihordását. Azért az utca nem lett sokkal tisztább, mert különösen vásárok után azonmód úgy marad minden, amit a sokadalom otthagyott. A háziszemetet azonban azontúl vagy a Dunába dobták, vagy a hatvani kapu elé hordták, oda, ahova később a Nemzeti Színházat építették.

Rendeletben különben nem volt hiányosság. Már 1690. október 14-én megjelenik az *Infections-pátens*¹⁾, mely elrendeli, hogy mindazok, akik Magyarország Budánál lejjebb fekvő vidékeire, vagy Budáról Ausztriába igyekeznek, négy hétig Pesten tartoznak vesztegelni.

1691-ben jelenik meg Budán a pestis. Állítólag Belgrádból és Nisből visszatérő sebesült katonákkal együtt hurcolták be.²⁾ A híre megelőzi és mindenfelé rémületet kelt. Megjelenik Kollonics kardinális pestis-rendelete, mely előírja, hogy ki miképen viselkedjék a veszedelem idején.³⁾ Lelkére köti az orvosoknak, hogy ne szívják be a betegek lehelletét és csak nyitott ajtón át beszélgessenek a kórházban fekvőkkel. Meghagyja a kardinális, hogy a lazarétum minden ablaka alatt csengő lógjon, a beteg annak a zsinórját rántsa meg, ha valamire szüksége van. A beteg ételét se vigyék be a szobába, hanem a kórház udvarán helyezték el és innen vigye be a pestisápoló a kórtermekbe.

Szóval a legmesszebbmenő óvatossággal kezelték a betegeket. A pestisbizottság is csak tiszteletteljes távolságból nézte a pestisgyanúsakat is, mialatt a »kezelő«-borbély sorra vizsgálta őket. De Kollonics pestisrendeletének volt néhány jó tanácsa a lazarétumokban alkalmazott papok számára is. Azt ajánlja nekik, hogy reggelire fokhagymalevest egyenek; a betegek között pedig állandóan pipázzanak vagy bagózzanak. Napközben fokhagymát rágjanak; friss vajjal és ecettel kenjék be a szájukat, orrukat és fülüket. Narancshéjat, angylikát egyenek és a híres *diascordium fracastorii*-val éljenek.⁴⁾

Ügylátszik különben, hogy Kollonics nem túlságosan bízik a pestis-orvosok bátorságában, mert elrendeli⁵⁾, hogy vigyázni kell a város felesküdt orvosaira, a borbélyokra és fürdősökre, nehogy ezek a járvány kitörésekor elmeneküljenek a városból. Meg kell tiltani a borbélyoknak és a fürdősöknek, hogy egyik betegről a másikhoz járjanak, hanem ha többen vannak, úgy kell beosztani őket, hogy egyik a fertőző kórházban, másik a nem fertőzőben, a harmadik a veszteglőben dolgozzék. Ez a rendelet különben intézkedik az élelmiszerkereskedőkről, a mészárosokról és pékekről is.

¹⁾ Dr. *Engländerné Brüll Klára*: Orvosok és kórházak Pest-Budán. 45. 1.

²⁾ Hist. Soc. Jesu Bud.

³⁾ *Linzbauer*. 1. köt. 342. 1.

⁴⁾ *Magyary-Kossa Gyula*. 1. köt.

⁵⁾ *Linzbauer*. 1. köt. 464. 1.

Mikor az addig lappangó járvány 1692-ben nagy erővel kitör: az osztrák határt elzárják és Bécs védelmére részletes intézkedést tesznek.¹⁾ A budai kamarai inspektorátus 1692. április 28-án elrendeli, hogy minden megbetegedett polgárt azonnal be kell jelenteni a polgármesternek, hogy a beteget azonnal megvizsgáltassa. Az iskolákat és a melegfürdőket becsukja a kamarai igazgatóság, a pincékben levő bormérésekben eltiltja a zenét és a mulatságot. Bor- és sörkimérés csak a ház előtt van megengedve. Csak olyan idegenek számára szabad szállást adni, ki járványmentes vidékről érkezik. Külön pestiskomiszáriust rendel ki a kamarai igazgató. A veszteglőből kikerülő szegény polgárok ruháit elégetik és a rendelet meghagyja, hogy régi ruhájáért újjal kell kárpótolni a veszteglőből kikerülő szegény polgárokat. A szemetet az utcákról és a romok közül rác és cigány munkásokkal kell eltakaríttatni.²⁾

Ezek az Infections-Ordnungok és Ordo Pestis-ek — írja Magyary-Kossa Gyula a Magyar Orvosi Emlékek című művében — tulajdonképpen kútforrásai minden későbbi pestisrendeletnek. A lakosság nem túlságosan lelkesedett ezekért a pestisrendeletekért, melyek megzavarják életének megszokott rendjét, kényelmét. A polgárság irtózott a lazaretumoktól, nem minden alap nélkül bizalmatlan volt a pestisorvosok és borbélyokkal szemben, azután ha módját ejthette, eltitkolta, hogy beteg van a háznál. Mivel pedig a járvány ellen való védekezés rendesen azzal kezdődött, hogy a hatóság a várost elzáratta a külvilágtól, ennél fogva ebben a hatósági intézkedésben a polgárság mesterséges drágaságcsinálásnál egyebet nem látott. A pestises halottakat külön temetőben hantolták el és voltak olyan vidékek, ahol csak éjjel, papi asszisztencia nélkül temették el a pestis áldozatait. Ez végtelenül felizgatta a lakosság vallásos érzékenységét és akárhány helyt ribilliót támasztott. Pesten és Budán azért nem idézett elő zendülést a pestisjárvány, mert állandóan kéznél volt a katonaság, mely brutálisan csinált rendet, ha szükség volt rá.

Ezt a kort különben a végtelenségig menő vallásosság jellemzi és ez a magyarázata, hogy a hívő lelkek penitenciájával és folytonos imádkozással, a védőszentek segítségül hívásával próbálták elűzni a veszedelmet. Mikor 1691-ben híre támadt, hogy jön a pestis, a pesti magisztrátus menten elhatározta, hogy az égiek kiengeszteléséül Szentháromság-szobrot állít fel és a következő évben, mikor a járvány csakugyan megérkezett, fel is állítja a szobrot a piac közepére, a városházzal szemben. Szerencsére Pesten nem pusztított akkora mértékben a ragály, mint Budán és a környékén. A városi tanács április végén mindenesetre bezáratja a város kapuit és addig nem nyitja ki, míg Budán nem enyhül a járvány ereje. Mikor 1708-ban a pestisjárvány újra feltámadt, június havában a lakosság egy hétig buzgón ájtatoskodott a Szentháromság-szobor előtt, azonban a pestis 1710-ben

¹⁾ Linzbauer. I. kötet. 371. l.

²⁾ Századok. 1916. 491. l.

mégis megjelent Pest város falai között. Az ájtatosságok ismét elkezdődtek és a Jézus-társaságbeli atyák évkönyvének írója megnyugvással jegyezte fel, hogy míg másfelé százak meg százak hullanak el, addig Pesten összesen csak 10 ember esett a ragály áldozatául.¹⁾ Hálából a régi pestisoszlop helyett az előbbinél díszesebb Szentháromság-szobrot állíttat a tanács. A veszedelem mindazonáltal állandó izgalomban tartja a várost, melynek kapui május 7-től december végéig zárva voltak. 1711-ben azután megint felütötte a fejét a veszedelem. Az ájtatosság elkezdődik, de ez sem használ és a szerviták kolostorában négy barát és egy szolgálégy hal meg. Három hónap alatt különben, júniustól augusztus végéig az egész városban összesen 12-re szaporodott a pestises halottak száma. 1712. nyarán ismét újult erővel jelentkezik a gyilkos betegség, erre június 20-án bezárják Pest város kapuit és Budával minden érintkezés megszűnik. 81 napig marad elzárva a város a külvilágtól. Bezárják a templomokat is, de a Szentháromság-szobor előtt celebrálják a misét, este pedig litániát vagy rózsafüzért olvasnak. Ebben az esztendőben összesen 18 halottja van a pestisjárványnak és érdekes, hogy a plébánia halotti anyakönyve 1711-ben »ex contagione«, 1712-ben pedig »in peste« szóval jelzi a halál okát.²⁾

Nagy vallásos érzést váltott ki a budaiakból is a pestisjárvány, mely már 1691-ben jelentkezett, de csak a rákövetkező két esztendőben mutatta meg teljes mértékben az erejét. A város polgársága fogadalmakkal akarta kiengesztelni az Istent és 1692-ben megfogadta, hogy a főtemplom előtt a Szentháromság tiszteletére oszlopot állít. Mikor a veszedelem elmúlt, a polgárság megnyugodott és a Szentháromság oszlopát is csak 15 év múlva állíttják fel. Ellenben mikor 1709. októberben a pestis ismét megjelent, s különösen a szennyes Rácvárosban kezdett nagyobb mértékben grasszálni, böjttel és könyörgéssel próbálta megengesztelni a lakosság a haragvó Istent és a várost tíz évre Xavéri Szent Ferenc oltalma alá helyezte. A veszedelem azonban ezután sem csökkent és 1710. áprilisában a pestis már a Várban is kezdett pusztítani, miért is a megrémült lakosság Xavéri Szent Ferencet minden időkre a város védszentjévé választotta, megfogadván egyúttal, hogy a régi Szentháromság szobra helyébe nagyobb és díszesebbet állít, Xavéri Szent Ferenc, Rókus, Sebestyén, József, Keresztelő János és Rozália napján pedig körmeneteket tart. Mivel azonban a pestis még a következő évben is grasszált, sőt egyre hevesebben garázdálkodott, »a nép a feltételesan tett fogadalmakat nem tartotta meg«.³⁾ Ellenben az új Szentháromság szobor mégis elkészült. A szép, barokkstílusú emléket 1713-ban állították fel.⁴⁾ Azóta több ízben változtattak az emléken, amely ma is ott áll a Budavári Főtemplom előtt és szomorú időkről beszél.

¹⁾ Némethy: Pesti főtemplom. 207. oldal.

²⁾ U. o. 314—326. oldal.

³⁾ Némethy Lajos: Nagyboldogasszonyról nevezett Budavári Főtemplom. 169. old.

⁴⁾ A régi szobrot 1712-ben Újlakra, a Zsigmond-térre helyezték.

Amint már említettük, ezekben az időkben sok kápolna és szent-szobor hirdeti a pestisjárványok szomorú emlékét. Így Pesten a lazarétum mellett épült 1711-ben a Szent Rókus és Szent Rozália kápolna, a mai Rókus-kórház kápolnája. 1712-ben a dalmata lakosság a Váci-kapu előtti régi török temető helyén (a mai Wurm-udvar tájékán) a tövissel koronázott Üdvöztető tiszteletére felállította az Ecce Homo-oszlopot. Egy kovácsmester özvegye és egy Würesch (talán Veres) Vilmos nevű polgár közösen 1719-ben, 30 lépésnyire a Kecskeméti-kaputól (kb. a Calvin-téri Danubius-kút helyén) felállították a »Tizennégy segítő szent« kápolnáját. Ugyancsak Pest városán kívül, 200 lépésnyire a Kecskeméti-kaputól elterülő temetőben (a reformátusok mai temploma helyén) Schwartz Anna Mária megépíttette a »Halottak kápolnáját«.

Pestis- emlék volt az a kis fatemplom is, melyet a mai krisztinavárosi templom helyén 1700-ban épített Franczin Péter Pál kéményseprő. A pestis megszűnésének emlékére, Szent Sebestyén és Szent Rókus tiszteletére fogadalmi templom épült különben a Vizivárosban, Újlakon, a Rókushegyen, Buda-Országúton, a Szentháromság-téren és Tabánban.

Statisztika.

Ez volt az a két ellenség: a pestis és a kuruc, mely lépten-nyomon beleszólt a törökvilág után megújuló Buda és Pest életébe. Fogyasztotta és állandóan rémületben tartotta a lakosságot. Elvette a kenyerét, megdrágította a megélhetést, megakasztotta a két város fejlődését. A járvány és a kuruc háború hatása meglátszik a két város népesedési statisztikáján is, melyet a pesti és a várbeli házassági, születési és halálozási anyakönyvekből állítottunk össze.¹⁾ Ez a város története és a statisztika szempontjából nagyon érdekes anyag, melyet a matrikulák kincsesbányájából kiástunk, ezúttal először kerül az érdeklődők elé, hogy fényt vessen Pest és Budavár első telepeseinek életére. Römer Flóris »A régi Pest« című úttörő munkájában ugyan megpróbálta az 1699-ig terjedő esztendőket pesti népmozgalmi adatait statisztikai táblába szorítani, ám ez az összeállítás érdekesnek ugyan érdekes, de annyira hiányos, hogy statisztikai szempontból nincsen nagy értéke. Erről pedig nem a kitűnő tudós tehet, hanem az a körülmény, hogy az első plébánosok nem vezettek rendes anyakönyvet. Putanicz Keresztelő János, esztergomi kanonok, kit 1690. áprilisában neveztek ki pesti plébánosnak, volt az első, aki rendes anyakönyveket vezetett és az addig gyér feljegyzések

¹⁾ E helyen köszönöm meg Nemes Antal címzetes püspök-plébános és Bednárz Róbert pápai prelátus, esperes-plébános uraknak azt a szeretetreméltó előzékenységet, mellyel a budavári és belvárosi plébániák anyakönyveinek statisztikai feldolgozásánál kezemre jártak.

alapján 1688-tól kezdődőleg egybegyűjtötte és összeírta a házassági, születési és halálozási eseteket.¹⁾

A házasságkötéseknél sok esetben be van jegyezve a matrikulába a házasuló felek nemzetisége és szülőhelye ; a szülőknél olykor a foglalkozás is. A keresztelési anyakönyvekben érdekesek az áttérésekre vonatkozó bejegyzések. Különösen a pesti anyakönyvben szép számban fordul elő török szülőktől származó fiú- és leánygyermek megkereszteléséről való bejegyzés, ami arra mutat, hogy a nagy viadal után sok török gyermek maradhatott Pesten és Budán, akiknek szülei meghaltak vagy eltűntek. Ezeket a gyermeket az új telepések veszik oltalmukba. Érdekes, hogy a legtöbb török leánygyermek a keresztségben Katalin vagy Anna Mária nevet kap. 1691. és 1699. között a pesti plébánián 29 törököt kereszteltek meg. Úgy látszik azonban, hogy az áttérés után is számontartották, hogy ki volt török. Erre mutat a várbeli halálozási anyakönyvben egy 1693. június 25-ről való bejegyzés : »Francisca Budai Olim Turca, dein facty Christiany«.

Ahhoz képest, hogy ilyen züllöttek voltak az állapotok, meglepő, hogy aránylag nem sok a törvénytelen gyermek. Ez már a papok érdeme, akik szinte terrorisztikus szigorral őrködtek az erkölcs fölött. Alighanem ennek a papi hatásnak a következménye az is, hogy különösen a századforduló előtt olyan sok volt az özvegy-menyasszony. Említettük, hogy az első telepések nagyrésze szegény ember volt és ezek közül sokan asszony nélkül jöttek, sőt sokan jöttek más asszonyával Budára és Pestre. A papság nem tűrte a vadházasságot és ezek a vadpárok egymás után jelentkeztek az egyházi áldásért. De mint minden nagy háború után, különben is megnőtt az özvegyek száma. Az özvegyek természetesen új fészket kerestek, ami annál könnyebben ment, mert nagy lévén a gyermekhalandóság, kevés volt az eladósorban levő leány. Annyi bizonyos, hogy a pesti plébánia anyakönyvében 1690. és 1699. között 277 házasság van elkönyvelve és ebből 104 esetben özvegy jelentkezett, hogy magára vegye Hymen láncait. Ez pedig azt jelenti,

¹⁾ A pesti plébánia első negyedréti anyakönyvének ez a címe : Liber Baptizatorum, Copulatorum et Defunctorum una cum Inventario rerum Ecclesiae et Parochiae conscriptus ab Anno 1690 ex Industria Am. Rndi Dni Joannis Putanicz pro tunc Plebani Lib. Regiae Civitatis Pesthiensis. 1690.

A következő lapon : Baptizati. Adm Rndus Dnus Joannes Putanicz Canonicus et Plebanus hujus Liberae Regiaeque Civittis Pesthiensis successit Adm Rndo Dno Joanni Nagy Canonico, sub hoc igitur Praedecessore . . . Nomina Baptizatorum, ut passim notari et colligi, tueri, in hunc ordinem redacta, conscripta leguntur«.

A budavári anyakönyvek piros bőrsarokba vannak kötve. Az első születési anyakönyvet, mely 1687. évvel kezdődik, következő sorok vezetik be : Liber Antiquus Baptizatorum Ab Anno quo primum Budae a Celsissimo Principe Archiepiscopo Strigoniensi, Dno Dno Georgio Szécheny, Parochialis Cura Societati JESU consignata est.

hogy minden tíz házasság közül négy esetben özvegy volt a menyasszony. Ezt demonstrálja a következő összeállítás is:

évben	Esketések száma		Ebből a menyasszony	
	összesen	hajadon	özvegy	
1690.	8	6	2	
1691.	20	13	7	
1692.	19	11	8	
1693.	2	1	1	
1694.	9	2	7	
1695.	28	18	10	
1696.	41	27	14	
1697.	61	35	26	
1698.	43	29	14	
1699.	46	31	15	

Ez az összeállítás azért is érdekes, mert, mint látjuk, 1694-ben jóval több az özvegy menyasszonyok száma, mint a hajadon menyasszonyoké és 1697-ben 26 özvegy lépett újra az oltár elé, míg ugyanebben az évben a hajadonmenyasszonyok száma 35-öt tett ki, tehát három özvegy menyasszonyra négy hajadon menyasszony esett.

Néha a vőlegény foglalkozását is megtaláljuk az anyakönyvben. A várbeli plébánia házassági anyakönyve például egy közkatonára 1687. évi augusztus 15-én tartott esküvőjéről szóló bejegyzéssel kezdődik. A bejegyzés, amelyből ezt megtudjuk, a következő: Phillipus Prunner miles gregarius sub Vexillifero Dno Barone Godlefridi a Gablhoffer, cum Catharina Tersmaierin. Assistens P. Phillippus Neüberger. S. J.

A pesti halálozási anyakönyvekből megtudjuk azt is, hogy hova temetkeztek a pestiek. A halálozási bejegyzések mellé kezdetben nem volt odajegyezve a temetkezési hely. Csak 1699. óta jegyezték oda és valószínű, hogy az előző 12 esztendőben is a plébániatemplom kriptái, vagy a szerzetes-templomok kriptái szolgáltak nyugvóhelyül az előkelők számára. Ezenkívül, mint tudjuk, kőfalas temető kerítette körül a plébániatemplomokat is. Ez volt a fő temetkezőhely, de amint a jelek mutatják, temetkeztek a franciskánusok és a szerviták kertjébe is. Ügylátszik, hogy a plébániatemplom temetője, amely »extra civitatem« néven szerepel, a XVIII. század első évében megszűnt, mert 1700-ban új temető kijelölését kéri a plébánia és a tanács ugyanakkor a Kecskeméti-kapun kívül, körülbelül a református templom mai helyén jelöl ki új temetőt. A másik temető a város északi részén volt, a Váci-kapu előtt, körülbelül a mai Deák-tér és az Adria biztosító palotájának a helyén. Mint a régi metszetekből kiderül, ez a temető iskőfallal volt körülvéve. A Váci-kapu előtt elterülő temető »Cimeterium ante portam superiorem« néven szerepel a halotti anyakönyvben, míg a Kecskeméti-kapu előtt levő temető »ante portam inferiorem« néven.

Sajnos, nem tudjuk felhasználni mindazt a sok művelődéstörténeti érdekességet, amit ezek a matrikulák kínálnak. Ellenben a házassági, születési és halálozási anyakönyvek bejegyzései alapján elkészítettük a török uralom után megélemedett Budavár és Pest első 30 esztendejének népesedési statisztikáját. Megvalljuk, vannak sebezhető pontjai ennek a statisztikának. De ennek maga a forrás az oka, honnan adatainkat vettük. A matrikulák vezetése nem mindenütt kifogástalan. A szerint, hogy ki volt a plébános vagy a plébános helyettese, aki a házasságokat, születéseket és halálozási eseteket elkönyvelte, változott a bejegyzések precizitása is. Egy jó grafológus már az írás formájából is meg tudná állapítani, hogy mikor, miféle pap vezette az anyakönyveket. Más az írása a fiatalnak és más az öregnek az írása. A matrikula egyik-másik oldaláról egy erélyes, pontos, rendszerető pap referál nekünk a születések és halálozások eseteiről. Azután vannak olvashatatlan, sőt olykor primitív írások, vannak éles szabályos betűk és öreg, fáradt bejegyzések. Volt a matrikuláknak olyan vezetője is, aki folyton téved, téved még a sor-számozásban is és téved a számok összeadásában. Kihagy fontos adatokat. Sajnos, a nagy anyaghalmazban találunk hiányzó hónapokat, melyeknek elkallódott adataira a legszorgalmasabb kutatás mellett sem tudunk ráakadni.

Baj az is, hogy eleinte, de 1702-ig feltétlenül, az elővárosok és a környék születési és házassági bejegyzéseinek egy része szintén a várbeli és pesti plébánia anyakönyveibe kerül. Ezek megtévesztően megduzzasztják az 1702. előtti évekről szóló születések és házasságok számát. Azután hiányzanak, legalább azt hisszük, hogy hiányzanak statisztikánkból a nem római katolikus hívőkre vonatkozó bejegyzések.

Igen, vannak kérdések, amelyekre nem adnak precíz, tehát őszinte feleletet azok a számadatok, melyeket a matrikulákból kibányászhattunk. Vannak igazságok, vannak érdekességek, melyeknek csak sejtjük a magyarázatát. De azért kár lett volna ezekért a számokért, ha nem ismerjük meg őket. Érdekességek ezek és emlékek, relikviák, melyekben benne szunnyad a harmadfélszáz esztendő előtti idők lelke, benne liheg Buda és Pest első telepeseinek a lélekzete.

Házasságok.

A normális élet és a társadalomképződés első stációja a fészekrakás, a családalapítás. Ép azért figyelemre méltók a házasságkötésekről való számadatok, melyekből a társadalomkutató érdekes következtetéseket vonhat le. A főváros statisztikai évkönyveiből például megtudjuk, hogy Budapesten minden ezer lakosra 1875-ben csak 8 házasságkötés esett, míg 1930-ban már majdnem 11. Budapesten tehát a házasságkötések száma emelkedő tendenciát mutat és megcáfolni látszik azt a véleményt, hogy a közgazdasági viszonyok erősen befolyásolják a fészekrakási kedvet. Ha azonban jobban meghányjuk-vetjük a kérdést, el kell ismernünk, hogy a gazdasági viszonyok

mégis erős hatással vannak a házasságkötések statisztikájának alakulására. Budapesten például a 70-es években, a bécsi krachot követő időben csökkent azoknak a száma, akik magukra vették Hymen láncait. A millenáris kiállítást megelőző esztendőkből, meg a világháborút követő konjunkturális esztendőkből pedig emelkedett. Annál meglepőbb, hogy 1930-ban közel 11 házasság jutott a főváros minden ezer lakójára, pedig 1930-ban már erősen benne gázoltunk a gazdasági krízisben. És ha 1930-ban mégis ilyen magas volt a házasságkötések arányszáma, annak az a magyarázata, hogy a háború után erősen megnőtt a fixfizetések száma, akik — akkor még azt hitték — az ellátottság biztos fedezéke mögül figyelhetik a gazdasági földrengést. Azután nem szabad elfelejteni, hogy a háború alatt és a háború után erősen megnőtt a fixfizetéses állással bíró kereső nők száma is, akiknek nemcsak az úgynevezett biztos jövedelem könnyítette meg a férjhezmenést, hanem az a körülmény is, hogy közülük a legtöbbször berendezett lakása volt. Vagyis a fészek készen várta, hogy beléköltözzenek. Viszont a statisztika megállapította azt is, hogy a házasságot kötő felek kora tekintetében az utóbbi évek nagy eltolódást mutatnak. Ma a férfiak is idősebb korban szánják rá magukat, hogy családot alapítsanak, aminthogy a mai menyasszonyok sem olyan fiatalok már, mint amilyenek régen voltak. Egyébként közrejátszott a házasságkötési alkalmak szaporításában a nagy bevándorlómozgalom is. Azelőtt is, de a háború után fokozott mértékben igyekezett Pestre a vidék. Azt remélte, hogy itt, ebben a nagy hangyabolyban megtalálja a boldogulást, amit odahaza nem talált meg. És Hymennek segítségére volt az a nagy optimizmus is, mely 1930-ban elhatalmasodott rajtunk. Azt hittük, hogy a sok rossz után most már visszatérnek a jó idők.

Mármost lássuk : mit mondanak nekünk a pesti és budavári házasságkötések harmadfél száz évvel ezelőtti számadatai ?

Az akkori számok kisebbek, de épúgy megvan bennük az akkori idők lelke, mint a mai nagy számokban a mostani időké. És ugyanazok, mint ma, az okok és erők, amelyek 250 esztendővel ezelőtt közrejátszottak a házasságkötési statisztika kialakulásában. Két elpusztult város kövei között sarjadjik ki az élet ; szállingózva jönnek, nagyrészt idegenből jönnek az új telepések és négy évvel Budavár visszafoglalása után Putanicz János pesti plébános már 8 esküvőt jegyez be a matrikulába. A következő esztendőben, 1691-ben már 20-at, 1692-ben pedig 19-et, míg 1693-ban csak kettőt. Mi történhetett, hogy egyszerre így leapadt az esküvők száma ? 1695-től kezdve aztán ismét szaporodtak a házasságkötések, annyira, hogy 1697-ben 61 új párt áld meg a pap. Ha a lakosság száma és a házasságkötések száma között akkoriban is ugyanaz lett volna az arány, mint 1930-ban (vagyis minden ezer lakosra 11 házasságkötés jutott volna), akkor Pestnek 1697-ben 5500 lakójának kellett volna lennie. De természetesen sokkalta kevesebb volt, sőt az én számításom szerint a népszám alatta volt az ezernek. Főképp mesteremberek és az első építkezések-

nél dolgozó napszámosok, robotosok tették ki akkoriban az első lakosság nagy kontingensét. De az igazi élet tulajdonképpen a századfordulón kezdődik. 1687-től 1720-ig azután így alakul Pesten és Budavárában a házasságkötések statisztikája :

Házasságkötések alakulása Pesten és Budavárában 1687 és 1720 között.

Év	Pesten	Budavárában	Év	Pesten	Budavárában
1687.	—	16	1704.	39	24
1688.	—	36	1705.	21	23
1689.	—	20	1706.	24	28
1690.	8	35	1707.	30	38
1691.	20	80	1708.	25	39
1692.	19	76	1709.	20	25
1693.	2	40	1710.	15	27
1694.	9	30	1711.	33	36
1695.	28	24	1712.	43	34
1696.	41	19	1713.	48	28
1697.	61	29	1714.	38	41
1698.	43	21	1715.	48	51
1699.	46	13	1716.	68	36
1700.	73	23	1717.	94	51
1701.	61	24	1718.	117	40
1702.	76	32	1719.	89	31
1703.	45	43	1720.	84	30

Ez az összeállítás először is azt árulja el, hogy 1700. és 1720. között Pesten több ember élt, mint Budavárában, ezért több Pesten a házasságkötés is. Ha Pest összes házasságkötéseinek átlagát összemérjük a budaváriéval, kiderül, hogy minden száz budavári házasságra 155 pesti házasság jutott. A másik érdekessége ennek a statisztikai összeállításnak az, hogy mennyire meglátszik rajta a kuruc háború és a gazdasági viszonyok hullámváltozása. A karlócai békét követő három első esztendőben megindult Pest felé az új telepesek bevándorlása és ennek hatásaképpen 1702-ben már egészen 76-ig emelkedik az esküvők száma. 1703-ban Rákóczi Ferenc zászlaja alatt megindult a kurucok szabadságharca és attól kezdve az esküvők száma egyre fogy. A kuruc szinte elzárta Pestet a világtól. Az élet megáll, a kereset és a fogyasztás a minimumra csökken ; sokan elszökdösnék a városból és a szatmári békekötést megelőző esztendőben, 1710-ben már csak 15 esküvőt könyvelnek el a pesti plébánia anyakönyvében. Ebben különben része van a pestisjárványnak is, ámbár ez a hatás nem olyan erős, mint a kuruc harcoké. A szatmári béke után ismét feléled a város. 1715-ben már megindul az építkezés is, a rákövetkező esztendőben pedig megkezdik az invalidusok palotájának (a mai Központi Városházának) építését. Az új török háború szükségletének egy részét a pesti piacon szerzi be a katonai intendatura,

mire megnő a vásárok forgalma; megsokasodnak a kereseti alkalmak és ez a háborús konjunktúra egyre több új telepest csal ide. 1717-ben már 94-re, a rákövetkező esztendőben pedig 117-re szökik fel az esketések száma Pesten.

Házasságkötések alakulása Pesten évenként és havonként 1690. és 1720. között.

Év	Január	Február	Március	Április	Május	Június	Július	Augusztus	Szeptember	Október	November	December	Összesen	
1690 ...	—	—	—	—	5	—	—	—	3	—	—	—	8	
1691 ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	
1692 ...	—	4	—	—	7	4	1	3	—	—	—	—	19	
1693 ...	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	2	Pestis.
1694 ...	—	—	—	5	4	—	—	—	—	—	—	—	9	
1695 ...	1	1	—	—	2	2	6	3	4	2	7	—	28	
1696 ...	9	12	2	1	5	1	4	2	—	4	1	—	41	
1697 ...	14	8	—	4	11	7	3	1	2	4	7	—	61	
1698 ...	14	2	—	3	5	7	3	2	2	3	2	—	43	
1699 ...	6	14	2	1	3	3	7	1	3	3	3	—	46	Béke a törökkel.
1700 ...	10	11	14	8	9	3	2	2	4	4	5	1	73	Új telepesek.
1701 ...	5	6	2	10	7	1	5	4	6	5	8	2	61	
1702 ...	12	20	—	5	10	1	4	5	7	3	7	2	76	
1703 ...	2	7	—	10	3	4	3	3	6	1	6	—	45	Október 1-től izgalom a kuruc felkelés miatt.
1704 ...	7	—	3	4	2	1	13	2	2	1	4	—	39	Himlő járvány. December 20: Kuruc támadás.
1705 ...	4	7	—	—	1	1	1	2	1	2	2	—	21	Május 20-án összecsapás a kuruccal, 30 polgár elesik.
1706 ...	4	—	—	2	3	5	3	1	2	1	3	—	24	Nagy nyomorúság.
1707 ...	1	4	3	1	9	3	3	—	—	1	5	—	30	Január 23-tól február 2-ig Rabutin kiéhezett serege Pesten tartózkodik.
1708 ...	2	6	—	1	2	1	2	6	3	—	2	—	25	Pestis-félelem. Júniusban ájtatosságok.
1709 ...	4	5	—	4	4	1	—	—	1	1	—	—	20	Pestis-félelem. Kuruc portyázások.
1710 ...	2	2	—	2	1	—	—	1	1	—	5	1	15	Rettenetes hideg. Pestis. Május 7 és dec. 31. közt a város kapuit bezárják.
1711 ...	3	10	—	2	3	2	—	3	3	2	5	—	33	Pestis.
1712 ...	8	2	2	8	7	5	1	1	3	3	3	—	43	Pestis. Jún. 20-tól szept. 9-ig a város kapuit és jún. 22-től szept. 4-ig a templomokat bezárják. Árvíz.
1713 ...	11	8	—	5	3	3	4	2	3	3	5	1	48	
1714 ...	6	7	—	9	4	6	1	1	1	—	3	—	38	
1715 ...	3	9	4	1	3	2	5	4	3	1	13	—	48	Spanyol katonaság vonul át.
1716 ...	6	7	—	7	10	6	3	10	6	3	10	—	68	29 ház leég.
1717 ...	9	7	—	9	13	11	13	7	6	9	10	—	94	Új török háború.
1718 ...	12	14	—	3	19	13	14	16	15	11	—	—	117	« « «
1719 ...	11	15	—	4	9	10	8	9	6	5	11	1	89	
1720 ...	12	9	—	7	7	8	4	9	6	7	15	—	84	

Érdekes, hogy Budavárában ugyanez idő alatt sokkal egyenletesebben alakul a házasságkötések statisztikája. Amint említettük, Budavárában kisebb a népesség, mint Pesten, de ettől eltekintve is, kevesebben házasodnak, aminek az a magyarázata, hogy Budavár népességének más az összetétele, mint Pestének. Pesten lakik a plebs, Budavárában laknak az urak: előkelő császári tisztviselők, magasrangú katonatisztek és jómódú polgárok. A katoná-

kat lefoglalja a háború, nem érnek rá házasodni. A császári tisztviselő és a jómódú polgár pedig csak rangjabelivel köt házasságot és nehezebben szánja rá magát a családalapításra.

Egyébként Pest és Buda lakossága jórészt egymás között házasodott. Magyar legény magyar leányt vett el és sváb legény sváb leányt vezetett oltár elé. A két város már akkoriban is tehetségéhez képest ünnepelte meg az esküvőt. A vagyonosak nagy lakzít csaptak és kimulatták magukat. A legtöbb esküvő (lásd a táblázatot) februárban, januárban és májusban volt. Farsang után és advent hetében azonban csak a legritkább esetben volt esküvő, ámbár kivételes esetben megesett ez is. Érdekes, hogy 50—60 évvel ezelőtt még ragaszkodtak ehhez az ősi szokáshoz a fővárosiak és például 1880-ban az esküvőknek csupán csak 1·8%-a jutott márciusra; decemberre pedig csak 2·5%-a (1874-ben pláne 1·5%-a). Valószínűleg ezek sem katolikus esküvők voltak. Viszont 1932-ben az esküvők 7%-a volt márciusban és 9·2 %-a decemberben. Ma különben rendesen a lakbérleti szabályokhoz igazodik a lakodalom. Házbérfertálykor esküsznek: februárban, májusban, augusztusban és novemberben van a legtöbb házasságkötés, hogy az új pár mindjárt beköltözhessek az új lakásba.

Gyermekáldás.

A magyar nyelv szókincse *gyermekáldásnak* mondja a sok gyermeket. Budának és Pestnek a török uralom után következő korát ilyen nagy gyermekáldás jellemzi. Erről beszélnek azok a statisztikai táblák, melyeket a két város legelső egyházi anyakönyveinek adataiból állítottunk össze. A gyermekekről beszélnek ezek a számadatok, az új bevándorlók gyermekeiről, akik már a megújódott Buda és Pest falai között születtek. Ezek már »édes gyermekei« voltak, az első édes gyermekei a két városnak. És miközben lapozgatjuk elfakult írással telerótt sárga leveleit a régi matrikuláknak, hogy bejegyzései között érdekességeket, statisztikai törvényszerűségeket és adatokat keresgéljünk a két város születésének történetéhez: olyan furcsa elgondolni, hogy ezek az adatok, ezek a születési bejegyzések azokra az újszülöttekre vonatkoznak, kik már kétszáz, vagy harmadfélszáz esztendő óta nyugszanak a hant alatt. »Ez az a hant, mely ideköt« írja Jókai Mór, gyönyörű könyvében, az *Új Földesúrbán*. Csakugyan ez az a hant, mely örök időkre idekötö a magyar hazához és ehhez a két városhoz az élöket, akik a halottak után következnek.

Mit mond nekünk a plébánia anyakönyveiből összeállított születési statisztika? Mindenek előtt azt tudjuk meg belőle, hogy Pesten több gyermek születik, Pesten nagyobb a gyermekáldás, mint Budavárán. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy Pesten több ember lakik és több a szegény ember. Már pedig a szegénység már akkor is szaporább, termékenyebb, akárcsak manapság. Az 1700. és 1720. közötti évek gyermekterméséből

Pesten átlagosan 152, míg Budavárában csak 93 jut minden esztendőre. A pesti születések számának a budai csak 61·2%-a, míg a házasságoknál Budára nézve valamivel jobb az arány, vagyis 64·5%. A XVIII. század két első évtizedének születési statisztikája különben így alakul:

Születések száma Pesten és Budavárában 1700. és 1720. között.

Év	Pesten	Budavárában	Év	Pesten	Budavárában
1700.	213	85	1711.	100	58
1701.	192	94	1712.	142	75
1702.	202	121	1713.	98	61
1703.	196	96	1714.	136	97
1704.	172	134	1715.	142	90
1705.	172	119	1716.	171	95
1706.	107	97	1717.	187	117
1707.	106	95	1718.	182	90
1708.	89	97	1719.	191	88
1709.	112	79	1720.	194	92
1710.	92	77			

Ebből azt látjuk, hogy válságos idők és a konjunkturák; a háború és a pestis; a háborús piac fellendülése; az optimizmus és az új telepesek beözönlése épúgy nyomot hagynak a két város születési hullámvonalán, akár csak a házasságok grafikonján. Csakhogy a gyermekáldás statisztikáján nem látszanak meg annyira a háborús viszontagságok, mint amazon és a kuruc korszak nyolc esztendejében kisebb a szakadék, melyet a születések hullámvonala mutat. Kétségtelen, hogy a házasságkötések számának alakulásánál erőteljesebb a csökkenés. A háborús zűrzavarok, a nyomasztó bizonytalanság megállítják a templom küszöbén a fiatalságot, mielőtt egy életre szóló kockázatot vállalna magára. A születések száma is csökken ebben az időben, az bizonyos, de nem olyan jelentősen. Hol a kuruc, hol a pestis ijeszt rá néha a városra, de azért az élet nem áll meg. Az emberek szeretnek, születnek és a világ kereke forog tovább.

Amint az összehasonlításból látjuk: Pesten a századfordulót követő négy évben olyan nagy a születések száma, hogy a következő 17 esztendő ezt a rekordot nem tudja utólni. A nagy gyermekáldás előidézésében bizonyára része van a karlócai békét követő bevándorlásnak és optimizmusnak is, de azért nem lehet az egész eredményt tisztára a reménység és az új telepesek javára írni. Számba kell vennünk azt is, hogy a környékről is a pesti, meg a budavári plébániára hordják keresztelni a gyermekeket, mert a környéken nincsen pap, nincsen plébánia és nincsen matrikula. A pesti keresztelési anyakönyvből látjuk pl., hogy 1698-ban és 1699-ben Csabáról, Palotáról, Szentendréről, Kerepesről, Kovácsiból, Óbudáról és Ócsáról is Pestre hozták keresztelni a gyermekeket.

A születések száma a szatmári béke után gyarapszik. A békekötés megadja a nyugodt fejlődés lehetőségét; megindul az építkezés is; megjavulnak a gazdasági viszonyok; könnyebb lesz a megélhetés. Ezt a nagy fordulatot érzi az egész ország és bár újra megszólal az ágyú, a török háború újult erővel fellángol, de az új háború már nem tudja megakasztani a két város fejlődését. Sőt azt lehet mondani, hogy a háborúból valami kevés haszna is van Budának és Pestnek, mert a hadi szükségletek beszerzése fellendíti a pesti piacot is.

A születések statisztikájának számadatai természetesen sokkal világosabb képet adnának a régi Pest és Buda életének egynémely mozzanatáról, ha a modern statisztika finom mérőeszközeivel mérhetnők le ezeknek a harmadfél száz esztendő s számoknak az értékét és jelentőségét. A modern statisztika arányszámokkal, koefficiensekkel dolgozik. A születések és halálozások számát hozzáméri a népesség számához és a két szám egymáshoz való arányát kifejező százalék vagy ezrelék az, amely megmutatja, hogy a város minden száz vagy minden ezer lakójára hány születési vagy halálozási eset jut. Pl. Budapest népesedési statisztikája¹⁾ megtanít rá bennünket, hogy

	minden ezer lakóra jut a házasság- kötésekből	a születések- ből
1890-ben	8.3	34.2
1900-ban	8.8	32.6
1910-ben	9.5	25.5
1920-ban	12.2	22.4
1930-ban	10.9	16.7

Ez pedig azt jelenti, hogy miközben a házasságkötések arányszáma emelkedő tendenciát mutat, addig a születéseké úgy az abszolút számoknál, mint a koefficienseknél következetesen esik. Sajnos, a modern statisztikának ezt a legegyszerűbb és leggyakrabban használt mértékét Buda és Pest harmadfél száz év előtti mozgalmi adatainak feldolgozásánál nem használhatjuk, mert nem ismerjük a harmadfél száz év előtti Buda és Pest népességének számát. Ennek megállapítása még kombináció segítségével is nagyon körülményes és bajos, tekintettel a háborús és járványos állapotokra, meg a népesség folytonos hullámzására, ki és bevándorlására. Annyi valószínűnek látszik, hogy az akkori születések arányszáma ezrelékben kifejezve magas lehetett, mert hiszen még 1881-ben is a túlnyomórészben németlakta Óbuda minden ezer lakójára több mint 40, a Józsefváros minden ezer lakójára több mint 47 és Kőbánya minden ezer lakójára közel 53 születés esett.²⁾

Ha a XVIII. század elején 53-ra tesszük a pesti születési koefficiens, akkor 1709-ben — mikor 112 volt a születések száma — 2113 főnyire kellene

¹⁾ Dr. Illyefalvi I. Lajos: A 60 éves Budapest. 1933.

²⁾ Dr. Illyefalvi I. Lajos: i. m.

kalkulálni Pest város népességét. Már pedig bizonyos, hogy abban az időben jóval kisebb volt a népszám, mert egy adóösszeírásból tudjuk, hogy a kuruc idők alatt a háztartások száma felére csökkent. Ha meg $60^0/_{00}$ -re tesszük a születési arányszámot, még akkor is 2000 főnyi népességgel kellene számolnunk.

Annny bizonyos, hogy magas volt e korban a születési arányszám és ennek oka sok más egyeben kívül az is lehetett, hogy az új házások nagyon fiatalon vették magukra Hymen láncait. Ha ennek ellenére akkoriban viszonylag mégis kisebb volt a mostaninál a házasságkötések száma, ennek az az oka, hogy a nő-lakosság jóval kisebb volt a férfi-lakoságnál. A bevándorlók nagy része meglelt korú férfi; a sok vidékről beszivárgó cseléd lány és munkásnő akkoriban még nem duzzasztotta meg a nő-lakosság számát úgy, mint ma. De nemcsak a 18. században, hanem még a 19. század első felében is Budapesten több a férfi, mint a nő. 1869-ben pl. a főváros minden ezer férfi-lakójára még 910 nő jut, míg 1930-ban már 1189.

Érdekes megfigyelni azt is, hogy a házasságok száma és a születések száma között milyen a kapcsolat és mekkora a spácium. Ha megrajzoljuk egyikének is, másikának is a hullámvonalát, kiderül, hogy a születések grafikus vonala ép azokban a hónapokban esik, melyekben a házasságkötéseké emelkedik. Viszont ha azt nézzük, hogy a házasságkötések száma és a natalitás eseteinek száma között mekkora a különbség: azt tapasztaljuk, hogy az egymást követő évek során meglehetősen szeszélyes a jelzőszámok hullámzása. Ezt a következő táblán figyelhetjük meg legjobban.

Házasságkötések és születések összehasonlító táblája.

Év	P e s t e n		B u d a v á r á b a n	
	Házasság- kötések száma	Szüle- tések	Házasság- kötések száma	Szüle- tések
1700.	73	213	23	85
1701.	61	192	24	94
1702.	76	202	32	121
1703.	45	196	43	96
1704.	39	172	24	134
1705.	21	172	23	119
1706.	24	107	28	97
1707.	30	106	38	95
1708.	25	89	39	97
1709.	20	112	25	79
1710.	15	92	27	77
1711.	33	100	36	58
1712.	43	142	34	75
1713.	48	98	28	61
1714.	38	136	41	97
1715.	48	142	51	90
1716.	68	171	36	95
1717.	94	187	51	117
1718.	117	182	40	90
1719.	89	191	31	88
1720.	84	194	30	92

1700 és 1720 között tehát Pesten a születések száma a legtöbb évben 3—3·5-szerese volt a házasságkötések számának. De voltak esztendőök, mikor csak kétszerese, sőt 1718-ban méféltszerese volt a születések száma a házasságok számának. Ennél sokkal meglepőbb, hogy a kuruc korszak közepe táján annyira összezsugorodott az esküvők száma, hogy a születések száma nyolcszor akkora volt, mint amaz. Budavárában ugyanebben az időben sokkal egyenletesebben alakul a két számsor, ámbár 1704-ben a születések száma hatodfél akkora, mint a házasságkötéseké. Érdekes viszont, hogy Budapesten 1874-ben 5·2, 1880-ban 5·1, 1890-ben 4·1, 1900-ban 3·7, 1910-ben 2·7, 1920-ban 1·8, 1930-ban 1·5 szerese volt a születések száma a házasság- kötésekének. Vagyis a két numerus közötti távolságot mérő jelzőszám annál kisebb, minél jobban nő a házasságok száma és minél erőteljesebben fogy a születések száma.

A pesti plébánia anyakönyveiből összeállítottuk a születési esetek évenként és hónaponként való statisztikáját is.

Születések száma Pesten évek és hónapok szerint 1682. és 1720. között.

Év	Január	Február	Március	Április	Május	Június	Július	Augusztus	Szeptember	Október	November	December	Összesen	Jegyzet
1682 ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
1687 ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	
1688 ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	
1690 ...	—	—	—	—	—	1	—	—	3	10	13	10	37	
1691 ...	5	5	12	19	12	12	9	2	6	8	2	8	100	Pestis.
1692 ...	4	10	5	2	8	5	9	7	5	3	16	7	81	
1693 ...	9	5	4	6	6	8	8	6	6	10	21	18	107	
1694 ...	12	7	9	12	9	6	6	3	6	7	11	11	99	
1695 ...	10	9	7	8	3	10	7	15	17	15	11	119		
1696 ...	12	10	8	9	15	7	6	17	18	16	17	14	149	
1697 ...	15	15	13	15	17	16	10	13	11	23	16	12	176	
1698 ...	18	16	22	13	17	9	13	15	13	24	14	23	197	
1699 ...	20	10	16	16	17	14	13	12	13	17	12	15	175	Béke a törökkel.
1700 ...	17	13	22	16	21	19	25	20	18	16	13	13	213	Új telepések érkeznek.
1701 ...	17	19	20	11	17	12	22	15	21	20	8	10	192	
1702 ...	18	13	17	18	11	16	22	20	18	21	15	13	202	
1703 ...	17	18	13	14	11	14	22	16	25	15	11	20	196	Kuruc korszak Izgalom a kuruc miatt. Himlőjárvány. Összezapás a kuruccal. Nagy nyomorúság. Rabutin kiéhezett serege megjelenik. Pestisfélelem. Pestis. Pestis.
1704 ...	21	17	19	10	17	12	15	8	14	13	12	14	172	
1705 ...	18	18	19	19	12	8	5	10	17	30	9	7	172	
1706 ...	18	9	12	15	5	6	7	5	10	10	—	10	107	
1707 ...	17	12	11	12	6	5	7	5	5	7	8	11	106	
1708 ...	9	14	11	12	6	9	1	8	3	7	6	3	89	
1709 ...	11	6	8	8	8	8	12	13	13	6	10	9	112	
1710 ...	8	12	11	2	4	2	9	12	5	6	14	7	92	
1711 ...	8	6	9	5	9	9	5	7	8	12	11	11	100	
1712 ...	23	17	8	9	13	11	10	8	12	10	7	14	142	
1713 ...	11	10	7	7	4	6	3	7	6	9	18	10	98	
1714 ...	7	10	14	12	11	9	14	14	14	8	6	17	136	
1715 ...	17	11	9	10	5	9	10	11	15	16	17	12	142	
1716 ...	10	7	11	12	21	11	13	14	23	20	14	15	171	29 ház leég.
1717 ...	17	11	6	15	11	11	23	14	27	20	20	12	187	Új török háború.
1718 ...	18	11	12	8	10	15	15	9	22	18	19	25	182	“ “ “
1719 ...	15	12	16	18	17	16	12	21	18	19	14	13	191	
1720 ...	22	16	10	13	12	13	19	10	20	20	17	22	194	

Amint látjuk, 1700. és 1720. között januárban, szeptemberben és októberben született a legtöbb gyermek, a legkevesebb pedig júniusban és májusban.

A XVIII. század eleji Pest első két évtizedének születési statisztikája alapján megállapítottuk a fekunditás gyakoriságának sorrendjét is és talán nem egészen érdekesség nélkül való, hogy a XVIII. század első 21 esztendejében is május volt a szerelem hónapja és a fekundáció szempontjából májust a farsang két hónapja: január és február követte a sorban. Azután pedig november következett, aminek többi közt talán az a magyarázata, hogy november az első téli hónap, amikor szünetel a mezei munka; legrövidebbek a nappalok, hamar köszönt be az este és mivel a szegény ember számára a drágaságok közé tartozott az olajvilágítás: hamarabb tért a város nyugovóra.

Amint látjuk, Pesten a XVIII. század első 21 esztendejében a legtöbb házasságkötés februárban (156), januárban (134) és májusban volt, míg a legtöbb születés januárban (319), szeptemberben (314) és októberben (303). Viszont a fekundáció (koncepció helyett használom) májusban (319), januárban (314), februárban és novemberben. E 21 esztendő alatt a fekunditás májusban ötször, januárban, márciusban és novemberben háromszor érte el a maximumot. Kétségtelen, hogy a lakosság vérmérséklete, az éghajlat, az időjárás és e mellett sok más kisebb-nagyobb ok összejátszásának a következménye, hogy a születések és a fogamzás hónapok szerint való alakulásában olyan nagy a szélsőség. Szél¹⁾ szerint e szélsőség manapság sokkal kisebb, mint volt századokkal ezelőtt és az évszakok szerint különböző időjárástól az ember ma függetlenebb, mint századokkal ezelőtt. Lastrira hivatkozik, ki Firenze templomi anyakönyveiből összeállította a XV—XVIII. századbéli születések statisztikáját és ebből is azokat a szélsőségeket olvassa ki a fogamzások gyakoriságának havonként való statisztikájára nézve, melyeket Közép-Európában s hazánkban ma is megállapíthatunk, t. i. azt, hogy a fogamzások száma rendszerint májusban maximum és szeptemberben minimum.

Általánosságban csakugyan úgy van, mint Szél Tivadar mondja: rendszerint májusban produkálja a maximumot a fekunditás, ami érthető is. A szerelemfakasztó május és a balzsamos tavasz hatása alól a legtöbb ember nehezen szabadul. De vannak egészen rendkívüli kivételek. Ilyen kivétel pl. Budapest. Budapesten 1874-től 1933. végéig, vagyis 60 esztendő közül 40-ben márciusban született a legtöbb gyermek, ami azt jelenti, hogy Budapesten rendszerint nem május a szerelem hónapja, hanem július. Ez a törvényszerűség itt annyira szembeötlő, hogy 1896. és 1916. között, tehát 20 esztendőn keresztül a születések maximuma még kivételképen sem esett más hónapra, mint márciusra, a fogamzás pedig júliusra. Ez alatt a 60 esztendő alatt a születések maximuma áprilisra és májusra csak ötször-ötször, januárra háromszor és szeptemberre kétszer esett, vagyis 60 esztendő alatt május

¹⁾ Dr. Szél T.: Egészségügyi statisztika orvosok és orvostanhallgatók számára. 1930. 84. oldal.

hónapban csak háromszor, januárban és februárban kétszer-kétszer, novemberben egyszer volt a fekundációs maximum.

Vajjon az éghajlat, az időjárás, vagy pedig az emberek változtak-e meg kétszáz esztendő alatt; ki tudná ezt megmondani?

Halálozás.

A kutatás számára a pesti és budavári plébánia halálozási anyakönyvei kínálják a legtöbb érdekességet. Ezekből a vén könyvekből nemcsak azt sikerült megállapítani, hogy harmadfél évszázaddal ezelőtt hányan haltak meg Pesten és Budavárában — hány férfi és hány nő, — hanem a matrikulák elmondják azt is, hogy mily korban haltak meg és milyen betegség pusztította el őket.

Ha lettek volna népszámlálások ebben a korban és ismernők a két város lakóinak számát, akkor kiszámíthatnók azt is, hogy mekkora volt a halálozási koefficiens és mennyivel volt nagyobb 250 esztendővel ezelőtt a halandóság tempója, mint ma. Sajnos, nincsenek pontos adatok a lakosság számáról, de még így is tanulságos az, amit a számok beszélnek.

Jóformán kétszáz esztendőn keresztül állandó csatatér volt Magyarország földje és jó ideig az maradt még Budavár visszafoglalása után is. A seregek vonulását felperzselt falvak és pusztulás mutatta; inség és járvány kísérte. Császári zsoldos, török és kuruc ölte, gyilkolta, fogyasztotta egymást és pusztította, fosztogatta a faluk és városok népét. De a mindenféle betegség, mely nyomon kísérte a hadakozó és átvonuló katonaságot, ép oly félelmetes ellenségnek bizonyult, akár a császár katonája vagy a török. Ölt, gyilkolt ez is, az is és meggyötörte az életbenmaradottakat. A városok utcáin rothadó szeméttől és temetetlen dögtől megfertőzött talaj lehelte magából a mindenféle nyavalyát és halált.

Ezekben az időkben olcsóbb volt az élet, mint a megélhetés és ezeknek a borzalmas időknek »Höfer-jelentései« és »veszteség-listái« azok a halálozási statisztikák, melyeket Pest és Budavár egyházi anyakönyveiből állítottunk össze. Ilyen összeállítás az is, mely itt következik.

Halálozások száma Pesten és Budavárában.

Évben	Pesten	Budavárában	Évben	Pesten	Budavárában
1693.	—	25	1707.	93	143
1694.	—	24	1708.	52	70
1695.	8	28	1709.	91	84
1696.	17	38	1710.	66	92
1697.	2	21	1711.	104	80
1698.	32	43	1712.	210	100
1699.	23	60	1713.	105	88
1700.	106	104	1714.	96	96
1701.	111	97	1715.	137	89
1702.	196	144	1716.	206	205
1703.	151	66	1717.	236	156
1704.	275	268	1718.	147	114
1705.	195	125	1719.	139	195
1706.	165	98	1720.	102	84

Ebben az összeállításban elsősorban az figyelemreméltó, hogy az 1700. év előtti idők halálozási számadatait is magába foglalja. A XVII. század utolsó éveire vonatkozó számok azonban nem egészen megbízhatók és inkább történelmi érdekességük van. Ezeknél sokkal fontosabb és megbízhatóbb adatok azok, melyek az 1700. és 1720. évek közötti időszakra vonatkoznak és precízebben mutatják meg, hogy a halál mekkora rendet vágott a két város lakosságának eleven soraiban.

A halandóság legnagyobb aratása 1704-ben volt, amikor Pesten 275, Budavárában pedig 268 temetésről számol be a plébános. Ebben az esztendőben kivételesen nem a pestis, hanem a himlő grasszált. 1705-ben az duzzasztotta meg a halálozások számát, hogy egy kuruc-összezapás alkalmával 30 polgár maradt a csatatéren. 1706-ban és 1707-ben a nyomor hagyta rajta kezenyomát különösen Pest életén. A nyomasztó szegénységet még tetézi az, hogy 1707. februárjában jelenik meg Rabutin kiéhezett és lerongyolódott serege Pesten és feléli azt a kevés élelemkészletet is, amit a lakosság félre rakott; 1710-től 1712-ig pedig a pestis szedegeti áldozatait. De voltak esztendők, amikor a nagy idő távolságán keresztül meg sem tudjuk magyarázni, hogy mikor miért volt magas, vagy miért volt alacsony a halálozások száma. Egyébként Pesten magas volt a halálozás 1717-ben is, Budavárában pedig 1716-ban és 1719-ben. Ellenben 1708-ban Pestnek az egész esztendő alatt összesen csak 52 halottja volt, vagyis egy-egy hétre átlagosan csak egy temetés esett. A milliós lakójú Budapestnek ma évenként átlagosan 15—16 ezer halottja van (sőt volt esztendő, az 1918-iki, az influenza-járvány esztendeje, mikor kis híján 30.000 volt a halálozások száma), de ezt a nagy számot nem szabad hozzámérni a XVIII. század eleji Pest és Buda halálozási számaihoz. Nem szabad elfelejteni, hogy kicsiny, elenyészően kicsiny volt a régi Pest-Buda és ehhez az elenyészően kicsiny népszámhoz túlon-túl sok volt a halottja. Ha az 1700. és 1720. évek közötti idők halálozási statisztikáját vizsgáljuk, kiderül, hogy a XVIII. század első 21 esztendejében Pesten többen haltak meg mint Budavárában, mert Pesten több az ember és több gyermek születik mint a Várban, de a halálozás tempója viszont Budavárában volt erősebb.

Ugy látszik a vár egészségtelenebb volt abban az időben mint Pest, ámbár az egészségi viszonyok dolgában Pestnek sem túlságosan sok oka lehetett a dicsekvésre. Budapest legegésztelenebb és legszennyesebb része azonban mégis a Rácváros volt. Ha ide egyszer bevette magát a pestis, vagy más járvány : addig odébb nem állott, míg meg nem tizedelte a lakosságot. De a közegészség egyáltalában szomorú viszonyok között leledzett, hadiállapotban volt itt is, ott is. Rablógazdálkodás folyt az egészséggel és pazarlás az étellel. Ez jellemzi az akkori időket, mikor még az ismeretlenebb fogalmak közé tartozott a szappan, melyet a kultúráltabb országokban is csak a XVII. században kezdenek használni mosásra. A mosakodás pedig, különösen a szegény embereknél, a nagyobb fajta fényűzések közé tartozott.

Egyébként úgy látszik, mintha a bölcs természet a nagy gyermekáldással próbálta volna pótolni és ellensúlyozni az életnek és embereknek szörnyű pusztulását és igyekezett megakadályozni a népesség kihalását. Az ember-deficit azonban, mint az e korra vonatkozó népesedési statisztika mutatja, meglehetősen sűrű jelenség.

Természetes szaporodás.

P e s t e n				B u d a v á r á b a n			
É v	Születés	Halálozás	Születési többlet v. hiány	É v	Születés	Halálozás	Születési többlet v. hiány
1700	213	106	+ 107	1700	85	104	— 19
1701	192	111	+ 81	1701	94	97	— 3
1702	202	196	+ 6	1702	121	144	— 23
1703	196	151	+ 45	1703	96	66	+ 30
1704	172	275	— 103	1704	134	268	— 134
1705	172	195	— 23	1705	119	125	— 6
1706	107	165	— 58	1706	97	98	— 1
1707	106	93	+ 13	1707	95	143	— 48
1708	89	52	+ 37	1708	97	70	+ 27
1709	112	91	+ 21	1709	79	84	— 5
1710	92	66	+ 26	1710	77	92	— 15
1711	100	104	— 4	1711	58	80	— 22
1712	142	210	— 68	1712	75	100	— 25
1713	98	105	— 7	1713	61	88	— 27
1714	136	96	+ 40	1714	97	96	+ 1
1715	142	137	+ 5	1715	90	89	+ 1
1716	171	206	— 35	1716	95	205	— 110
1717	187	236	— 49	1717	117	156	— 39
1718	182	147	+ 35	1718	90	114	— 24
1719	191	139	+ 52	1719	88	195	— 107
1720	194	102	+ 92	1720	92	84	+ 8

Ha a születések számát hozzámérjük a halálozások számához, azt látjuk, hogy igaz ugyan, hogy 21 év alatt Pesten 2983 a halottak száma, míg Budavárában csak 2498, de végeredményben Pesten 213 főnyi természetes szaporodást mutat a mérleg, míg Budavárában ez alatt az idő alatt 541 főnyit tesz ki az ember-deficit. Pesten 21 év alatt nyolcszor nőtte túl a halálozások száma a születéseket, Budavárában ugyanez idő alatt 16-szor. Két esetben pedig csak 1—1-gyel hagyta maga mögött a születések száma a halálozásokét. Budavárában tehát 21 év alatt 541 főnyi volt az ember-deficit, pedig ebben a numerusban nem is foglaltatnak benne a pestis-halottak, mert a pestises halottakat 1710-től kezdve Budavárában külön matrikulába könyvelték. Ezt a könyvet azonban sajnos nem sikerült megtalálnom.

Hogy Budavárában nagyobb a halandóság, gondolkozoba ejtő jelenség azért is, mert Budavárában a lakosság nagyobb kontingense előkelőkből, vagyonosokból, jómódúakból és kultúraltakból rekrutálódott. Egyébként a férfi népesség közt több a haláleset, mint a nők között. Ezt nemcsak a fér-

fiak körében akkoriban szokásos kicsapongó élet magyarázza meg, hanem az is, hogy a férfi-népesség sokkal nagyobb, úgyhogy Pesten 20 év átlagában minden tíz nő-halálózásra 15, Budavárában pedig 21 férfi-halálozás jut. A nagy aránytalanságból arra lehet következtetni, hogy Budavár gazdagjai és előkelői: a katonatisztek és a császári hivatalnokok csak ideiglenes állásnak tekintették Budát és asszonyaikat nem is hozták el magukkal. A mai Budapesten különben az egyesítés utáni esztendőben, 1874-ben száz nő-halálózásra 121; 1930-ban pedig 105 férfi-halálozás esett.

Az átlagos életkor.

Ebben az időben jóval kurtább volt az emberi élet és hamarabb halt ki egy-egy generáció mint ma. Nem is csoda, hiszen az emberre a mainál sokkal több ellenség leselkedett, mely siettetette a halált s mely váratlanul, orvul és kíméletlenül tört rá az életre. De kíméletlen volt önmagával szemben maga az ember is. Sem az ára, sem az értéke nem volt akkora az emberi életnek mint ma, de azért jellemző, hogy már a XVII. században is erősen foglalkoztatta a matematikusokat az a kérdés: meddig él a legtöbb ember; mekkora lehet az átlagos élettartam? Az életjáradék-spekuláció adott lendületet ennek a problémának. Francia- és Angolországban, Hollandiában és Olaszországban nagy divatja volt az életjáradék-kötvényekkel való üzérkedésnek. A XVII. század közepén azután — mint Schwartner Márton mondja — »a londoni posztós«: John Graunt, London város heti halálozási jegyzékei alapján oly halandósági táblát szerkesztett, melyben a halálozási esetek számát életkor szerint csoportosítja. Vizsgálódásai során Graunt meglepő éleslátással állapítja meg a törvényszerűségeket, a halálozási lajstromokból kimutatván, hogy sok betegség és baleset állandó irányt tüntet fel, míg mások csökkenő vagy emelkedő tendenciát mutatnak. Megállapítja, hogy a City minden pestisjárvány után két év alatt kipótolja a népesség számában beállott veszteségeket; hogy egyik-másik esztendőben minél jobban grasszálnak a betegségek, annál kevesebb a születés és minél egészségesebb az esztendő, annál több a születés. Kimutatja, hogy több fiú születik mint lány; hogy a vidék születési és halálozási aránya kedvezőbb mint Londoné és kiszámítja, hogy népessége mennyivel gyorsabban duplázódik meg mint az országé¹⁾. Graunt halálozási táblája különben inkább csak feltevéseken alapuló kezdetleges kísérlet, melynek az a legnagyobb értéke, hogy első volt a maga nemében és hogy nem nagyot tévedett abban, hogy az újszülöttek 36%-a az első hat esztendőben hal meg²⁾.

¹⁾ Bárány Lajos: A statisztika története.

²⁾ Natural and political observations mentioned in a following index and made upon the bills of mortality. By Captain John Graunt citizen of London. 1662.

Graunt, ki könyvében részletesen megokolja, hogy miképen jutott arra az eredményre, amelyre jutott : pontos számítást nem is csinálhatott, mert az ő idejében csak a nemet és a fontosabb halálokat tüntették fel a halálozási anyakönyvek, melyekből azonban hiányzott az életkor. Graunt ezt a hiányosságot azzal a megállapítással kerülte meg, hogy kiszámította, hogy a halálozási esetek egyharmada olyan betegségekre esik, melyek főként 4—5 éves gyerekeknél fordulnak elő. Más, ritkábban előforduló betegségeken, kalkulációja szerint, a hat éven aluli gyerekek számának 3%-a hal meg. Az öregek (70 év körüliek) halálozási arányszámára viszont 7%-ot számít. A közbeeső korcsoportok azonban alapelkülű kombinációk.

Graunt fellépésének akkora sikere volt, hogy az emberi élettartam meghatározására vonatkozó kutatásokkal attól fogva a Royal Society kezdett foglalkozni. A Royal Society-nak kapóra jön, hogy Neumann boroszlói lelkész ugyancsak az egyházi anyakönyvekből összeállította Boroszló városnak 1687—1691. évekre vonatkozó halálozási statisztikáját és elküldte Londonba. A halotti anyakönyvekből kimásolt adatok meglehetősen pontos feljegyzéseket adnak az elhaltak koráról is. Ezek a feljegyzések a kalkuláció alapjául azért is alkalmasabbak, mint a londoniak, mert Boroszlónak nem volt bevándorló népessége, mely megzavarhatta volna a számításokat. Neumann adatait dolgozta azután fel Halley, a híres angol matematikus és csillagász, aki elkészítette belőle az első tudományos halandósági táblázatot. Halley első feldolgozása a Royal Society kiadásában jelent meg 1693-ban, tehát körülbelül abban az időben, amikor a pesti és budavári egyházi anyakönyvek első bejegyzései datálódhatnak. Azóta közel harmadfélszáz esztendő telt el. Ma már a nemzedékek kihalási rendjét, a halálozási korcsoportokat a népesség élő korosztályaival kombinálva, valószínűségi számítással kalkulálják ki. Így számították ki azt, hogy pl. 1901-ben Budapesten a kihalási tábla szerint a valószínű életkor férfiaknál 45, nőknél 51 esztendő, míg az 1920—1921. évben férfiaknál 55, nőknél 61 esztendő volt. Húsz esztendő alatt tehát a férfiaknál is, a nőknél is tíz-tíz esztendővel nőtt meg az emberi életkor valószínű határa.

Hogy mennyi lehetett a valószínű élettartam Pesten a XVIII. század első két évtizedében : nem tudjuk, mert nem ismerjük Pest akkori népességszámát és a lakosság életkor szerint való tagozódását. Ellenben nemük szerint is ismerjük korát azoknak, kik az 1700—1720-as évek között haltak meg Pesten. Erről készült az a két összeállítás, mely nemcsak a halálozás tempóját, gyakoriságát mutatja meg, de ez a halálozási statisztika belevilágít a régiek primitív és küzdelmes életébe is. Kiolvashatjuk belőle, hogy aránylag milyen hamar hullottak el az életért és megélhetésért való harcban. Hiszen nagy járványok idején még 60 esztendővel ezelőtt is hatalmas rendet vágott Budapest népességében a halál kaszája, de ezeket a szomorú periodusokat hamarosan felváltotta a fokozatos vagy a gyors javulás időszaka.

A XVIII. század első évtizedeiben azonban a statisztikai táblák nem mutatnak javulást. A láthatatlan ellenség: a mindenféle betegség, a bacillusok temérdeke és a nyomorúság offenzívája hajtja, kergeti a lakosságot a végzet felé.

A halálozási statisztikából azt látjuk, hogy ebben az időben Pesten, de Budavárában is állandóan nagy volt a csecsemő- és gyermekhalandóság. Húsz esztendő átlagában az újszülöttek több mint 24%-a meghal, mielőtt betöltené első évét; és a halottak több mint 43%-a olyan, ki meghalt, mielőtt elérte volna életének ötödik esztendejét; több mint 50% viszont olyan, ki tíz éves még nem volt, mikor meghalt. Tíz és húsz év között enyhül a halálozás tempója, de a produktív kor kezdetén megint erőre kap és 40—45 éves korban éri el a maximumot. Meglepő, hogy a leánygyermekek között erősebb a halálozás, mint a fiúk között. Ha húsz esztendő átlagot veszünk, azt látjuk, hogy a nők között 28% a csecsemő-halott, míg a fiúk között csak 23%; egy évesnél idősebb, de öt évesnél fiatalabb leánygyermek halálozási száma a nőhalottak több mint 22%-át tette, míg ugyane korú fiú-halottak száma csak 14.5%-a a férfihalandóságnak. A 15—20 éves nők halálozási százaléka még mindig sokkal nagyobb, mint az ugyane korban levő férfiaké, ami talán azzal van összefüggésben, hogy a leányok abban az időben korábban mentek férjhez és a gyermekágyi láz és az effajta betegségek sokat elvettek közülük. A serdülés korát különben alacsony halálozási szám jellemzi a fiúknál, de ez az arányszám hirtelen 16%-ra szökik fel a 20—30 év között, amint átlépik a produktív kor határát. A meglett férfiak közül 40—45 éves korban hal meg a legtöbb, utána a 25—30 éves korúak következnek a szomorú sorban. Ezekről informálnak a következő oldalakon levő táblák.

Ha nem a húsz esztendő összevont eredményeiből kalkulált átlagszámokat vizsgáljuk, hanem az egyes évek eredményeit külön-külön: nagy eltolódásokra bukkanunk. A járványos esztendőkben a felnőttek halálozási százaléka nagyobb arányszámmal szerepel, mint az úgynevezett normális esztendőkben, amikor viszont a csecsemő- és gyermekhalálozás percentje ugrik fel megdöbbenő magasságokig. Így pl. 1701-ben az összes halálozások számának több mint felét, 51.4%-át tették ki a csecsemőhalálozások; az 1—5 év közötti gyermekek halálozása pedig 9%-kal szerepel, vagyis a kettő együtt több mint 60%. Ez a nemzedék tehát jóformán még meg sem kezdte az életet és már több mint fele elpusztult. Ezzel szemben pl. az 1705. évben a fiú-csecsemőhalottak százaléka csak 10.8%, ellenben a 20—25 éveseké 17.7% és a 25—55 éves közötti korcsoportok halálozási percentszámai 6 és 10% között mozognak.

Érdekes képet kapunk, ha az 1700. és 1720. közötti évek halálozási korcsoportjainak alakulását mutató grafikon mellé hozzárajzoljuk Budapest 1930. évi halálozási korcsoportjainak hullámvonalát.

Pest és Budavár halandósága korcsoportok szerint abszolút számokban.

Kor	P e s t																	B u d a										
	1701	1702	1703	1704	1705	1706	1707	1708	1709	1710	1711	1712	1713	1714	1715	1716	1717	1718	1719	1720	1706	1707	1708	1709	1710	1711	1712	1713
Fi.																												
0—1 éves ..	28	31	34	36	14	27	8	6	19	12	14	10	17	13	24	23	33	17	8	13	18	19	9	12	7	8	9	
1—5 ..	5	23	21	21	16	14	8	2	11	4	6	10	14	7	12	17	20	15	7	17	16	16	2	11	4	4	5	
5—10 ..	—	11	5	11	3	6	3	1	2	—	3	14	8	5	9	7	6	1	1	9	4	4	—	8	2	2	5	
10—15 ..	1	3	2	3	2	2	2	3	2	—	2	6	—	1	1	2	3	2	2	—	2	3	3	1	1	1	2	
15—20 ..	3	—	1	3	3	2	2	—	2	1	2	6	—	1	1	2	3	2	2	—	4	1	1	1	1	1	2	
20—25 ..	2	7	3	32	23	4	3	1	4	2	2	3	—	4	5	17	10	8	3	5	3	6	2	3	3	6	2	
25—30 ..	5	2	3	20	11	3	2	3	3	5	1	8	1	5	2	20	14	10	5	3	3	15	3	7	4	8	3	
30—35 ..	2	12	5	13	11	1	3	1	2	2	2	4	—	2	2	9	9	4	6	—	8	8	—	4	2	4	4	
35—40 ..	—	2	1	6	7	6	5	1	2	2	5	15	—	5	2	8	14	10	3	7	2	16	9	4	4	5	4	
40—45 ..	5	6	4	6	10	2	5	2	3	4	4	7	1	4	3	6	15	15	7	1	1	6	3	5	1	4	4	
45—50 ..	—	—	1	7	8	4	1	2	2	1	6	—	—	1	2	8	7	6	5	6	4	5	2	4	4	4	2	
50—55 ..	1	1	—	4	13	2	3	1	2	—	1	6	2	2	5	4	8	3	1	4	—	2	2	3	3	4	1	
55—60 ..	—	—	1	3	2	—	—	1	2	—	2	5	3	—	1	2	1	2	3	2	2	4	3	3	4	1	1	
60—65 ..	—	4	1	3	3	1	—	—	2	1	4	—	—	—	2	1	2	3	—	3	—	—	3	3	1	1	1	
65—70 ..	—	1	—	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	3	—	1	—	3	—	—	—	1	2	1	1	—	
70—75 ..	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	1	3	1	2	—	1	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	1	
75—80 ..	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	1	—	
80—85 ..	1	—	—	—	1	—	—	1	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	
85— ..	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	1	1	—	1	—	—	—	2	—	1	—	—	—	1	—	—	—	
Ismeretlen ...	1	1	2	2	2	—	1	—	—	1	1	1	1	—	3	2	9	—	8	3	2	—	4	2	12	4	4	16
Összesen ..	55	104	84	173	180	76	50	24	57	37	60	114	53	57	78	128	155	95	80	60	59	105	43	61	59	53	60	59
Nő.																												
0—1 éves ..	29	35	28	28	17	28	7	11	15	15	13	9	8	12	17	23	17	7	9	10	16	10	9	7	9	6	7	
1—5 ..	5	23	17	31	16	29	6	3	10	2	8	17	19	4	17	16	12	10	19	9	12	11	2	7	6	4	8	
5—10 ..	—	6	7	14	2	12	3	4	1	2	5	10	7	1	5	4	2	6	3	4	2	1	1	5	1	4	1	
10—15 ..	2	1	—	4	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	3	—	2	2	—	—	—	—	—	2	2	—	—	
15—20 ..	1	4	1	3	3	—	2	—	—	—	8	—	—	—	3	—	3	3	4	—	1	1	1	1	1	1	1	
20—25 ..	2	2	3	1	1	2	3	—	1	2	3	3	1	2	1	3	6	3	3	1	1	1	1	—	—	—	—	
25—30 ..	2	2	1	2	3	4	—	3	1	2	7	2	3	—	3	11	4	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
30—35 ..	4	5	1	5	7	2	4	—	—	3	4	2	1	2	3	4	3	2	4	3	2	2	2	2	2	2	1	
35—40 ..	—	2	—	4	3	—	2	2	1	—	9	2	2	2	2	7	6	4	4	4	4	4	4	4	4	4	1	
40—45 ..	3	2	1	3	3	—	2	2	2	3	5	8	2	4	2	7	6	3	1	2	2	2	1	1	1	2	2	
45—50 ..	1	3	—	2	4	—	2	4	1	1	3	3	2	2	5	3	1	2	2	2	2	1	2	1	2	2	2	
50—55 ..	2	2	1	1	1	3	2	3	1	1	3	1	2	4	2	6	7	6	2	2	2	2	1	—	—	—	—	
55—60 ..	—	—	1	1	—	1	4	—	1	2	1	1	1	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	
60—65 ..	—	—	2	1	3	—	—	—	—	—	1	1	1	—	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	
65—70 ..	—	2	—	1	1	—	1	—	—	—	2	1	—	1	—	2	—	—	—	1	—	1	—	—	—	1	1	
70—75 ..	2	—	1	1	—	—	1	2	1	1	—	2	1	1	—	2	1	—	1	—	—	2	—	1	—	—	1	
75—80 ..	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
80—85 ..	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	1	1	1	—	2	—	—	—	—	—	—	1	
85— ..	1	—	3	—	—	2	—	—	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	
Ismeretlen ...	1	2	—	—	—	3	1	—	—	—	1	—	1	—	1	—	4	2	1	2	1	—	1	—	—	3	1	2
Összesen ..	56	92	67	103	65	89	43	28	34	29	44	96	52	39	59	78	81	52	59	42	39	38	27	23	33	27	40	29
Együtt.																												
0—1 éves ..	57	66	62	64	31	55	15	17	34	27	19	25	25	41	46	50	24	17	23	34	29	18	19	16	14	15	16	
1—5 ..	10	46	38	52	32	43	14	5	21	6	14	27	33	11	29	33	32	19	34	16	29	27	4	15	17	8	27	
5—10 ..	—	17	12	25	5	18	6	5	3	2	8	24	15	6	14	11	8	7	12	4	6	5	1	7	3	9	1	
10—15 ..	3	4	2	7	2	2	5	2	2	5	15	1	3	5	1	2	3	2	1	2	1	1	1	2	3	2	2	
15—20 ..	4	4	2	6	6	3	2	—	2	1	3	14	—	4	1	5	3	4	5	—	4	1	1	2	3	2	3	
20—25 ..	4	9	6	33	24	6	6	1	4	3	4	6	1	6	6	20	16	11	6	6	4	17	5	5	4	7	4	
25—30 ..	7	4	4	22	14	7	2	3	6	6	3	15	3	8	2	23	25	14	8	5	4	19	2	5	7	6	10	
30—35 ..	6	17	6	18	18	3	7	1	2	2	5	8	2	3	4	12	13	10	6	10	1	9	2	5	4	7	4	
35—40 ..	—	4	1	10	10	6	7	3	2	3	5	24	2	7	4	10	17	11	4	9	4	20	11	7	5	4	6	
40—45 ..	8	8	5	9	13	2	7	4	6	7	9	15	3	8	5	13	21	19	11	2	7	7	2	5	6	2	8	
45—50 ..	2	3	1	9	12	6	5	2	2	1	7	14	7	3	4	13	10	7	7	2	10	2	5	6	6	5	6	
50—55 ..	3	3	1	5	14	5	5	4	2	1	2	9	3	4	9	6	14	10	7	6	2	3	3	3	4	1	3	
55—60 ..	—	2	4	2	1	5	2	—	—	—	4	6	1	3	1	1	2	1	3	2	3	4	1	1	2	1	2	
60—65 ..	—	4	3	4	6	1	—	—	2	1	4	1	1	—	3	—	—	3	1	—	—	—	—	—	1	1	1	
65—70 ..	—	3	—	3	1	—	1	—	1	—	—	3	1	—	—	4	2	1	1	2	—	—	—	—	—	—	2	
70—75 ..	2	—	1	1	—	—	4	2	1	1	1	5	2	3	—	4	2	1	1	2	—	—	—	—	—	—	2	
75—80 ..	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	
80—85 ..	2	1	—	—	2	—	—	—	1	—	1	1	—	1	—	1	1	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	
85— ..	1	—	3	1	1	—	—	—	1	—	1	1	—	1	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
Ismeretlen ...	2	3	2	2	2	3	1	1	—	—	1	1	2	1	—	3	6	11	2	10	4	2	—	5	2	12	7	5
Összesen ..	111	195	151	275	195	165	93	53	91	68	104	210	105	96	137	206	236	147	139	102	98	143	70	84	92	80	100	

Pest és Budavár halandósága kor-

K o r	P e s t									
	1701	1702	1703	1704	1705	1706	1707	1708	1709	1710
Fi.										
0—1 éves	51-0	29-8	40-5	20-8	10-8	35-6	16-0	25-0	33-3	32-5
1—5	9-1	22-1	25-0	12-1	12-3	18-5	16-0	8-3	19-3	10-8
5-10	—	10-6	5-9	6-4	2-3	7-9	6-0	4-2	3-5	—
10-15	1-8	2-9	2-4	1-7	1-5	2-6	6-0	8-3	1-8	5-4
15-20	5-5	—	1-2	1-7	2-3	2-6	—	—	3-5	2-0
20-25	3-6	6-7	3-6	18-5	17-7	5-3	6-0	4-2	7-0	5-4
25-30	9-1	1-9	3-6	11-6	8-5	3-9	4-0	12-5	5-3	13-5
30-35	3-6	11-5	5-9	7-5	8-5	1-3	6-0	4-2	3-5	5-4
35-40	—	1-9	1-2	3-5	5-4	7-9	10-0	4-2	3-5	5-4
40-45	9-1	5-8	4-7	3-5	7-7	2-6	10-0	8-3	5-2	10-8
45-50	1-8	—	1-2	4-0	6-1	5-3	2-0	8-3	3-5	2-7
50-55	1-8	1-0	—	2-3	10-0	2-6	6-0	4-2	3-5	—
55-60	—	—	1-2	1-7	1-5	—	2-0	8-3	—	—
60-65	—	3-8	1-2	1-7	2-3	1-3	—	—	3-5	2-7
65-70	—	1-0	—	1-2	—	—	—	—	1-8	—
70-75	—	—	—	—	—	—	6-0	—	—	—
75-80	—	—	—	—	—	2-6	2-0	—	—	—
80-85	1-8	—	—	—	0-8	—	—	—	1-8	—
85—	—	—	—	0-6	0-8	—	—	—	—	—
Ismeretlen	1-8	1-0	2-4	1-2	1-5	—	2-0	—	—	2-7
Összesen	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0
Nő.										
0—1 éves	51-7	38-0	41-8	27-4	26-2	31-5	16-3	39-3	44-1	51-7
1—5	8-9	25-0	25-3	30-4	24-7	32-7	13-9	10-8	29-4	6-9
5-10	—	6-5	10-4	13-7	3-1	13-5	6-9	14-3	2-9	6-9
10-15	3-6	1-1	—	3-9	—	—	4-7	—	2-9	—
15-20	1-8	4-3	1-5	2-9	4-6	1-1	4-7	—	—	—
20-25	3-6	2-2	4-5	1-0	1-5	2-2	6-9	—	—	3-4
25-30	3-6	2-2	1-5	2-0	4-6	4-5	—	—	8-8	3-4
30-35	7-1	5-4	1-5	4-9	10-8	2-2	9-3	—	—	—
35-40	—	2-2	—	3-9	4-6	—	4-7	7-1	—	3-4
40-45	5-3	2-2	1-5	2-9	4-6	—	4-7	7-1	5-9	10-3
45-50	1-8	3-2	—	2-0	6-2	2-2	9-3	—	3-0	—
50-55	3-6	2-2	1-5	1-0	1-5	3-4	4-7	10-7	—	3-5
55-60	—	—	1-5	1-0	—	1-1	9-3	—	—	3-5
60-65	—	—	3-0	1-0	4-6	—	—	—	—	—
65-70	—	2-2	—	1-0	1-5	—	2-3	—	—	—
70-75	3-6	—	1-5	1-0	—	—	2-3	7-1	3-0	3-5
75-80	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
80-85	1-8	1-1	—	—	1-5	—	—	—	—	—
85—	1-8	—	4-5	—	—	2-2	—	—	—	3-5
Ismeretlen	1-8	2-2	—	—	—	3-4	—	3-6	—	—
Összesen	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0
Együtt.										
0—1 éves	51-4	33-8	41-0	23-3	15-9	33-3	16-2	32-7	37-3	41-0
1—5	9-0	23-6	25-2	18-9	16-4	26-1	15-1	9-6	23-1	9-1
5-10	—	8-7	7-9	9-1	2-6	11-0	6-4	9-6	3-3	3-0
10-15	2-7	2-0	1-3	2-5	1-0	1-2	5-4	3-8	2-2	3-0
15-20	3-6	2-0	1-3	2-2	3-1	1-8	2-1	—	2-2	1-5
20-25	3-6	4-6	4-0	12-0	12-3	3-6	6-4	1-9	4-4	4-6
25-30	6-3	2-0	2-6	8-0	7-2	4-3	2-1	5-8	6-6	9-1
30-35	5-4	8-7	4-0	6-6	9-2	1-8	7-5	1-9	2-2	3-0
35-40	—	2-0	0-7	3-6	5-1	3-6	7-5	5-8	2-2	4-6
40-45	7-2	4-1	3-3	3-3	6-7	1-2	7-5	7-7	6-6	10-6
45-50	1-8	1-5	0-7	3-3	6-2	3-6	5-4	3-8	2-2	1-5
50-55	2-7	1-5	0-7	1-8	7-2	3-1	5-4	7-7	2-2	1-5
55-60	—	—	1-3	1-4	1-0	0-6	5-4	3-9	—	1-5
60-65	—	2-0	2-0	1-4	3-1	0-6	—	—	2-2	1-5
65-70	—	1-5	—	1-1	0-5	—	1-1	—	1-1	—
70-75	1-8	—	0-7	0-4	—	—	4-3	3-9	1-1	1-5
75-80	—	—	—	—	—	1-2	1-1	—	—	—
80-85	1-8	0-5	—	—	1-0	—	—	—	1-1	—
85—	0-9	—	2-0	0-4	0-5	1-2	—	—	—	1-5
Ismeretlen	1-8	1-5	1-3	0-7	1-0	1-8	1-1	1-9	—	1-5
Összesen	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0

Ugyanazon évben született egyének közül 25 év alatt elhaltak száma Pesten.

A születés éve	A születések száma		A z e l h a l á l o z á s é v e
	1700	1701	
	1702	1703	
	1704	1705	
	1706	1707	
	1708	1709	
	1710	1711	
	1712	1713	
	1714	1715	
	1716	1717	
	1718	1719	
	1720	1721	
	1722	1723	
	1724	1725	
	1726	1727	
	1728	1729	
	1730		
Összesen			

A) Abszolút számokban.

1700		213	40	7	17	6	8	3	5	2	—	—	1	3	—	2	1	1	—	1	1	—	1	—	1	—	2	3	—	—	—	102
1701		192	—	57	21	14	11	4	4	—	1	—	1	3	1	—	—	—	1	1	2	—	—	—	1	1	2	—	2	—	—	125
1702		202	—	—	66	17	6	5	5	2	2	1	1	4	—	—	3	—	—	1	1	—	1	2	1	1	—	3	5	—	—	126
1703		196	—	—	—	62	27	11	8	4	—	1	—	2	5	—	1	1	—	—	1	—	1	—	1	—	1	—	2	6	—	135
1704		172	—	—	—	—	64	12	13	3	—	1	1	4	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1	—	—	—	1	3	1	3	112
1705		172	—	—	—	—	—	31	17	5	1	1	2	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	3	1	68

B) Százalékokban.

1700		213	18.8	3.3	7.8	2.8	3.8	1.4	2.4	0.9	—	—	0.5	0.5	1.4	—	0.9	0.5	0.5	—	0.5	—	0.5	—	0.5	—	1.4	—	—	—	—	47.9
1701		192	—	29.6	10.9	7.3	5.7	2.1	2.1	—	0.5	—	—	1.6	0.5	—	—	—	—	0.5	0.5	1.1	—	0.5	—	0.5	1.1	—	1.1	—	—	65.1
1702		202	—	—	32.6	8.4	2.9	2.5	2.5	1.0	1.0	0.5	0.5	2.0	—	—	1.5	—	—	0.5	—	0.5	—	0.5	1.0	0.5	—	1.5	2.5	—	—	62.4
1703		196	—	—	—	31.6	13.8	5.6	4.1	2.1	—	0.5	—	1.0	2.6	—	0.5	0.5	0.5	—	0.5	—	0.5	—	0.5	—	0.5	—	1.0	3.1	—	68.9
1704		172	—	—	—	37.2	7.0	7.5	1.7	—	—	0.6	0.6	2.3	—	—	0.6	—	—	0.6	0.6	—	—	0.6	—	—	—	0.6	1.7	0.6	1.7	65.1
1705		172	—	—	—	—	—	18.0	9.9	2.9	0.6	0.6	—	1.2	1.7	0.6	—	—	—	—	—	—	—	—	0.6	—	—	—	1.2	7.0	6	39.6

Ezen a képen frappánsan mutatkozik meg, hogy manapság a csecsemő- és gyermekhalandóság félakkora, mint volt a XVIII. század első két évtizedében és a halálozások gyakoriságát mutató vonal szabályos, lassú emelkedéssel éri el a 60—65 évesek korcsoportjánál a maximális magasságot. Viszont a XVIII. század eleji Pest halálozási hullámvonala a gyermek- és csecsemő-halálozást figyelmen kívül hagyva, a 25—30 évesek korcsoportjánál éri el a legnagyobb magasságot. Utána esik a hullámvonal, hogy aztán a 40—45 évesek korcsoportjánál ismét a magasba lendüljön.

A mai budapesti ember legtöbbje tehát 60—65 éves korában éri el az életnek azt a stációját, amelyen túl már minden esztendő — ajándék; míg a régiek 40—45 éves korukban érték el ezt az időt, de a nagy többségnek nem adatott meg még az sem, hogy idáig jusson, mert akik szerencsésen átéltek a gyermekkort, azoknak jórésze 25—30 éves korában pusztul el.

A XVIII. század elején a nemzedékek egy-egy korcsoportjának kihalási rendjét — mint már említettük — nem tudjuk precízen megállapítani, mert hiányzik hozzá a modern statisztika adattára. Mégis megpróbáltuk kiszámítani, hogy a régi Pest egy-egy új nemzedéke hová jut 25 esztendő alatt; hány hal meg és hány marad meg belőle, aki 1700-ban, vagy a rákövetkező négy esztendő alatt született. Bizonyára sok hiányossága van ennek a próbálkozásnak és kísérletnél nem is akar egyéb lenni. Az az ötesztendő keret, melynek nemzedékeit megfigyeljük, olyan időszak, mely felerészben már a kuruc időszakba esik, amikor tudvalevően megszűnik az új telepések beszivárgása. Pest zárt területté lesz és az exkluzivitás nagyon alkalmas rá, hogy megbízható eredményekhez jussunk.

Ez a tábla azt mutatja, hogy 1700-ban, mikor az erős bevándorlás és a születések nagy számát még a környékről keresztelésre behozott gyermekek is növelik: a 213 újszülött gyerek közül 25 év múlva még 111 gyerek (52·1%) él. Ellenben az 1703-ban született 196 gyerek közül egy negyedszázad múlva már csak 61 (31·1%) él. Az 1701-ben született nemzedékből 47·8%; az 1702-ben született gyermekek közül 46·2%; az 1704-ben született gyermekek közül pedig 49% halt meg az *első három esztendő* alatt. Volt idő, nem is nagyon régen, mindössze 60 esztendővel ezelőtt, mikor még a gyermekhalandóság arányszáma nagyon közel járt, sőt néha maga mögött hagyta a XVIII. század-eleji pesti arányszámokat. 1874-ben pl. ezer újszülött közül 349 halt meg, mielőtt betöltötte volna az első esztendőt. 1880-ban 272 halt meg idő előtt, de 1930-ban ezer újszülött közül már csak 141 halt meg, mielőtt betöltötte volna az első esztendőt. A két szám közötti különbség jelzőszáma annak a hatalmas küzdelemnek, melyet az orvostudomány, a modern közigazgatás a gyermekbetegségek ellen folytat. A harc eredménye nem kétséges. A tudomány lépésről-lépésre szorítja vissza a csecsemő és a gyermek nagy ellenségeit. Az utolsó ötven esztendő alatt 50%-kal csökkent Budapesten a csecsemő-halandóság, de ezt megelőzőleg kétszáz esztendeig változatlan maradt.

Az élet ára.

Nehéz összemérni a mai városi ember életét azével, aki a XVIII. század elején Budát és Pestet lakta. A modern technika tömérdek vívmányát kihasználó, kényelmes lakáshoz szokott, autón és repülőgépen utazó, mozi-drámákban és rádióban gyönyörködő, gondolatait dróttalan távirón és távolbárlató gépen közvetítő mai ember életét mikép is lehetne összemérni Buda és Pest primitív életet élő és primitív viszonyok között élő harmadfél száz év előtti népével. A két életszínvonal közötti különbség természetesen megmutatkozik a demográfia jelzőszámain is. Így a viszonylag normálisnak mondható 1720-as esztendőben a férfiak átlagos halálozási kora 27 év 5 hónap és 6 nap volt, míg 1930-ban már 42 esztendőnél is több. Ha azonban a XVIII. század járványos betegségektől tarkított első húsz esztendejének halandósági adatait vizsgáljuk kiderül, hogy abban a korszakban csaknem tíz évvel kisebb, vagyis csak 18 év 9 hónap és 10 nap volt az átlagos halálozási kor. Ez a jelzőszám 150 esztendőn keresztül hol javul, hol romlik, de a Pest, Buda és Óbuda egyesítését követő járványos esztendőben: 1874-ben még mindig alig nagyobb 21 esztendőnél és csak a világháborút megelőző években, 1911—1912-ben éri el a 33 és fél esztendőt Budapesten az átlagos halálozási kor.¹⁾ Annyi bizonyos, hogy a három város egyesülésekor Budapest egészségügyi tekintetben még mindig meglehetősen gyengén állott. De az utolsó 60 esztendő alatt 60%-kal esett a halálozási koefficiens, ami azt jelenti, hogy míg 1874-ben a főváros minden ezer lakójára 43 halálozás jutott, addig 1932-ben már 17·1% volt a halálozási arányszám, ma pedig még kevesebb; viszont a valószínű élettartam az utolsó 30 esztendő alatt (1900—1901-től 1930—1931-ig), mint említettük, a férfiaknál 45 esztendőről 55-re, a nőknél pedig 51-ről 61 esztendőre emelkedett.²⁾ Harminc esztendő alatt tehát tíz évvel nőtt meg a budapesti ember élete. Vajjon mibe került ez a tíz esztendő, amennyivel a mai ember tovább él, mint a régiek? Mi az ára azoknak a ráadás esztendők-

¹⁾ Dr. Pickler J. Gyula: »A népesség« című tanulmánya »A 40 éves Budapest« című munkában.

Dr. Illyefalvi I. Lajos: »A székesfőváros multja és jelene grafikus ábrázolásban« című munkájában az átlagos halálozási korok ezek:

	Férfiaknál	Nőknél
1880-ban	24 év 1 hó	22 év 10 hó
1890-ben	27 « 7 «	28 « — «
1910-ben	32 « 10 «	33 « 8 «
1930-ban	42 « 8 «	45 « 2 «

²⁾ Dr. Illyefalvi I. Lajos: A székesfőváros multja és jelene grafikus ábrázolásban. Innen vesszük ki, hogy a valószínű élettartam

	férfiaknál	nőknél
1900—1901. években átlagban	45 év 1 hó	52 év
1930—1931. « «	55 « 5 «	61 év 1 hó

nek, amelyeket sikerült elkaparítani a halál elől? Mennyi pénz, mennyi munka, agyvelő, tudás, ötlet, energia kellett ahhoz, hogy Pest-Budából Budapest legyen és 30 esztendő alatt 10 évvel nőjön meg az emberi élet hossza?!

Budapest tulajdonképpen ez alatt az utolsó három évtized alatt lett nagyváros és nőtt bele az igazi modern nagyvárosok sorába. A pesti oldalon girbe-görbe, szegényes kis utcák helyébe nagyszerű sugárutakat, körutakat építettek a város-szabályozók és pompás emeletes házak állanak ma ott, ahol 30—40 esztendővel ezelőtt még földszintes viskók éktelenkedtek. Nem volt sem rendes csatornahálózat, sem modern vízszolgáltatás Pesten. Ma szinte nehéz elhinni, hogy a főváros jórésze 1899. májusáig tífuszos, szüretlen vízzel oltotta a szomját és csak a pusztító tifusz-járvány és a kolera kényszerítette ki a főgyűjtő-csatorna és a káposztásmegyeri vízmű megépítését, mely csak 1904. májusában kezdte meg a vízszolgáltatást. Szinte lépésről-lépésre kimutatható: mint csökken rohamosan az öldöklő járványos betegség ereje, abban az arányban, amint egy-egy városrészben a vízmű és a csatornahálózat egy-egy újabb szakasza elkészül. A kötelező himlőoltás megtöri a himlő-járvány hatalmát is; az egészséges lakások építésével és a lakásinség enyhítésével nagyot esik a tuberkulózis-halandóság. Kórházak és szanatóriumok épülnek, ingyenes rendelőintézetek keletkeznek és a közel 19 ezer ágygal rendelkező 86 köz- és magánkórházban, szanatóriumban, klinikán és egyéb gyógyintézetben 1933-ban összesen 232 ezer beteget gyógyítottak. A Poliklinikán és a Charitén 280 ezer új és régi beteg számára rendeltek, míg az Országos Társadalombiztosító Intézet 3 és fél millió rendelőt könyvelt el egy esztendő alatt. A kötelező munkásbiztosítás kiépítése óta minden munkás orvosi és gyógyszer-segítségben részesül. Ennek az az eredménye, hogy Budapest gyárvárosában, Kőbányán, melynek 1874-ben minden ezer lakójára több mint 44 (sőt volt olyan hónap, hogy 50-nél is több) halálozás esett, 1932-ben már a koefficiens alatta van a 12-nek, vagyis Kőbánya közegészségügye annyira javult, hogy a város tíz kerülete közül az utolsó helyről a negyedik helyre került és csak a Belváros, a Lipótváros és az I. kerület van előtte. Negyedfélezer orvos vigyáz a város egészségére és bár elszenvedtük a rettenetes világháború minden szenvedését és végigéltük a háború utáni gazdasági válság minden fajtáját, de az idegörlő lelki és gazdasági megpróbáltatások ellenére, melyeken keresztül idáig jutottunk: 30 év alatt mégis megnőtt tíz esztendővel a budapesti ember élete.

Ennek a nagyszerű eredménynek azonban nemcsak az a magyarázata, hogy közben kiépültek a közegészségügyi intézmények, hanem az is, hogy az időelötti halál ellen való küzdelem ma sokkalta hathatósabb és tökéletesebb, mint volt régen. Ha csak az utolsó 50 esztendőt vesszük: Koch Róbert 1882-ben fedezte fel a tuberkulózis és 1883-ban a kolera bacillusát. 1884-ben Löffler a difteritisz és Nikolaier a tetanusz bacillusát. 1892-ben Pfeiffer

az influenza bacillusát és 1893-ban Behring a difteritisz oltószerumát; 1904-ben Jersin a pestis bacillusát, 1905-ben Saudinn és Hoffmann a szifilisz bacillusát, 1910-ben Ehrlich és Hata a szifilisz szérumát; 1923-ban Banting és Macleod az inzulint, 1924-ben Frosch a száj- és körömfájás kórokozóját fedezte fel. Pasteur kimutatja a baktériumok szerepét az erjedésnél és felfedezi a veszethez ellen való beoltást. Semmelweis Ignác pedig bebizonyítja, hogy a gyermekágyi láznak és sebfertőzésnek a tisztatlanság az oka.

Ezek voltak az utolsó évszázad hősei, mert ezek, ha teljesen le nem is győzték, de egyik-másik támadási területen harcképtelenné tették a halált. A világ nagy tudósai fedezéküknek legtitkosabb rejtékhelyein kutatták fel a kórokozókat és semmisítették meg az emberi élet és egészség rettenetes ellenségeit. Már nem is defenzíva, hanem offenzíva a tudósok harca. Az orvostudomány összefogott az egészségügyi közigazgatással és millió meg millió életet mentett meg. A mérleg egyenlege pedig az, hogy az utolsó 30 esztendő alatt több mint 10 évvel nőtt meg a valószínű élettartam átlaga Budapesten. A tudomány nem aratott teljes győzelmet; betegség és járvány van ma is, de megfékezte a gyilkos kórok erejét. Az élet határát pedig kitolta tíz esztendővel.

Nagy munka volt ez és nagy az eredmény is, mert a 70-es és 80-as esztendőkhöz voltak évek, amikor a himlő-betegek közül minden második-harmadik; a hasi hagymázás betegek közül némelyik esztendőben minden harmadik-negyedik; a vörhenyesek közül (1881-ben és 1885-ben) minden ötödik; a croup-difteriások közül átlag minden második belehalt betegségébe¹). Még mindig félelmetes ellensége az embereknek a tüdővész és a gyermekek bélhurutja, de ezeknek az ereje is meggyengült. Az influenzának is kevesebb az áldozata, mint régen és csak a vörhenyyel nem bír az orvostudomány. Viszont a nem fertőző betegségek közül évről-évre több áldozatot szed a szívbaj és a rákbetegség.

Ezeket pedig azért mondtuk el, hogy Budapest mai egészségügyi viszonyaival szembeállíthassuk a harmadfél száz év előtti állapotokat. A két város vízellátása és lakásviszonyai összehasonlíthatatlanul rosszabbak voltak akkor, mint a múlt század hetvenes éveiben, amikor a járvány és halálozási statisztika számadatai nagyon szomorú dolgokat beszélnek. Pest is, Buda is főként azt a Duna-vízet itta, mely a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben pusztító tífusz-járványokat támasztott. A lakások nagy része, különösen a török uralom után következő két évtizedben nagyon rossz állapotban volt. A házak, melyeknek legtöbbje nem volt alapincézve, egészségtelenek s különösen a Várban a nedvesség a talajból felszívódott a falba, melyen kivirágzott a penész. Ezek a nedves és penészes helyiségek pedig nagyon alkalmasak voltak a tüdővész terjesztésére. A köztisztasági viszonyok

¹) Dr. Thirring Gusztáv: Budapest félszázados fejlődése 1873—1923. (Budapest Székesfővárosi Statisztikai Hivatal kiadása).

sem lehettek ideálisak. A piszok és szemét az utcán és udvaron hevert és rothadó gőze megrontotta a levegőt, amelyet a lakosság belélegzett. Pesten keresztül nyílt, úgynevezett vizesárok folyt végig; a rothadó szennyet ez vitte a Dunába. Tavasszal és ősszel ez az árok gyakran megtelt esővízzel és hólével; kánikulában azonban kiszáradt és a legyek és bogarak milliárdjai dúskáltak benne. A Várban még rosszabb volt a helyzet. A Várban ugyanis nem volt ilyen árok és az emberi, meg az állati piszkot, szennyvizet kanális híján vagy azok a középkori emeletes-pincék nyelték el, melyekkel telistele van a Várhegy mésztufa teste, de a szennyvizeknek lefolyókat csináltak a Krisztina-felőli hegyoldalon is. Az akkoriak, úgy látszik, nem nagyon törődtek a bűzzel, mely megfertőzte a levegőt, különben nem tűrték volna, hogy a mészárosok vágóhídja Nagy-Boldogasszony templomának közvetlen közelében, a városházzal szemben, a mai Szentháromság-utca közepén rontsa a levegőt.

Hátrányosan befolyásolta különösen a régi Pest egészségügyi viszonyait, hogy a mai Belváros, azaz a régiek egész Pestje körül volt véve kisebb-nagyobb mocsarakkal és posványos gázlókkal. A történetírók azt állítják, hogy Aquincum virágzása idejében a zabolátlanul kanyargó Dunának nem a mai volt a medre és a mai Belváros, mely valamikor Duna-sziget volt, kis magaslatot jelent a ferenciek temploma körül. Ennek az állapotnak az emlékei voltak azok a mocsarak, melyekkel még a Hunyadiak korában is tele volt Pest környéke¹⁾, de amelyeknek bővében volt még Pest városa a XVIII. század első felében is. Voltak állandó mocsarak és voltak pocsolyák, melyeket tavaszi áradások után a Duna hagyott ott a homokbuckák gödreiben, a mai Lipót-város hátán. Ezekben is megtermett a nád. Hogy sok mocsár lehetett Pest körül, abból is látszik, hogy sok nád termett. Pesten, a Rácvárosban, meg Buda többi külvárosában ebből a nádból készült a szegényebb házak teteje. De a pesti mocsarak és vadvizek nemcsak nádat termettek, hanem rengeteg szunyogot, bogarat és sok-sok csúszó-mászót is. A szunyogok között volt egy *anopheles* nevű. Akit ilyen szunyog megszurt, az maláriát, vagy amint az alföldön nevezik, hideglelést, váltólázatot kapott a szúrástól és mint a statisztika mutatja, ebbe a betegségbe sokan belehaltak még a XVIII. század elején is. Ma kininnel gyógyítják a váltólázatot, de hol volt akkor még a kinin, melyet csak száz év múlva — 1820-ban — fedezett fel Pelettier. Érdekes, hogy amint kiszáradtak Magyarország mocsarai, kihalt, kipusztult az *anopheles* nevű szunyog is. Horvátország egy-két mocsaras vidékén marad csak belőle hírmondónak.²⁾

De a pesti klíma is hamar megártott azoknak a jövevényeknek, kik nem tudták megszokni. Sokakat beteggé tettek a hőmérséklet hirtelen ingadozásai és nagy szélsőségei, a zord északi szél, a forró kánikula és a kemény

¹⁾ Dr. Printz Gyula: Budapest földrajza.

²⁾ Az *anopheles* ma is pusztít Albániában.

tél, melyek között több, mint 23 foknyi a különbség, mert Budapesten a hőmérséklet két véglete minusz 22 fok és + 38 fok. Már pedig a hőmérséklet e két szélsőség közötti ingadozását nem mindenki bírta el.

A szélsőséges időjárás olykor-olykor nagy szélvihart, orkánt támasztott, mely felkavarta a rákosi puszták homokját és behozta Pestre. Ez sem használt az egészségnek. A homokhordó levegő-örvénynek nem állott útjában sem ház, sem erdő, csak a város fala. Az meg nem volt olyan magas, hogy a szélvész át ne repülhetett volna rajta.

A betegségek terjesztésének nagyon alkalmas módszere volt a katonabeszállásolás is. A harctérről jövő és harctérre induló katonaság rendszeren útbaejtette Pestet és Budát. Egy-két napra vagy egy-két hétre megpihent itt; télire pedig néhány századot rendszerint a polgárságnál szállásolt el a hadi parancsnokság. A bekvártélyozott és átvonuló katonák aztán a harctérről mindig hoztak valami betegséget, mellyel a polgárságot megfertőzték. A pestist, a hólyagos himlőt, a kiütéses tifuszt, a vérhast és a mindenféle venereás betegséget a katonák hurcolták be a két városba. Ezeknek a betegségeknek szabad prédája volt Buda és Pest lakossága.

Budavár anyakönyveibe 1706-tól, Pestébe pedig 1709-től kezdve van bejegyezve a halott neve mellé a halálok és azokban a statisztikai táblázatokban, melyeket alább közlünk: megtalálja az olvasó, hogy 1720-ig nemek szerint osztályozva milyen betegségben hányan haltak meg Budán és Pesten. A halálozási anyakönyvek eredeti bejegyzései latin nyelvűek. Igen gyakran olasz nevéből konyha-latinra átirrt szóval vannak megnevezve a betegségek, úgyhogy nemcsak gyógyászat-történeti, hanem nyelvészeti és kultúr-történeti szempontból is érdekesek e bejegyzések.

Régi betegségek.

A nemzetközi statisztika legújabb nomenklaturája 200 halálokot különböztet meg, a mi összeállításunk csak 42-t. De az itt felsoroltak egymásika néha többféle betegséget vagy betegségfajtát képvisel. Budavár első halottkémfizikusai nem ismertek annyiféle betegséget, mint a maiak. A diagnózis megállapítása is sokkal liberálisabban ment, mint ma. Ha nem tudták felismerni a halált okozó betegséget — és ez az eset sűrűn fordult elő — beírták a holottaskönyve, hogy »*non scitur*«. Gyakran fordul elő a halálokok között a *morbus diuturnus*, vagyis *hosszú-betegség*. Azután megkülönböztet a városi fizikus *tympanitis*-t, vagyis *felújódást* (hashártyagyulladás); *hydrope*-t, vagyis *vízibetegséget*, amiről szív-, vesebaj vagy májsugorodásra lehet következtetni; sőt szerepel a halálokok között az éhenhalás is. A magyar paraszt szólás-mondásaiban és káromkodásaiban egész sereg betegség gyakran furcsa hangzású régi nevét őrizte meg. Ezek a betegségek sűrűn fordulnak elő a halotti anyakönyvekben, de latin nyelven.

A nyavalyatörés, vagyis *nehézbetegség*: a *morbus caducus*; a *gutaütés*: *apoplexia*; a *hasrágás*: *colica*; a *rákjene* és a *vadhús*, annyi mint *cancer* vagy *tumor malignus*; de volt egy másik *jene* is, a *scorbut*. A *hideglelés*: *febris*; a *hasmenés*: *diarrhea*; a *siphilis*, annyi mint *franc* vagy *rossz seb*; a *sorvadás* vagy *száraz betegség*, a *hectica*. Ezenkívül a görcsök, kelések és daganatok sok fajtája egészíti ki a csoportot. A magyar paraszt ezeket a betegségneveket vagy maga csinálta vagy eltanulta a régi doktoroktól vagy gyógyászzal foglalkozó borbélyoktól, kuruzslóktól és tudós asszonyoktól. Milyen kár, hogy az első pesti és budai halotti anyakönyvekben a halálok neve latinul és nem német nyelven vannak bejegyezve. A magyar—német nyelvészet mennyi érdekességet talált volna köztük. Német néven csak a sárgaságot, a *Gelbsucht*ot említik, melyet az orvostudomány ma *icterus*-nak mond. Ellenben nem tudunk ráakadni a *torokgyík* nevére, pedig bizonyosan pusztított a *diphtheria* is.

Láz van négyféle, úgymint *febris* vagy váltóláz, amit az alföldi magyar még manapság is *hideglelésnek* mond; van *febris calida*, vagyis forró-láz; van *febris maligna*, azaz rosszindulatú láz és van *febris hungarica*, vagyis magyar láz. Páris—Pápai szótára azt mondja, hogy a *febris hungarica* a tífuszbetegség neve, mégpedig a *hastífuszé* (*typhus abdominalis*); de ha jól sejtem, a *hastífusz* fogalmát takarta a *febris calida* és a *febris maligna* is. A *hastífusz* különösen Budavárában volt állandó vendég, hol a Duna fertőzött vizét itták. De *hastífusz* volt Pesten is, azonban nem annyi, mint Budán. Valószínűleg azért, mert Pesten kútvizet is ittak. Érdekes különben, hogy akadt orvos már a XVII. század végén is, ki 1685-ben Bécsben megjelent könyvében praktikus tanácsokat ad arról, miképen lehetne elejét venni a tífuszjárványnak. A könyv címe: »De militis in castris sanitate tuenda, oder von desz Soldaten im Lager Gesundheit Behaltung, Autore Luca Antonio Portio Neapolitano.¹⁾ A könyv szerzője a »magyar betegséget« többi közt az ivóvíz fertőzöttségével magyarázza a szűrőkészüléket is ajánl ellene. Ha e szűrőkészülékkel — úgymond — a Duna vizét megszűrnék, a veszedelmes járványnak elejét lehetne venni. Eljárása abban áll, hogy a szennyes vagy gyanús vizet ismételtelen homok és kavicsrétegen diafragmával ellátott szűrőedényen vezeti át.

A tífusz másik fajtáját: a *kiütéses hagymázt* (*typhus exanthematicus*) *maculae malignae*, rossz indulatú kiütés néven könyvelték el a régiek. Ez volt az a betegség, amelyet a külföldi országokban a XVII. és XVIII. században *morbus hungaricus*-nak neveztek.²⁾

¹⁾ Ismertette dr. Magyary Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. III. kötet 167. old.

²⁾ Dr. Magyary-Kossa Gyula azt írja (Magyar orvosi emlékek. II. kötet 196. old.), hogy a hagymázt a régiek gyakran összetévesztették a pestissel. Páris—Pápai különben Pax Corporis-ában (1701-iki kiadás 252. old.) megemlíti, hogy a kiütéses hagymázt »egyéb nemzetek hiják magyar nyavalyának (*morbus hungaricus*, *febris hungarica*),

Kimondottan háborús betegség ez, mellyel rendszerint a harctérről jövő katonák fertőzték meg a polgárságot. A kiütéses tifusz járványszerűen lépett fel nálunk a legutóbbi világháború idején is, amikor az orosz harctérről hozták haza katonáink. Sok halottja volt a typhus exanthematicus-nak, melyet az úgynevezett »ruhatetű« terjesztett.

A himlőt, amely a legöldöklőbb betegség volt e korban, *variola*-nak nevezi a halottak anyakönyve, de megkülönböztet ezenkívül *maculae nigrae*-t, ami alatt valószínűleg a feketehimlőt értették és említ *veres himlőt* (apró himlő), vagyis kanyarót is.

A pestist eleinte *contagio*-nak, vagyis ragálynak mondja a pesti halottak anyakönyve, ámbár voltak idők és helyek, amikor és ahol *morbus contagio* alatt a *syphilis*-t értették.¹⁾ A vérbaj — vagy amint a magyar paraszt nevezi: a franc — különben meglehetősen elterjedt betegség lehetett abban az időben. *Morbus gallicanus*-nak, vagy *morbus francia*-nak írták be a halálozási anyakönyvbe, de viszont nagy a gyanúnk, hogy a halotti anyakönyvben sűrűn előforduló *aposthema*-nak, vagyis fekélynak és a mindenféle sebnek (vulnera) szintén sok köze volt a syphilis-hez vagy más venereás betegséghez.

Sok áldozatot szedett a másik háborús betegség, a vérhas (dysenteria) is. De azért mégis valamennyi betegség között kettő volt, mely több embert pusztított el, mint a többi. Az egyik a tüdővész, a másik a *phrenesis*. A tüdővést a magyar alföld népe ma is sorvadásnak, száraz betegségnek vagy »heptiká«-nak nevezi. A régi halálozási anyakönyvek *hectica* tabe, vagy *phthisis*-t különböztetnek meg. Ez a betegség népbetegség volt már akkoriban is és annyira ismerték, hogy sohasem tévesztették össze más betegséggel. A másik öldöklő nyavalya a *phrenesis* nevű gyermekbetegség, melyet a magyar paraszt *frász*-nak nevez. Régi szótárak hol rángató görcsnek, hol agyvelőgyulladásnak mondják. Páris—Pápai szótára szerint a *phrenesis* név alatt nemcsak bolond hagymázt, *delirium typhosum*-ot, hanem agyburokgyulladást is értettek.²⁾ Egyébként azt sejtjük, hogy a régi orvosok csaknem minden gyermekbetegséget a *phrenesis* számlájára írtak és a *phrenesis* halálozási statisztikáját gyarapították a bélhurutokban, szamárköhögésben és croup-diphtheriában, vagy epilepsziában elpusztult gyermekek is.

A scarlatina-t is ismerték a régiek, de vagy nem volt járványos betegség, vagy kicsiny volt benne a halálozási esetek száma. Meglepően gyakori a

mivel hogy elsőben Magyarországról áradott Németországra; midőn Anno 1566. II. Maximilián császár Szulimán török császárral Komáromnál táborba szállott volna; akkor esék nyavalyába elsőben a német táborban, onnan juta Bétsbe és az egész német és egyéb országokra; és felette sok nép hala-meg miatta: honnan *hadmás*, mintegy had-mássának mondatott; mert többen vesztenek abban el, mint a törökök miatt«.

Magyary-Kossa szerint a régiek náthás-hagymázt is megkülönböztettek.

¹⁾ Magyar orvosi emlékek. II. 306. old.

²⁾ Magyary-Kossa, II. kötet 287. old.

katarrhusban elhaltak száma is, amiből azt gyanítjuk, hogy ezek tulajdonképpen influenzás halottak. Meglepő nagy a rákos-letalitás és sokan vannak a gyermekágyi láz áldozatai, meg azok, akik végelgyengülésben haltak meg. Egyébként a halálokok felsorolása nagyon változatos. Még *varázslat* (fasci-nátio) okozta halállal is találkozunk. Az 1711. évi anyakönyv egy helyt azt mondja, hogy valaki *agoniában* halt meg, a másik *occisus a praedonibus*, vagyis rablóktól megöletett. Hálnak meg *orbáncban* is. Az orbáncot különben *Szent Antal tüze*nek is nevezték. Vannak áldozatai a *catarrhus suffocativus*-nak, vagyis a fulladásos hurutnak, ami lehet számarköhögés is.

Találunk bejegyzést arról is, hogy valaki belfekély miatt, más meg fogszuvasodás miatt halt meg. Két esetben seboperáció, mégpedig — úgy látszik — veseoperáció következtében halt meg a beteg. Egy esetben »lefejezés« van halálukul megnevezve, más esetben kínvallatás (Affectus Supplicii et trajectus). Néha több betegség van beírva az anyakönyvbe ugyanazon haláleset okául. Egy esetben háromnapos hideglelés és hektika (febris tertiana et hectica) vagy szélütés és frász. Néha az egész kórképet megtaláljuk egy-egy bejegyzésben, például: »meghalt vöröshimlőben hányás és frász kíséretében« (obiit ex variolis rubris, vomitu, phrenesi), máshelyt paralisz és pestis vagy szakadás és vérhas (ex ruptura et dysenteria); megint más helyt ez áll: elpusztult vérhasban, lázban és deliriumban (dysenteria perita cum febris et delirio). Azonban, hogy az emberpusztítás rangsorában melyik betegség milyen helyet verekedett ki magának, arról a következő táblák informálnak.

A halálokok sorrendje a halálozások száma szerint Pesten és Budavárában.

Sorszám	Megnevezés	Pesten 1709—1720 között		Budavárában 1706—1713 között	
		Sorrend az esetek száma szerint	Az összes halálo- zások %-ában	Sorrend az esetek száma szerint	Az összes halálo- zások %-ában
18	Phrenesis, frász, rázógörcs	1	28.7	2	13.9
11—12	Tabes és phthisis; sorvadás és tüdővész	2	9.5	1	17.2
5	Variola; himlő	3	8.7	4	8.8
8	Dysenteria; vérhas	4	5.6	3	11.0
1	Febris; váltóláz	5	5.1	13	0.4
34	Morbus diuturnus; hosszú betegség	6	4.4	—	—
20	Catarrhus; hurut; influenza	7	2.4	7	4.5
32	Senectute extinctus; végelgyengülés	8	2.4	14	0.4
27	Hydrope; vizibetegség	9	2.2	8	3.8
6	Maculae malignae; rosszindulatú kiütés	10	1.9	11	2.1
41	Mors per vim; erőszakos halál	11	1.4	12	1.8
16	Apoplexia; szélütés	12	1.1	9	3.8
2	Febris calida; forró láz	13	0.2	6	6.1
38	Aposthema; fekély	14	0.1	10	2.9
18/a	Convulsio; görcs	—	—	5	7.3

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a két városban nem egyforma szakszerűséggel állapították meg a betegségeket és gyakran megessett, hogy ugyanazt a betegséget Buda várában és Pesten más-más néven jelölték meg. Például a pesti halálozási anyakönyvekben elég sűrűn fordul elő a rákbetegség, míg a budaváriban rákról egyáltalán nincs szó.

Jellemző, hogy Pesten, ahol mint említettük, kutak is voltak, tehát nem mindenki itta a Duna szennyes vizét, forroláz sokkal kevesebb fordult elő, mint Budavárában; ellenben rosszindulatú kiütés, vagyis typhus exanthematicus jóformán csak Pesten fordult elő. Érdekes, hogy amilyen ritkán fordul elő a végelgyengülés, mint halálok Budavárában, olyan gyakori Pesten. Viszont a gutaütésben (agyvérzés) és vízibetegségben (szívbjaj, vesebjaj, májzsugor stb.) Buda vezet. Természetesen a váltóláz is gyakoribb vendég a lápos, mocsaras környékű Pesten, mint a domb tetején ülő Budavárában. A rosszindulatú láz is Pesten otthonosabb, míg a forroláz sűrűbben fordul elő Budán.

Említettük, hogy Némethy szerint Budavár plébániáján 1710-től külön könyvbe vezetik a pestishalálozási eseteket¹⁾ és szerinte ez a külön könyv meg is van a Várbeli plébánia levéltárában. Sajnos, ezt a könyvet nem tudtam megtalálni. De különben is valami hiba van Némethy Lajos értesülése körül, mert a budavári halotti anyakönyvben 1711-ben is volt pestises halálozás elkönyvelve. Ha tehát külön könyvbe írták bele a pestishalálozásokat, akkor csak 1712-től kezdve írták külön könyvbe. Különben azt látom, hogy a pestisveszedelemnek félelmetesebb volt a híre, mint amilyen volt a valóságban. Valószínű, hogy különösen a Rácvárosban és a többi budai külvárosban erősen garázdálkodott, de magában a Várban a híréhez viszonyítva kevés kárt tett ezekben az időkben.

Pesten és Budavárában tulajdonképpen nem is a pestis volt a legrettenetesebb járvány a XVIII. század elején, hanem a himlő, meg a vérhas és legtöbb halottja abban az időben is a tüdővésznek és aphrenesisnevű gyermekbetegségnek volt, mint az a következő oldalakon levő összeállításból is kitetszik.

Ha ugyanannak az öt esztendőnek Pestre és Budavárára vonatkozó halálozási statisztikáit egymás mellé állítjuk, kiderül, hogy Pesten a halálozási esetek negyedrésze a gyermekhalálozás és a phrenesis kontójára van elkönyvelve. Ezután a tüdővész következik a sorban és minden nyolcadik halálesetet a hectica és minden tizenharmadikat a himlő idézett elő. A pestis csak a negyedik helyen, a »rossz indulatú láz« (hastifusz) csak ötödik helyen következik. Ezután jön a hurut (catarrhus). A hurutos esetek között sok a »fulladásos hurut« és körülbelül egyenlő százalékos arányban szerepel a sorban a feketehimlő, a »hosszúbetegség«, a végelgyengülés, az erőszakos halál és a rosszindulatú kiütés, mely név alatt kiütéses tifuszt kell érteni.

¹⁾ Nagyboldogasszonyról nevezett Budapestvári főtemplom története. 170. old.

Érdekes, hogy Budavárában ugyanez időben más volt a halálokok rangsora. 17-3 százalékkal a hectica és a phthisis kerül első helyre s a phrenesisnek csak a második hely jut. Azután következik a vérhas és a vizibetegség, míg a forró-láz (typhus abdominalis) az ötödik, ellenben a himlő csak a hatodik helyre kerül; a hetedikre a hurut.

Ha a halálokok 1709. és 1713-as évek közötti statisztikáját vizsgáljuk,¹⁾ az előbbi rangsor némileg módosul. Meglepő például, hogy Budavárában a görcs (convulsio) és fekély mennyi embert ölt meg, míg a pesti halálozási anyakönyvekből ez a két halálok jóformán teljesen hiányzik. Érdekes, hogy száz-száz halálozás közül Budavárában 17, míg Pesten csak 10 esetben szerepel a hectica és phthisis halálukul. A gutaütés (agyvérzés) és a vizibetegség is gyakoribb jelenség Budavárában, mint Pesten, ami a két város népének különböző életszínvonala és életmódja mellett tanuskodik. Az is jellemző, hogy Pesten 1712-ben egyszerre hétféle betegség pusztította nagymértékben a lakosságot, míg 1716-ban ötféle, 1717-ben négyféle. 1712-ben a hastífusz, a pestis, a fekete- és hólyagos himlő, a gümőkór és phrenesis egyszerre jelentkezett, de ebben az évben halt meg a legtöbb ember végelgyengülésben is. Nincs adatunk a megbetegedésekre vonatkozólag, de tudjuk, hogy a phrenesis halottak beszámításával 1712-ben 147-en haltak meg járványos betegségben. Ha azt vesszük, hogy általában minden harmadik járványos beteg meghalt, akkor kiderül, hogy egy esztendőben 441-en betegedtek meg járványos betegségben, vagyis körülbelül a lakosság harmadrésze. Egyébként a himlőnek 1712 és 1716 között, a vérhasnak 1716-ban és 1717-ben, a váltóláznak 1714-ben és 1717-ben, a hecticának 1711-1713-ik és 1717—1718-ik év volt a Pesten a dandárja. Budavárában a forró-láz 1707-ben és 1713-ban a rosszindulatú láz 1711-ben, a himlő 1706-ban és 1707-ben, a vérhas 1707-ben és 1712-ben, a hurut 1709-ben és 1710-ben grasszált. A halálozási anyakönyvekből ugyan nem derül ki, de azt sejtjük, hogy 1704-ben is nagy himlőjárvány pusztított a két városban.

A statisztikusok vizsgálat tárgyává teszik azt is, hogy milyen időszakban hal meg a legtöbb ember és megállapították, hogy az időszak és a halálokok között összefüggés van. Dr. Kenéz Béla nagyon érdekes tanulmányt írt erről az összefüggésről. Ki lehet mutatni, hogy például a tüdőgyulladás, melhártyalobos, tuberkulózis, hörghurutos, influenzás halálozások a tél és kora tavaszi hónapokban érik el a maximumot. Az aggkori végelgyengülés mortalitása tél kezdetén emelkedik és a maximuma márciusban következik be. A kora téli hónapokra és novemberre esik a diphtheritis, vörheny és a kanyaró, míg az emésztési bajoknak: hasi hagymáznak, vérhasnak nyáron van a szezonja. Ezek a megállapítások körülbelül ráillenek a harmadfélszáz esztendő előtti halálozási statisztikára is.

¹⁾ Sajnos, nem volt módomban Budavárában nyolcnál több esztendőről összeállítást készíteni.

Budavár halandósága halálokok szerint

Halálokok		F i								Együtt
		1706	1707	1708	1709	1710	1711	1712	1713	
1. Febris	Váltóláz	—	—	—	—	3	—	—	—	3
1/a Febris hungarica	Magyar láz	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2. Febris calida	Forró láz	1	13	2	6	4	2	4	6	38
2/a Febris maligna	Rosszindulatú láz	—	—	—	—	—	5	—	—	5
3. Pestis	Pestis	—	—	—	—	—	5	—	—	5
4. Maculae nigrae	Fekete himlő	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Variola	Himlő	13	14	—	1	1	6	5	—	40
5/a Variola rubra	Vörös himlő	—	9	—	—	1	1	—	3	14
6. Maculae malignae	Rák, rosszindulatú kiütések	—	—	—	—	1	—	—	—	1
7. Contagio	Ragályos betegség k. m. n.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8. Dysenteria	Vérhas	8	9	7	6	9	2	7	5	53
9. Diarrhoea	Hasmenés	—	—	—	—	—	2	—	—	2
10. Contractura	Görcs, merevgörcs	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10/a Scarlatina	Vörheny	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. Hectica (tabes)	Szárazbetegség, sorvadás	8	8	5	9	—	5	7	5	47
12. Phthisis	Tüdővész	5	8	3	5	11	5	3	5	45
13. Tuber colli	Nyakon támadt daganat (tbc)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14. Cancer, tumor malignus	Rák, rosszindulatú daganat	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15. Scorbut	Skorbut	—	—	—	—	—	1	1	—	2
15/a Erysipelas	Orbánc	1	—	—	—	—	—	—	—	1
16. Apoplexia	Szélütés, agyvérzés	3	5	2	3	—	4	5	—	22
16/a Asthma	Asztma	—	—	—	—	—	1	—	—	1
17. Morbus caducus	Epilepszia, nyavalyatörés	—	—	—	1	—	—	—	—	1
	Aggyvelőgyulladás, rázógörcs, frász	3	3	6	7	10	6	6	12	53
18. Phrenesis	Görcs	7	16	6	—	1	—	1	—	31
18/a Convulsio	Fültő mirigylob	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18/b Perotis duplex	Elmebaj	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19. Phantasia	Hurut, influenza	3	3	2	5	5	—	1	3	22
20. Catarrhus	Oldalfájás, mellhártyalob	—	—	—	—	—	1	—	2	3
21. Punctura laterum	Toroklob, torokfájás	—	—	—	1	—	—	—	—	1
22. Angina gutturis	Epeláz, epegörcs, bélgörcs, epehólyaggyulladás	—	—	—	—	1	—	3	—	4
23. Febris biliosa colica	Fekete epeömlés, sárgaság	—	—	—	—	—	—	1	—	1
23/a Effusio bilis nigrae	Májkeményedés, májsugorodás	—	—	—	—	—	—	1	—	1
23/b Induratio hepatis	Székrekedés, bélelzáródás	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24. Constipatio	Felfúvódás, hashártyaggyulladás	1	3	2	1	—	—	—	—	7
25. Tympanitis	Sárgaság	—	—	—	—	—	—	—	—	—
26. Gelbsucht (ma icterus)	Vízibetegség, májsugorodás	1	—	—	2	5	—	6	5	19
27. Hydrope	Vesekő	—	—	—	—	—	—	—	—	—
28. Calculus	Gyermekágy	—	—	—	—	—	—	—	—	—
29. Puerperium	Méhbaj	—	—	—	—	—	—	—	—	—
29/a Affectio matric.	Szülés után	—	—	—	3	—	1	—	1	5
30. Post partum	Vízfejűség	—	—	—	—	—	—	—	—	—
31. Hydrope capitis	Végelgyengülés	2	—	—	—	—	—	—	1	3
32. Senectute extinctus	Éhenhalás	—	—	—	—	—	—	—	—	—
33. Paupertas	Hosszú betegség	—	—	—	—	—	—	—	—	—
34. Morbus diuturnus	Vérfolyás, elvérzés	—	—	—	—	2	—	—	—	2
35. Fluxus sanguinis	Lábseb	—	1	2	—	—	1	—	—	4
36. Vulnus pedis	Sebek	—	—	—	—	—	—	—	—	—
37. Vulnura	Sebooperáció	—	—	—	—	—	—	—	—	—
37/a Apertura chirurgica	Fekély	2	2	1	6	2	2	3	1	19
38. Aposthema	Fogszuvasodás (fertőzés)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
38/a Caries dentis	Bélféreg	—	—	—	—	—	—	—	—	—
39. Vermes	Ismeretlen betegség	—	3	2	2	1	—	1	4	13
40. Non scitur	Erőszakos halál	—	7	3	1	1	—	2	—	14
41. Mors per vim	Kínvallatás	—	—	—	—	—	2	—	—	2
41/a Supplicium	Baleset	—	1	—	2	—	—	—	2	5
42. Casus	Lefejezés	—	—	—	—	—	1	—	—	1
42/a Decapitatio	Varázslat	1	—	—	—	—	—	—	—	1
43. Fascinatio	Francia betegség	—	—	—	—	—	—	3	—	3
44. Morbus gallicus	Hasrothadás, belső felbomlás, uszkósodás	—	—	—	—	—	—	—	—	—
45. Putredo stomachi	Szíve körül kettős polip	—	—	—	—	1	—	—	—	1
46. —	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen		59	105	43	61	59	53	60	59	499

Budavár halandósága halálokok sze-

Halálokok		F 1							
		1706	1707	1708	1709	1710	1711	1712	1713
1. Febris	Váltóláz	—	—	—	—	5-1	—	—	—
1/a Febris hungarica	Magyar láz	—	—	—	—	—	—	—	—
2. Febris calida	Forró láz	1-7	12-4	4-7	9-9	3-8	3-8	6-6	10
2/a Febris maligna	Rosszindulatú láz	—	—	—	—	—	9-4	—	—
3. Pestis	Pestis	—	—	—	—	—	9-4	—	—
4. Maculae nigrae	Fekete himlő	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Variola	Himlő	22-0	13-3	—	1-6	1-7	11-3	8-3	—
5/a Variola rubra	Vörös himlő	—	8-6	—	—	1-7	1-9	—	5-1
6. Maculae malignae	Rosszindulatú kiütések	—	—	—	—	1-7	—	—	—
7. Contagio	Rágályos betegség k. m. n.	—	—	—	—	—	—	—	—
8. Dysenteria	Vérhas	13-6	9-6	16-3	9-9	15-2	3-8	11-6	8-5
9. Diarrhoea	Hasmenés	—	—	—	—	—	3-8	—	—
10. Contractura	Görcs, merevgörcs	—	—	—	—	—	—	—	—
10/a Scarlatina	Vörheny	—	—	—	—	—	—	—	—
11. Hectica (tabes)	Szárzabetegség, sorvadás	13-6	7-6	11-6	14-7	—	9-4	11-6	8-5
12. Phthisis	Tüdővész	8-4	7-6	6-9	8-2	18-6	9-4	5-0	8-5
13. Tuber colli	Nyakon támadt daganat (tbc)	—	—	—	—	—	—	—	—
14. Cancer, tumor malignus	Rák, rosszindulatú daganat	—	—	—	—	—	—	—	—
15. Scorbut	Skorbut	—	—	—	—	—	1-9	1-7	—
15/a Erysipelas	Orbánc	1-7	—	—	—	—	—	—	—
16. Apoplexia	Szélütés, agyvérzés	5-1	4-7	4-7	4-9	—	7-5	8-3	—
16/a Asthma	Astma	—	—	—	—	—	1-9	—	—
17. Morbus caducus	Epilepszia, nyavalyatörés	—	—	—	1-6	—	—	—	—
	Aggyvelőgyulladás, rázógörcs, frász	5-1	2-9	13-9	11-5	16-9	11-3	10-0	20-3
18. Phrenesis	Frász	11-8	15-2	13-9	—	1-7	—	1-7	—
18/a Convulsio	Görcs	—	—	—	—	—	—	1-7	—
18/b Perotis duplex	Kettős fülból	—	—	—	—	—	—	1-7	—
19. Phantasia	Elmebaj	—	—	—	—	—	—	—	—
20. Catarrhus	Hurut, influenza	5-1	2-9	4-7	8-2	8-5	—	1-7	5-1
21. Punctura laterum	Oldalfájás, mellhártyalob	—	—	—	—	—	1-9	—	3-4
22. Angina gutturis	Toroklob, torokfájás	—	—	—	1-6	—	—	—	—
23. Febris biliosa colica	Epeláz, epegörcs, bélgörcs	—	—	—	—	1-7	—	5-0	—
23/a Effusio bilis nigrae	Fekete epeömlés	—	—	—	—	—	—	1-7	—
23/b Induratio hepatis	Májkeményedés	—	—	—	—	—	—	1-7	—
24. Constipatio	Székrekedés, bélelzáródás	—	—	—	—	—	—	—	—
25. Tympanitis	Felfúvódás	1-7	2-9	4-7	1-6	—	—	—	—
26. Gelbsucht (ma icterus)	Sárgaság	—	—	—	—	—	—	—	—
27. Hydrope	Vízibetegség	1-7	—	—	3-3	8-5	—	10-0	8-5
28. Calculus	Vesekő	—	—	—	—	—	—	—	—
29. Puerperium	Gyermekágy	—	—	—	—	—	—	—	—
29/a Affectio matric.	Méhbaj	—	—	—	—	—	—	—	—
30. Post partum	Szülés után	—	—	—	4-9	—	1-9	—	1-7
31. Hydrope capitis	Vízfejűség	—	—	—	—	—	—	—	—
32. Senectute extinctus	Végelgyengülés	3-4	—	—	—	—	—	—	1-7
33. Paupertas	Éhenhalás	—	—	—	—	—	—	—	—
34. Morbus diuturnus	Hosszú betegség	—	—	—	—	—	—	—	—
35. Fluxus sanguinis	Vérfolyás	—	—	—	—	3-4	—	—	—
36. Vulnus pedis	Lábséb	—	—	—	—	—	—	—	—
37. Vulnura	Sebek	—	0-9	4-7	—	—	1-9	—	—
37/a Apertura chirurgica	Seboperáció	—	—	—	—	—	—	1-7	—
38. Aposthema	Fekély	3-4	1-9	2-3	9-9	3-4	3-8	5-0	1-7
38/a Caries dentis	Fogszuvasodás (fertőzés)	—	—	—	—	—	—	1-7	—
39. Vermes	Bélféreg	—	—	—	—	—	—	—	1-7
40. Non scitur	Ismeretlen betegség	—	2-9	4-7	3-3	1-7	—	1-7	6-7
41. Mors per vim	Erőszakos halál	—	6-7	6-9	1-6	1-7	—	3-3	—
41/a Supplicium	Kínvallatás	—	—	—	—	—	3-8	—	—
42. Casus	Baleset	—	0-9	—	3-3	—	—	—	3-4
42/a Decapitatio	Lefejezés	—	—	—	—	—	1-9	—	—
43. Fascinatio	Varázslat	1-7	—	—	—	—	—	—	—
44. Morbus gallicus	Francia betegség	—	—	—	—	—	—	—	5-1
45. Putredo stomachi	Hasrothadás, belső felbomlás, úszkósódás	—	—	—	—	1-7	—	—	—
46.	Szíve körül kettős polip	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen		100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0	100-0

Pest halandósága halálokok szerint

Halálokok	F i												együtt
	1709	1710	1711	1712	1713	1714	1715	1716	1717	1718	1719	1720	
1. Febris Váltóláz	6	—	—	—	1	8	4	5	20	9	4	6	63
2. Febris calida Forró láz	—	—	—	1	—	—	—	—	—	3	—	—	4
2/a Febris maligna Rosszindulatú láz	—	2	2	14	—	—	—	—	—	—	—	—	18
3. Pestis Pestis	—	2	—	13	—	—	—	—	—	—	—	—	15
4. Maculae nigrae Fekete himlő	—	—	—	11	—	—	—	—	—	—	—	—	11
5. Variola Himlő	—	—	1	7	17	3	17	13	4	2	2	1	67
6. Maculae malignae Rosszindulatú kiütések	—	1	—	4	—	—	—	2	7	2	—	—	17
7. Contagio Ragályos betegségek k. m. n.	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
8. Dysenteria Vérhas	—	—	1	2	—	1	—	36	24	5	5	—	74
9. Diarrhoea Hasmenés	1	5	—	3	2	1	2	—	—	—	—	—	14
10. Contractura Görcs, merevgörcs	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
10/a Scarlatina Vörheny	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
11. Tabes (hectica) Sorvadás, száraz betegség	6	3	20	8	6	4	4	8	11	14	14	6	104
12. Phthisis Tüdővész	3	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	5
Nyakon támadt daganatok	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13. Tuber colli (tbc)	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
14. Cancer, tumor malignus Rák, rosszindulatú daganat	1	1	—	2	1	2	—	—	—	—	—	—	7
15. Scorbut Scorbut	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
16. Apoplexia Szélütés	—	—	2	2	1	1	1	—	1	—	2	—	10
17. Morbus caducus Epilepszia, nyavalyatörés	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Agyvelőgyulladás, rázógörcs, frász	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18. Phrenesis Elmebaj	18	10	13	21	16	17	20	26	43	22	26	18	250
19. Phantasia Elmebaj	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20. Catarrhus Hurut, influenza	4	4	1	3	—	1	4	4	—	1	2	—	24
21. Punctura laterum Oldalfájás, mellhártyalob	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
22. Angina gutturis Toroklob, torokfájás	—	—	—	—	—	—	2	—	1	1	2	—	6
23. Febris biliosa, colica Epeláz, epegörcs, bélgörcs	1	—	—	1	—	—	—	—	1	3	1	—	7
24. Constipatio Székrekedés, bélelzáródás	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2
25. Tympanitis Felfúvódás	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
26. Gelbsucht (ma icterus) Sárgaság	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27. Hydropes Vízibetegség	2	—	1	1	—	1	3	5	2	5	1	2	23
28. Calculus Vesekő	—	—	—	3	—	1	—	—	—	—	—	—	4
29. Puerperium Gyermekegy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30. Post partum Szülés után	—	—	3	—	1	—	2	4	5	2	—	—	17
31. Hydropes capitis Vízfejűség	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
32. Senectute extinctus Végelgyengülés	1	—	3	2	1	2	3	1	—	3	—	1	17
33. Paupertas Éhenhalás	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	3
34. Morbus diuturnus Hosszú betegség	—	—	—	2	5	3	4	7	6	1	2	1	31
35. Fluxus sanguinis Vértörlés	—	—	—	—	—	1	—	1	1	—	—	—	3
36. Vulnus pedis Lábseb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
37. Vulnura Sebek	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	2
38. Aposthema Fekély	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
39. Vermes Bélféreg	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
40. Non scitur Ismeretlen betegség	6	1	2	1	1	7	5	12	23	20	17	22	117
41. Mors per vim Erőszakos halál	3	3	4	4	—	1	1	—	1	—	—	1	18
42. Casus Baleset	1	3	1	2	1	2	3	3	5	1	—	—	22
Összesen	57	37	60	114	53	57	78	128	155	95	80	60	974

abszolút számokban 1709—1720.

N ő													E g y ü t t													Százalékban		
1709	1710	1711	1712	1713	1714	1715	1716	1717	1718	1719	1720	együtt	1709	1710	1711	1712	1713	1714	1715	1716	1717	1718	1719	1720	Összesen	Fi	Nő	Összesen
2	—	—	—	1	6	2	4	2	1	2	—	20	8	—	—	—	2	14	6	9	22	10	6	6	83	6.5	3.0	5.1
—	1	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	8	—	3	2	21	—	—	—	—	—	3	—	—	4	0.4	—	0.2
—	1	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	3	—	18	—	—	—	—	—	—	—	—	26	1.8	1.2	1.6
—	—	—	11	—	—	—	—	—	—	—	—	11	—	—	—	22	—	—	—	—	—	—	—	—	21	1.5	1.1	1.3
—	—	1	5	25	3	16	12	6	2	5	—	75	—	—	2	12	42	6	33	25	10	4	7	1	142	6.9	11.3	8.7
—	2	3	5	—	—	—	4	—	—	—	—	14	—	3	3	9	—	—	—	2	11	2	—	1	31	1.7	2.1	1.9
—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	—	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	0.5	1.1	0.7
1	—	—	—	—	—	1	2	10	2	2	—	18	1	—	1	2	—	1	1	38	34	7	7	—	92	7.6	2.7	5.6
2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	4	3	6	—	4	2	1	2	—	—	—	—	—	18	1.4	0.6	1.1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0.1	—	0.1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	3	0.2	0.1	0.2
2	3	4	4	5	2	2	3	9	4	2	4	44	8	6	24	12	11	6	6	11	20	18	16	10	148	10.7	6.6	9.0
—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	—	3	—	—	—	—	—	—	—	2	—	8	0.5	0.4	0.5
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0.1	—	0.1
1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	4	2	1	—	3	1	2	1	1	—	—	—	—	11	0.7	0.6	0.7
1	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	0.1	0.1	0.1
—	3	1	1	1	—	—	1	1	1	—	—	9	—	3	3	3	2	1	1	1	2	1	2	—	19	1.0	1.3	1.1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0.1	—	0.1
16	10	18	25	5	12	24	26	22	20	21	21	220	34	20	31	46	21	29	44	52	65	42	47	39	470	25.7	33.1	28.7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	6	—	3	—	1	—	1	—	—	—	—	16	8	10	1	6	—	2	4	5	—	1	3	—	40	2.5	2.4	2.4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0.1	—	0.1
—	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	1	4	—	1	1	2	—	9	0.6	0.4	0.5
—	—	2	1	—	1	—	—	1	2	—	—	7	1	—	2	2	—	1	—	—	2	5	1	—	14	0.7	1.0	0.9
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	0.2	—	0.1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	0.3	—	0.2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1	—	—	4	—	1	—	2	—	1	3	1	13	3	—	1	5	—	2	3	7	2	6	4	3	36	2.4	2.0	2.2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	1	—	—	—	—	—	—	4	0.4	—	0.2
1	—	2	4	1	3	2	5	4	2	5	1	30	1	—	2	4	1	3	2	5	4	2	5	1	30	—	4.5	1.8
—	—	1	3	2	1	—	5	—	—	—	—	12	—	—	4	3	3	1	2	9	5	2	—	—	29	1.7	1.8	1.8
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	0.2	—	0.1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	1.7	3.5	2.4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	0.3	—	0.2
—	—	1	7	7	2	5	8	6	—	2	4	42	—	—	1	9	12	5	9	15	12	1	4	5	73	3.2	6.3	4.4
—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	1	—	1	1	—	—	—	4	0.3	0.1	0.2
—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	0.1	0.1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	0.2	—	0.1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0.1	—	0.1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	0.1	0.3	0.2
3	—	1	—	—	4	1	5	13	13	14	7	61	9	1	3	1	1	11	6	17	36	33	31	29	178	12.0	9.2	10.9
—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	5	3	3	4	5	1	1	1	—	1	3	—	1	23	1.9	0.8	1.4
—	2	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	4	1	5	1	2	1	2	3	5	5	1	—	—	26	2.3	0.6	1.6
34	29	44	96	52	39	59	78	81	52	59	42	665	91	66	104	210	105	96	137	206	236	147	139	102	1.639	100.0	100.0	100.0

Pesten a XVIII. század elején húsz év alatt átlag decemberben, márciusban, áprilisban, májusban és novemberben volt a halálozási maximum; a minimum pedig januárban, februárban és júniusban. Budavárában 1706—1713. között decemberben és augusztusban volt a halálozási maximum.

Egészségügyi viszonyok.

A két város halálozási statisztikái visszatükrözik a harmadfélszáz esztendő előtti egészségügyi viszonyokat is. Ebben az időben külföldön nagyon rossz híre volt Budának és Pestnek, járványfészeknek és egészségtelennek tartották a két várost. Ezekben a híresztelésekben sok volt a rosszakarat, de sok volt az igazság is. Kórház jóformán nem is volt ebben az időben Pesten és Budán, legfeljebb olyan kórház, ahol a katonákat ápolták. Azután volt pestiskórház, lazaretum; ezekből lettek később a volta-képeni kórházak. A pestiskórház tulajdonképpen a betegek elkülönítését jelentette az egészségesektől és a régi időben ez volt az egyetlen óvintézkedés a járvánnyal szemben. Az idegen átutazókat pestisjárvány idején egy-két hétre »vesztegár« alatt tartották. Maga a kórház, ha beteget ápoltak is benne, tulajdonképpen nem annyirakórház volt, mint szegényház és kényszer-dologház. A város nyakán élősködő és a polgárságra szoruló, megrokkant, kivénült, koldus-szegény embereket tartottak ezekben az intézményekben, úgyhogy ezek az intézmények nem is annyira az emberi szeretet alkotásai, mint a kényelem-szereteté.

Azok, akik ebben a korban gyógyítással foglalkoztak, nem voltak túlságosan népszerűek. Ezt mutatja az is, hogy a legnagyobb ritkaságok közé tartozott, hogy egy-egy orvost beválasszanak a város vezetői közé. Érdekes, hogy még Kollonics kardinálisnak is, akinek figyelme mindenre kiterjedt, nagyon rossz véleménye volt az orvosokról és Budán, meg Kassán azért akart orvosegyetemet állítani, mert szerinte — ezt megírta Einrichtungswerk-jében is — a magyar orvos csak arra jó, hogy megtöltse a temetőket. Gyógyászattal különben foglalkoztak orvosdoktorok, borbélyok, fürdősök, bábák, vagyis tudós asszonyok, kuruzslók, sőt foglalkoztak vele szerzetesek is. A polgárság azonban csak akkor vette igénybe ezeknek a segítségét, ha rájuk szorult; szóval bajban, járvány idején. Hogy mi volt népszerűtlenségük oka? Talán az, hogy a nép nem túlságosan bízott az orvosaiban, bár kétségtelen, hogy az orvosdoktorok között akadt néha egy-egy kiválóbb is. Ezeknek ezután nagy híruk volt és nagy becsületük. Az orvosdoktorok főként belgyógyászattal foglalkoztak, az érvágóborbélyok pedig a sebészek voltak. Az orvosdoktorok a jómódú polgárok közé tartoztak, amit az is bizonyít, hogy 1696-ban a házak összeírása idején Budavárában három háztulajdonos orvos is lakott, köztük dr. Stocker Lőrinc, kinek 1720-ban és 1729-ben latin nyelven orvosi munkája is megjelent. A tiszti orvosi

intézményt valószínűleg abban az évben rendszeresítették, amikortól kezdve a halálozási anyakönyvekben a halálokokat is bejegyezték, vagyis Budavárában 1706-ban, Pesten pedig 1709-ben. A tiszti orvos, vagy mint abban az időben nevezték, a városi fizikus a szegények orvosa volt és az ő tiszte a halottkémi teendők ellátása is. A budai fizikus, Wiltersheim Dániel, eleinte nem kapott fizetést, ellenben háza fel volt mentve a porciófizetés alól. Később már szerződött és fizetéses fizikusa volt mind a két városnak. Dr. Stocker Lőrinc is városi fizikus volt. Sokkal nagyobb tekintélye volt a gyógyszerészeknek. A gyógyszerészet monopólium számba ment és a gyógyszerészek rendesen meg is gazdagodtak a mesterségük révén. Egyik-másikuk nevezetes szerepet játszott a városi politikában és a város vezetésében is. A gyógyszerészek konkurrencsei voltak a vásárról vásárra járó vándor orvosok, afféle csuda-doktorok, akik az orvosságot is maguk árúsították. Versenytársai voltak a kuruzslók, akik gyógyászattal is foglalkoztak és az orvossággal házaló tótok, kiket »olejkár«-oknak neveztek. Ezeknek a konkurrenciáját azonban a gyógyszerészek a hatósági hatalom segítségével próbálták megtörni.

A török fürdők voltak a legkomolyabb egészségügyi tényezők a régi időkben. A török korszakban, mint Evlia Cselebitől és Brown írásaiból tudjuk, Budán kilenc és Pesten két fürdő volt. A mai Szent Gellért-fürdő helyén állott az Acsik Ilidzse. Ezt a fürdőt nevezték valamikor Sáros-fürdőnek. Főként az idegenek és a szegények használták. Török ember ebben nem fürdött, mert Evlia Cselebi szerint főként betegek fürödtek benne, ennek a vize ugyanis a vérbaj és még hét másik betegség ellen használt. A Rácfürdőt (ma Szent Imre-fürdő a neve) Debbag-Khane-nak hívták. Híres volt a Rudas-fürdő, melyet Szokoli Musztafa pasa épített. A török előkelőségek itt szerettek fürödni. De a leg-híresebb és a legnépszerűbb a mai Császár-fürdő volt, melyet a török nők használtak. Ez a sok fürdő a török világ után az új telepesek kezébe került és érdekes, hogy például a Rudas-fürdőben és Rácfürdőben férfiak és nők együtt fürödtek.¹⁾ A fürdőkről különben dr. Stocker Lőrinc budai orvos írt latin nyelvű ismertetést és ennek a könyvnek az alapján íratta meg Buda város tanácsa azt az 1733-ban megjelent németnyelvű

¹⁾ Townson Róbert, ki 1793-ban Budán jártában két fürdőt is meglátogatott, azt írja, hogy fiatal emberek és lányok; öregek és gyerekek együtt fürödtek a nagy medencében. Valószínű, hogy férfiak és nők együtt fürödtek már a XVIII. század elején is. A törökök nagyszerűen berendezett, messzeföldön híres budai fürdői különben meglehetősen leromlottak az új telepesek gazdálkodása idején. Sestini Domenico, aki 1707-ben járt Budán, sajnálkozva kérdezi, hogy hol vannak a frigidáriumok, tepidáriumok, caldariumok, az árnyékszékek, a dörzsölők, a szappanozók, a szandálók, — hogy ne kelljen mezitláb járni a kőpadlón, — a lepedősök, a fejbekötők, a szőnyeges nyugágyak? A budai török fürdők e felszereléseit bizony eltűntek az új uralom alatt.

propagandafüzetet, amely, úgy látszik, hogy az idegenforgalom emelését akarta szolgálni.¹⁾

Buda város már kétszáz esztendővel ezelőtt is fürdőváros volt s a nemes magisztrátus annyira tudatában volt ennek, hogy ezzel a propaganda-füzetével valószínűleg a pénzes idegent szerette volna ide csalogatni. Ez az ütött-kopott, öreg bibliás betűkkel nyomott német könyv épen kétszáz esztendővel ezelőtt jelent meg s azt mondja el, hogy mi volt itt a látnivaló majdnem ötven évvel azután, hogy Budavára ormáról lehanyatlott a félhold. A könyv legérdekesebb része természetesen az, amelyben a városi tanács töviről-hegyire megmagyarázza, hogy mire jók a budai fürdők. Ahogy a leírásból kivesszük, nincs az a betegség, melyet Buda város kétszáz évvel ezelőtt élt polgármestere szerint ezek a fürdők meg ne gyógyítottak volna. »A hideget megmelegítik — mondja a könyv — a nyálkát feloldják és gutaütés, meg bénaság ellen ép úgy javalva van a fürdő meleg vize, mint a katarrhusok ellen«; szemet, tüdőt, izzadmányt, vízbetegséget, köszvényt orvosol. De fáradság ellen is jó, pedig minden fáradság egy eljövendő betegség hírnöke. A szellemet és testet felfrissíti; a görcsöt elmulasztja, az epebántalmakat csillapítja. Külsőleg és belsőleg egyaránt használ. Férfiaknak ép úgy, mint nőknek. Azt mondja a leírás, hogy ezeknek a nagyszerű ásványos vizeknek van akkora gyógyítóerejük, mint a karlsbadi, schlangenbadi és a wiesbadeni vizeknek. A budai ásványos vizek megfiatalítják azokat, akik használják; a gyomortúltengést, az étvágytalanságot elmulasztják és gyors vérkeringést idéznek elő.

Külön szabályzatot állít össze a könyv arról, mikor kell és miképen kell a budai fürdőket használni. Azt mondja az írás, hogy legjobb a 18 és 70 év közöttieknek fürdeni, mert 70 éven túl már egy kissé veszedelmes a fürdés a hévfürdőkben. De ha nagyon vigyáznak az öregek, akkor nem történik bajuk, teszi hozzá a füzet óvatosan. Fürdőben enni nem való, »közvetlenül evés után nincs javalva a fürdő«, egyébként hangsúlyozza, hogy nem szabad egyszerre belemenni a vízbe.

Dr. Stocker Lőrinc, a híres orvosra és Buda város főfizikusára hivatkozva néhány kitűnő gyógyszert ajánl a kétszáz esztendőös könyv. Például: Fejfájás ellen alabástrom flastromot ajánl.

Álomkór ellen erősen illatozó balzsamokat javal.

Nagy fáradság ellen alkörmöst és kandírozott citromhéjat kommandál.

Ájulás és székrekedés ellen jó dietát és mértékletes életet, erős szomjúság ellen jó bort, cikóriát ajánl, de azt mondja, hogy az ásványvíz is csillapítja az erős szomjúságot.

¹⁾ Neu aus seinem Stein-Hauffen wiederum auf wachsendes Ofen. Főbb tartalma ez: Von dem Orth und Bequemlichkeit deren Bäder — Was Ofnerische Bäder führen — Was und in weme die Ofnerische Bäder wirken — Worinnen. — Wie Ofner Bäder zu gebrauchen — Wie man sich in — und nach dem Bad zu verhalten und was öfter dabey ereigne — Ob das Bad-Wasser zu trinken und wie mehr zu brauchen?

Ha valakinek gyulladás vagy pirosság jelentkezett a bőrén, akkor belsőleg antimoniumot, diaforétikumot javall; külsőleg pedig rákokból kipréselt nedvekkel kell a pirosságot bekenni. Ha a bőr foltokat kap — mondja az írás — azért a fürdőt tovább kell használni. Étvágytalanság esetén gyenge laxált, kénsavgőzt és sőgőzt, fűszeres bort és vermutot ajánl. De — amint mondja — a hideg benediktiner sem árt.

Egyébként jót tesz, ha a betegeket fürdés előtt peruviai balzsammal és masztikkal bekenik. Ha májban és vesében gyulladást érez a beteg, igyék romlott citromlevet és rózsatinktúrát. De nem árt, ha iszik a fürdő vizéből is. Egyébként pedig azt ajánlja, hogy aki beteg és fürdőkúrát használ, éljen diétásan; ne nyelje forrón és hirtelen az ételt; ne igyék túl erős bort és csak kénezetlen (Einschlag nélküli) bort igyék. Ne izgassa magát; éljen mértékletes életet és aki fürdőt használ, hagyja a fürdön kívül a gondokat, melyek betegségét előidézik.

Íme ezek voltak az orvosságok, melyek kétszáz esztendővel ezelőtt Budán minden bajt és betegséget meggyógyítottak.

A mérleg.

III. Károly császárnak pénzre és katonára volt szüksége, ezért az országgyűlés 1715-ben összeíratta az ország kereső lakosságát, valamint a lakosság ingatlanait és jövedelmét, hogy a hivatalnokok megállapíthassák: mennyi adót és mennyi katonát bír el Magyarország? Az összeírást, melyet vármegyei biztosok végeztek, 1720-ban megismételték, nyilván azért, hogy az előző összeírás hibáit kijavíthassák. Károly császárnak ez a népösszeírása volt az első konskripció, mely a török háboruban kimerült ország »nemtelen« népességéről és gazdasági helyzetéről hozzávetőlegesen megbízható képet ad. Ezeket az összeíró-lajstromokat a millenáris kiállításra a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal dr. Acsády Ignác vezetésével feldolgozta és Acsády bevezető tanulmányával közreadta.¹⁾ Most, mikor leírjuk: milyen volt Buda és Pest a török uralmat követő első évtizedekben, szinte kínálkozik az alkalom, hogy Károly császár népösszeírásának Pestre és Budára vonatkozó adatait összevegyük korábbi adóösszeírásokban foglalt adatokkal és megcsináljuk mérlegét annak a három évtizedet meghaladó időnek, mely Budavár visszafoglalása óta eltelt.

Az első házösszeírás idején, 1696-ban, Pesten 228 házat olvastak össze és 1715-ben, két évtized múlva már csak 188-at, vagyis 40-nel kevesebbet. Ez az egyik dolog, mely meglepi az embert. Az 1696-i adóösszeírás arról számol be, hogy a tíz tagból álló magisztrátus jórészt nagyobb szerű házeit bele nem számítva, 4 nagyobb méretű, 46 közepes és 168 nagyon egyszerű ház volt akkoriban Pesten. 1700. és 1702. között 63 új házat építenek a rác

¹⁾ Magyarország a Pragmatica Sanctio korában.

telepesek. Egy másik adóösszeírásból pedig megtudjuk, hogy 1703-ban¹⁾ már 342 a pesti házak száma, a háztartásoké pedig, a zsellérek nélkül 386-ra gyarapodott. Nyolc esztendő alatt tehát 114-gyel nőtt meg a házak száma, aminek az a magyarázata, hogy 1698-ban konjunkturális idő kezdődött Budán és Pesten. A konjunktúrát a kuruc felkelés akasztotta meg. A XVII. század két utolsó évében nagy bevándorlás kezdődik, melyet tulajdonképpen a stájerországi éhínség indított el. Az éhínség elől Stájerországból és Tirolból egy sereg kenyértelen ember átjön Magyarországra és a jövevényekből jut Pestnek és Budának is. A századfordulón viszont a rácok és a dalmátok jönnek nagy csoportban az országba és ezek közül szintén Pesten és Budán telepszik meg jónéhány.

Amint a számok mutatják, megindul az építkezés is, mely az építőiparon kívül mozgásba hozza a többi iparágakat is. De azért a magisztrátus ki nem fogy a panaszból — úgy látszik, van is rá oka elég — mert azt mondja, hogy »in deme anzusehen wie der Burger in mehrsten nur mit Einem Zimmer versehen«, vagyis legtöbb polgárnak csak egy szobája van²⁾.

1703-tól 1711-ig szünetel az építkezés. A kuruc ostromzár, meg a pestis alaposan tönkre teszi Pest város fejlődési törekvéseit. A szegénység és nyomor tanyát a város falai között és mikor 1709. december 17-én adóelengedésért folyomodik a pesti tanács,³⁾ instanciájában azt írja, hogy a kuruc idők előtti lakosságnak alig a fele maradt meg. A kuruc korszakban egyetlen új ház sem épült, ellenben a 342 ház közül már csak 280 áll, a többi elpusztult, ötven meg lakatlan. Nem számítva a zselléreket, kiknek nagy része lassacskán elszököszt az elzárt városból, 386 polgár közül csak 221 maradt meg. A többi vagy a járvány pusztította el, vagy a kuruc. A városban, amely akkor három részre oszlott, mondja egy másik felterjesztés, 16 olyan polgár lakott, aki mesterségéből vagy kereskedéséből úgy ahogy eltartja magát; és 166 olyan polgár lakott Pesten, kinek úgyszólván semmije sincs. Azonkívül volt 29 egészen szegény polgári özvegy, kinek férjét vagy megölték vagy meghalt. Végül maradt még a városban 48 zsellér; összesen 259 háztartás. Ha három tagból állónak vesziünk egy-egy háztartást, a nemesek, papok és koldusok nélkül 777 főnyi lakossággal számolhatunk abban az időben.

Olyan, részben emeletes ház, melyben maga a tulajdonos lakott, 168 volt. Nyolcvanhárom ház lakatlanul állott, 68 pedig romokban hevert. Hét esztendeig a szőlőt nem gondozták, a rétet nem kaszálták. A város falain kívül eső majorokat, malmokat az ellenség mind felperzselt. Proberger Jakab egykori serfőzőháza ebben az időben már alig jövedelmezett valamit. A régi vendéglők pedig egymás után szűntek meg, mert nem volt reájuk szük-

¹⁾ Tanácsi jegyzőkönyv.

²⁾ Schmall : Adalékok.

³⁾ Pest városi Levéltár : Int. a. n. 892. et D. és Országos Levéltár : 1709. okt. 29.

ség. Az élet- és a vagyonbiztonság ugyanis olyan gyenge lábon állott, hogy utas, vásáros mind elmaradt. A bor is a hordóban savanyodott meg.

1715-ben, mikor III. Károly első népszámlálását végrehajtották: már valamivel jobbak voltak a viszonyok, de azért Pesten még 1720-ban is csak 375 házat írtak össze, melyek közül kétszázról maga a magisztrátus mondja egyik felterjesztésében, hogy inkább kunyhó, mint ház: sárból, sövényből épült kunyhó, melynek nád, szalma és léc a teteje. E kétszáz ház közül 41-nek nincsen tartozéka. Lakói szegények, kik napszámból élnek. A többi 175 ház már inkább ház, de ezek közül 10 nem lakásul szolgál.

1715-ben csak 188 házat írtak össze Pesten, vagyis 1720-ig pontosan megduplázódott a pesti házak száma. 1715. után ugyanis nagy építkezési fellendülés indult meg. Akkor kezdték építeni az invalidusok palotáját a mai Központi Városházát is. Építkeztek a magánosok is, de jellemző, hogy 1715-ben a 188 ház beépített területe mindössze $71\frac{1}{8}$ egész telket tett ki. Még 1720-ban is csak három, egész-telken épült ház volt Pesten, amint hogy kevés a fél-telken épült ház is; több a negyed és legtöbb a nyolcad, a tizenketted és a tizenhatod-telken épült házak száma¹⁾. A háziurak közül megemlíti a jelentés Harruckern-t, Vorstern főhadbízost (akinek háza adóssággal van tele), Eysserich Sámuel tanácsbeli két házát (két egész telken); az egyikben maga lakott és ugyanott volt az üzlete is. A többi hét bolthelyiséget pedig 35 forintért s másik házát pedig 80 forintért adta bérbe. A háziurak között megemlíti jelentés Nagykőrös és Kecskemét városát, Orczy Istvánt, az Orczy bárók őseit; Glöckelsberg tábornok örököseit; Putanicz János prépostot, Karpfenstein Ferencet és Huszár Istvánt, a barátosi Huszárok őseit, a Huszár-ház telkének egykori tulajdonosát. Volt háza a városban, mondja a jelentés, Pest vármegyének is; volt egy császári katonai kórház, mely mint ilyen nem esett ugyan összeírás alá, de a telkén épült házakban lakó két családot 1715-ben összeírták.

A városnak sok kárt okoztak a Duna áradásai és, mert az árvíz ellen nem tudtak védekezni, a hullámok gyakran elborították a házakat.

Acsády Ignác a jelentések, feljegyzések és összeírások alapján megkonstruálja Buda képét is. Meglehetősen szomorú az a kép, amelyet ezek a jelentések az 1715. évi Budáról visszatükröznek. »Szegényes házak és nyomorult viskók, aránylag kis területen összezsúfolva; szűk és görbe utcák, a hegyoldalakban úgyszólván egymás hátán szorongó és a »ház« névre nem érdemes kunyhók! — ez volt Buda 1715-ben« — mondja Acsády. Budán is alig volt ház, mely egész telken épült. A legtöbb fél, negyed, nyolcad, de különösen a Rácváros házai tizenhatod, harmincketted, sőt hatvannegyed telken épültek. 628 háznál a telek nagysága is adva van és ezek területe $55\frac{1}{2}$ egész telket tesz ki. Pedig hely lett volna a terjeszkedésre, de maga a város is nehe-

¹⁾ Acsády: Magyarország a Pragmatica Sanctio korában.

zította furcsa pénzügyi szabályaival a nagyobb területek beépítését. A város ugyanis nem a házra, hanem a telekre vetette ki az adót és minden egyes *beépített* föl után terhelte meg a tulajdonost. Ennélfogva mindenki arra törekedett, hogy minél kisebb telekrészen húzza meg magát. Azt mondják az összeírók, hogy még 1720-ban sincs városszerzte egyetlen két- vagy háromemeletes ház, de jobb állapotban levő, utcára néző ház is kevés akad. Az összeírók a házakat három osztályba sorozták. Az elsőbe tartoztak azok, melyekben több szoba és istálló, kocsiszín, valamint melléképület is tartozik hozzájuk; kinézésük pedig legalább a körülményekhez képest tűrhető. Ilyen volt a Várban 11, a Vizivárosban 11, összesen 22. A második osztályba azokat sorozták, melyek 3—4 szobából állanak s utcai homlokzatuk is van. Ilyen volt 60. A harmadik csoportba tartozik a többi, mely mind szegényes, apró házikó, sőt a Horvátváros, az Országút, Ujlak és Rácváros épületeit a »ház« név meg sem illeti — mondják az összeírók. Apró viskók és kunyhók ezek, melyeket nem kőműves, hanem szegény tulajdonosaik építettek vályogból, vagy ami még olcsóbb, sövény közé vert földből és szalmát vagy nádat raktak a tetejére. Buda város egyik felterjesztésében a külvárosi házakról keserűen jegyzi meg, hogy »csak abban különböznek a falusi házaktól, hogy e szerencsétlen város területén épültek.« A lakókról azt mondja a városi tanács, hogy általában igen szegények és nincsen módjukban szebb házat építeni, de kedvük sincs hozzá, mert védtelenül állnak a katonai önkénnyel szemben, hiszen a jobb házakat lefoglalja a vezérkar és a tíz századból (összesen két zászlóalj) álló helyőrség, úgyhogy megtörténik, hogy a tulajdonost a saját házából is kiszorítják.

A házak jövedelme is igen csekély és nincs arányban a befektetett tőkével; sok házat pedig minden kárpótlás nélkül, erődítések céljára leromboltak. Kivált a Várnak és a Vizivárosnak több háza került erre a sorsra, amit úgy az 1715., mint az 1720. évi összeíráskor hangsúlyoztak az összeíróbiztosok. Ilyen körülmények között, mondja a magisztrátus, természetesen senkinek sincs kedve az építkezéshez. Mindenki meghúzódik meglevő régi házában, sőt a nyomasztó és fenyegető viszonyok között szabadulni iparkodik tőle és a legtöbb kapura ki van írva, hogy »ez a ház eladó.«

Budaváros felosztása ez volt :

- I Vár.
- II. Viziváros.
- III. Horvátváros.
- IV. Országút.
- V. Ujlak.
- VI. Tabán vagy Rácváros.

Ezek között még a legrendezettebb, mint tudjuk, a Vár volt. Itt voltak a középületek és a nevezetesebb háztulajdonosok közül megemlíti az összeírás gróf Zinzendorf Vencelnak a nevét; megemlíti a bécsi »szent királynőről« (ad sanctam reginam) nevezett apácákat; Schweidler Antal, néhai főhadbiztos örököseit, (házát évi száz forintért apácák bérlik); a bécsi skót szerzet apátját; Dumond Ferdinánd bárót; Brankovits gróf, kassai kamarai tanácsost; Clar Márton postamestert (háza 1715. óta üresen áll); a pozsonyi káptalant (a ház tető nélkül és romokban van); az egri káptalant; néhai Eszterházy Pál nádor örököseit; Kurz János báró örököseit; Ecklern János udvari kamarai tanácsost; Strasser ezredesné; Werlein báró örököseit; Putanicz prépostot; Tau szegedi kamarai felügyelőt; Rupp Gáspár császári élelmezési biztost; Helbling János császári építész; Patz János városi főbíró; Stättner Gábor kassai császári hadiszertárnok; Schwingheimb Lipót császári hadbiztost; Frankenberg grófnőt; Zenegg pozsonyi kamarai tanácsost; Doeckl Fülöp tanítót; Lichtenauer udvari császári élelmezési biztost; Hahr Konrád püspököt; De Main császári kamarai tanácsost stb.

A többi öt városrész egészen falusias és lakói is, szegény mesteremberek, földművesek vagy halászok. Egy előkelő ember sem fordul elő az itteni háztulajdonosok között. A Viziváros egyik része a Halászáros, mely a város falain kívül, a Duna felé feküdt s 37 kis, részben a hegyoldalba épített, itt-ott egyemeletes házból állott. A Viziváros másik 40 házát a Duna árviize folyton nyaldosta, más 27 ház egészen olyan külsejű, mint a halászárosi házak. Még nyomorúságosabb a Horvátváros, melyben csak négy nagyobb ház van; a többi mind viskó. Az országút 24 háza közül 15 volt viskó. Ujlakon pedig valamennyi ház viskó. A legnagyobb városrész a Rácváros; 707 háza van, de — az összeírók szerint — ezek a házak is kivétel nélkül viskószerű alkotmányok. A rácvárosi házak nagyrészt a Gellért-hegy oldalára épültek és a magisztrátus, tekintve a lakók ínséges állapotát, az adózás alól való felmentésüket sürgeti.

Worthley angol követ felesége: Montagu Mária, ki férjével Törökországba utazott és tapasztalatairól érdekes levelekben számolt be, 1717-ben járt Budán és a Rácvárosról ezeket írja: »Túl a várfalakon apró házak, vagyis jobban mondva kunyhók tömege áll, melyet Rácvárosnak neveznek és teljesen rácok lakják. Gróf Regal kormányzó állítása szerint e nép 12.000 harcost állíthat síkra. Városuk nagyon furcsa külsejű; házaik egymástól bizonyos távolságban és szép sorban állanak s messziről úgy néznek ki, mint régi divatú sátrak.«¹⁾

Bizony meglehetősen elszomorító kép ez, melyet a két város tanácsa egykorú beadványainak, instanciáinak és a III. Károly összeírásának alapján, 30 esztendővel a török uralom után Budáról és Pestről megrajzolhatunk. A megújulás csak a Pragmatica Sanctio után következett be, úgyhogy

¹⁾ Szamota : Régi utazások. 450. old.

a házak száma 1728-ban egy akkori összeírás szerint már 1835 volt. Nyolc év alatt csaknem 400-zal szaporodott. De megállapíthatjuk azt is, hogy a két város megújítása, kialakulása és fejlődése nem egységes terv szerint történt. Egyébként sem Budának sem Pestnek nem volt olyan építési szabályzata, mely az építési telkek nagyságát és az épület magasságát stb. meghatározta volna. A város vezetői csak tűzvédelmi szempontokra voltak figyelemmel az építkezéseknél. A tanács időnkint »Feuer-Ordnung«-okat bocsátott ki, amelyeket a sok gyújtogatás és a sok, gondatlanságból származott tűzveszedelem tett szükségessé és fontossá. Ezekbe a Feuer-Ordnung-okba csúsztak bele aztán néha olyan építkezési rendelkezések is, melyek nem a tűzvész megelőzését szolgálták. A tűzveszedelem okából már 1697. május 31-én elrendeli a pesti tanács a házak szalma- és nádtetőinek lebontását és utasítja a stázsamestert, hogy a nyár folyamán le nem bontott szalma- és nádtetőket az ősz folyamán karhatalommal bontassa le.

1700. augusztus 22-én kimondja a pestvárosi tanács, hogy aki egy héten belül téglakéményt nem épít, annak a házat elkobozza. Hogy azonban a tanács ijesztgetését a polgárság nem vette tulságosan komolyan, kiderül az 1720. évi (III. Károly-féle) összeírásból.

Egy esztendővel azelőtt, hogy a mai Központi Városháza építését megkezdték, Pest város tanácsa újabb erélyes rendelettel sürgette meg az üres telkek beépítését, ami arra mutat, hogy a város falain belül még mindig sok a beépítésre váró üres telek. Ez az 1726. április 29-én kelt tanácsi határozat így hangzik :

Alulírottak az egész Centum Viratus jelenlétében és hozzájárulásával a tanács elrendeli, hogy mindazok, akiknek a városban üres telkük van, építsenek rá házat és sürgősen fogjanak hozzá a munkához. Akiknek pedig a városon kívül kertnek való hely jutott : ne hagyják parlagon ; használják kertnek ; ültessenek fát belé ; termesszenek gyümölcsöt, de felszántani semmi esetre sem szabad. Aki telkére nem épít házat és kertjét megműveletlenül hagyja : telkét-kertjét elveszti és ingatlanát az a polgár kapja, kinek még nincs telke ; vagy átírják valamelyik szomszédja nevére, aki építkezni szeretne, de kicsiny hozzá a telke. Ellenben bárki eladhatja telkét akár olyannak, akinek még nincs ; akár a szomszédjának, aki kevesli a maga házhelyét. A telekcseré is meg van engedve. Azonban minden változásról tudósítani kell a telekhivatalt.

Nem tudjuk, hogy az erélyes hangú tanácsi határozatnak, vagy pedig a gazdasági viszonyok javulásának a hatására történt-e, annyi bizonyos, hogy az építkezés erőteljesebb lendületet vett Pesten. Az 1720. évben még csak 375 házat írtak össze, ellenben 1733-ban a belső városban már 606-ot tartottak evidenciában ; a külső városban : a kertekben és majorokban pedig

113-at. Feltűnést keltő jelenség az is, hogy a Pest város falain kívül eső részek lassacskán átalakulnak. Szántókból szőlők, majorok, kertek lesznek. 1741-ben a külsőségekben már 240 ház áll, mikor a tanács váratlanul megtiltja, hogy a város falain kívül házat építsen a polgárság addig, míg a falakon belül építésre váró üres háztelek akad. A tilalomnak az az oka — mondja a tanács 1741. áprilisban hozott határozatában — hogy a kerti házak számának elszaporodásából arra lehet következtetni, hogy a város gazdagabb lett; megnőtt és külvárosa támadt. Már pedig nem kívánatos a kerti házak szaporításával táplálni ezt a téves hiedelmet, mert a város terjeszkedése alapul szolgálhat az adók felemelésére. Aki tehát építkezni akar: építkezzék a belső városban. Az akkori idők törvényhatósági bizottsága: a »választott polgárság«, vagyis latin nevén a Centum Viratus azonban nem hagyta annyiban a dolgot és tiltakozott a tanácsnak az építkezést korlátozó határozata ellen. Kifejtette, hogy most már nem lehet megakadályozni, hogy előváros támadjon, mert a falakon kívül már 240 ház áll. De különben is: a falakon belül drágák a telkek és a viszonyok alkalmatlanok a belső városban való építkezésre. Viszont a kertekben és majorokban szükség van az épületre; a kertet ugyanis nem lehet őrző nélkül hagyni, mert különben ellopják a termést. A csősznek lakás kell, melyben éjtszaka kipihenheti magát és amely megvédelmezi az időjárás mostohasága ellen.

A külső város kialakulását, fejlődését csakugyan nem lehetett megakadályozni. A falakon kívül szaporodtak a házak, abban az arányban, amint szaporodtak a kertek, szőlők és majorságok. Ezekből a kertekből és majorságokból lesz néhány évtized múlva a Terézia-város meg a Józsefváros. Közben a belső városban sem szünetelt az építkezés. Főként az előkelők és a tehetős polgárság építkezik és ezekben az időkben támad néhány szép barokk-palota, melyek közül az egyik, a Kriszt-ház (IV., Piarista-utca 8.) hírmondónak máig megmaradt.

A lélekszám.

Acsády Ignác, ki — mint említettük — érdekes tanulmánnyal kommentálja a Károly császár korabeli összeírás statisztikailag feldolgozott anyagát, nemcsak az adóköteles népesség számát állapítja meg egyénenkint és városonként, hanem az összeirottak neve alapján, kombináció segítségével nemzeti-ségi statisztikát készít és ezen kívül kiszámítja a háztartások számát, sőt kiszámítja a népszámot is. Hogy helyes-e a módszer, amellyel dolgozott, s megközelítik-e a valóságot Acsády kalkulussai, arról lehet vitatkozni. Annyi kétségtelen, hogy Acsády volt az első, ki a Pragmatica Sanctio-korabeli Magyarország népességi és gazdasági viszonyairól tájékoztató adatokat publikált. Budáról és Pestről többi közt ezeket az adatokat állította össze:

Háztartások száma 1715-ben és 1720-ban nemzetiség szerint.

a) Budán.

Városrész	Év	Háztartás			Nemzetiség					Ház
		polgár	zsellér	háztartások száma össz.	magyar nevű	német nevű	olasz nevű	tót nevű	szerb-horvát nevű	
1. Vár	1715	185	41	226	3	223	—	—	—	183
	1720	160	15	175	2	172	—	—	1	
2. Víziváros	1715	229	78	307	25	251	1	—	30	227
	1720	260	91	351	—	—	—	—	—	
3. Horvátváros	1715	82	36	118	14	53	—	—	51	82
	1720	118	41	159	—	—	—	—	—	
4. Országút	1715	24	8	32	—	32	—	—	—	24
	1720	42	12	54	—	—	—	—	—	
5. Újlak	1715	142	8	150	5	125	—	—	20	142
	1720	224	17	241	—	—	—	—	—	
6. Tabán vagy Rácváros	1715	706	—	706	21	17	—	—	668	707
	1720	506	—	506	—	—	—	—	—	
Főösszeg	1715	1.368	171	1.539	68	701	1	—	769	1.365
	1720	1.310	176	1.486	68	851	3	5	559	

b) Pesten.

Év	Ház	H á z t a r t á s				Nemzetiség			
		nemes	polgár	zsellér	összesen	magyar	német	tót	szerb- horvát
						n e v ű			
1715	188	12	171	1	184	25	150	2	7
1720	375	17	359	—	376	78	244	20	34

Ez az összeállítás az *adófizető* háztartások számát foglalja magában és a kommentár szerint öt esztendő alatt Budavárában azért fogyott 53-mal a háztartások száma, mert közben az erőd kiépítése sok polgári ház lebontását tette szükségessé; azután meg sok adófizető polgár házát a katonaság és a császári hivatalok céljára foglalták le. A Rácváros listájából is kihagyták az összeírók 200 kuldusszegény ember putriját. Mivel azonban az adólistában nem szereplő 200 tabáni putri nem tűnt el végleg a föld színéről, sőt laknak is benne, — mondja Acsády — ennél fogva 1720-ban ő ezt ismét hozzászámítja a háztartásokhoz. Ezzel azonban a háztartások száma még mindig nem teljes, mert nincsenek benne az adót nem fizető egyéb szegények,

továbbá a nemesek, papok, katonák és császári tisztviselők. Ezen a bajon úgy segít, hogy a háztartások számához hozzáad 20%-ot. Ilyen formán 1720-ban a budai háztartásokat 2023-ra kalkulálja. Mivel pedig szerinte minden háztartás legalább hat tagból áll: a háztartások kikerekített számát megszorozza hattal. Így jut el ahhoz az eredményhez, hogy 1720-ban Budán a lélekszám 12.138-ra tehető. Ez a számítás azonban szerintünk Budára és Pestre nem nagyon alkalmazható, mert pl. a Várban a háztartások 20%-ánál több az adót nem fizető katonatiszt, nemes és császári hivatalnok. Ezenkívül számításba kell vennünk, hogy három kaszárnyában laknak a Várban katonák és négy klastromban szerzetesek és apácák. De ha el is fogadjuk, hogy a 20%-os korrekcióval megkapjuk a háztartások megközelítően helyes számát: semmiképen sem hisszük, hogy Budán általánosságban hat tagból állott egy-egy család, mert bár a születések száma igen magas, de — mint az egyházi anyakönyvek bejegyzései alapján készült statisztikai összeállításokból láttuk — a Várban a halálozások száma rendszerint nagyobb, mint a születéseké és valószínűleg ugyanez a helyzet Buda többi városrészeiben is. Véleményünk szerint tehát elegendő, ha egy-egy háztartásra általánosságban négy-négy tagot számítunk. E szerint Buda város kiszámított lélekszáma 1720-ban nem 12.138 lenne, hanem 4042-vel kevesebb, vagyis 8084. Ugyanez áll Pestre is, ahol e szerint nem 2706, hanem csak 1804 lenne a lélekszám.¹⁾ Ha ezzel a számítással a valóságot megközelítő eredményt érünk el, akkor kiderül az is, hogy Pesten 1720-ban a halálozási koeficiens 56.6‰ volt, a születéseké pedig 107.7‰ . Míg 1719-ben a pesti halálozási arányszám 77 ezrelék, Budavárában viszont 1720-ban 104.5‰ , 1719-ben pedig 242.4‰ lenne a halálozási koeficiens. Rettenetes nagy szám ez, de a halálozási arányszám a mai arányszámokhoz viszonyítva akkor is abnormisan nagy lenne, ha az Acsády által kikalkulált lélekszámot vennők számításaink alapjául.²⁾

Érdekes az a kísérlet, mellyel Acsády megpróbálja kinyomozni Buda és Pest népességének nemzetiség szerint való tagozódását. A Várban 1720-ban csak két magyar nevű adófizetőt talál, a többinek mindnek német a neve. A Vizivárosban 1715-ben van 25 magyar és 30 szerb, de a német nevű lakosság ötször annyi, mint e kettő együtt. A Horvátvárosban 53 a német,

¹⁾ Budánál Acsády nem 20, hanem 36%-os korrekcióval dolgozik. Ha Acsády népszámai alapján számítjuk ki a születési és halálozási arányszámokat, akkor az eredmény

	Születés 1720-ban ‰	Halálozás 1720-ban ‰
Pesten	71.7	37.6
Budavárában	67.8	61.9

²⁾ Schwartner írja Statistik-jában (második kiadás I. köt. 86. old.), hogy 1784—1793. között Temesváron, a katonaságtól eltekintve, minden $11\frac{1}{2}$ emberre esik egy halálozás, ami 87‰ -nek felel meg. Péterváradon pedig 1788. és 1793. között — szintén eltekintve a katonaságtól — már minden hat emberre jut egy-egy haláleset, ami azt jelenti, hogy minden ezer lakóra 166 halálozás esik.

majdnem ugyanannyi a rác is, míg magyar csak 14 van. Az Országút és Újlak csaknem egészen német, a Rácváros pedig, melyben egymagában több a háztartás, mint a Várban, a Vizivárosban és a Horvátvárosban együtt, 1715-ben néhány magyar- és néhány németajkún kívül egészen rác lakosságú volt. Végreedményben különben Acsády kimutatása szerint Budán több rác lakott, mint német és összesen csak 68 polgárnak volt magyar neve. Pesten 1720-ban a magyar és a szerb lakosság együttesen félannyi volt, mint a német nevű. A magyar nevűek száma ugyanis 78, a szerb nevűeké 34, de volt ezenkívül 20 tót nevű lakója is Pestnek.

Buda és Pest népességét, amint a számokból kitetszik, nem a születések szaporasága növesztette nagygyá, hanem a bevándorlás. Ha csak a születésekre lett volna bízva a gyarapodás, akkor 1720-ban 33 évvel Budavár visszafoglalása után, a 47 szabad királyi város között népszám szerint Buda nem került volna a második helyre. A városok között az első hely ugyanis Brassót illette meg, mert Brassónak — Acsády számítása szerint — 16.816 lakója volt, Budának pedig 12.324. Viszont Pestnek csak a huszonötödik hely jutott a városok sorában, mert népszám szerint Pestet még Bazin is megelőzte, melynek 1720-ban 3290 lakosa volt.¹⁾ A városok közül Komárom Debrecen, Szeged szintiszta magyar város volt a XVIII. század elején. Kassa népességének 67%-a; Pécsének 60%-a; Esztergomnak 79%-a; Székesfehérvárnak 75%-a; Győr város népének pedig 78%-a volt magyar.²⁾ De akkoriban Buda és Pest környékén is túlnyomóan magyar volt a lakosság. 1720-ban például ez volt a helyzet:

		Háztartások száma	német	E b b ő l magyar neve t v i s e l t	tót	szerb
Cinkotán	volt	37	1	24	12	—
Budakeszin	«	55	55	—	—	—
Hidegkúton	«	12	12	—	—	—
Monoron	«	53	—	48	5	—
Óbudán	«	166	129	31	—	6
Rákospalotán	«	25	—	25	—	—
Pomázon	«	79	—	2	—	77
Szentendrén	«	245	—	30	—	215
Törökbálinton	«	68	38	2	—	28

¹⁾ A 47 város közül népesség szerint a legelső tizenegy ilyen sorrendben követte egymást:

1. Brassó		16.816 lakóval	6. Debrecen		8.208 lakóval
2. Buda		12.324 «	7. Pozsony		7.943 «
3. Kolozsvár		10.472 «	8. Győr		7.308 «
4. Nagyszeben		10.116 «	9. Selmezbánya	...	6.953 «
5. Komárom		8.321 «	10. Segesvár		5.579 «
			11. Sopron		5.486 «

²⁾ Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. M. kir. közp. Stat. Hivatal kiadása.

Pest-Pilis-Solt vármegyében 1720-ban 7729 háztartás közül 5904 volt a magyar, 746 német, 487 tót, 576 rác, vagyis a vármegye lakosságának 76·4% magyar. Ezt az arányszámot azonban a későbbi betelepítések erősen befolyásolták és megváltoztatták.

Harminchárom évvel a török uralom letörése után szegény és kicsiny város volt még Buda is, Pest is. Az összeírás szerint az iparosok és kereskedők jövedelme Budán csak 10.000 forintot (41.800 pengőt), Pesten pedig 9328 forintot (38.991 mai pengőt) tett ki. Az igazi fejlődés és gyarapodás csak akkor indult meg, amikor a két főtörvényszék 1724-ben Pesten megkezdte működését és vele együtt megindul a nemes urak inváziója, megnő a vásárok forgalma és megindul az idegenjárás. De a fejlődés és gyarapodás tempója nem lehetett túlságos gyors, hiszen a pozsonyi tudós: Bél Mátyás még 1736-ban azt írja, hogy Pestnek, melyet északról, keletről kertek vesznek körül, alacsony sáncárka, három kapuja és *semmiféle külvárosa sincs*. De egyébiránt mindene megvan Pestnek, ami az életet kellemessé teszi: kereskedelem, nagy vásárok, nemesség, mely elegancia és pompa által tűnik ki. Budával nyáron repülőhíd köti össze; télen pedig gyakran a befagyott Duna jégtakarója. Csak az élelmiszerek drágák nagyon, mióta a felső bíróságok itt székelnek! — sopánkodik Bél Mátyás.

Az invalidusok háromemeletes barokk palotája pedig kiemelkedve Pest apró házai közül: büszkén néz el a város fölött.

Buda és Pest kormányzata.

Budavár elfoglalása után megalakult a budai kamarai inspektorátus, amelyre az a feladat várt, hogy a töröktől visszahódított területeket, városokat betelepítse és hasznosítsa ; a gazdátlanná lett birtokokat pedig értékesítse. Az új intézmény a bécsi udvari kamara kreaturája. Csak ennek és az acquistícai bizottságnak tartozott számadással. Ellenben független volt úgy a magyar kancelláriától és a magyar kamarától, mint a főhadbiztosságtól.¹⁾ A kamarai inspektorátus beszedi a javadalmakat, az adókat és a vámokat ; számbaveszi és megbecsüli az új szerzeményű birtokokat. Az építészeti hivatal gondoskodik az erődítések kijavításához és polgári építkezésekhez szükséges építési anyagokról. Van külön erdészeti, telekkönyvi és harmincadhivatala és van kamarai tiszttartósága.

A budai vám- és harmincadhivatalt Hochwarther Mihály harmincados kezelte ; a tiszttartóság jövedelmei majdnem teljesen a városi polgárság és a jobbágyság földesúri adózásaiból és a tizedből származtak. A bortizedet pénzzé tették, a gabonát pedig részben a katonaság élelmezésére fordították. A fogyasztási adót (accis) csak 1694-ig szedték ; a tiszttartóság sörfőzőjét 1696. végén három évre kétezer forintért ; a halászat által a fiskusnak beszolgáltatandó vizák negyedét pedig 1500 forintért Reither János György budai főkommisszáriusnak adták bérbe. Az első tiszttartó Herdegen volt, utódja pedig Prunner György, az egykori budai erdőmester. A telekkönyvi hivatal jövedelme a puszta házhelyek és szőlők kiosztása vagy a telkek eladása és megvétele alkalmával fizetendő összegből, az átírási díjakból állott. A kiosztásnál a telek értékének megfelelő földbért, az eladásnál és vételnél minden forint után egy krajcárt, ezenfelül minden háztól egy forint 30 krajcárt és minden szőlőtől egy forintot kellett fizetni. A jószágkormányzóság jövedelme fokozása végett az osztrák állandó telekadó behozatalát sürgeti a bécsi kamaránál. Mikor a bécsi udvari kamara 1695. november 18-án elrendeli a budai és pesti telekkönyvi hivatal felállítását, ennek vezetésével Hüttl Márton jószágkormányzósági titkárt bízzák meg. A budai építészeti hivatal számadásaiban az az érdekes, hogy már 1686. és 1687-ben Buda erődítésére

¹⁾ Szekfü Gyula : Magyar történet. VI. kötet 20. old.

98.275 forintot, 1691-ben pedig újra 90.000 forintot költöttek.¹⁾ A hivatal élén különben előbb 300, majd 400 forint évi fizetéssel Jungmayer János Kristóf építészeti írnok állott.²⁾

Az új szervezet nagy hivatalnoki készültséggel kezdi meg munkáját, de ennek a hivatalnoki szervezetnek — mint Szekfű Gyula mondja — főfoglalkozása saját maga eltartásán kívül a hadbiztosokkal folytatott harc volt, nehogy ezek vegyék el a szegény nép élelmét és állatait.³⁾

Buda első polgármesterei.

Budavár visszavétele után császári kormányzat alá került Buda is, Pest is és a kamara-inspektorátus viselte gondját 18 esztendeig, sőt ennél is hosszabb ideig, mert bár 1703. október 23-án kelt privilégium-levelével a két városnak szabad királyi városi rangot, kiváltságokat és jogot adott I. Lipót, véglegesen és teljesen csak a szatmári béke évében, 1711-ben szabadította fel Budát és Pestet a gyámság alól Eleonóra császárné, Lipót özvegye.

A két város nem szívesen tűrte a gyámkodást, gyakran békétlenkedett, lázadozott ellene. Már egymással sem igen tudott békén megférni a sok felől jött, sok féle fajta, rendű és rangú gyarmatos. Temérdek közöttük a nyughatatlan természetű zavargó elem. Ezek gyakran összekapnak egymással is, a zsoldjukat rendesen meg nem kapó, erőszakoskodó, zsaroló, fosztogató katonákkal is. Nehéz volt ezek között rendet tartani. De a züllött viszonyok között növeli a zavart, hogy a két városnak nemcsak a kamarai inspektorátus parancsol, hanem a budai vár-kommandáns is. Sőt, ha szerét ejtheti: megpróbál beleszólni Buda és Pest dolgaiba a vármegye is. A két város nem mindig tudta, hogy a sok parancs közül melyiknek fogadjon szót. Egyébként, amint említettük, a polgári és katonai hatóságok egymás közötti viszonya sem mondható túlságosan barátságosnak és a két hatóság szívesen kontrakarrírozta egymás rendeleteit és utasításait. A polgárság pedig egyik hatóság ellen a másikhoz ment panaszra. A kamaraigazgató ellen Bécsbe jár árulkodni és az inspektorátus ellen olykor a katonasággal szövetezik. Ebben a konfuzióban indul meg Buda és Pest életfolyása Budavár visszafoglalása után.

A sok baj között a legaggasztóbb volt az élet- és vagyonbiztonság teljes hiánya. Ez készítette rá Werlein János István kamarai igazgatót,

¹⁾ Egy részletes elszámolásból megtudjuk, hogy erődítésekre 1686—87. évben 33.199 forintot, polgári építkezések költségeire 1687-ben 53.335 forintot; 1688-ban pedig 23.368 forintot fizettek ki. Ugyanakkor az építőanyag 9839 forintba került, viszont 1690-ben a polgári építkezésekre 17.438 forintot költöttek.

²⁾ Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1897. IV. évf. 411. és 286. old.

³⁾ Magyar Történet. VI. köt. 20—21. old.

hogy magalakítsa a két város előljáróságát. Maga elé rendelte az ingatlan-tulajdonos lakosságot és a hűségeskü letétele után polgároknak nyilvánította őket. Ugyanakkor Werlein ajánlatára a budaiak megválasztották Prenner Farkas András császári kapitányt polgármesterré és városkapitánnyá; a pestiek pedig Watula Jakab János harmincados ellenőrt bírónak.

Ez 1687. szeptemberében történt és ugyanebben az esztendőben megérkezett Budára a császár november 7-én Pozsonyban keltezett rendelete, melyben a polgárság megalakulását és a két választást jóváhagyja. Ez a jóváhagyó okirat, mely Werlein János kamara-igazgatóhoz van intézve, de tulajdonképpen a katonaságnak is szól, többi között elrendeli, hogy a kamara-igazgató a polgári jogokat és ténykedéseket »más oldalról jövő« kisebbsítéssel és akadályoztatással szemben mindenkor megvédeni tartozik. Majd azt mondja a leirat, hogy »a mi kegyelmes komoly határozatunk és akaratunk, hogy a most megválasztott polgári hatóságok jogaiba a katonaság részéről minden beavatkozást akadályozzon meg a kamara-igazgatóság.«

A második érdekessége ennek a császári levélnek az, hogy Budát fővárosnak, sőt egy későbbi levélben némi túlzással székesfővárosnak nevezi, pedig bizony ebben az időben nem illett ez az előkelő cím Budára. Mátyás fényes várpalotája romokban hevert; a városban alig van ép ház. Új lakói szegények. Ezt a nagy szegénységet és az élet primitívségét példázza Pest és Buda egyaránt. A rablások és gyilkosságok gyakoriak és a tömlöcök zsúfoltak. Ez az egyik oka, hogy a bécsi udvari kamara a két városban a városi tanács kinevezését szorgalmazta. Az udvari kamara nyilván abban reménykedik, hogy a városi tanács működése enyhíteni fog a züllött állapotokon. A tanácstagokat már a következő esztendőben ki is nevezi a kamara-inspektor. Így azután Budán Prenner Farkas András polgármester mellett

Bösinger Ferenc Ignác patikus,
Ceresola Venerio császári építő-mester,
Faber Jeromos császári telekkönyv-hivatali írnok,
Hochenwarther Mihály császári harmincados,
Lenck Henrik császári katonai élelmezési biztos,
Salgáry Péter császári postamester,
Lescher Antal bognár és
Unger János kereskedő lesznek a tanács tagjai.

Amint ebből a névsorból látni való: a kamara-inspektor elsősorban katonaviselt emberek és császári hivatalnokok közül válogatta össze Buda első előljáróságát. Ennek pedig az a magyarázata, hogy a közigazgatásnak parancsolni tudó, tekintélyt tartó és szervező tehetségekkel rendelkező vezetőségre volt szüksége, mely nem ijed meg a maga árnyékától és a renitenskedőkkel, meg a zsaroló katonákkal hamarabb el tud bánni. De a kamara-igazgatóság súlyt helyezett arra is, hogy lehetőleg írni-olvasni tudó emberek

kerüljenek be a tanácsba. Ez a törekvés azonban nem mindig járt sikerrel, mert abban az időben nem mindenki értett az írás-olvasás mesterségéhez. Így azután bizony különösen Pesten megesett, hogy a Herr »Ratsverwandter« vagy »szenátor« — ez volt a neve a tanácstagnak — nem tudott írni.¹⁾ Nagyon egyszerű emberek voltak ám ezek az első telepesek. A volt közös pénzügyi levéltárban a Caraffa-akták között van egy 1698-ból való írás, mely azt mondja, hogy a pesti tanács tagjai egy-ingben meztláb taligázzák az utcán a szemetet (In Hembeter porfüssing auf der Gasse herumbziehen und Mist ausführen thuen).²⁾ Pedig írásra-olvasásra és számvetésre különösen szükség volt abban az időben már az ellenőrzés okából is. A szükség és a szegénység nagy kerítő, hamarosan elfelejtette a városi vagyon kezelőivel, hogy mi a másé. Buda első polgármestere, Prenner Farkas Endre kapitány is szegény ember volt, szüksége volt a jövedelemre, pedig Budán eleinte nem adtak fizetést a polgármesternek, csak szép címet. »Stadthauptmann und Burgermeister zu Ofen« volt a titulusa. Nem csuda, hogy 1687. évi decemberben keltezett folyamodásában némi fizetést kér az inspektorátustól, mert mint kérvényében előadja: mindent magának kell elvégeznie. Még a város kapuját is ő zárja be esténként és ő nyitja ki reggel.³⁾

Hogy megkapta-e vagy sem, amit kért: nincs róla adatunk, annyira azonban bizonyos, hogy egy esztendeig sem ült a polgármesteri széken. Mint Buda város követe, Watula Jakab pesti bíróval még résztvesz a pozsonyi koronázó országgyűlésben, 1688. elején pedig tetemes adósságok hátrahagyásával ott hagyta hivatalát. Mint kapitányt Bécsbe rendelték. Mikor ott hagyta Budát: megindult a pletyka. Azt rebesgették róla, hogy meglopta a várost. A szóbeszéd utat talált Bécsbe is és a főváros levéltára őrzi Prenner Farkas András levelét, melyben 1688-ban arra kéri a budai magisztrátust, hogy az alaptalan vád megcáfolására adjon ki számára ártatlansági bizonyítványt.⁴⁾

Prenner után Salgáry Péter császári postamester lett Buda város polgármestere. Idejét valószínűleg jobban lefoglalta a posta, mint a polgármesterség, mert a polgármesternek és a tanácsnak az volt a főteendője, hogy a kamarai inspektorátus rendeleteit végrehajtsa. Apró ügyekben, kihágásokban ugyan a polgármester ítélkezett (a bírói állást Budán 1707-ben szervezték), de a főügyekben a kamarai igazgató tett igazságot. A városi tanács feladata különben az volt, hogy a kamara-igazgatóság számára beszedte a lakosságtól a porciót és a katonai beszállásoknál segédkezett. Ebben a munkában kezére járnak a budavári tanácsnak a tabáni és a vizivárosi előljáróságok is. A rácok maguk választják bírójukat és esküdtjeiket, de a várbeli tanács

¹⁾ Takáts Sándor: A régi Magyarország jókedve. 351. old.

²⁾ Takáts: Emlékezzünk eleinkről. 354. old.

³⁾ Takáts: A magyar múlt tarlójáról 361.

⁴⁾ Schmall Lajos: Adalékok. III. köt. 239. old.

oltalma alatt állanak, épúgy, mint a vizivárosi előljáróság, melynek bíráját és esküdtjeit azonban a várbeli tanács nevezi ki. A város jövedelmével nem sok dolga akadt a budai tanácsnak, mert a bírság-pénzen és némi áru-, meg hegyvám-ból, valamint a téglavetőből, korcsmából, sörházból és mészárszékből származó bevételen kívül más jövedelme nem volt. Ezeket a jövedelmeket, mert szükség van rá, a kamara-inspektorátus 1696-ban azzal toldja meg, hogy átengedi a városnak a Rudas-fürdőt. Akkorra már annyi pénz fordul meg a tanács kezén, hogy kamarási állást szervez hozzá. De Salgáry polgármesterségének legnagyobb újítása az, hogy jegyzőt szerződöttet, — Küchel Miklós személyében — aki az írásbeli és jogi tudást igénylő ügyeket ellátja.

Salgáry Péter postamester 1692-ben meghalt, utódja a polgármesteri széken Unger János György kereskedő, a helyettes polgármester pedig, aki a kamarási és városkapitányi hivatalt is ellátta, Bösinger Ignác patikus, egy nagyra-vágyó, hatalmaskodó ember, aki alig várja, hogy kezébe kaparintsa a városvezetés gyeplőjét. Tanácsbeli társainál különbnek tartja magát s talán különb is, mint a többi. A baj az, hogy ezt érezteti is kollégáival, amit azok természetesen nem vesznek jónéven. De az új kamara-inspektor, Ploss Ferdinánd és helyettese, Prunner György sem túlságosan lelkesedik az ambíciózus patikusért. Megbízhatatlannak tartják, aki »nyakig úszik az adósságban és elszámolásaihoz sok szó fér«. Ez vagy más játszott-e közre, nem tudni, elég az hozzá, hogy mikor letelik Unger György polgármesterségének ideje s 1694. január 8-án Buda város polgárai új választásra jönnek össze: kiderül, hogy Unger György és Sautermeister Frigyes kereskedők, valamint Venerio Ceresola császári építőmester a kamara jelöltje; Bösinger Ignác pedig kimaradt a polgármester-jelöltek közül. A polgárság azonban tiltakozik, Bösinger barátai hangoskodnak, mire a kamara-igazgató felfüggeszti a »szabad választást« és felügyeleti jogánál fogva Ungert polgármesternek, Sautermeister meg kamarásnak nevezi ki.

Sem Bösinger, sem barátai nem hagyják annyiban a dolgot. A polgármester megerősítése a bécsi udvari kamarától függ. Tehát a választást megfellebbezik a kamara-elnökhöz, Kollonics kardinálshoz. Azt mondják, hogy Unger György tudatlan ember, akit csak néhány naplopó akar polgármesternek. (»Vor einig und anderen impertinenten Burgern, welche noch allzeit ihr grosses Maul gegen jedweder Burgermaister und Unnütz gebracht haben«.)¹⁾ Unger különben sem tud elszámolni 7000 forinttal.

Közben természetesen a kamarai adminisztrátor is informálja a kardinálist és azt állítja, hogy Bösinger mellőzésének megvolt a maga oka. Egyúttal azt üzeni a polgárságnak, hogy maradjon csendben, mert a zavargókat a katonaság igénybevételével fogja lecsendesíteni és a turbulens elemekkel szemben, mint lázadókkal fog elbánni.

¹⁾ Közös pénzügyminisztériumi levéltár. Hung. 1694.

Unger György, az új polgármester is Kollonicshoz megy panaszra. »Én alkalmatlan vagyok a polgármesteri állásra és szívesen átengedem az egészet Bösingernek, de Bösinger és hitvány társainak hazug rágalmain nem tűröm« — mondja a szegény ember.¹⁾

A kamara az adminisztrátornak adott igazat. A polgárságot megfenyegette, Bösingernek pedig meghagyta, hogy számadásait húsvétig mutassa be. De ezzel nem ért véget a zűrzavar. Amikor a kamarai inspektor le akarta tétetni Ungerrel a polgármesteri esküt, a vihar ismét kitört és Fáber Jeromos tanácsstag, az ellenzék vezére, kijelentette, hogy az eskütételnél sem a tisztviselek, sem a polgárság nem jelenik meg. Ezután az ellenzék Faber Jeromos vezetésével Bösinger lakására vonult, hogy a továbbiakat megbeszélje. A gyűlésen az elégedetlenek Fáber Jeromost bízták meg a város ügyeinek további vezetésével. Úgy az alsó, mint a felső városból két-két polgárt adtak melléje esküdtül, átadták Fábernek a város pénztárát és pecsétjét is, kimondván, hogy a polgármester ezentúl a polgárság, ne pedig az adminisztrátor kezébe tegye az esküt.

Buda városának tehát egyszerre két polgármestere és két tanácsa volt.²⁾ A kínos helyzetben a kamarai adminisztrátor felszólította báró Frankenberg várkommandánst, hogy fogassa el a lázadókat. Erre azután váratlan dolog történt. A várkommandáns kijelentette, hogy egyetlen katonát sem hajlandó a kamarai adminisztráció rendelkezésére bocsátani.

Most már Bécsben is unni kezdték a dolgot. A kamara megint leírt és megint hangsúlyozta, hogy egyes-egyedül Unger György a polgármester és senki más, a városi kamarás pedig Sautermeister. A békesség érdekében azonban megengedte, hogy a tanácsban a senior Bösinger legyen. Unger György uramat most már az új kamarai inspektor, Kurz Ignác ajánlotta be polgármesternek, de Unger még mindig nem kellett a népnek, lármáztak és zajongtak. Erre Kurz Ignác kamarai-igazgató hajdukkal fogdostatta össze a főkolomposokat. Ettől azután meghökkentek. Csak így csendesedett le a vihar.

A következő esztendőben azonban csakugyan Bösinger Ignác ült bele a polgármesteri székbe és egyfolytában három esztendeig ült benne. Közben a »városi patika« megalapítója Bécsben kijárta magának a »Landschafts-apotheker in Ungarn« címet és 1698-ban megkapta hozzá a császári tanácsosi címet is. Az előkelő címek mián azonban Budán nem lett sokkal nagyobb a becsülete. Sőt azt kezdték róla híresztelni, hogy meglopta a várost. A pletyka, úgy látszik, már nagyon kellemetlen kezdett lenni, úgyhogy a dolgot maga Bösinger hozta szóba az egyik tanácsülésen³⁾ s megkérdezte,

¹⁾ Takáts : A régi Magyarország jókedve. 364. old.

²⁾ Közös pénzügyminisztériumi levéltár. Hung. 1694. Prunner György helyettes adminisztrátor jelentése az udvari kamarához.

³⁾ 1698. márc. 3. Schmall : Adalékok. II. köt. 241. old.

hogy ki tud róla, hogy ő lopott. Régi ellenfele, Unger György akkor a szemébe vágta, hogy nem arról van szó, hogy lopott, hanem arról, hogy 2000 forintról nem tud elszámolni. Ugy látszik, valami hiba csakugyan volt a kréta körül, mert Bösinger uramat fel is függesztették az állásától és 1699-ben eladja két patikáját, várbeli házát és szőlejét, hogy rendbe hozhassa a szénáját.¹⁾ Annyi bizonyos, hogy az 1698. évi tisztújításkor a kamara-igazgató megint kihagyta Bösingert a polgármester-jelöltek közül. A Bösinger-párt megint akcióba lépett. Hetvenkilenc polgár követelte, hogy Bösingert vegyék fel a jelölő listára. A kamarai biztos azonban nem törődött a tiltakozással. Schraderer György választási biztos azzal vádolta Bösingert, hogy bár a pestis óta gyűjtik már a pénzt a Szent-Háromság szoborra, de a számadásokkal Bösinger soha sem mer előállni. Az ő hibája az is, hogy Budán a mészárszékekben kutyahúst mérnek és a mészárszékek bűzlenek a szagtól.²⁾ A vége az lett a vitának, hogy Sautermeister Frigyes kereskedőt választották meg polgármesterré, bár minden áron el akarta hárítani magától a megtiszteltetést, mert mint a kamarai adminisztrátorhoz írott levelében mondja, ő nem ér rá a polgármesterkedésre, mert neki fivérével együtt a vásárokra kell járnia. Gyakran utazik Bécsbe és Linzbe. Bösinger miatt pedig elveszti vevői nagy részét. Már pedig ha nem keres, miből tartsa el öt nevetlen gyermekét. Lassanként azonban Sautermeister, úgy látszik, mégis csak bele nyugodott a változhatatlanba és több megszakítással összesen tizenhat esztendeig viselte előkelő hivatalát.

Pest első bírái.

A kamara-inspektornak nem sok szerencséje volt azokkal sem, akiket Pest város élére állított. Werlein kamara-igazgató Pest első bírájává tudva-levően Watula János Jakabot választotta ki. Watula a török háborúban császári élelmezési tiszt volt s a budai inspektorátus felállítása alkalmával a katonai élelmezéstől került a harmincadhivatalhoz ellenőrnek. Azért bízták rá ezt a hivatalt, mert nemes ember volt, azonkívül tudott magyarul is. A harmincadhivatalnál és a sóhivatalnál szívesen látta a felsőbbség az ilyen »kutyabőrrel« és vagyonnal rendelkező, magyarul is tudó katonaviselt embereket, mert a harmincadnak sok magyar kereskedővel, különösen pedig sok magyar tőzsérrel, vagyis marhakereskedővel volt dolga s nem ártott, ha a vámhivatalnokok tudtak azok nyelvén, akiket megvámoltak.³⁾ Watula is ilyen magyarul tudó »kays. Dreisigstamtgeghändler«, kinek, mikor elkerült a harmincadtól: Kohlbacher Mátyás Lambert lett az utóda. Ez a Kohlbacher, ki különösen jó viszonyban volt a vármegyei urakkal, később szintén nevezetes szerepet játszott Pest város életében. Watula Jakab rövid ideig volt bírája

¹⁾ Schmall : Ugyanott.

²⁾ Takáts : A régi Magyarország stb. 368. old.

³⁾ Takáts : A magyar múlt tarlójáról. 361. old.

Pestnek. Csak annyit tudnak róla, hogy 1697-ben a koronázó országgyűlésen képviselte a várost és kevéssel azután végleg elköltözködött Pestről. Nem mondhatnók, hogy jó emlékeket hagyott maga után, mert fűnek-fának tartozott és még a kosztadójának is adósa maradt.¹⁾ Míg Pozsonyban a koronáción volt, idehaza egy Petschmann nevű hadnagy helyettesítette. De ezt a Petschmannnt hamarosan elcsapta az inspektorátus, mert engedelme nélkül bírságpénzeket szedett és ami még nagyobb hiba, nem számolt el róla. 1688. április 20-án már sem Watula Jakab, sem Petschmann nincs hivatalban, mert a kamara-igazgatóság Knipper János Bálint zászlóst nevezi ki bírává és melléje 1688. június 10-én a következőket teszi meg tanácsstagokká :

helyettes-bíróvá : Dalmady Sándor vice-jászkun-kapitányt,
kamarássá Proberger Jakab német serfőzöt,
Lendvay Györgyöt, gróf Koháry udvarbíráját,
helyettes kamarásnak és jegyzőnek Kayser János Arnoldot,
Seningen János német sebészt és
Tóth Mátyást.

A kamara-igazgató leirata meghagyja a polgárságnak, hogy úgy a bírónak, mint a tanács tagjainak tisztelettel és engedelmességgel tartozik ; a bírónak és a tanácsbelieknek pedig kötelességükké teszi, hogy a város ügyeit és a közügyeket ne suba alatt beszéljék meg, hanem teljes ülésben döntsék el. A város pecsétje számára tartsanak egy kis ládikót két lakattal. Az egyik lakat kulcsát a városbíró, a másikat a kamarás őrizzze. Állítson mézsárszéket a város és a húsmérés jövedelméből fedezzék a közületi kiadásokat. A borkimérést csak annak a polgárnak engedjék meg, ki tényleg felépítette a házat ; az sem baj, ha telkén ideiglenes házat épített. Tegyen jelentést a tanács az adminisztrációnak, hogy hány ház áll a városban. E végből két tanácsbeli járja be a várost és írja össze, hogy kinek, hol és mekkora háztelke van?²⁾

A tanács névsorában az a figyelemre méltó, hogy hat tanácsbeli közül három magyar. Ez mindenesetre azt mutatja, hogy a lakosság túlnyomó része ebben az időben még magyar volt. Egyébként tíz nappal azután, hogy az inspektor a tanácsstagok kinevezéséről értesítette a várost : újabb rendelet érkezett azzal, hogy két új tanácstagot nevez ki, Hassel Györgyöt és Karpfenstein Kristóf Jánost. Erre azért van szükség, mert az tapasztaltatott, — mondja a rendelet — hogy Lendvay György és Tóth Mátyás nem tudnak németül. Mivel pedig a németül is beszélő harmadik magyar : Dalmady Sándor betegeskedik (Dalmady két hónap mulva meghalt), tehát senki sincs a tanácsban, ki a magyarok és németek közt tolmács lehetne. Viszont Karpfenstein és Hassel a németen kívül a magyar nyelvben is járatos.

¹⁾ *Schmall* : A pesti régi városháza.

²⁾ A budai kamarai inspektorátus rendelete. 1688.

Ezzel azonban nincs befejezve a rekonstrukció. Az új bíróval is baj van. Ő is fűnek-fának tartozik, mint az elődje és Knipper Bálint is hamarosan ott-hagyja a bírói széket. Házát eladja¹⁾ és visszamegy a hadsereghez. Győrbe rendelik szolgálatra. A bíró székbe pedig ideiglenesen Karpfenstein ül bele, ki szintén császári katonatiszt.

Miután megalakult a tanács, megkezdte működését, ami eleinte nem adhatott sok munkát. Hogy azonban tanácskozhassék, tanácsteremre vagy legalább is tanácskozó szobára volt szüksége. Az inspektorátus 1688. júniusában szólítja fel a tanácsot, hogy keressen városházának való házat. Ama régi tornyos városháza helyén, amelyet még mi is ismertünk, a plébánia-templom szomszédságában, a főtér, a Lipót-utca (ma Váci-utca) és Plébánia-utca sarkán három ház volt. Ezek közül választotta ki a tanács a legnagyobbat és később ehhez hozzá vásárolta a másik kettőt.

Most tehát már városháza is volt Pestnek. 1688-ban ebben a házban tartotta első ülését Karpfenstein Kristóf bíró elnökségével a tanács és — mint Schmall mondja — ebben a házban tanácskozott a polgárság is, de Schmall szerint a polgárságnak csak egyetlen szoba jutott, melyben sem asztal, sem szék nem állott.²⁾

1689. február 9-én Herold János Siegfried patikust tette meg bírónak a kamara-igazgató. Herold Teschenből került hozzánk és Pest város életében olyanféle mozgalmas szerepet játszott, mint Budavároséban ama másik patikus: Bösinger Ferenc Ignác. Herold egyfolytában 1692-ig ült a bírói székben, de — úgy látszik — a kamara-inspektorátus három esztendő alatt teljesen megelégtelte Herold uram bíróságát.

1692. április elsejére volt kitűzve az új bíróválasztás. Addig a kamara-igazgató nevezte ki a bírót, de 1692-ben már a polgárság választotta, még pedig a kamara-inspektor három jelöltje közül. A három jelölt: Herold Siegfried patikus, Eschenbrugger Fülöp, az Arany Sas korcsmárosa és Proberger Jakab serfőző. Herold kapta a legtöbb szavazatot, de a kamara-igazgató »közbejött nyomós okokból« megtagadta a választás jóváhagyását és Eschenbrugger korcsmárost ültette a bírói székbe, mint aki Herold után a legtöbb szavazatot kapta.³⁾ Csak egy esztendeig viselte Eschenbrugger a bírói méltóságot. A következő esztendőben már Proberger serfőzőt, azután meg ismét Heroldot találjuk a pesti tanács élén. 1695. elejétől 1696. végéig Proberger a bíró, míg az 1697. évi január 3-i bíróválasztáson ismét az Arany Sas fogadásának neve került ki győztesen az urnákból, de a kamara-igazgató — miért, miért nem — ezúttal nem akceptálta Eschenbrugger bíróságát és

¹⁾ A Piarista-utcában, a mai Schopper-féle »Vas-udvar« helyén volt Knipper háza, melyet Russwurm Illés sóinspektor vett meg.

²⁾ Schmall Lajos: A pesti régi városház története.

³⁾ Schmall: Adalékok. I. köt. 34. old.

új választást rendelt el. Eschenbrugger pártja hangosan tiltakozott, a kamaraigazgató azonban nem törődve a tiltakozással, Heroldot nevezte ki bírónak.¹⁾

A következő esztendei bíróválasztáskor azután csakugyan kitört a ribillió. A földindulás abból támadt, hogy a megyei urak és a hivatalnok-előkelőségek, kik rendszerint a megyei nemességgel tartottak, nem voltak megelégedve a kamara-inspektorátus bíró-jelöltjeivel. Mint ugyanis a január 9-ére összehívott választáson kiderült, Pollermann Mátyás gazdálkodó, Linzer János zöldségárus és Lehner Mihály korcsmáros voltak a bíró-jelöltek. Bizony ezek valamennyien a szegénység képviselői és a korcsmárost kivéve, maguk is szegény emberek. Pollermannnak egyszobás, Linzernek pedig kétszobás viskója van. A három jelölt közül egyedül Lehner számít tehetősnek, mert saját négyszobás háza van, mihez tíz köblös föld tartozott, de úr nem volt a jelöltek között egy sem és — úgy látszik — ez a jelölés a bécsi udvari kamara elnökének: Kollonics kardinálisnak az intenciói szerint történt. Kollonics ugyanis a maga állam-szociáлизmusának érvényesítését mindenütt megpróbálta, ahol ezt a politikát szembeállíthatta a magyar nemesiség törekvéseivel.

Zenegg György választási kommisszárius olvasta fel a jelöltek neveit és a választáson Pollermann 120, Linzer 43, míg Lehner 7 szavazatot kapott. Pest város bírása tehát egy kiscgazda lett. Ebbe azonban nem akart bele nyugodni a népes ellenzék. A vármegye-házára vonult és ellenválasztást rendezett, miközben a német párt — melynek Proberger Jakab serfőző, Scopek Ferenc szatócs és Lederwas Bertalan borbély volt a vezére — hangos

¹⁾ *Schmall*: Adalékok. I. köt. 36. old. — Az 1697. január 3-iki választási jegyzőkönyv szerint Proberger Jakabra 9, Eschenbruggerre 79, Heroldra 42 szavazat esett. Heroldra szavazott a magyar nemesség és a császári hivatalnokok. Ez a jegyzőkönyv azért is érdekes, mert kiderül belőle, hogy milyen furcsa helyesírással írta az egykori notárius a magyar neveket. Íme néhány mutatónak: Todt (Tóth) Michl, Szegedin (Szegedi) Mihál, Siarto (Szijártó helyett), Suiz (Szűcs helyett) Georg, Franciscus Sötter (Sóter alispán), Emericus Zuniok (Szunyog), Kostony (Gosztonyi), Zabo (Szabó) Ferenc, Barani (Bárány) Mihál, Novagi (Novák) Lukács, Peter Pobir (Bobics Péter), Czabo (Szabó) János, Zismadi (Csizmadia) Ferenc, Gongató (Gombkötő) János.

De egyéni helyesírással írták a német családneveket is. Bössinger Ignác budai polgármester nevét például hol »Pössinger«-nek, hol meg »Pesinger«-nek írják. Az Arany Sas fogadásának a nevét hol »Eschenburger«-nek, hol »Eschenbrugger«-nek, máskor meg »Eschengrubber«-nek írják. Tóth-ot néha »Toot«-nak, olykor »Thot«-nak, máskor meg »Tott«-nak írják. A régi penna sem fog rendesen. Nem egykönnyű kisillabizálni, hogy tulajdonképpen milyen nevet akart írni az egykori notárius, úgyhogy azon sem lehet csodálkozni, ha ugyanazt a nevet néha másnak olvassa Rómer Flóris, másnak Schmall Lajos és megint másnak Gárdonyi Albert. De nemcsak a családi neveket írják egyéni módon. A Zaiger-ben például azt olvassuk, hogy Pesten az 189-ik számú telket 1698-ban gratis kapta Dascher Tamás »bürg. ain gutscha in Schoffstattel«, vagyis ein Kutscher in Schiffstadi.

szidalmakkal és furkósbottokkal ostromolta a megyeházát; a tanácskozókat rebelliseknek és huncfutoknak nevezvén. (»Nos rebelles ac salvo dictu Huncfutones temerario ausu proclamare.«)¹⁾ A magyarok azonban ügyet sem vetettek az ostromlókra, hanem egyhangúlag Kohlbacher Mátyás Lambert harmincadhivatali ellenőrt kiáltották ki bírónak.

Pest városának tehát most már két bírója is volt egyszerre, de egyik sem kapta meg a felsőbbség jóváhagyását. Ellenben a bírói szék körül napról-napra nőtt a zür-zavar. A magyar kancellária átfirt az udvari kamarának, hogy a pesti állapotok tűrhetetlenek,²⁾ és hogy az adminisztráció rendeljen el új választást. Az udvari kamara Caraffa di Stigliano grófra bízta az ügy megvizsgálását és elrendelte, hogy az inspektorátus a tavalyi bíróra, Herold patikusra bízza a bíróságot. Caraffa gróf azonban tiltakozott Herold bírósága ellen, mert — mint mondta — Herold börtönviselt ember, ki gyilkosság miatt ült.³⁾

Ellenben Pestre jöven, a patikus helyett Lehner Mihály korcsmárost tette meg bírónak, mert Lehnert jó német embernek tartja, viszont Kohlbacher Lambertet nemcsak bírónak, de még tanácstagnak sem fogadja el tisztára azért, mert a vármegyei urak is Kohlbacher pártján voltak. »Fölötte kíváncsi — mondta Caraffa — hogy a szabad királyi városokban a német elem uralkodjék« a magyar nemesektől óvakodni kell, mert ha Pesten hatalomhoz jutnak, a magyar kormányshoz is bele fognak szólni a városi népek.⁴⁾

De a vihar nem ült el. A pártoskodás, viták és titkos gyűlések egészen az év végéig tartottak. Így köszöntött be az új esztendő, amikor — 1699. januárjában — a kamara-inspektorátus Herold Siegfriedet nevezte ki ideiglenes bírónak. Ez a kinevezés sehogysem tetszett a tanácstagoknak. A tanács egyszerűen nem fogadta be a patikust és Eschenbrugger Fülöp korcsmárost választotta meg helyébe, Kalcher Márton kömüvest pedig kamarásnak. De Herold pártja sem hagyta magát. Akcióba lép Kohlbacher Lambert harmincadhivatali ellenőr és Leistner kamarai tisztviselő, a tanács-ellenes párt vezére. Tiltakozó felterjesztéseket küldenek a kamarához, melyben azt írják, hogy a tanács törvénytelenül járt el; az új kamarás pedig még írni-olvasni sem tud. A tanács sem marad tétlen. Azt jelenti a császári kommisszió-nak, hogy a városban lázadás ütött ki. A lázadás feje pedig Kohlbacher

¹⁾ Közös Pénzügyminisztériumi Levéltár. Hung. Zenegg relatioja Pestről.

A választás lefolyását részletesen lásd *Takáts Sándor*: »Ribillió Pesten« című tanulmányában.

²⁾ 1698. január 27-én.

³⁾ Közös Pénzügyminisztériumi Levéltár. Hung. Eszék, 1698. május 6-án írja Caraffa gróf Heroldról: »so vormahl wegen eines allda geschenen homicidii tanquem correus mitbeschuldiget worden, und lange Zeit in schimflichen Verhaft gesessen ist«.

⁴⁾ *Takáts*: Ugyanott. 350.

Lambert, aki a városbíró hivataloskodása közben megverte.¹⁾ A kamarai inspektorátus is a tanács ellen fordult. Bejelenti Caraffa grófnak, hogy a tanács és a polgárság között háború dúl. A városi tanács az inspektorátus által kinevezett helyettes bírót nem engedte be a városházára és helyébe törvénytelenül bírónak választotta Eschenbrugger korcsmárost, ki a szakácságon kívül más egyébhez nem ért. Vizsgálatot kér. Caraffa gróf Rüdiger Gosswin von Fürstenbusch vezetésével bizottságot küld a dolog megvizsgálására. A vizsgáló bizottság előtt azt vallja Herold, hogy az egyik tanácsstag, Linzer, mód nélkül iszik és részeg fejjel sok bolondot cselekszik. Viszont Kalcher, a kamarás, sem írni, sem olvasni nem tud. A magyar polgárok pedig viszont Lehner Mihály volt bírót panaszozzák be, ki részrehajló az adókivetés és a katonai beszállásolás dolgában. Rüdiger Gosswin von Fürstenbusch a tanácsnak fogja pártját és a felbujtóknak: Kohlbachernek és Leistnernek megbüntetését javasolja. Egyúttal ajánlja, hogy az inspektorátus új bíróválasztást rendeljen el, Proberger, Herold és Nussbecker ágyúöntő között; városi kamarásnak pedig tegyék meg Lehner Mihály korcsmárost, ki írni és olvasni is tud. Azt azonban meg lehet engedni, hogy a polgárság a maga kebeléből külső tanácsot alakítson. Így azután azok is bele szólhatnak a város dolgaiba, kik előtt eddig be volt téve az ajtó. Az új bíróválasztásból különben Proberger Jakab serfőző kerül ki győztesen. A zavargókat pedig megbüntetik. Kohlbacher 50 tallért fizet; a másik rebellis: Leistner 20 tallért fizet a Sentháromság-szobrára, míg Eyserich 15 tallért miseruhára. A viszálykodásnak azonban ezzel nincs vége. 1699. július 11-én jelenti a városi tanács Bécsbe, hogy Kohlbacher Mátyás irgalmatlanul elverte és lelövéllel fenyegette Lehner Mihály tanácstagot és volt bírót. Leistnert is verekedés miatt fogta perbe a bíró. El is ítélte. Ebből azután újabb zűr-zavar támadt, mert Leistner nemes ember lévén, a vármegye fogta pártfogásába és maga elé idézte a városbíró és a tanácsot, mert nem a magyar törvények szerint ítélkezett, hanem az alsó-ausztriai Landesgerichtsordnung paragrafusai szerint.²⁾ Most már a vármegye is pörösködik Pest város tanácsával. A magyar kancellária is a vármegye pártján van. De állandó a torzsalkodás a kamarai adminisztráció és a tanács között is.³⁾ Az udvari kamarán nem győznek igazságot tenni a sok panasz és feljelentés dolgában, melyet részben a budai kamarai adminisztráció, részben pedig a pesti városi tanács küldözget Bécsbe. De a kicsinyes torzsalkodásokat, intrikákat, veszekedéseket nem veszik már komolyan Bécsben sem, idehaza sem. Egy sokkal komolyabb akció foglalja le az érdeklődést. Buda és Pest csendben, óvatosan megindítja a küzdelmet a két város szabad királyi városi rangja és kiváltságainak visszaszerzése érdekében.

¹⁾ Pest bírása és tanácsa a császári kommissiohoz 1699. január 21-én.

²⁾ *Takáts*: Ugyanott. 356. old.

³⁾ *Schmall*: Adalékok. I. köt. 38. old.

Harc a szabadsomlevélért.

Esterházy Pál nádor még 1696-ban javasolta, hogy Budának és Pestnek adassék vissza egykori szabad királyi városi rangja és privilégiumai. Bécsben azonban akkoriban még nem látták eljötni az időt a régi szabadsomak és kiváltságok visszaadására és csak mikor már a Rákóczi-felkelés kezdte nyugtalanítani a Habsburgok uralmát: 1703. végén adta vissza Lipót császár Budának és Pestnek a szabad királyi városi rangot.

Pest és Buda kiváltságai és szabadsomai nagyon régiek. Ezek abban a mértékben szaporodtak vagy fogytak, amint a magyar história viharos századai során nőtt vagy csökkent Pest és Buda politikai jelentősége. A hatalomért versengő pártok és királyjelöltek számításaiban olykor fontos tényezőnek bizonyult Buda város és nem volt közömbös, hogy ki felé hajlik a főváros rokonszenve, meg hogy a budai bíró mekkora taktikus és mennyire ért a diplomata-művészethez.

Igy jutott hozzá Buda város az önkormányzati jog kiterjesztéséhez, adó és vámmentességhez, vásártartási és árumezállítási joghoz és több efféléhez. Ezek a kiváltságlevelek egyúttal megállapították a bíró és a polgárok jogait és köteleességeit is.

Mikor a tatárdulás után az elpusztult Pest életbenmaradt lakói felköltöztek az akkoriban Pesti-hegynek nevezett Várhegyre (Castrum novi montis Pestiensis) ¹⁾ és a behívott német mesteremberekkel egyúttal megalapították az új Pestet, — melyet később Budának, Ofennek neveztek — IV. Béla király 1244-ben kelt Aranybullájában szabadsomokkal és kiváltságokkal ruházta fel »a pesti-hegyen« megújódott várost. Ennek a királyi levélnek a bevezetésében megerősítette a korábbi királyok által Pestnek adományozott jogokat és kiváltságokat, ²⁾ egyúttal megajándékozta a várost Kőér (tam terram Kewer) területével. De hogy hol lehetett ez a Kewer: máig sincs eldöntve. Vannak, kik a mai Kőbányát sejtik az elnevezés alatt, mások a budai részben Kőérberek és a Kamaraerdő vidékén keresik Béla király birtok-ajándékát.

De új jogokat és kiváltságokat kapott Buda más királyoktól is. IV. Béla várat épített a Pesti-hegyre és később V. István, Kun László, III. Endre, Cseh Vencel és Bajor Ottó is ott rendezte be rezidenciáját. A fővárossá lett Buda jogainak és kiváltságainak számát pedig csaknem minden uralkodó megtoldotta. Róbert Károly például, miután harmad ízben Budán is megkoronázták, a korábbi királyoktól kapott szabadsomokat megerősítette és ennek emlékére ezüst pénzt veretett, mely előlapjának körirata: † LIBER-

¹⁾ A hegyre IV. Béla várat épített.

²⁾ Az Aranybulla latin szövegét közli *Fejér György*: Codex diplomat. Tom. III. Vol. I. 326. old. IV. Béla kiváltságlevelét Salamon Ferenc koholmányának tartja, lásd Budapest története III. kötetében az Aranybulla fejezetét.

TAS. BVDENSIV. ¹⁾ Zsigmondig Pestnek is Buda adott bírót, de Zsigmondtól Pest is független önkormányzati jogot kapott. Ennek pedig az a története, hogy az örökös pénzzavarban levő Zsigmondtól a budaiak megtagadtak egy ezer aranyas kölcsönt. Ezt a kínos alkalmat használták fel a pestiek és kisegítették a királyt pillanatnyi pénzzavarából.

Mátyás király is kegyes volt Budához. Egyik adománylevélben többi közt ezt írja: ²⁾

»Mi tehát utánozni akarjuk a megalapító királyok erényét, kik jó állapotba helyezték ezt a várost, mely a királyi méltóságnak széke, trónja, országunk feje, ezenkívül a nép életének fenntartására és gyönyörűségére szolgál, mivel egyedül itt található fel, ami a betegeknek orvosság, az egészségeseknek kellemes. ³⁾ Más adományok közt, melyek szenvedett karából felsegítsék, először is földbirtokokkal tartjuk megjutalmazandónak. Ez a birtok, vagyis pusztá (praedium) Sassad, Pilis megyében, a város közelében. Előtte egy még fennálló kőtemplommal. Azt főpapjainkkal és bíráinkkal folytatott érett megbeszélés után és tanácsukra, művelt vagy meg nem művelt földjeivel s azon kiterjesztésben és határok közt, melyek közt a visegrádi várhoz tartozott, vagyis a vártól elvesszük s nevezett Buda városunkhoz csatoljuk, úgyhogy örökösen az övé legyen s tetszése szerint használja akár benépesítve, akár pusztának hagyva s legyen alája rendelve teljes joggal — azonban fenntartván az idegen jogokat. ⁴⁾

Hol volt Sassad?!

Salamon Ferenc azt hiszi, hogy a mai Krisztina-városi templom környékén terült el. Szerinte régi, elnéptelenedett falu volt Sassad, mely talán magábafoglalta a mai egész Krisztina-várost, ⁵⁾ mások viszont azt sejtik, hogy a királyi adományok a Sashegy és a sasadi-dűlő környéke volt.

A mohácsi vész után, midőn egyszerre két királya volt az országnak: Ferdinánd és Szapolyai János egyaránt megpróbálta, hogy kedvezésekkel a maga pártjára édesgesse az ország fővárosát. Miközben a török had Buda felé közeledett, a szorongatott Ferdinánd 1528. január 1-ével keltezett levelében hamarosan megerősítette Buda egykori kiváltságait. ⁶⁾ Ennek a levélnek azonban a budaiak nem vehették hasznát, mert a török császár a másik magyar királyt: Szapolyai Jánost szállásolta be Budára. Azonban

¹⁾ Érdy János a Tudománytár 1841-ik évi kötetében így írja le Buda pénzét: Előlapjának körirata † LIBERTAS. BVDENSIV. Képverete: koronás sisakból két toll között jobbra forduló patkót tartó strucc emelkedik ki. Hátlapjának képverete: boltíves kapuzatú várfal fölött három bástyatorony. A középső torony csúcsán delfin látható.

²⁾ Salamon Ferenc fordításában.

³⁾ A fürdőkre és melegforrásokra értette Mátyás király.

⁴⁾ Katona az okmány keltét 1470-re teszi.

⁵⁾ Salamon: Budapest története. II. köt. 537. old.

⁶⁾ Kaprinay: Hungarica diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae 483—488. old. és Palugyay: Buda-Pest 48—49.

nem volt szűkmarkú Szapolyai sem, ki, hogy a Budáról elköltözött lakosságot visszatérésre bírja, adómentességet ígért neki 1530-ban, 1531-ben, 1533-ban és 1538-ban keltezett levelében. Az idők viszáljai közben elveszett szabadsalmak és kiváltságok élvezetében szintén megerősítette; ezenkívül pedig új kiváltságokkal, továbbá Solymár, Kis-Kovácsi és Páty birtokával ajándékozta meg a várost.¹⁾ Amint sejteni lehet, Szapolyai János ajándéka Mátyás király egész akkori hatalmas vadászterületét magában foglalta. Már II. Lajos és Szapolyai János kortársa, a földrajzíró esztergomi érsek, Oláh Miklós írja Solymárról, hogy kedves mulató helye volt Mátyás királynak s a Budától Solymárig terjedő vidéken húzódott végig a renaissance-uralkodó kőfallal körülkerített vadaskertje. Bél Mátyás idejében — kétszáz évvel ezelőtt — még állottak a kőfal romjai. A solymári vadászterület kétségtelenül folytatása volt a nyéki (Hüvösvölgy és Lipótmező területén fekvő) vadaskertnek és a 2923 katasztrális holdnyi területhez közvetlenül csatlakozott az 5316 katasztrális holdnyi területen fekvő Kovácsi, meg a 6610 holdas Páty.²⁾ Míg a többi ajándék-birtok nagyjából vadban gazdag erdőterület, melyet egy-egy kövér mező szakít meg, addig Páty termő völgyben fekszik, melynek multjára nagyon jellemzőek az olyan ősrégi dűlőnevek, mint a Kozárromi-, Tófenéki-, Várhegyi-, Lövdőzői- és Gyöngyvirágosi-dűlő.

Szóval több mint 15.000 holdnyi birtokot kapott ajándékba János királytól Buda városa. Azonban nem vehette hasznát sem az új kiváltságoknak, sem János király birtok-ajándékának, mert mielőtt a budaiak átvehették volna az értékes diplomát: 1540-ben meghalt János király, a szabadsalom-level pedig a nagy zűrzavarban elkallódott.

Nem volt szerencséje Buda városának Ferdinánd privilégium-levelével sem. Ferdinánd, aki tudvalevően minden áron meg akarta szerezni a magyar trónt, hogy kedvében járjon a budaiaknak, János király kiváltságlevelét 1540-ben Szent Márton napján kiadott okmányával egész terjedelmében megerősítette. Az új privilégium-levelet Révay Ferenc vitte a táborba és az volt a terve, hogy mihelyt Ferdinánd Budavár átadása tekintetében megegyezik János király özvegyével, a levelet ünnepélyes formák között

¹⁾ *Iff. Palugyay Imre*: Buda-Pest 10., 24., 32., 33. old.

²⁾ János király levelében ugyan nem Nagy-Kovácsiról, hanem Kis-Kovácsiról van szó, de azt hisszük, hogy itt azt a Kovácsit kell érteni, mely Pátyot összekapcsolja Solymárral. Ez pedig Nagy-Kovácsi. Pomázhoz tartozik ugyan egy 450 holdas Kis-Kovácsi nevű pusztá, de nem hihető, hogy János király levelében erről lenne szó. Egyébként nagyon valószínű, hogy János király idejében a kovácsi birtokhoz tartoztak azok a szomszédos puszták is, melyeken azóta az új telepesek falvakat alapítottak, úgy hogy a János király korabeli kovácsi birtoknak akkoriban más határai lehettek, mint ma vagy 250 évvel ezelőtt, mikor Budavár visszafoglalása után a gazdátlan birtokokat számbavette és újra telepítette a neo-acquistica commissio. Különben Páty valaha népes római város lehetett. Földjében temérdek követ, a császárság idejéből való pénzeket, meg egy római fürdő maradványait bányászták ki az archeológusok.

azonnal átadják Buda város tanácsának. A megegyezést azonban Fráter György megghiúsította. 1541. szeptember 2-án nem Ferdinánd vonult be Budára, hanem a török szultán. Budavár új privilégium-levele pedig Révay Ferenc zsebében maradt.

Ferdinánd a nagy kudarc után is bízott szerencséjében és szentül megvolt róla győződve, hogy rövidesen mégis csak ő lesz az úr Budán, nem a török. Ez a hit olyan erős volt benne, hogy bár 1541. szeptember 2-án a török már berendezkedett Budavárában: János királynak 1540. november 14-én egyszer már megerősített kiváltság-levelét 1541. október 2-án újabb levelével ismét megerősítette. Azonban ez a levél sem jutott el a címzetthez. A Habsburgok pedig 145 esztendeig várakoztak, míg a török mégis ott hagyta Buda várát.

János király kiváltság-levele hat esztendővel Budavár visszafoglalása után kerül elő megint. Váratlanul jött, de ép a legalkalmasabb időben érkezett. Szirmay István országbírói ítélőmester praesentálta az 1538. évi aranypecsétetes levelet a budaiaknak. Hogy miképen került ez az oklevél a Szirmayak családi iratai közé, máig sincs tisztázva. Az országbírói ítélőmester felajánlotta a budaiaknak az értékes írást, mely egyszerre kiemeli a várost a kamarai inspektorátus gyámsága alól; politikai és közigazgatási önállóságot s kiváltságokat biztosít számára, azonkívül pedig három birtokot, Solymárt, Kis-Kovácsit és Pátyot Buda város tulajdonává teszi. Szirmay István természetesen illő jutalmat kért a királyi levélért, nagyban biztatván a városi tanácsot, hogy Bécsben feltétlenül teljesítik Buda minden kívánságát, ha meglátják az aranypecsétetes írást. Hosszas alkudozások után 1692-ben meg is állapodtak a feltételekben.¹⁾ E szerint Buda város tanácsa kötelezi magát, hogy a 32. számú házat megvásárolja, átépíti és ugyanazokkal a kiváltságokkal felruházva adja át Szirmay Istvánnak, mely kiváltságokat a bécsi Starhemberg-ház élvez.²⁾ A bécsi Starhemberg-ház kiváltsága ugyanis, hogy mentes minden adó alól. Ezenkívül kötelezte magát a tanács, hogy majort és szőlőt is ad a ház mellé. Ha pedig a város be nem tartaná megállapodását, ezer arany bánatpénzt fizet.

Eleinte nagyon nagyra volt a budai tanács a kiváltságlevéllel. Különösen az a remény paprikázta fel a tanácsbelieket, hogy hamarosan hozzájuthatnak a hárombirtokhoz: Solymárhoz, Kovácsihoz és Pátyhoz. Az 1690-i összeírás szerint³⁾ Nagy-Kovácsi sem a lakott, sem az elpusztult helyek közé

¹⁾ A megállapodás latin szövegét közli *Palugyay*: Buda-Pest. 279. old.

²⁾ Ez a 32. számú ház a mai budai Uri-utca 36. számú háza helyén állott, mely manapság özv. Szirmay Józsefné és birtoktársainak tulajdonában van. Akkoriban Heusler Donát tábornok, később pedig Schweigler Antal főhadbiztos sarokháza (Budai Nőegylet háza) volt mellette, mely a 33-as számot viselte; míg a 32-es házról a Zaiger ezt írja: hat guetes gemeür, gwölber und Keller. Graff Peter Riccardi quartier; Die Krammer. Erben; pro nunc H. Johann Leopold v. Schwingheimb.

³⁾ Pest vármegye levéltára.

nincs felvéve, de később már Pomázzal együtt a Vattay-család tulajdonául van elkönyvelve.

Páty 1690 után a gróf Koháryaké volt, ellenben Solymárt, Nyéket és Hidegkutat az elhagyott helyek közt említi 1690-ben a vármegyei összeírás. Érthető, hogy ezekből a nagy pusztákból és elhagyott helyekből valamit szerettek volna megkaparintani maguknak a budaiak. Nagy lelkesedéssel fogtak hozzá reményeik realizálásához. Vitték, hurcolták János király aranypecsétetes levelét Pozsonyból Bécsbe; cipelték egyik forumtól a másikhoz. Járnak a kancellárián, járnak Kollonicsnál. Bösingert és a városi szindikust felküldi a tanács az országgyűlésre és felségfolyamodványt ír a császárhoz, egyúttal kikéri a budai kamarai inspektor jóindulatú támogatását. A költségek egyre szaporodnak, de a dolog nem megy. A Bécsbe-járás, meg odafenn a sok ajándék, temérdek pénzt eszik meg és a sok instanciázásnak semmi eredménye. Az egyik tanácsülésen elhatározták, hogy csupán eredmény esetén hajlandók vállalni a költségeket. Erre Bösinger sértett önérzettel kijelenti, hogy jótáll a költségekért. Közben Szirmay István is követeli a magáét. A pestmegyei alispán ajánló levelet ad a budaiaknak. A nádor jóindulatúlag meghallgatja őket, Kollonics pártfogolja kérésüket és a sok utánjárás, szaladgálás és költségcsinálás után villámcsapásként érkezik 1694 derekán a jelentés Bécsből, hogy János király aranypecsétetes levelét a kancellária nem akarja megerősíteni. Legfeljebb a régi királyok kiváltságseveleinek a megerősítéséről lehet szó.¹⁾

A tanácsot egyenesen lesujtotta a hír. Unger János bíró szemére hányja Bösingernek, hogy kijárási költségekre 350 forintot vett fel és bár a kijárásnak semmi eredménye nem volt, Bösinger a pénzt nem fizette vissza. Szirmay István, ki időközben nádori ítélőmesterré lépett elő, egyre erélyesebben követeli a tanácstól a szerződés beváltását. A tanács pedig egyre határozottabban jelenti ki, hogy nem fizet, mert tulajdonképpen nem a királyi levél betűit vásárolta meg, hanem a tartalmát. A tartalmára pedig nem adnak Bécsben semmit.

Szirmay királyi parancsot eszközöl ki Buda város tanácsa ellen. A budaiak most már minden áron meg akarnak szabadulni a kellemetlen hitelezőtől. Nincs is már szükség sem Szirmayra, sem a levelére, mert közben előkerült Ferdinánd kiváltság-levele is. Gróf Révay szepesi püspök találja meg²⁾ családjá levéltárában és ő adja oda a budaiaknak.³⁾ Szirmay perel tovább. A budaiak viszont új alapokra helyezik a szabadsomlevélért való akciót.

Annyit sejtenek a budaiak, hogy Solymár, Kovácsi és Páty már csak valami különösen szerencsés véletlen segítségével kerülhet Budavár birtó-

¹⁾ *Schmall* : Adalékok. I. köt. 48—50. old. és *Gárdonyi Albert* : Buda város közigazgatása a XVII. század végén. Századok. 1916.

²⁾ *Palugyay* : Buda-Pest. 54. old.

³⁾ Ferdinánd másik kiváltság-levele a bécsi cs. kir. udv. levéltárban van.

kába. De nem bíztak a véletlenben. Ép ezért új ötletbe kapaszkodtak bele a budaiak, hogy birtokra tehessenek szert. Nyilván valamelyik befentes császári hivatalnok tanácsára 1695. június 25-én arra kéri az udvari kamarát, engedje át nekik Török-Bálintot és Fekete-szentegyház pusztát, mert annyi fekvőségük sincs, mint a legkoldusabb magyar falunak. Az udvari kamara teljesítette a kérését és két hónap mulva¹⁾ már meg is érkezett Bécsből a kedvező válasz. Azonban csak akkor derült ki, hogy a budaiak megint elkéstek. A jezsuiták, hogy, hogy nem, megelőzték őket és 500 forintért megvásárolták Török-Bálintot.²⁾ Mikor a budaiak megtudták a rossz hírt, hamarosan újabb kérvénnyel fordultak az udvari kamarához és bejelentették, hogy némi áldozatra is hajlandók. A pénzt sem sajnálnák, csak hogy hozzájussanak a két pusztához. De hiába való volt minden igyekezetük, mert közben a jezsuiták kényelmesen berendezkedtek az új birtokon. Hogy mégis legyen hol gazdálkodniok, Óbuda földesurától, gróf Zichy Pétertől kibérelték Budaörs és Csik pusztákat évi száz forintért. Azonban ezzel a bérlettel a sem volt sok szerencsájük, mert Zichy gróf hamarosan felmondotta.

Budapest és környéke.

Nem lehet csodálni, ha Buda városa minden összeköttetését megmozgatta, hogy megszerezze János király ajándékbirtokait. Az életéhez és a boldoguláshoz kellett ez, mert a városnak erdőre és kőbányára volt szüksége, hogy házait felépíthesse; legelőre volt szüksége, hogy barmait táplálja és tágas határra volt szüksége, hogy terjeszkedhessék. Már pedig az erdőt, melyből épületfát és tűzrevalót vághatott, a bányákat, melyekből építőkövet fejthetett, mind-mind a szomszédban találhatta csak meg. Buda város ama területeit, melyen szarvasmarháit és juhait legeltethette volna: a Pál-völgyet és a mai Krisztinaváros csaknem egész területét, a mai vérmezőt és a városmajort mind a katonaság foglalta le magának. De hamarosan gazdát találtak azok a falvak és puszták is, melyek legtöbbjét 1690-ben még mint elhagyott gazdátlan praediumot iratta össze a vármegye. Páty a Bosnyák familiáé lett, Hidegkút a Terstyánszkyaké. Ráckevét és az egész Csepel-szigetet 1695-ben gróf Esterházy Istvántól Heisler Donát generális veszi meg és özvegye már 1698-ban Savoyai Eugén hercegnek adja el. Ebből és a szomszédos községekből lesz a ráckevei koronauradalom. Óbuda a Zichy-familia kezére kerül. Óbuda eredetileg a komáromi vár-birtokhoz tartozott. Ezeket a birtokokat váltotta magához 1659-ben 57.518 forinton Vásonkői Zichy István. A birtokhoz Komárom és Pilis vármegyében egy város, tizennégy falu és tizenkét pusztta tartozott. Ezek közül Buda környékén és szomszédságában terült el Tök, Budakesz, Óbuda, Szentendre,

¹⁾ 1695. szeptember 13.

²⁾ Merkur von Ungarn. II. Jahrg. 1781. V. füz. 359. old.

Bogdány, Tótfalu helység, nemkülönben Monostor, Torda, a váci rév, Szentpéter és Várad pusztahelyek. Mikor Buda várát visszafoglalták: így került Óbuda a Zichyek birtokába. Pusztá rom volt akkor Óbuda és gyarmatosok építették újjá, jórészt azokból a római sírkövekből és téglákból amelyeket Aquincum földjéből ástak ki. Mikor Zichy Péter fia, Miklós meghalt,¹⁾ özvegye, Berényi Erzsébet 1766-ban 16 ezer forint évjáradékért átengedte a hatalmas uradalmat a bécsi udvari kamarának és így alakult át az egész Óbuda kamarai uradalommá.²⁾

Hamarosan urat kapott a Budát és Pestet körülfogó többi gazdtalan jószág is. Solymár, Vörösvár és Szentiván a Majtényieknek jutott, Üröm a klarisszáknak; Pomáz, Kovácsi, Kalászi, Csobánka, Budakeszi pedig a Vattay-nemzetségnek. A Vattay-nemzetség különben a Zichyek mellett talán legnagyobb birtokosa volt Pest-Pilis vármegyének. A Vattayaké volt Csömör, meg Alsó- és Felsővány pusztá is, de övék volt Kiskörös is, melyen egy századdal később a nevezetes família leányági leszármazói, a Kubinyi, gróf Teleky, Sós és Okolicsányi családok osztozkodtak. De a Vattay-nemzetségé volt Pest város délkeleti határában egy több mint 15 ezer katasztrális hold területen fekvő birtok: Szentmihály, Gubacs, Szentlőrinc, Péteri és Soroksár. Nagy részben homokpusztaság ez, melyet helyenkint hatalmas mezők, legelők szakítanak meg. Hol végződik ez a homoktenger?! Hol a határ a Vattay-birtok, meg Pest város legelőföldjei között: hosszú ideig vitás kérdés maradt. Talán Kőbányán innen, talán Kőbányán túl?! Ámbár a Vattayak sokáig erősködtek, hogy az ő földjeik egészen a kecskeméti kapuig (a mai Calvin-tér) húzódnak. Végeláthatatlan pusztaság volt a Vattay-birtok. Száraz, szeles időben az orkán néha Pestre hozta a Vattayak homokját. Zimankós, fagyos téli éjszakákon pedig a hóborította puszták rengetegéből olykor a város faláig szemtelenkedett az éhes farkas, a »toportyánféreg«.

Szentlőrinc határa a keresztúri legelőkkel érintkezett. A keresztúri legelőknek Osztrólczy János volt a gazdája. Cinkotán Beniczky Tamás, Fóton, Káposztásmegyeren és Palotán Ujfalusy János volt az úr. De mennyi Pesté a végtelen homoktengerből, vízből, mocsárból, rétből, mely a várost körülveszi?! Ezt szerette volna tudni és ezt szerette volna eligazítani a pesti magisztrátus, mielőtt megindítja a tárgyalásokat a szabadalomlevél érdekében.

Egy és más jogot már eddig is kijárt magának a város és a tanács abban reménykedett, hogy lassacskán megjön a többi is. Hivatalos írásban már eddig is szabad királyi városnak emlegetik Pestet.³⁾ Csak idő kérdése, hogy

¹⁾ Zichy Miklós 1758-ban halt meg.

²⁾ *Palugyay*: Buda-Pest. 142—143. old.

³⁾ 1692. április 2-i leiratában, melyben Herold Siegfried bíró választását megemlíti a kamarai inspektorátus, továbbá Pestvármegye 1695. évi határjárási jegyzőkönyvében Pest már mint szabad királyi város szerepel. Lásd *Schmall*: 43. és *Rómer*: A régi Pest 238. old.

a császár mikor szentesíti a gyakorlatot. I. Lipót 1691-ben kövezetvám szedési jogot adott, 1694-ben pedig évenként négy sokadalom tartását engedélyezte Pesten. A városi igazgatás tekintetében is egyre nagyobb önállóságot verekszik ki magának a város. Ha tehát határainak megállapításában is szerencsés lesz, akkor nyugodtan nézhet elébe, hogy Bécsben miképpen határoznak a privilégium-levél dolgában.

Pest város tanácsában az új szindikusz: Moser János Antal dolgozta ki a privilegium-levél megszerzésére vonatkozó haditervet. Moser rendkívül ügyes ember, prókátoresze van és bécsi összeköttetései is sokat érnek, hiszen tudjuk, hogy Moser, mielőtt Pest város szolgálatába állott volna, auditor volt Caraffa de Stigliano gróf mellett. A határkiigazítási per megindítására pedig különösen alkalmassá tette az időt az a körülmény, hogy Palm János Dávid udvari kamarai tanácsos, ki az 1694. év végén járt Budán és Pesten, hogy ellenőrizze a kamarai inspektorátus működését, jelentésében kiemelte, hogy a két város határa még nincs megszabva.¹⁾

Sötér Ferenc, Pest-, Pilis- és Solt törvényesen egyesített vármegyék első alispánja 1695. szeptember 26-án tartotta meg a határkiigazítási tárgyalást, amelyen ott volt Kurz Ignác János kamarai inspektor is és Proberger Jakab vezetésével megjelent hét tanácsbeli, valamint megjelentek Káposztásmegyer, Palota, Cinkota, Szentmihály, Szentlőrinc, Gubacs és Keresztúr földesurai. A határjárást és a határdombok lerakását, mint a tárgyalásról felvett jegyzőkönyv mondja,²⁾ a tárgyalásban résztvevők a Duna mellett, a köznyelven Csigásnak, másképen Saban-szigetnek felső vége irányában fekvő határkőnél kezdték meg, mely kőnél a pesti és a káposztásmegyeri határ találkozik. A Csigás- vagy Saban-sziget azonos az Újpesti-szigettel: a határkő pedig közvetlenül Újpest alatt az országút mellett állott. Innen indult el a társaság, körülbelül a mai állapotoknak megfelelően állapítván meg Megyer, Palota és Szentmihály határait. Mikor azonban Szentlőrinc határának a megjelölésére került a sor, Cinkota és Szentlőrinc földesurainak ellenvetése és tiltakozása e határok új megállapítását megakadályozta.

Beniczky és Vattay pusztáinak határkiigazítása tehát alkalmasabb időre maradt. Ez az alkalmasabb idő 1701-ben következett be, mikor Szunyogh Imre alispán³⁾ vezette a tárgyalást. Pest város tanácsa nagyon meg lehetett elégedve úgy az 1695. évi, mint az 1701-i határkiigazítással, mert hálából Sötér Ferenc alispán házá⁴⁾ minden időre minden városi teher alól mentesítette. Szunyogh Imre alispánnak pedig egy, ugyancsak minden városi teher alól mentesített házat ajándékozott.⁵⁾

¹⁾ Die Stadt hat noch dato keinen ausgezeichneten Bürgerfrieden. (Hochkammer Archiv.)

²⁾ A latin nyelvű jegyzőkönyvet *Rómer Flóris*: A régi Pest c. munkájának 238., 239. és 240. oldalán közli.

³⁾ Az 1695-i határkiigazítási per tárgyalásánál még mint szolgabíró szerepelt.

⁴⁾ Váci-utca 11. sz.

⁵⁾ Ez a ház a mai Eskü-tér 5. számú ház helyén állott.

Kőbánya és Újbécs.

A jutalomra valóban rá is szolgált a két alispán, mert csakis az ő jóindulatú ítéletük révén jutott hozzá Pest város Kőbányához és ahhoz a hatalmas területhez, mely körülbelül az Eötvös szobortól Újpest határáig terjedt s melynek hátán ma a Lipótváros és a Terézváros jórésze áll. De még így is, hogy a határkiigazítási perben Pest város maradt a nyertes, a hét-személyes tábla csak 1752-ben mondta ki véglegesen, hogy a Váci-kaputól a mai Újpestig húzódó terület Pest városáé, nem a budai apácáké; a Kőbánya birtokáért folytatott per pedig 1741-ben egyességgel végződött.

Hogy a török uralom előtt kié lehetett Kőbánya területe: ma már nehéz lehetne megállapítani. Nagy a valószínűsége annak, hogy a török világ előtt Kőbánya is a Fáy nemzetség ama birtokához tartozott, mely a Kecskeméti-kapuig (a mai Calvin-tér) terjedt.¹⁾ Budavár visszavétele után, mikor Vattay János Csömörrel együtt magának foglalta le a szent-mihályi, szentlőrinci, gubacsi, soroksári és péteri pusztákat, úgy hallgatólagosan jogot formált a kőbányai területre is, de nyíltan nem akart vagy nem mert vele előállni. De mikor 1695-ben a vármegye elrendelte Pest város határainak megállapítását, Vattay János és Beniczky Tamás, Szentlőrinc és Cinkota urai, tiltakoztak a határvonalak új megállapítása ellen. Ennek a tiltakozásnak az volt a rúgója, hogy Vattay János nem akarta elveszíteni Kőbányára vonatkozó jogigényét. Hat esztendő múlva Szunyogh Imre alispán Kőbányát mégis odaítélte Pestnek s »a derék, bölcs és körültekintő szenátorok«²⁾ hálából egy minden városi tehertől mentesített házat ajándékoztak, amint említettük, alispán uramnak. Ma talán megvesztegetésnek mondanák az ilyesmit, de akkoriban, úgy látszik, elnézőbbek és megértőbbek voltak az emberek.

Vattay nem nyugodott bele az ítéletbe, de alkalmasabb időket várt az ítélet megtámadására. Az alkalmasabb idők azonban sokáig várattak magukra. Mivel pedig Pest városának legelőre volt szüksége, a kőbányai homok pedig nem termett elég fűvet, a tanács Vattaytól kibérelte legelő céljára a szentlőrinci, gubacsi és péteri pusztákat alighanem azzal a titkos gondolattal, hogy majd egyszer, valamikor perrel vagy pénzzel örök áron megveszi a városnak a legelőt. Vattay megsejthette a csalafinta szándékot, s 1722-ben felmondta a bérletet. Pest pedig legelő nélkül maradt.

A város egyelőre úgy próbált segíteni magán, hogy betiltotta a birka-tartást; a szántást a törökőri dűlő kivételével beszüntette; a sertéskondákat pedig lelövélssel való fenyegetés mellett parancsolta el a mezőről.³⁾

¹⁾ Jankovich Miklós szerint.

²⁾ A vármegye így titulálja a határjárási jegyzőkönyvben Pest városi tanácsát: »Egrius, Prudentium et Circumspectorum Dnorum Senatorum«.

³⁾ Schmall: III. köt. 14. old.

Pest városa meg Vattay addig-addig kellemetlenkedtek egymásnak, míg végre Vattay megunt a dolgot és Csömört a hozzátartozó öt pusztával: Szentmihállyal, Gubacsal, Szentlőrincel, Péterivel és Soroksárral 1729-ben oda adta Grassalkovich Antal personálisnak cserébe Pereg, Imrefalva, Szentkirály, Aporka és Bial pusztákért. Az egyességnél kiderült, hogy tízezer forintba becsülték ama puszták értékét, melyeket Grassalkovich cserébe kapott. Kis pénzért nagy darab földet lehetett akkoriban vásárolni, de Pestnek még kis pénze sem volt.

Egyébként Grassalkovich keményebb szomszédnak bizonyult, mint Vattay. A personális azzal kezdte a szomszédságot, hogy pert indított Kőbányaért és csakugyan az egészen a Kecskeméti-kapuig terjedő földek átadását követelte Pest városától. Öt esztendeig folyt a pereskedés; 1734-ben azután békésen megegyeztek. Mivel a birtokhatárok érintkeztek: Grassalkovich Rákoskeresztúr határából átadott egy darabot Pestnek, Pest viszont a gubacsi és szentlőrinci határt toldotta meg a magáéból. Ezenkívül fizetett Grassalkovichnak kétezer forintot; hogy pedig teljes legyen a békeség, Grassalkovich Antal Hatvani-utcai házát¹⁾ és Kerepesi-úti kertjét²⁾ mentesítette Pest városa minden városi teher alól. 1741-ben az uralkodó is jóváhagyta a megállapodást.

Ennél is bonyodalmasabb volt az a per, melyet a klarissza apácák indítottak Pest város ellen azért a hatalmas területért, mely — mint említettük — a Duna mentén a báró Eötvös József szobortól körülbelül Újpest határáig húzódott s melyen ma nemcsak az egész Lipótváros, hanem a Városliget és a Terézváros jórésze is rajta áll. Ennek a birtoklási pernek az eleje az Árpád-házbeli királyok idejéig nyúlik vissza.

Ebben az időben — mint a régi térképekből is megállapítható — Pest még szigeten feküdt. A »nagy árok«-nak nevezték azt a Dunaágot, mely a Margit-sziget déli csúcsával szemben indult el s körülbelül a mai Nagykörút helyén folytatván útját, a vámház tájékán szakadt megint bele a Dunába. Valószínűleg a mai Margit-híd tájékán a nagy árok egy Újbécs nevű halászfalut vágott két részre.³⁾ Újbécsről északra — talán a Margit-

¹⁾ Ma Városház-utca 1.

²⁾ A Rákóczi-út és a Múzeum-körút sarkán levő hatalmas terület, amelyen 1908-ig a régi Nemzeti Színház állott.

³⁾ A régi okiratokban Ujbech vagy Uj-Bech néven szerepel ez a halászfalu. Neve némelyek szerint onnan származik, hogy hajdanta a tatárdúlás előtt a híres Becsey nemzetség birtokához tartozott. Mások szerint viszont *bécs* a régi magyar nyelvben külvárost jelentett; Újbécs tehát mint Pest külvárosa kapta volna nevét.

A Magyar Etymológiai Szótár a 321-ik oldalon azt írja Bécsről: Néhány magyar község (Aszód, Tamási, Makó, Törökszentmiklós, Nagyvárad) egy-egy részét, rendszerint külvárosát *bécsnek* hívják. Ebből Király Pál azt következteti, hogy a magyarban van vagy volt »helység külső, vagy szélső része, külvárosa« jelentésű *bécs*-köznév s ausztriai régi Bécsország nevére támaszkodva azt hiszi, hogy Wien onnan kaphatta magyar részről a Bécs nevet, mert Ausztriát a régi Magyarország olyan tartozékának vették, mely az ország határán kívül esik ugyan, de szorosan a magyar korona alá tartozott, mint például Mátyás idejében.

Újbécsről az első adat 1281-ből való. Egyébként van egy Kisbécs Zala megyében; Szamosbécs, Tiszabécs; viszont vannak magyar városok, melyeknek külvárosát Tabánnak vagy Krakkónak hívják.

sziget északi csúcsával szemben, vagy Újpest tájékán — állott egy másik falu, Jenő nevezetű. Révészek lakták. IV. Béla idején mindkét falu a margit-szigeti¹⁾ apácák kezére került, de Kun László 1281-ben kelt levelével a nagy ároktól kettészelt Újbécs déli felét Pestnek ajándékozta.²⁾ László király ajándékleveléből százas pereskedés támadt, melynek egyik állomása, hogy száz év múlva 1382-ben Zech Miklós országbíró megint a Nyulak-szigetén lakó zárdaszűzeknek ítélte oda az egész halásztanyát. Azonban ez az ítélet sem hozott békét.³⁾

Mátyás király idejében 1467-ben — írja Salamon Ferenc — a Nyúl-szigeti apácák azt panaszolták Pest vármegye törvényszékén, hogy a pesti polgárok az apácák faluját, Újbécset elfoglalták, sőt foglalatásokat tettek Jenő határában is.

A vitáknak és vetélkedéseknek a győzelmesen előre nyomuló török vetett véget. Ugyanis harmadfél esztendővel a mohácsi vész után a Nyúl-szigeti apácák a török elől elmenekültek s Nagyvárad közelében, a Szent János-kolostorban húzták meg magukat. Azonban itt sem volt maradásuk. Innen a domonkosrendiek nagyszombati Ker. sz. Jánosról elnevezett kolostorába költöztek, majd — írja Rupp Jakab — a 18. század fordulóján heten a pozsonyi klarisszák klostromában kapnak hajlékot.⁴⁾

¹⁾ Nyulak szigete.

²⁾ Az ajándéklevél szövegét közli *Palugyay*: Buda-Pest. 337. old.

³⁾ *Salamon Ferenc* írja (Budapest története. II. köt. 204. old.): a tárnokmester 1281-ben egyik ítélőmesterét küldi ki a birtokjog eldöntésére, illetőleg békés kiegyenlítésére. Ezen kiegyenlítésről szóló oklevélből kitűnik, hogy ez a helység délre és északra feküdt a Pest fölött a Dunába torkolló nagy ároktól, mely egész Pest várost körülveszi, úgy hogy északról Jenő faluval, délről Pesttel volt határos Újbécs. Az ároktól délre Újbécs határához tartozott még Werner gróf palotája is.

Csak mellékesen említjük meg, hogy a Váci-kaput valamikor Bécsi-kapunak is nevezték, valószínűleg azért, mert a szomszédságban terült el Újbécs falu.

⁴⁾ Rupp egyik forrása azt mondja, hogy a Nyúl-szigeti apácák közül 1637-ben már csak egy él. Rupp Act. Clar. Poson. 45. cs. 30. sz. alapján azt is írja, hogy V. Pál meghagyja 1615-ben, hogy a Nyúl-szigeti apácákat, kik közül még heten élnek és alamizsnáért kijártak, a pozsonyi kolostorban helyezték el, jövedelmei pedig a pozsonyi klarisszák javadalmaihoz csatoltassanak. Ugyancsak a klarisszák levéltára alapján azt írja Rupp, hogy II. Mátyás megengedte, hogy abban az esetben, ha a Szűz Mária-kolostorban lakó Nyúl-szigeti apácák Margit-szigeti klostroma visszafoglaltatnék, ez a klarisszáké legyen és a visszafoglalás a klarisszákra nézve joghátránnyal nem járhat. Úgy látszik, hogy Rupp ez információjába egynémely tévedés csúszott bele, mert nem valószínű, hogy a Nyúl-szigeti apácák, kik 1529-ben menekültek el a Margit-szigetről, még életben lettek volna 1615-ben, vagyis 86 év múlva, amikor ezek az apácák minimális számítás mellett is idősebbek lehettek száz esztendősnél és egyáltalában nem valószínű az a másik információ sem, hogy 1637-ben a Nyúl-szigeti menekült apácák közül egy még életben volt, mert akkor ez az apáca legalább 125 éves lett volna. Mivel pedig ezek az apácák 1615-ben már nem voltak életben, érthetetlen, hogy V. Pál pápa intézkedik róluk, sőt nemcsak róluk intézkedik, hanem a Nyúl-szigeti apácák egykori vagyonáról is.

Huszonnyolc évvel Budavár visszafoglalása után a Pozsonyban lakó klarisszák is engedelmet kértek a császártól, hogy Budán letelepedhessenek, klastromot építhessenek, hogy abban a rend hét-nyolc tagját elszállásolják és hogy azok budakörnyéki jószágaik kezelését intézhessék. A klarisszák be is rendezkedtek a mai belügyminisztérium helyén épült kolostorban és arra való hivatkozással, hogy V. Pál pápa és II. Mátyás király kedvezéséből a kihalt Nyúl-szigeti apácák jövedelmeinek és vagyonának örökösei: elfoglalták a Margit-szigetet, továbbá birtokba vették Borosjenőt, Piliscsabát, Ceglédet és Üröm falut. Első dolguk az volt, hogy Pest-Pilis vármegyénél tiltakoztak az ellen, hogy a pestiek a Margit-szigeten vadásszanak. Majd 1708-ban egy mázsa Pozsonyba szállítandó vizáért egy évre bérbeadták Kurz Ignác udvari kamarai tanácsosnak és volt kamarai inspektornak az egész Margit-szigetet.

A végleges berendezés után az apácák megkezdték az előkészületeket a nagy perhez, mellyel el akarták perelni Újbécs területét Pest városától. Először valószínűleg tapogatóztak az illetékes helyeken, hogy várhatnak-e kedvező eredményt a pereskedéstől. Nem kár-e a költségekért?! Végül mégis csak a per mellett döntöttek. Mathey mérnökkari kapitánnyal megrajzoltatták Pest környékének és a régi Újbécsnek a helyrajzát. Hogy azután milyen fórumokat járt meg a per, nem tudjuk, csak annyit tudunk, hogy 1738-ban került az ügy a hétszemélyes táblához, mely sok-sok tanu kihallgatása után keresetével elutasítja az apácákat, ami a mellett bizonyít, hogy a klarisszák nem tudták bebizonyítani, hogy II. Mátyás király őket tette volna meg a Nyúl-szigeti apácák rendjének örököseivé.

Pest tehát megnyerte a pert. Újbécs a városé maradt. Most már semmi akadálya nem lett volna, hogy a Váci-kaputól északra húzódó területen is meginduljon a városépítés. De nem indult meg, csak József császár uralkodása idején. A késedelmeskedésnek az volt az oka, hogy hepe-hupás homokbuckás, mocsaras terület volt akkoriban a mai Lipótváros háta, melyet a Duna minden tavasszal elöntött. Rossz föld volt, mely akkor még nem érte meg a pénzt.

Szent László és Burgundia.

Még elképzelni is furcsa, hogy miképen alakult volna Pest város fejlődése, ha alól marad a pereskedésben és Újbécs a klarisszáknak, Kőbányát pedig Grassalkovichnak ítéli a legfelsőbb bíróság. A város terjeszkedésének jóformán csak kelet felé, a Kerepesi országút két oldalán maradt volna szabad útja. Pedig a tanács nem lehetett egészen bizonyos benne, hogy végül sikerül majd megszereznie a város számára Kőbányát és a mai Lipótváros területét. Különben nem folyamodott volna ahhoz a csalafintasághoz, hogy Szent László pusztára, meg Burgundiára kért privilégiumlevelet Lipót császártól, amikor Újbécs és Kőbányát gondolta. Nyilván nem akarta

ráirányítani a két birtokra a többi pályázó figyelmét. Mikor Lipót hosszas huza-vona után 1703-ban aláírta a privilégiumlevelet, abban csakugyan Szent László pusztát említi Újbécs helyett és Burgundiát Kőbánya helyett.¹⁾ Annyi bizonyos, hogy attól fogva, hogy a kiváltságlevél értelmében Pest a két területet elfoglalta, többé semmiféle írásban nem esik szó sem Szent Lászlóról, sem Burgundiáról.

Érdekes, az is, hogy mihelyt megkezdődtek a tárgyalások az udvari kamarával a kiváltságok dolgában, Pest város tanácsának lassacskán annyira megjött az étvágya, hogy végül már meg sem elégedett Újbéccsel és Kőbányával, hanem Cajali András két földbirtokát : Locsod (Pécel mellett) és Tűzberek (Maglód mellett) birtokokat²⁾ is igényelte.

Egyébként, mint már említettük, Pest város Moser Antal János szindikusra bízta a privilégiumlevél ügyének lebonyolítását. A tanács 1701-ben írásos meghatalmazást adott Mosernak a szabadalmak és kiváltságok kieszközlésére, valamint arra, hogy a városi birtokok és a telek-könyv dolgában az újszerzeményi bizottságnál (Newacquistische Kommission) a város nevében tárgyaljon és megállapodást kössön. Moser még arról is írást kapott, hogy költségeit a tanács meg fogja téríteni és fáradozásaiért jutalomban részesíti. Az írásos meghatalmazás nem is volt ok nélkül való. A privilégiumlevél ugyanis sok pénzbe került. Nemcsak a Pozsonyba és Bécsbe való sok utazás volt költséges, de az ajándékosztogatás is. A szindikusz soha sem ment sehová üres kézzel. Márpedig a privilégiumlevél dolga sok kézen ment keresztül és az uraknak, — nagynak, kicsinynek egyaránt — kellett adni, kinek több, kinek kevesebb ajándékot, mert akkoriban ez volt a szokás. És Moser Antal János annyira értette a dolgát, hogy végül Buda város tanácsa megbízta, hogy egyfűst alatt intézze el a budaiak privilégiumlevél ügyét is.

Moser Antal János maga állította össze Pest város kívánságainak a listáját. Ez az írás nemcsak a kívánságokat, hanem a panaszokat is felsorolja és érdekes világot vet az akkori időkre :

1. A nagytekintetű bécsi magyar újszerzeményi bizottság előtt a város jogainak és szabadalmainak értelmében ki kell mutatni, mekkora Pest városának a területe, illetőleg birtoka, kimutatandó, hogy ennek igazgatása már több mint 200 év óta a várost illeti. Külön kiemelendő, hogy a város tulajdonához tartozik két birtok is, az egyik Szent László, a másik Burgundia néven. Hogy a város az őt illető jószágok birtokában ne zavartassék és azt el ne vitassák tőle, a szabadalmak megerősítése alkalmából ezen birtokokról külön kegyes rendelkezésnek kellene történnie, a város érdekeinek biztosítására.

¹⁾ Egészen nagy irodalma van már ennek a kérdésnek. Lásd *Schmall* : Buda-Pest utcái és terei. 8—18. old.

²⁾ Cajali András II. Rákóczi Ferenc kancellárjának, Ráday Pálnak az apósa volt. A Cajali-birtokokat később a Ráday és a Fáy familia örökölte.

2. Mivel határozat van arról, hogy a város erdőterületet fog kapni, akárkinek a birtokából is, oda kell hatni, hogy a városnak adassanak *Loczott*, valamint *Tussberek* erdőbirtokok, amelyek Pesthez közel esnek és Cájali András családjának tulajdonát képezik.

3. Még egyszer nyomatékosan figyelmeztesse a nagytekintetű udvari kamara a pozsonyi és kassai magyar kamarákat, hogy őcsászári felsége, legkegyelmesebb Urunk, vámjogot és harmincadszabadalmat, valamint mentességet adományozott a városnak; tartozzanak tehát a nevezett kamarák a várost további vonakodás nélkül ezeknek élvezetébe juttatni.

Mivel a vámfizetés alól az ország határain belül mentesítve vannak, a pesti polgároktól ne követeljenek vámot, amint az eddig megtörtént. Fel kell írni ezenfelül a győri, komáromi és esztergomi regalek alóli mentesítés végett a nagytekintetű haditanácshoz is.

4. Tudva van, milyen roppant költséggel jár a (dunai) átkelés fenntartása és hogy a mai pénztelen és keresetnélküli világban Budá és Pest városok az említett nagy költségek folytán okvetlenül nagy adósságokba verik magukat. Ismeretes az is, hogy az átkelési jog Pozsony városát illeti; a híd hatévi fennállása alatt azonban a fenntartási költségek elég számosak, a rongálódás sem csekély, viszont a katonaság szabadon viszi át élelmiszerét és hadiszereit; a nemesek és papok, ezeknek holmijai, továbbá más mentesített jószágok szabadon kelnek át, ilymódon tehát e városokra csak nagy teher háramlík, viszont semmi hasznuk nincs (onus sine fructu); a hídfenntartás kötelessége, miként Pozsony városának, a nevezett két városnak is engedtések el.

5. Mivel a város mostanában úgy a vármegye, mint a katonaság részéről mindenféle joghatósági beavatkozást szenvedett, kegyesen vétessék fontolóra, mily módon lehetne ezt megakadályozni és milyen jogsegélyhez folyamodhat a város.

6. Nem lehet leírni, mennyire tönkretette a várost a két évvel ezelőtt roppant magasan kivetett porcióösszeg, főleg elviselhetetlen aránytalansága miatt; ha ez így folytatódik, az lesz majd a következménye, hogy a várost lehetetlenülés címén fel kell menteni a fizetés alól. Egyébként is a városnak halasztási határidő adassék és arányos legyen a kivetés.

7. Itt vannak ezenfelül a mindenféle különterhek, mint 11 hajdúnak a tartása, kéthavi ellátási pénzük fizetése, valamint felszerelésük, ami szintén nem csekély terhet ró a városra, a sok baj mellett minden haszon nélkül. Ez kegyesen engedtések el.

8. Vétessék, a várost illetőleg, különös figyelembe, hogy úgyszólván az ország szívében fekszik, ahol állandó az átjárás; folytonos katonai átvonulásokkal, éjjeli táborozásokkal, beszállásolással és hasonló terhekkel és bajokkal tehát majdnem mindennap számolhat és mégis mindezen felül

9. a két századból álló helyőrségnek beszállásolásával annyira megkínózzák a polgárságot, hogy attól kell tartani, a jövő nyárra, nem bírván tovább, a polgárok nagyrésze itthagya majd a házat és kimegy lakni a falvakba. Ez egyáltalán nem kétséges és lehetetlen, ha tekintjük, hogy a polgárembernek többnyire csak egy szobája van; ebben kell laknia a maga családjával, ezenfelül a katonával, ennek feleségével (a helyőrségi századnál 60-nál több katonafeleséget számoltak meg!) és gyermekeivel. E mellett a katona kedvére garázdálkodik a házban. A mosáshoz, főzéshez és miegymáshoz a polgárember adjon fát és azonkívül tartsa ki a katonát anyagjárándósággal is, ami sokszor 3 krajcárnál is több, a nélkül, hogy ebből a legcsekélyebb haszna volna a polgárnak. Nem is beszélve a polgároknak számtalan sanyargatásáról, otthonukból való kizavarásáról, az erőszakoskodásokról és egyebekről. Súlyos sérelme és fájdalma a polgárnak az is, hogy látnia kell, miként zavarják és károsítják az általa üzőtt mesterségben, amelyből adóját és kenyerét kell megkeresnie. A katonai kereskedők és kézművesek kedvükre folytatják mesterségüket, a markotányosok nyilvános italmérést űznek és más polgári ipart is gyakorolnak.

10. A városunkban, amely pedig nyílt hely, elhelyezett helyőrség és ennek kapuőrsei, sajnos, bő tapasztalatot nyújtanak a felől, miként riasztják el az áruk idehozatalát gyakori vizsgálatokkal, feltartóztatással, bántalmazásokkal végződő elővásárlással, amit pedig kivált Pesten, amely kereskedelmi szempontból jó fekvésű és megfelelő helynek tekinthető, el kellene kerülni. Ez azonban, amíg helyőrség van Pesten, alig lehetséges; annál kevésbbé mivel az itteni katonaság, mint ismeretes, majdnem mindenhol ott van és rendelkezik, a szabad királyi város jogainak ellenére rendelkezéseket ad ki, amelyeket a polgárookra nézve is kötelezőknek mond és ezért polgárokat gyakran idéznek meg a főőrségre. A főőrség mindeddig nem szerzett magának megfelelő helyiséget Pesten. Polgárházban akarták elhelyezni. Mikor ez lehetetlennek bizonyult, végül is a Városháza itta meg a levét, mert bár szabadalmas hely, a katonaság mégis a Városházán a tanács szobái alatt egy kereskedőboltot ürttetett ki és odatelepedett. Hasonló kísérletet tesz a városkapunál levő vámházikóban is.

A szabadsalomlevél.

A tárgyalások eredménnyel végződtek Bécsben. Lipót király 1703. október 23-án írta alá a privilégiumlevelet. Buda és Pest ugyanazon a napon kapta vissza szabad királyi városi rangját, jogait és kiváltságait. A két város szabadsalomlevele különben csaknem azonos szövegű. A kettő között annyi a különbség, hogy Budán a polgármester a feje a tanácsnak, Pesten meg a bíró. Különbség az is, hogy Buda Kőért kapja praedium gyanánt, Pest meg Szentlászlót és Burgundiát. Ezzel a levéllel visszakapja Pest és Buda

önkormányzati jogát és ebben a levélben vannak felsorolva azok a kiváltságok és szabadalmak, melyek segítségével naggyá nő és hatalmassá lesz a két város.¹⁾ Az idők folyamán a célszerűség változtatott a szabadalomlevél szövegén, de lelke, értelme, intenciója változatlan és Lipót király privilégiumlevele Magna Charta-ja marad a két városnak másfélszáz esztendőn keresztül.

Buda város szabadalomlevele egyébként magyar fordításban így hangzik :

Bevezetés.

Mi Lipót, Isten kedvező kegyelméből választott római császár, etc. jelen oklevelünk által tudtára adjuk mindazoknak, akiket illet, hogy : behatóan megfontoltuk, mennyire dicsőségére válik a királyoknak és fejedelmeknek népeiknek szaporodása, mily dísz és erőt ad az országoknak és tartományoknak a városok gazdagsága és gyarapodása, mily üdvös a fejedelmekre nézve, hogy minden erejükkel a népek gondozására és jótéteményekkel való támogatására, továbbá, hogy a városok díszítésére és felvirágoztatására törekedjenek, mint amelyekből a királyokra és országra nézve haszon háramlik, hogy a városokat hű szolgálataikhoz képest a legbőkezűbben törekedjenek méltó megbecsülésben részesíteni, hogy ily módon az uralkodók gondoskodása is dicsérettessék és országaiknak állapota is nagyobb jólétet és haladást mutasson fel. Mindezen felül méltányosnak véljük, hogy az uralkodók mindazt, amit hű alattvalóiknak nagylelkűen adományoznak, királyi szabadalmaik védelme alá helyezték örök emlékezet céljából, hogy alattvalóik azokkal állandóan élhessenek.

Budavár felszabadítása a török uralom alól.

Tesszük ezt azért is, mivel a nemrég mult időkben a felséges Uristen a kereszténységen megkönyörülve, igaz ügyünk pártolásával dicsőséges seregeinket kegyesen megáldotta, úgyhogy nemcsak legszörnyűbb ellenségünknek, a törököknek és török birodalomnak vad támadásait szorítottuk vissza szerencsésen (amelyekkel említett magyar királyságunk nagy területein kívül magát alsóausztriai főhercegségünket is tűzzel-vassal pusztította és majdnem megsemmisítette, sőt országaink fő- és székvárosát, Bécsét több

¹⁾ A privilégium-levél eredetije megtalálható a székesfőváros levéltárában, másolata pedig Pest vármegye levéltárában. Pest szabadalomlevelét 1840-ben Patachich József, Pest város tanácsnoka, magyar és német fordításban kiadta. Patachich nyelvezete azonban kissé elavult és helyenkint nem fedti az eredeti szöveg értelmét. Azért mi dr. Pallós Jenő fordításában adjuk Buda szabadalomlevelét. Az eredeti barokk stílusán csupán annyit változtattunk, hogy — a szövszerintiség megóvásával, — a végnélküli mondatokat lehetőleg rövidebb mondatokra bontottuk fel ; a megértést és kezelést pedig megkönnyítettük azzal, hogy alcimeket adtunk a fejezeteknek.

heti szigorú ostromzárral vette körül és majdnem megadásra bírta), hanem az ugyancsak ezen természet szerinti ellenség elleni, kedvező előjelek mellett megkezdett és több éven át dicsőségesen folytatott támadóhadjáratban majdnem annyi győzelmet arattunk, mint amennyi csatát vívtunk és így említett magyar királyságunknak, valamint Szlavóniának majdnem összes várait és megerősített helyeit, sőt magát Magyarország egykor híres királyi székhelyét és fővárosát, Budát is a szörnyű török járomból, amely alatt közel másfél századon át keservesen nyögött, szerencsésen visszavettük és megboszuztuk, továbbá Isten kegyelméből már is számtalan lakossal és jövevénnel benépesítettük és régi állapotába mintegy visszahelyeztük.

Buda régi kiváltságai.

Jóságos lélekkel megfontoltuk azt is, hogy ezen Budaváros polgárai és lakói tudvalevőleg, mivel városuk említett magyar királyságunk főbb szabad királyi városai közé soroztatott, a királyi székhely méltósága folytán pedig a többieket meg is előzte, mindazoknak, sőt bővebb szabadalmaknak és előjogoknak örvendtek, mint egyéb szabad királyi városaink; részint Magyarország egykori felséges királyainak jóvoltából, részint az ország tételes törvényei szerint; az is ismeretes, hogy egykori felséges Béla magyar király, elődünk, az Úr 1244. évének november 23-án kelt és az egykori budai lakosok és jövevények javára *megújításképen* kiadott aranypecsétes szabadalomlevelének¹⁾ értelmében, valamint egykori felséges, boldog emlékezetű I. Ferdinánd, ugyancsak magyar király és elődünk által az Úr 1528-ik évének január elsején szintén aranypecsét alatt a város polgárai kegyesen megerősítettek és megtartattak mindazon sokféle és bőséges szabadságaikban, adományaikban, kiváltságaikban és engedményeikben, amelyekkel oly bőkezűen ellátva és megajándékozva voltak.

Jus armorum.

Mindezeket figyelembe vettük tehát, úgyszintén egyes híveink, így a jelenlegi bölcs és körültekintő polgármester, városbíró, valamint a többi tanácsstagok és esküdt polgárok, úgyszintén említett egész Buda városunk összes lakosainak részéről felségünkhöz e célból felterjesztett esedezést is, továbbá mérlegeltük ezen lakosok, jövevények és polgárok hűségét és hű szolgálataikat, amelyeket a város dicsőséges visszafoglalása idejétől, illetve a városban való letelepülésük és ittlakásuktól fogva és egyébként is képességük és erejük szerint mindig különös lelkiismeretességgel, a magyar szent korona, valamint felségünk iránti buzgalommal, a hely és körülmények változása szerint állandóan és vidám szívvel teljesítettek és ígérik, hogy ezután is

¹⁾ Ez IV. Béla általában aranybullának nevezett szabadalomlevele 1244-ből.

hasznó készséggel fognak teljesíteni, sőt köteles jobbágyi hűségük bizony-ságául és hálás engedelmségük jeléül felajánlották, hogy *a fegyverek jogának megváltása fejében bizonyos pénzösszeget ténylegesen lefizetnek,*¹⁾ amely azután a közszükségletekre fordítandó.

A szabad királyi városokat megillető jogok és szabadalmak.

Mi tehát, mivel jóságunkban és bőkezűségünkben akarjuk részesíteni ezen polgárokat és azt akarjuk, hogy ők kegyelmünkől régi díszes és boldogabb állapotukat visszanyerjék, abban megerősödjenek és még később is tudatában legyenek annak, hogy hűségüket, hű szolgálatukat felségünk megjutalmazta, hogy ezáltal a jövőre nézve is ösztönzést, buzdítást nyerjenek a felséges ausztriai ház és a magyar szent korona iránti érdemek szerzésére, elhatároztuk, hogy előbb említett Buda városunkat polgáraival, jövévényeivel és lakóival együtt előbbi jogállásába visszahelyezzük és magyar királyságunkhoz, ennek karai és rendjei közé újra besoroljuk; említetteknek ezenkívül még legkegyelmesebben megengedjük a következőket is: hogy úgy az országos törvénycikkek, valamint a többi szabad királyi városaink általános szokása szerint nekikjáró összes és egyenkinti jogokkal, kiváltságokkal, mentességekkel és szabadalmakkal szabadon éljenek, azokat élvezhessék és nekik örvendhessenek.

Ülési és szavazati jog az országgyűlésen.

Továbbá, hogy ismét ülési és szavazati joggal, miként azelőtt, az ország negyedik rendjéhez soroztassanak, az országgyűlésre királyi meghívólevelek által hivassanak meg, a szent korona birtokául tartassanak, tőle soha semmi módon el ne választathassanak, idegeníttethessenek vagy el ne zálogosíttathassanak, a tanács és a polgárok együttesen véve számítsanak egy igazi és kétségtelen országos nemest, közadókat csak az országgal együtt, országgyűlési díjat pedig csak többi szabad királyi városaink mintájára tartozzanak fizetni.

Helyhatósági jog. Az eddig csendesen birtokolt jószágok. Kőér.

Területi joggal²⁾ bírjon a város saját területén és az eddig csendesen birtokolt jószágain, nevezetesen az úgynevezett Kueer földjén³⁾ (*Terra Kueer*) minden idetartozó joggal együtt, melyeket másképp az országos törvény tartozandóságok (*pertinentiae*) néven jelöl meg; más földesurak mintájára joghatósággal, uradalmi joggal bírjon, a természetmennyekkel és az idetartozó

¹⁾ A felszabadítás fejében kirótt váltságdíjról a »*jus armorum*«-ról van itt szó. Patachich a megfelelő pesti oklevél idevágó helyénél, amelynek ez a mondata teljesen azonos a budai szöveggel, a fordítást kikerüli.

²⁾ *Ius territoriale* = helyhatósági jog.

³⁾ *Kőér*-nek olvasandó.

haszonvételekkel együtt és az ilynemű telkekről és épületekről a tanács maga készíthessen úrbért és azt a törvény szerint megengedett módon vezethesse, a kivetett szolgáltatásokat, miként más földesurak szokták, minden egyes birtokostól háborítatlanul beszedhesse. Úgyisintén az oly birtokokon, falvakban és jószágokon is, amelyeket azok régi és igaz joga a magukénak követelnek, ez esetben azonban az ily javak megvizsgálására kegyelmesen kirendelt »újszerzeményi bizottságunk« (Commissio Neoacquistica) előttők tartozzanak illetően vélt jogait kimutatni és igazolni.

A kisebb tizedek és kilencedek.

A budai polgárok semmimódon nem köteleztethetnek a kisebb tizedeknek, mint bárányoknak és méheknek, sem pedig a kilencednek a fizetésére, vagy e helyett bármi más szolgáltatásra, a városok régi szabadságának megsértésével.

Bor- és húsmérés.

Mivel pedig a polgári kereskedés, főleg a bor- és húskimérés vagy bármi egyéb néven nevezendő, a városban vagy annak területén senkinek sincs jogában, azért tilos mindenkinek, még a papságnak is, hacsak régi szabadalma nincsen rá, úgyisintén a megyének, nemesembernek, kamarai vagy katonatisztnek, hacsak a szokásos módon polgárjogot nem nyer, hogy ily kereskedést akár nyíltan, akár titokban, közvetve vagy közvetlenül gyakoroljon, úgyisintén külföldi borokat sem hozhat be a tanács előzetes engedélye nélkül. Ha pedig ezt a bormérési jogot bárki megsértené, a tanácsnak hatalmában álljon azt megakadályozni.

A város hasznára és javára évenként, minden negyedévben 14 napon át a város maga gyakorolja, eddigi szokás szerint az italmérési jogot, ez idő alatt pedig egyetlen polgárnak se legyen megengedve a bormérés, csupán a vendéglőkben az utasok számára.

Legeltetés, vadászat, halászat és fakitermelés.

Buda polgárainak joga van még a következőkhöz: övék saját területükön a legeltetés, fakitermelés, vadászat, madarászat, a kisebb és nagyobb halak halászatának joga, a dunai halászatok jövedelmével együtt, a folyó középvonalaig, azaz a város területének határáig, ide értve az egyébként a városhoz tartozó szigeteket.

Javadalmak és vámok.

A várost illetik a malmok, a parti jog, a kikötő, valamint a dunai átkelés joga, a vámszedés, úgy az érkező, mint az átkelő hajók után. Övé a vámköteles személyek és tárgyak vámszedésjoga.

Vendéglők, korcsmák, gyógyszertárak és fürdők.

Joga van vendéglőket, korcsmákat, gyógyszertárakat és fürdőket felállítani, ezeket időnkint megvizsgálni és megrendszabályozni.

Orvosok, borbélyok, sütőműhelyek és téglavetők.

Joga van tisztí orvost vagy más orvost alkalmazni, borbélyműhelyt, sütőműhelyt, mésztoltásra, mész- és tégláégetésre és hasonló célokra szolgáló épületeket emelhet. Ezekből hasznot húzhat. Tartozik viszont mindezen jövedelmeket a város közösségének javára fordítani.

Kőbányák, vízvezeték, színház, lövőház.

Ugyanez áll a területén levő kőbányákra; vízvezetékeket, színházakat, lövőházakat, egyéb nyilvános helyiségeket és piacokat létesíthet.

Serfőzés.

Sértetlen joguk legyen a serfőzésre, minden teher nélkül, a másutt gyártott sör behozatalának szabadságával, aminek fejében azonban a kórház fenntartására tartozik a város bizonyos díjat lefizetni.

Súlyok és mértékek ellenőrzése. Vásári rend.

Egyedül a tanácsnak áll hatalmában a száraz áruk, valamint a folyadékok súlyainak és mértékeinek ellenőrzése; e célra hatósági mérleg és mértékek felállítása, az e tekintetben visszaélőknek vagy csalóknak megbüntetése, valamint a rendes vásárokon és piacokon a zavargások és erőszakosságok megakadályozása.

Védelem a jövevény kereskedőknek. A kézművesek ellenőrzése.

Tartozik a tanács a jövevény kereskedőknek, kalmároknak és egyéb embereknek területi védelmet nyújtani, a kézműipari és egyéb munkákra felügyelni, hogy azok csalás és hamisság nélkül, az illető mesterségek szabályai szerint készültek legyenek.

Helypénz az eladott marhák után.

Tartozik gondoskodni, hogy a bódék és egyéb árusítóhelyek, továbbá az eladott marhák után mérsékelt, másutt is szokásban levő adó vagy helypénz szedessék, a Tőlünk e célból kegyesen külön elnyert szabadalom szerint.

Polgárok felvétele a város kötelekébe. Zsidók és cigányok.

A tanács joga az is, hogy polgárokat, lakosokat és jövevényeket a város közösségébe felvegyen, a zsidókat és cigányokat befogadja vagy elutasítsa.

Az árvák vagyona.

Az árváknak és vagyonuknak gondját viselje, gyámokat és gondnokokat rendeljen elszámoltatás kötelezettsége mellett.

Plébános.

Plébánost nevezzen ki a kánon szerinti jövedelmekkel és terhekkel és őt illetékes helyen bemutassa.

Közmunkák.

Joga van magukat a polgárokat a város érdekében, szükség esetén és a város védelmében, munkák végzésére kirendelni.

Adók. Jogszabályok alkotása.

A polgárookra az országos törvény szerinti és a szabad királyi városokban szokásos adókat kivetheti; a maga kebelében városi jogszabályokat alkothat, melyek azonban nem ellenkezhetnek a hazai törvényekkel.

Háramlási jog. Díjszedés a kivitt vagyon után.

Joga van végül a háramlási jog alapján rászálló javakhoz és a kivinni szándékolt vagyon utáni díjszedésre.

Törvénykezési hatalom. Pallosjog.

Gyakorolhatja a városban és annak területén a törvénykezési hatalmat politikai, polgári és bűnügyekben, a birtokában levő pallosjog erejével. Nyomozhat, bebörtönözhet és ítélhet bárminő bűnökben. A törvényhatóság jelvényeit meghatározhatja. A bűnügyekben az ország törvényei, valamint a törvényhatósági jogok és jogszabályok szerint dönt, fellebbezés nélkül, fenntartva azonban — régi szokás szerint — a tárnoki bírósághoz való fellebbezést.

Kik tartoznak a törvényhatóság hatalma alá?

A törvényhatóság hatalma alá tartoznak a polgárok, lakosok és jövevények egyenkint és összesen, mindazok, akik ott mesterségből, művészetből, kereskedésből vagy polgári telkükből élnek, akár nemesek, akár nemtelenek

és bárminő nemzetiségűek, nevezetesen a rácok és a zsidók (akik egyébként csak a város oltalmába vehetők fel) és a közterheken kívül minden a város területén keletkezett ügyekben, úgy polgári, mint büntető, személyi vagy dologi ügyekben (kivéve azonban a törvény által kivett eseteket), a városi törvényhatóság ítélete alá tartoznak. Különösképen megjegyezzük, hogy csupán igaz római katolikus vallású személy vehető fel a polgárok közé vagy ismerhető el polgárnak.

Bíró- és polgármesterválasztás.

Buda városunk polgárainak, jövevényeinek és lakosainak joguk van arra, hogy szabadon válasszanak két évenként, meghatározott napon bírót és polgármestert, mindenesetre az általunk kiküldött királyi biztos jelenlétében. A tanácsi tisztújításra nézve a többi szabad királyi városokban fennálló szokás irányadó, úgyhogy a bíró vagy polgármester által szabály szerint összehívott polgári bizottság a városházán, miután az előbbi bíró vagy polgármester hivatalát letette, szótöbbséggel, miként előrebocsátottuk, királyi biztosunk, a polgárok szónokának és az esküdt jegyzőnek jelenlétében a polgárok egyenkinti megszavaztatásával vagy az előbbit erősítik meg állásában, vagy pedig a tanács kebeléből új embert választanak meg polgármesterré és bíróvá. Tőle a szokásos esküt a plébániatemplom oltára előtt kiveszik.

A tanácstagok megválasztása. Jogai és kötelességei.

Hasonlóan jogosult a 12 személyből álló városi tanács, ha az egyik tanácsos meghal, helyébe más alkalmas férfiú megválasztására, erkölcsének és bölcseségének megvizsgálása után. Jogosult a tanács jogai ellen vétkező tanácsost hivatalától felfüggeszteni; polgári szolgálatokat (állásokat) osztogatni. Köteles a város jövedelmére felügyelni, a tisztviselőktől a köteles számadásokat bekövetelni.

A közterhek alól való mentesítés tilalma.

Hogy pedig említett Buda városunk polgárai, jövevényei és lakosai a fent nevezett, a többi szabad királyi városéhoz hasonló és többnyire az ország törvényein és törvényes szokásain alapuló adományokat, szabadságokat és előjogokat teljes nyugalomban, biztonságban és zavartalanul élvezhessék és idevonatkozólag minden akadály és bárminemű viszálykodásokra szolgáló alkalom elháríttassék, megtiltjuk a városban vagy kívül fekvő háznak és telkeknek a közönség hozzájárulása nélkül vagy annak kárára történő mindennemű mentesítését vagy a közterhek alóli kivételét. Úgyhogy, ha történetesen ingatlan jószágok, akár örökség címén, akár más.

címen egyházi vagy idegen személyre szállának, az illető egy éven belül, hacsak közben nem szerzett polgárjogot, tartozik azokat polgároknak eladni, ellenkező esetben a tanácsnak szabadságában áll a tulajdonost az ingatlan értékének előzetes becslés alapján történő megfizetése mellett az ilyetén javakból kimozdítani.

Védelem idegen beavatkozásokkal szemben.

Hogy pedig a községi jogok gyakorlásának folyama és a polgári törvényhatóság munkája zavartalan legyen és senki által meg ne szakíttassék, kifejezetten elrendeljük, hogy senki idegen, akár katonai akár kamarai tisztjeink, sem a vármegye, a törvénynek és Buda városunk jogainak megsértésével semmiféle joghatóságot nem gyakorolhat; polgárok ellen ítéletet nem hozhat, egyéb hatásköri cselekedetekkel, mint az előfogatállítás, köznyelven forspont, jogtalan követelésével és hasonló eljárásokkal őket nem zavarhatja. Ilyen ügyekbe magát bele nem árthatja, sem pedig a bűnügyi ítéletekben a polgári jog érvényesítését meg nem akadályozhatja sem a portákon, sem egyebütt.

Adósok és hitelezők.

Mivel a bünteleneket a bűnösök miatt, az ártatlanokat a vétkesek miatt semmi módon zavarni nem szabad, szigorúan megtiltjuk, hogy Buda városunk polgárait, jövevényeit és lakóit mások tartozásai miatt személyükben, vagyonukban elfogni vagy fogva tartani lehessen. Megtiltjuk továbbá azt is, hogy az adósságban leledző polgárt a nélkül, hogy előzetesen az adósságot a város hatóságánál követelték és az megtagadtatott volna, zavarják és elfogják.

Mentesség a vám-, adó- és harmincadfizetés alól.

Ügyszintén felmentjük őket Magyarország határán belül minden vám, adó, helypénz és harmincad fizetése alól. Házaikat pedig mentesítjük a tanácsi kiutaláson kívül bármirendű emberek által történő igénybevételestől és megzarástól, régi szabadságuk és a többi szabad királyi városok szokása szerint.

Hálátlanság és hűtlenség.

Mindezt azonban oly feltétellel, hogy a többször említett polgárok, lakosok és jövevények, minden tekintetben többi szabad királyi városaink példáját fogják követni, a hálátlanságnak és hűtlenségnek még a gyanújától is őrizkednek, ezen és más kiváltságaik elvesztésének terhe alatt, és ezen nekik juttatott különös jótéteményeinket és rendkívüli kegyelmünket Felségünk, továbbá örököseink és utódaink, vagyis Magyarország törvényes

királyai körül teljes hűséggel, állhatatossággal és ragaszkodással iparkodjanak méltón kiérdemelni. Őket tehát régi állásukba visszahelyezzük, kiváltságokkal ellátjuk, mindezt azonban idegenek, főleg pedig az Úr egyházainak jog-sérrelme nélkül.

Buda város címere.

De, hogy említett városunk iránti ezen jótéteményünknek és kegyelmünknek örök és kiváló emléke fennmaradjon és szemmel látható legyen, a város régi címerét, amellyel az egykori magyar királyok jóvoltából feldíszítettett és amelyet eddig is használt, kegyelmesen megerősítettük, pecsétül pedig, vörös viasz használata mellett, örök időkre az alábbi leírás szerinti rajzot engedélyeztük.

Egyenes pajzs, felsőrészében szögletes, alul pedig holdalakban hajlított, ibolyaszínű szalagokkal, fehér és piros rózsákkal díszítve, egy tógás és egy katonaköpenyes alakkal, akik a polgároknak a király és haza iránti hűségét jelképezik, a középen négyszögű kövekből épült bástyafal látható, belőle kiemelkedő három toronnyal. A bástyafal kapuja kétfelé kítárva, a kapu nyílásában leeresztett vasrostéllal. *Ezen pajzs és említett tornyok felett egy másik kerek pajzs van, amely magyar királyságunk két mezőre osztott jelvényeit, úgymint a négy jolyót és az aranykoronával ékesített zöld hármashalomból kiemelkedő arany kettőskeresztet tartalmazza és magát Buda városát, mint a királyság fővárosát jelképezi.* Amint ez jelen kegyes oklevelünk elején a festő ügyes keze által művészi, eredeti színekkel lefestetett és bemutatott.

Elhatározzuk és megengedjük, hogy említett Buda városunk polgárai, jövevényei és lakosai, valamint összes ivadékaik és utódaik, bármilyen ügyben tőlük küldendő okiratot a városnak fenti címerrajzzal vésett pecsétjével, vörös viasszal tartozzanak pecsételni és az ily színű viaszpecsétnek, bármilyen okmányaikra van is az függesztve vagy nyomva, hasonló színű pecsétviaszt használó többi szabad királyi városaink pecsétleveleinek mintájára, kétségtelen és teljes erejű hitelesség tulajdoníttassék. Aminek örök emlékezetére és megerősítésére kiadtuk jelen, magyar királyi minőségünkben használt, nagyobb függőpecsétünkkel ellátott oklevelünket, nevezett Buda városunk polgárainak és lakóinak, úgy a maguk, mint ivadékaik és utódaik javára, mint örök érvényű határozatunkat.

A szabadságlevelél aláírói.

A teljesség és a történeti hűség okából e helyen leközlöljük azoknak a névsorát is, kik Buda és Pest kiváltságlevelét aláírták :

»Költ a mi kedves, és hiv. Főtisztelendő *Matyasofszky* László nyitrai Püspök, ugyanazon hely, és vármegye örökös Főispánya titkos tanácsos,

Magyarország Cancellárja által Bécs városunkban 1703-iki october hónap 23-án, római birodalmunkban való uralkodásunk 46-ik, Magyarország és hozzá tartozandókbani uralkodásunk 49-dik és csehországi királyságunk 47-ik évében, melly időben egyházunkat szerencsésen kormányozták a'Fő és nagyon tisztelendő atyák, és Urak, és ezen Urak ; *Kolonics* Leopold, a' római szentegyház', Sz. Jeromos áldozó bibornoka, az esztergomi Érsek, és *Szécsényi* Pál a' kalocsai és bácsi egyesült egyház' Érseke, *Telekes* István, egri Püspök, *Brajkovits* Mártony zágrábi választott Püspök, nevezett *Matyasofszky* László nyitrai Püspök, Gróf *Csáky* Imre nagyváradi, Nagytekinetű *Keresztély* Ágoston szász Herczeg, és győri Püspök, *Illyés* András erdélyi Püspök, az említett *Szécsényi* Pál veszprémi Püspökség' Administratora, *Dvornikovics* Mihály váci Püspök, *Dolni* István csanádi választott Püspök, *Nesseldorfi* Bertramo Vilmos Ferencz János pécsi választott Püspök, *Farini* Mária József szerémi választott Püspök, *Matuschek* András skopiai választott Püspök, *Illés* István szemendriai választott Püspök, *Balassa* Pál rozsnyói választott Püspök, *Ghiliány* György noviai választott Püspök, *Rumel* Ferdinánd tinnini választott Püspök, *Gaszó* István belgrádi választott Püspök, *Patachich* György segniai, és modrusi, vagy corbuvi választott Püspök ; — Továbbá, a'Méltóságos, Nagyságos, Tekintetes, Nemes, Nemzetes Urak : Galanthai *Eszterházy* Pál a' a római szent birodalom' Herczege, arany gyapjas vitéz, említett Magyarországunk' nádora, az ekkor üresen lévő országbírósa és Horvát, Tót és Dalmátország' bánta idején ; Gróf Monyorókeréki *Erdődy* György királyi Asztalnok ; Czobor Szent Mihályi Gróf Czobor Márk ; királyi Főajtónok, Idősb Gróf *Erdődy* Pálffy Miklós királyi Fő-Komornyik, Gróf Batthyán Ferencz, Német-Ujvár' örököse, királyi Fő-Pohárnok, Gróf Galanthai *Eszterházy* Mihály királyi Fő-Udvarnok, említett Gróf Erdődi Pálffy Miklós, Pozsony vármegye, valamint is többször említett Magyarországunk' több megyéinek Fő-Ispánja, és más több Főméltóságok. P. H. *Leopold* s. k., *Matyasofszky* László nyitr. Püsp. s. k., *Hunyadi* László s. k.»

Pest város címere.

Pest város címerét a privilégiumlevél így írja le :

Egy domború égszinű czimer bőségszaruval, melyből különféle virágok függnek, mellynek közép pontján egy veres téglával befedett, és négyszegű kövekből tömegesen (massiv) épült torony, két szárnyra osztott kapuval, és belül helyezett őrröstély látható, mint ez mindjárt jelen legkegyemesb oklevelünk' (Diploma) elején egy értelmes rajzoló' keze által tulajdon, és valódi színekkel készítve mutatkozik. Továbbá rendeljük, és ajándékozzuk, hogy az említett város' polgárai, lakosai, és vendégei, valamint minden utódjai, a' veres pecsétviaszba nyomott pecséttel, mellybe a' fent leirt czimer vagyon edzve,

minden közöttük bármely indító okbul kiadandó oklevelet, melyre az érintett pecsét függesztve, vagy nyomva vagyon, hasonlóan más szabad királyi városainkhoz, melyek szinte olly viasszal, és pecséttel élnek, valódi, és teljes erejűnek tartásák, és ismerjék.¹⁾

Mibe került!?

A két város számára reménységeik beteljesedését jelentette a szabadságukról és jelentette a felszabadulást a kamaragazgatóság gyámkodása alól. Útlevele volt a király írása a boldoguláshoz és ahhoz, hogy Buda és Pest egykor-valamikor valóságos fővárosa lehessen Magyarországnak. De ép azért, mert a két város életében annyira jelentőségteljes ez a levél: nem érdekesség nélkül való tudni, hogy mibe került?! És érdekes a privilégiumlevélért való harc finise is. Nem szabad elfelejtenünk, hogy Lipót király már 1703. október 23-án aláírta a szabadságok kiadását, de az aranypecsétes írás kiadásáig és életbeléptetéséig még rengeteg akadályt kell leküzdeni.

A budai kamarai igazgatóság az utolsó percig megmozgat minden követ Bécsben, hogy ne adják ki a király levelét. Az 1704. év folyamán öt felterjesztést intéz az adminisztráció az udvari kamarához, mindig azt hangoztatván, hogy egészen addig, míg Magyarországon nem rendeződnek a viszonyok, maradjon minden a régiben. Az inspektorátus kardoskodásának az a magyarázata, hogy a kamaragazgatóság félti a hatalmát és félti a jövedelmeit. Attól fél, hogyha Buda és Pest kicsúszik az inspektorátus fennhatósága alól, akkor egy napon feleslegessé válik az inspektorátus. De félti jövedelmeit is, melyek megcsappannának, ha a két várost önállósítják. A kamaragazgatóság különösen a telekkönyvi hivatalhoz ragaszkodik és a telekkönyveket később szinte erőszakkal szerzi meg a két város.

De a privilégiumlevél kiadása körül más zavarok is vannak. A királyi levélnek ára van. A *jus armorum*-ot, a felszabadítás díját követelik Bécsben és a díj összegének megállapítása körül folyó alkudozások nagyon elhúzódnak. A tanácsi jegyzőkönyv szerint több ízben küldenek pénzt a Bécsben tárgyaló szindikusz kezébe. A pénzből nyilván jutott ajándékokra is.²⁾ Végül megállapodtak Bécsben a váltságpénzek összegében. Mivel Budán és Pesten kívül egyidejűleg Esztergomot és Székesfehérvárt is szabad királyi várossá emeli a király, a szabadságok megtárgyalására kiküldött bizottság a négy város részére összesen 20.000 forintban állapítja meg a *jus armorum*-ot. Ebből

¹⁾ A szabadságokról befejező részét, vagyis az aláírók névsorát, valamint Pest város címerének leírását Patachich József fordításában adjuk, hogy az olvasó lássa a mai és a száz év előtti stílus közötti különbséget.

²⁾ Buda város az 1704. január 1-től 1706 június 30-ig terjedő időben a számadáskönyvek szerint 7459 forint kölcsönt vesz fel kamatra, rendkívüli kiadásokra pedig 10.000 forintot költ.

Budára 8600 forint, Pestre 4000 forint esik. Pest város fizetnivalójának első részletét Proberger Ignác serfőző előlegezi. Pest városa ezért hálából Probergert megválasztja bírójává és a városi serfőző bérletére kötött szerződést meghosszabbítja, megállapodván vele, hogy a város az árenda összegével törleszti a négyezer forintos kölcsönt. Proberger uram tehát végeredményben nem fizetett rá erre az üzletre.¹⁾

Budára több, mint kétannyi jutott a fizetnivalóból, mint Pestre. Nagy summa volt ez akkoriban, hogy mekkora, az kitetszik abból is, hogy mikor Grassalkovich Antal személynök 25 évvel később akkori birtokát elcserélte Vattay János pusztáival, Csömört, Soroksárt, Szentmihályt, Szentlőrincet, Gubacsot és Péterit tízezer forint értékben kapta. Buda városa is kölcsönpénzből fizette ki a bécsi adósságot, csak hogy itt a budai várparancsnok, báró Pfeffershoven nyúlt a zsebébe és négyezer forintot adott kölcsön Budának; a többi apró tételekben a polgárság adta össze. Hogy a várparancsnok ekkora előzékenységet mutatott, annak az az egyik magyarázata, hogy nyolc százalékos kamatot kapott a pénzért, a másik ok pedig, az volt, hogy meg akarta bosszantani a kamarainspektort. Ügylátszik, sikerült is neki.

Míg a szabadságlevél ügye teljesen le nem bonyolódott, Buda város tanácsa kétségtelenül izgalmas időket élt át és ez az izgalom megérzik a tanács jegyzőkönyveinek idevonatkozó bejegyzésein is. A jegyzőkönyvben 1704. március 10-én találjuk a következő bejegyzést: »Én, szindikusz bemutatam a Bécsben kieszközölt privilégiummal kapcsolatos számlákat. A tanács a számlát érvényesíti.« 1704. május 9-én a privilégiumlevelet bemutatják és megmagyarázzák a polgárságnak. 1704. október 22-én »Laskovitz úr 4 vödör bort kap a privilégiumlevél publikálásáért.« 1704. november 7-én határozatba megy, hogy a budai szindikust Moser úrral, a pesti szindikussal Bécsbe küldik, hogy városi ügyekben tovább tárgyaljanak.

1704. december 5-én határozatba megy, hogy a szindikusnak Bécsbe két charta bianca-t küldenek, melyekkel a szindikus később fog elszámolni. Egyúttal lelkére kötik a szindikusnak, hogy a város érdekeinek lelkiismeretesen viselje gondját. Közben, ügylátszik, valami zavar támad a szabadság dolgában. A polgárság türelmetlen. Talán nem is túlságosan bízik a Bécsben tárgyaló szindikus ügyességében és rátermettségében, mert 1705. április 22-én azt olvassuk a tanács jegyzőkönyvében, hogy a szindikus a jelenre

¹⁾ Proberger Jakab 2200 forintot adott kölcsön Pest városának a szabadságlevél kiváltására. Biráskodásának négy évére járó fizetését, a 600 forintot sem vette fel, hanem azt is hozzácsatolták a kölcsönadott 2200 forinthez. Így azután összesen 2800 forinttal tartozott a város a kamatokon kívül Probergernek. Ebből az összegből évenként levonták a 400 forintot kitevő serfőző dézsmát. Érdekes különben, hogy Proberger nemcsak Pest városának, hanem Budának is adott kölcsön. Buda város számadáskönyveiben találjuk, hogy a város ezer forint kölcsön után 8 százalékos kamatot fizetett a pesti bírónak.

és jövőre nézve elhárít magától minden felelősséget és tiltakozik az ellen, mintha a városi tanács nem tenne meg mindent a privilégiumlevél megszerzése érdekében.

1705. október 9-én határozatba megy, hogy a tanács hat rendeletet bocsát ki abból az alkalomból, hogy báró Tavonath udvari kamarai tanácsos a kiváltságlevelet, különösen pedig a telekkönyvet a jus armorum-ra fizetett 4000 forint részlettörlesztés ellenében átadja. Az egyik rendelet meghagyja, hogy a telekkönyvi ügyekben jövőre senki többé ne jelentkezzék a császári kamaraigazgatónál vagy annak titkárijánál, Pleyern úrnál, hanem a polgármesternél és a tanácsnál. Schwabecker Mátyás ellenőrnek pedig a legkomolyabban lelkére köti, hogy a jövőben csak a tanácstól függ és meghagyja neki, hogy ügyeljen, hogy az örök meg ne lopkodják a szőlőt. Elhatározza a tanács azt is, hogy mindazok, kik a jus armorum megváltására pénzt adtak, a kölcsönösségről elismervényt kapjanak.

Keppeler Rüdiger Gáspár szindikusz prezentálja a tanácsnak a 4000 forintról szóló nyugtát és a fennmaradt adósságokra a tanács Glöckelsberg tábornoknál további ezer forintot törleszt. Végül 1705. november 6-án ezt a bejegyzést találjuk a jegyzőkönyvekben: Én, szindikusz, első ízben jelenek meg bécsi utam után a tanácsban és röviden jelentést teszek a végzettekről és a szabadságlevélről. Egyidejűleg bemutatom inkasszállás céljából a tanácsban kapott charta biancát.

Bösinger bukása.

Miközben Buda város szindikusa Bécsben a szabadságlevél kiadása ügyében fáradozik, azalatt idehaza még egyszer és utoljára összeméri erejét a kamarainspektorátus, meg a budai tanács. Ennek a mérkőzésnek azután Bösinger Ferenc polgármestersége esik áldozatul.

Azzal kezdődik a dolog, hogy 1704. december 29-én a kamarainspektorátus leiratban felszólítja a tanácsot, hogy december 31-én reggel jelenjék meg a kamaraigazgatóság előtt és mivel polgármesterségének két esztendő ideje lejárt, Bösinger Ferenc mondjon le állásáról. A tanács azt válaszolja a leiratra, hogy a kiváltságlevél új eljárást állapít meg a tisztújításra, kéri tehát, hogy a kamaraigazgató a választás dolgát addig is tartsa függőben, míg hazaérkezik a szindikusz, ki ezidőszent Bécsben a privilégiumlevél dolgában tárgyal.

A kamarai adminisztráció azonban nem hagyja ennyiben a dolgot és 1705. február 26-án megint leírt Buda város tanácsának, nyomtatékosan hangsúlyozván, hogy a zavaros időkre való tekintettel egyelőre a régi rend marad érvényben. Elvárja tehát, hogy március 2-án a polgármester okvetlen lemond, hogy az új választás előkészítése idejében megtörténhessék.¹⁾

¹⁾ Országos Levéltár: Budai kamarai adminisztráció iratai. III. sor, 33. csomó az 1705-ik évhez.

A tanács azonban sarkára áll és nem engedelmeskedik. Az inspektorátus parancsa ellen Sautermeister Frigyes tüzel legerősebben.¹⁾ Ő a tanácsban az ellenzék vezére. Bösinger viszont látván az ellenzéki hangulatot, elszalad a kamaraigazgatóhoz, hogy megbeszélje vele a továbbiakat. Bösinger érezte, hogy a tanácsban rosszul áll a szénája s úgy gondolta, legcélszerűbb lesz, ha a kamaraigazgatóval szövetkezik. Ennek a szövetkezésnek azonban nem sok hasznát látta. Mindössze annyit ért el vele, hogy a tanácsbeliek meg a várparancsnokkal, a kamaraigazgató ellenlábásával szövetkeznek. Közben a Bécsben tartózkodó szindikusz kijárta azt is, hogy a polgármester-választást kivételesen királyi biztos nélkül tarthassák meg. A polgármester-választásnak tehát most már semmi sem állott útjában, csupán az okozott némi zavart, hogy a kamarai inspektor ragaszkodott hozzá, hogy a polgármester a régi rend értelmében előtte mondjon le állásáról. Bösinger természetesen szívesen szót fogadott volna a kamaraigazgatónak, a tanács azonban protestál és nem akarta beadni a derekát. Mivel pedig a választás ideje, Szent György napja, erősen közeledett, a tanács vezetésével a polgárság küldöttségben jelent meg báró Pfeffershoven János Ferdinánd altábornagynál, Budaváros parancsnokánál és támogatását kérte a küszöbön álló tisztújításhoz. A tábornok mindent megígért és titkárát négy polgárral elküldte Bösingerhez, felszólítván, hogy az új kiváltságlevél értelmében mondjon le állásáról, az új tisztújításhoz pedig sürgősen tegye meg az előkészületeket. Bösinger azt válaszolta, hogy előbb ki kell kérnie felettes hatóságának, a kamaraadminisztrációnak az utasítását.

Április 20-án a tanácsülésen újra felszólítják Bösingert, hogy azonnal és a tanács színe előtt mondjon le. Bösinger azt felelte, hogy felettese, a kamarai adminisztrátor előtt fog lemondani. Egyébként április 22-ére összehívta a polgárságot a városházára. Akkorra magával hozza a városi pecsétet is és le fog mondani. Addig azonban tiltakozik minden erőszakoskodás ellen.²⁾

A tanács erre megállapította, hogy Bösinger kijelentésével megsértette a városi kiváltságokat és jogokat. Megtiltotta a város alkalmazottainak, hogy ezután is engedelmeskedjenek Bösingernek, kitől a tanácsülésen mindjárt el is vették a kulcsokat és nyomatékosan felszólították, hogy sürgősen adja át a város pecsétjeit is, melyeket a lakásán őriz. Bösinger — mit is tehetett egyebet — ismételten tiltakozott, a városi kulcsokat pedig Sautermeister Frigyes rakta zsebre.

Másnap újra ülést tartott a tanács, melyen Bösinger magatartása fölött mélységes sajnálkozásának adott kifejezést, egyúttal elhatározta, hogy három új tanácsnokot választ és megállapította a polgármester és a tanácstagok választásának rendjét. Bösinger erre az ülésre nem jött el,

¹⁾ Dr. Áldásy Antal: Polgármesterválasztás Budán 1705-ben.

²⁾ Dr. Áldásy: Ugyanott.

a tanács tehát négy polgárt elküldött a lakására, hogy hozzák el Bösingertől a pecséteket, a tanácsnokok eskütételét pedig másnap reggeli 7 órára tették. Miután a polgárság előtt felolvasták a privilégiumlevelet, a polgármester választását ugyancsak másnapra, április 22-ére tűzték ki.

A kamaraigazgatóság természetesen nem nézte szó nélkül a készülődést. Dörgedelmes hangú leiratot intézett Buda város tanácsához, melyben szemére hányja, hogy Bösingert lakásán erőszakosan megtámadták, tőle a lemondást kicsikarták és a városház kulcsait elvették, sőt megcselekedték azt a hallatlanságot, hogy a polgármester távollétében, törvény és szokás ellenére, új tanács-tagokat választottak. A kamaraigazgató dörgedelmével azonban a tanács már nem törődött, hanem másnap hozzálátott a polgármesterválasztáshoz. A plébániatemplomban tartott Veni Sancte után a városházán fél 9 órakor kezdődött a választás és 62 szavazattal Sautermeister Frigyeszt választották meg Buda város új polgármesterévé. A választás eredményét kihirdették a polgárság előtt is, majd az újonnan választott polgármester a tanács tagjaival és a polgársággal a plébániatemplomba vonult és az oltár előtt letette az esküt.

Két nappal később az új polgármester városi szolgákat küldött Bösingerhez a városi pecsétekért. Bösinger azonban azt felelte, hogy a pecséteket csak a polgároknak hajlandó átadni. Erre a polgárok mentek a pecsétért, akik esti tíz óráig strázsáltak Bösinger lakásán, míg végre megkapták a pecséteket. Két nap múlva a tanács megválasztotta a külső tanács 12 tagját is. Ugyanazon a tanácsülésen elhatározták, hogy mindaddig, míg a választás ügyében a kancelláriához küldött felterjesztésre válasz nem érkezik, Bösinger Ferencet a tanács ülésére nem hívják meg. Ebben a felterjesztésben a tanács az új polgármester megerősítését kérte. Egyúttal azonban panaszt tett a régi polgármester ellen, kit a városi kiváltságok megsértésével, a tanácsban történtek elárulásával és azzal vádolt, hogy a királynak a választásra vonatkozó rendeletét nem hajtotta végre. A tanács szerint Bösinger ez okból közhivatalra alkalmatlan; a tanács tehát kéri a kancelláriát, hogy Bösingert fossa meg a tanácstagságtól.

A dolognak ezzel azonban még nincs vége, mert Bösinger is, a kamarai adminisztráció is, panaszos iratot küldött a felsőbbséghez. A kamarai adminisztráció az udvari kamarához küldött jelentésében azzal vádolta meg az új polgármestert, hogy esküjével kötelezte magát, hogy csakis a magyar királyi kancelláriát fogja felsőbb hatóságának elismerni, ami tehát a kamarai adminisztráció érdekeit és tekintélyét mélyen sérti. A másik kifogás az volt, hogy báró Pfeffershoven budai parancsnok és gróf Löwenburg tábornok — az adminisztráció szerint — a polgárság pártjára állottak ez alkalommal, résztvettek a választást megelőző istentiszteleten is és a polgárság rebellis eljárása az ő pártfogásukra támaszkodott. Az adminisztráció tehát védelmet kér a kamarától.¹⁾

¹⁾ Dr. Áldásy: Ugyanott.

Természetesen Bösinger Ferenc is panaszíratot küldött, amiben különösen Sautermeister erőszakoskodásaival hozakodott elő. A kancellária május 28-án válaszolt a budai tanács felterjesztésére. Leiratában konstatálja, hogy a királyi kiváltságokat Bösinger csakugyan megsértette és a királyi rendelettel szemben engedetlen volt, másrészt azonban a kancellária leirata szerint megállapítható a polgárok összeesküvése, lázongása és az is, hogy Bösinger házába erőszakosan betörték és becsületébe gázoltak. A város felterjesztésének tehát »hely nem adatik«, hanem a kancellária olyanképen intézkedik, hogy a Lipót király halála alkalmával most folyó gyászünnepségek befejezése után az új király döntsön a dologban. Addig is Bösinger Ferenc lássa el a polgármesteri teendőket, Sautermeister Frigyes pedig folytassa eddigi tevékenységét.

A tanács azonban elhatározta, hogy a kancellária utasításait sem veszi tudomásul. Ragaszkodik az újonnan választott polgármesterhez, annál is inkább, mert Sautermeister már le is tette az esküt. Időközben az udvari kamara is foglalkozott a zajos ügygel és utasította a kamaraignazgatóságot, hogy indítson vizsgálatot. A vizsgálat megtartására az adminisztráció meg is idézte a tanács tagjait, a tanács azonban azt izente vissza, hogy csak a magyar kancelláriát ismeri el felettes hatóságául. Képzeltető, hogy ezekután a kamarainspektorátus miket írt jelentésében a tanácsról és különösen az új polgármesterről, Sautermeister Frigyesről, ki szerinte minden zavarnak és bonyodalomnak okozója. Azt mondja Sautermeisterrel, hogy nemcsak az adminisztrációnak, hanem a kamarának sem engedelmeskedik és újabb időben Pfeffershoven tábornok támogatásával borainak szabad kivitele által a harmincadhivatalnak, arany- és ezüstneműeknek becsempészése által a vámhivatalnak tetemes kárt okozott és valószínűleg a jövőben is fog kárt okozni. Ezért a kamaraignazgatóság azt javasolja, hogy Sautermeister a tanácstagságtól függesszék fel.

Javasolja azt is, hogy a tanács által Budán és Pesten a királyi rendelkezés ellenére megválasztott belső és külső tanácsstagok választását az udvari kamara semmisítse meg, mert ez a választás a viszonyok elmérgesítéséhez nagyban hozzájárult. Kéri az adminisztrációt, hogy az udvari kamara őt bízta meg a külső és belső tanács kiegészítésével. Erre annál is inkább szükség van, mert csak így lehet megakadályozni, hogy az újonnan megválasztottak a polgárságot terrorizálják. Erre példa Werner budai városbíró esete, kit fogságra vetettek, mert egy teljesen valótlanúságot tartalmazó iratot nem akart aláírni. Javasolja a kamaraignazgató, hogy Bösingert előbbeni állásába helyezze vissza az udvari kamara, a Bécsben tartózkodó budai szindikusnak pedig a további költségek megtakarítása okából nyomtatékosan meghagyandó, hogy azonnal utazzék haza.¹⁾

¹⁾ Országos Levéltár: Budai kamarai adminisztráció iratai III. sor, 33. csomó 1705. év.

A magyar királyi kancellária belátta, hogy annak már a fele sem tréfa, ami Budán történik. Magyar urakból bizottságot küldött ki tehát a budai polgármesterválasztás megvizsgálása céljából. Putanicz János a budai Zsigmond kápolna prépostja, Petrovay László Pestmegye alispánja és Mecséry Ádám voltak tagjai a bizottságnak. 1706. augusztus 25-ére tűzte ki a bizottság az első tárgyalást, melyet nagy készülődés előzött meg. A kamarai igazgató Bösingernek bizonyítványt adott, mellyel a vizsgálóbizottság előtt igazát védhette. A városi tanács viszont báró Pfeffershoven tábornoknak adott bizonyítványt arról, hogy igazságos dolgot cselekedett, mikor védelmére kelt a tanácsnak, a polgárságnak és segített a várost jogaiba helyezni. Erre a bizonyítványra úgylátszik azért volt szükség, mert a kamarainspektor a várparancsnokot bevádolta a haditanácsnál. A vizsgálóbizottság ülése azonban elmaradt. Pfeffershoven báró kérte, hogy halasszák el a vizsgálatot, mert olyan esemény jött közbe, mely a tanácskozás zavartalan nyugalma lehetetlenné teszi. Az történt ugyanis, hogy néhány nappal a vizsgálóbizottság ülése előtt a budai városháza ablakában lepecsételt névtelen levelet találtak a városi szolgák. Ez a levél — melyet a vármegyei urak előtt bontottak fel a tanácsbeliek — arra figyelmeztette Buda város tanácsát, hogy a városi hivatalok ellen többen összeesküvést szőttek. Miben állott ez az összeesküvés, nem lehet kivenni azokból a zavaros feljegyzésekből, melyek erről az eseményről itt-amott megemlékeznek. Valami olyasmi történhetett, hogy Bösinger Banowsky Ferenc útján meg akarta szerezni a kiváltságlevél másolatát. Azonban, hogy csakugyan erről volt-e szó, vagy másról, nem tudni. Az egészről teljes bizonyossággal csak annyi világlik ki, hogy báró Pfeffershoven, a várparancsnok, úgy Banowsky Ferencet, mint Bösingert lefogatta. 1706. november 6-án Bösinger panaszos levelet ír a vizsgálóbizottság tagjainak, hogy mentse ki a tömlőcből, mert beteg, teljesen össze van törve. Vegyék el az életét és a vagyonát, ha bűnösnek találják, úgymond, de addig is, míg alaposan megvizsgálják az ügyét, fogságát változtassák át házifogsággá, hogy gyógyíthassa magát, mert attól fél, ha soká húzódik az ügye, a börtönben hal meg.¹⁾

Közbenjárt-e Bösinger érdekében a vizsgálóbizottság Pfeffershoven tábornoknál s kiszabadult-e a börtönből a volt polgármester? nem tudjuk. Csak azt tudjuk, hogy 1707. elején Bösinger már nem volt az élők sorában. Végrendeletét 1707. március 15-én olvasták fel a tanácsülésen.

Ebben a mérkőzésben tehát Sautermeister Frigyes győzött.

A régens-királyné beavatkozik.

Bösinger Ferenc tragédiája egy pillanatra rávilágított azokra a zavaros állapotokra, melyek a XVIII. század elején Buda és Pest kormányzatát annyira jellemzik. Egy felfújt crimenből kovácsolt vád alapján a hatalmas

¹⁾ Magyar Nemzeti Múzeum : Szögyény-Marich-család levéltára és dr. Áldásy : Egy polgármesterválasztás 1705-ben.

várparancsnok tömlőcbe vethette Buda egykori polgármesterét, ki az életével fizette meg, hogy ismét polgármester akart lenni. Könnyű kitalálni, hogy Bösinger Ferenc megbüntetésével Pfeffershoven tábornoknak más céljai is voltak, mint az igazság kiderítése. Pfeffershoven bosszút akart állani Bösingeren és meg akarta bosszantani a kamaraiigazgatót. Ott kezdődik a dolog, hogy mikor Pfeffershoven báró lett a budai vár parancsnoka, a Svábhegy alját, az egész Városmajort, kevés híján 80 holdnyi területet kitevő szántót és rétet lefoglalta a maga számára. (Ebben a területben nincsen benne a mai Vérmező területe, mert azt már Pfeffershoven elődje: báró Frankenberg Miksa ezredes korábban lefoglalta a katonaság részére.) Így azután a polgárságnak nem jutott legelő és a polgárság panaszra ment a polgármesterhez, az akkori polgármester, Bösinger Ferenc pedig tovább adta a panaszt a kamaraiigazgatóságnak.¹⁾ Kurz János Ignác volt akkoriban a kamaraiigazgató, ki hallgatólagosan tűrte a városparancsnok birtokfoglalásait. Hogy Kurz uramnak mekkora volt a becsülete Bécsben, arra jellemző, hogy mikor Kurz érdemei jutalmául az óbudai három hévvizet,²⁾ meg nyolc falujával egyetemben a helyesfái birtokot kérte, a folyamodványt a bécsi udvari kamara azzal terjesztette fel ő felségének, hogy »Kurz hitványul vezeti a budai adminisztrációt, az ő érdemei tehát »ein schlechtes Meritum«.³⁾ Így nyilatkozott fellebbvalója Kurzról 1698-ban. És hogy valami alapja volt ennek agyöngve véleménynek, abból is kitetszik, hogy mikor Pfeffershoven halála után a várparancsnok birtokfoglalásaiból mindenféle pereskedés támadt, 1724. július 1-én Pestvármegye törvényszéke előtt az egyik tanu, Pichler János Ferenc kormányzósági ellenőr azt vallotta, hogy a peres területen Pfeffershoven és Kurz kamarai kormányzó *osztzkodni* akartak. A tanu ki is mérte számukra a földet, de Bécsből nem kapták meg a hozzájárulást. A másik tanu: az időközben kamarai kormányzósági tanácsossá avanszált Kohlbacher Mátyás azt vallotta, hogy a vitás terület eredetileg a polgárok kezén volt s Pfeffershoven erőszakosan vette el tőlük, amihez az akkori kamarai igazgató hozzájárult.

Ezekből a tanuvallomásokból világosan kitetszik, hogy Pfeffershoven azért nem szívelte Bösingert, mert sejtése szerint a legelőügyben Bösinger bősztette ellene a polgárságot. A kamarai inspektorátussal pedig azért nem rokonszenvezett a várparancsnok, mert Kurz után Zenegg Kristóf lett a kamaraiigazgató, kinek más volt a birtokpolitikája, mint Kurzé. Így esett, hogy mikor Buda város tanácsa és a kamarai jószágkormányzóság között háborúra került a sor, Pfeffershoven az új polgármester mellé állott, a régi polgármester pedig a kamarainspektor mellé.

A két város előljárósága különben a kamarai kormányzóság minden mesterkedése ellenére is kiverekedte a szabadságot és 1705. áprilisában

¹⁾ Gárdonyi Albert: A Krisztinaváros településtörténete.

²⁾ A mai Királyfürdő akkor már Pfeffershoven báróé volt.

³⁾ Takáts: A régi Magyarország. 369. old.

Budán és Pesten már az új rend szerint történt a tisztújítás. Az új rend egyik főérdekesége és újsága a külső tanács megalakítása. A külső tanács tagjait a polgárok közül a magisztrátus választotta. Budán 12 tagból, Pesten 24 tagból állott a külső tanács, melynek tisztje az volt, hogy a belső tanács előtt közvetítse a polgárság óhajtásait és bizonyos esetekben hangot adjon a lakosság véleményének. Addig a tanács előtt a szószóló, vagyis Vormund («Fürmender») képviselte a polgárságot. Az új rend szerint a szószóló feje a külső tanácsnak. A külső tanácsi intézménynek különben az a jelentősége, hogy a polgárság, melynek addig egyáltalában nem volt beleszólása a városigazgatásba, az idők során képviselői révén egyre nagyobb hatalomra tett szert és végül azzá lett, amivé lennie kellett, a belső tanács működésének és a városi vagyon kezelésének ellenőrzőjévé. A kamaraigazgatóság megéreztte, hogy a külső tanács megalakulásával mekkora hatalomhoz jutott a polgárság. Ez nem lehetett kellemes az inspektorátusnak. Ezért mondja egyik felterjesztésében, hogy Budán és Pesten a külső tanács nagyban hozzájárul a viszonyok elmérgesítéséhez.

Az inspektorátus megjegyzése azonban nem támaszt visszhangot Bécsben. Egyre gyöngül, egyre sorvad a kamaraigazgatóság hatalma. Az újonnan megalakult külső tanács pedig a tisztújítás után leteszi az esküt.

Pest város bírása és szenátorai ünnepélyesen felemelkednek helyükről és egy pillanatra valószínűleg őket is épűgy áthatja valami meghatottság féle, mint Pest város szószólóját és a külső tanács 24 tagját, mikor a szindikusz Moser Antal olvasni kezdi az esküformát:

Ihr sollet schwören zu Gott dem allmechtigen!

»Esküdjetek a Mindenható Istenre, a szentséges Szűz Máriára és az összes szentekre, hogy ezen szabad királyi Pest városbeli előljáró tanácstokhoz hívek, engedelmesek és készségesek lesztek. A várost kártól éjjel és nappal megóvjátok, hasznát és dicsőségét pedig legjobb képességetek szerint előmozdítjátok, a város közsabadságát és igazságát amennyire lehetséges, fenntartjátok. Ebben oltalmára és segítségére lesztek és semmiképen ennek ellenére nem cselekedtek, se pedig másokat erre rá nem bírtok. Ahányszor a tanács vagy a város bírósága erre felszólít, nekik úgy éjjel, mint nappal engedelmeskedtek és a parancs szerint azonnal megjelentek és egyébként is minden időben híven a tanács határozataihoz tartjátok magatokat, mint engedelmes polgárokhoz illik.«

A szószóló a külső tanács nevében bizonyára elérzékenyedett hangon folytatja az esküt:

»Amit elénk, mint szószóló és a »nevezettek« elé terjesztettek, mindazt jól megértettük; mindenben híven engedelmeskedni fogunk, úgy segítsen bennünket Isten és minden szentjei!«¹⁾

¹⁾ A »nevezettek« (die Genannten) a külső tanácsot jelentik.

Az új tanács tehát megalakult és megkezdte a munkát Budán is, Pesten is, mert sok tennivalója volt még. A szabadságlevelet ugyanis Bécsből hazahozta a két szindikusz, de a királyi parancs végrehajtásából és a rendelkezések életbeléptetéséből még nagyon sok hiányzott. Érthető, ha a kamarai jószágkormányzás nem túlságosan serénykedett, hogy a két város magisztrátusának kezére járjon, óhajtásait és kívánságait teljesítse.

Végre is Buda város tanácsa összeírta sérelmeit — hosszú lista volt ez — és 1708-ban felküldte a panaszos írást Bécsbe. Sokáig kellett várakoznia a válaszra, de végre 1711-ben, hat hónappal a szatmári békekötés után, megérkezett a felelet, melyet Eleonóra régens királyné, Lipót király özvegye írt alá. A királyné levele véglegesen rendezi Buda város jogviszonyait és teljesen felszabadítja a várost a kamarainspektorátus gyámkodása alól, megvédi a katonai parancsok hatalmaskodásaival szemben és minden megkötés nélkül életbelépteti Lipót szabadságlevelét. Így szól a nevezetes írás:¹⁾

Eleonóra Magdolna Terézia, Isten kegyelméből római császárné, Magyarország királynéja, felséges és hatalmas III. Károly Úrnak, Spanyolország, Magyarország és Csehország örökös királyának, Ausztria főhercegének Anyja, királyságainak és tartományainak ezidőszertinti kormányzónője.

Tekintetes és nagyságos, szeretett híveink!

Még szeretett férjünk, Lipót és fiunk, I. József római császárok életében, miután Isten kegyelméből a többi között Buda, Pest, Esztergom és Székesfehérvár, e négy szabad királyi város is felszabadult a török járom alól, e városok annak módja szerint kérték felséges férjunktől szabadalmaiknak, földjeiknek, városi telkeiknek és az ezzel törvényesen összefüggő jogoknak, valamint jövedelmeknek számukra való legkegyelmesebb engedélyezését. Miután ezt bizonyos kikötött pénzüsszeg ellenében megkapták, kellő intézkedések is történtek javukra, amint az előadásunkból kitűnik. Ezen intézkedések végrehajtását az akkor még fennálló budai kamarai igazgatástól minden kétség nélkül remélték, az említett budai kamarai igazgatás viszont bizonyos aggodalmakat táplált és oly igényeket támasztott, amelyeknek elfogadásával az említett Buda és Pest városoknak óhajtott célja nem volt elérhető. Ennek következtében nevezett két város orvoslást keresve egészen felségünkig folyamodott és esedezve kérték, hogy azok, amik az előbbi végzésekben foglaltattak, végre is hajtassanak, Buda és Pest városok illetlen ismételt kérelmeinek megvizsgálása céljából még említett szeretett fiunk életében külön bizottság rendeltetett kegyesen, amelyben az említett végzések kapcsán felmerült megfontolások és igények pro és kontra mérlegeltettek. Az is meggondolás tárgyát képezte, hogy a nevezett négy város által magára vállalt összeg hányadánál Buda városa a kijelölt határnapon néhány forinttal többet fizetett. Ezért az ügy elintézésének kölcsönös megkönnyítése és a cél

¹⁾ Dr. Pallós Jenő fordításában.

elérése érdekében az említett város kiküldöttei Bécsben az e célra kirendelt teljhatalmú megbízottakkal a felmerült nehézségeket barátságos módon kiegyenlítették. Mindezek annak rendje szerint udvari kamaránk teljes tanácsülésén előadattak, elfogadtattak és kegyes jóváhagyásunk alá bocsátattak, Mi pedig ezt a most készült kiegyezést elfogadjuk, megerősítjük és jelen oklevelünkben a következőképen engedélyezzük :

Átkelési jog és halászat.

Először: Mivel nevezett Buda városa az említett négy város szerződése szerint aránylagosan ráeső összeget a kitűzött időn belül lefizette, az alább részletezett jövedelmek számukra visszabocsáttassanak. Az említett két város között az átkelés kölcsönösen szabad legyen, úgyszintén a bányajog és az, ami vele összefügg, valamint a halászat. Ezenfelül Buda városának telekkönyvileg fennálló régi tartozásai (amelyek egyébként csekély összeget tesznek) elengedtessenek, úgyhogy e miatt a jövőben semmiféle behajtás ne történjék. Ti pedig az említett városokat szabadalmaik ellenére (amennyiben e szabadalmak az ország törvényeivel egyeznek) se ne sértsétek, se pedig meg ne engedjétek, hogy mások sértsék, hanem *e városokat királyi birtokként tekintsétek* és minden alkalommal az igazság és az ország törvényei szerint bánjatok velük. Ezenkívül királynői kegyességünk még bővebb jeléül lemondunk azon kamarai illetékről, amelyet a serből húztunk (köznyelven Aufschlag). E tekintetben tehát a királyi kincstárt semmi jog nem illeti meg. Viszont az említett budai kamarai igazgatás és Buda városa között felmerült igények érvénytelenek, mindkét részről semmisek legyenek, úgyhogy a felek egyike se bírjon követeléssel a másikon.

A vízvezeték helyreállítása.

Másodszor: Köteleztessék Buda szabad királyi város mind a két vízvezetéknek, úgy a Dunánál elhelyezett vízemelőgépnek, mint a szomszédos Svábhegyen lévőnek helyreállítását a legrövidebb idő alatt magarávállalni és erejéhez képest a saját költségén folytatólagosan *tökéletes állapotba helyezni*, azután is mindig saját költségén fenntartani. Ezt a két vízvezetékét és velük együtt minden, az említett géphez, valamint a vízvezetékhez tartozó tárgyakat és szerezket, csővezetéseket és egyéb ily szerelvényeket, valamint a Dunánál a gabonaház (élelmezési ház) mellett fekvő és e célra szolgáló területet a rajta fekvő raktárakkal, istállókkal és más bárminemű épületekkel, valamint a felvonó gépekkel együtt, amelyek eddig a vízmesteri hivatal birtokában voltak (hacsak ezek közül valami el nem adatott), úgyszintén a várban külön létesített három víztartályt, a fellegrvár irányában fekvő víztoronnyal együtt a legrövidebb idő alatt Buda szabad királyi város feltétlen tulajdonába bocsátók át.

Rácok, cigányok és zsidók.

Harmadszor: Buda városa egyebek közt különösen a miatt emel panaszt, hogy az ottlakó rácok, cigányok és zsidók a szabadalmukban kifejezett rendelkezés ellenére, az adózás, valamint a polgári törvényhatóság hatalma alól különféle ürügyekkel ki akarnak bujni és úgyszólván kivétni, holott nem csupán házakkal és polgári telkekkel bírnak, hanem a városban különféle polgári kereskedést és közfoglalkozást űznek és ezáltal maguknak a polgároknak nagy kárt és hátrányt okoznak. Ezért a legkegyelmesebben elrendeltük és hűséges végrehajtás céljából rátok bízuk, hogy említett Buda városa a szabadsalomlevélben biztosított városi joghatóságában minden módon megvédessék és azokban semmi ürüggyel ne zavartathassék, se abban semmi módon meg ne sértethessék. Következőleg e szabad királyi város területén lakó összes rácok, cigányok és zsidók, különösképen pedig azok, akik polgári kereskedést űznek, a többi polgárok és lakosok módjára a városi joghatóságnak legyenek alávetve, nem tekintve egyes, javukra, valamint a főleg a zsidók érdekében eddig kibocsátott bárminemű parancsokat és rendeleteket, amelyek csupán azokra vonatkoznak, akik és amennyiben császári gabonakereskedők, vagy ugynevezett liferánsok, nem pedig a magánkereskedőkre vagy kalmárookra voltak értendőek. A városi joghatóság hátrányára pedig semmi módon ki nem terjesztendőek. Ez okból ne vétethessenek ki nemcsak az említett városi joghatóság alól, hanem a közszükséglet céljára teljesítendő adófizetés alól sem. Sőt a város területén, miként a magyar királyságban, főleg pedig a városokban és a szabad királyi birtokokon lakó zsidók, úgy az itteniek is, az előbbi rendelkezések, főleg pedig Istenben boldogult szeretett férjünk, dicső emlékezetű Lipót római császár és magyar király által kibocsátott vagy a jövőben bármikor és bármi módon kibocsátandó rendelet szerint, a királyi kamarai kincstárnak megtűrésük fejében évenként bizonyos pénzadót tartozzanak fizetni. Őket tehát az említett módon és feltételekkel minden további halogatás nélkül köteleességeknek ismerjétek a polgári hatóságnak átadni és a körülírt függőséggel alávetni.

Császári tisztviselők és katonatisztek teherviselési kötelezettsége.

Negyedszer: Panasszal fordultak felségünkhöz, hogy nemcsak a kamarai tisztviselők, hanem a katonatisztek, valamint más tisztviselőink is, kik a városban háztelekkel, fürdővel, más épületekkel vagy helyiségekkel bírnak, azt kívánják, hogy a polgári terhek viselésétől mentesek legyenek, ami minden igazsággal ellenkezik és az ausztriai ház örökös tartományaiban sehol sincs megengedve. Ezért legkegyelmesebben úgy döntöttünk és határoztunk, hogy mindazok, összesen és egyenként, bármily rangúak, rendűek és állapotúak legyenek is, akik a sokszor említett Buda szabad királyi városban vagy a hozzá

tartozó alsóvárosokban vagy egyéb részeiben házzal, fürdőkkal, kertekkel, szőlőkkel vagy egyéb telkekkel bírnak, (hacsak külön adománylevelekkel és törvényes szabadalmakkal nem bírnak, amelyeket a használat is szentesített és az annak rendje szerint köztudomású), — kivéve csupán a malmokat, a serfőzöt és egyéb királyi és középületeket, hasonlóképen a kamarai, valamint az egyháziak és a szerzetesek birtokában lévő épületeket tartozékaikkal együtt, vagyis kivéve mindazokat, amelyek már az előtt is megfelelő módon mentesítve voltak és annak tekintettek; ezek továbbra is legyenek mentesek, — házukat és telküket illetőleg úgy joghatóságilag, mint polgári adófizetés tekintetében a többi polgárok mintájára a tanácstól függjenek, az összes adófizetéseket és polgári terheket viseljék s a többiek mértékében tartozzanak mindennemű szolgáltatást teljesíteni. E kegyelmes határozatunkat pedig kötelességtek szerint közzéjétek minél előbb Buda szabad királyi várossal. E várost minden tekintetben, miként fentebb parancsoltuk, védjétek, támogassátok, úgyszintén

Védelem a katonai parancsnokokkal szemben.

Ötödször: a gyakran említett Buda szabad királyi várost legjobb tudástok szerint védelmezni tartoztok abban is, hogy a maga szabadalmazott polgári joghatóságában a királyi katonai parancsnokoktól ne zavartassék és sértessék, miként e tárgyban megfelelő rendeletek mentek ki egyúttal az udvari haditanácshoz is.

A sajáttermésű borok vám- és helypénzmentessége.

Hatodszor: Már 1698-ik év október 9-én úgy határoztunk, az ország törvényeivel, valamint Buda szabad királyi város kifejezett szabadalmaival egyezően, hogy az említett város és polgárai a sajáttermésű borok után (hacsak kereskedés céljából az országból ki nem vitetnek) se harmincadot, se helypénzt ne tartozzanak fizetni. Most ismét kegyesen elrendeljük és hűségtekre bízuk, hogy e tekintetben az illetékes helyekhez, nevezetesen pedig a harmincadhivatalokhoz, megfelelő rendeleteket küldjétek, hogy a jövőben az ilyen harmincad-, valamint helypénzszedéstől tartózkodjanak (hogy ez mi módon történjék, a tekintetben előzetes utasítás intézkedjék kifejezetten, amire itt nem térhetünk ki és amelyet az ország törvényei és a királyi vámrendeletek szerint kell kiadni) és e tekintetben Buda szabad királyi városnak semmi-féle kárt vagy hátrányt ne okozzanak. A magyar királyság határain belül hasonlóan kérelmezett jövőbeli harmincad- és helypénzfizetési további mentesség ügyében a következő országgyűlésen fogunk dönteni, idevonatkozó végleges legkegyelmesebb királyi határozatunkat azután hamarosan közzéjétek.

A Rákóczi-féle lázadásban részes nemesek, polgárok és lakosok ingójavai.

Hetedszer: Akarjuk és hűségteknek kegyesen megparancsoljuk, hogy a lezajlott Rákóczi-féle lázadásban részes nemesek, polgárok és lakosok ingó-javairól, ha és amennyiben ilyenek Buda városának területén lefoglaltattak, széthordattak vagy megsemmisítették, Buda városától jegyzéket követeljenek és a tárgyakat átvegyék; mivel illetén előforduló javak nem a várost, hanem az országos törvény szerint a királyi kincstárt illetik, végül

*A vízivárosi »Sós-mecset« és a jezsuita kollégiummal szomszédos
»várbeli elhagyott egyház.«*

Nyolcadszor és végezetül, hűségtekre bizzuk és megparancsoljuk, hogy a Buda városának már régebben kegyesen adományozott egykori török templomot, amelyet köznyelven Sós-mecsetnek hívnak (Moschea Salinaria) és az alsóvárosban, másképp vízivárosban fekszik, a hozzátartozó telekkel együtt alsóvárosi templomul és egy másik, a felsővárosban fekvő és a jezsuiták kollégiumával szomszédos elhagyott egyházat a szomszédos toronnyal és házzal együtt városi templomul és plébániául,¹⁾ amelyet jelen okiratunkkal szintén kegyesen a városnak adományozunk az Isten dicsőségének nagyobbítására (mégis az idegen jogok épségben tartásával), minden halogatás és késedelem nélkül a legrövidebb idő alatt átadjátok és gondoskodjatok, hogy a kellő módon állandóan karbantartassék. Ezen legkegyelmesebb határozatunknak minden pontban kellően engedelmeskedjete és a rátok bízottak végrehajtása után udvari kamaránk útján felségünkhöz írásbeli jelentést tenni kötelességteknek tartsatok, másképen nem cselekedve, jóságos szándékunkat és komoly akaratunkat engedelmesen megvalósítva. Adatott Bécs városában 1711. augusztus 28-án, *Eleonóra Magdolna Terézia*. Gróf Stahremberg, Ő császári felsége külön parancsolatára. Don Ferdinánd Károly Carrafa gróf s. k., Meskó Jakab s. k., Alulírott tanusítom, hogy ez a másolat az eredetivel mindenben megegyezik. Bécs, 1711. szeptember 30-án. Pulchper János Mihály s. k., Ő császári és királyi felsége, boldog emlékeztű I. József udvari kamarai iktatója.

¹⁾ A vízivárosi »Sós«-mecset helyén ma dunaparti bérházak állanak; a jezsuiták kollégiumával szomszédos »elhagyott egyház« és torony pedig a domonkosok egykori Szent Miklós-egyháza. Budavára ezt soha sem kapta vissza többé. — A *kapucinusok kolostora* eredetileg kórházzal szolgált és Budavár visszafoglalása után ebben a klastrommá átalakított mecsetben szállásolták el azokat az árván maradt török gyermekeket, kiknek apjanyja Budavár visszavévése alkalmával pusztult el. Nem messze a kapucinusok kolostorától, a Batthyány-téren áll az *Erzsébet-apácák zárdája*. E kolostor helyén eredetileg szintén mecset állott és a Várból kiszorult cseribarátok (a boszniai előjáróságbeli ferencsek) laktak benne. Templomuk és kolostoruk alapkövét 1703-ban rakták le, de az építkezést csak 1740-ben fejezték be. A klastromot 1785-ben II. József parancsára a beteg nők ápolásával foglalkozó Erzsébet-apácák számára voltak kénytelenek átengedni, ők maguk pedig átköltöztek az ágostaiak üresen maradt Margit-körúti zárdájába. Ma is ott laknak. Az Erzsébet-apácák klastromától északnak, a »Király-fürdő« közelében állott a »Sós-mecset«.

A városigazgatás szervezete.

A megújhodott Buda és Pest városigazgatási szervezete, melynek váza Lipót király szabadalomleveleiben van megállapítva, mint a régi királyok szabadalomleveleiből és Buda város régi jogkönyvéből (Ofner Stadtrecht) megállapítható, nagyjából megfelel a török uralom előtti gyakorlatnak.¹⁾ A bíróválasztás, valamint a tanács megalakításának régi külsőségei majdnem teljesen egyeznek a XVIII. század elejének gyakorlatával. Ámbár voltak lényegbe vágó eltérések is. Például Zsigmond király idejében bíró csak az lehetett, ki előzőleg már hat esztendeig ült a tanácsban. A tiszt-újírtáson halálbüntetés terhe mellett tilos volt fegyverrel megjelenni, verekedni vagy civakodni.

A Lipót-féle szabadalomlevél szerint tudvalevően 12—12 tagból áll Budán is, Pesten is a tanács, melynek feje: Budán a polgármester, Pesten a bíró. Ez a megkülönböztetés nagyon bántotta a pestiek hiúságát és már 1725-ben mozgolódtak a polgármesteri állás megszervezése érdekében, de sikertelenül. Pesten csak 1773-ban választottak először polgármestert.

A szabadalomlevél szerint a két város tanácsa törvénykezési hatáskörrel is fel volt ruházva. Mindkét városnak pallosjoga volt. Területén gyakorolta a polgári és büntető igazságszolgáltatást, valamint a vásárbíraskodást. A törvényszék elnöke Pesten a bíró, Budán a polgármester, szavazó bírák pedig az elnök mellé rendelt négy-négy tanácstag vagy esküdt-bíró. 1705-ben már Buda is külön bírót választott, ki a rangsorban közvetlenül a polgármester után következett. Polgári és kisebb peres ügyekben a feljebbviteli fórum a kamara-igazgatóság volt, fenyítő ügyekben azonban végrehajtás előtt hivatalból a kamara-igazgatósághoz kellett felterjeszteni az ítéletet.²⁾

¹⁾ Az *Ofner Stadtrecht* Buda város helyhatósági jogviszonyainak valószínűleg Zsigmond király idejéből reánkmaradt statutumait tartalmazza. Két ilyen kéziratot, csaknem azonos szövegű jogkönyv maradt reánk. Az egyik — valószínűleg a XV. század első negyedéből való — a pozsonyi evangélikus liceum tulajdona. A másikat Cromer Lénárd, Kassa város főjegyzője 1660-ban szerkesztette. Ez a budapesti Pázmány Péter-egyetem tulajdona. A pozsonyi kódexet magyarázó jegyzetekkel látta el és 1845-ben kiadta a liceum két tanára: Michnay Endre és Lichner Pál, felhasználva benne a Cromer-féle kódex variánsait is. Részletesen foglalkozik Buda város jogkönyvével Davori Relkovič Neda 1905-ben megjelent tanulmánya.

²⁾ *Schmall Lajos* azt írja, hogy »a tanács, mint törvényszék, ülésein a tógát és az egyenes kardot viselte«. Ennek a nyomára azonban én nem tudtam ráakadni. Annyi bizonyos, hogy a középkorban egyes német városokban és némely magyar városokban, mint például Pozsonyban is, a városi törvényszék tagjai a hivatalos igazságszolgáltatás ideje alatt csakugyan viseltek bírói talárt. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a pozsonyi bírák ezt a szokást megőrizték a XVIII. században is. Valószínű az is, hogy úgy Budán, mint Pesten a bíraskodás ideje alatt ott hevert a városi bíróság asztalán a jus gladii jelvénye: a pallos.

Zsigmond király idejében a főbíró hatalmi jelvénye a pálcá, mellyel csendet parancsolt. Törvénykezési ülés alatt a pálcát a főbíró kezében tartotta; ha letette, az ügyet befejezettnek tekintették. A budai bíró pálcája az *Ofner Stadtrecht* szerint fehér színű volt; de zöld gally is helyettesíthette. Az elítélt feje felett »pálcát törtek« és azt lábai elé dobták.

A tanács tagjainak Rathsherr vagy szenátor volt a neve. A bíró után rangban a város kincstárosa, vagyis kamarása következett a tanácsban. Fontos és felelősségteljes hivatása magyarázza tekintélyét és nagy hatalmát. Hatalmára jellemző Buda város tanácsának 1703-ban hozott ama határozata, hogy »a polgármester nincs jogosítva arra, hogy a város pénzügyeibe beleszóljon, mint azt Bösinger helyettespolgármester tette.«

A pénzügyek körül különben is sok a baj. A tanács ugyanezévi statutumában olvassuk, hogy a tanácsbeliek a kiküldetéseknél mindenféle önkényes költség-számlát csinálnak, a pénzbeszedéssel megbízottak nem számolnak el lelkiismeretesen. Saját tagjainak lelkére köti a tanács, hogy a városi jövedelmeket elharácsolni nem szabad, hanem közvetlenül és egyenesen a városi pénztárba kell azokat beszolgáltatni. A statutum ugyanakkor meg szabja a tanácsülések tárgyalási rendjét is. Azt mondja ez a szabályzat, hogy a polgármester az ülésen rendesen tegye meg javaslatait, de a tanácsbelieket a szavazásnál nem szabad befolyásolni és nem szabad megfélemlíteni őket, a határozatokat pedig híven kell jegyzőkönyvbe foglalni. A polgármester és a tanácsbeliek járjanak elől jó példával a szabályrendeletek megtartásában. Ezzel tartsák vissza a polgárságot a tiszteletlen bírálgatásoktól és a hatóság ellen való panaszoktól. A szabályrendelet óvja a tanácsbelieket a polgársággal való komázástól és titkos pénzkölcsönzésektől — »wie es de facto geschiet« — teszi hozzá a szabályrendelet, mert az ilyen kölcsönügyek aláássák a felsőbbség tekintélyét.

Főfunkcionáriusa volt a városnak a főjegyző, kit szindikusnak, Stadtschreiber-nek neveztek. Bár nem minden szindikus volt tagja a tanácsnak, de ellentétben a tanács tagjaival, a szindikusnak mindjárt kezdetben volt rendes fizetése és egyéb jövedelme. Ő volt a város pennája. A fontos írásos munkálatokat ő végezte. A város pöreit ő vitte, a tanácskozásokról a jegyzőkönyvet vezette, fontos felterjesztéseket, szerződéseket szerkesztett, jogi tudást igénylő ügyekben ő képviselte a várost és az országgyűlésen is rendszerint a szindikus volt a város egyik követe.

Nevezetes tagja a tanácsnak a városkapitány is. Csak ő utána következett rangban a többi tanácsstag, kik között elsőnek a senior említendő. Senior volt a neve ama tanácsbelinek, ki az előző esztendőben a polgármesteri vagy bírói székben ült.

A budai polgármesternek és a pesti bírónak roppant nagy tekintélye volt. A tanácsülésben, míg a polgármester vagy bíró le nem ült székére, a tanács-tagok helyeiket el nem foglalhatták s a tanácssteremből el nem távozhattak az ülés befejezése előtt. A tanácsülésen a szindikus referált, ellenben a »szenátorok« csak akkor szólalhattak fel, ha rájuk került a sor s ha a szólásra a polgármestertől vagy bírótól illő módon engedelmet kértek.

A tanácsülések Pesten mindig kedden vagy pénteken (Erchtag und Freitag) voltak.¹⁾²⁾

A tanácsülésből a nyilvánosságot kizárták és a tanács határozatai is titkosak voltak. A szigorú titkosságot még a kamarainspektor rendelte el akkor, mikor a városi tanácsot 1688-ban kinevezte. A tanácsülések titkossága máig is megmaradt.

A hivatalnoki rangsorban egymásután következtek a telekbíró, az árvaszámtartó, a törvényszéki esküdtek, a kancellisták, vagyis jogvégezeti írnokok, a kamarási írnok vagy Schreiber, a telekhivatali írnok, az alkamarás és a külvárosi bíró. Budán a vizivárosi bírót a várbeli tanács nevezte ki és adott mellé két esküdtet. A Rácvárosban viszont a lakosság maga választotta meg bíróját.³⁾ Azonban úgy a rácvárosi, mint a vizivárosi bíró alá volt rendelve a várbeli tanácsnak.

A tabáni előjáróság azután egyre nagyobb hatalomhoz jutott és egyre jobban függetlenítette magát a várbeli magisztrátustól. Külön pecsétje is volt a tabáni rác magisztrátusnak. A Szűz Anyát ábrázolta szláv körírással, mely magyarul így hangzik: »A görög vallású Tabán alsóváros pecsétje 1690«. Érdekes az az utasítás, melyet 1737-ben adott ki a rác magisztrátus bírāja és tanácsbeliei részére. Ez az utasítás egész terjedelmében így szól:

1. A meghatározott időre és órában a városházán össze kell gyülekezni. Aki az első hívásra nem akarna eljönni, 150 denár büntetéssel sujtandó.

2. A bíró úr a kitűzött óra előtt nyissa ki a városházát és a bírósági szobát, nehogy a tanácsurak az utcákon és a templom előtt ödöngjenek.

3. Ha valamelyik fél a böcsületes tanács színe elé járul, csak a bíró úr egymaga beszéljen s egymaga hallgassa ki. Ha pedig a kihallgatás véget ért, a fél illendő szokás szerint menjen ki, a bíró úr pedig az ültetési sorrendben mindenkit hallgasson meg, azután tanácskozzanak. Mindezt halkan és csöndben, semmikép sem kiabálva s ha a fél ismét bejött, a böcsületes tanácsbeliek tartózkodjanak a beszédétől. Csak maga a bíró úr beszéljen. Ha pedig a tanácsurak közül valamelyik mondani akar valamit, súgva mondja vagy cédulára írja.

¹⁾ Pest város jegyzőkönyve: 1703. január 16. 608. old.

²⁾ Zsigmond király idejében Budán a közigazgatási ügyeket csütörtökön (phincztag) tárgyalta meg a városi tanács, az egyházi és kórházi ügyeket pedig szombaton. Hétfőn, szerdán és pénteken törvénykezési nap volt, a pénzbíró azonban még szombaton is ült törvényt. A tanácsülés kezdetét harangszóval jelezték.

³⁾ Zsigmond király idejéig a budavári tanács adott bírót Pest városának is. A pesti bíró hat esküdtel intézte a város ügyeit. Ezt a régi rendet Zsigmond király úgy változtatta meg, hogy bíróválasztási autonómiát adott Pestnek is, a pesti tanácsstagok számát pedig felemelte tizenkettőre. Zsigmond király emez elhatározásának, mint más helyt már megemlítettük, az volt a rugója, hogy az örökösen pénzzavarban levő királynak egy ezeraranyas kölcsönkérését Buda város tanácsa megtagadta, a pestiek ellenben kölcsönadták a királynak a pénzt és előzékenységük jutalmául kapták a városi autonómiát.

4. A felet nem szabad az asztal közelébe engedni, nehogy öklével az asztalra üssön vagy az asztalhoz támaszkodjék.

5. Az egész tanács tudta nélkül semmiféle jegyzőkönyvi kivonatot sem szabad senki részére a város pecsétje alatt kiadni, sem a város pecsétjét valamire rányomni.

6. Csupán csak két vagy három tanácsbelivel nem szabad sem tanácskozni, sem határozatot hozni, hanem úgy tanácskozni, mint határozatot hozni csak a teljes tanáccsal szabad.

7. Semmi ne vétessék addig jegyzőkönyvbe, míg az egész tanács előtt a határozat meg nem hozatott és ki nem hirdettetett. Ez áll a házassági szerződések kötésére és más ügyekre is.

8. Ha valami titkos megbeszélés volt a tanácsban, esküjéhez híven mindenki tartsa titokban. Aki a titoktartást megszegi, előírás szerint büntetessék.

9. A jegyző úrra nézve rendeltetik, hogy mindig otthon tartózkodjék s ha az urak együtt vannak, a jegyző rögtön a városházán legyen, a bíró tudta nélkül senkivel se érintkezzék. A hivatalos titoktartásra a tanácsurakkal együtt esküt tegyen.

A két város tanácsának, mint ismeretes, a szabadalomlevél kiadásáig a budai kamarai igazgatóság volt a fölöttese, később a magyar kancellária. Amikor 1723-ban megalakul a Pozsonyban székelő magyar királyi helytartótanács, attól fogva, mint politikai hatóság a helytartótanácsból, városgazdasági ügyekben pedig a magyar udvari kamarától függött Buda és Pest.

Ez volt az a szervezet, mely igazgatta, kormányozta Budát és Pestet, a polgárokat, lakókat és idegeneket. A tanács az első időben valósággal abszolutisztikus hatalommal uralkodik a városon és a polgárságnak nem enged beleszólást az ügyek intézésébe. A tanács és polgárság között a kapcsolatot sokáig — annyira, amennyire — a szószóló, a Vormund tartja fenn. A szószólónak viszont — eleinte legalább — meglehetősen alárendelt szerep jut a város politikai életében. Azonban érdekes megfigyázni, hogy a polgárság mint ostromolja egyre hevesebben és eredményesebben a magisztrátusi hatalom bevehetetlennek látszó várát és mint verekszik ki magának egyre több jogot és egyre több beleszólást abban a mértékben, amint gyarapszik a város, szaporodik a lakosság és nő a forgalom. A polgárság szervezkedik. A céhek szövetkeznek, pártokba tömörülnek és a polgármesterválasztások alkalmával kipróbálják az erejüket. A többség jól látja, miképpen nő a polgárság ereje és érvényesülési vágya, mely néhány esetben választási ribilliókban robban ki. Az 1688-i zajos pesti bíróválasztás után a vizsgálóbiztos, Rüdiger Gosswin von Fürstenbusch maga is azt ajánlja a bécsi udvari kamarának, hogy leghelyesebb lenne, ha a felszabadult energiák foglalkoz-

tatására és levezetésére a polgárság kebeléből a magisztrátus mellé egy külső tanácsot létesítenének. Bécsben szótfogadnak és a szabadalomlevélbe csakugyan beleveszik a külső tanács intézményét. Így azután a magisztrátus hatalmán a felsőbbség üti az első rést, mikor a belső tanács mellé nyilván ellenőrző célzattal oda állítja a külső tanácsot, melynek a szószóló, a Vormund a főnöke.

Budán tudvalevően tizenkét tagból, Pesten huszonnégy tagból állott a külső tanács, mely »die Genannten, der äussere Rat«, vagy exterior senatus néven szerepel. A magisztrátus azonnal megsejtette a veszedelmet, mely a külső szenátus hatalomrajutása révén fenyegeti s mindjárt az elején megpróbálta letörni az új intézmény szarvát azzal, hogy nem adott neki működési teret. Az eskü szövegében, melyet a pesti magisztrátus a külső tanáccsal 1705-ben letéttetett, benne van, hogy »ahányszor a tanács vagy a város bírósága erre felszólít, neki úgy éjjel, mint nappal engedelmeskedjete és a parancs szerint azonnal megjelenjete és egyébként is minden időben híven a tanács határozataihoz tartjátok magatokat, mint engedelmes polgárokhoz illik«. Szóval csupa alázat és csupa engedelmesség csendül ki a külső tanácsosok esküjéből és minden szó azt hangsúlyozza, hogy »die Genannten« mennyire alárendeltjei a magisztrátusnak. Az idők során azonban a magisztrátus működésével annyiszor kihívja a polgárság bírálatát, annyi sikkasztás és szabálytalanság történik a városházán és annyi panasz, feljelentés érkezik a felsőbbséghez, hogy végre is az udvari kamara maga követeli a két város magisztrátusától, hogy az exterior senatus-nak, a külső tanácsnak adjon nagyobb hatáskört.

1723-ban különben az udvari kamara is megreformálja a két város közigazgatását és a polgárság nagyobb tömegét vonja bele a városi adminisztrációba azzal, hogy a külső tanács mellé népesebb bizottságot állít. Azontúl Pesten a huszonnégy tagú külső tanács mellett egy száz főből álló bizottság, a Hunderterek vagy centumvirátus működik. Budán viszont a tizenkét főből álló külső tanács huszonnégy tagú lesz, épúgy, mint Pesten és a megnagyított budai külső tanács mellett hatvan tagból álló polgár-bizottság kap működési teret.

A nagy reformot megelőzőleg Pest város tanácsa külön utasításban megszabja a külső tanács munkakörét.¹⁾ Ez az utasítás nagyon érdekes, különösen azért, mert hiányzik belőle, hogy a külső tanácsot a pénzkezelés ellenőrzési joga is megilleti. Ellenben hangsúlyozza az utasítás, hogy »valahányszor a belső tanács erre felszólítja: a külső tanács véleményét álló szerénységgel« kinyilváníthatja. Hangsúlyozza azt is, hogy a külső tanács titkos összejöveteleket nem tarthat. Az akkori idők ez érdekes adaléka különben magyar fordításban így hangzik:

¹⁾ Pest városi levéltár: 1721. szeptember 15-én. Tanácsülési jegyzőkönyv.

Mi Pest szabad királyi város bírása és tanácsa hatósági jogunknál fogva ezennel tudatjuk körültekintő és bölcs esküdtpolgárinkkal és ezidőszerinti választott városi szószólóval és a »nevezettek«-kel (die »Genannten«), hogy elhatározván egy külső tanács megalakítását, amely a felmerülő városi ügyekben — mint *szabályrendeletek, bevallások hitelesítése, közadók megállapítása és más hasonlók* — a köz hasznára és javára *a tanács rendelkezései és parancsa szerint* lesz alkalmazandó. Ezt a külső tanácsot a »nevezett« polgárságból állítjuk össze. Kötelessége lesz ezen működésben *valahányszor a (belső) tanács arra felszólítja*, a felmerülő városi ügyekben tanácsadói véleményét legjobb tudása szerint őszintén, híven, de *illő szerénységgel* kinyilvánítani. Mind az ilyen tanácskozások, mind pedig egyéb megengedett gyűlésezések alkalmával *a városhíró urat és a belső tanács tagjait a külső tanács tagjai tartoznak rendes felettes hatóságuk gyanánt elismerni, tisztelni, nevezetnek minden kijáró tiszteletet, becsülést, minden polgári engedelmeskedést megadni, amint az hű polgárhoz illik és kötelező, a (belső) tanács parancsainak és rendeleteinek semmiképen ellene nem szegülnek, titkos összejöveleteket nem tartanak*, egyébként pedig a béke és egyetértés fenntartásán munkálkodnak, ezt előmozdítani segítenek. E célból nem mulasztják el, hogy a tanácsnak tudomására hozzák mindazt, amit egyik vagy másik polgár a tanács ellenére, a jogok és kiváltságok, valamint a szabályrendeletek megsértésével tesz, végez vagy tenni készül.

Mindezeknek szem előtt tartását és az e szerint való illően engedelmes viselkedést a külső tanács tagjaitól, mint becsületes, engedelmes polgároktól el is várjuk, valamint ellenkező esetben azt is, hogy ha valaki a tanács rendelkezése és parancsa ellen vétene, annak cselekvését természetesen megghiúsítani töreksenek.

A tekintélytiszteletre való állandó figyelmeztetés lengi át ezt az utasítást, mely a kritikától, meg a tiltott összejövelektől való óvakodást köti nagyon nyomatékosan a külső tanács tagjainak a lelkére. A külső tanács, meg a mellé rendelt pesti százas- és a budai hatvanas-bizottság egyesüléséből lesz egykor-valamikor az a törvényhatósági bizottság, mely ma ellenőre és irányítója a főváros közigazgatásának. Kétszáz esztendővel ezelőtt azonban ez az intézmény nem volt a polgárság igazi képviselőtestülete. A huszonnégy tagú külső tanács csak nagy sokára és csak apránként tudott magának egyre több jogot kiverekedni. A magisztrátus eleinte csak olyan dolgokban vette igénybe a külső tanács segítségét és közreműködését, melyeknél a felelősség áthárításáról volt szó. Ilyen volt például az adókulcs megállapítása és az országgyűlés által Budára és Pestre egy összegben kivetett adó szétosztása a lakosság között. Igénybe vette a külső tanács közreműködését

a katonai beszállásoknál, mely szintén nem tartozott a népszerűséget keltő feladatok közé. Azután joga volt a külső tanácsnak »szerényhangú és illedelmes modorban« olykor véleményt nyilvánítani és javaslatokat előterjeszteni. Ezeket azonban a magisztrátus vagy figyelembe vette vagy sem. Kétszáz esztendővel ezelőtt tehát épen megfordított volt a viszony a magisztrátus és a külső tanács között, mint ma. Most a városi tanács terjeszti a törvényhatósági bizottság közgyűlése elé javaslatait, melyeket a közgyűlés megtárgyal és vagy elfogad, vagy nem. A tanács ma a törvények és a szabályok keretein belül a közgyűlés határozatainak és utasításainak végrehajtója.

Amint említettük, az idők során a külső tanács egyre nagyobb befolyásra tett szert és egyre több jogot kaparintott magához. Ezek között legfontosabb volt a számadások átvizsgálása és ellenőrzése. A magisztrátusi gazdálkodás ellenőrzésének kiépítését azok a szomorú esetek és tapasztalatok siettettkék, melyek annyira jellemzők a két város kormányzatának Budavár visszafoglalását követő negyven esztendőjére. Lennersbergi Lenner János pesti bírót például, mert kilencezer forintot sikkasztott a várostól, 1720-ban hivatalvesztésre és polgárjogának elvesztésére, valamint a sikkasztott összeg megtérítésére ítélték. Az ítéletet különben nem hajtották végre, mert Lenner később kiegyezett a tanáccsal.¹⁾

Budán sem voltak különben a viszonyok. Adósságot adósságra halmoztak. 1731-ben a király megengedte Budának, hogy adósságai kifizetésére tizennégyezer forint kölcsönt vehessen fel. A kölcsönt fel is vették, el is költötték, a régi adósságok pedig megmaradtak. Évekig tartott, míg a vizsgálóbizottság minden részletét kiderítette ennek az ügynek. Akkor azután 1737-ben a királyi biztos az egész magisztrátust a városnak okozott károk megtérítésére és hivatalvesztésre ítélte. A főbűnöst, Vánosy Ferencet megfosztották polgárjogától, az adósedőt börtönbe csukták és ezenkívül megrostálták a hivatalnoki kart is.²⁾

Ezek az esetek természetesen a külső tanács hatalmát erősítették, de jó időbe telt, míg odáig jutottak a dolgok. Hiszen a magisztrátus eleinte még azt sem engedte meg, hogy a külső tanács jegyzőkönyvet vezessen tárgyalásairól és abba sem akart belemenni, hogy a magisztrátus új tagjait a külső tanács tagjai sorából válasszák. A külső tanács mellé állított bizottságnak pedig mindössze annyi szerep jutott, hogy minden két esztendőben megválasztotta Pesten a főbírót, Budán a polgármestert.

Érdekes, hogy miképen vetődött fel a százasbizottság megalakításának gondolata. Amint említettük a két város polgársága egyre idegesebben nézte a magisztrátus gazdálkodását és a lázadó hangulatot a tanács úgy próbálta lecsendesíteni, hogy egyik-másik hatalmas céhmestert beválasztotta

¹⁾ Schmall : Adalékok. II.

²⁾ Schmall : II. 242—245.

a tanácsba vagy hivatalt adott neki. De ez a praktika sem használt, mert mindig több volt a hivatalra pályázó, mint a hivatal. A bíró- és a polgármesterválasztások meg nem estek ribillió nélkül. A polgárság ellenséges hangulatának levezetésére találta ki a pesti tanács a százask bizottságot, a »Centum Viratus« intézményét, kimondván, hogy »mivel a polgárok összefüvetelei inkább károsak, mint hasznosak s mivel a nemzetiségek összefüvetésére adnak alkalmat, a huszonnégy tagból álló külső tanácshoz minden tisztújítás alkalmával új választás alá kerülő száz polgárt ad, ki két szószólójával (a magyar és a német szószóló) együtt választja a város előjáróságát.«¹⁾ Addig a polgárok összessége választotta a pesti bírót, 1723. óta azonban a külső tanács és a választott polgárságnak nevezett százaskbizottság választotta a bírót.

1731-ben a restauráció előtt már annyira kiéleződtek Budán is, Pesten is az ellentétek a polgárság és magisztrátus között, hogy a választást vezető királyi biztos, báró Laffert végre is külön statutumban állapította meg a választási rendet. Ez a szabályzat kimondotta, hogy egy tisztviselő két hivatalt nem viselhet, hogy a pénzkezeléssel és elszámolással járó tevékenységet tanácsbeli nem folytathat. Kimondotta az új szabályzat azt is, hogy a bírót a tanácsbeliek közül a választópolgárság választja, a tanácsstagokat, a szószólót és a pénzkezelő tisztviselőket a külső tanács. Ellenben a magisztrátus választja a külső tanácsosokat a százaskpolgárok testületéből, a Centum Viratus tagjait pedig a polgárságból. Kimondotta azt is, hogy a magisztrátusi tagságra elsősorban mindig a szószólók kandidálандók.²⁾

A nagy reform tehát mindenestre valamelyest korlátozta a magisztrátus választási szabadságát. Végeredményben azonban az új statutum még mindig ép elég hatalmat hagyott a belső tanács kezén, mert a belső tanácsba is, a külső tanácsba is a maga embereit választotta be a magisztrátus.

Izgalmak, viták és korteskedés nélkül természetesen sohasem volt meg a tisztújítás. Annyi azonban kétségtelen, hogy az akkori tisztújításoknak megvolt a maguk, hagyományokhoz ragaszkodó színe, formája és hangulata. A választás legtöbbször Szent György napján esett meg, reggel 8 órakor. A plébániatemplom tornyában harangkongatás hívta összefüvetelre a választópolgárságot, mely a városház kapuja előtt várta meg a tisztújításra megjelenő királyi biztost, hogy a tanácskozásterembe kísérje. A királyi biztos ünnepélyesen megnyitotta a választógyűlést, felolvasta a választást elrendelő latinnyelvű királyi kéziratot, melyet magyarul és németül a polgárságnak megmagyaráztak. Azután a választás alá kerülő főtisztviselők, a polgármester vagy a bíró, meg a szószóló leköszönése következett. Miután a bíró vagy a polgármester letette tisztét, a jelenlévők a plébániatemplomba vonultak, honnan a Veni Sancte eléneklése után visszatértek a városházára, ahol meg-

¹⁾ Palugyay : Buda-Pest.

²⁾ Schmall : I. 72.

választották — ha a magisztrátusban üresedés volt — az új tanácstagot, azután a bírót vagy polgármestert és a szószólót.

A választás után a szószóló a polgárság nevében a polgármesterhez vagy bíróhoz beszédet intézett, hangsúlyozván, hogy a választó polgárság a törvény korlátain belül engedelmeskedni fog. Ezután a választó polgárság és a tisztikar a plébániatemplomba vonult, hol a plébános segédlete mellett a polgármester és a bíró az evangéliumra letette az esküt. Az eskü-formát a főjegyző olvasta fel. Ezután Te Deum-ot tartottak, majd a választó polgárság a bírót vagy polgármestert a lakásáig kísérte s ott elbúcsúzott tőle.

Végül a külső tanács tagjai a város pincéjében áldomást ittak. Az áldomások tartását a tanács 1721-ben megszüntette és e helyett a város kontójára lakomákat rendezett. Így például 1741. április 17-én a tanácsbeliek részére a piaristáknál rendelt ebédet, melyért 60 forintot utalványozott ki, a választó polgárságot pedig 40 forint költséggel a városházán vendégelte meg. Valószínű, mondja Schmall Lajos, hogy erre a célra szerezték be azt a 136 cintányért és tálat, melyekre a városi címer véséseért 1747-ben a tanács 9 forint 4 krajcárt fizetett ki. Idővel azonban a lakomák költsége olyan tetemes kiadást okozott a városnak, hogy a pesti tanács végre 1753-ban június 26-án hozott határozatával kimondotta, hogy a lakomán a századosok, vagyis a Centum Viratus tagjainak kizárásával, csupán a belső és a külső tanács tagjai, a tisztviselők, a lelkészek és a tanácstól meghívott vendégek vehetnek részt. A választásoknak és az áldomásivásoknak rendje körülbelül ugyanaz lehetett Budán is, mint Pesten. A választásokat megelőzőleg Budán is voltak viták, turbulenciák, izgalmak, de mikor megszólalt a polgárokat hívó harangok szava és Nagyboldogasszony templomának oltáránál a polgármester ünnepélyes formák között letette az esküt, rövid időre elnémult minden ellentét és a választást követő lakomán a város bora mellett kibékültek a polgárok.

A két város háztartása.

Bevételeiről és kiadásairól számadási könyvet vezetett Buda és Pest. Ezekből a számadáskönyvekből nemcsak azt olvassuk ki, hogy mik voltak szükségletei és adminisztrációs költségei e két városnak, hanem céljai és törekvései is megmutatkoznak. És kibontakozik a számadási könyvek lapjairól a két város kisszerű élete. Az elszámolások megmutatják, honnan, miből szerezték a régiek a jövedelmet és mire költötték? Megtaláljuk a könyvekben, hogy mibe kerültek a tisztújításokat követő áldomások, de megtaláljuk azt is, hogy kit mivel vesztegettek meg, hogy a város számára megvásárolják egyik-másik nagy úr, császári hivatalnok vagy katonatiszt jóindulatát.

Buda város 1692. óta vezetett könyvet számadásairól. Ebben az esztendőben 3194 forintos budget-vel operált a tanács, de 1720-ban már

34.586 forintra nőttek, huszonkilenc esztendő alatt tehát megtizennyolcszorozódtak a kiadások.

Különösen eleinte nagyon szegényesek voltak Budaváros jövedelmei, aminthogy szegény volt maga a város is. 1692-ben mindössze hatféle jövedelmet mutat ki a számadások könyve. Jövedelme volt a városnak a polgártaksából, a kikötőpénzből, a helypénzből, az álláspénzből, a bor-eladásból és a bevételek között számolt el a város a porcióról is.

A polgártaksát a város kötelékébe újonnan felvett polgárok fizették.

Kezdetben fejenkint 5 forintért adogatta a polgárjogot a kamaraigazgatóság. A díjat 1710-ig tartotta fenn Budaváros tanácsa. Akkor fel-emelte 25 forintra, azonban 1719-től 1777-ig már csak 6 forintos polgári taksát szedett.¹⁾ Pest városában viszont a háztulajdonosok, iparosok és kereskedők tizenkét forintot, a polgárok fiai azonban csak hat forintot fizettek. A polgártaksa jövedelme állandó és folyton emelkedő jövedelem volt, melyen egyidőben a pesti tanácsurak megosztzkodtak. Ha kevés volt a város kasszájában : több polgárt vettek fel, hogy több legyen a bevétel s bár eleinte szigorúan ragaszkodtak hozzá, hogy polgár csak római katolikus lehet, később — mikor kiürült a városi pénztár — egész sereg nem római katolikus felekezeten lévő rácot eskettek polgárrá. Ezekről azonban dupla taksát szedtek.

Egyébként külön taksát, úgynevezett Schutzgeld-et fiztettek a zsellérekkel, a rácokkal és a zsidókkal is. Különösen a rácok védelmi díja bizonyult meglehetősen jelentékeny bevételi forrásnak, mert míg a polgárdíjat csak egyszer kellett lefizetni, addig a Schutzgeld-et minden évben megfizettették a rácokkal, de megfizettették a zsidókkal is, kiknek Schutzjud volt a nevük. Később III. Károly és Mária Terézia idején a zsidók külön türelmi adót fizettek.

Állandó jövedelmei voltak a városnak a vásártartással összefüggésben levő díjak és vámok. Ilyen a helyfoglalási díj, az álláspénz,²⁾ kikötőpénz. Az effajta vásárpénzeket eleinte valamelyik tanácsúr személyesen szedte be és elszámolásig a lakásán a ládafiában tartogatta. E rendszer mellett akárhányszor megesett, hogy az elszámolás körül hiba támadt. Az 1731. évi Laffert-féle statutum azért mondja ki, hogy a tanács tagjai pénzkezeléssel és elszámolással járó tevékenységet nem folytathatnak és a kézi pénztárt semmi esetre sem tarthatják a lakásukon.

Kiadósabb jövedelmet hajtott a kövezetvám. Lipót király 1696-ban december 5-i pátensével engedte meg, hogy Buda város kövezet-vámot szedhessen.³⁾ Pest akkor már három év óta szedte a kövezet-vámot. Minden

¹⁾ Schmall : Adalékok. I. köt. 247. old.

²⁾ Ezt a szekérrel jövő vásárosok fizették.

³⁾ Közös pénzügyminisztériumi levéltár. Hungarica 1697 május 8.

a városba jövő áruval megrakott szekér után egy garast kellett fizetni, de ha üresen ment ki a városból a szekér, egy fuvar földet vagy törmeléket kellett elszállítania. Lipót király kövezetvám-pátense ahhoz a feltételhez volt kötve, hogy a város köteles a főutcákat kiköveztetni és tisztán tartani. A kövezetvám tarifái: A két város egy csöbör vidéki bor vagy sör után két denárt; külföldi bor után négy denárt; egy mérő gabona után egy denárt; portékával megrakott szekér után 40 denárt; vadakkal és szárnyasokkal telt kocsi után 24 denárt; egy szekér után öt denárt; és egy kocsi fa után két denárt szedetett.¹⁾

Mérleg-pénz.

A súly-, hossz- és ürmérték a város felügyelete alatt áll és a gabonát, a lisztet stb. a város alkalmazottai mérik. Bécsi mázsánként egy krajcár a mérlegdíj. 1690 végén 175 forintért bérbe adja a város a vámszedést. A bérlet kiterjed a mértékhitelítésre is. A bérlő — Kokál Ferenc — állandóan panaszkodik, hogy a helyi bevétel 2—3 forintnál nem nagyobb. A kofák (von den »Blazsüszerinnen«),²⁾ ha nem polgárok, valamint az óbudai kofák, kik tejet, cseresznyét, salátát és retket hoznak Budára, napi egy krajcárt fizetnek. Az idegen bor ellenőrzése akónként 2 krajcár; a sör akója után 1 krajcárt, egy fuvar széna után 5 krajcárt, egy véka mész után pedig 2 krajcárt kell fizetni. A mész azonban, mondja a vámszedő, nem jövedelmez, mert mindenkinek saját vékája van.

A mérlegek ellenőrzésére nagy szükség volt, mert a mértékek és súlyok körül sok a visszaélés. Viszont a vámszedő panaszkodik, hogy az árusok állandóan tiltakoznak az ellenőrzés ellen és egy ízben a kocsmárosok meg is verték a mérlegmestert. 1698-ban március 1-én azután szigorú rendeletet adott ki a kamaragazgatóság és megparancsolja az elégedetlenkedők szigorú megbüntetését, mert egész sereg kocsmáros hamis pintet használ. De a mértékek ellenőrzésére nemcsak a hamis pintek miatt van szükség, hanem azért is, mert a súlyok és ürmértékek körül hihetetlenül nagy a zűrzavar. A súlymértékeknél például a bécsi font a kötelező. De van bányai font is és míg a bécsi fontban 32 lat van, addig a bányai font csak 28 latra oszlik, vagyis 7 bécsi font annyi, mint 8 bányai font. Amíg súlyban egy bécsi font egyenlő 0.56 mai kilogrammallyal, addig egy bányai font 0.49 kilogrammallyal egyenlő. Száz font egy bécsi mázsa, ami 56 kilogrammallyal egyenlő.

Legnagyobb a konfúzió az ürmértékeknél, mert egyaránt használatban vannak úgy a régi, vagyis budai mértékek, mint az új, vagyis pozsonyi mértékek. Ebből következik azután, hogy

¹⁾ A tarifa meglehetősen magas, mert egy akkori denár mai pénzben 4.2 fillér, egy garas pedig 25 pengőfillér, aminek az akkori vásárlóereje természetesen sokkal nagyobb.

²⁾ Platzsitzerinnen.

Egy régi »öreg« (budai) véka	=	40 pozsonyi icce,
4 budai véka	=	5 kis, vagy pozsonyi véka,
100 budai véka	=	125 pozsonyi véka,
100 kis, vagyis pozsonyi véka ...	=	80 régi véka,
4 pozsonyi véka	=	1 köből,
5 kis köből	=	4 régi nagy köből,
Egy kis köből	=	2 pozsonyi mérő,
Egy pozsonyi mérő	=	62·53 liter,
100 liter pestvidéki búza	=	77 kilogram,
Egy pozsonyi mérő búza	=	48·15 kilogram.

Csakhogy nemcsak pozsonyi mérővel számoltak, hanem pesti mérővel is, ami 93·8 literrel volt egyenlő, az osztrák mérő pedig 61·487 literrel. Viszont egy erdélyi vékának 23·1 liter volt az ürtartalma. A mérő és a véka száraz-mértékek.

A folyadékok mérésére az akó szolgált. Csakhogy volt magyar akó is, új akó is. Ezenkívül használatban volt a cseber is. Az akó és a cseber között az a különbség, hogy a magyar akóban 64 icce van, a cseberben csak 54 icce ; vagyis 7 cseber annyi, mint 6 akó. Egy cseberben viszont 5 kanta van. Az icce is kétféle és 11 régi budai icce annyi, mint 12 pozsonyi icce. Magyar icce tehát (0·848 liter) 64 van egy magyar akóban (0·543 hektoliter), míg egy bécsi akóban (0·566 hektoliter) van 40 pint. Egy pint annyi, mint 1·4147 liter, egy bécsi pintben van két icce, egy icce (0·702 liter) egyenlő két meszellyel.

Nehéz eligazodni a hossz-mértékek között, mert a vásznat röfszámra mérik, de a singet is használják, mégpedig nem is egy, hanem négyféle sing van használatban.

A braszlai (boroszlói) sing	=	58 centiméter,
a lőcsei sing	=	62·6 »
a pozsonyi »	=	63·6 »
az eperjesi »	=	64·2 »
a rőf	=	77·7 »
3 pozsonyi sing	=	1 bécsi öl,
egy bécsi öl (1·896 m.)	=	12 láb,
2 bécsi láb	=	1 pozsonyi sing.

A privilégiumlevél lelkére köti a városi tanácsnak, hogy »ügyeljen a mértékekre és súlyokra, hogy hiba nélkül valók legyenek« és az 1715. és 1720. évi országos összeírásnál a pozsonyi mértékek szerint való számítás volt kötelező.

Jövedelmet hajtottak Buda városának a városháza épületében elhelyezett boltok és a vásári bódék bérei is; jövedelmet hajtott a pékbolt és mészárszék. Később, a privilégium-levél kiadása után a város jövedelmi forrása lett a halászati és vadászati árenda; a falerakó, a szigetek bére, a Rác-fürdő, a korcsmáltatás díja, a serfőzés árendája. Egyébként a városnak magának is volt korcsmája és volt szőleje is. Ez is szépen hozott. A legnagyobb jövedelmet azonban a hegyvám, az ingatlan-átírások, a házadó és

a cégérdíjak adták, melyeket a telekhivatal tartott nyilván. A bortermésből a város dézsmát szedett, úgyhogy egyik másik esztendőben jelentékeny jövedelme volt a borkimérésből. A privilégium megszerzése után a caducitás is a két város szabadalmai közé tartozott, vagyis, ha a budai, vagy a pesti polgár örökös nélkül halt el, hagyatékát a város örökölte.

A számadáskönyvekben legnagyobb összeggel a hadiadó szerepel. Ez volt a legkiadósabb bevétel, csakhogy ez a jövedelem nem a városé, hanem a hadikincstáré. A város csak beszedte és »beszolgáltatta.«

A porció.

A város kétféle adót szedett: hadiadót és háziadót. A város jövedelmei nem fedezték a közigazgatási kiadásokat, tehát a tanács megadóztatta az ingatlannal bíró és kereső lakosságot; az adminisztrációs kiadások és egyéb szükségletek fedezésére »háziadót« szedett és ezt az adót a hadiadóval együtt hajtotta be.

A hadiadó kivetésének meglehetősen változatos a története. I. Lipót abszolutisztikus uralkodása alatt önkényesen az országgyűlés megkérdezése nélkül állapították meg Bécsben az ország adóját, melynek behajtását a hadi-főbizottságok intézték. 1687. óta Budán is működött ilyen hadi-főbizottság. Az adókivetés porták szerint történt.¹⁾ Mivel a porta-szám

¹⁾ A portális adóztatás Károly Róbert király idejéből származik. Akkor ugyanis porták vagy kapuk szerint adózott a jobbágság. Ha a telken olyan jobbágy ház állott, melynek kapuján egy szénásszeker befért, tekintet nélkül a telken élő családok számára, a telek után megállapított egy egész adótételt kellett fizetni. Károly Róbert király óta azonban ez az adóztatási rendszer temérdek átalakuláson ment keresztül, úgyhogy végül is az eredeti rendszernek csak a neve maradt meg. Mátyás király ideje alatt már nem porták szerint, hanem a telken álló háztartások, kémények vagy füstök szerint állapították meg az adót. A portális adó mellett 1439-ben Albert király idején találkozunk először a *rendkívüli segélyből* eredő kincstári jövedelemmel, mely az idők folyamán állandósul és új adóként szerepel. A fokozódó török veszedelem kényszerítette a királyt, hogy rendkívüli segélyt kérjen a rendektől. Így történt, hogy 1439-ben a következő esztendőre tervezett hadjárat költségeire minden porta után $\frac{2}{3}$ forint rendkívüli segélyt ajánlottak meg a rendek a királynak. E segélynek külföldön talia, taille, tallage, míg nálunk subsidium, contributio, *dica* volt a neve. Ez az adó mindig a király és kincstára rendkívüli jövedelmei közé tartozott ellentétben az egyenes adójövedelmekkel.

Az új adót magyarul *rovás*-nak, aki pedig az adót kivetette és behajtotta, *rovónak*, *dicator* regiusnak nevezték. A név onnan származott, — írja Acsády Ignác — hogy az adószedő még nem tudott írni és az adóságot nem írásba, hanem rovásba vette, vagyis késével alkalmas pálcába rovást vésett. Ezek a botra tett bevágások jelezték az adókötelesek és porták számát. »Aki rovásba került, tudta, hogy adót kell fizetnie s mikor megfizette, nem írott nyugtát, hanem rovásfejet kapott. Az adószedő ugyanis — amint említettük — pálcikákra véste a fizetnivalót. Azután a pálcát hosszában kettévágta, egyik felét a fizetőnek adta nyugtául, a másikat a saját igazolására és tájékoztatására magának tartotta.« (Ilyen rovásfej eredetiben fennmaradt 1507-ből. Rajzát magyarázattal közölte *Thallóczy Lajos* a »Gazdaságtörténeti Szemle« 1895-ik évfolyamában a 120-ik oldalon).

megállapítása miatt sok volt a panasz, 1696-ban a király rendeletére újra összeszámolták az országban a porták számát és egy bizottság állapította meg, hogy melyik szabad királyi város, vagy vármegye hány porta után adózik. Ennek a portamegállapító-bizottságnak a nádor volt az elnöke. Az adókulcsot azért nevezték »nádori portá«-nak. A városokra kivetett adónak 1696-ig »taxa« volt a neve. A taxás adózás akkor alakult át portális adóvá. Ezt a porta szerint kivetett hadiadót hívták porciónak.

A kincstárnak azonban a porció nem volt elég jövedelem, hanem melléje újra be akarta hozni a fogyasztási adót, mellyel már korábban is kísérletezett. Sőt a fogyasztási adót az »eladási adóval« akarta kibővíteni olyanformán, hogy nemesnek és nem nemesnek egyaránt egy köből eladott búza után 5 dénárt, egy disznó után 25 dénárt, egy ökör után pedig egy aranyat kelljen fizetnie.

1698-ban Bécsben 2 millió forintra emelték az ország hadiadóját és a porták szerint megállapított adóösszeget a vármegye »dicák« szerint osztotta szét. Minden gazda egy adóegységnek, vagyis dicának számított. De ugyanilyen adóegységnek vettek egy pár lovat, 20 kila búzát¹⁾ vagy 30 forint készpénzt stb. Akinek tehát négy lóva és 90 kila búzája volt, az 6 dicát fizetett. Így megállapítván a községek, azután pedig az egész vármegye dicáinak számát, kiszámították, hogy egy-egy dicára hány forint esett az adóból. Később a gazda mellett a feleségét külön fél dicának vették,

A rovas-adó, vagyis dica egyre nagyobb szerephez jutott s Mátyás király alatt a dica a kincstár legfőbb bevételei közé tartozott. A dicát a jobbágyság és parasztság fizette. A háborús időben hadiszolgálatot teljesítő jászok és kúnok viszont békében megállapított mennyiségű zabot, árpát stb. fizettek adó gyanánt. A székelyek ellenben marhával adóztak, de csak bizonyos alkalmakkor. Koronázáskor, vagy ha a király megházasodott vagy fia született. Ilyenkor a királyi adószedők megjelentek a szabad székelyek portáin s minden székely családtól elhajtottak egy-egy ökröt. Az adóba kapott ökör hátára pedig rásütötték a király bélyegét. Ezt az adóztatási rendszert *ökörsütésnek* nevezték.

A szabad királyi városok adóját census-adónak nevezték. A királyok azonban a censusos adóbevételekkel sem voltak megelégedve. Ennélfogva nemcsak hogy egyre emelték a censust, hanem rendkívüli segélyt, taxát, extraordináriát kértek a városoktól is. A taxák összegét nem a rendek állapították meg, hanem maga a király. A taxa ezután épúgy állandósult, mint a dica s jövedelem tekintetében mindinkább túlszárnyalta a censust.

A változó idők szerint a jobbágy hol porta szerint adózott, hol dicát fizetett hol mind a kettőt. Azonképen a szabad királyi városok vagy census szerint adóztak vagy taxát fizettek vagy mind a kettőt. De I. Lipótig csak olyan adót hajtottak be rajtuk, amit az országgyűlés megszavazott. Lipót azonban önhatalmúlag 4 millió forint hadiadót vetett ki az országra és ezt az összeget aránytalanul és önkényesen a porták szerint osztották szét a törvényhatóságok között. 1696 óta a szabad királyi városok is porta szerint fizették az adót. A taxa megszűnt és a porció jött a helyébe.

¹⁾ Kila, régi űrmérték. Valószínűleg a töröktől vettük át, hol *kild*-nak mondták és hajdan 35·27 liternek felelt meg. A Balkánon ma is használják a kilát. Egy oláh kila = 679 liter; egy moldvai kila = 430 liter.

mégkésebb a 15 éven felüli családtagokat is dicának számították. Hogy Budán és Pesten milyen módszer szerint osztották fel a kereső lakosság között az adót, arra nézve nincsen adatunk. De valószínű, hogy a szabad királyi városokban is a vármegye által használt rendszer alapján vetették ki a hadiadót.

A hadiadóhoz járult a háziadó is, mely ugyan a közigazgatási kiadások és egyéb városi szükségletek fedezésére szolgált, de egyrésze a katonai szükségletekre ment. A király ugyanis saját hatalmi körében szabta meg a katonaság számára szükséges eleség- és takarmányporciók árát. Ezek az árak azonban nagyon mögötte maradtak a piaci áraknak, s hogy az eladó kárt ne szenvedjen, a különbözetet (perdita) a vármegye vagy a város a háziadóból térítette meg. A hadiadó megállapítása és kivétési rendszere sok igazságtalanságra adott alkalmat. A panaszok orvoslása és a porták igazságosabb elosztása céljából rendelte el a törvény 1715-ben az adóköteles városi- és jobbágylakosság összeírását. Az 1715. évi VIII. tc. rendeli el az állandó hadsereg tartását és az állandó hadiadó szedését is, melynek nagyságát ezentúl az országgyűlés állapítja meg és amelyet a nemeseken kívül mindenki fizetni tartozik. 1723-ban Buda város 24 $\frac{3}{4}$, Pest 18 $\frac{1}{4}$ porta után adózott. Akkoriban egy-egy portára 389 forint 33 és fél krajcár esett, tehát ebben a katonai évben Budaváros 9813 forint 20 krajcárt, Pest pedig 3270 forint 49 krajcár hadiadót fizetett, míg az 1693—1694. katonai esztendőben katona- és lóporció fejében Buda város 2000 forintot, Pest 805 forintot fizetett.¹⁾ A hadiadó két részből állott, magából a porcióból és a katonai beszállásolásból. Aki nem akart szállást adni a katonáknak, az a beszállásolást kvártélypénzzel megválthatta. Az adókivetés nagyon bonyolult és körülményes volt, mert az adónak voltak alfajtái is, melyeket mind meg kellett fizetni. Például Budán és Pesten a törzsadó mellett kellett fizetni sáncadót, strázsaadót. A beszállásolás november 1-től a következő év április végéig, tehát félesztendeig tartott. Az elszállásolt katona kapott lakást, ágyat, a házigazdával közös tűzhelyet, gyertyát, sőt naponta élelméül egy font marhahúst és két font barna kenyeret; lovának hat font zabot, nyolc font szénát, és hetenkint három köteg alomszénát. Ezenkívül a személyi porció (portio oralis) kiegészítésére havonta másfél forintot és a ló részéhez egy forintot készpénzben. Ezt ugyan a hadi kincstár fizette a hadiadóból, de amelyet végeredményben ugyancsak a szegénységtől szedtek be.²⁾ A beszállásolt katona személyi ellátását nevezték service-nek. Sok helyen a szállás adójától megkövetelték a havonként járó egytallér itálpénzt is, vagy naponta félpint bort vagy egy pint sört követeltek.³⁾ A közhivíz nem kapott minden nap húst, hanem egy tál főzeléket, kását, vagy tésztát,

¹⁾ Galgóczy Károly: Pest-Pilis-Solt vármegye. 70.

²⁾ Királyi szabályzat. Közli Hornyik: Kecskemét története. III. kötet.

³⁾ Hornyik: Kecskemét város története. III. köt. 12. old.

mely jóllakásra egy font tehénhússal ért fel. Ha strázsára ment, élés helyett 5 krajcárt kapott a gazdától.¹⁾

A beszállásolással és a service-szel különben állandó volt a baj. A polgárság folyton elégedetlenkedett, nemcsak azért, mert a beszállásolt katona turbulens volt és erőszakoskodott, hanem azért is, mert a beszállásolás nagy terhet rótt a lakosságra. Pest város jegyzőkönyvében olvassuk²⁾ hogy a polgárság küldöttsége 1719. január 6-án megjelenván a tanács előtt, kijelentette, hogy a beszállásolt katonáknak többet, mint napi egy font húst, két font kenyeret vagy ennek megfelelő 8 krajcárt személyenkint nem ad. Az erőszakoskodó katonák ellen folyton ment a panasz, hol a kancelláriához, hol a hadi tanácshoz és hiába tiltotta meg a király, hogy a lovaskatonák, ha lovuk nincs, ne szedjenek lóporciót és a szállásadót ne bántsák, feleségének és leányának békét hagyjanak; hogy korcsmát és mézsárszéket a katonák ne nyissanak és hogy a főhadbiztosnak híre nélkül ne sanyargassák a népet exekúcióval. Nem használt semmit. Az volt a baj, hogy a tisztek és hadbiztosok is zsarolásból éltek.³⁾

Hogy a katonai beszállásolás és az aránytalanul magasra szabott porciófizetés mekkora terhet rótt a két városra, arra nézve tiszta képet ad Pest városának a privilégiumlevél dolgában 1703-ban az udvari kamarához intézett panaszos felterjesztése. Ebből a felterjesztésből megtudjuk, hogy Pesten két ezred katonaságot szállásolt be a hadi tanács. Ezenkívül még 14 hajdú tartására és ruházására is kötelezte a várost. Mibe kerülhetett a hajdútartás?! Pest város hajdúi sem kaphattak kevesebbet, mint más zsoldos katona. A Rákóczi-féle felkelés elején egy lovas katona havi négy rénes forintot, a gyalogosok három magyar forintnyi zsoldot kaptak. Pest város 1703. évi jegyzőkönyvében olvassuk,⁴⁾ hogy a városi őrparancsnoknak minden toborzott hajdú után egy forint, áldomásívsra pedig 30 krajcár jár. Ezzel szemben a hajdúnak legfeljebb három forintot adhat a strázsamester.

Ebben az időben bontották ki Beregszászban Rákóczi Ferenc zászlóit. A pozsonyi katona-bizottság akkor rendeli el a toborzást, »a csavargókat« pedig összefogatja és ezekből hat lovas- és hat gyalogezredet állított. A csavargókból lett katonák nem tulságosan lelkesedtek az új életért, mert tömegesen szökdöstek a budai garnizonból. A pozsonyi katona-bizottság erre szigorúan

¹⁾ Hogy ez a sok mindenféle adó milyen sokra ment, arra világot vet Rómer Flóris egy megjegyzése, aki a Régi Pest c. könyvében elmondja, hogy egy Szabó Ferenc nevű pesti polgár, akinek a Kötélgyártó-utcában (ma Molnár-utca) volt a háza, a Rákóczi-féle szabadságharc idejében ott hagyván házat és a várost, hat esztendeig távol volt. Ez alatt a hat év alatt »adója, a sánc-, a strázsá-, a szállás- és a service« 400 forintra nőtt. Ugyanakkor ennyiért örök áron is lehetett házat venni, a pesti Belvárosban.

²⁾ Pest város tanácsi jegyzőkönyv 1719. január 6. 646. old.

³⁾ Hornyik. Okl. III. 424.

⁴⁾ 1703. február 6. 610. old.

ráírt Pest megyére, honnan a legtöbb csavargóújonc került ki, hogy a szökevényeket szállítsa vissza Budára, mert különben minden dezertőr helyébe új katonát köteles állítani a vármegye.

Ezek a mozgalmas idők megmutatkoznak a két város számadáskönyveiben. Mindenesetre a zavaros időkre vall, hogy Buda város elszámolásaiban a porció, meg a rációkra kivetett védődíjak summája folytonosan nő. Úgy látszik azonban, hogy a beszedett porcióból valami mindig jut a város céljaira is. Dehát a folytonos háborúk miatt egyre több pénzre volt szüksége a hadi kincstárnak, de szüksége volt a pénzre a két városnak is. 1703-ban már ott tartottak, hogy a közelgő francia támadásra való tekintettel Lipót király nemcsak az alattvalókat kötelezte rendkívüli taksa fizetésére, hanem az addig az adófizetéstől mentes császári hivatalnokokat is, elrendelvén, hogy valamennyi polgári és katonai hivatalnok évi fizetésének minden forintjából két garas előre levonassék.¹⁾ A zsidókon is külön türelmi adót hajtottak be. A fokozódó terhek súlyát természetesen megsínylette Buda is, Pest is, pedig a két város lakosságának jövedelme különösen a Rákóczi-féle háborúk idején a minimumra apadt. A vásárbódék sokáig üresen állanak, mert a portyázó kurucok miatt a vásárosok nem mernek Pestre jönni. A malmok és a halászok nem tudnak árendát fizetni, mert a kurucok zavarják őket és nem keresnek semmit. Maga Pest városa pedig olyan szegény, hogy mint a tanács jegyzőkönyvéből olvassuk, 1709-ben öt szál gyertya árát nem tudja megfizetni. A tanács azt válaszolta a követeletését sürgető kereskedőnek, hogy várjon türelmesen jobb időkre. Akkoriban különben egy egész font faggyúgyertyának mindössze hét krajcár — mai pénzben 58 és fél fillér — volt az ára.²⁾

Pedig kellett a pénz nagyon, annál is inkább, mert Buda is, Pest is szerette volna kiváltani a szabadságlevelet, hogy minél előbb megszabaduljon a kamara-igazgatóság gyámkodása alól. Mivel a városnak nem volt, Buda és Pest tanácsa, amint tudjuk, kölcsön útján kerítette elő a szükséges pénzt. Pfeffershoven várparancsnok volt a legnagyobb hitelezője Buda városának, de Budát Proberger Jakab serfőző, Pestváros bírása is nem egyszer segítette ki pillanatnyi pénzzavarából. Kisebb-nagyobb kölcsönökkel viszont a tehetősebb polgárok látták el Budát. Sőt, mint az elszámolásokból látjuk, olykor a jezsuiták is megnyitották erszényüket a város számára. Pest, ha megszorult, szintén Probergertől kapott kölcsönt.

De magának a kincstárnak sem volt pénze, annyira nem volt, hogy 1703. decemberében a hadi kincstár 1500 forintot nem tudott kifizetni.

¹⁾ *Hildenstab György* : Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában. 46. old.

²⁾ Az 1709. évi március hó 7-én kelt tanácsi határozat így szól: »Dem Schnabl die Vorsicherung zu geben wegen hergebenden Kerzen, vndt zwar dermahlen 3. Kerzen zur Burgerwacht nach Ostern aber 2. Wovon nach Bessern Zeitten vndt wann die Statt Bey Mittel sein wirdt, die Contertirung folgen solle.«

A kamat a nagy pénzszűke miatt hat százalékról egyszerre nyolc százalékra emelkedett.¹⁾ Nyolc százalékot fizetett a kölcsönökért Buda is.

Különben az adósságcsinálás Buda város számára kitűnő bevételi forrás lett volna, ha a kölcsönt nem kellett volna visszafizetni. De vissza kellett fizetni; így azután Buda város tanácsa kénytelen volt a pénzszerzés más módjához folyamodni, vagyis túlادott mindenben, amin túlادhatott és bizony akárhányszor árendába adott jogokat és javadalmakat, hogy pénzt teremtsen elő a tisztviselők fizetésére.

A tisztviselő-fizetések.

A szindikust kivéve, a városi tanács tagjai eleinte nem kaptak fizetést. Nem is igen futotta volna a sovány bevételekből. De azért a szenátor urak nem szolgálták ingyen a várost, mert fel voltak mentve a porciózás és a katonai beszállásolás alól. 1701-ben azonban ettől a kedvezménytől is el-
estek. A kamara-inspektorátus ugyanis rájuk parancsolt, hogy fizessék meg a porciót a tanácsurak is, ellenben a magisztrátus legidősebb hat tagja attól fogva évi 30 forint fizetést kapott, vagyis egy-egynek majdnem öt krajcár jutott egy-egy napra.²⁾ De hát nem a hivatalból éltek a tanácsurak, hiszen mindegyiknek megvolt a maga tisztos foglalkozása. A hivatal csak tekintélyt, meg tiszteletet hozott.

A tanács tagjai közül eleinte csak a szindikusz: a város prókátor-jegyzője kapott komoly fizetést, 400 forintot. Az igaz, hogy minden jogi tudással járó írásos munkát ő végzett. Később megtoldották a fizetését szabad lakással és irodai pótlékkal. 1695-től kezdve már 200 forint évi fizetést kapott a polgármester is³⁾; 1701-től kezdve pedig száz forintos fizetést kapott a kamarás, vagy mint néhol nevezik, a városgazda. A városgazdák között Zaunack János az első, ki fizetést kap. 1694-ben megszervezik az árvagyási állást; 150 forintot, szabad lakást és 8 öl fát kap fizetésül. Két hivatalszolga, két őrmester és két éjjeliőr szintén állandó fizetést kap, sőt 1701-től kezdve állandó fizetést, évi száz forintot kap a hatósági orvos is, míg a hóhér 38-at, ellenben a bába csak 10 forintot.

A budai tanács 1702. január 3-i jegyzőkönyvében viszont már azt olvassuk, hogy miután a tanácsülések a tanácstagok idejét nagyon igénybeveszik, azonkívül minden városi ügyben eljárnak és ezért semmi ellenszolgáltatást nem kapnak, az ilyen funkciót végző tisztviselő-alkalmazottaknak a városi pénztárból minden év elején a következő összegeket kell kifizetni: a két tanács-szolgának 12 forintot, az örparancsnoknak 5 forintot, a törvény-szolgának 4 forintot, a két éjjeliőrnek 3 forintot, összesen 24 forintot;

¹⁾ *Hildenstab*: 42. 1.

²⁾ Mai pénzben nem egészen 42 fillér.

³⁾ Évi 1004 pengő.

a hídon szolgálatot teljesítő legénynek pedig egy akó bort. 1711-ben megint szabályozzák a fizetések és kimondja a tanács, hogy az elhalt polgármester, városbíró és városi tanácsos özvegye két esztendeig ura halála után fel van mentve az adózás, az évi telekkönyvi illeték, a szőlőművelési hegyjog megváltása és az őrpénz fizetése alól. Ugyanebben az esztendőben kimondja a magisztrátus azt is, hogy az a tanácsúr, kinek csak egy háza van és egy ipart űz, ezek után adót nem fizet. Több ház és több ipar után azonban igen. 1817-ban kimondja a magisztrátus, hogy a tanácsbeliek évi 150 forintot¹⁾ kapnak javadalmazásaikon kívül, mert — teszi hozzá — ennyit más hivattal is megkeresnének. Házuk pedig mentes az adóktól és a beszállásolás terhétől. A városi törvényszék ülnökei kapnak 36 forintot, a közgyám szintén 36 forintot és a vizivárosi törvényszéki esküdtek egyenkint 18—18 forintot.

Szóval a fizetési listában megtaláljuk a régi Buda egész közigazgatását, törvénykezési, közbiztonsági, közegészségügyi intézményeinek alapjait. Nem nagyok ezek a tételek, de azért Buda város kiadásának körülbelül kétharmadrészét teszik ki a privilégium-levél kiadása előtt.²⁾ Mikor azután a bevételek megengedek, emel a tanács ezeken a fizetéseken, sőt olyan tempóban emel, hogy végül is kiürül a kassza és a megszorult város egy ideig borban fizeti a tisztviselőket,³⁾ mert bora volt mindig bőven a városnak.

Eleinte nem járt fizetés a fertálymestereknek, pedig fontos hivataluk volt. A perlekedők és békétlenkedők kibékítése a fertálymesterek tiszte volt és a fertálymesterek vizsgálták felül a városgazda számadásait. Ezenkívül közreműködtek az adókivetéseknél, a katonai elszállásolásoknál. A fertálymestereket a polgárság választotta és a fertálymesterek tulajdonképpen a polgárságot képviselték a közigazgatásban. Később ellenőrzőszerepüket átvette a külső tanács és a szószóló, ki nemcsak a választó polgárság vezetője volt, de tisztéhez tartozott a város adósságainak a nyilvántartása is. A »Vormund« ügyelt arra is, hogy az adósságokat és kamatokat rendesen törlesszék.

Pesten ugyanazok voltak a hivatalok, mint Budán és Pesten nagyjában szintén úgy fizették a város alkalmazottait, mint a budaiakat, csak épen kisebbek a fizetések és lassúbb az előmenetel. A szindikusként itt is nagyobb a fizetése, mint a bírónak. A szindikus 1692-ben 150 forintos fizetést húz, 1694-ben pedig már 225-öt. A tanács tagjai itt sem fizetnek porciót és mentesek a katonai beszállásolás alól. A bíró csak 1701 óta húz rendszeres fizetést, mégpedig évi 150 forintot. A tanácsstagok honorálásának módja gyakran változik. 1701-ben például a kamara-igazgató megparancsolja a polgárságnak, hogy adjon fizetést a legidősebb hat tanácstagnak is, mégpedig évi

¹⁾ 753 pengő.

²⁾ *Gárdonyi*: Buda közigazgatási viszonyai a XVII. század végén.

³⁾ *Schmall*: Adalékok.

30—30 forintot. A privilégium-levél kiváltása után azonban már a tanács minden tagja részesül munkadíjban, de amit a tanácsurak kapnak, az nem fizetés, hanem részvételi díj. Minden tanácsülés után, amelyen a szenátorok megjelennek, fél-fél tallér honoráriumot kapnak.¹⁾ Ez a rendszer húsz esztendeig van gyakorlatban, ami kitetszik a tanács 1722. január 2-án hozott határozatából, mely kimondja, hogy a tanácsurak az eddigi ülésenkint való fél tallér helyett a jövőben évi 150 forint fizetést kapnak. Ezt az összeget, ha évnegyedenként nem tudná a város kifizetni, alkalmankint kell folyósítani. Ezenkívül minden tanácstagnak kijár egy hízott sertés vagy a sertés értékének megfelelő tíz forint, melyet szintén a város kasszája fizet. Nem különben havonként kijár két akó jóminőségű bor is. Ezzel szemben épúgy kell a tanácsuraknak is adózniok, mint más polgároknak.

1734-ben ismét nagy fizetésrendezés nyomaira bukkanunk a tanácsi jegyzőkönyvekben. Azt olvassuk, hogy a fertálymesterek számát négyről kettőre szállítják le, de évi fizetésüket felemelik 40 forintra. 1742-ben a november 22-i ülésen pedig kimondja a tanács, hogy mivel az eddigi heti kétszeri tanácsülésen a város közigazgatási, törvénykezési és gazdasági ügyeit kielégítően lehetetlen elintézni, miáltal a felek hátrányt szenvednek, hetenkint kettőnél több ülést kell tartani. Ennek megfelelően a tanács tagjai a város pénztárából évenként 75 rajnai forinttal több javadalmazást fognak húzni, mint eddig és ezt az 1742. év elejétől számítják, mert már ebben az évben is kénytelenek voltak a munkatorlódás miatt hetenkint többször ülésezni. Ez a rendelkezés a városbírószágot is érinti, amennyiben a városbíró, mint ilyen és mint tanácsnok, évente 450 forintot fog kapni.

Mielőtt azonban a pesti tanács ilyenképen rendezte volna a szenátorok fizetését, a tanácsurak főjövedelme a »mellékesből« került ki. A »részvételi díjakon« kívül ugyanis kétféle bevételből pénzelték a tanácsurak. Az egyik jövedelmi forrás volt a honorárium, a másik az *accidentiák*.²⁾ A honorárium a polgárok részére teljesített különmunkák díjazása; az *accidentiák* pedig a bizonyítványok, útlevelek, polgárlevelek láttamozási és kiállítási illetékei, valamint hatósági szemledíjak és kézbesítési díjak. Az *accidentiák* legnagyobb részét azonban a birságpénzek tették ki.

Ez a sok mindenféle belekerült a tanácsi pixisbe (*Rat-Pixe*), melynek tartalmát a tanács tagjai időnkint felosztották maguk között. A bíró a birságpénzekből két részt kapott, egy részt mint bíró és egy részt mint tanácsstag. A bírónak szóló részt mindjárt levonta magának, mihelyt befolyt a pénz. A másik részt azonban csak akkor tette zsebre, mikor a pixis tartalma felosztásra került.

¹⁾ Fél tallér = 1 rajnai frt = 5 mai pengő.

²⁾ *Schmall*: Adalékok és a pesti városi tanács jegyzőkönyvei.

Büntetőperek.

A városi bíróság ítéleteiben olykor megtaláljuk azt is, hogy a büntetéspénz milyen célra fordítandó. Gyakran fordul elő, hogy például büntetésül néhány font oltári viaszgyertyát kell az elítéltnak beszolgáltatnia. Az ítéletek többnyire pénzbüntetésre szólnak s rendszerint csak azt csukják le, aki nem tud fizetni.

Az 1696. január 3-i inspektorátusi rendelet a tanács kötelességévé teszi az erkölcstelenség és az uzsora üldözését. A munkakerülőket kitiltják a városból, nehogy terhére legyenek a közületnek. Kollonics kardinális rendeletére az alsóausztriai Landes-Ordnung alapján ítélt a két város tanácsa, nem a magyar törvények szerint. Az 1702. március 4-i kamara-igazgatósági rendelet utasítja a két város tanácsát, hogy a büntett megállapítása és a bűnös elfogatása után kinvallatással kell kivenni a delikvensből az igazságot. A vallatás férfiaknál úgy történik, hogy a gyanúsítottnak kínzó eszközeivel egyetemben bemutatják a hóhért, azután a kínpadra kötözik, majd kezeinél fogva felfüggesztik és súlyokat raknak a lábára. Ha erre sem vall: alkalmazzák a »spanyol csizmát«. A nőknél szintén a hóhér vallat és ha a kínpadra kötözéssel sem tud beismerő vallomást kicsikarni, akkor alkalmazza a hóhér a »hüvelykzorítót«. A rendelet azonban előírja azt is, hogy a kinvallatás egy vagy legfeljebb másfél óránál tovább nem tarthat, nehogy fájdalomukban valótlanságot valljanak a megkínzottak.

Bizony, embertelen rendszere ez az igazságszolgáltatásnak, melyet Kollonics kardinális honosított meg Magyarországon. Ezt a rendszert legfeljebb azzal lehet magyarázni, hogy azokban a háborús időkben, az erkölcsi züllés, meg a vagyon- és életbizonytalanság idejében, mikor a gyilkosságok és rablások napirenden voltak, ilyen rettenetes példaadással próbált rendet teremteni a felsőbbbség.

A budai tanács erősen tartotta magát a kamara-inspektor utasításaihoz és kivégzéssel már 1693-ban »példát akart statuálni«. A várkommandáns és helyettese: Eysenberg azonban nem engedte ki a kapun a kivégzési szerszámokat.¹⁾ Buda város tehát bár évi 30 forint fizetéssel, szabad lakással és négy öl tüzelőfajárandósággal már 1695. január 3-án megfogadta hóhérnak Holzmann Károlyt: a hóhér »nem teljesíthette kötelességét«, mert a katonaság nem engedte. A város csak 1699. március 26-án került abba a helyzetbe, hogy az Óbuda felé eső magaslaton 693 forint 7 és fél krajcár költséggel a vérpádot felállíttathatta. Ugyanabban az esztendőben a rabtartási költségek Buda város számadásaiban 227 forint 52 krajcárral szerepelnek, ami igen nagy summa lehetett akkor, mert a kórházi betegek napi ételmezésére

¹⁾ Közös pénzügyminisztériumi Levéltár. Hung. Kurz-Buda: A budai kamarai adminisztrátor panasza 1699. május 18.

személyenkint 3 krajcárt fordítottak,¹⁾ tehát a valószínűség a mellett szól, hogy egy-egy rab eltartására napi két krajcárnál többet nem költhettek.²⁾

A vérpad felállítását követő időben különben a hóhér keresete emelkedő tendenciát mutat;³⁾ ellenben a rabtartási költségek egyre jobban összezsugorodnak. Ebből a jelenségből esetleg arra lehetne következtetni, mintha Buda város tanácsa a rabállomány túlságos mértékben való szaporítását nem tartotta volna helyes politikának.

Közbiztonság.

A közbiztonságra a strázsamester és az éjjeliőrök vigyáztak. Az 1711. évi budai számadási könyvben a strázsamesterek zsoldja és újévi jutalma 98 és $\frac{1}{2}$ forinttal, a »Wachtmeister-lieutenant«-é 72 forinttal van elszámolva. Rajtuk kívül még két éjjeliőr vigyázott Budaváros álmára és nyugalma. Egyébként a közrendészetet épügy, mint a tűzrendészetet, költségkímélés okából jobbadán rendeletek útján intézték a két városban. Ilyen praktikus rendelet az is, melyet 1715. évi szeptember 9-én adott ki Pest város tanácsa. Úgy látszik ez volt Pest első zárórendelete.⁴⁾ Így szól:

»Miután tapasztaltatott, hogy egy idő óta némelyek éjjelente a korcsmákban és vendéglőkben a megengedett időn túl is korcsmázással, ivással, verekedéssel töltik az időt és rendetlenkednek; ezenkívül ebben az időben gyakran fordultak elő lopások és rablások; több ízben megtörtént az is, hogy legények részegen, kurjongatva, duhajkodva csatangolnak az utcákon és botrányt idéznek elő; épen azért tudtára adatik minden helybeli lakosnak, hogy ezeknek a rendtelenségeknek megszüntetésére elhatároztatott és ezennel elrendeltetik:

Hogy esti harangozás után nyáron 9 órán túl, télen pedig 8 órán túl senki korcsmában, vendéglőben vagy utcán ne találtassék, mert különben az ilyenek haladéktalanul bekísértetnek és irgalmatlanul megbüntettetnek. Aki pedig éjszaka lenne kénytelen hazamenni, annak megparancsoltatik, hogy égő gyertya vagy lámpa nélkül az utcán ne találtassék, hanem alkalmazkodják mindenki a parancshoz és óvakodják a büntetéstől.«

A rendeletről a kisbíró útján vagy a bakter útján vett tudomást Pest városa, mely akkortájt kétezer lelket számlált. A kisbíró, mint faluhelyen ma is, dobszó mellett szokta kihirdetni, mégpedig rendszerint vásár

¹⁾ 3 rajnai krajcár = 25 mai fillér.

²⁾ Pestváros tanácsi jegyzőkönyvében olvassuk, hogy 1702. március 3-i ülésében elhatározza a tanács, hogy a rabok számára biztos, erős láncot csináltat.

³⁾ A budai számadások szerint 1701. július 1-je és az 1709. április 30. közti időszakban 126 forint 45 krajcárt fizettek ki a hóhérnak.

⁴⁾ Pest városi tanácsi jegyzőkönyv.

idején, hogy minél többen hallhassák, hogy mit határozott, vagy rendelt el a tanács. Pest városának azonban csak egy dobja volt : a plébániatemplom nagy dobja, melyet csak templomi ünnepeken használtak. A városi tanács hirdetményeire tehát trombitaszóval figyelmeztették a közönséget.

A közegészségügy javítása céljából és a pestisjárványra való tekintettel már 1691-ben elrendeli a kamara-igazgatóság, hogy a házakból és a házak elől eltakarított szemetet nem az utcára kell dobni, hanem a Dunába, Éretlen gyümölcsöt pedig a piacon nem szabad árulni. Ezekről a rendeletektől azonban a pestis nem ijedt meg. Mikor a járvány kitört, a tanács elrendelte, hogy a megbetegedéseket azonnal be kell jelenteni és a melegfürdőket le kell zárni, hogy senki ne használhassa. A járvány idején szerzett szomorú tapasztalatok készítették Buda város tanácsát arra, hogy 1701-ben dr. Stocker Lőrincet 100 forint fizetéssel tiszti orvosnak megfogadja. A járványos esztendőkből az elszámolásokban sűrűn fordulnak elő ilyen tételek : »a papoknak beteglátogatásért« és járványköltségekre

1704. május 1-től december 31-ig	124 forint 15 krajcárt
1706. július 1-étől	750 « 45 «
1710-től 1711 február 24-ig	5.250 « 7 és fél krajcárt
1711-ben	3.285 « 19 és fél krajcárt
1712-ben	1.336 « 9 és fél krajcárt

költött Buda város, ami az egyéb kiadásokhoz viszonyítva nagy summa.

Buda város elszámolásaiban gyakran találkozunk a kiadások között a koldus-bíró fizetésével. Olykor-olykor alamizsnára is ad a város és viszonylag sokat költ irodai szükségletekre, postára, stafétára, utazási költségekre, aminek az a magyarázata, hogy Buda város ügyeit hol Pozsonyban, hol Bécsben intézik és ha azt akarja, hogy rá nézve kedvezően intézzék el, akkor utána kell járni a dolognak. Ilyenkor a szindikusz hetekig lakott Pozsonyban vagy Bécsben. Az országgyűlési költségek is sok pénzbe kerülnek, mert a két város nemcsak az országgyűlés költségeihez való magas hozzájárulást fizette, hanem követeinek az élelmezését és lakáspénzét is. Buda város 1712. évi számadásában 3833 forinttal szerepel az országgyűlési kiküldöttek számlája és az ilyen váratlan kiadásokat rendszerint kölcsönpénzből fedezte a két város. Pestre 1721-ben ilyen címen 5000 forintot vetett ki az udvari kamara.

Buda és Pest követei ott voltak a pozsonyi országgyűlésen 1687-ben, mikor Józsefet, I. Lipót fiát magyar királlyá koronázták. Prenner Farkas polgármester elszámolásából tudjuk, hogy mibe került Buda városának ez a kiküldetés.¹⁾ A polgármester pozsonyi tartózkodása alatt napi két

¹⁾ Az országgyűlés 1687. október 18-tól 1688. január 25-ig tartott. Józsefet 1687. december 9-én koronázták meg. Prenner polgármester elszámolása 1689. április 18-ról van datálva.

tallér költségrevalót kapott a várostól, ami 55 napra 220 Rfrt. A koronázó országgyűlésen a polgármesteren kívül részt vett Salgáry Péter postamester és Bösinger Ignác gyógyszerész is, kik közül a postamester napi másfél tallér, a gyógyszerész pedig egy tallér napi díjat kapott. Összesen kifizettek napidíjban 412 Rfrtot (2460 mai pengőt). De volt egyéb kiadás is. Az első királyi kihallgatás alkalmával a polgármester a többi városhoz hasonlóan 7 forintot fizetett; a második kihallgatás alkalmával pedig, midőn a város felségfolyamodványát átnyújtotta, 24 forintot kellett fizetnie. Polgármesteri megerősítése 12 forintba került. Az udvari kamara ajtónállójának egy tallért s Mayr kamarai tanácsos irnokának szintén egy tallért adott. A város viszont nem kapott semmit.¹⁾

Azonban legrejtélyesebb tételei a számadásoknak azok, amelyek Verehrung vagy Discretion címen szerepelnek, hol kisebb, hol nagyobb összegekkel Buda és Pest számadási könyveiben. Ajándékok ezek, melyekkel nagyuraknak vagy kisorangú, de nagyhatalmú császári hivatalnokoknak és katonatiszteknek rokonszenvét és támogatását fizette meg a két város. Ma vesztegetésnek neveznök; akkoriban azonban megszokott valami volt az ilyesmi, hozzátartozott a közigazgatáshoz. Ha Pozsonyban vagy Bécsben kellett megsürgetni Buda vagy Pest egy-egy ügyének elintézését, üres kézzel sohasem ment, akit a sürgetéssel megbízott a tanács. Vagy néhány aranyat vitt, vagy néhány hordó bort vagy zsírt, lovat, halat vagy más ajándékot. Pest város számadási könyveiben a megajándékozottak között szerepelnek Batthyány Ádám gróf és Grassalkovich Antal, az udvari kamara elnökei; Caraffa gróf, Csáky Zsigmond gróf, Pálffy János gróf; Sigray János báró, továbbá a várparancsnok; kamarai igazgatósági tanácsosok; a főhadbiztos felesége; a várparancsnok titkára; Karafiát kancelláriai titkár stb.

De ugyanezen tételeket megtaláljuk Pest vármegye számadáskönyveiben is. Az 1693/95. évi elszámolásokban például azt olvassuk, hogy »Schweidler Antal hadbiztos úrnak discretioba adott 70 font zsír ára 14 forint«. »A megye közönsége határozatából Heusler Donát főhadbiztosnak ajándékba 24 tehén és bika áraban 640 forint 50 denár.« Csak 1755-ben szűnt meg a discretioadás szokása. Mária Terézia királynő tiltotta be ezt a szép szokást.

Így festett a két város háztartása a Budavár visszavételét követő első évtizedben. Sok bajjal-gonddal igazgatták akkoriban Budát és Pestet azok az emberek, kiket a közbizalom a vezetésre kiválasztott. S hogy miképpen fejlődött, nőtt és gyarapodott a poraiból feltámadt főváros háztartása, annak illusztrálására Budaváros számadáskönyveiből bemutatunk kettőt: az

¹⁾ Századok. 1916. évf. 593. Gárdonyi Alb. tanulmánya.

1695. és 1720. évit. Húsz esztendő távolsága választja el egyiket a másiktól. Íme:

Buda város számadása az 1695. évről.

<i>Bevétel</i>		<i>Kiadás</i>	
Rácok védelmi díja .	600.—	Fizetések	1.441-30
Porciók	2.700-47	Rabok	64-45
Polgárjog	97.—	Szőlő	65-21
Bor	1.247-45	Porciók	2.140.—
Vegyes	238.—	Rendkívüli	794.—
	4.883-32	Hivatali kiadások ..	17-48
		Ajándék	277-45
		Iparosok	390-17
			5.191-26
Hiány			307-54

Buda város 1720. évről való elszámolása.

<i>Bevétel:</i>			
1719-es pénztári maradvány	537	frt	19¼ kr.
Befizetett tőkék	—	«	— «
A sörfőzőből söradó	1.086	«	37½ «
Előző évi és ezidei adójövedelem	18.621	«	2¾ «
Polgárjog megváltása	588	«	30 «
Telekkönyvi illeték	4.268	«	42 «
Vízivárosi vámhivatal jövedelme	314	«	— «
Tabáni vámhivatal jövedelme	225	«	— «
Városi melegfürdő jövedelme	1.000	«	— «
A »Blockh-bad (mai Gellért-fürdő) jövedelme	116	«	34 «
A város szigetének jövedelme	12	«	— «
	26.769	frt	45½ kr.
A városi sörfőző jövedelme	1.729	frt	41 kr.
Hajómalmok adója	115	«	— «
Városi faraktár jövedelme	30	«	— «
A dunahíd jövedelme	1.500	«	— «
A bérbeadott várbeli mészárszék bére	40	«	— «
A vízivárosi mészárszék bére	—	«	— «
A tabáni mészárszék bére	210	«	— «
Kenyeres boltok bére	122	«	— «
A szerb község szálláspénze	800	«	— «
Két évi bér a vízmű után	20	«	— «
Rendkívüli bevételek	2.751	«	36 «
Summa	34.088	frt	2½ kr.
<i>Kiadás:</i>			
Személyi javadalmazások	5.070	frt	17¾ kr.
Vízszállítás a katonaság számára	273	«	11 «
A kút létesítésére (vízvezeték)	2.805	«	5¼ «
Vízemelő készülékre	1.579	«	20 «
Kereskedőknek és kézműveseknek	355	«	22 «
A »Blockh-bad (mai Gellért-fürdő) kiadása	646	«	39 «
Kéményszemle (ellenőrzés)	12	«	— «
Postapénz	103	«	27 «
Kifizetett tőkék és kamataik	3.975	«	35 «
	14.820	frt	57 kr.

A Városházára	539	frt	12	kr.
A városi sörfőzőre	698	«	43	«
Császári adó (Hadiadó)	9.684	«	—	«
»Service-re és »3. hús-krajcár-ra (Auff den Servis undt 3-ten Fleischkreuzer) (katonai szolgáltatás)	1.954	«	45	«
A tiszteknek juttatott jutalompenzék	122	«	30	«
A tisztviselők úti- és napidíjai	746	«	25	«
Megtiszteltetések, külön jutalmak (Verehrungen), aján- dékok	293	«	47½	«
Alamizsnára	23	«	30	«
Fogyók eltartása	22	«	6	«
Városi szőlők művelése	353	«	—	«
Városi szőlőkre fordított külön, rendkívüli kiadások..	203	«	36½	«
Kurz báró szőleire	73	«	50	«
Katonai beszállások	1.044	«	59½	«
Katonai szállások tatarozására	120	«	29½	«
Irodai szükségletekre	61	«	35	«
Rendkívüli kiadások	3.822	«	36½	«
Summa	34.586	frt	2½	kr.

Hús esztendő alatt 570 százalékkal nőtt meg Buda város kiadásainak summája. Megnőtt a személyzeti kiadás, az adósságtörlesztés, a kamatok és a kiadási tételek között olyan jelentékeny beruházás, melyből csakugyan haszna volt a polgárságnak: csak egy van, a vízszolgáltatásra kiadott ötfélezer Rft. Egyébként 1692-től 1720-ig alig volt esztendő, hogy Buda zárószámadatai ne hiánnyal zárultak volna. Deficittel indult meg a visszafoglalás után Buda város háztartása és többé soha nem tudott kiegyenesedni a deficitből.

Pest 1703-ban.

A teljesség okából Pest város számadásai közül is bemutatunk egyet, az 1703-ik esztendőről valót. Azért ép ezt, mert ezekből az időkből csak ez az egyetlen maradt meg. A többi, Pest város első 40 esztendejéről való számadáskönyveit, hozzá nem értő emberek barbár könnyelműsége elpusztította.¹⁾ Ez az egy is csak a véletlennek köszönheti, hogy megmaradt, tehát kétszeresen értékes.

Pest város számadásai.

1703. áprilisától 1704. április végéig. Összeállította Lehner Mihály városi főpénztáros.

Bevétel.

1. Scopekh úr bormérésért fizet	704	frt	61	den.
Mészárszékek után:				
Selenka János bérhátraléka	18	«	—	«
Selenka János tartozik még 4 frt 1 dén.-ral, de, mert megszökött (eltűnt), az összeg be nem hajtható.				
Tartoznak még: Meches (Méhes?) Jakab, Rákita György, Schmidt Ferdinánd és Riemer Péter, fizet- niök azonban 1705. április végéig kell.				

¹⁾ Ezeket a régi számadáskönyveket 1900. elején a városi számvevőség kielejtezte és papírmalomba küldte. A régi pesti számadáskönyvek csak 1733-tól kezdve vannak meg.

2. Évenkénti nagy országos vásár és marhavásár után :

A szállásmester fizet 421 frt 25 den.

A városháza üzlethelyiségei után :

Saudtermeister 1703-tól 1704. május 1-éig 50 « — «

Kehrnhoffer 1703-tól 1704. május 1-éig 50 « — «

Scopek 1703-tól 1704. május 1-éig 40 « — «

Eysrich 2 évre 80 « — «

Markoviz Péter 25 « — «

Nicolla Demeter 40 « — «

A négy pék a Városházában levő helyiségekben és a Dunaparton levő kis bódékban fizetnek 43 « 75 «

Töppel Mátyás hátraléka : 1 frt és 25 dénár.

Tartozik még 1703. január 1-ével Tempel Pál és felesége 15 frt-tal egy kis helyiség bére fejében.

A Duna mellett levő üzletek is tartoznak ; ezek bérét azonban nem hajtották be, mert a (Rákóczi-féle) felkelés miatt árubódékat nem lehet használni.

Tempel úr hátralékát az 1704. és 1705. években fogja megfizetni.

3. Kövezetvám a városi őrparancsnok (Statt wachmaister) számadása szerint 13 hónapra 1.465 frt 59 den.

A vízimalmokból semmi sem folyt be, mert a felkelők miatt a malmok működése a Dunán megszűnt.

A szárazmalmok után nem lehetett semmit behajtani.

A kőbánya sem jövedelmezett semmit.

A nagy és kis sziget utáni vám fejében semmi jövedelem sem folyt be, mert a katonai parancsnokság az útleveleket (die Pass) bevonta.

4. A Csigasziget (Schnöckhen Inseel) után fizet Kehrnhoffer úr 25 frt — den.

A rendes haszonbérbe adott városi légelők után : fizet Graff Kristóf Budáról 24 « — «

Nemeterné (die Nemeter) 17 « 50 «

Kuppelhaltné (von der Kuppelhalt) különböző lovak legeltetése után 11 « 50 «

53 frt — den.

Általános (vegyes) bevétel.

Vorster Sebestyén házáért az örökösökkel a városházán létrejött megegyezés értelmében azért, hogy a házat az adó alól mentesítse, Keyser úr fizet 46 « — «

Summa 99 frt — den.

5. Adóbevétel.

A szállásmester befizetése 1.906 « 95 «

További porcio-bevétel 12 « 16 «

1.919 frt 11 den.

Polgárjog megszerzéséből.

Nobakovitz Mihály	24	frt	—	den.
Nicola Demeter	24	«	—	«
Denirtroviz Nedelko	24	«	—	«
Nádas Mátyás	24	«	—	«
Muthsamb Krisztián	24	«	—	«
Huber Tamás	12	«	—	«
Martinoviz Marko	12	«	—	«
Pläriz Péter	24	«	—	«
Gridlsinger Pál	12	«	—	«
Freystetter Kristóf	12	«	—	«
Pürgl János Péter	12	«	—	«
Lausch János	12	«	—	«
	216	frt	—	den.

A bevételek végösszege.

Bormérés	704	frt	61	den.
Mészárszékek	18	«	—	«
Országos vásárok	421	«	25	«
A városháza üzlethelyiségei	328	«	75	«
Kövezetvám	1.465	«	59	«
Malmok és kőbánya jövedelem nélkül	—	«	—	«
Nagy és kis sziget jövedelem nélkül	—	«	—	«
A Schnekhen-Insel	25	«	—	«
Városi legelők	53	«	—	«
Általános és vegyes bevételek	46	«	—	«
Adók	1.919	«	11	«
Polgárjogokért	216	«	—	«
Summa	5.197	frt	31	den.

Kiadás.

6. A császári tolmácsnak	90	frt	—	den.
--------------------------------	----	-----	---	------

Javadalmazások.

A város bírása kap 150 frt-ot.

7. Az ügyvivőnek	50	frt	—	den.
8. Sollary városi szindikusként (jogtanácsos, főjegyző)	377	«	70	«
9. Őrparancsnok és őrök	222	«	—	«
10. Szállásmester	144	«	—	«
11. Tanács-szolga	84	«	—	«
12. Templomszolga (egyházi)	30	«	—	«
13. Iskolamester (tanító)	25	«	—	«
14. Bor a szentmiseáldozathoz	9	«	—	«
15. Postakiherdó	16	«	—	«
16. A kapu-őrök	144	«	—	«
17. Éjjeli őrök	102	«	—	«
18. Törvényszolga, természetbeni tüzelőfán kívül	79	«	—	«
19. Városi bába	30	«	—	«
20. Hóhér és gyepmester	26	«	—	«

Summa 1.338 frt 70 den.

Kézműveseknek, iparosoknak.

Reckh lakatosnak 1702. évből való elszámolására maradvány	66 frt 84 den.
21. Reckh lakatosnak 1703-ra	21 « 64 «
22. Kehrnhoffer úrnak	8 « 50 «
23. Pessenreithernek	12 « — «
24. Scopekh Ferencnek	40 « — «
25. Pfaff üvegesnek	2 « — «
26. Pressl Bartholomeusnak	6 « 27 «
27. Pfaff Pál üvegesnek	— « 75 «
Kötél és kenderkötél erősítési célokra ; a városi ör- parancsnok vette meg a város bírójának parancsára	2 « 20 «
Summa	160 frt 20 den.

Tiszteletbeli ajándéokra szánt kiadások (Verehrung).

27. Bécsbe rendelt borok	179 frt 70 den.
Budára szőlők érdekében	97 « 95 «
Summa	277 frt 65 den.

Vegyes kiadások.

Előző évi számla-maradvány	855 frt 78 den.
28. Von Pleyern házáért a teljes ár	750 « — «
A város bírójának megválasztásából kifolyólag kész- pénzben	45 « — «
29. A városi örparancsnoknak április havára egy elszá- molás	29 « 94 «
Májusfa állítására 1702- és 1703-ban	2 « — «
Nyolc napi szőlőültetésre	2 « 28 «
Az árva gyermekeknek 52 héten keresztül hetenkint a városi tanácsot terhelő 75 dénár kitesz.	39 « — «
Több alkalommal kilenc napi szőlőültetés	2 « 55 «
Határmérés költségei, határkövek elhelyezése	5 « 30 «
Szőlőkarózás	2 « — «
30. A szállásmester fizet Schweidler hadnagy lakásáért	25 « 60 «
31. A kőfaragónak a határkövekért	8 « 50 «
32. Vaday árendájának megfizetése	62 « 50 «
33. A váci káptalannak	6 « — «
A heted elvesztése	8 « 25 «
34. A városi örparancsnoknak május havi elszámolása ..	19 « 05 «
35. Deák Jánosnak (Diák János molnár, tanácsnok)) a váci utazásért	23 « — «
Ehrenbukher (Eschenbruckher Fülöp korcsmáros, tanácsbeli) úrnak egy ebéd-lakomáért.	7 « 50 «
Ugyancsak neki egy vacsoráért	3 « 75 «
Adóösszeg-megajándékozás	200 « — «
A Szentháromság tiszteletére szentmise és zene ...	3 « — «

36. Oltárkárpit és a Szentlélek ábrázolása	9 frt — den.	
Deák Jánosnak útiköltségre, a városbíró rendeletéből; az őrparancsnok utazása ugyancsak Deák Jánosért	60	« — «
37. A főjegyző úrnak Bécsbe és Pozsonyba tett utazásáért	211	« — «
A prokurátornak a kőbánya ügyében	60	« — «
5 pár karmazsin csizma és egy karmazsin vörös bőr	32	« 90 «
A városi szőlőkben faanyag, cövek és zsineg a venyige-kötözésre	2	« — «
Pindter Mártonnak és Decan Jánosnak kiküldetésért	3	« — «
A Medárd-napi vásár őrizete	3	« — «
Erdődy titkárnak bor vásárlására	—	« 56 «
38. A városi őrparancsnoknak június havi elszámolása	33	« 76 «
39. Fáklyák és gyertyák az elszámolási kivonat szerint	58	« — «
Az új ültetvény megkapálása	2	« — «
40. A városi őrparancsnoknak július havi elszámolása	5	« 70 «
Pollerman úrnak a tehénért	3	« — «
Szénagyűjtés a városi kaszálóról, 6 fuvarral együtt	5	« 50 «
A Városháza harangja	1	« 50 «
Az erődítésen végzett több heti munka	21	« 50 «
A trinitárius atyáknak alamizsna	1	« — «
Egy udvarmesternek borban (gazdasági felügyelő)	—	« 50 «
A huszároknak a János fővétele napján tartott vásáron	12	« 24 «
41. A városi őrparancsnoknak augusztus havi elszámolása	23	« 57 «
17 deszkaépítmény őrház céljára (?)	3	« 40 «
Tempel úrnak Budára szállítandó lószérért	1	« 10 «
A törvényszolgának egy zsebmetszőért	—	« 40 «
Borvásárlás a városbíró úrnál	—	« 64 «
A budai és pesti városi öröknek 1703. szeptember 29-étől január 1-éig napi 29½ garast számítva	138	« 65 «
A városi öröknek január 1-étől április 11-éig, személyenkint és naponkint 4 dénár	52	« 80 «
Tempel Pálnak	—	« 52 «
42. A városi őrparancsnoknak szeptember havi elszámolása	18	« 74 «
Ácslegényeknek, akik a városbíró parancsára az erődítésen dolgoztak	23	« — «
Csősz-pénz a város szőlejében	2	« — «
A város szőlőjében szüretelés, préseles, beszállítás a városba és hordókban való felállítás	13	« 50 «
Berger Augusztanak, aki a bástya egyik kályháját építette	1	« 28 «
43. A városi őrparancsnoknak október havi elszámolása	1	« 95 «
Egy fogságba vetett koldus eltartása októberben ...	1	« 55 «
Röckh lakatosmester legényének Trunckh Mártonnak	—	« 42 «
A városi rét felmérése	4	« 50 «
Az új ültetvény betakarása (forgatása)	2	« 28 «
2 rizsma papír a hivatali irodába	5	« — «

44. A városi őrpapancsnoknak november havi elszámolása	1 frt 70 den.
A budai szőlőkbe történt kiszállítás költségei	— „ 55 „
A kőfaragónak a városbíró által rendelt munkáért	— „ 75 „
Ácsoknak a városi épületeken végzett tetőépítési munkáért	2 „ 10 „
45. A városi őrpapancsnoknak december havi elszámolása	15 „ 75 „
Az új esztendő naptára	1 „ 50 „
Szeméthyányó (vas-) villa a bikák számára	— „ 75 „
46. A városi őrpapancsnoknak január havi elszámolása	5 „ 97 „
47. A városi őrpapancsnoknak február havi elszámolása	1 „ 91 „
48. A városi őrpapancsnoknak március havi elszámolása	1 „ 75 „
Az idei szőlő karózása, kapálása, nyesése és a venyige leszedése	41 „ 39 „
63 fuvar fa a (beszállásolt) tiszteteknek, 16, 18 és 19 garasos egységárban	53 „ 95 „
49. Ablakcsináltatás a Városházában	— „ 85 „
49. A városi őrpapancsnoknak április havi elszámolása	1 „ 66 „
Előző évi szentbeszédre (vor jährige Pretig)	3 „ — „
A törvényszolgának kabátszövetre és egy pár sárga harisnyára	6 „ 40 „
50. A főjegyző úrnak levél-ügyben	6 „ 45 „
Meches (Méhes?) Jakabnak és nőtlen legényének, aki az őrizetet ellátta, hús bevásárlására	24 „ 48 „
A két mezőőrnek a magisztrátus által megállapított 20—20 frt	40 „ — „
A törvényszolgának a városbíró parancsára egy pár nadrág	2 „ 12 „
A törvényszolga kabátjának elkészítéséért a szabónak	1 „ 75 „
Sautermeister (kereskedő, tanácsbeli) úrnak átutalás	130 „ — „
Piffel budai fuvarosnak a Bécsbe rendelt bor szállításaért, vámért és egyéb kiadásokért	59 „ 95 „
Summa	3.327 frt 19 den.
Kiadások mindössze	5.193 frt 74 den.

A bevétel a kiadással szemben 4 frt 27 dényárnyi többletet mutat ; ezt az összeget bevételbe veszik az 1704—1705-ös évi számadásban.

Ebben az elszámolásban már megmutatkozik, hogy megindult II. Rákóczi Ferenc háborúja. A jövedelmek megcsappannak és szűkebb korlátok közé kell szorítani a költségeket is. A legnagyobb bevétel még mindig az adóbevétel és a köveztvám, de már a vásár kevesebbet hoz, mint máskor, sőt a következő esztendőkből jóformán egészen elapad a vásár-jövedelem, mert a portyázó kurucok miatt úgy az iparosok, mint a kereskedők elkerülnek Pestet. A helybeli üzletesek is adósok maradnak a boltbérrel és nem lehet rajtuk behajtani a tartozást. Vízi- és szárazmalom nem dolgozik és nem fizet árendát. Az építkezés megáll és a kőbánya semmit sem jövedelmez. A bormérés hoz még valamicskét, mert — háború ide, háború oda — itóka nélkül nem tudnak meglenni a jó pestiek.

A fizetnivalók nagyobbik fele személyi kiadásokra ment el. A hóhérnak 26 forint a fizetése, egy forinttal nagyobb, mint a tanítónak és négy forinttal kisebb, mint a bábának. A városi bábának és az egyházfinak egyaránt 30—30 forint az évi fizetése. Ellenben meglepő nagy a fizetése — 90 forint — a császári tolmácsnak, kinek tevékenységéről nem adnak bővebb felvilágosítást a jelentések. A vegyes kiadások között szerepel az a két forint is, melyet »május-fa« állítására adott a tanács. Az árva gyermekek eltartására heti 75 denárt adott a város. Nem tudjuk, hány árva eltartásának gondja nehezedett Pest városára, mert az elszámolásból csak annyi világlik ki, hogy az árva-kiadások naponként nem egészen 11 denárt tettek ki, ami nem nagy pénz. Vannak azután ilyen tételek is a kiadások között, hogy az Arany Sas korcsmárosának »ebéd-lakomáért« 7 forint 50 denár. Ugyanannak egy vacsoráért 3 forint 75 denárt fizetett a tanács. Ezek az áldomás-költségek alighanem a tisztújítással vannak kapcsolatban. Fáklyára és gyertyára 58 forintot (243·30 pengőt) költöttek, ami sok pénz volt abban az időben. Nem is értjük, mire kellett az a sok gyertya, mikor este és éjjel nem is tartottak hivatalt a városházán. Azután van ilyen tétel is az elszámolásban: »a törvényszolgának egy zsebmetszőért 40 denár.« Nem lehetett meg a város kalendárium nélkül; az újévi naptár másfél forintba került. »Szeméthányó villa bikák számára« 75 denár. Az ajándékok (»Verehrung«) című rovatban van egy 179 forintos tétel: »Bécsbe ment borok«. Ez a bor alighanem valami bécsi nagyúrnak ment. A fuvarosnak, ki a bort szállította, vámra, fuvardíjra és egyéb költségre 60 forintot fizetett a tanács, vagyis a szállítási költség ép harmadrésze volt a bor értékének.

Hogy szembetűnőbb legyen, milyen kicsiny város volt Pest város a Rákóczi-felkelés első évében, Pest számadásai mellé állítjuk Buda háztartásának az 1703. évről való számadatait.

Buda város számadása 1703-ban.

<i>Bevétel :</i>		<i>Kiadás :</i>	
	Frt		Frt
Fölösleg 1702-ben	1.100·28½	Fizetések	2.412·30
Tőkéek	1.800—	Rabok	14·24
Vám	817—	Városház	319·55
Sörfőzés	34—	Kamat	91—
Szőlőörök	118·06	Újév	30—
Pékbolt	274·44	Porció	5.012·04
Mészárszék	252—	Útiköltség	1.914·55½
Polgárjog	161—	Alamizsna	29·44
Védelmi pénz ...	30—	Posta	20—
Porció	15.011·58	Szőlő	90—
Porció (rácoké) ..	6.000—	Szüret	50—
Falerakó	31—	Kövezet	15·07½
	25.630·16½	Kémény	18—
		Beteglátogatás ..	14·54
		Rendkívüli	370·14
		Porció restanciák	15.386·41
			25.789·29
		Hiány	159·12½

41 Pest számadásai magyar forintra és denárra szólnak, Budáé rajnai forintra és krajcárra. Mai pénzben Pest kiadásai 1703-ban 13.907 pengőt tesznek ki, Budáé 128.947 pengőre rúgnak. Tehát Buda háztartása Pest háztartásának kilencszeresét is meghaladja. Ámbár igaz, hogy Buda város kiadásainak négyötöd része porcióra ment. Viszont a maradék, apró-cseprő tételeket nem számolva, tisztviselő-fizetésekre és útiköltségekre kellett. A sok utazás a privilégium-levél dolgában történt és egész csinos összegeket fizettek el ajándékokra is azoknak az előkelőségeknek, akiktől Buda város ügyes-bajos dolgainak gyors elintézése függött. A Rákóczi-felkelés megindultával megcsappantak Buda város bevételei is és ha az előző esztendőkről jelentékeny felesleg nem maradt volna és 1800 Rfrt kölcsönt nem vesz fel a város, nagyobb deficit nélkül nehezen úszta volna meg az 1703-i esztendőt.

Egyház és társadalom.

A katolikus egyház és a többi felekezet.

A régi Budán és Pesten nagy a hatalma a magisztrátusnak, de még a tanácsnál is hatalmasabb az egyház. Jellegzetes vonása e kornak a mély vallásos érzés. A sok háborús megpróbáltatás, szenvedés, mindenféle csapás, veszedelem, meg az állandó bizonytalanság váltja ki ezt az érzést az emberekből és a megkínzott lélek a vallásos buzgalomban éli ki magát. A megcsalódott ember csak Istenben és a csudában hitt. A háborús idők felfordult világában a bécsi kormány drákói szigorúsággal, kegyetlen büntetésekkel és azzal akart rendet teremteni, hogy egymásra uszítja a sok vérvesztéstől elalélt ország népeit. Az egyház szerencsésebb kézzel fog hozzá a békességes élet visszaállításához. A papok nagyobb emberismerők, mint a politikusok, ők a lelkeket veszik munkába; egy-kettőre meghódítják a tömegeket és uralkodnak rajta. Budának és Pestnek ezekben a nehéz időkben volt néhány okos és erélyes plébánosa, kik több jót és hasznosat cselekedtek a züllött és hisztériás tömegek meggyógyításával és lelki egyensúlyának visszaállítása érdekében, mint egész sereg rendelet és hatósági intézkedés. Ezek a plébánosok voltak a két város igazi vezetői, kik a hitélet számára megszervezték Buda és Pest lakosságát. Úrnapkor és más nagy ünnepeken a katonaság asszisztált, hogy emelje a szertartás fényét. A céhek mind vallási alapon alakultak meg. Szabályzataik a vallásos buzgóság és erkölcsös élet parancsoló törvényei. Mindegyik céhnek volt védőszentje. Ha a mester vagy legényei az istentiszteletről elmaradtak, súlyosan megbűnhődtek. Körmenetek alkalmával a céhek zászlóik alatt vettek részt a menetben és Kolocsányi György plébános idején 1697-ben¹⁾ a tanács még azt is meghagyta, hogy a húsz pesti céh milyen sorrendben követi egymást. Elöl mentek a révészek, utánuk az ácsok. Azután a kőművesek, az asztalosok, az üvegesek, a kocsi-csinálók és a kovácsok. A szabók, a gombkötők, a szűcsök, a síjgyártók és a nyergesek; a mészárosok, a molnárok, a pékek, a sörfőzők, és végül a pintérek.²⁾

¹⁾ Pest tanácsi jegyzőkönyve. 1697. június 4.

²⁾ Némethy: A pesti főtemplom.

Ebből a sorrendből nemcsak az derül ki, hogy tíz esztendővel Budavár visszafoglalása után milyen népes volt már Pesten az ipar, hanem az is, hogy tekintély és népesség szerint miképen sorjáztak egymás után. Érdekesebb, hogy az első helyet az építőipar képviselői foglalták el; utána jött a ruházati, majd az élelmezési ipar.

Kétségtelen, hogy Budán is meg volt szabva, hogy a céhek a körmenetben milyen rendben követik egymást. A plébános a céheken keresztül tartott fegyelmet a polgárság nagyobbik fele felett. A hitélet kiépítésében természetesen a szerzetesrendek is segítségére voltak a plébánosnak. Egyébként Pesten nemcsak a németek, de a magyarok számára is tartottak külön isteni szolgálatot. A Várban, sajnos, nem volt szükség magyarnyelvű istentiszteletre.

Budán volt néhány nagyon népszerű szokás, melyhez a lakosság hűségesen ragaszkodott. Ilyen volt például Vízkereszt ünnepe körül a házszentelés. Nem akadt lakószoba, a Budán élő mágnások fényes termeitől a rabcelláig, mely nem részesült volna ebben az áldásban — mondja Némethy Lajos. A szertartás egyszerű és megható. Három hangú dallam zengése mellett illatozó tömjénfüst áradt szét a szobában és a páter néhány buzdító szó után a házat és lakást Isten oltalmába ajánlotta. Ezt a szertartást az udvari kancellária 1786-ban beszüntette. Buda polgári és katonai előkelőségei mind részt vettek a feltámadás körmenetében és áldozó csütörtökön fényes szertartással ünnepelték meg az Úr mennybemenetelét. Szép szertartás volt az Úrnapi körmenet, karácsony éjjelén pedig az éjféli mise alatt megszólaltak a Vár ágyúi. Húsvét vasárnapján déli két órakor a Kálváriára vonult a nép. 1723-ban, március 28-án ép akkor támadt a Várat csaknem egészen elhamvasztó nagy tűz, mikor a menet a Kálváriáról visszatért. Fényes körmenetet rendezett az egyház Szent István király napján és szeptember 2-án is, Budavár bevételének emléknapján.

De nemcsak a köznép és a városi polgárság áll a hitbuzgóság teljes hatása alatt. Ennek igézete alól nem tudja kivonni magát a vallási buzgóságra hajló bécsi császári udvar sem. Szembeötlő példa erre a pócsi Madonna esete. Pócson, a bazilita szerzetesek templomában egy Szűz Máriaképet őriztek és erről a Madonnáról az a hír járta, hogy könnyezik. Eljutott a csuda híre Bécsbe, a császári udvarba és Lipót menten megparancsolja, hogy a szentképet haladéktalanul hozzák Bécsbe. Gróf Csáky Imre tapolcai apát volt megbízva a kép átszállításával. 1697. július 4-én érkezett Bécsbe a Mária-kép. Százezernyi nép fogadta, mint egy fejedelmet és a király, meg a királyné maga is résztvett azon a fényes ünnepségen, melynek keretében a könnyező Szűzanya képét az István-templomban elhelyezték. Eleonóra fejedelemasszony gyémánttal és más fajta drágakövel kirakott arany rózsával ajándékozta meg a szentképet. Rosa mysticának nevezte el és e nevet rubintból és gyémántból rakatta ki a kép fölé.

Ettőlfogva állandó búcsújárás helye lett a templom. Ezrek, meg ezrek jártak könyörögni a boldogságos Szűz képe elé, hogy segítse győzelemre Lipót király katonáit, kik a délvidéken a török ellen harcolnak. Mikor pedig 1697. szeptember 11-én Zentánál Savoyai Eugén serege csakugyan fényes győzelmet aratott a törökön, a diadalt az egész keresztény világ a boldogságos Szűz közbenjárásának tulajdonította.¹⁾

Csakhogy a történet itt nem ér véget. A pócsiakat nagyon elkeserítette, hogy a császár megfosztotta őket a csudás képtől. Az elkeseredés nőttön-nőtt és egyre jobban terjedt. Nemcsak a környéken, de messzi vidéken a hívők nagy serege úgy érezte, mintha lelküket lopták volna meg, mikor királyi parancsra Bécsbe vitték a képet. Jellemző, hogy mikor 1705-ben Rákóczi kurucai száz pontba foglalva kiadták a magyar nemzet sérelmeit: a gravamenek között ott volt a pócsi könnyező Mária-kép elrekvirálása is. A király úgy akarta kiengesztelni a pócsiakat, hogy másolatot készíttetett a csudás képről és az eredeti kép helyére nagy ünnepséggel, díszkísérettel vitték a pócsi klostromba a kép másolatát. Ez az út valósággal diadalmenet volt. Pesten és Budán keresztül utazott haza a Mária-kép. 1698. nyarán a két város tanácsa és a papság várta, a céhek és testületek zászló alatt vonultak fel, Budán három nyelven mondtak szentbeszédet, mielőtt megindult a menet. Elöl, magas emelvényen vitték a ragyogó fényű sugarak között elhelyezett képet. A nép zsoltosmát énekelt, közben folyton szólott a zene és dörögtek az ágyúk, mikor a Vár négy diadalkapuján átvonult a menet. A budaiak pedig ez alkalommal elhatározták, hogy naponta este-felé, minden családban együtt imádkozzák a lorettói litániát.²⁾

Ettőlfogva nagyon népszerű a pócsi Mária-kép és másolataival sűrűn találkozunk öreg budaiak és pestiek lakásaiban. Némethy Lajos beszéli, hogy a pesti főtemplomnak is van egy ilyen ezüstkoronás Szűz Mária-képe, a sekrestyében őrzik. Az idők során erősen megsötétült a festés színe. Azért »fekete Szűz Mária«-nak nevezik.

A Várban különben a Jézus-társaságbeli atyák plébánoskodtak, sőt jezsuita volt a plébános Pesten is 1703-tól 1710-ig, amikortól kezdve azután világi papok látták el a plébánia vezetését.

Bizonyára sok tennivalójuk volt és sokat is tettek ők a lelki válságok ez idejében, mikor az ördögűzés, meg a varázslat napirenden voltak és a boszorkányperek ismét felburjánzottak. E kor jellemzésére írja Schoen Arnold a budai jezsuitákról,³⁾ hogy a »felebaráti szeretet összes testi-lelki irgalmassági cselekedeteit túlhaladóan sokoldalú tevékenységükkel ma már alig érthető feladatok megoldására is vállalkoztak az ostrom nyomán hosszú éveken át zajló testi-lelki zűrzavarban. A város ostroma és a délvidéki

¹⁾ Némethy Lajos: A pesti főtemplom története. 187. old.

²⁾ Némethy: Ugyanott.

³⁾ Schoen: A budai Szent Anna-templom. 11. old.

törökverő harcokban megsebesült, különböző nyavalyákban szenvedő katonák, majd a váltólázban és a rémületes pestisben kinlódók életveszedelemes lelki gondozása, az árván csatangoló elhagyott gyermekek felkarolása, a kóbor szökevények megigazítása, a rabságban sinylódó foglyok kiváltása, a felburjánzó bujaság, igézés, kuruzslás, ráolvasás (incantatio magica) kiirtása, a hallucinációktól, vízióktól és lidércnyomástól terheltek ördögűzése, a nehéz gyermekszülésben vajudó nők és az orvos által gyógyíthatatlannak mondtak csodálatos gyógyítása, a szapora bujaság megfékezése, a vadházasságok irtása, az itt rekedt törökök, rácok és zsidók és a sűrű sorban jövő külföldi telepesek térítése, a lelkileg megigazultak vallásos kongregációkba való egyesítése, a jezsuiták teljes lelki erejét, minden munkabírását igénybe vette. És a kezdet emberfeletti nehézségeivel hőiesen küzdő jezsuiták a szent Ignác-féle »aqua ignatiana« víztől, a relikviáktól kezdve a jótékonyaságon és önfeláldozáson keresztül a lelket megrendítő ékesszóláson át minden jónak bizonyult eszközt felhasználtak arra, hogy a primitív lelki együgyűségtől kezdve a vallási tévelygésen át a megátalkodott bűnözésbe merülő új lakosságot lelkileg megváltva betereljék az ecclesia militans aklába.»

De ezt a háborús és háború utáni korszakot nem csupán a mély vallásos érzés jellemzi, hanem a más felekezethez tartozók, különösen pedig a protestánsok és a zsidók iránt való elfogultság és nagyfokú türelmetlenség is. Már Lipót király szabadalomlevele hangsúlyozza, hogy Budán és Pesten csak igaz római katolikus vallású személy vehető fel a polgárok közé, vagy ismerhető el polgárnak. Egyúttal a két város tanácsának megadja a jogot a király, hogy zsidókat és cigányokat a városba beengedjen-e, vagy ne engedjen be. Mielőtt a király kiadta volna a privilégium-levelet, a budai tanács már megmutatta a felekezeti türelmetlenségre való hajlamosságát akkor, mikor a Vizivárosból kiűldözte a Horvátországból odaköltözött protestáns magyarokat. Közülök csak azokat tűrte meg, kik katolizáltak.

Az evangélikusok részére Pesten 1705-ben történik az első kísérlet az istentisztelet rendszeresítésére. Akkor a harmincadhivatal kerülőjének a lakásán jöttek össze vasárnaponként a hívek, de a tanács megtudta a dolgot és eltiltotta az istentisztelet tartását. 1720-ban viszont Ráday Pál apósánál, Kajali Andrásnál gyülekeztek a reformátusok. Kajali pestmegyei birtokos nemes és pesti háztulajdonos. A mai Központi Városháza szomszédságában volt a háza. Különben, miért, miért nem, régen szálla a magisztrátus szemében. Mikor Pest város a privilégium-levéleért folyamodik a bécsi udvari kamarához, többi közt Kajali András két erdős pusztáját kéri, de nem kapja meg. Úgy látszik, Kajali egy oldalági rokona és régi haragosa, bizonyos Horváth János, pestvármegyei táblabíró uszítja folytonosan Kajali ellen Pest város magisztrátusát. Kajali jussát szerette volna

elperelni a rokon, de nem sikerült; tehát bosszúból rászabadította Pest városát. Kajali pesti házát különben 1722-ben Ráday Pál öröklí. A magisztrátusnak nem tetszik a dolog és a pestiek nevében Althan bíboros, váci püspök, próbálja kieszközölni a királynál, hogy a református vallású Rádaynak ne engedje meg, hogy ingatlannal bírjon Pesten, annál kevésbbé, mert Ráday telkére az invalidusok palotája építésénél van szükség. A pereskedés vége az, hogy a város megvásárolja Rádaytól a Kajali-féle házat.

Törökök és zsidók.

Sanyarú életük volt Pesten Budavár visszafoglalása után a török foglyoknak és azoknak a muzulmánoknak, kiket bármily oknál fogva ide kötött szomorú sorsuk. Az egykori ellenség sok kegyelemre nem számíthatott, sokat közülök rabszljra fűzve a velencei köztársaságnak adott el az udvari kamara. De azért török rabszolga — úgy látszik — maradt elég Pesten is. A régi közös pénzügyminisztériumi levéltárban¹⁾ bukkant rá Takáts Sándor arra a levélre, melyből megtudjuk, hogy bizonyos Valekovics István, ki pesti és budai plébánosnak írja magát, mellékesen török rabokkal is kereskedett.²⁾ 1687. május 26-án például maga írja, hogy a kamarai inspektor 40 török rabot vett át tőle ezer aranyért. Egy Lipót-korabeli császári aranynak ma körülbelül 20 pengő az aranyértéke. E szerint mai értékben 20 ezer pengőt kapott Valekovics a portékájáért, vagyis egy-egy törökért 25—25 aranyat (500—500 pengőt). Ez pedig nagyon nagy pénz volt abban az időben, mert más helyen azt olvassuk, hogy az udvari kamara 30 tallérjával (300 pengő) liferálta Velencének a török rabszolgát, de nagyobbbrészt a nyakán maradt. Ezidőtájt Fidelio János olasz kereskedő is vásárolt 159 foglyot a kamarától, darabját 45 forintjával.³⁾

Szóval ezeknek az időeknek a török rabszolga volt az egyik exportja. A katonai hatóságok mindjárt Budavár visszavétele után a török rabügyben szigorú rendeletet bocsátottak ki.⁴⁾ Ez a rendelet magyar fordításban így szólt:

»Azok a török foglyok, kik munkára képtelenek, vagy kiket Budán bilincsek híján folyton a szökésben megakadályozni nem lehet, az asszonyokkal és a 8, 9—15 éves gyermekekkel egyetemben a mellékelt lajstromban (mi feltalálható nem volt) fel vannak sorolva. Mivel a táborban történt publikáció ellenére az egy és másrésről fogva tartottakat elrejtik és kéz alatt elküldöztetik, Esztergomba, Komáromba, Győrbe, Pozsonyba, intézkedés ment, hogy az érvényes passzus nélkül ott fogva tartottak kézre keríttessenek és ide szállíttassanak.«

¹⁾ Közös pénzügyi levéltár. Hung. 1687. május 26.

²⁾ Takáts Sándor: A magyar mult tarlójáról.

³⁾ Gt. Sz. VI. 196. 1.

⁴⁾ Römer: A régi Pest 196.

Ez a kemény rendelet azt mutatja, hogy ezekben a kegyetlen időkben is akadtak jószívű emberek, kik elrejtették és futni hagyták a török foglyot és akadtak jószívű papok, mint például Putanicz Keresztelő János esztergomi kanonok, ki 1690. óta pesti plébános volt. Putanicz oltalmába vette ezeket a szerencsétleneket és az emberte'en bánásmódot tanusító pestieket a hatóságnál feljelentette; egyik-másik török fogolynak valósággal az életét mentvén meg ilyen formán. Egy helyen azt olvastuk, hogy Széchenyi György érsek Budán nagy kórházat akar építeni a vár alatt »ott, ahol az árva és koldus török gyermekek tartatnak« (kapucinus kolostor). A pesti anyakönyvből pedig kitűnik, hogy 1690-től 1699-ig a pesti plébánián 20 törököt kereszteltek meg, köztük felnőtteket is, de többnyire asszonyokat és gyermekeket. Lassacskán azután eltűnik a török is Pestről, mint ahogy eltűnt az utolsó pesti mecset. Lassacskán elpusztulnak vagy beolvadnak a város lakosságába. Ma is él és virágzik még a fővárosban egy-két család, kiknek ősei törökök voltak.

Mostoha gyermeke volt e kornak a zsidó is. Pestre nem engedték be őket az új telepesek. Ellenben Budán a Vizivárosban az udvari kamara pártfogása mellett megtelepedett 1689-ben két zsidó kereskedő: Feit Hirsch és Jakab Náthán. »A közügy javára, a hasznos és olcsó élelmiszerek és más dolgok beszállítása céljából csupán Feit Hirsch és Jakab Náthán zsidóknak adatik a szabadság, hogy Budán a Vizivárosban nyitott üzletet tarthassanak bárki beleszólása vagy zavarása nélkül« írja róluk az udvari kamara az inspektorátusnak — »és e nehéz, egyre tartó háborús időkben további intézkedésig nagyban vagy rőf szerint szabadon és akadálytalanul árulhassanak, de szolgáltatassanak évenként bizonyos védelmi díjat, e mellett a kellő harmincad- és vámilletékeket, valamint egyéb jövedelmi adójukat is fizessék. Ennélfogva ő császári felsége legkegyelmesebb urunk levelében az ott létező kamara-inspektorátus, valamint a polgármester és a tanács komolyan utasíttatik, hogy a két nevezett zsidót az említett Vizivárosban necsak háborítatlanul kereskedni és élni engedjék, hanem szükség esetén bárki ellen megvédeni és pártfogolni tartoznak.«¹⁾

E két családot követte csakhamar a megtelepedésben Bacharoch Farkasé és utánuk jött Frankfurtból a Bürgel-család.²⁾ 1690-ben megengedték nekik azt is, hogy egy szobában istentiszteletet végezhesse. A zsidók fizettek kamarai adót és fizettek városi adót. De ezenkívül is megadóztaták őket minden címen és minden alkalommal. A tanács mégis folyton áskálódott ellenük és elkövetett mindent, hogy kitessekeljék őket a városból. Meg is cselekedték volna, ha egyszer a kamara-inspektorátus, máskor a hadi tanács nem veszi őket védelmébe.

Sok kifogásuk és panaszkodásuk volt a budaiaknak a zsidók ellen. A legállandóbb panasz mégis az, hogy konkurrenciájuk miatt nem élhetnek

¹⁾ és ²⁾ Dr. Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten. 185. l.

tőlük a keresztény kereskedők, mert a zsidók mindennek lenyomják az árát, olcsóbban adják a portékát és hitelre is árulnak. Egyelőre azonban nem tudtak ellenük semmit tenni, mert a zsidóknak Bécsben olyan protektoruk volt, mint Lipót király két zsidó bankárja: Oppenheimer Sámuel és Wertheimer Sámson.¹⁾

Oppenheimer Sámuel és Wertheimer Sámson segíti és — ahol lehet — védelmébe veszi magyarországi hittestvéreit. A pártfogásra néha csakugyan nagy szükségük van a zsidóknak. Oppenheimer járja ki az udvarnál a letelepedési engedelmet a három budai zsidó számára, kiknek érdekében Kollonich kardinális, mint az udvari kamara elnöke, a budai ispektorátusnak lelkére köti, hogy ezt a három Schutzjudot ne bántsa. A budai zsidóknak egy darabig nyugtuk is van, de a kuruc időkben a tanács megint csak ellenük fordul és a szatmári békekötés után Eleonóra régens-királynéhoz, I. Lipót özvegyéhez ment panaszával, elmondván, hogy a zsidók nemcsak hadseregszállítással foglalkoznak, hanem magánüzleteket is kötnek és kibujnak az adófizetés alól. Erre azután 1711. augusztus 28-án megérkezik Eleonóra királyné rezolúciója, melyben meghagyja, hogy a zsidók a városi hatóságoknak alárendelendők. E rendeletnek, mondja a rezolúció, ne álljon útjába más, a zsidók javára kiadott rendelet, mert az ilyen csakis a császári szállítókra vonatkozik és nem terjeszthető ki magános zsidó kereskedőkre. Tűrésükért viszont bizonyos adót fizessenek a királyi kamarai pénztárba.

Buda város tanácsa tudomásul vette a királyi parancsot és egyelőre csak a Bürgel-családot utasította ki Budáról, egyidejűleg a zsidó templomul szolgáló házat leromboltatta. A zsidók megint a királytól kérnek védelmet. Elmondják azt is, hogy az átutazó zsidóktól 30 krajcárt és az éjjelen át a városban tartózkodótól egy tallért szed a tanács, noha ilyen illeték

¹⁾ A két zsidó bankárnak nagyon jó összeköttetései voltak az udvarnál és ezen a réven nagyon nagy volt a befolyásuk is. Oppenheimer Sámuelnek Hof- und Oberfaktor volt a címe és mikor 1703-ban, hatvannyolc évesen Bécsben meghalt, Wertheimer Sámson lett az Oberfaktor. Egyébként a két családban apáról fiúra öröklődött a faktorság. Később összeházasodott a két familia. Wertheimer Sámson legidősebb fia: Farkas, feleségül vette Oppenheimer Sámuel unokáját. Mindkét bankár, különösen Wertheimer sokat tett a magyarországi zsidókért. Wertheimert megtették Magyarországon »országos főrabbinak«, amivel az a kötelesség járt, hogy ő szedte össze és szolgáltatta be a kamarának a zsidók adóját. Wertheimer Sámsonnak különben akkora volt a tekintélye, hogy közbenjárására tiltotta meg az udvar Eisenmenger »Entdecktes Judentum« című zsidóellenes könyvének árusítását. Megengedték Wertheimernek, hogy bécsi házában külföldi zsidókat elszállásolhasson. Nagy összegeket fordított a diasporában és Palesztinában élő zsidók segítésére és lehetővé tette Magyarországon több zsidó hitközség alakulását. Fia nagyon sokat vesztett az állami üzleteken. Ép ezért nem tudta kifizetni azokat a nagy összegeket, amelyeket apja zsidó intézményekre hagyott. Csak Wertheimer Farkas fiai fizették ki a hagyatékot, melyből a százötvenezer forintos »Wertheimer-Fond« létesült. Ez az alapítvány még 1914-ben is megvolt és a Jeruzsálemben szűkölködő német zsidók támogatására szolgált.

fizetésére a várost nem jogosítja fel kiváltsága. Ezt az illetékszedést különben Pest város is gyakorolja.

Most már a kancellária veszi védelmébe a budai zsidókat. Egészen 1728-ig folyik a vita a zsidók körül. 1728-ban a budai tanács megint ki akarja őket űzni, de a királyi parancs megmenti a zsidókat. 1735. végén a király elrendeli a zsidók összeírását. Ezt az alkalmat újólag felhasználja a tanács, hogy megkérje a királyt: járuljon hozzá a zsidók kiűzetéséhez. De kérését nem teljesítik. Végre hosszas küzdelem után Mária Terézia királynő teljesítette a budaiak kívánságát. 1746. június 17-én értesíti a tanácsot, hogy Budáról kitiltja a zsidókat, bármilyen védelem alatt álljanak is. A harmincöt kiűzött család közül tizenhárom családnak Óbuda úrnője, gróf Zichy Miklós özvegye ad új otthont és letelepedési engedélyt.¹⁾

Az iskola.

Az iskola a papság kezében volt, a plébános irányítása és ellenőrzése alatt állott és a tanítót a város fizette, ha fizette. A legfiatalabb nemzedéket írásra-olvasásra, számolásra, főként pedig vallásosságra oktatta az iskola. A tanítás meglehetősen kezdetleges volt e korban; a tanító rendszerint maga sem sokat tudott abból a tudományból, melyre a tanítványait meg kellett tanítania. Az abc-és könyvek a ritkaságok közé tartoztak. Egyébként Budán is, Pesten is, mint e korban mindenütt, a gépiesen betűző, sillabizáló rendszerrel tanították a gyerekeket az írásra-olvasásra. Mint e korból való tankönyvek sejteni engedik: előbb a betűk sorrendjére tanították meg a nebulókat, ezt követte a szótagok megállapítása, olvastatása, majd biblia-szakaszok, imák és a tízparancsolat olvasása.²⁾

Egyébiránt a plébániák szervezésével csaknem egyidejűleg nyílt Budán is, Pesten is, az első népiskola. Budán ideiglenesen a városház épületében kapott hajlékot. A budai elemi iskolában németül tanítottak, Pesten azonban a német iskola mellett volt magyar iskola is. A magyar »iskola-mester«-nek Apczi István volt a neve, vele nagyon sok baja volt a plébánosnak. Apczi uram öreg is volt, azonkívül kelleténél jobban szerette az itált. Elég az hozzá, hogy a gyerekek nem sokat tanultak tőle; amit pedig tanultak, annak jó részét jobb lett volna, ha meg sem tanulják. A plébános nem is nyugszik addig, míg ki nem teszi Apczi uram szűrét. Sok vitára adott alkalmat a magyar tanító fizetése. Pesten ugyanis csak a német tanítónak volt rendes fizetése, a magyar tanítónak pedig abból kellett megélnie, amit tanítványai szüleitől kapott. Abból azonban nem lehetett megélni s azért 1689-ben a plébános váltig sürgette, hogy adjanak állandó fizetést a magyar

¹⁾ Dr. Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten.

²⁾ Drescher Pál: Magyar gyermek-könyvek. 1934.

tanítónak is. A tanács azt válaszolta, hogy »a magyar tanító — türtöztesse magát.«¹⁾ Két év híján ötven esztendeig húzódott a vita a magyar tanító fizetése körül. Az 1737. február 8-i tanácsülés jegyzőkönyvében azután azt olvassuk, hogy a magisztrátus megígéri a magyar tanítónak, hogy lakást épít neki. Javadalmazás gyanánt pedig évi húsz forintot szavaz meg számára az egyház jövedelméből, kimondván, hogy »temetési menetekben a magyar tanító énekelhet, de a kántálásért való jutalma már benne van az évi húsz forintos fizetésében, tehát ezen a címen nem veheti el a német iskolamester fizetését«. A magyar tanító fizetés-ügye különben öt év múlva jutott nyugvópontra, mikor a tanács a magyar polgárság kívánságára évi 30 forintra emeli fel a tanító fizetését.²⁾

A német tanítónak jobb sora volt, mert az mindjárt kapott fizetést. 1687-ben egy Sámuel nevű, 1691-ben Joseph György nevű német tanítója volt Pest városának.³⁾ 1713-ban már három iskolamester működött, a városi német és magyar tanítón kívül ugyanis egy harmadik a kültelki gyermekeket tanította. Volt egy Selzer nevű iskolamester, aki nemcsak tanítói tisztével járó kötelességét látta el, hanem kántor is volt, templomi karmester, ő húzta fel a városház toronyóráját, ezenkívül ő szedte be az adót is. Az ilyen sokoldalú embert azután nagyon megbecsülték a régi Pesten és mint adószedő 8 akó bort és egy hízt kapott évenként, újévre meg öt forintot. Ma ráfognák, hogy álláshalmozó, de akkoriban igen nagy volt a becsülete.

A tanítókkal különben állandóan sok volt a baj. 1734. május 14-én a választott polgárság javasolja, mondja ki a tanács, ha egy apa úgy látja, hogy gyermeke a városi iskolában nem sokat tanul, vagy hogy nem fordítanak rá elegendő gondot: joga legyen minden polgárnak gyermekét másutt taníttatni. A javaslatot azonban a magisztrátus nem fogadta el. »A városi iskolamesterek meg fognak intetni, hogy legyenek szorgalmasabbak — mondja a tanács határozata — egyébiránt nem engedtetik meg, hogy a gyermekek a két iskolamesteren vagy a piarista atyákon kívül más-hová küldessenek.«⁴⁾

Budának mindjárt kezdetben volt felsőbb iskolája is, hiszen tudjuk, hogy Széchenyi György érsek jelentékeny alapítványokat tett, melyekből Budán kollégiumot (gimnázium), nemesi konviktust és papnevelő intézetet emeltek. Mind a három intézet a jezsuiták vezetése alatt állott, kiket ebben a korban a legjobb tanítóknak ismertek el. Érdekes, hogy már Kollonics kardinális Budán egyetem alapítását tervezi s főleg az ügyvédi és orvosi

¹⁾ Pest városi tanácsi jegyzőkönyv. 1689. február 19. »Der ungarische Pater vor sein Schulmeister hatt ein Bestall angangen. Ist ihm Vertröstung gegeben.«

²⁾ Tanácsi jegyzőkönyv 1743. január 26.

³⁾ Atyja volt Joseph Györgynek, a későbbi bírónak.

⁴⁾ Pest városi jegyzőkönyv. 1734. május 14.

hivatást szerette volna magasabb színvonalra emelni, mert, mint Einrichtungswerkjében megírja, az ügyvédek és rabulisztikából és pénzcserinálásból áll, a magyar orvosok meg csak a temetőket töltik meg. A jezsuiták budai akadémiaja hamarosan népszerű lett. Az akadémia épületének első emeletén voltak a felsőbb osztályok (altiora, severiora) elhelyezve, melyek két fakultásból, a teológiaiból és bölcsészetiből állottak. A teológiai osztályon egyházjogot adtak elő, melyet a világiak kispapokkal együtt hallgattak; tanítottak még erkölctant is. A hallgatók száma 28—42 között hullámzott. 1766. óta az esztergomi érsek rendeletéből a teológiai tanfolyamot két osztályról négyre emelték. A hallgatók száma ekkor már ötvenig emelkedett. A bölcsészeti fakultásban két évfolyam volt, hol a felsőbb természettant (physica generalis), a betűszámant és mértant, a bölcsészet minden ágát és pedig 1766. óta Newton tanmódja szerint, továbbá a természetrajzot, jogot, a metafizikát, az észtant és erkölctant tanították. Magántanárok tanították az építészetet, Verböczy hármasságát és a gazdasági tudnivalókat. E két osztályt 240—350 tanítvány látogatta. A tanárok csupán jezsuita áldozárok voltak és pedig az igazgatóval együtt kilencen. Az alsóbb iskolák (humaniora) hat osztályból állottak, melyek az akadémia-épület földszinti helyiségeiben voltak elhelyezve és rethorica, poesis, syntaxis, vagy grammatica superior, gr. media, gr. infima vagy principiorum, végre elementaris vagy parva névvel és 260—400 tanítvánnyal bírtak. Ezeknek az osztályoknak hat, még pappá nem szentelt jezsuita (magister) volt a tanára. Így tehát a jezsuiták budai iskoláit összesen 420—780 tanuló látogatta évenként, kik közül az ország legjelesebb családjainak fiai nagy számban nyertek itt oktatást. Évenként királyi biztos jelenlétében ünnepélyes formák között nyilvános vizsgákat tartottak és ilyenkor az ország nádora, több főpap, a királyi kamara elnöke, Buda főparancsnoka szerepeltek királyi biztosul. A legjobb tanulókat királyi jutalomban részesítették, a legjobb tanuló aranyláncot kapott.¹⁾

Pest városa Budánál jóval később jutott gimnáziumhoz. Eredetileg a budai tanintézetek egy részét akarták Pestre áthelyezni, de Pest akkoriban olyan szegény város volt, hogy a Jézus-társaságbeli atyák egyéb okból is célszerűbbnek tartották tanintézeteiket központosítani. Pest város tanácsa ép ezért a pálosokhoz, a domonkosokhoz, a ferencrendiekhez fordult, hogy állítsanak gimnáziumot, de ezek nem akartak erre a feladatra vállalkozni. A jezsuitáknak anyagi segítséget ajánlott fel, Pest város tanácsa, de ezt a segítséget a jezsuita atyák keveselték. Ekkor azután a pestiek a piaristákhoz fordultak és a piaristákkal meg is állapodott a város 1717-ben.²⁾

Takáts Sándor szép könyvben írja meg a pesti piaristák működésének történetét. Ő mondja, hogy mikor a piaristák e hazába tévők lábu-

¹⁾ Némethy Lajos: Budapestvári főtemplom története. 145. old.

²⁾ Peisner Ignác: Budapest a XVIII. században.

kat, a gazdag jezsuiták fényes iskolái magasztalt és kipróbált módszerek mellett virágzásuk legszebb napjait élték és a piaristák szegénységükkel tért akartak hódítani ott, hol emezek napról-napra aratták a babért. Pedig nem voltak hatalmas támogatóik, nem voltak fényes alapítványaik; politikával sem foglalkoztak, világraszóló tehetségeik sem voltak kezdetben s mégis hódítottak; hódított az eszme, melyet zászlóikra írtak: »a szegényeket bízták mireánk, az árváknak vagyunk mi gyámolai«, s hódítottak a tanításban alkalmazott újításaik. Napszámosok, a szegény nép napszámosai voltak ők a szó szoros értelmében. Ingyen tanítottak mindenkit, minden házukban adtak nagy csomó diáknak ingyen ellátást; igen soknak megélhetését meg úgy biztosították, hogy gazdagabb tanítványaik mellett alkalmazták. Így tették lehetővé száz meg száz tehetséges ifjúnak a tanulást, kik szűk anyagi körülményeik miatt talán soha sem képezhették volna ki magukat.

Hosszú alkudozások előzték meg a piarista letelepedést. Feltételeik a következők voltak: a piarista rendnek birtoka nincs, tagjai koldulni nem mehetnek, tehát biztos alapítványt fogadhat csak el. Ha a város kívánja, hogy a tanárok segédkezzenek a plébánosnak, ezt csak a piarista rend tetszésétől függő, időre vállalhatják magukra; egyszersmindenkorra semmi szín alatt. Első évben csak a syntaxisták és grammatisták osztálya fog megnyitni az iskolákban. Amint azonban a körülmények engedik, megnyitják a költészeti és szónoklati osztályokat is. A plébánosnak nyújtandó segédkezésért évi kétszáz forintot követel a rend. Legjobb lesz különben ha a plébános maga prédikál németül, a piarista rend pedig ad egy magyar hitszónokot évi száz forint fejében. Ezzel szemben a városi tanács tízezer forintot ajánlott fel; kötelezte magát, hogy a legrövidebb idő alatt házat, iskolát és templomot épít, de viszonzásul követeli a rendtől, hogy a tanárok a belvárosi plébános mellett segédkezzenek, magyar és német prédikációkat tartsanak. Az alkudozások sikerre vezettek és 1711. november 7-én a piaristák már meg is kezdték a tanítást. A tanulók száma 155 volt, köztük 71 szintaxista, 4 grammatista, 80 principista és parvista. Ez a 155 deák két szűk szobácskában szorongott, a rendnek még nem volt állandó hajléka. Ilyet is kapott csakhamar. A tanács ugyanis megvette számára a jezsuiták pesti házat a régi Rondell-utca, Kis-utca és Dunapart között. Ugyanazt a házat, melyen ma a görög templom és a görög-macedón-oláh egyház háza áll.

A piarista gimnázium csakhamar mintaintézeté nőtte ki magát; tanítványainak száma évről-évre szaporodott. De amit különösen hangsúlyoznunk kell: a piarista gimnázium mindenkor a magyarságnak is erős fészke volt. Mikor a germanizáló törekvések az országban egyre sikeresebben érvényesültek, a pesti piarista gimnázium akkor is erős vára volt a magyar szónak és tanárai mindig igaz és lelkes magyar emberek voltak. Ép ezért Pest város tanácsa állandóan gyanakvó szemmel nézte őket és a

deákok gyakran összezördültek a német nevű és német érzésű polgárokkal.¹⁾ A piarista gimnáziumban modern volt a tanítás, egyébként jellemző, hogy a piarista generális már 1692-ben szigorúan meghagyja, hogy »senki se merje a tanulókat megverni«. A korbáccsal, vesszővel való ütést s főként az arcucsapást, továbbá a kérlelhetetlen vas-szigorúságot határozottan megtiltja. Ami a pesti piarista gimnázium fegyelmi állapotát illeti, mint a felsőbb helyről kapott nagyszámú elismerés is hirdeti, jó volt, mondja Takáts Sándor. Kihágások ugyan történtek, de ezek is ritkábban fordultak elő itt, mint másutt. A piarista gimnázium legrégebb iskolatörvényei főbb vonásokban megegyeznek a többi piarista-iskola fegyelmi szabályaival. Tiltják a kóborlást, az együttes ivást, verekedést, táncot, fürdést, a jégen való tartózkodást, fegyverek használatát, a szőlőkben, kertekben való gyümölcslopást, a polgár uraknak (*dominis civibus*) való kártételt, stb. Akiket kétszer egymásután a törvény szabta időn túl a házon kívül talál-nak, vagy kit lopáson érnek, az intézetből azonnal eltávolítják. Bár az ifjúságot szigorú törvények gátolják a különféle deákcsinnyevések elkövetésében s bár az iskola szigorúan felügyel rájuk, a városi polgárság mégis minden lopást, minden éjjeli zavargást a deákokra hárított. A tanács meg az igazgatót vonta azonnal felelősségre. Természetesen az igazgató a deákokat vette pártfogásába. Volt is e miatt elég baja mindjárt az első igazgató-nak. A deákok és a német polgárság között még évtizedekig tartó feszült, ellenséges viszony keletkezett.

Társadalmi élet.

Buda visszafoglalása óta kevés híján két évtized mult el, mikor régi rangját és új szabadalmakkal megtoldott kiváltságait Lipót király vissza-adta a két városnak, de ezek után még nagy időnek kellett eltelnie, míg egységes társadalommá olvad Buda és Pest sokfelől jött és sokféle lakossága s amíg kialakult a két város egyéni karaktere. Eleinte bizony nagyon vegyes volt ez a lakosság, melyet a XVIII. század első évtizedeiben rang, faj, nyelv, vallás, foglalkozás, vagyoni helyzet és műveltségi fok, meg a politikai jogok különbözősége darabolt apró kasztokra. Ezt az ember-konglomerátumot a százesztendőös együttélés és az egymásra-utaltság sem tudta tökéletesen egységes társadalommá kovácsolni.

¹⁾ A város maga teljesen német volt s volt idő, mikor nemcsak hogy rokonszenvet nem érzett a nemzeti mozgalmak iránt, hanem inkább hideg közönnyel és kedvetlenséggel fordult el azoktól — mondja Takáts Sándor »A főváros alapította Budapesti Piarista Kollégium története« című munkájában. Az ifjúság e korbéli névsorát olvasván, bámulva látjuk, hogy a régi nemesi családok sarjai is nagyrészt elnémetesedtek e városban. A Majláth, Lászlóffy, Szilassy, Thorma, Végh, Szalay, Pajkos, Szilágyi stb. nevek mellett ott találjuk a szomorú megjegyzést: »nem tudnak magyarul ...«

Megtelepedtek a két városban magyarok és rácok; voltak itt tótok, horvátok, morvák, csehek, és olaszok; albánok és dalmaták; de akadt köztük néhány bosnyák, cincár és örmény is. A lakosság legnagyobb része azonban alsó-ausztriai, stájerországi, frankoniai, bajor és württembergi német, akik ahány felől jöttek, annyiféleképen ejtették a német szót.

Három nagy rendre tagozódott a poraiból megélemedett Buda és Pest népessége: az urak, a polgárok és a zsellérek rendjére. Az urak közé tartoztak a magyar birtokos nemesek, kik szállást tartottak Pesten; a vármegyei tisztviselők; a német császári hivatalnokok és a katonatisztek. A császári hivatalnokok és a magyar urak még legjobban megértették egymást. Hamar összelelegedtek, könnyen ment ez azért is, mert a császári hivatalnokok majdnem mind beszéltek magyarul. Azután az érdek, a szórakozás, kártya, mulatozás is összehozta őket. A katonatisztek ellenben külön kasztban éltek a maguk egyéni életét.

Külön csoportba tartoztak a magyar földművesek és zsellérek; a vincellérkedő és üzletező rácok, meg egyéb szegénység. A két kaszt között helyezkedett el a nagyrészt német kézműves, iparos és kereskedő polgárság, mely céhekbe vagy gremiumba szelektálódva élte a maga kisigényű, egyszerű életét és küzdött a boldogulásért és érvényesülésért. Ehhez a küzdelemhez a lehetőséget és segítséget Lipót király szabadalomlevele adta meg, mely a két város polgárainak kivételes helyzetet és kiváltságos jogokat biztosított. A privilégiumlevél megszerzése óta Buda polgársága maga választhatta polgármesterét, Pest a bíróját. A két város polgárát pörbe csak »annak rendje szerint« lehetett megidézni. Réven, vámon az egész országban sehol sem fizetett. A maga városában ingatlant vásárolhatott, eladhatott vagy zálogba vehetett. Adósságaiért a törvényen kívül el nem foghatták. Nemességre és kitüntetésre is alkalmas volt a polgár és élhetett korcsmáltatási joggal és a város más beneficiumaival. Egyébként, ha nemes emberrel pereskedett, a városi ügyész képviselte.

Magyarországon a polgárosodás hajnala volt ez a korszak, melyben a császári kegy egymásután adta meg az önkormányzati jogot a német bevándorlókkal benépesített városoknak. Ez az adakozó császári politika nem volt önzetlen. A bécsi kormánynak szüksége volt ezekre az új szabad királyi városokra, mert rendesen fizették az adót és polgárai a császári uralom megbízható és hűséges támaszai voltak. Ezeket, — ha úgy fordult, — ki lehetett játszani, fel lehetett használni a protestálásra hajlamos vármegyékkel és nemességgel szemben. Budát még a »főváros« címmel is megajándékozta Lipót király, de az igazi főváros azért még nagyon sokáig Pozsony maradt. Sem I. Lipót, sem két fia: József és Károly, soha át nem lépte Korvin Mátyás egykori fővárosának kapuját. Mária Terézia is csak két ízben látogatott el néhány órára Budára s bár a várhegyen készen várta a királyi palota: soha sem költözött bele sem ő, sem fiai, József császár

és II. Lipót. Még a királynő veje, Magyarország kormányzója, Albert herceg sem a királyi palotában lakott, mikor Budán és Pesten járt.

A magyar köztudatban azért Buda mégis első városa volt az országnak és a budai polgár első a polgárok között. Sajnos, a budai polgárság nem szolgált rá erre a kivételes kitüntetésre, melyet különleges helyzete adott meg neki. Legalább is a XVIII. század első évtizedeiben nem. Ahhoz túlságosan új volt még Buda, hogy az 1700-as esztendők elején tekintélyben és jelentőségben Magyarország első városa lehetett volna. Újak benne a házak és újak a polgárok is, akik lakták ezeket a frissen meszelt házakat. A Lipóttól ajándékba kapott privilégium-levelet bearanyozta ugyan a régmúlt idők fénye és ragyogása, de az új telepesek ezt a ragyogást nem látták, a hagyományok melegét nem érezték. Érzésben megmaradtak idegeneknek, kiknek szíve visszavágyott a másik hazába, melyet azért hagytak ott, mert nem adott nekik kenyeret. Azt az első nemzedéket, mely elfoglalta a két várost, nem kötötte Buda és Pest földjéhez tradíció. Emlékei messze innen gyökereztek, nem úgy, mint a kassai, a löcsei és eperjesi, vagy soproni testvéreie, kiket elmúlt századok sok-sok közös küzdelme, öröme és szenvedése olvasztott eggyé a magyarsággal. Érthető, hogy nem kötötte ide semmi az első generációt, még a magyarság rokonszenve sem. Ők csak kvartélycsinálói voltak az utánuk jövőknek: a gyermekeiknek, az unokáknak és dédunokáknak, kik azután megtanulták, hogy szeretni kell ezt a nemzetet, mely kenyeret ad és a népet, mely testvérül fogadta őket.

Ha Buda és Pest eleinte meglehetősen lassú tempóban fejlődött, annak sok az oka. Ilyen az is, hogy a polgárságnak sem vagyona, sem kultúrája nincs elegendő ahhoz, hogy erejét megmutathassa. A város oltalma alatt állott és voltak jogai, de egyik-másik kiváltsága csak afféle látszat-kiváltság volt, mely dísznek ugyan dísz, de sok hasznát nem látta. Az országgyűlésen két-két ablegátus képviselte Budát és Pestet, de valamennyi szabad királyi város szava együtt véve csak annyit nyomott az országgyűlésen, mint egyetlen nemes voksa. Azután baj az is, hogy lelkén-testén annyian uralkodnak, hogy a budai és pesti polgárnak igazában alig van szabadsága. Parancsolója a felsőbbség minden szerve; uralkodik rajta az egyház, a céh, melytől egzisztenciája függ és uralkodik rajta a hatalmában tobzódó magisztrátus. Gyámlikodik felette. Szemmel tartja minden cselekedetét és szinte számon kéri tőle minden gondolatát. A magisztrátus kém-szervezettel és besúgókkal dolgozik. A polgárok egymást ellenőrzik. A spionkodás és besúgás ez időben polgári kötelesség. A zsellérekkel nem törődik a tanács; nemessel, úrral nem mer törődni, de a polgárnak titka nem lehet előtte és nincs nyugta tőle, mert a tanács mindent megtud. Azt is, amit a polgár tesz, azt is, amit nem tesz. A magisztrátus tolakodó kíváncsisága nem áll meg a polgár küszöbén; érdeklődésének szabad bemenete van a családi fészekbe. A magisztrátus vigyáz a polgár erkölcsére, családi éle-

tére ; szemmel tartja, hogy életszínvonala nem lépi-e túl az illendőség határait ; ellenőrzi, hogy társadalmi viszonyaihoz képest nem költekezik-e nagyon, mert a költekezés bukásba sodorhatja és az elszegényedett polgárról a városnak kell gondoskodnia. A polgár a tanács engedelmével nélkül a várost el nem hagyhatja. Így azután valóságos rabja szabadságának és kiváltságainak. Házának és földjének nem tulajdonosa, csak örökös haszonélvezője. Ha egyenes örökös nélkül hal el, vagyonát a város örökli. Ha életében akarna túladni fekvőségein, ezt csak a tanács engedelmevel teheti és a tanács vigyáz rá, hogy a fekvőség csak polgár kezére juthasson. A magisztrátus abba is beleszól, hogy hány legénnyel dolgozik a kézműves vagy boltos és a tanácstól függ, fogadhat-e cselédet.

A szabadságlevél a polgárságnak megadja a jogot, hogy megválaszthatja városa előljáróját, de a magisztrátus ezt a jogot is megpróbálta korlátozni. Mikor pedig a polgárság beleszólást követel a város dolgaiba és a városi gazdálkodást ellenőrző jogokat kíván, a basáskodó magisztrátus azzal torkolja le, hogy ilyen újítás sértene a tanács tekintélyét. A tanács jóindulatától függ az is, kit vegyenek fel a polgárság kötelékébe. De teljes alázatosságot követel az új polgártól, kit még arra is megeskert, hogy besúgja, ha olyasmit hall, mi a tanács ellen irányul.¹⁾ Így szól a fogadalom :

Én, N. N., esküszöm Istenre, a szentséges Szűz Máriára és Isten minden szentjeire, hogy én, mint Pest szabad királyi városának igazolt, felvett polgára, törvényes királyom és uram iránti teljes hűségemet és alattvalói engedelmisségemet minden vagyonommal és véremmel mindenkor bebizonyítottam. Épúgy a városbíró vagy más választott előljárót, valamint az egész tanácsot nemcsak, hogy szabályszerűen megválasztott és igazolt magisztrátusnak tekintem és tartom, hanem irányában minden kijáró tiszteletet, megbecsülést és engedelmességet fogok tanúsítani, amint ez egy derék polgárnak kötelessége az isteni, a természeti és az írott törvények szerint, valamint a lelkiismeret, a becsület és a méltányosság parancsa alapján. Hasonlóképpen, ha olyas valamiről hallok, ami a tanács ellen irányulna, azt rögtön tudomásul adom, hogy a baj megelőzhető és az esetleges rossz elhárítható legyen. A tanács ellen tisztességtelen, becsületsértő vagy gúnyolódó cselekedetekkel, ócsárlásokkal vagy rágalomokkal semmimódon a legcsekélyebb mértékben sem fogok véteni és azon leszek, hogy illet mások se cselekedjenek. Lázadástól, ellenszegüléstől és tiltott összefüvetelektől óvakodni fogok ; becsületes, békés, feddhetetlen életmódot akarok folytatni. A szomszédsággal is békében és botrányokozás nélkül óhajtok élni, a magisztrátus parancsainak nem fogok ellenszegülni, hanem irányában, mint törvény szerint rendelt felsőbb-

¹⁾ Pest városi tanácsi jegyzőkönyv. 1723. április 23.

ségem irányában mindenkor és minden dologban engedelmességet fogok tanusítani. Polgári kötelességeimet és terheit szívesen fogom viselni, minden dologban a város hasznát igyekszem előmozdítani és megerősíteni, a városi rendeleteknek és szabályoknak, szabadalmaknak és jogoknak magamat engedelmesen alávetem és ezeket, ha kell, minden erőmből megvédem. Végül minden dologban úgy fogok viselkedni és élni, amint az hű, engedelmes polgárhoz illik. Isten engem úgy segéljen!

A budai és pesti polgár minden kiváltsága mellett is nyögi a nehéz idők súlyát s fizeti előbb a porciót, később a contribútiót és a »fizetni-valók egyéb minden fajtáját«. Még robottal is tartozik a városnak, akár a jobbágy földesurának, csak ép hogy, ha teheti, pénzzel is megválthatja a közmunkát. Mindehhez járul az új polgárság fonák helyzete a magyarsággal szemben. A bécsi politika mesterségesen idegeníti el a megtelepedett német lakosságot a magyarságtól. Gyűlöletet szít és időbe telik, míg enyhül a bizalmatlanság, mely e kor levegőjét megmételtyezte s elválasztja, elvadítja egymástól az embereket. A közös érdek azonban erősebb, mint a bécsi politika és a császári urak minden mesterkedése ellenére is az idő megteremti a megértést az újak és a régiek között. És bár a nemzet nyelvét csak későn tanulja meg, az idők során lelkében mégis magyarrá lesz Buda és Pest népe, értékes faji tulajdonságait adván hozományul a frigyhez. Így alakul ki Buda és Pest új karaktere. A nép, mely beolvad a magyarság ethnicumába: józan, szorgalmas és takarékos; szívós és makacs fajta.

Volt benne jó adag fegyelem és tekintélytisztelet; szervező képesség és a veszületett egyesülési hajlam, az a bizonyos »Vereinsmeierei«, amit magával visz minden német kivándorló, bárhova szakad is el hazájától. Nagyrészen e tulajdonságai segítik hozzá kolonizáló sikereihez.

Nem lírai természet, mint az északkeleti szláv, nem igen hajlik a szentimentalizmus felé. Vallásos és konzervatív. Sokat átvett a magyar fajta tulajdonságaiból is, aminthogy a magyarság is sokat tanult tőle. Ezek a karakterisztikus vonások megmutatkoznak a mai Buda lelkületén is.

Mit olvastak Pest-Budán?

Buda egységesebben tudta konzerválni több, mint két évszázad alatt kijegecesedett jellemét és karakterét, mint Pest és nagyobb ellenállást mutat az átalakító hatásokkal, a mindent átforgató és modernizáló fejlődéssel szemben. Budán mindjárt kezdetben a rang, vagyonosság és foglalkozás szerint tagozódik a város. A Várban az urak és előkelő, jómódú polgárság; a Vizivárosban, a mesteremberek jórésze; a Tabánban a rácok, a Horvátvárosban, az Országúton és Újlakon a zsellérek, kapások és »Braun-

haxlerek». Pesten nem ilyen erős az osztály szerinti tagozódás, ámbár az urak legtöbbje itt is az Űri-utcában vagy az Űri-utca környékén épít házat.

A házak legtöbbje kicsiny és dísztelen. Ezekben laknak a kevésbbé tehetős polgárok. Az urak rendszerint nagy udvarházakban laknak. A birtokos-nemesség csak késő ősszel költözik be a városba és itt telel. A magyar urak legtöbbje nem Budán, hanem Pesten lakott, ami érthető is. A vármegye gyűléseit Pesten tartották. 1724-től kezdve a királyi és a hétszemélyes tábla is itt székel, ennél fogva itt szereztek házat a két főtörvényszék bírái és itt vett szállást, gyakran éves lakást az az előkelőség, melyet pere, érdeke hosszú időre Pesthez kötött.

Pest város fejlődésére, gyarapodására a főtörvényszékek felállítása nagy és ösztönző hatással volt. Azt mondhatnók, hogy Pest fejlődése tulajdonképpen akkor kezdődött, mikor Pesten felállították a királyi kúriát. A sokadalmak, az országos vásárok forgalma megsokszorozódott. Megsokasodik az idegen járása-kelése. Megizmosodik az ipar és kereskedelem. Lendületet vesz a házépítés, nő a lakosság, gyarapszik és gazdagodik a város.

Érdekes, hogy a pesti burgerek ezt a nagy, a városra nézve megfizethetetlenül nagy változást mennyire nem sejtették, mutatja az, hogy mennyire irtóztak attól a gondolattól, hogy a főtörvényszéket Pestre helyezik át. Mikor III. Károly idejében 1723-ban fel akarták állítani a szeptemvirális és királyi táblát, a főtörvényszékek helyéül két szabad királyi város került kombinációba: Pozsony és Pest. Azonban alig szaladt híre a felsőbbség tervének, Pozsony és Pest között menten megindult a vetélkedés a főtörvényszékek miatt. Pozsony város tanácsa mindent elkövetett, hogy a szeptemvirális és királyi tábla — Pestre kerüljön. Pest város viszont egyremásra küldözgette utasításait Pozsonyba és Bécsbe állandó ágensének, Karafiát kancelláriai titkárnak, valamint Thallheim és Popovich ágenseknek, hogy nem kímélvén anyagi áldozatot, sem fáradságot, minden áron eszközöljék ki, hogy a főtörvényszéket ne Pesten, hanem Pozsonyban állítsák fel. Ennek a furcsa és különös vetélkedésnek az az oka, hogy Pozsony is, Pest is attól félt, hogy a főtörvényszékek megdrágítják a lakások bérét. A versengésben különben Pozsony győzött, a kúriát Pesten állították fel; a pesti lakások ára pedig csakugyan megdrágult,¹⁾ de ez a lakásdrágulás nagyon jó befektetésnek bizonyult.

Pesten telepedett meg Orczy István jász-kun kapitány, gróf Batthyány Ernő hétszemélynök, gróf Patachich Gábor kalocsai érsek, gróf Barkóczy Ferenc püspök, Grassalkovich Antal, báró Laffert Antal, báró Vay László, majd később Fekete György királyi személynök, Szeleczy Márton alispán,

¹⁾ Pest városi levéltár. Intim. 1527. sz. — Dr. Gábor Gyula: A pesti királyi ítélőtábla felállítása és szervezése. Magyar Jogász Egyleti Értekezések XV. köt. 86. füz. 66—68. 1.

Péterfy János helytartósági tanácsos, dezséri Rudnyánszky József, köröspataki gróf Kálnoky Ferenc, a székelyek királybírája, Száraz György, báró Harruckern, hogy csak néhányat említsünk. Ezek meglehetősen rövid idő alatt meglepően nagy karriert futottak meg. Harruckern, a pék-zseni, már 1722-ben, Orczy István, a nagy birtok-szerző 1736-ban, Grassalkovich Antal, az egykori koldus-diák 1732-ben, Péterfy János kamarai tanácsos, ugyanakkor, Szeleczy Márton alnádor 1727-ben, Száraz György septemvir 1731-ben kapja meg a báróságot. És a legtöbbször ez csak kezdete a sikernek és karriernek. Csaknem kivétel nélkül mind tehetséges ember és nem véletlen, hogy a homályba vésző kezdetből magasra emelkedik.

Miért jönnek Pestre?! Mert nem kezdhetik Pozsonyban vagy Bécsben. A Bécs felé gravitáló, egyre jobban elnémetesedő régi magyar arisztokrácia, az Esterházyak, a Pálffyak, az Erdődyek, a Csákyak, egyelőre nem veszik maguk közé ezt az új »hivatalnok arisztokráciát«. De ez az új arisztokrácia nem érzi jól magát a szintén új katona-arisztokrácia között sem. Azért nem költözik Budára. Az egyre jobban németesedő magyar főnemesség közt és a német városi polgárság tengerében magyar sziget ez az új arisztokrácia, e magyarul beszélő, latin kultúrájú alakulófélben levő osztály, melynek hátvédje és utánpótlása az a többnyire protestáns birtokos nemesség, mely egyelőre nem jön be lakni a városba: a Rádayak, az Újfalussyak, a Vattayak, a Beniczkyek, a Sósok, Osztrólczykák és a Podmaniczkyk. Nemcsak a rang, de a kultúr-nívó nagy szakadéka is elválasztja őket Pest és Buda újonnan kialakult kispolgárságától.

A két város kultúrfoka eleinte általánosságban meglehetősen alacsony. A budai jezsuita kollegium és a pesti piarista rendház néhány paptanára képviseli a tudást. Ezzel szemben például Pesten eleinte tudvalevően még a tanácsbeliek, a szenátor urak között is akadnak írni-olvasni nem tudók. A magasrangú tisztek között vannak viszont olyanok, mint Glöckelsberg tábornok is, kik egészen alulról kezdték. Kitűnő katonák, kitűnő stratégák, de csak a harctéren vannak igazán otthon. Azért, ha a budai adófizetők 1696. évi listáját végig betűzzük, meglep, hogy a mindenféle kézműves között van két könyvkötő és két aranyműves is. Tehát már azokban az időkben is olvastak könyvet Budán és az asszonyok szerették az ékszer. A kettő voltaképpen együtt jár. Néha a kultúra fényűzés s olykor a fényűzés a meggazdagodott emberek kultúrája. Mármint az a kérdés, hogy kik olvastak és milyen könyveket olvastak e korban? A jezsuita és piarista iskolákban, klostromokban főképpen vallásos tárgyú könyveket, olvastak, latin nyelvű bibliát és imádságos könyveket. Az imádságkönyv volt a főolvasmánya a polgárságnak is. De a legnépszerűbb és legelterjedtebb világi könyv a kalendárium, melynek tartalma alkalmazkodik olvasó közönsége izléséhez, érdeklődési köréhez, szükségleteihez, és a naptári részen kívül bölcs gazdasági és egészségügyi tanácsokkal szolgál. A kalendárium

mindig népszerű olvasmány Magyarországon. Magyar, német és latin nyelven jelentek meg ezek a kalendáriumok és az 1619-ben Debrecenben megjelent magyar »Kalendárium« már hozza a »sokadalmak«, a vásárok helyét és idejét is. Az első kalendárium tartalma, formája és beosztása a XVII. századbeli szepességi kalendáriumokból alakult ki. A nehéz idők e korában alig volt valamire való polgára a felsőmagyarországi városoknak, ki világot ne látott volna, mert a céhekben mesterré csak azok lehettek, kik legalább három esztendőt töltöttek idegenben. E világjárt közönség számára készült tehát az a kalendárium, melynek legelterjedtebb és legnépszerűbb típusa a lőcsei kalendárium. Ennek első példányaait 1650-ben a sziléziai eredetű Brewer nyomdász-család adta ki. A felsőmagyarországi városok naptárait rendszerint protestáns teológusok készítették. Mintául Fröhlich János késmárki iskola-igazgató és császári matematikus »Schreibkalender«-ei szolgáltak.¹⁾ Fröhlich viszont — úgy látszik — jórészen a Bécsben megjelenő Crackawer Schreibkalender-t utánozta.²⁾ Ebben a kalendáriumban megtalálja az olvasó nemcsak azt, hogy mikor, milyen szentnek napja vagyon, hanem a naptári részen kívül a csíziót is, a csillagok járásából következő orvosi, egészségügyi szabályokat és jóslásokat. Azt is, hogy például az érvágásra melyek a legajánlatosabb napok. Égi jelekből megjósolja a jövő évi időjárást, a politika fontosabb eseményeit, az egészségi állapotokat, megmondja, hogy milyen lesz a termés és megmondja azt is, hogy hol, mikor van vásár. Valósággal álmoskönyvek ezek a kalendáriumok és jövőmondások gyűjteményei. Budán és Pesten nem a protestáns szellemű lőcsei kalendáriumot olvasták, hanem azt, amelyet a Crackawer Schreibkalender nyomán a nagyszombati egyetem jezsuita tanárai szerkesztettek.³⁾ A nagyszombati naptárak katolikus jellege első pillanatra meglepő. Az év minden napjához fűz vallásos és erkölcsi élet-szabályt. A magyar szentek neveit vörös színnel nyomja és az év minden napjához egy-egy történelmi eseményt fűz.⁴⁾ De a jövődölések, orvosi tanácsok, a babonás szellem furcsa táplálékai épúgy benne vannak, mint a többi kalendáriumban.

¹⁾ Azért nevezték Schreibkalendernek, mert a nyomtatott szöveg között üres helyet hagy a bejegyzések számára. Később a nyomtatott oldalak közé fűzött üres lapok szolgálnak a bejegyzések céljára.

²⁾ Ezt a híres kalendáriumot a bécsi egyetem Krakóból származó lengyel jezsuita tanárai szerkesztik.

³⁾ Címük rendesen ez, csak az évszám változik: »Tyrnauer Schreib-Kalender auff das Schaltjahr MDCLXXXI. Gestellet nach den Tyrnauischen Meridianum und Elevationen Poli 48 Graduum, wie auch nach dem gemeinen Lauf der Planeten, des Wolerfarnen und Weltberühmten Astronomi Andreae Argoli. Nach möglichen Fleiss eines der loeblichen Ertz-Bischöflichen Universität der Königl. Freystadt Tyrnau in Königreich Ungarn. Gedruckt zu Tyrnau in der Akademischen Buchdruckerei.

⁴⁾ Monsberger R. Ulrik: A hazai német naptáirodalom története.

Budán ebben az időben nem készült kalendárium, mert a török idők után az első nyomdát csak 1724-ben állítja fel Landerer János Sebestyén. Heyll Quirinus würtzburgi könyvnyomtató ugyan már 1688-ban Budára akarja hozni teljesen újonnan felszerelt nyomdáját, könyvkötőket és papírmalom tulajdonost is akarván hozni, de a terv azon feneklik meg, hogy évi kétszáz tallér segélyt kér és nem kap. Kérvényt ír a királyhoz és kérvényében elmondja, hogy Magyarországon a könyvek nagyon drágák, azért a német ifjúság tanítás nélkül nő fel, vagy pedig tankönyveiért külföldre megy a pénz.¹⁾ Ballagi Aladár ugyan azt vitatja, hogy már 1724. előtt kellett nyomdának lenni Budán, mert kutatásai során egy német, egy holland, egy magyar és egy latin könyvre bukkant, melyek 1688—1708. között Budán kerültek ki a sajtó alól. Az újabb kutatások azonban megállapították, hogy azokat a könyveket külföldön nyomták s csak impresszumuk budai.²⁾ Később a cenzura nagyrészt kigyomlálta a babonát élesztető, égi jelekből levezetett jóslásokat és csudákat a naptárakból s helyükbe a szerkesztők adomákat, apró történeteket, a Post-zettel-t, Bauernregeleket és ilyesfélét tettek. De azért maradt elég furcsaság és babonát szolgáló jövendőmondás a naptárban.

Ime, ezek voltak a naptárak, melyek hihetetlen példányszámban jelentek meg.³⁾ Ezek a naptárak kielégítették a városi polgárság nagy rétegeinek szellemi szükségletét és olvasási szomját.

Ezeknek a naptáraknak bizonyára nemcsak a polgárság veszi hasznát, hanem a császári tisztviselők is és hasznát veszik a nemes urak is, kik azonban egyebet is olvashattak, nemcsak naptárt. A nemes urak közül nagyon sokan a magyaron, németen és latinon kívül görögül is olvasnak, franciául és olaszul is beszélnek.⁴⁾ Latin szépirodalmi, filozófiai és főként jogi műveltségük van. Különösen a protestánsok között sok az olyan, ki német és hollandiai egyetemeken is járt. Esterházy Pál herceg és Koháry István országbíró versel és a nádor azonkívül nótagyűjtő. Meg is zenésítik egyik-másik versét. Cajali András veje, Ráday Pál elsőrendű stilisztá, példa rá a »Recrudescunt.« Egyébként ő maga is versel és értékes könyvtára van. A kamaraelnök Grassalkovich írásán is meglátszik, hogy bölcs ember, stílusa elsőrangú, amint hogy nagy látókörű, jó stílusú és sokat tudó ember Károlyi Sándor is. Nem véletlen, hogy Ráday Pál és Orczy István fia költő, Koháry fia színházat igazgat Bécsben.

Ez a társaság meglehetősen exkluzív életet él. Tagjai rátartiak. De ezeknek a vármegyei kis-királyoknak nagyon sokat köszönhet Pest.

¹⁾ Ballagi Aladár: Akadémiai Értesítő. 1926.

²⁾ Kelényi B. Ottó: Budai impresszumos nyomtatványok. 1688—1708. (A fővárosi könyvtár évkönyve. 1933).

³⁾ Pitroff Pál szerint a győri Schreib-Kalendert 20—30 ezer példányban nyomtatták a XVIII. század végén.

⁴⁾ Ráday Pál már diákkorában tud franciául.

Nélkülük megmaradt volna sárfészeknek és elmaradt volna mindentől, mint Buda. Ezek az urak Gyöngyössi, Beniczky Péter és Balassa Bálint verseit olvassák, a leányaikat pedig a pesti klarisszákhoz küldik francia szóra. Egy kicsit mindegyiknek a multjában van valami kuruc emlék, amit nem szoktak letagadni, de nem is dicsekednek vele. Legtöbb közülük eszes ember és kitűnő szervezőtehetség, született katona, de még inkább született politikus, sokan közülük meggazdagodnak és mágnássorba kerülnek. Ők építik fel Pest város első magánpalotáit.

A szatmári béke után egyre több polgár igyekszik bejutni a Liber regius-ba, ahová a nemességadományozásokat írják. Néhánynak — nem túlságosan soknak — sikerül is ez. Az az érdekes, hogy többnyire pesti polgár az, akiknek sikerül. Így például a pestiek közül Eyserich Sámuel bíró 1716-ban kap magyar nemességet eisenstadi előnévvel; Mosel János szindikusz »museli« előnévvel 1717-ben lesz nemes, egyidejűleg Lenner János bíróval. Bobics Gergely szenátor és Mittermeyer Tóbiás tanácsbeli 1742-ben. Margalics János polgár és Mayer Mihály ügyvéd 1756-ban; Paschgal György tanácsbeli 1765-ben; Scopek Ferenc nótárius 1741-ben, míg a budaiak közül Haagel Tamás postamester 1742-ben, Miller János Ferdinánd nótárius 1758-ban, Jálícs István vasmegyei mézárós, kinek leszármazói később jelentékeny szerepet játszanak Buda és Pest társadalmi életében, 1763-ban; Kramerlauf Ignác bíró Kalmárffy néven 1790-ben, veje Laszlovsky József pedig 1792-ben kapja meg a magyar nemességet. Pauer Mátyás építőmester még 1722-ben; Pröbstl Károly polgár 1741-ben, budai Török István pedig még 1719-ben szerzi meg a nemesi levelet. Így alakul ki a két város patricius társadalma. De nemcsak a királyi kegy osztogat kitüntetésekét, hanem a polgárság is kitünteti az érdemeseket, a tehetségeseket, a legkülönbeket azzal, hogy maga fölé emeli őket. Néhány ilyen kiválasztott familia ivadéka máig meg tudták őrizni a patinás névnek kijáró megbecsülését.

Ujságjuk is volt a budaiaknak, az első magyarországi német nyelvű ujság. Hetenkint kétszer jelenik meg, Mercurius a neve. A lapot valószínűleg 1731-ben indítja meg Johann Georg Nottenstein budai nyomdász.¹⁾ A Mercu-

¹⁾ A lap teljes címe: »Wochentlich zweimal neu-ankommender Mercurius, die sowohl in, als ausser Europa neu eingelaufenen Affairen und Begebenheiten in sich enthaltend. Ofen gedruckt und zu finden bey Johann Georg Nottenstein.« Nottenstein 1728-ban vette meg a Landerer-nyomdát. A lapból csak néhány kötetet őriz az egyetemi könyvtár. Pontosan nem állapítható meg, hogy mikor indult meg. Valószínűleg 1739-ben szüntette meg lapját Nottenstein, alighanem pártfogás hiánya miatt. Elődei is voltak a budai Mercuriusnak, ezek latin nyelven íródtak. Egyik: a Mercurius Hungaricus vagy Mercurius veridicus. Rákóczi Ferencnek ez az »igazmondója« (Esterházy Antal szerkeszti) főként arra szolgált, hogy a bécsi hazugságokkal szemben a valóságnak megfelelően informálja a kuruc harcokról a külföldi udvarokat. Rákóczi lapjának első száma 1705-ben jelent meg, utolsó száma pedig a szatmári békekötés évében. A másik lap — szintén latin nyelvű ujság — »Nova Posoniensia« 1721-ben indult meg, de már a következő évben meg is szűnik.

riusban sok olvasnivaló nem volt, főleg idejét mult politikai és katonai híreket hoz, de azok közül is csak olyanokat, melyeket a cenzura nem tart aggályosnak. A naptáron, néhány vallásos könyvön és a biblián kívül tehát ezeket olvasgatták azok, kik néhanapján szükségét érezték az olvasásnak. De bizony sovány szellemi táplálékot nyújtottak ezek az olvasmányok azok számára, kik mégis szerették volna tudni, hogy mi történik a világban. Az elszigeteltség és a magános órák elmélkedővé, filozóffá tették az egykorúakat. Azért került ki ezekből az időkben annyi napló. A levélírás is azért van annyira divatban, mert a levélből, meg a »messzünnen jöttektől« tud meg egyet-mást az ember a világ folyásáról. A magyar urak körében valósággal művészetté fejlődik a napló- és levélírás. Egyik-másik naplónak és levélnek, mely e korban íródott, történelmi becse van; meglátszik rajta a diák kultúra, a latin klasszikusok olvasása, nyelvezete pedig megmutatja, hogy milyen színes, fordultatos, képekkel teli zamatos magyar nyelvet beszéltek ebben az időben. És bár Budavár visszafoglalása után Bécs németesítő hatása rohamos, de azért Grünwald Béla is észreveszi, hogy főuraink, az Esterházyak, Pálffyak, Batthyányak, mint nádorok, országbírák és főispánok, magyarul leveleznek még megyjéjükkel is.

A bécsi hatás elől azonban nem lehet kitérni. A császárvárosból jön minden jó és — minden rossz —, mondja gúnyosan az egykorú és hamarosan meglátszik a beszéden, a viseleten, szokásokon, életformán, sőt többé-kevésbé a gondolkozáson is a német hatás és a »náj módi«. Először a kormánykörnyezetben élő, meg a hadseregben és a kormányszéknél alkalmazott magyar urak vetik le a magyar köntöst. Eleinte csak a dunántúliak; később azonban az ország minden részéből Bécsbe szivárognak a magyar főurak. Oda vonzza őket a császárváros fénye — ragyogása, a magasabb életstandard, a karrier-csinálási és szórakozási lehetőségek. A császárvárosban költik, pazarolják el a magyar jobbágy verejtékes munkájának gyümölcsét és Pálffy János bán borzasztónak tartja 1720-ban, hogy egy magyar főúr Szatmár-megyében lakjék, mikor a magyar szokást és a magyar köntöst még messzi földön is megmosolyogják. »Szerető anya melyik gyermekét, leányát adná férjhez olyan messze, hol sem doktor, sem kívül való tisztességes társalkodása nem lehet egy ifjú asszonynak.«¹⁾ — mondja a bán szinte önigazolással, de ő kegyelmessége a maga részéről bizony egy lépést sem tett annak érdekében, hogy ez a szegény ország kiemelkedjék az elmaradottság lápjából.

Lassacskán így szívja fel a magyar urakat a bécsi udvar, hol spanyol a divat és franciául meg olaszul beszélnek az előkelők. Jóformán csak a protestáns urak maradtak otthon, meg azok, kiket a kuruc felkelés kompromittált. Feljegyezték, hogy Lipót császár is spanyol divat szerint öltözködött; idegen kiejtéssel ejti a német szót és legszívesebben olaszul társalkodik, sőt olasz

¹⁾ *Éble Gábor*: Károlyi Ferenc gróf és kora. 186. l.

nyelven versel. Szereti a zenét. Ő maga is zeneszerző és műértő. Egyébként magánélete egyszerű. Valósággal nyárspolgári életet él. E téren nem utánozza a napkirályt.¹⁾ Udvarának népét azonban nem feszélyezi és nem korlátozza a fényűzésben és szórakozásban a zeneszerzéssel és versfaragással bibelődő császár nyárspolgári élete. Ezekben az időkben Bécsben vagy Párizsban gyülekeztek Európa előkelőségei és a gazdagok. Itt volt a politika, a tudomány, a divat és a »nagy élet« központja. De e két városnak krémje — a rangban és vagyonban legelőkelőbbek — nyaranta Velencében mulatott. Az otthonmaradottak vágyai, ábrándjai oda szállottak utánuk, az Adria királynőjéhez. Velence gyűjtötte, termelte, sugározta ki magából a világ minden tája felé a legérdekesebb híreket és pletykákat. Mikor innen vagy máshonnan felröppentek a szenzációk, egy-egy érdekes ujság vagy felfedezés híre, mely később átforgatja a világ sorsát: ugyan-vajjon milyen hatást váltottak ki ezek az ujságok Pesten, vagy a Pest vármegyei kúrián bölcsekedő nemes urakból?! Egy Ráday Pálból vagy egy Grassalkovich Antalból?!

Érdekes eseményekben egyébként nincs hiány e korban. 1682-ben Newton felfedezi a nehézkedési törvényt. Ugyanakkor idehaza Ibrahim basa a szultán nevében magyar királlyá nyilvánítja Thököly Imrét. 1687-ben Bécsben bevezetik az utcai világítást. Idehaza Caraffa vértörvénytörvénykezéke megkezdí működését Eperjesen és a pozsonyi országgyűlés lemond a magyar nemzet szabad királyválasztó jogáról. 1688-ban Thevart Ábrahám felfedezi a tükörűvegöntést, miközben idehaza Caraffa Brassóban tart törvénytörvénykezéket. 1691-ben március elsejéről január elsejére teszi át az év kezdetét a pápa; ugyanebben az esztendőben írják alá a Diploma Leopoldinumot és Erdély elveszíti függetlenségét. 1692-ben Kínában megengedik a keresztényeknek a vallás szabad gyakorlatát. 1694-ben a sajtó felszabadul Angliában. 1696-ban aranyra bukkannak Braziliában. 1701-ben Newton felállítja fényelméletét. Nálunk ebben az esztendőben fogják el II. Rákóczi Ferencet. 1704-ben az angolok elfoglalják Gibraltárt. Idehaza Heissler tábornok veszprémi brutalításait jegyzi fel a történelem. 1706-ban Böttger Drezdában feltalálja a porcellánkészítést. Idehaza pedig békealkudozások indulnak meg a császáriak és Rákóczi hívei között. 1707-ben Fahrenheit feltalálja a hőmérőt. Ugyanebben az esztendőben jelenik meg a pestis Magyarországon. 1710-ben pantomimikai táncokon és vaudeville-eken szórakozik a világ előkelősége Párizsban, idehaza pedig lezajlik a vadkerti szomorú csata. 1713-ban Timonius Emánuel Európában megismerteti a himlőoltást, 83 esztendővel megelőzve Jennert. 1716-ban meghal Leibnitz, abban az évben, mikor Savoyai Eugén felszabadítja a temesi kerületet, mely 164 évig nyögte a török ígát. 1717-ben Schrotter Gottlieb Drezdában megkonstruálja az első fortepianót. 1718-ban Halley

¹⁾ Acsády : Magyarország története. I. Lipót és József kora. Szilágyi-féle történet. VII. kötet.

felfedezi, hogy az álló csillagok is mozognak; a magyar történelem a passzarovici békét jegyzi fel ebben az esztendőben. 1725-ben Newton meghal. Ebben az esztendőben deklarálják szabad kikötővé Fiúmét. 1730-ban Braziliában gyémántbányákat fedeznek fel. . . .

Vajjon hogyan rezonált a nagy világeseményekre, meg a tudományos és ipari felfedezésekre az akkori Buda és Pest?! Vajjon mi izgatta és mi érdekelte az egykorúakat?! De ha nem izgatta és nem érdekelte őket, az sem lenne csuda. Hát nem megyünk-e el közömbösen mi is a nagy események mellett s meglátjuk-e az aktuálisokban, a napi eseményekben a sorsdöntő, világot átformáló szenzációkat?!

Lakás és ruházkodás.

A lakás.

Milyen a házatája Buda és Pest új népének?!

A jobbmódúak vagy előkelők tágas, udvaros, tornácos, olykor emeletes házban laknak Pesten. A Várban helyszűke miatt kisebb telken áll a ház, egyikének-másikának udvara sincs; de ha van is, keskeny, szűk udvar; viszont annál több az emeletes ház. Budán ritkább a kertes, nagy udvarház, de azért vannak ilyenek is. A mai Dísz-teret környékező házak például majdnem mind ilyenek. A régi várbeli házak mintája az a kis, zárt erkéllyel épült kétemeletes sárga ház, mely a Szentháromság-utca és Szentháromság-tér sarkán áll, szemben a koronázó templommal és az előljárósággal. Keskeny, meredek és sötét lépcsős, udvarnélküli ház ez. Földszintjén lehetett valamikor a műhely vagy a bolt, az emeleten az ebédlő, a padlás alatt pedig a hálószoba. De vannak ennél nagyobb és kényelmesebb házak is a Várban.

A pesti házak legtöbbje szintén egyszerű és szegényes.¹⁾ De az előkelők különösen az Űri-utcában és környékén nagy udvarházakban laktak. Rómer Flóris könyve leközi a szerviták templomának és környékének a XVIII. század közepéről való képét.²⁾ Ez a kép megmutatja, hogy milyen lehetett a mai Petőfi Sándor-utca észak felé eső része. Ahogy a kép mutatja, tágas, négyszögletes udvart épített körül házzal a gazda, úgyhogy az első ház a tetőzet csepegős részével, a következő kettő a keskeny végével fordul az utca felé. Az egyik udvar közepén gémeskút, a másik udvar közepén meg kávéskút áll, melyből csigával húzzák a vizet. Mindegyik udvarban van egy-egy lombos fa is, hogy nyári délutánokon legyen mi alatt hűsöljön a gazda. Módosabb polgár ilyen házban lakott.

¹⁾ Rómer Flóris írja A régi Pest című könyvében, hogy a mai Belváros területének jó harmadrésze a XVIII. század első harmadában a telekkönyv tanúsága szerint még nem volt beépítve. De Rómer könyvének megjelenése idején, vagyis 1873-ban különösen a Bástya-utca vidékén még mindig voltak olyan be nem épített háztelkek, melyeken kukoricát termesztettek.

²⁾ A kép eredetije a bécsi szerviták birtokában van.

A házak beosztása általában véve nagyjában olyan lehetett, mint a vidéki vagy a tanyai régi parasztházaké. Az udvari front közepén a ház ajtaja van, mely a pitvarba vezet. A pitvarból nyílik a lakószoba. Ha nagyobb a ház és több a szoba, egyenlő számban sorjáznak jobbra is balra is. Az előkelő portákon külön házban lakik a cselédség és külön házban van a konyha. Az egyszerű polgári házakban azonban a pitvarban vagy amint Baróti Szabó Dávid Kisded Szótára nevezi, a »fűstház«-ban volt a négy-szögletes tűzhely; azon szabadon lobogott a tűz, mely a család ebédjét-vacsoráját megfőzte. A nyílt tűz felett széles szájú, afféle kovács-kémény vitte ki azt a temérdek füstöt a házból, mely a nyílt lángon való sütés-főzéssel jár. Disznóölés után a kéménybe akasztotta a gazda az oldalast, szalonnát, romlandó disznóságot. A füst konzerválta a romlandó elemózsiát. A konyhában volt a sok főzőszerszám: háromláb, bogrács, nyárs, rostély, üst, serpenyő, lábas, fazék, tál és mindenféle tányér, ibrik, csupor, kések, kanták, vödör, rocska, dézsa és köpülő. Üveg pohár ritkaság volt. A legtöbb holmi vasból, a nagyobb vörösrézből készült. Fazék, tányér, csupor cserépből való. Az előkelők azonban ön tányért is használtak, kupát, kancsót is önből öntettek, a még előkelőbbek pedig ezüst tálból ettek, ha jeles vendég is volt a háznál.

Pest városának magának is voltak ilyen cintányérjai, melyekbe belevésték a város címerét is. Tisztújítás után vagy más trakták alkalmával ebből lakomázott a vendégség. Bizonyára Buda városnak is saját címeres cintányérjai voltak. A tányérokat és evőeszközöket fontszámra fizettette meg a mester. A rézműves szintén fontszámra doigozott.

A cintányérok árszabása 1724-ben ez volt:

	Forint	Denár	Átszámítva mai pengő fillér	
Angol ön (közönségesen: schlackenwalter vagy berg-lauter cin) fontja tálnak, tányérnak és más eszköznek elkészítve és kidolgozva	—	65	2	72
Ha valaki ilyen angol önt a sajátjából ad, akkor egy font tálnak, tányérnak vagy más eszköznek készítve és kikalapácsolva	—	10	—	42
Ebből a font egytizede a tűzbe megy és kárbavész.				
Bécsi önből tálba, tányérba és más eszközökbe felhasznál egy font fogantyú vagy füle nélkül	—	55	2	30
Ugyanannak a munkája a kiveréssel, ha a készítettő az anyagot maga adja	—	9	—	36
Tíz fontból egy a tűzbe megy.				
Egy font próbás új bécsi ön csemegetartó lapos tálnak, négyes méretű alj-edénynek, nyak nélkül és füles kancsók elő- és kikészítve	—	60	2	50

	Forint	Denár	Átszámítva mai pengő	mai fillér
Ugyanez különböző szűk nyakú hasas edénynek fél- domborművekkel konyhai mérőnek, sótartónak és gyertyatartónak feldolgozva	—	65	2	72
Az ónba való vésést külön kell fizetni, továbbá minden cinöntő köteles a próba jelét, a város címerét és a saját nevét belevésni.				
Ha rézeszközöket és nagyobb házi eszközöket tiszta vörösrézből, teljesen vagy ötvözet nélkül készítik, akkor fontonkint	—	66	2	85
Másfajta kis konyhaeszközöket egészen egyenlő áron kell adni a munka és a súly arányában.				

A Rákóczi-árvák ingóeltárában 1688-ban egy 31 latot nyomó ezüst sótartót 31 német forintra (1 lat ezüst tehát egy rénes forint, vagyis 502 mai fillér); 40 latot nyomó tucat ezüst kést és villát 40 rajnai forintra; három darab négyszegletű ezüst tányért (nyom 4 márkát és 2 latot) 66 rénes forintra; egy ezüst tintásládácskát 75 rénes forintra; egy címeres aranyozott ezüst mosdót 400 rajnai forintra (2008 pengő); egy négyszegletű órát 6 német forintra (30·12 pengő); 2 régi török szőnyeget 6 forintra (30·12 pengő) becsültek.¹⁾

A konyhafelszerelés legnagyobb része: a fazekak, tányérok, tálak, bödönök és korsók azonban a fazekasok műhelyéből kerültek ki; az ólom- és ónmázás cserépedények szép példányai maradtak ránk e korból, amikor Budán 4, Pesten csak 1, ellenben Debrecenben 11, Nagybányán 12, Komáromban pedig 16 fazekasmester dolgozott és látta el Magyarországot cserépedénnyel. A porcellánedények csak jóval később jöttek divatba. Hiszen Johann Friedrich Böttger csak 1709-ben találta fel Dreždában a valódi kaolínból készült porcellánt és Du Paquier csak 1718-ban alapította meg a meissenai munkásokkal dolgozó bécsi porcellángyárat.

A lakószoba berendezése sem volt e korban túlságosan fényűző. Asztalból, székből, ágyból állott a fő berendezés. A jobbmódúaknál azonban van párnázott karosszék, mennyezetes nyoszolya, az asztal fiókos és vendégség esetére megnagyítható. Van almárium, meg két részre osztható szekrény, amiben a ruhát tartják. Ládafejs láda a fehéreneműnek és értékes holminak. A vármegye szabja meg, hogy mit mennyiért készít az asztalos és a többi mesterember. Természetesen ez a limitáció főképpen a közrendű ember holmijára, szükségletére vonatkozik, mert a gazdag, az előkelő vagy nagy úr fényűzőbben rendezkedett be és kanapéját, szublódját, mennyezetes ágyát, szárnyas szekrényét bécsi mesterek műhelyében faragtatja. Gazdagoknál

¹⁾ Thökölyné Zrinyi Ilona által Szinnán átadott Rákóczi-féle ingóságok leltára és becslése 1688. május 2-áról. Közli *Radvánszky Béla*: Magyar családi élet II. köt. 389. old. — Érdekes, hogy a leltárban 18 német forintnyi becsértékkel (90 pengővel) szerepel »egy régi magyar kürt, Lehel hercege«.

tükör is, óra is van, ami Bécsből kerül és drága jószág ; szőnyeg is akad, ami török holmi, sőt metszett üveg pohár is kerül, ami cseh áru vagy velen-cei gyártmány és a muránói gyárban készül. De mégis rendkívül tanulságos a vármegye árszabása, melynek egyik-másik tételét az érdekesség és az összehasonlítás okából mai pengő pénzre átszámítottuk.¹⁾

1724-ben az asztalosholmik árát így írja elő a vármegye :

	Forint	Denár	Mai pénzre pengő	átszámítva fillér
Karosszék díófa pácolással, mesterember munkája...	—	28½	1	19
Egyszemélyes ágy tölgyfalábakkal, színezve, fenékkel ; céhbeli munkája	1	25	5	23
Kétszemélyes nyoszolya tölgyfalábakkal, kifestve, ágyfenékkal	1	50	6	28
Mennyezetes nyoszolya, nem esztergályozott, de tölgyfaoszlopocskákkal.....	3	50	14	65
Ugyanaz teljesen esztergályozott oszlopocskákkal, lábakkal és felső gombokkal	5	—	20	92
Nyolcszemélyes asztal 4 esztergályozott lábbal, fiókkal, puhafából a fiókkal együtt	2	—	8	37
Egyszerű fiókos asztal 6—7 vagy 8 személyre	1	25	5	23
Egyszerű szekrény (almárium) fenyőfadeszkákból esztergályozott gombocskák nélkül	3	50	14	65
Két részre osztható kettős szekrény esztergályozott lábak nélkül, puha fából	7	—	29	30
Ugyanaz esztergályozott lábakkal, egyszerűen befestve	8	—	33	48
Közönséges bölcső esztergályozott oszlopocskákkal és befestés nélkül	—	85	3	56
Bölcső esztergályozott oszlopocskákkal	1	25	5	24
Közönséges boltozatos koporsó keresztel együtt, befestve	2	20	9	20
Diszesebb koporsó	2	75	11	50

Dehát ha szekrényt vagy ládát vesz valaki, azzal még nem vetette el a gondját az egésznek, mert a szekrényhez vasalás is kell ; azt pedig a lakatos csinálja. Mégpedig :

	Forint	Denár	Mai pénzre pengő	átszámítva fillér
Magyar zár reteszelő rúddal, ajtófékkal, ajtósarokkal és a többi tartozékkal, úgymint kulccsal, retesszel, kilinccsel, egy ajtó számára.....	1	50	6	27
Közönséges fekete (vasból való) német zár csigás pántokkal, sarkokkal, fehér bádoggal és más szükség tartozékkal	2	80	11	70

¹⁾ Az alábbiakban két limitáció adatait használtuk fel. Az 1698. évi adatokat (eredetije Pest vármegye levéltárában) és az 1724. évi adatokat (Pest városi levéltár). Az 1698. évi limitáció nem olyan terjedelmes, mint amaz. 1698-ban még kisebb volt a szükséglet és például ebben az időben sok más egyébbel együtt még az asztalosmunkák árszabása is hiányzik az árjegyzékből. Az egykori árak átszámításához Lipót király »császár-aranya« színaranytartalmának mai árfolyamát használtuk fel.

	Forint	Denár	Mai pénzre pengő	átzámítva fillér
Ónnal teljesen borított zár 3 reteszelő rúddal, csigás pántokkal és más tartozékokkal teljesen ólmozva, tisztességesen és szépen elkészítve	4	—	16	74
Nagyon közönséges láda zárral való ellátása, pántokkal piperecikkek vagy fűszerszám tartására és más kis dobozok zárral való ellátása a munka szerint	—	30	1	25
Szekrény ónozott zárral való ellátása két szárnnal vagy ajtóval és két reteszelő rúddal	4	50	18	83
Szekrény ónozott zárral való ellátása két szárnnal vagy ajtóval és egy reteszelő-zár	2	—	8	37
Művésziesen készített keresztes kulcs ajtóra, az ajtó levételével és ismét való felszerelésével együtt ...	—	35	1	45
vagy	—	40	1	66
Közönséges fogaskulcs a zár levételével és felszerelésével együtt szobaajtóra	—	15	—	62
vagy	—	20	—	83

A szoba egyik legfeltűnőbb és legtekintélyesebb felszerelése a boglyas kemence. Terjedelmes testével a szoba egyik sarkában a konyhától elválasztó fal mellett a sarokhoz közel foglal helyet, úgyhogy a kemence szája a konyhában van. Onnan fűtik, mégpedig rendesen szalmával. A kemencében sül a kenyér és a kemence fűti a szobát is ; csak az a baj, hogy nemcsak télen fűti, hanem nyáron is, ha kenyérsütés okából belé gyújtanak. A kemence hasát öv módjára pad veszi körül, melyet az Alföldön »padká«-nak neveznek. Ez a pad a szoba sarka felé kiszélesedik, megnő és a szoba sarkát zúggá képezi ki. A szoba e kedves, bizalmas zugát sokhelyt »sut«-nak, máshelyt »kuckónak« nevezik. Télvíz idején, unalmas esős őszi napok alkonyatán itt ülnek az asszonyok a padkán és a kuckóban hancúroznak a gyermekek és itt melegszenek az öregek, akik a boglyas kemence mellett töltik le hátralevő életük jó részét.

Előkelő helyen a kemence a sütőházban van, az urak szobáját pedig kályha fűti. A kályhaépítés már ebben az időben is a művészetig fejlődött, különösen a Szepességben és az északnyugat-magyarországi habánok között. Pozsony város zárszámadási könyveiben már 1442-ben maradt ránk feljegyzés a városházán levő mázas cserépkályháról. De szép az a Besztercebányáról származó, a XVII. században készült cserépkályha is, melyet az Országos Iparművészeti Múzeum őriz. A felkai múzeumnak és a krasznahorkai várnak is van a XVII. századból való szép cserépkályhája.

A háztartási felszerelések közé tartozik még a szappan meg a gyertya. A szappant a legtöbb házban a gazdasszony maga főzi, de természetesen akad azért dolga a szappanfőző mestereknek is, kikből 1720-ban Budán 4, Pesten pedig három dolgozott. A vármegye természetesen limitálta a szap-

panfőzést és a gyertyaöntést is, kimondván, hogy Buda és Pest szabad királyi városokban, a megszabott 8 forint (33-44 pengőnyi) árban kapván a faggyú métermázsáját, munkájukért az ezenfelüli $\frac{1}{3}$ rész jár. Ha azonban tisztább és jobb faggyúból dolgoznak s a gyertyabelet fehér bécsi, Felső-Ausztriából szállított fonálból állítják elő: a szállítás és az utiköltségek miatt egy font faggyúgyertya ára 14 dénár, vagyis 59 mai fillér. Közöséges fonállal ellátott, közöséges gyertya fontja a szabad királyi városokban 13 dénár, vagyis 54 mai fillér (1 kiló 96 pengőfillér).

Előkelő házakban és a templomokban viaszgyertyát égettek, aminek a világa szebb is, szaga pedig elviselhetőbb. A viaszgyertyát a viaszöntők készítették. A vármegye 1724-ben egy font viasz árát 45 dénár (188 pengő fillér); egy font bármifajta fehér viaszgyertya és egy font fehér viaszból készült szövétnek árát pedig egyaránt 70 dénár (2-93 pengő); egy font sárga viaszgyertya árát viszont 60 dénár (2-50 pengő) limitálta, míg a zöld szurokból készült szövétnek fontja 10 dénár (42 fillér) volt. A gyertyavilágításhoz hozzátartozott a koppantó. A Rákóczi-árvák ingóságai között három összesen 22 latot nyomó ezüst koppantó szerepel 20 rájnai forint értékben (100 pengő). Olajjal is világítottak; de a gyertyavilágítás volt a kiadósabb.

A szappan fontja Budán és Pesten 1724-ben 13 dénár (54 pengőfillér) volt. E szerint egy kiló szappan 1724-ben 96 és fél pengőfillérbe került, míg ma a másodrendű háziszappan vásárcsarnoki ára 88 pengőfillér, tehát ma olcsóbb a háziszappan, mint 210 évvel ezelőtt volt. A pestiek szívesen főzettek szappant a kecskeméti és a körösi fehérszappanfőzőkkel is, mert azok olcsóbban főztek, mint a pesti szappanosok. Az ország leghíresebb szappana azonban Debrecenben készült.¹⁾ Az előkelők pipereszappant is használtak. Bizonyosság rá, hogy Bornemisza Anna egy skatulya bécsi szappant egy rénes forintért vásárolt.²⁾

Az ablak.

A háznak ablaka is van és a házablak megcsinálásánál épen három mester működik közre: az asztalos, a lakatos, meg az üveges. Íme:

a) Amit az asztalos csinál:	Forint	Denár	Mai pénzre pengő	átszámítva fillér
Ablakkeretek vörös fenyőből, 4 darab más, eső elleni toldalékkai, 6 láb magasságig és 3 és fél láb szélességig egy ablakhoz, ablakocskák nélkül	2	50	10	46
Ugyanaz tölgyfából	2	—	8	37

¹⁾ Debrecenben 18 szappanfőző dolgozott ezidőtájt.

²⁾ *Thallóczy*: I. Apafy Mihály udvartartása. I. köt. 164. l.

b) Amit a lakatos csinál rajta :	Forint	Denár	Mai pénzre pengő	átszámítva fillér
Egy ablak fekete (nyers) vasalása zárral egyformán a négy szárnyán, ablakocská nélkül, tisztességesen elkészítve	1	40	5	86
Egy ablak kovácsolt fekete zárral való ellátása egyformán a négy szárnyán a szögleten mindenütt összefogva, 3 forgó sarokkal, ablakocská nélkül ..	1	70	7	—
Egy teljes négyszárnyú ablak ónozott és kovácsolt zárral való ellátása, az összes sarokvaspántokkal, három forgósarokkal és vaspántokkal	2	50	10	46

Ha valaki értékesebbet akar csináltatni, alkudja ki a lakatossal.

c) Amit az üveges csinál :

Az ablaküveg bevágása a körülményesebb műveletek közé tartozik. Nem ismerték akkor még a gitt nevű anyagot, amivel ma az üveget beillesztik a rájába. E helyett ólomkeretet adtak az üvegnek. De az ablaküveg is többféle alakú. Van hatszögletű, négyszögletű és van kerek: ki hogy szereti. Az üveg árai pedig a következőképen alakulnak:

	Forint	Denár	Mai pénzre pengő	átszámítva fillér
Egy 7 hüvelyk széles átlátszó ablaküveg vagy a mátrai permonia vagy a tisztelendő pálos atyák dömsödi üvegolvasztójából vagy akármilyen Magyarország területén belül előállított üvegből, ha a pesti üvegesek betartják azt, hogy helyben az effajta üvegből ezer darabot körülbelül 16 forintért adnak és ezenkívül körülbelül 50 font ólmot és 14 font ónt használnak el, akkor az effajta üvegért ólommal, ónnal és a munkabérrel fizetni kellett ...	—	3½	—	14
Ha a készítettő az effajta 7 hüvelykes üveget maga adja, fizet az üvegnek a munkáért ólommal és ónnal együtt	—	2	—	8
Egy 5 és fél hüvelyk széles átlátszó közönséges üvegért ugyanazokból az üvegolvasztókból, ha az üvegesek maguk biztosítják, hogy ezer effajta üveget 10 forintért adnak és ezer darabhoz körülbelül 36 font ólomra és 8 font ónra van szükségük, ólommal, ónnal és a munka bérével együtt fizetni kell az üvegnek	—	2½	—	11
Hatszögletes, egyszerű, közönséges, 5 vagy 4 és fél hüvelyk széles ablaküvegért a felsorolt üvegolvasztókból ólommal, ónnal és munkabérrel együtt .	—	2	—	8
Ha a készítettő ezt az ablaküveget maga veszi, akkor fizet ezért	—	1½	—	6

	Forint	Denár	Mai pénzre átszámítva pengő	átzámítva fillér
Egyszerű vagy közönséges üvegért a fenti üveg- olvasztókból, ólommal és a munka bérével együtt	—	1½	—	6
Bécsinek nevezett 8 hüvelyk széles kettős ablak- üveg, ha az effajta üveget maguk az üvegesek szerzik be és ezer darabhoz körülbelül 8 font ólmot és 30 font ónt használnak fel, egy ilyenért fizetnek ólommal, ónnal és a munka bérével együtt	—	6	—	25
Egy 8 hüvelykes bécsi üveglemez köralakú magyar üvegolvasztókból szállítva és készítve ólommal, ónnal és munkával együtt	—	4½	—	19

De az ablaknak rácsa, kosara is van. Ezt is a lakatos csinálja. Mégpedig a lakatos külön számítja fel a felhasznált vas árát és külön a munka árát:

	Forint	Denár	Mai pénzre átszámítva pengő	átzámítva fillér
Kosaras vagy hajlított szegélyezett és bogos ablak- rács, melyet az ablak kőkeretébe alkalmaznak, egy font megmunkálása az ablakra való erősítés- sel együtt; beleszámítva, hogy a vas fontjának tizedrészéből hulladék lesz	—	3½	—	15
Hasonló kosaras ablakrács készítése kevésbé haj- lítva és szegélyezve lyukacsosan kidolgozva fon- tonként számítva a vas egy részének hulladékba való forgácsolódását	—	2	—	8
Az ablak kőkeretei közé helyezendő rács fontja ...	—	1½	—	6

Ha már az ablakoknál tartunk, el kell mondanunk azt is, hogy akkori-
ban a budavári házak rácsos ablakaiban nem virított a muskátli, mint
most. Bizony a muskátlit akkor még nem ismerték Európában és talán
csak 140 esztendeje, hogy őshazájából, a Fokföldről, elhozták. Annak
meg igazán nincs több száz esztendejénél, hogy Magyarországra került.
De bevándorló a budai ablakok másik kedves virága, a forró égöv alól ide-
származott begónia is. Jövevény az oleánder is, mely gyöngé rózsás virágai-
val színt ad a mai várbeli házak szűk udvarainak. Különben, ha végig-
nézünk a fővárosi kertekben, a parkokban és Budapest aszfalt mezői között:
amit ott látunk, mind-mind idegenből jött telepes az a sokszínű és sokféle
virág és fa, mely olyan frissé, színessé és kedvessé teszi azt a nagy házten-
gert, melyet Budapestnek hívnak. A fehér, piros és sárga virágú dahlia
pinnata Mexikóból jött; a sárgás-zöld, vagy pirosuló virágú bálványfa
(Ailanthus) Kinából; a platánfa, melynek tulajdonképen »boglárfa« a
magyar neve, Észak-Amerikából; a vadgesztenye vagy bokrétafa (Aes-
culus) Elő-Ázsiából és Dél-Balkánról. Ezek legtöbbször egy, legfeljebb két-
száz esztendő óta élvezi a magyar vendégszeretetet. Akkor költöztek ide
más országból, sőt más világrészből. De messze földről vándorolt hozzánk
a betyárkóró vagy Kossuth-kóró is (Erigeron candensis), melyet Észak-

Amerikából hozták be. Jövevény a szép kék búzavirág is (*Centaurea cyanus*), mely Sziciliából és Görögországból került hozzánk, míg a franciafű (*Galinsoga paniflora*) Közép-Amerika növénye. Bizony ezek valamikor mind idegenek voltak. De hát sokan vannak, kik szentül hiszik ma is, hogy a paprikát már honfoglaló őseink hozták magukkal, pedig hát a paprika is Dél-Amerikából került hozzánk. És idegenből jött a régi pesti és budai udvarok barátja, a legmagyarabb fa: az ákác.

Ki hinné, ki merné elhinni, hogy mikor pünkösöd napjára az ákác felrakja pompázatos fehér koronáját, egy idegenből jött fa fehér virágának édes illata szálldos a levegőben. Pünkösöd táján virágba borul egész Magyarország és az országutak két oldalán, mint valami csudálatos processzió, úgy sorjázik, úgy vonul végig a magyar Alföldön ünnepi díszben a »magyar fa«. Vannak szebb fáink. A jegénye-nyárfa elegánsabb; a hársfa előkelőbb, de egyik sincs úgy hozzánőve a magyar tájhoz, mint az ákácfa. Nem csuda, ha azt mondják az ákácra, hogy a legmagyarabb fa minden fák között. Pedig az ákác jövevény. Úgy telepedett meg a poros magyar pusztán. Úgy telepítették meg, mint ahogy ezelőtt 150, meg 200 esztendővel megtelepítették a Rajnavidékéről jött württembergi, a frankóniai meg a bajor németet. És az ákácfa asszimilálódott, egészen a gyökeréig.

De a mi ákácunk nem is igazi ákác. Az igazi ákácnak Ázsiában van a hazája, virága pedig aranysárga színű. Nem fehér, mint a magyar ákácé. Ennek a mi ákácunknak viszont Amerika az eredeti hazája. Azt mondják a tudósok, hogy valamikor Virginiában és Karolinában élt és onnan terjedt el; onnan hozták Európába. A franciák azt hirdetik, hogy Európa nekik köszönheti az ákácot. IV. Henrik és XIII. Lajos udvari kertésze, Robin János hozta volna az első ákácsemetét 1600. körül Virginiából Franciaországba. De irigy botanikusok nem tudták elviselni a francia dicsőséget és kisütötték, hogy az ákác különböző úton-módon, de körülbelül egy időben a XVIII. század fordulóján került Angolországba, Hollandiába és Franciaországba.

Mikor került hozzánk az ákác?! Bécsbe I. Lipót idején hozták, 3—4 esztendővel azután, hogy Budavár ormáról lehanyatlott a félhold. Azt meséli a legenda, hogy a Teresianum ákácfaít maga Lipót ültetgette. Vannak azután botanikusok, kik azt erősgetik, hogy az 1700-as esztendők elején már a magyar Alföldön is akadt ákácfa. De ha akadt is, még csak lappangó jövevény lehetett ebben az időben. Egy kitűnő magyar tudós, Ernyey József néhány esztendővel ezelőtt nagyon érdekes tanulmányt írt az ákácfa vándorútjáról. Ebben a tanulmányban azt mondja, hogy a XVIII. század derekán Magyarországon még alig virágzott az ákác. Ha virágzott, akkor az Eszterházyak tatai parkjában, vagy Savoyai Eugén herceg bélyei díszkertjében virágzott. Kramer János György soproni eredetű tábori orvos, ki 1715 és 1742 között bejárta az egész országot, egy elfelejtett írásában

nagyon panaszkodik, hogy az országban kevés a fa és alig van erdő, mert ami volt, azt elpusztította a sok háború, meg a barbármódon pusztító katonaság. Túlságosan sok fa azelőtt sem lehetett, mert az Alföldön rengeteg a vad-víz, temérdek a mocsár és ezeken a vizes, mocsaras vidékeken nem igen él meg a fa. Pedig közegészségügyi, meg harcászati szempontból nagyon kívánatos lenne a fásítás — mondja Kramer János György. A magasabb fekvésű helyeket bükkfával és vadgesztenyével kellene beültetni. A mocsaras vidékeken magról lehetne nevelni 12 féle fűzfát és nyárfát. Szárazabb helyen viszont »az immár Ausztriában annyira elterjedt közönséges ákácát kellene ültetni«, mert az ákácfa gyorsan nő, igénytelen és erős gyökérzetével megköti a futóhomokot.

Kramer György idejében szükség volt valamire, ami megköti a puszták homokját, mert akkoriban Magyarország még jóformán nem is volt egyéb, mint egy hatalmas pusztaság. Olykor napokig kellett menni, míg valami lakott helyet, falut vagy várost ért a vándor. Az Alföld jórésze futóhomok volt, melyen dörögve-csattogva rohant végig a félelmetes vihar, ha eljött az ideje. Kramer György ezt a pusztaságot szeretne volna befásítani. A futóhomokot szeretne volna megkötni, de az ákácfa megtelepítése a többség ellenkezésén állandóan kudarcot vallott. 1755-ben veti fel a helytartótanács az Alföld befásításának gondolatát. Főleg kőrisfával, égerfával és fűzfával operált a Helytartótanács. A felvidékről tutajszámra küldték az ültetni való csemetéket. Pestet, Szegedet, Debrecen, Fejérvárt, Komáromot és Nagyszombatot, meg a Kis-Kunságot akarja a többség fűzfával beültetni. A fűzfa azonban nem igen parírozott a helytartótanácsnak. A pesti magisztrátus 1762-ben egy feliratban kifejtette, hogy kár erőltetni a fűzfa-telepítési akciót és a »régi tapasztalatok alapján« az ákácot ajánlja az Alföld befásítására. Ugyanakkor Scopek Ferenc pesti szenátor tervezetet készít az ákácfa ültetéséről és arra kéri a helytartótanácsot, hogy ezt a tervezetet nyomassa ki és engedje meg röpiratának terjesztését. A helytartótanácsnak azonban sem a pesti magisztrátus ajánlata, sem Scopek Ferenc szenátor tervezete nem kell. Akkor már szinte egész Európában nagy propaganda folyik az ákácfa telepítése érdekében. Egész sereg ákácfa-röpirat maradt ránk ezekből az időkől és a torontáli Bánlak parkjában az akkori Draskovich-féle birtokon is elültettek abból a száz darab ákácból, melyet Mária Terézia hozatott Amerikából. Ez az ákác állítólag máig is megvan. A száz csemetét úgy látszik Jacquin hozta 1755 táján a nagy királynőnek és a Sárospatak várkertjében levő, ugyancsak haldokló ős-ákácfa is valószínűleg a Mária Teréziának hozott ákácok közül való.

Baróti Szabó Dávid 1779-ben versben dicsőíti az ákácát. Ugyanakkor Győrben, Pesten és Pozsonyban négy nyelven jelenik meg hivatalosan terjesztett röpirat — a fűzfáról, de azért az ákácfa mégis győzedelmeskedik

és a helytartótanács minden akadékoskodása ellenére, a magyar Alföldet a XVIII. század végén mégis csak ákáccal ültetik be, melynek fehér virágai köszöntenek most bennünket. Édes illatuk összevegyül a bodza és a jázmin illatával. Ha pedig az ákác elvirágzik és a bodzavirág lehull, jön helyébe a hárs és az olajfa bódító illata, úgyhogy soha ki nem fogyunk az istenadta parfómból.

De talán mondanunk sem kell, hogy amit mi jázminnak nevezünk, az tulajdonképpen nem az igazi jázmin, hanem egy a Kaukázusból és Örményországból ideszármazott filadelfus nevű, fehér, illatos virágot termő cserje. Az olajfánk sem az igazi olajfa, hanem egy Észak-Amerikából vagy Dél-Olaszországból ideszármazott fa, melyet a nép »ezüst fűz«-nek nevez. A hárs eredete is a Balkánra és a Fekete-tenger vidékére vezet. Orgona termett vadon Magyarországon is egyik-másik vidéken, de a bodzafát valószínűleg a törökök hozták be és a nyárfa, mely régebb idő óta terem Magyarországon, mint az ákác, alighanem Olaszországból került hozzánk. Ellenben ős-magyar fa a mocsári tölgy, a kőrisfa, a szilfa, a fűzfa; a cserjék közül a boróka, a galagonya és a kőkény. Törzsökös virágunk nekünk a rózsza, a gyöngyvirág, az árvalányhaj és Mátyás kortársa hexaméterekben énekl meg, hogy Pest körül verőfényes nyílt mezőn virít a mákvirág és Mátyás király kertjei »égni látszanak a gyöngéd liliumoktól és tulipánoktól.«¹⁾

Ruházkodás.

A szokások és viseletek a divat hatása alatt állottak akkoriban is. Tanu rá báró altorjai Apor Péter, ki »Metamorphosis Transsylvaniae«-jában ugyancsak leszedi a keresztvizet a Bécs felől jövő »náj módi«-ról és őszintén megmondja, hogy »mentől inkább szegényedünk annál nagyobb titulusra és cifrább paszományos köntösökre vágyunk«. Ez elől a Bécsből jövő hatás elől egyébként maga Apor Péter sem tudott kitérni, mert bizony ő is szívesen vette 1712-ben a bárói titulust és nagyon büszke arra az aranyláncra, mellyel III. Károly az öreg kuruckodó labancot megprezentálta. Annyi bizonyos, hogy a *díszmagyar* akkortájt alakult át vagyontérő barokkizlésű ruhadarabbá és a magyar nemzet legkoldusabb korszakában valósággal kincseket raknak magukra a főnemesség hölgyei. A Rákóczi árvák 1688-ból való ingóeltárában szerepel egy gyöngyökkel kirakott, 12 prémmel körül teremtettézt királyszín szoknya, mely a Kollonics-féle becslés szerint egy-maga 2000 rénes forintot, mai pénzben 10.040 pengőt ért; egy gyöngyökkel, rubintos boglárokkal kirakott fekete bársonypalást értékét ugyanannyira becsülték.²⁾ És hogy egy ruha mekkora értéket képviselt abban az időben,

¹⁾ *Salamon Ferenc*: Budapest története. II. köt. 609. old.

²⁾ *Radvánszky*: II. köt. 384. old.

az bizonyítja legfrappánsabban, hogy a két Thökölyi grófkisasszony szoknyáinak árából fedezték Likava megszállásának költségeit.¹⁾

A főrangúak nagy fényűzése természetesen hatással volt az alsóbb nemességre is. Azonkívül a barokk idők átformáló tevékenysége meglátzott mindenben: ruhán, szokásokon, nyelven. Viselet dolgában a magyar már korábban sokat vett át a lengyeltől. A prémviseletet például a lengyelektől tanultuk el. Viszont a török időkben a török izlés volt nagy hatással a magyar öltözködésre. Ezt a két hatást formálta, gyúrta át a barokk korszak divatja, mely Bécsen keresztül francia és spanyol földről jött hozzánk. Az élénk, sőt olykor ríktó matériák, posztók, selymek, szövetek; ezüst csipke, gazdag és dús aransujtás, paszománt meg rengeteg ékszer: ez jellemzi ennek a cifrázkodó korszaknak az izlését. A gazdagok a fényűzésben élték ki magukat a meggazdagodásnak, a birtokszerzésnek, meg a hirtelen és hihetetlen karriercsinálásnak ebben a nagy konjunktúrájában. A vasas ládákban napvilágra kerültek az eldugott kincsek. Vagy maga a gazda büszkélkedett velük a békésebb idők elkövetkeztével, vagy pedig a zsákmányoló és rekviráló idegen katonatisztek, akik véges-végig járták az országot és valósággal művészetté fejlesztették a notaperbe fogott, vagy másfolyen ok miatt tömlőbe vetett nemesek és főnemesek kastélyainak kifosztását. A kincseket felküldték Bécsbe az udvarnak, melynek akkoriban nagy szüksége volt a pénzre. De a kincsek jórésze a katonatiszt urak és főhivatalnokok kezén kallódott el, kik hazavitték a drágaságot, hogy felékesítsék vele az asszonyt. Akinek nem volt asszonya, az elkártyázta az ékszereket. Ezért van, hogy néhány aranyműves mindig akadott ott, hol egy-egy garnizon van elszállásolva, mert ezek az aranyművesek nem annyira ötvösök — bár ilyen is van közöttük — hanem elsősorban ékszerkereskedők és zálogosok. Budán már az 1696-i összeíráskor két aranyművest találtak a Várban.

Bécsben is, másutt is állandóan folyt az elkobzott drágaságok és birtokok elkótyavetyélése, úgyhogy jóideig olyan volt Magyarország, mint egy nagy végkiárusítás. Úr és kalandor tódult a nagy okkáziora és amikor 1702-ben gróf Bánffy Anna és gróf borosjenői Székely Ádám Gyalu várában lakodalmát ülte — mint Apor Péter meséli — az ünnep másnapján Rabutin főgenerális felesége tiszta aranyfonálból készült szoknyában jelent meg a táncmulatságon. Köves aranypercei, nyakszorítója, reszkető tűi, aranyköves gyöngyvirággal megrakott öve, gyöngymedálja, általános keltűnést keltettek. De akik tehették, különösen a főrangúak, szintén nem fimélték ruhájuktól az aranydíszt s drágakövet, meg a prémet.

Hiába mondja Apor Péter, hogy »nem volt akkor ráncbaszedett egész mellyű ingek az asszonyoknak, hanem az ingek elöl meg volt hasítva, annak kötője volt s úgy kötötték meg a nyakoknál, mert akkor ép a nyakokig

¹⁾ Archeológiai Értesítő. 1900. 150. old.

volt fel az ingek.« Néhányan bizonyára ilyen inget is hordtak abban az időben, de máshelyt maga Apor Péter beszéli azt is, hogy szokásban volt az inget kis lencsenagyságú érclemezekkel, ú. n. »islógg«-gal beborítani. Hogy milyen pazarul bánnak az »islóggal«, mutatja, hogy akad ing melyre 2—3 ezert is felvarrnak. Újfalussy Andrásné báró Károlyi Éva hozományában »testszín selyem aranyinget« kapott.¹⁾ Egyébként pedig úgy a felsőruhákat, mint az ingeket, a legdrágább szövetekből, tafotából, atlaszból készítették és dúsan díszítették arannyal, ezüsttel, selyemmel.²⁾ Szép s furcsa divat lehetett ez a divat, mert azokban az aranycsipkével és temérdek islóggal kivarrott diszkrét női ruhadarabokban nagyon kényelmetlenül érezhette magát az, aki viselte.

Elterjedt viselet volt a csipkegallér is. Gróf Csáky Tamásné Károlyi Erzsébet csipkegallérja aranycsipkéből való.³⁾ Divatban van a mellfűző is, mely elől szalaggal vagy aranyos zsinórral van összefűzve. A leányok nem fűzik szalaggal a vállfűzőt.⁴⁾ Hordanak zsebbe való keszkenőt is, melynek az eljegyzés alkalmával van nagy jelentősége.⁵⁾

A felsőruhák tobzódnak a színekben. A ruha anyaga bársony, kamuka, tarcelán, atlasz, tabit, tubin, kanavász, posztó, és gyoics. A felsőruhát : »a derekat vagy a vállat«, meg a szoknyát nagy leleményességgel díszítik, cicomázzák. A szoknya vagy hosszú, uszályos, vagy pedig kerekre szabott. A szoknyát prémmel, paszománnyal, csipkével, galanddal, kötéssel, gyöngygyel, kaláriszal, boglárokkal, skófiium-virágokkal (erős arany vagy ezüst szálakból való kivarrás) ékesítették.⁶⁾ Volt gyöngyösprémű ruha. Bornemisza Anna fejedelemasszony gyakran járt csipkés francia szoknyában, de azért a testhezálló szűk, cifra előkötővel ellátott lengyel szoknyát is szívelte.⁷⁾ Volt skófiium-islógos, aljában szőtt prémes és galon díszítéses szoknya. Zrinyi Ilona sötétszín hat sorban prémezett szoknyája 120 rénes forintot (605 pengő); egy 15 soros (Rëyen) aranyos ezüst-zsinorral (Borten) szegett veres bársony szoknya 150 rénes forintot (753 pengő) ért.

Voltak olyanok is, akik prémmel bélelt szoknyát hordtak. A nők és férfiak egyaránt övet viseltek a derekukon. Az övviselésben szintén nagy és változatos fényűzést fejtettek ki. Egy egyszerű övet már egy forintért is lehetett kapni. De a Rákóczi árvák gyöngyös övét 600 forintra (3012 pengő) a Nádasdyakét pedig 800 forintnál is többre (4000 pengő) becsülték. A szoknya és vállviseletet kötény egészítette ki. A vállra mente vagy man-

¹⁾ Radvánszky : II. köt. 349. old.

²⁾ Schulz Irén : Női viselet a kuruc korban.

³⁾ Történelmi Tár. 1908. 23. old.

⁴⁾ Tollai : Epist. itin. 172. old.

⁵⁾ Schulz : 31. old.

⁶⁾ Schulz : Női viselet.

⁷⁾ Századok. 1878. 522.

tilla került. Télen prémbéléses mente járja, drágaköves arany és kaláris gombokkal. A főrangú kisasszonyok subát is viselnek, az asszonyok palástot, melyet télire prémmel béleltek ki. Egy fekete-veres petymettel (hermelin) bélelt palást 30 rénes forintot (150 pengő); fekete bársony két sorban ezüst csipkével prémezett palást pedig 50 rajnai forintot (251 pengőt) ért. Viszont a Rákóczi árvák fekete bársonyból való és gyöngyökkel meg rubintokkal kirakott palástját, mint már említettük, 2000 rénes forintra (10 ezer pengőre) becsülték.

A kevésbbé előkelő vagy kevésbbé gazdag természetesen nem hord aranyat és ékszent a ruháján, ezek viszont a prémmel való díszítéssel nem fukarkodnak, mert a prém olcsóbb, mint az arany. De a gazdagok is csak ünnepi alkalommal hordták a díszruhát; otthon, hétköznapra megtette a kevésbbé hivalkodó holmi is.

A magyar nők szépek és csinosak voltak az egyszerű ruhában is. »A magyar hölgyek sokkal szebbek, mint az ausztriaiak. Valamennyi bécsi szépség Magyarországból került ki«¹⁾ írja Worthley angol követ felesége, Montagu Mária, ki Törökországba utaztában 1717-ben járt nálunk. — »A magyar nők általában szép testalkatúak és igen illedelmesen öltözködnek. E hölgy — egy ezredes magyar feleségéről beszél — szoros bársony ruhát viselt, amely nagyszerűen simult testéhez; a ruhaujjak szintén feszesen szorították a karokat és a ruhaderekat alul két sor arany, gyöngy és gyémánt gomb tartja össze.«²⁾

Az előkelő férfiak díszruhája semmivel sem maradt mögötte a nőkénél. Itt is arany és ezüst sujtás, paszomány, drágakő a dísz. A régi divat és a »náj módi« között talán az a legfőbb különbség, hogy az új divat gazdagabban díszíti és aranyozza a mentét és egyre kurtábbra szabja a dolmányt, mely a XVIII. század közepén már jóformán csak derékig ér, akár ma a frakk-öltöny. Ellenben erős különbségek vannak a régi és új hajviselet között, úgyhogy érthető, ha Radvánszky János keserűen kifakad abban a levelében, melyben 1734-ben üdvözli Károlyi Sándort, ki új ezredét magyar módra szándékozik felszerelni. Radvánszky örömmel köszönti a nagyszerű szándékot, »bár a fodorétott és porozott haj, görbe fűsűk után befönt kancsuga«³⁾ fürtök, hajzacskók, színes köntöshöz fekete csizma, pántófli, bokáncs,⁴⁾ pántlika etc. elhagyattatnék.«

Károlyi Sándor díszruhája ragyog a gazdag arany díszről, paszománytól, kivarrott virágoktól, viszont annál egyszerűbb és puritánabb Ráday Pálé, vagy Grassalkovich Antalé. Ezt mutatják a régi képek.⁵⁾

¹⁾ »All the Vienna beauties are of that country«.

²⁾ Letters of the Lady M—y W—y, written during her travels. Paris 1799. Közli Szamota István: Régi utazások Magyarországon. 453 old.

³⁾ Kancsuka.

⁴⁾ Bakáncs.

⁵⁾ Károlyi Sándorról való festmény a gróf Károlyi család birtokában; Grassalkovich Antaltól való egykorú metszet pedig az Országos Képtárban.

Hátrafésült tarkóig érő hajával, sűrű keskeny zsinórzatú Zrinyijében és rókaprémmel szegett mentéjében Grassalkovich olyan a képen, mint valami református kollégiumbeli professzor. Ilyen hátrafésült hosszú haját és kicsi vagy nagy bajuszt viselt ezidőtájt a magyar nemes, állat azonban borotválja. Bajuszt csak az udvari ember, a német tisztviselő, meg azok a magyarok borotválták, akik Bécs felé húztak.¹⁾

Ezenkívül borotválta állát, bajszát a budai, meg a pesti német polgár is, kinek viselete 250 esztendő óta alig változott valamicskét. A XVIII. század elején a két város német polgárságának habitusa nem sokban különbözhetett a mai soroksári, budakeszi, vagy régi óbudai svábokéitól. Persze a jelesebbek, kik tekintélyben kiemelkedtek a városi polgárság tömegéből, öltözködésükben utánozzák az előkelők viseletét és rangjuk megmutatkozik ruházkodásukon is. Lenner János pesti bíró például a kifogástalan udvari ember és császári tisztviselő hatását kelti azon az 1717-ből származó festményen, melyet a pesti piarista rendházban őriznek róla. Kétfelé fésült hosszú fehér haj vagy paróka keretezi hosszúkás, érdekes intelligens borotvált arcát. Sötétkék bársonyból való ruhát és ezüst dísszel szegett menteszerű köpenyt hord. Ezen a képen igazán nem látszik, hogy az akit ábrázol, az ácsmesterségből avanszált a főbírói pozícióba és ettől a tisztségtől holmi elszámolási hibák miatt fosztották meg.

Polgári viselet.

A polgárság asszonyai és leányai a viselet dolgában nem olyan konzervatívak, mint a férfiak és a divattal szemben nem olyan érzéketlenek. A nő — bármilyen rendű és rangú — minden időben szerette a pompát, meg az újat és utánozta a magánál előkelőbbek és gazdagabbak szokásait és ruházkodását. Jobban mondva csak szerette volna, mert volt egy iratlan törvény, mely állandóan örködött felette, hogy az alsóbb tár-

¹⁾ Dr. Friedreich Endre írja »A pesti piarista gimnázium tanulói 1717—1780-ig« című tanulmányában: A piarista gimnázium tanulóinak ruházatát eléggé megismerjük ama leltárakból, melyeket a piarista rendbe beöltöző noviciusok készítettek a magukkal vitt holmikról. Bajthay Antal, Grassalkovich Antal mostohafia, 1733-ban lépett be a rendbe. Leltárában többi közt ezeket találjuk: ezüst veretű kard, egy kékszínű nyári dolmány arany és piros virágokkal himezve, egy fehér virágokkal himzett dolmány kék szövetből, egy hamuszínű dolmány, egy hamu- és egy kékszínű nadrág, 36 pár ezüst gomb, 7 pár nagy ezüst csatt, 27 pár gomb arany fonálból, 15 pár nagy ezüst gomb, hamuszínű mente. Lorber (János) Miksa leltárában (1736.): hollandus posztóból készült piros dolmány arany zsinórral és ezüst gombokkal, aranyzsinóros piros nadrág, vörös gyapjú öv, 11 skófiummal készült bojtval, arany szegélyű süveg, sárga csizma. Valero (Vince) Jakab leltárában (1741) kék mente, félselyem vörös szövetből készült nyári domány, ezüstzsinóros piros nadrág, fekete nadrág, sárga csizma. Edegger (József) Boldizsár leltárában (1741.) zöld mente, félselyem zöld szövetből varrt nyári dolmány, piros nadrág, sárga csizma, piros öv, hódprémes köpeny, hosszú fehér nyakkendő.

sadalmi osztálybeliek valamiképen össze ne tévesszék magukat a felettük állókkal. Ha pedig a hagyomány, a megkövesedett szokás és az iratlan törvény nem tudta megvédeni a demarkációs határokat, melyek a társadalmi osztályokat egymástól elválasztották, akkor jött az írott törvény, amely azután rendet teremtett.¹⁾ Így Lőcse város tanácsa 1698. június 20-án kimondja, hogy »a szolgálóknak és szobaleányoknak, legyenek azok mester- vagy más egyszerű ember leányai, tilos hollandi posztóból való krinolinos, kemény, német szoknyákat, halcsontokkal vagy mással keményített mellényeket és fűzőket, hollandi posztóból készült bundácskákat; veres és fekete karmazsin csizmákat; a cipőn rózsákat és drága fűzőzsinórokat, az ingen és más fehérneműkön széles gallérokat, hosszasan lefüggő öveket és más fényűzési cikkeket viselni. Ha a városi szolgálk észrevennék, hogy a szobaleányok valamelyike tiltott ruhadarabot visel: világcsúfjára nyílt utcán vegyék le róla a ruhát.«²⁾

Ebből a tilalombból nemcsak azt tudjuk meg, hogy mit nem szabad a szobaleányoknak, hanem megtudjuk azt is, hogy mit hordtak 230 esztendővel azelőtt a városi polgárok feleségei és leányai. Tehát hollandi posztóból szabott, keményített német szoknyát hordtak. Thököly Éva is ilyen alul széles, tölcserded, kasra szabott, derékben pedig szorosan a testhez simuló szoknyát viselt, mikor Eszterházy Pállal, a későbbi nádorral 1672-ben esküvőjét tartotta. Azután fűzőt is viseltek harmadfélszáz esztendővel ezelőtt a polgárasszonyok, meg az ingen széles gallért, derékövet. A cipellőn rózsákat hordtak a maiszternék, nemcsak Lőcsén, hanem nyilván ilyen hordtak Budán és Pesten is és ilyen viseltek minden magyar városban a polgárok feleségei; ki egyszerűbbet, ki díszesebbet, aszerint, hogy kinek-kinek mennyire bírta a zsebe. Viszont az is érthető, hogy a polgárasszonyok nem szívelték, hogy a szobaleányok ugyanolyan divat szerint öltözködjének, mint ők. De a lőcsei magisztrátus nem állott meg a szobaleányok ruházkodásánál, hanem ugyanakkor rendeletet adott ki arról is: mit *nem* szabad a polgárasszonyoknak.

»Minden nem előkelő rangú, vagy származású nőnek tilos fátyolt és a fátyol alatt arany csipkét, nemkülönben damaszt és selyem szoknyákat, kötényeket, öveket, coboly-, menyétprémes köpönyegeket, arany- és ezüst-csipkés, paszományos pártákat és bundákat, prémes mellényeket, karmazsin csizmát és a boszantóan meztelen nyakon aranyláncot, gyöngyöket és korallt viselni — mondja a rendelet. — Szigorúan eltiltatik a gyöngyök, paszományok, drága zsinórzatok és más fényűzési cikkek viselése. Az ezen rendelet ellen vétő nőkre szigorúan fognak ügyelni a kirendelt emberek és kivétel nélkül 100 magyar forint bírsággal sujtják a vétkesek.«³⁾

¹⁾ I. Lipót fiatal felesége, Eleonora császárné 1686-ban maga dolgozott ki egy fényűzési »Polizeiordnung«-ot.

²⁾ Századok. 1880. 834. old.

³⁾ Századok. 1880. 883. old.

Rossz idők jártak akkoriban Lőcsére és nyomorúságosak voltak a viszonyok az egész országban, érthető tehát, ha a városi tanács szigorúsággal akarja visszaszorítani a polgárság és szegénység körében elharapódzott fényűzési járványt. De ez a rendelet nemcsak a fályolt, a paszományos pártát, a gyöngyöket és korallokat, meg a karmazzsin csizmát kifogásolja, hanem a »bosszantóan meztelen nyakon« az aranyláncot is. És itt nem az aranyláncon van a hangsúly, hanem a »bosszantóan meztelen nyakon.« A tanácsbeli uraknak ez a puritán szigorúsága jellemző arra a korra, mely természetesnek tartja a »jus primae noctis«-t és azzal sem törődik, hogy a jobbágyok és kapások asszonyai, leányai harmadfélszáz esztendővel megelőzvé a mai divatot, már akkor kurta-szoknyát, vagyis »bokorugró rokolyát« hordtak.

A fényűzési járvány nemcsak a nőkön hatalmasodott el, hanem a férfiakon is. A lőcsei rendszabályból tudjuk meg, hogy a magasabb rangúakat különösen a mesterlegények szerették utánozni. Végre is a tanács szűk-ségét látta, hogy korlátok közé szorítsa ezt is, kimondván, hogy »nem rangbeli származásúaknak nem szabad viselni sem sarkantyút, sem sarkantyútlan sárga vagy piros karmazzsin csizmát; angol vagy hollandi posztóból varrott ruhát ezüst gombokkal és kapcsokkal; selyem vagy másféle ezüst csattokkal kivert öveket; coboly-, menyét-, vagy más hasonló prémekkel szegélyezett kalapokat; rókatorokkal prémelt bundákat és mentéket.« Különösen tilos, mondja a rendelet, a kocsisoknak menyétkalapot viselni.¹⁾ Hogy a szabályzat betartassék arra a városi ügyész, meg a rendőr vigyáz és aki vét, tíz forintot fizet.

A mesterlegények különben Pesten nem sokat törődtek vele, mi illik, mi nem. Pest város egy 1733-ból való tanácsi jegyzőkönyvében olvassuk, hogy a magisztrátus szigorúan eltiltja a mesterlegényeket a kard viselésétől, mert kardviselés csak nemesembert illet meg.

De a kardviselés körül máskor is voltak zavarok. Egy becsületsértési pörből tudjuk, hogy Schenu Anatol korcsmáros kétségbe vonta Lenner János pesti bíró nemességét és azt a jogát, hogy kardot viselhessen.²⁾ Schenu, aki mint Orsethi generális hofmeisterre került Pestre, szemébe vágta Lennernek, hogy ő — már mint Schenu — karddal és bottal, vagyis a nemesség jelvényeivel jött Pestre, míg Lenner — ki eredetileg ácsmester volt — csak szekercét hozott magával.³⁾

Még csak azt akarjuk megemlíteni, mert jellemzőnek tartjuk a kor hangulatára és viszonyaira, hogy Lőcse város tanácsa rendcsináló szabályzatá-

¹⁾ Századok. 1883. Demkó Kálmán közlése.

²⁾ Lenner János tudvalévően 1717-ben kapott nemességet lennersbergi predikátummal.

³⁾ Meg kell állapítanunk, hogy Chenu Anatol, ki a bormérésből megszédte magát és egy időben, mint szószóló szolgálta a várost, sosem volt nemes, tehát a nádpálcát, a nemesség jelvényét, ő is jogtalanul hordta.

nak 19. szakaszában azt mondja, hogy »a nők között annyira elharapódzott az egyházi és világi törvények által egyaránt tiltott, meg nem engedhető és büntetésre méltó fényűzés, hogy ez nemcsak a Űristen haragját, hanem a *fiatalság bosszankodását is* magára vonta.« Ebből a megjegyzésből arra lehet következtetni, mintha a fiatalságnak is része lenne abban az akcióban, melynek az volt a célja, hogy a polgári öltözködést megrendszabályozza. A fiatalok, úgy látszik, nem nézték szívesen, hogy a meggazdagodott mesterruramék elvirágzott asszonyai drága paszomántos ruhában keljenek versenyre az ifjúsággal. De valószínűleg nem nézték szívesen Budavárában sem a generálisnék, meg a kamarai adminisztráció mindenféle inspektorának, provisorjának, ellenőrének, perceptorának és tanácsosának a felesége, hogy a polgárok asszonyai olyan divatos ruhában járjanak, mint ők. Vagyis az asszonyi irigység fűtötte azt a mozgalmat, mely a polgári rend öltözködésének megrendszabályozására vezetett. Ha írásos regula nem is maradt róla, de a tendencia Budán sem lehetett más, mint Lőcsén.

Egyébként szokások, izlések és divatok folyton váltogatták egymást épúgy, mint ahogy változnak az idők és változnak az emberek is. De azért érdekes megvigyázni, hogy hosszú-hosszú időn keresztül, különösen a polgárság és parasztság viseletén gyökeres változást alig látunk. A férfiak hol hosszú hajat hordanak, hol rövidebbet. A német borotválja az arcát, a magyar bajuszt ereszt, de például a női hajviseletben századok óta nem volt olyan forradalmi újítás, mint a világháború után született »bubifrizura.« A világháborút követő nagy újítások egyike volt, hogy a nők levágták a copfot és azóta rövid hajat viselnek. A lányok addig, századokon keresztül két ágban fonott és pántlikába kötött hosszú hajat hordtak, mely a hátukra lógott, vagy pedig koszorúba kötve viselték a fejükön. A polgári asszonyok viszont kontyba szedték a hajukat és a kontyviselésben legfeljebb annyi a különbség, hogy hol a fejük bubjára rakták, hol a tarkó fölött hordták a kontyot. A XVIII. században, de azután is, az eladó lányok koronának pártát tettek a fejükre. A szegény egyszerűbbet, a tehetősebb díszesebbet. Az előkelők itt is szabadjára engedték a fényűzést. A főnemesség asszonyai már 250 évvel ezelőtt is ismerték a hajbodorító vasat. Structollat és gyöngyöt fűznek a hajukba. A XVII. század végén francia módra magas hajtornyot viselnek és megtanulják, hogy miképen kell bánni a »vendég- és hamishajjal.«¹⁾

Hajukat a nők ebben az időben szagos olajjal fényesítették. Különösen az előkelők nagyon szeretik az illatosítót. Rózsa- és pézsmaillat a divat, vagyis az agresszív illatszereket kedvelték. Az arcnak szarvasbőrrel való bedörzsölése sem ismeretlen az előkelő körökben. Használnak pudert is, mely gyöngy- és kalárisporból készül. A ruhaszekrénybe pedig szagos golyókat raknak.

A női ruházatkodásban a XV. században következik be az első forradalmi újítás, mikor a tunikát derékban ketté vágják. Az alsó részből lett a szoknya,

¹⁾ Schulz Irén : Női viselet a kuruckorban.

vagy rokolya; a felsőből a »derék« meg a »váll«. Hogy azután a szoknya és a derék, meg a váll miképen alakul, miképen változik, az izlés, a szokás és a divat miképen formálja át az idők folyamán; milyen dísz, ékességet, csipkét, paszományt, gyöngyöt és drágaságot rak rá: erről könyvtárra valót írtak össze a divat történetírói. Ám a divattörténet főképen a gazdagok és előkelők ruházatával foglalkozik. Ezekben a divattörténetekben kevés szó esik a kispénzű polgárság ruházatáról, pedig ez is érdekes. Bennünket elsősorban ez érdekel, mert a XVIII. század elején Buda és Pest népességének dandárja efféle kispénzű nép volt. A kispénzű polgárság az öltözködésben, amennyire lehet, utánozza az előkelőket, csakhogy olcsóbb materiát és sokkal kevesebb díszet használ. A vármegye limitációs bizottsága szabja meg, hogy mit mennyiért készíthet a szabó, szűcs vagy a lábbeli csináló, ha a megrendelő adja a hozzávalót. Ezek a limitációs jegyzékek diktálták az árakat és a munkabéreket Budán és Pesten is. Éppen ezért ezekből a limitációkból halásztunk ki egyet s mást, hogy kissé rávilágítsunk: mibe került ebben az időben a ruházkodás.

Két esztendő limitációs jegyzékéből keresgeltünk ki néhány jellemző adatot. Az egyik az 1698. esztendőről való, a másik az 1724. évről.¹⁾ Az első Budavár visszafoglalása után 12 évvel készült, mikor még nem kapta meg a szabad királyi városi rangot Buda és Pest. A másik az 1724 évről való és abban az esztendőben készült, mikor a Pesten felállított két főtörvényszék megkezdte működését.

Az 1698 évi limitáció szerint a ruhakészítési munkadíjak ezek voltak:

	Forint	Garas	Mai pénzben pengő fillér
Nem díszes asszonyi felöltőért jobb anyagból	1	—	4 18
Egy ködmönnek hollandi szövethől való elkészítése, ha belől prémmel béleltetik	1	—	4 18
Egy köpönyegnek hollandi szövethől való elkészítése.	—	15	3 76
Abaposztóból egy nagyobb ködmön eladassék	3	10	15 06
Hasonló anyagból kisebb ködmön eladassék	3	—	12 55
Nagyobb nadrág nevezett anyagból eladassék	1	6	5 70
Karásából nagyobb ködmön eladassék	5	5	23 43
Karásából nagyobb nadrág eladassék	2	—	8 37

A Pragmatica Sanctio után a két város fejlődése és gyarapodása nagyobb lendületet vesz. Megnö a forgalom, sűrűbb vendég a pénz, több telik ruhára is. A ruhaipar egészen átalakul és a lakosság ruhaszükségletének ellátása megoszlik a német szabók, a magyar szabók, a jobbadán vásárra dolgozó szűrszabók, a szűcsök, vargák, cipészek, csizmadiák, horvát és tót suszterek

¹⁾ Az 1698. évi limitáció latin nyelvű eredetije Pest vármegye levéltárában; az 1724. évi német nyelvű árszabás eredetije pedig Budapest székesfőváros levéltárában.

között. A német szabók főképen a polgárság számára dolgoztak, a magyar szabók a nemes urakat és a nemesi cselédséget ruházták. A szűcs kezéből került ki a sok prémmel szegett, gereznával bélelt mindenféle bunda, bekecs, ködmön, suba, palást, mente és dolmány.

A német szabó árszabása.

A német szabók árszabásából kitetszik, hogy 1724-ben mennyiért varrták a tisztnek, a főbb embernek való öltözetet, a városi polgárságnak való dolmányt, nadrágot, bélelt és béleletlen ködmönt. Mit fizettek a nők egy »Schlafrock«; egy köntös, egy »manteau«; egy »sűrűn tűzött váll«; egy mellrevaló vagy pruszlik; egy szoknya, kabát, egy »Oberröckl« és egy »Stickrock«-ért?!

Tisztnek és főbb embernek való öltözet a gomblyukak körül megfelelő selyemmel varrva, arany v. ezüst sujtás nélkül	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér
Hasonlóképen tisztnek vagy főbb embernek való belső dolmány szintén selyemmel varrva	1	—	4 18
Hasonlóan készített és főbb embernek való nadrág ..	—	60	2 50
Közönséges városi embernek való dolmány	1	50	6 27
Egyszerű dolmány városi ember részére	—	85	3 76
Egyszerű nadrág hasonlóképen városi embernek ..	—	50	2 09
Szolgarenden levő embernek libéria, divat szerint rojtokkal	1	50	6 27
Ugyanígyennek alsó (belső) dolmány	1	—	4 18
Ugyanígyennek nadrág	—	50	2 09
Közönséges egyszerű cérnával varrott kabát	1	—	4 18
Közönséges egyszerű belső dolmány	—	75	3 14
Közönséges egyszerű nadrág	—	40	1 67
Rojtokkal díszített és bélelt német köpeny	1	25	5 22
Egyszerű rojtok nélkül való, de bélelt köpeny	—	70	2 92
»Schlafrock«-nak nevezett közönséges anyagból készült éjjeli női öltönyért	1	—	4 18
Közönséges gyapottal bélelt éjjeli köpeny	—	80	3 34
Közönséges varrott kabát bélelve	1	10	4 60
Sűrűn tűzött váll (mellény, derék)	2	50	10 46
Egyszerű mellény kelmével borítva	1	50	6 27
Rétegezett »manteau«-nak (mantell) nevezett ruhadarabért, szoknyával és mellénnyel	3	50	14 64
Selyemkabát szoknyával és mellénnyel	2	50	10 46
Közönséges kabát szokás szerinti zsebekkel	1	26	5 26
»Kontusche«-nak nevezett (köntös) női köpeny bélelve	—	75	3 14
Schlafrocknak nevezett darócanyagból készült éjjeli köpeny	—	85	3 56
Darócból való köntös	—	50	2 09
Damasztból vagy más selyemanyagból való »Cärzelt«-nek nevezett öltönyre	—	60	2 50

	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér
»Oberröckel«-nek nevezett közönséges kabátka	—	45	1 88
Közönséges és csak kevésbé bélelt szoknya	—	35	1 46
Gyengébb minőségű rojtokkal ellátott szoknya bélelve	—	50	2 09
»Stickrock«nak nevezett szoknya szattyánnal szegve .	1	—	4 18
Szattyánszegés nélkül	—	75	3 14

A magyar szabók.

A magyar úrnak skarlát vagy bíborposztóból szabott köpenyt, nadrágot a mester, de divatos volt a spanyol, angol vagy hollandi posztóból készült köpeny is; nyári dolmány selyemből, vagy rázsából készült. Az árszabásban látunk egy tételt, mely azt mutatja, hogy mennyiért varr a magyar szabó egy bélelt nadrágot, amiből azt gyaníthatjuk, hogy harmadfél száz évvel ezelőtt a nadrág alatt nem igen hordtak semmiféle fehérneműt. Az »alsó ruházkodás« nem mutatja azt a nagy változatosságot, mint ma. Inget és ilyesmit, vagy hogy Altorjai Apor Péter szavát használjuk: »mi egymást,« főként előkelő nők hordanak. A gatyá parasztviselet és a jó módú paraszt gatyájához 12 sing, vagyis 7 méter és 63 centiméter gyoics kell. De azért tág tere van a vászon, a gyoics és a patyolat használatának. A gyoicsot a jó háziasszony maga szötte, az inget maga varrta, bár azért akadt dolga a takácsnak is. Az 1724-es pesti limitációban például azt olvassuk, hogy egy bécsi rőfnyi kelme szövése, ha huszas szövésű, 9 denár (37-6 fillér); huszonegyes vászon szövése bécsi rőfönként 7 denár (28 fillér); 9—10-es szövésű vászon 3 denár; 5—6-os szövésű zsák- és takaróvászon 3 denár; egy bécsi rőfnyi damasz vászon szövése 6 denár.

Gazdag a választék a női ruhákban, melyeket rojttal, paszománnyal, selyem-pántlikával, aranyszegéllyel varrt ki a szabó. A női derék kamukaselyemből, tafotából készül; arany és ezüst sújtással beborítva és halcsonttal kitűzve, mert a »mieder,« vagyis fűző-kérdést úkanyáink így oldották meg.

	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér
Férfinek való mente skarlát- vagy bíborposztóból szabva és megfelelően bélelve	1	25	5 22
Hasonló posztóból készült köpeny	—	75	3 14
Ugyanolyan posztóból készült nadrág ugyancsak bélelve	—	40	1 67
Spanyol, angol vagy hollandi posztóból szabott nagyobb mente	1	—	4 18
Kisebb mente	—	75	3 14
Hasonló posztóból készült hosszabb béleletlen köpeny	—	70	2 92
Rövidebb köpeny	—	60	2 50
Hasonló posztóból való béleletlen nadrág	—	35	1 46
Nyári dolmány, selyem kelméből zsinórokkal körül- varrva	1	—	4 18
Zsinórozás nélkül	—	80	3 34

	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér	
Teveszörszövetből vagy rásából (arras-i nyírt posztó) készült nyári mente zsinórozva	—	75	3	14
Közönséges posztóból készült hosszabb belső dolmány egészen és pedig borjúbőrrel bélelve	—	80	3	34
Nem bőrrel, de teljesen bélelve	—	75	3	14
Közönséges posztóból készült kisebb dolmány egészen bélelve	—	60	2	50
Bélt nadrág	—	25	1	04
4 rőfös női köpeny paszományos, rojtok nélkül	1	25	5	22
3 rőfös női köpeny paszomány nélkül	—	90	3	77
Közönséges posztóból való 3 rőfös női köpeny ...	—	75	3	14
Női cselédnek való köpeny	—	50	2	09
Selyemposztóból való női szoknya egyrészt paszománysorral, másrészt selyemszalaggal	1	25	5	22
Paszományos, rojt és bélés nélküli szoknya	—	60	2	50
Selyemszövetből való szoknya teljesen bélelve egy paszománysorral és selyemszalaggal, arany szegéllyel	1	50	5	28
Hasonló anyagból készült szoknya csipke, paszomány és bélés nélkül	1	—	4	18
Gyapjú-, teveször- vagy rásaszoknya egy rojtos paszománnyal és selyemszalaggal arany szegéllyel bélés nélkül	—	75	3	14
Fél rása és két nyíretű gyapjúból készült szoknya	—	35	1	46
Női derék kamuka selyemből, tafotából vagy más selyem szövetből arany és ezüst sujtással egészen beborítva halcsonttal kitűzve és bélelve	2	—	8	37
Közepes mellény három vagy négy rend lioni (leoni) vagy selyemsujtással beborítva (vagy bojtokkal) és halcsonttal rendesen kifeszítve, bélelve	1	—	4	18
Mellény nőcselédek számára 1 vagy két sor lioni vagy selyemrojtval ellátva és csak a háton a gerincvonalán halcsontozva és bélelve	—	40	1	67
Reverendának nevezett papi ruha mindenütt selyemmel bevont gombokkal és gomblyukakkal, selyemposztó vagy selyemszövet anyagból varrva	3	—	12	55
Szentbeszéd mondásakor használt palást csak a mellen gombokkal vagy csatokkal bélés nélkül	1	25	5	22
Részben bélelt egyházi és szerzetesi palást a mellen csak 3, 4 rőfnyi anyaggal vagy a nélkül	1	—	4	18
Ferencrendi atyák öltöne	1	—	4	18
Ugyanezeknek alsóöltöny	—	50	2	09
Ugyanezeknek köpeny	—	25	1	04
Arany vagy ezüstrojtokkal körülvarrott tafotából készült előlkötő, melyet a házasulóknak szoktak nyújtani	—	50	2	09
Magyar palást (gallér) 5 rőf posztóból	—	50	2	09
Másfél darab aba (vastag fehér) posztóból varrott palást	—	50	2	09

	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér
Egy darab három- vagy négyrőfös abaposztóból szabtott gallér	—	40	1 66
Nagyobb közönséges dolmány karasiaposztóból (durva, vastag posztó) vagy remekből, amilyent az ünnepekre, illetőleg vásárokra (vagy vásárok idején) szoktak csinálni, csatokkal egészen bélelve ...	3	50	14 63
Középszerű nadrág egy rőfnyi hasonló posztóból	1	25	5 22
Nagyobb nadrág egy és negyed rőfnyi hasonló posztóból	1	50	5 28
Egy nagy abaposztóból készült dolmány	1	70	6 11
Közepes nagyságú abaposztóból készült dolmány szolgálk részére	1	50	5 28
Ha a családfő vagy gazda mindent hozzáad egy abaposztóból való nagydolmány szabásának munkája	—	45	1 88
Abaposztóból való nagyköpeny szabása	—	40	1 68
Karasiaposztóból varrott nagy köpenyeg, bélelve, rojtokkal sujtásozva, ahogyan a vásárok idején szokták megcsinálni	5	50	23 —
Közepes nagyságú	5	—	20 72
Kisebb	4	50	18 83
Remekből vagy bársonyból készült nagy köpenyeg bélelve és rojtokkal díszítve	5	50	23 —
Nagy és bokáig érő hosszú köpenyeg abaposztóból bélelve és rojtokkal díszítve	3	15	13 18
Közepes nagyságú	2	80	11 70
Egy vég legfinomabb abaposztó, melyben 13 bécsi rőf van	1	56	6 52
12 és fél rőfös vég	1	51	6 31
12 rőfös vég	1	46	6 09
Egy vég legolcsóbb abaposztó	1	25	5 22
Egy vég takarónak való abaposztó	—	75	3 14

Darócból dolgozó szűrszabók árszabása :

Egy vég aszlányi, prónai, tāti, fehérvári és váci vastag gyapjúszövet	4	50	18 83
Privigyei	4	40	18 40
Losonci és rimaszombati	4	30	18 —
Nagy szűr aszlányi, prónai, tāti, fehérvári és váci gyapjúdarócból	1	70	7 10
Közepes nagyságú	1	60	6 68
17 éves fiatalembernek való kisebb szűr	1	40	5 84
12 éves gyermeknek való szűr	1	—	4 18
Nagyobb szűrdommány	1	—	4 18
Privigyei vastag gyapjúszövetből készült bármilyen fajta ruhadarab egy garassal olcsóbb			
Losonci és rimaszombati anyagból a pórnai és más elsőrendű anyagokhoz mérten 2 garassal olcsóbb, a privigyeihez mérten pedig mindennemű ruhadarab egy garassal olcsóbb.			

A sok mindenféle ruhához Krakkóból, Bécsből, Lipcséből, Hamburgból, Hollandiából és Angliából kapják a materiát. A paszomántot a szepességi városok szállítják. Kedvelt anyag a mindenféle bársony (van gubás bársony is); arany- és ezüstszővet; kamuka (nehéz selyem); tafota (taft, könnyű selyem). A nehéz selymek közé tartozik a damaszt és az atlasz. A tarcolánt, vagy a tercenellát hármassodrású szálakból szövik, többnyire virágosan, más színű selyemmel keverve. A tabit könnyű selyem; habos és ezüsttel átszőtt a tubin. Csemele alatt teveszőrrel kevert selyem értendő. A kanavász durva vászon, a mohar vagy muhar is selyemszővet, a posztók közül a legértékesebb a skarlát. A belenjei posztó ára körülbelül akkora, mint a bársonyé. A selyembirka gyapjából készül a selyemposztó. De van csizmazin, fajlondis, lazur, stanet, aba, hollandi, puhói posztó és leggyakoribb a rázsa.¹⁾

A len- és kenderszővetek közül használják a patyolatot, a gyolcsot, a vásznat.²⁾ A patyolat ára:

	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér	
Jancsár patyolat egy vég	25	—	104	63
Fehérvégű patyolat egy vég	16	—	66	96
Ezüstvégű patyolat egy vég	15	—	62	78
Ezüstvégű bahária egy vég	12	—	50	22
Közjancsár patyolat egy vég	12	—	50	22
Bahária patyolat egy vég	10	—	41	85
Gyapot patyolat egy vég	6	50	27	19
Kármán	6	—	25	10
Keskeny	5	—	24	18

A gyolcs olcsóbb a patyolatnál, a török gyolcs végjéért két forintot adnak. Hordanak török, erdélyi, német, olasz, bagazia, tulja és házi vásznat. A török gyolcsnak és török vászonnak egyformán két forint az ára. Pest város 1702-ből való jegyzőkönyvében olvassuk, hogy két rőf fehér vászon tíz garas (250 pengőfillér); két és fél rőf kék vászon 15 garas (3 pengő 75 fillér); törülköző 5 garas (1 pengő 26 fillér); egy fátyol egy forint (5 pengő); egy fűző 3 forint (15 pengő); csipke egy forint és két garas (5 pengő 52 fillér); cérna 4 garas (1 pengő).

A szűcsök.

A szörme fontos kiegészítője a magyar ruhának. Díszruha e nélkül el sem képzelhető. De a téli öltözetnek, bundának, bekecsnek, ködmönnek, subának, mindnek velejárója. A drága asszonyi ruhának a prém az egyik fő ékessége. Hogy mibe kerül a prém és mit fizetnek a pémmel bélelt ruháért, a szűcsök árszabása mondja meg. Az 1724 évi limitáció szerint:

¹⁾ Tudományos Tár.; *Békefi*: A ruha és viselet története (egyetemi előadások); *Radvánszky*: Magyar családélet és háztartás; *Nemes-Nagy*: A magyar viselet története; *Apor*: Metamorphosis Transsylvaniae; *Schulz Irén*: Női viselet.

²⁾ Századok. 1888. 538.

	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér
Angol németalföldi, spanyol vagy más kiváló posztóból való hosszú magyar téli bunda, ha teljes bélést adnak bele és az már táblásan van összevarrva és elkészítve, akár menyét, akár nyest, akár róka, akár más külföldi prémből, ha a csináltató minden szükségeset hozzáad és a bunda köröskörül hasítva van : munkájáért kap a szűcs	1	25	5 24
Ha az effajta bunda bélését az egyes darabokból még össze kell varrni, a munka ára	1	70	7 10
Ha az effajta bunda csak előről és nem belülről van prémmel szegve, egy hosszú bunda munkadíjáért a szűcs nem követelhet többet, mint	—	80	2 92
Hosszú és hat-hat rőf széles férfi vagy női bunda bármilyen béléssel, ha már táblás béléssé van összevarrva és elkészítve, valamint köröskörül prémezve van és a megrendelő minden hozzávalót ad, a munka ára	1	50	6 28
Szolgának vagy közrangú férfinak való bunda báránnyal bélelve és köröskörül prémmel szegve és varrva, a szűcs munkája kerül	—	60	2 50

Viszont az 1698-i pesti és budai limitáció szerint :

	Forint	Garas	Mai pénzben pengő fillér
Szolgák számára egy nagy bekecs adassék el	4	10	19 23
Középnagyságú bekecs pedig	3	16	16 56
Egy kisebb	3	—	12 55
Egy köpenyt rókaprémmel a szűcs bebélel	1	16	8 20
Egy női köpeny bebélelése hasonlóképen	1	10	6 70

1724-ben.

	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér
Szolgának való ködmönös prémuha 5 db juhbőrből és kecskebőr szegéllyel, rojtok nélkül, került a szűcs munkája	2	—	8 37
Szolgának vagy asszonynak való közönséges magyar ködmön	1	50	6 27
Szolgálónak való rövid bekecs sujtás nélkül	1	—	4 18

1698-ban.

Egy kettős nyest, általában nyusztnak hívott kucsma elkészítésért fizettek, ha a szűcs a bélést is adta ...	—	12	3 —
Viszont a magyar szabó bélelt süveg vagy kalap készítéséért	—	20	— 83
Béleletlenül	—	12	— 50

számlított.

Érdekes az is, hogy milyen prémeket használtak és mi volt a prém ára a XVII. és XVIII. század fordulóján. A róka- és a bárányprem volt a legdivatosabb, de használtak farkas-, medve-, nyuszt-, kandurmacska-prémet,

később használtak hiúz- és vidraprémet is. Az 1698-i pest-vármegyei limitáció szerint egy kis prémkabát elkészítéséért, ha a bélés hozzáadatik, 18 garast vagyis mai pénzben 4 pengő 50 fillért kellett fizetni.

	Forint	Garas	Mai pénzben pengő fillér	
Egy nagyobb rókaprém ára	1	10	6	69
Silányabb rókaprém ára	1	—	4	18
Kikészítetlen kandúrmacskaprém ára	—	5	1	26
Egy nagyobb s nagyon szép farkasprém ára	1	10	6	70
Kisebb	1	—	4	18
Egy bélés, melyet a kalmárok vagy a rációk el szoktak adni, akár fehér, akár fekete legyen	3	—	12	54
Egy elkészített nagyobb szép nyusztprém	2	5	9	60
Középnagyságú	1	15	7	94

Divatos holmi volt a kesztyű is. Rókalábból bélelt s már elkészített kesztyűért egy forint 5 garast (5 pengő 43 fillért) kért a szűcs. Farkasprém-ből valóért egy forintot (4 pengő 18 fillért); kecske vagy báránylábakból valóért 17 garast (4 pengő 26 fillért); egy ki nem készített kígyóbőrért 2 forint 10 garast (10 pengő 80 fillért) fizettek. Úgy látszik, sok kígyó lehetett Pest környékén, hol sok volt a láp és nádas. Vipera és sikló még ma is sűrűn akad a Rákos homokján. Viszont úgy látszik, hogy egészen kivételesen szép prémnek jobban megkérték az árát. Egy másik forrás szerint ugyanis¹⁾ a következő árakat fizették a prémekért:

	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér	
Rókahátbélés a nyakából, kerül	16	—	67	—
Törökországi rókahátbélés	12	—	50	22
Magyarországi fekete báránybélés	4	—	16	74
Törökországi báránybélés	3	60	15	—
Magyarországi báránybélésnek a java	3	—	12	55
Szép mogyorónyest	2	60	10	50
Szép rókabőr	1	50	10	50

Az asszonyok szeretik a csipkét és nem ok nélkül szeretik. Sok művészi szépség van beledolgozva egy szép csipkedíszbe. A főasszonyok közt sok van, aki brüsszeli csipkét visel a ruháján, mások bécsi csipkét hordanak. Eperjesen Szászországból hozott csipkét árusítanak, ámbár jó neve van a magyar csipkének is. A háromkötésű magyarországi csipkét a franciák is átveszik s »point de Hongrie«-nak nevezik²⁾. Gróf Csáky István országbíró vásárlásainak jegyzékéből a csipkék árára vonatkozólag a következőket tudjuk meg:³⁾

¹⁾ Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. I. kötet, 91.

²⁾ Nemes-Nagy: A magyar viselet története. 187.

³⁾ T. T. 1883. 591. 592.

	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér
Széles fekete csipke rőfje	1	50	6 27
Keskenyebb fekete csipke rőfje	1	—	4 18
Fehér csipke rőfje	—	15 garas.	3 76
Tarka selyemcsipke rőfje	—	15 «	3 76
Másforma fekete csipke rőfje	—	15 «	3 76
Keskeny fekete csipke rőfje	—	4 «	1 —

Lábbeli.

Nagy a választék a lábbeli tekintetében is. Hordanak csizmát, sarut, cipellőt, bocskort, papucsot. Ősztől tavaszig a csizma járja, mert sok az eső és nagy a sár. Férfi, nő egyaránt csizmát húz a rossz időben. Persze csizmában is van drága is, meg olcsó is. Van fekete, sárga és veres színű csizma. Van bagariából, szattyánból, kordován bőrből készült csizma. A fiatalok salavárit viseltek, ami lábszárvédő bőrpáncél volt. A csizmában kapcát, a cipellőben harisnyát hordtak. A szegényebb nők téli időben vastag posztóból készült harisnyával védekeztek a hideg ellen. Ezt a vastag materiából készült harisnyát magyar vidéken botosnak hívták. Harisnyát kötöttek selyemből, pamutból és cérnából. Pest város 1702. évi tanácsi jegyzőkönyvében azt olvassuk, hogy egy pár veres harisnya 26 garas (6 pengő 53 fillér); egy pár harisnya 38 garas (9 pengő 54 fillér); de ugyanakkor volt 15 garasos harisnya is (3 pengő 76 fillér). Pest város tanácsának egy másik jegyzőkönyvéből (1703. június 23.) viszont azt olvassuk, hogy két német kötőmester megkapta a polgárjogot. Egyidejűleg a tanács megtiltotta, hogy akár férfi, akár nő a városban gyapjúból való harisnyakötéssel foglalkozzék. Cérnából és pamutból ellenben bárkinek szabad harisnyát kötnie.

Mi volt az ára a csizmának?! Az 1698. évi árszabásban meg van állapítva, hogy:

	Forint	Garas	Mai pénzben pengő fillér
Egy pár nagyobb fekete tinóbőrből készült csizmáért	1	10	6 69
Középnagyságúért	1	4	5 18
Sárga kordovánból valóért	2	5	9 62
Középnagyságúért	1	15	7 94
Szattyánból egy pár nagyobb csizma	1	5	5 44
Lengyel bocskorok és félcipők készítése	—	15	3 76
Férfinak alkalmas nagyobb csizma új fejeléssel	—	15	3 76
Nagyobb szattyánból nők számára készült csizma	1	—	4 18
Nők számára kecskebőrből készült csizma	1	2	4 70

A német vargák árszabása 1724-ben ez volt:

	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér
«Stiffel»-nek (Stiefel) nevezett nagy saru párja szépen preparálva és kivarrva kettős fehér cérnával nagy kápákkal beszőve sarokbőrrel együtt tisztnek vagy nemesebb renden levő személynek	5	—	20 92
Ugyanez közepes nagyságban	4	—	16 74

	Forint	Garas	Mai pénzben pengő fillér	
Ugyanilyen kisebb saru párja	3	25	13	60
Egyszerű nagy saru párja halzsírral kikészített bőrből	3	50	14	64
»Kniestiefel«-nek nevezett térdig érő bocskor párja hasonló bőrből kis kápákkal	3	—	12	55
Házi saru párja hasonló bőrből kápák nélkül	2	50	10	46
Kettős fehércérnával egészen átszőtt (kivarrott) topánka párja	1	40	5	84
Jól és jó bőrből készült, de ki nem varrott cipellő	1	30	5	34
Egy pár női topánka	1	—	4	18
Házi cipellő	—	85	3	55
Férfi papucsszandál párja	1	—	4	18
Női papucs párja	—	75	3	14
Nagy házi lábpáncélos (fűzős) bocskor párja a horvát vargáknál	1	25	5	20
»Vadeli szaro jáncsárka« (vádli szárú ?), tehát a lábikráig érő jáncsárka néven ismert szandál párja a horvát vargáknál	—	60	2	50
Telekes bocskor«-nak nevezett nagy saru párja szljpánt nélkül a horvát vargáknál		40	1	67

Csizmadiák árszabása.

	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér	
Egy pár nagy első nagyságú kaptafára varrott csizma tehén vagy hároméves tinó bőréből vagy német tímárok készítette halzsírral és tölgyekkel kidolgozott bőrből	1	80	7	52
Halzsír nélkül csak tölgyekkel kidolgozott bőrből .	1	65	6	90
Varga készítette, tehénbőrből vagy hároméves tinó bőréből csak tölgykéreggel preparálva, hasonlóképen első nagyságú kaptafára csinálva	1	40	5	84
5 vagy 6 éves kecskebak bőréből készült bélelt kordován csizma a második kaptafa szerint párja	1	70	7	10
Ha valaki ad karmazsint (szövetet vagy bőrt és zsinórt) a további bőrrel való teljes bélelés ára	1	—	4	18
Női csizmáknál, ha valaki ad karmazsint vagy kordovánt a teljes vászonnal való bélelésért fizetni kell ..	—	70	2	92
Sarkalásért, ha a borítást a varga adja	—	35	1	46

Míg egy-egy csizma elkészül, két-három mester kezén megy keresztül. A csizmadia nemcsak vásári portékát készít, hanem mérték szerint is dolgozik és ilyenkor a bőrt a megrendelő adja. De a csizma nem tökéletes csizma, mikor a varga kezéből kikerül, arra még patkó vagy sarkantyú is dukál. A sarkantyú csinálója pedig a lakatos vagy a fegyverkovács, mert a patkolókovács működési körébe csak a lovak patkolása tartozik.

1698-ban ¹⁾ egy pár nagyobb csizma besüllyesztett patkóval való vasalása	2 garas, (50 mai fillér)
Kisebb csizmáké pedig	6 denár, (25 „ „)
Egy pár sarkantyú beolmozása	4 garas, (egy pengő)
Nagyobb csizmáknak magas, török patkóval való patkolása	3 „ = 75 mai fillér
Bocskor és lengyel csizmák patkolása	6 „ = 1 pengő 50 fillér

Az idők során a patkolásnak is felmegy az ára. Az 1724. évi limitáció szerint például :

Egy nagy pár csizma közönséges patkolása sarkantyú nélkül	8 denár, = 33 mai fillér
De magasabb patkó felveréséért	15 „ = 62 „ „
Közönséges ónozott magyar sarkantyú ára csizmára való felverés nélkül	15 „ = 62 „ „
Ugyanaz felveréssel	20 „ = 83 „ „
Lengyel patkó kis sarkantyúval	50 „ = 2 pengő 9 fill.

Ugyancsak több kézen megy keresztül a ruha is. A megrendelő megvásárolja a kalmárnál a posztót és a bélést, a gombkötőnél a gombot és a paszományt. A szabó kiszabja, megvarrja, akkor kerül a jeles darab a szűcs-höz. A megrendelő külön fizeti meg a prém árát, külön a bebélelés vagy prémfelvarrás munkáját. Ez a sok kéz meglehetősen megdrágítja a ruházódást. Olcsón vagy legalább is olcsóbban csak vásári holmit vehet, akinek szüksége van rá. A vásári holmi természetesen gyatrább; ezt a kis pénzüek, a cselédség, parasztság vásárolja »a sokadalmakon«. Természetesen a vásári portékának is szabott ára van, a vásáron is a vármegye diktálja az árakat, nemcsak a kész holmiét, hanem az »anyag« árát is. Az 1698. évi limitáció például megállapítja, hogy :

	Forint	Garas	Denár	Mai pénzben pengő fillér	
egy font juhgyapjú	—	4	—	1	—
egy mázsa juhgyapjú	20	—	—	83	70
egy vég szűranyag, mely 28 öl hosszú rozsnyói, londoni vagy 11 darab 2 öl hosszú ruhához elegendő anyagot tartalmaz	10	—	—	41	85
elkészítve juhásztor számára legnagyobb szűr ...	2	12	—	11	38
köpönyeg vagy kisebb szűr, négyszögű gallér nélkül, 2 öl hosszú	2	6	—	9	87
privigyei vagy selmeci nagyszűr	3	5	—	13	80
kis közönséges szűr, egy öl hosszú	—	7	1	1	80

Nemcsak Buda és Pest ruházati iparára, hanem egész Magyarországra fényt vetnek ezek a limitációs jegyzékek. Látjuk, hogy a drágább szövet és posztó külföldről kerül hozzánk, de jó minőségű matéria készül a hazai

¹⁾ Pestvármegye limitációja. Pestvármegye levéltára.

műhelyekben is és a hazaiból használódik a legtöbb. A szepességi takácsok vászna vetekedik a sziléziaiakéval; a rozsnyói és losonci posztónyírók munkája, a privigyei és selmeci kallósok szűrmatériája kedvelt cikk az egész országban.

Azért sok igazság van annak a rosszmájú németnek a megállapításában, ki 1795-ben megjelent könyvében azt mondja, hogy »a jobbágyság alig teremthetett belső fogyasztást; szűre, inge, gatyája, szalonnája, ez minden, amire szüksége van«. A köznép fogyasztása közgazdasági szempontból alig játszik szerepet, viszont »a nemes külföldről öltözködik. Prémsapkája Oroszországból, posztóruhája Hollandiából való, arany paszomántja talán a körmői bányából kerül ugyan ki, de külföldön alakítják, gyártják; selyemöve selyemből van, amelyet a magyar jobbággy nem termel; ingét, ha finom, Linzben vagy Sziléziában fonták, szőtték, fehérítették.«¹⁾

¹⁾ Manch Hermaeon von Ungern: (Grellmanns Statistische Aufklärungen und wichtige Teile und Gegenstand der österr. Monarchie. Göttingen 1795.) I. 425—426

Élelmezés.

Pest és Buda népe felerészben abból élt, hogy a lakosság másik felét ruházta és élelmezte. A mesteremberek közül Budán 55%, Pesten 47·5% foglalkozott élelmező és ruházati iparral. A két város az itt állomásozó katonaság kosztján, a nagy császári hivatalnoki kar fogyasztásán tollasodik meg s azon a jelentékeny idegenforgalmon, melynek a két pesti főtörvényszék és a négy országos vásár volt a magva. A két városban 39 vízimalom őrli a búzát.¹⁾ Húsz Budán, tizenkilenc Pesten. De ez a 39 malom inkább a környékbeli gabonát őrli. A budai és pesti földek ugyanis nem prima földek és gyöngén termettek. Buda földje háromszori szántásra mindössze három magot ad. Pest földje jórészben köves és ha termett is, annyit nem termett, hogy a fogyasztást fedezhette volna. Így azután kenyérmagszükségletének nagy részét pénzért veszi Pest város népe. A pestiek különben a határ nagyrészét nem is szántják fel, hanem legelőnek hagyják. A város rétje nem nagy, de részben jó szénát terem, egy kaszás után egy szekérrel. Viszont ami széna terem, nem elég, úgyhogy Pest város a Pragmatica Sanctio előtti években 100 forintért kibérelte Gubacs, Szentlőrinc és Péteri pusztákat. De a bérletet hamarosan felmondta a földesúr, úgyhogy egészen összezsugorodott a legelőgazdálkodás, mely addig rendes jövedelmet hajtott a pestieknek. Kisebb lett a gúlya, a kondát meg egészen eltiltotta a tanács a legelőről.

A budai bor.

Buda igazi jövedelmét, sőt jórészben Pestét is, a bortermés adja. Az 1720. évi összeíráskor 33.000 kapás szőlő állott művelés alatt Budán.²⁾ A borból, amit a budai szőlőhegyekből kisajtoltak, jutott idegennek is, sőt megpróbálkoztak a külföldi exporttal is. De az az igazság, hogy a budai hegyek

¹⁾ Budán 20, Pesten 19 malmot írtak össze 1720-ban. A pesti malmok közül 3 a Rákospatakon, 16 a Dunán dolgozott. Az összeírások szerint 1720-ban a rákosi malmoknak semmi jövedelmük sem volt, mert a nagy aszály miatt a patak egészen kiszáradt. Az év novemberében pedig egy rettenetes vihar a malmok közül hetet vagy nyolcat annyira megrongált, hogy a molnárok csak felét tudták helyreállítani.

²⁾ Egy kapás szőlő = 940 □-öl. Egy kaszás rét = 800—1200 □-öl. Egy pozsonyi köblősföld = 1100—1200 □-öl.

termésének nagyobbik felét maguk a budaiak itták meg, legfeljebb némi részben a pestiek osztozkodtak a fogyasztásban. A legnevezetesebb bortermő hegyek a Sashegy, a Szent Józsefhegy, a Svábhegy és a Fehérvárihegy. A termés bőséges, átlagban számítva kapánként másfél csebret tesz. Minőség szerint három osztályba sorozták ebben az időben a budai bortermést. Az első osztályba tartozott a sashegyi 484 kapás, az itt termett bor értéke csebrenként 2 forint; a második osztályba a Fehérvárihegyen levő 360 kapás tartozott, aminek értékét csebrenként másfél forintra taksálták. A többi szőlő a harmadik osztályba tartozott és ennek a bornak az értéke csebrenként egy forint volt.

A budai szőlők egyrésze még a török időkből maradt, ezt az új telepések megújították és gyarapították. Különben Budán már az Árpádok alatt is termett szőlő. II. Géza és III. Béla idejében kezdték az erdőirtást, hogy szőlőt ültessenek a fa helyébe. Attól fogva szépen fejlődött a szőlőtermelés, úgyhogy a XIII. és XIV. században Buda város már idegen borok kizárásával biztosította saját bortermésének érvényesülését. Salamon Ferenc írja, hogy a régiek különösen a Sashegy környékén és Óbudán termesztettek szőlőt, azonban a szőlőtermelés igazi ideje mégis arra a korra esik, mikor Buda város török kézben volt. A világhíró török, Evlia Cselebi, mond el érdekes dolgokat erről az időről, ámbár úgy tetszik, hogy számadatai nem mindig helytállóak és néha nagyon elveti a sulykot. Evlia Cselebi 1666-ban, húsz évvel Budavár visszafoglalása előtt járt Budán. Amint írja, akkoriban a Vizivárosban és Taschentálban (Halászáros) szőlővel és gyümölcsös-kerttel körülvett 2500 ház állott. A mai Rózsadomb és Margit-körút vidéke csupa szőlőskert volt. Szőlőskertek sorjázta a Gellért-hegy lankás oldalán, a Kelenföld egy részén, a Svábhegy lejtőjén, a Kis-Svábhegyen és a Farkasréten. De a szőlőskertekben rengeteg volt a gyümölcs és Evlia Cselebi a budai gyümölcsök közül elsősorban a leves, édes-csípős szőlőt dicséri. Nagy mennyiségben termett barack, cseresznye és meggy is. A sárga topázzsinű borról pedig azt mondja Evlia Cselebi, hogy a tenedosi bort is felülmúlja.

Érdekes, hogy a budai bor a középkortól kezdve mint világos arany-szinű bor szerepel és csak a XVIII. század első felében találunk először adatot a később híressé vált sashegyi vörös borról. A budai bort különben Evlia Cselebi »ketköziá«-nak nevezte és véleménye szerint erős, részegítő hatású volt. Ezt a bort itták a »gyertyaházakban« (sem khane). Ezek a gyertyaházak tulajdonképpen korcsmák voltak. Azért hívták gyertyaházaknak, mert gyertyagyújtás után mentek oda poharazni a katonák és a keresztény lakosság. A mohamedánok tulajdonképpen csak a hámozott szőlőt fogyasztották, de azért megesett, hogy olykor-olykor az ozmanli nép is berugott a tüzes italtól.

A budai szőlőtermőskultúrát azonban tönkretette a felszabadító háború. Mikor az új gyarmatosok megülték Budát, előlről kellett kezdeni a szőlő-

teleptést és a régiek megújítását. Az első német jövevények nagyrésze mesterember volt s nem értett a vincellérséghez. Ellenben nagyonis értettek hozzá a rácokkal érkező dalmaták és bosnyákok. Ők újították meg a török kor letarolt szőlőtelepeit. A sváb lakosság nem túlságosan lelkesedett a rácokért, de szüksége volt rá. Ép azért a budai német tanács jár közben a bécsi uraknál, hogy adóért ne zaklassák túlságosan a rácokat, mert a rácok mind egy szálíg megszökődésnek Budáról s akkor nem lesz, aki megkapálja a szőlőt s nem terem bor. A magisztrátus különben is panaszkodik, hogy nincs elég szőlőmunkás. Már az 1720-i összeíráskor elsírja, hogy gyakran gyermekeket és nőket kell felfogadniok a szőlősgazdáknak. A gyermek- és az asszony nép pedig gyengén és lassan dolgozik. Egy »kvadráns« területet, amelyet négy férfi egy nap alatt megművelt, nők és gyermekek 7—8 nap alatt kapálnak meg. A budai szőlősgazdák különben ki nem fogytak a panaszkodásból. Azt mondták, hogy minden harmadik esztendő hoz csak egy-egy jó termést, mert hol a dér, hol a fagy, hol meg a sok eső teszi tönkre a szőlőt. A bor árát is keveslik. Az alacsony boráraknak szerintük a kereslet hiánya a főoka. Már pedig amit a budai hegyek teremnek, ivásra a budaiaknak sok, a feleslegnek pedig csak kis részét tudják eladni, mert nincs köztük borkereskedő és így a Duna-kínálta kényelmes közlekedési utat kellőképen felhasználni nem tudják.

Később azután a budai svábok nemcsak a szőlőtermelést tanulták meg kitűnően, de a bor értékesítését is¹⁾ és a XVIII. század közepén már a borból él a budai lakosság kétharmadrésze.

A budai borok között legtüzesebb, legdrágább és legkapósabb »a sas-hegyi veres«. A XVIII. század elején ültettek először kék szőlőt a budai hegyekben. A város 1701. évi protokolluma említi az első veres bort, amit Buda város pincéjéből elajándékoztak. Mindjárt kezdetben rájöttek a jó budaiak, hogy a Sashegy termi a legjobb vörösbort. Egyébként Bél Mátyás 1737-ben megjelent könyvében azt írja, hogy a budai borok legnagyobb része vörös és a leghíresebb vörös borokkal vetekedik. Már Bél Mátyás is különösen a Burgerberg és a Sashegy hátán termett borokat dicséri a legjobban; megírja, hogy a XVIII. század elején még az angolok is szívesen vásárolják a sashegyi bort. Sedgewick Zakariás londoni kereskedő, ki a perzsa szövetet és selymet Magyarországon át szállította Angliába, 1700-ban kísérletképen 1000 akó magyar bort szállított Angolországba s ebben a szállítmányban volt sashegyi vörösbort is. A körülmények kedveztek a vállalkozásnak, mert akkor a francia bor a háború miatt nem juthatott át Angliába és elősegítette a vállalkozást az is, hogy Lipót császár elengedte a kiviteli vám harmadát.²⁾ Ugyanígy a bécsi Ferner Jakab posztókereskedő 1703-ban 1600 cseber budai és szekszárdi vörösbort szállított Angolországba és Hollandiába.

¹⁾ A Vas megyéből származó horvát eredetű Jálcsok is a borüzleten gazdagodtak meg.

²⁾ Gazdaságtörténeti Szemle. 272. 1.

A londoniak hamarosan rájöttek a magyar vörösbor ízére és 3000 cseberrel rendeltek belőle a bécsi posztósnál, azonban Ferner Jakab épügy, mint Sedgewick Zakariás, már nem tudták lebonyolítani a rendelést a háború miatt és így csak Harley miniszter és Marlborough herceg jutottak kivételesen magyar borhoz.¹⁾ A budai bor hamarosan elhíresedett és olyan keresett lett, hogy tág lelkiismeretű kereskedők ezt a hírnevet úgy próbálták értékesíteni, hogy nagymennyiségű más vidékről való silányabb bort hoztak forgalomba a sashegyi bor neve alatt. Ez természetesen nagyon megkárosította a budaiakat. Hogy a családok ellen megvédhessék boruk becsületét, 1726. november 26-i pátensével Buda városának megengedte III. Károly, hogy minden hordóra, melyben budai bort szállítanak, hatósági ellenőrzés mellett ráégethessék a város címerét.²⁾ A XVIII. század végén és a XIX. század elején már nemcsak Bécsben volt páratlanul népszerű a tüzes sashegyi bor, hanem Lengyelországba is sokat szállítottak belőle. Milyen kár, hogy ma már alig terem bort a Sashegy és számunkra csak híre s dicsősége maradt meg a kitűnő vörösbornak.³⁾ A budai szüretetek nagy ünnepségek keretében zajlottak le. Szeptember végére megérett a szőlő és a budai tanács meghívót küldött a káptalanoknak, melyeknek tizedbérleje volt.⁴⁾

»A budai hegyekben pirosnak már a fürtök« — így kezdődik egyik latin nyelvű invitáció.⁵⁾

¹⁾ Arch. Rák. II. kötet. 237. l., III. kötet, 345. l.

²⁾ Rendesen 160 iccés (egyenlő 135·7 liter), úgynevezett gönci hordóban szállították a sashegyit.

³⁾ Nem érdekesség nélkül való, hogy mibe került a XVIII. század közepén a »borok királya«, a tokaji bor. Gróf Haugwitz és Procop osztrák utazó feljegyzései adnak erről felvilágosítást. Az 1755. évről való jelentésből megtudjuk, hogy

a tokaji eszencia átalagja 50 arany (Egy liter 13·10 P)

jó tokaji asszú átalagja 13 « (Egy liter 3·40 «)

Egy átalag 90 magyar iccéből és egy hordó két átalagból áll.

A magyar icce egyenlő 0·848 literrel.

Egy átalag egyenlő 76·32 literrel.

Egy kétátalagos hordó egyenlő 152·64 literrel.

4 hordó egyenlő egy tízakós osztrák hordóval.

Ugyancsak ebből a jelentésből tudjuk meg, hogy ugyanakkor a tokaji borból Kassán heverő készletek árai ezek:

Aszú szőlőből készült 1749-es bor átalagja 20 arany (Egy liter 5·24 P)

1753-as évi termésből 18 arany,

a másolás hordója, vagyis két átalag 15 arany,

a közönségesé 8 arany,

1754-es aszú átalagja 12—15 arany,

a másolás hordója 10—12 arany,

a közönséges tokaji bor hordója 7 arany.

⁴⁾ Buda és Pest határában eleinte a kamara-inspektorátus bérelte a papi tizedet.

⁵⁾ *Dvihally Anna Mária*: A budai szőlőművelés a XVIII. században.

Szüret idején felkerekedett az egész város, kiköltözködött a szőlőkhöz, s mikor már hordókba fejtették a mustot, akkor kezdődött az ünnep: búcsú a szőlőhegytől. A musttól megittasult nép hosszú sorban vonult vissza a városba. Szólott a duda, meg a hegedű; zsvajgott a sok gyerek, táncolt és énekelt a fiatalság, hangoskodtak, kurjongattak a legények, az öregje pedig tempósan élvezte a szüreti mulatságot.

Valamikor ilyen volt a szüret a budai hegyekben.

A budai vízvezeték.

Budán minden polgár maga mérte a borát, versenyre kelve korcsmával, vendéglővel. Így azután csaknem minden házban volt kimérés. Hogy a sok bormérésben zavar ne támadjon, 1701-ben határozatba ment, hogy egy-egy utcában egyszerre csak két polgár mérheti a bort, mégpedig egyfolytában két hétig. A bormérés jogáért 7 krajcárt (58 fillért) kellett fizetni a város kasszájába.¹⁾ A bakter tiszte volt annak a kihirdetése, hogy melyik utcában, kinél mérik a bort. Ezért az éjjeli őr borvalutában kapta a hatóságilag megállapított tiszteletdíjat. A titkolt bormérésért első alkalommal egy rajnai tallérral büntették, akit rajtakaptak. Ismétlődés esetén megkét-szereződött a büntetés. A hídszolgálatot teljesítő legény is bort kapott fizetésként, egy akót. De az is előfordult, hogy mikor kiürült a város kasszája, a hivatalnokok is borban kapták a fizetséget. Bor ugyanis mindig több volt, mint pénz. De ha mégannyi termett volna is, akkor se maradt volna belőle, mert Buda népe borissza-nép volt s amint említettük, a budaiak jórészt maguk itták meg, amit a budai hegyek termettek.

Mennyi bor termett a budai hegyekben?! Az 1720. évi összeíráskor körülbelül 50 ezer cseberre becsülték az összeírók a termést, ami kevés híján 23 ezer hektoliter, értékét pedig 60 ezer magyar forintra számolták ki. Ez mai pénzben több mint negyedmillió pengőt tesz ki. Nagyon nagy pénz volt ez a maga idejében. Egy liter borra átlagosan alig esett több harmadfél denárnál, ami mai pénzben nem egészen 11 fillér. Igaz viszont, hogy iccénként és pintonként való kimérésénél ennél sokkal drágább volt a borital. 1691-ben például a jobb bor pintje (Mass) 6 garas, a gyengébbé 4 garas. Vagyis mai pénzben a jobb bor ára literenként 106 fillér, a gyöngébb boré pedig 70 fillér. De sok függött a bor minőségétől és attól is, hogy abban az időben milyen volt a termés.

Acsády Ignác a katonasággal együtt nem egészen 13 ezer főnyire számította ki Buda város 1720. évi népességét. Ha mi is ezzel a népszámmal kalkulálunk, akkor a csecsemőket is beleszámítva fejenként és évenként 177 liter bor jut mindenkire. De ha azt vesszük, hogy a csecsemők és a gyermekek nem ittak, az asszonyok sem túlságosan, úgy a katonaságot is bele-

¹⁾ Budaváros tanácsi jegyzőkönyve 1701. május 25. és 1702. március 13.

számítva, legfeljebb hatezer komoly borivóval számolhatunk. Így pedig 383 liter jut egy-egy főre, vagyis fejenként és naponként alig jut több egy-egy liternél. Viszont hatezer borivó között is ki többet, ki kevesebbet ivott és bár a budaiak minden alkalmat felhasználtak az ivásra, mégis meg kell állapítanunk, hogy a katonaság tartotta a rekordot.

Ezeket pedig azért kellett elmondanunk, hogy megokoljuk, miért szoktak rá annyira a budaiak a borivásra. Azért szoktak rá, mert bor volt bőven, víz ellenben, különösen a Várban, nem volt. Ami pedig volt, az sem olyan, ami kiválthatta volna a budaiakból a lelkesedést. Buda vízszolgáltatási problémája hosszú-hosszú multra tekinthet vissza. Aquincumban a rómaiaknak már volt vízvezetékük. Napvilágra került maradványait ma is megcsodálják az idegenek. Tudjuk azt is, hogy Mátyás király idejében ólomcsöveken szállították a királyi palotába a vizet. Mikor a török lett úr Budavárán, a vízellátást elsőrendű feladatának látta a török is. A világjáró Evlia Cselebi beszéli, hogy mikor itt járt — húsz esztendővel Budavár visszafoglalása előtt — több kutat talált a Várban. A mai honvédelmi minisztérium helyén pedig volt egy víztorony, melybe a Dunából ólomcsövön egy emelőszerkezet segítségével hajtották fel a vizet. Ennek a budai Lánchídfő lábánál elhelyezett járgányát lovak hozták mozgásba. Ezenkívül voltak ciszternák a Várban, sőt a Szentháromság-téren a mai előjáróság háza előtt szökőkútból csobogott a Svábhegyről odavezetett forrásvíz. Ezenkívül lóháton, puttonyban is hordták a vizet a várbeli népségnek.

Abban is bölcs volt a török, hogy jéggelhűtött ciszternákat állított fel, nyáron át pedig a város nyilvános jégverméből felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül ingyen jeget osztottak ki a lakosság között. Marsigli beszéli, hogy a várkapuk mellett külön jéggelhűtött víztartók állottak, melyből az utcán járó-keelő törökök, zsidók és keresztények egyaránt — ha meg-szomjaztak — ingyen kaptak jégbehűtött vizet.

Budavár visszafoglalása után már nem volt ilyen tökéletes a vízzel való ellátás, melyet hosszú ideig a puttony-rendszerrel bonyolítottak le, vagyis a tabáni rácok puttonyban hordták a hegyre a Dunából a vizet. Ez a rendszer nem lehetett túlságosan hasznos a közegészségre. Erre alighanem rájött a magisztrátus is, mert pénzt és időt nem kímélve, mindent elkövetett, hogy életre keltse a török két vízművét, a járgányosat, mely a kapucinusok háza előtt álló víztoronyba szállította a vizet és a másikat, mely a svábhegyi forrás vizét vezette be a Nagyboldogasszony temploma előtt álló szökőkútba. Egészen őszintén meg kell állapítanunk, hogy a budai magisztrátus idővel tovább győzte, mint pénzzel. Ideje ugyanis volt bőven, ellenben pénze alig volt. De azért a nagy elhatározást végül mégis siker koronázta. Először is a vízemelőt hozta rendbe és indította meg egy nagy földet bejárt, ügyes lakatosmester, bizonyos Caspar Jakab nevű. Ettől

kezdve azután a két ló hajtotta járgány a Dunából megint szállította fel a várbeli víztoronyba ólomcsövön a vizet.

Sokat bibelődtek az egykorúak a szökőkút megindításával is. Hosszú, eredménytelen kísérletezés után 34 évvel Budavár visszafoglalása után 1718-ban végre mégis sikerült a dolog egy jezsuita páternek. Kerschensstein Konrádnak hívták a jó embert, aki rájött a titkára és felélesztette a szökőkutat. 1412 öl ólom és 1688 öl hosszú fenyőfacsővön vezette a templom és a városház között levő medencébe a jezsuita a »Doktor-forrásból« a friss vizet. A forrást azért nevezték el Doktor-forrásnak, mert egy Ewerling Péter nevű katonaorvos fedezte fel a forrást. A vízmedence közepébe pedig hálából, mert jezsuita indította meg a szökőkutat, márványtalapzatra loyolai Szent Ignác szobrát állították. József császár idejében azután — pontosan 1786-ban — Tumler Henrik nevű mérnök tökéletesítette a kutat olyanformán, hogy még két másik svábhegyi forrás vizét is belevezette. A kútról — úgy látszik — akkor tűnt el loyolai Szent Ignác szobra és akkor került oda az a kőből való városvédő Athene, melyre hosszas bujdosás után egy budai polgár kertjében akadtak rá néhány évvel ezelőtt s amelyet a várbeli előljárósági épület északkeleti sarkán helyezett el a kegyelet.

Egyébként Pest is dunavizet ivott, de nem szívesen itta. Erre vall, hogy Pest város tanácsa már 1696-ban, tehát tíz évvel Budavár visszafoglalása után, alázatos folyamodványban arra kéri a bécsi udvari kamarát, engedné át a várostól negyedórányira fekvő régi épületromot vízmű céljára. A rom mellett volt ugyanis Pesten a legjobb víz és a régi időkben csöveken át onnan vezették a városba az ivóvizet. Ezt a vízvezetékét szeretné helyreállíttatni a tanács. Milyen feleletet kapott a pesti mágisztrátus, nem tudni. Valószínűleg elutasították Bécsben a kérést, mert a vízvezetékéből semmi sem lett.

Vajjon hol lehetett az az épületrom, melyből a pestiek 240 esztendővel ezelőtt vízművet akartak csinálni?! Adatunk nincsen róla; csak sejtjük, hogy a Ludovica-akadémia szomszédságában volt Illés-kútjáról van szó, mert még a múlt század derekán is azt tartották, hogy egész Pesten ez a kút adja a legjobb vizet.

A múlt században, egészen a hatvanas évekig játszott szerepet Buda és Pest vízellátásában a puttonyos rendszer és a »Tonauwós«, ahogy a vízáruló sváb emberek a Duna vizét nevezték. A várbeliek addig csak elbibelődtek a lóhajtotta járgányos vízművel. Mivel azonban esztendőnkint 6000 forinttal többet fizettek rá, mint amit bevettek: bérbeadták. De így se volt jó, úgy se volt jó. Végre is Clark Ádám épített vízvezetékét Budának. A pestiek még várakoztak egy darabig a vízvezetéképítéssel, míg azután a kolera és a tifusz annyi zűrzavart csinált, hogy végül mégis csak rá szánták magukat. Előbb Lingley készített egyet, azt Wein János megreformálta, de ettől még 1889-ben is vígan itta a szüretlen vizet az a Pest, mely a Nagymező-utcától

és a Klauzál-tértől kifelé lakott. Az 1892-i kolerajárvány azután már olyan drasztikusan figyelmeztette a tekintetes tanácsot, hogy tenni kell valamit, hogy a városházán végre is belátták, hogy a halogatásból és kísérletezésből épen elég volt. A káposztásmegyeri vízművet és azt a hatalmas vízvezetéki hálózatot, amelyet most ki fognak bővíteni, mert a megnövekedett Budapest számára nem ad elég vizet, akkoriban kezdte építeni Kajlinger Mihály gépészmérnök, kinek ama Kaylinger Gáspár nevű kovácsmester volt az öse, aki 250 évvel ezelőtt az első gyarmatosokkal jött Pestre.

A ser.

A bor mellett a sert is kedvelték a budaiak és a pestiek. Német hazájukból hozták ezt a szimpátiát az első gyarmatosok. A sergyártást az egykori katona-kirurgus, Proberger Jakab, a későbbi bíró honosította meg Pesten és meggazdagodott a serfőzésből. Annyira megszédte magát, hogy még arra is tellett neki, hogy Pestet és Budát néha pillanatnyi pénzzavarából kimentse. Budának is, Pestnek is egy-egy serfőzője volt. De Pesten jobban jövedelmezett a főzés, mert az 1720-i összeírás szerint a pesti serfőzőnek 400 forint (1672 mai pengő) volt az évi jövedelme; a budainak csak 60 forint (251 mai pengő). Egy liter ser mai pénzben 9 filléرنél alig került valamivel többel¹⁾ és ezzel a 9 filléres serrel csinálta Proberger uram a bombázületet. Milyen sert főztek harmadfélszáz esztendővel ezelőtt? Valószínűleg nem volt az a felséges íze, mint a mi kőbányai serünknek, de a régi pestieknek és budaiaknak megfelelt a Proberger uram főztje is.²⁾ A vármegye tulajdonképen már akkor nagy súlyt vetett rá, hogy jó és olcsó legyen a ser, meghagyván a következőket:

»Buda és Pest városoknak kiváltságuk biztosítja, hogy minden urna (1 urna = 33 kupa) ser után 5 garast szedhetnek a kórházak és a szegény ápoltak javára. Ezt a pontot csak néhány megyei személy előtt olvasták fel és nem került kihirdetésre a megye teljes számú gyűlésén, mint ahogy annak a hazai törvények szerint történnie kellett volna. Minthogy azonban e kiváltság nem a házilag vagy a két szabad királyi városban főzött, hanem az oda beszállított serre vonatkozik oly értelemben, hogy az, aki külső sert akar behozni, 5 garast köteles fizetni, a ser ára ennek következtében a közjó kárára nem fog növekedni. Az árpa új, olcsó árának tekintetbevétel-

¹⁾ 1698-ban egy 64 iccés akó (54·2 l.) sernek egy német forint (5 pengő) volt a limitált ára.

²⁾ Schmiedt Ferenc, a budapesti részvénytőzsgyár igazgatója, a német analógia alapján úgy véli, hogy e serek belső erjedésű, savanykásízű, alacsony cukorfokú és alacsony alkoholtartalmú serek lehettek, hasonlóan a Németország egyes vidékein ma is gyártott, úgynevezett Weissbier- vagy Weizenbier-ekhez. (Ballai Károly: Magyar korcsmák és fogadók a XIII—XVIII. században. — 41. l.)

lével elrendeltetik, hogy minden városban, mezővárosban és faluban egy urna jó és élvezhető ser ára legyen egy forint (4 pengő 18 fillér); egy és fél urna ára pedig másfél forint (6 pengő 28 fillér.) Ehhez a rendelkezéshez tartsa magát minden serfőző és egy urna serhez egy pozsonyi mérőnyi árpadarát használjon fel és jó sert főzzön. Következésképen, ha egy serfőző rossz, emberi élvezetre alkalmatlan italt főz és ennek nyomán általános panasz támad, ahányszor elköveti, annyiszor 2 forint legyen a büntetése. A gyenge sert pedig ne merészelje magasabb áron, mint egy fél forintért árusítani, elkobzás büntetésének terhe mellett. Ugyanúgy a kimérők is csak fél áron, tehát másfél forinton mérhetik ki a hasonló meg nem felelő sert, ellenkező esetben a fent jelzett büntetést fizetik. A nemesek és katonatisztek szükségletük kielégítésére szállíthatnak ahonnan akarnak a szabad királyi városokba, mezővárosokba és falvakba hordónkint sert.»

Sert különben minden polgár mérhetett, ki a maga borát mérte. Viszont, aki idegen bort hozott a városba, azt a kórház és a szegényház fenntartása céljára épúgy megadóztatták 3 garassal, mintha idegen sert hozott volna be.¹⁾

Sert árultak a korcsmákban is, de voltak külön sermérők, kik — úgy látszik — bizományban mérték Proberger vagy más főző serét. Az ilyen sermérőket »Bierversilberer«-nek nevezték. Érdekes, hogy ez a szó 250 esztendő alatt nem kallódott el. Azokat a pénzbeszedőket, kik a mai sergyarak követeléseit a vendéglősöktől behajtják, máig is »Bierversilberer«-eknek nevezik.

Pálinka.

A boron, seren kívül megitták a régiek a jóféle pálinkát is, ámbár bizonyos, hogy a magyarok inkább éltek vele, mint a németek. Nemesi udvarházakban deákosan »aqua vitae« volt a neve, de mondták »akovitá«-nak is. Pálinkán kívül kedvelték a rozsolist is, ami viszont likőrféle volt.

Az 1698. évi pestvármegyei limitáció szerint egy itce égetett vagy általában pálinkának hívott ital 3 garas (75 mai fillér); borseprüből vagy magából a borból készült »égetett« itcéje pedig 8 garas, vagyis 2 mai pengő volt. Ugyanakkor kisebb súlyú hordó árpaser ára 15 garas (3 pengő 77 fillér).

Thököly Imre 1678-ban a pálinkafőzésre nézve ezt az utasítást adja munkácsi árendásának, Effraim zsidónak:

»4000 icce jóféle pálinkát lehet főzni 100 kassai köből rozból és 125 köből zabból »mert mü azt már megpróbáltuk.« 18 icce pálinkára két városi

¹⁾ Pest városi tanácsi jegyzőkönyv, 1733. május 8. A szabad behozatal és ezáltal a várbeli bortermelők kárának megakadályozására elrendeltetik, hogy akinek nincs saját vagy elegendő szőlője, csak írásos igazolás mellett hozhat be bort, legfeljebb 30 akót és csakis házi fogyasztásra. Büntetés alá esik, ha valaki, mint saját termését, vásárolt bort hoz be. Minden idegen termésű akó bor után 5 garas fizetendő.

véka zab és két kassai véka rozs esnék. Ballai Károly »Magyar körösmák és fogadók a XIII—XVIII. században« című könyvében kiszámítja, hogy mai mértékkel mérve, miképen fest ez az utasítás. Íme:

$$\begin{array}{rcl} 1 \text{ icce} & = & 1.0605 \text{ literrel} \\ 1 \text{ városi véka} & = & 41.5 \quad \text{«} \\ 1 \text{ kassai véka} & = & 33.2 \quad \text{«} \quad \text{számítva.} \end{array}$$

18 icce pálinka (=15.264 l) telik ki 83 liter zabból és 66.4 liter rozsból.

A recept alapján Zwack Béla próbafőzést rendezett likörgyárában, melynek eredménye szerint Thököly pálinkája az angol whiskyre emlékeztető ízű pálinka volt.

Thököly Imrének Effraim zsidóval a pálinkafőzésre vonatkozó szerződésében az van, hogy »a pálinka vagy »aqua vitae« iccēja 18 polturán okvetlenül elkeljen.« Egy poltura = fél garas, vagyis 1 icce (0.884 l.) értéke 2.26 pengő, egy literé pedig 2.66 pengő. Ballai Károly az átszámításnál dr. Lederer Emma megállapításait (Régi űrmértékek. Századok 1923.) vette alapul s egy iccét 1.0605 liternek vesz, mert Lederer szerint Abaújban és Borsodban ez volt használatos. Én azt hiszem, hogy ezúttal mégis a 0.8484 literes iccével kell számolni, mert a Thököly-féle utasításban világosan ki van mondva, hogy Effraim csak 160 iccés hordókat használhat. Ez ama »göncihordó«, melyben 135.7 liter van, egy iccére tehát 0.8484 liter esik. E szerint a 18 icce pálinka annyi, mint 15.264 liter.

A kenyér.

Sokfelé *életnek* nevezi a búzát az alföldi magyar és ebben a szóban benne van a nagy szeretet és végtelen ragaszkodás is az anyaföldhöz, mely megfizet a verejtékes munkáért és megtermi a mi mindennapi kenyerünket. A magyar jobbágy számára is »élet« volt a buza harmadfélszáz esztendővel ezelőtt, mert nemcsak kenyeret adott, hanem megélhetést is. Bizonyos, hogy erősebben meg kellett érte dolgozni, mint ma. A mai mezőgazdasági technika sok mindenféle időt, munkát megtakarító modern szerszámát akkor még nem ismerték. Többnyire faekével szántott a jobbágy, de akinek tellett, vehetett már vasekét is. Egy újvári, csetneki vagy rozsnyói ekéért egy forintot és 20 dénárt (5 pengőt) kért a kovács 1698-ban. A csoroszlyának 40 dénár (1 pengő és 60 fillér) volt az ára. A jolsvai vasból való ekevas árát 1 forintra (4 pengő 18 fillérre) limitálta a XVII. század végén Pest-Pilis-Solt vármegye. Egy kézi fejsze 40 dénárba (jó nyéllel); egy kapa 36 dénárba került. Kasza, sarló, csetneki vagy szlapon vasból készült vagy Stájerországból hozták be. A learatott termést keresztbe, majd asztagba rakták, mint most és a szérűn lóval nyomtatták ki a szemet a kalászból, ámbár a XVIII. század elején Nyugat-Magyarország egyik-másik helyén már meg-

próbálkoztak a kézi csépléssel is. Csak a kézi rostát ismerték ebben az időben s ott, ahol sok termett: »megszelelték«. Így tisztították meg a szél segítségével a magot a portól és szeméttől.

Sok volt akkoriban a szűz föld, melyet ekevas sohasem járt, de kevés a munkás kéz. Ép azért drága a napszám az akkori viszonyokhoz képest, bár amennyire lehetett, a vármegye lenyomta a mezőgazdasági munkabéreket. Pest vármegye 1724. évi limitációja szerint járt:

	Denár	Mai fillér
Sarlós munkásnak ételmezés nélkül a szabad királyi városokban	28 és $\frac{1}{2}$	120
Liptói vagy árvai munkásnak ételmezés nélkül ...	25 és $\frac{1}{2}$	107
Arató munkásnak a szabad királyi városokban ételmezés nélkül	20	84
Ha ellenben ellátást kapott.....	12	50
Marokszedő munkásnak a szabad királyi városokban ételmezés nélkül	25	104
Ha ellátást adnak neki	17 és $\frac{1}{2}$	73

A marokszedő munkás napi ételmezési költségét tehát 7 és $\frac{1}{2}$ dénár (31 fillérre) becsülte a vármegye. Egy negyedszázaddal előbb — 1698-ban — magasabbak voltak a munkabérek, mert akkor még 35 dénárt fizettek ételmezés nélkül Pest vármegyében egy sarlós munkásnak. Szántó munkásnak első szántás alkalmával 75 dénárt (3 pengőt és 24 fillért); élelem nélkül pedig meglepően magas napszámot, egy magyar forintot (4 pengő és 18 fillért); a magvető ugyanannyit kapott. Az előkaszás élelemmel 25 dénárt (106 fillért), élelem nélkül pedig 40 dénárt kapott, amiből az derül ki, hogy a XVII. század utolsó éveiben és a XVIII. század első éveiben nagyobb volt a drágaság, mint 1724-ben. Legnagyobb lehetett azonban a drágaság 1703-ban, mikor a nagy aszály következtében alig termett valami.¹⁾

De ha kiadós volt a termés, akkor is megesett, hogy az ország egyik-másik vidékén éheztek az emberek, mert a járhatatlan utak miatt szinte lehetetlen volt a tengelyen való gabonaszállítás. Pedig rengeteg volt a feltöretlen föld. Napokig járhatott az ember szűzi pusztaságon, mely nem termett mást, mint kutyatejet, királykórót és embermagasságú katonafüvet. Ha azután megindult a kiadós őszi eső: járhatatlanokká váltak az utak és még az üres szekér kereke is beleragadt a sárba. Ilyenkor azután egy-egy vidéket hónapszámra kirekesztett az életből a szakadó eső és a sár. Buda és Pest határa különben nem sok gabonát termett és csupán szerencsés fekvésének és a Dunának köszönheti, hogy olykor nem maradt éhen.

Legtöbb és legjobb búzája termett ebben az időben Sopron megyének és Vas megyének. A többihez képest elég gabona termett Barsban, Nyitrában, Győr, Pozsony, Bihar, valamint Heves és Külső Szolnok vármegyékben. A hatalmas Pest-Pilis és Solt vármegyében azonban 1720-ban nem egészen 120.000 köböl (150.000 hektoliter) gabona termett, de ez sem elsőrendű,

¹⁾ A feljegyzés szerint 1703-ban akkora volt az inség, hogy az emberek fűrészporból készült kenyeret ettek.

hiszen említettük, hogy Buda határában háromszori szántásra is csak három magot adott az elvetett búza. Pest határa viszont jobbadán kövecses, homokos vagy lápos. Szóval Pest határa is gyöngén termett.

Pest és Buda kenyérmagszükségletének jó részét a kecskemétiektől vásárolta, de a Dunán a komáromi hajósgazdák Győr vidékéről is hoztak búzát a pesti piacra. Azután hoztak búzát a pesti piacra a nógrádmegyei parasztok is, mert a Budán és Pesten állomásozó katonaság kenyérmagszükségletének egy részét a pesti piacon szerezte be a katonai intendatúra. Nógrád vármegyében különben egész falvak kereskedtek gabonával. Nem a maguk termését hozták piacra, mert annyi nem termett, hogy el is adhattak volna belőle. Ellenben fát és agyagárut vittek távolibb vidékekre, főleg az Alföldre, ahol becserélték gabonára. A gabonát viszont felhozták Pestre vagy felvitték a bányavárosokba és ott értékesítették.

A gabonát köbölszámra mérték. Egy köből búza annyi volt, amennyivel egy magyar holdat (körülbelül 1200 négyszögölnyi terület) bevethetett a gazda. Egy köbőlbe két pozsonyi mérő, egy mérőbe pedig két véka fért. Egy pozsonyi mérő 62 és fél liter tartalmú, tehát egy köből annyi, mint 125 liter. Ha hetvenhét kilós búzát veszünk, akkor egy köből búza súlya körülbelül 96·25 kilogramm, egy mérő búza súlya pedig 48·125 kilogramm lehetett.

A gabonaárak között vidékenkint is nagy a különbség. Egy köből búza ára két és négy magyar forint között ingadozik, de a legolcsóbb a búza túl a Dunán, mert ott legtöbb van belőle és legkönnyebb hozzájutni. A dunántúli búza alacsonyabb árához az is hozzájárul, hogy a katonaliferánsok ott vásárolnak s amennyire lehet, lenyomják az árakat. 1700-ban Pesten 38 garas volt egy pozsonyi mérő búza ára, ami 77 kilós búzával kalkulálva és métermázsára átszámítva 19 pengő 81 filléres búzának felelne meg.¹⁾

A megörlendő gabona tizedrészét kapta a molnár, ha közönséges, szítálatlan lisztte őrlötte. Ha azonban legfinomabb minőségű Mundmehl-t, vagyis lánglisztet készített, akkor a garathoz való szállítással és betöltéssel együtt, de a kiszedést nem számítva a 10%-os vámon kívül minden pozsonyi mérő után még 6 dénárt (25 mai fillért); közönséges zsemlyeliszttől 4 dénárt számított a molnár. Vagyis abból a búzából, melyből mai pénzben 19 pengő 81 fillérbe került egy métermázsza: lisztte őrlve 100 kilogramm 35 pengő és 56 fillérbe került.²⁾

¹⁾ Egy pozsonyi mérő (62·53 liter = 48·15 kilogrammal) búza ára 1700-ban 38 garas (garását 25·1 mai fillérrel számítva egyenlő 9 pengő 54 fillérrel.)

²⁾ Az őrlési költségek részletezése egy mérő búzánál, amelynek ára 1700-ban 38 garas volt, ez:

Egy mérő búza súlya	48·15 kg
Ebből le: a molnár vámja (10%)	4·82 „
Őrlésre marad	43·33 kg
Ebből le: 20% őrlési veszteség	8·66 „
Egy mérő búzából nyert liszt súlya	34·67 „

1719-ben Oppenheimer Emánuel udvari zsidó harmadfél német forintjával (12·50 pengő) szállítja a hadsereg számára a liszt bécsi mázsáját.¹⁾

Nem tudjuk, milyen fajta búzát termett harmadfél száz esztendővel ezelőtt a magyar föld. De nem az a búza termett, ami ma. Nagy szárazságok és sáskajárások után külföldről, különösen Lengyelországból behozott kenyérmagvakkal pótolták a kiégett termést és vetették be a szántóföldeket. A XVIII. század végén és a XIX. század elején már megpróbálkoztak a búzanemesítéssel is.²⁾ Szóval nem ismerjük szaporaságát és siker tartalmát annak a búzának, melyből a régiek kenyere sült. Annyi azonban bizonyos, hogy messzi földön híres volt a magyar kenyér már a régi időkben is. A külföldiek, kik néha-néha ellátogattak hozzánk, elragadtatással emlékeznek meg a magyar kenyérről. Dicséri Evlia Cselebi is, a világjáró török; Brown Eduard londoni kórházigazgató pedig, ki 1669-ben járt Magyarországon, azt írja, hogy: »Sehol sincs jobb kenyér egész Európában. A kenyeret jól meggyúriák és megdagasztják, miáltal könnyebben emészhetővé, egészségessé, ízletessé válik. Mindamellett olyan olcsó, hogy egy pennyért annyit kapni, mint Angolországban 12-ért.«³⁾ Egy másik angol, ki a XVIII. század vége

A molnárvámmal és az őrlési költségekkel megdrágul a liszt előállítási költsége. Így tehát a liszt önköltsége körülbelül így alakul:

Egy mérő búza ára 1700-ban	9·54 pengő
Hozzáadva a molnárvám pénzértéke	—95 „
A külön őrlési díj	—17 „
Az őrlési veszteség pénzértéke	1·71 „
Egy mérő búzából nyert 34·67 kg liszt önköltsége	12·37 „

Vagyis 1700-ban egy métermáza búza mai pénzben 19 pengő 81 fillérbe került, egy métermáza lisztnek pedig 35 pengő 67 fillér volt az önköltsége. Őrlési veszteségre azért vettünk 20%-ot, mert harmadfél száz év előtt a korpát szintén felhasználták ugyan, de a korpának pénzértéke nem volt. Azután erősen megnövelte a veszteséget a por, pizsok, konkoly stb.

¹⁾ Egy bécsi mázsa = 100 font = 56 kg — M. Gt. Sz. 1900. évfolyam, 94. lap.

²⁾ Érdekes különben, hogy a magyar búzára csak a XVIII. század végén fordult először a figyelem. Ekkor azonban a többtermelésnek nyugatról hozzánk érkezett jel-szava arra ösztökélte haladó gazdáinkat, — írja Rapaics Rajmund »A kenyér« című munkájában — hogy a magyarországi helyi fajták rovására nyugatról hozzanak be bőven termő fajtákat. Ilyen volt a diószegi búza, mely franciaországi és ilyen a somogyi tar-búza, mely állítólag angolországi eredetű. Kérdéses, mennyire tekinthető ősinek nálunk a tiszavidéki búza, mely az idők folyamán a legjobb magyar búzává lett és a külföldön szinte egyedül képviseli a magyar búzát?

Ma az a helyzet, hogy a magyar acélos búza verseng és viaskodik a világ-piacon az amerikai búzával, a nemesített kanadai búzák közül kitenyészített »Manitoba I«-el. Azt mondják, hogy ez a »Manitoba I-es« most a világ legjobb búzája. Lehet. De az a kenyér, melyet a tiszavidéki búzából sütnék, nekünk jobban ízlik.

³⁾ Brown Eduárd utazása 1669—70-ben. Lásd: Szamota István: Régi utazások. 303. l.

hiszen említettük, hogy Buda határában háromszori szántásra is csak három magot adott az elvetett búza. Pest határa viszont jobbadán kövecses, homokos vagy lápos. Szóval Pest határa is gyöngén termett.

Pest és Buda kenyérmagszükségletének jó részét a kecskemétiektől vásárolta, de a Dunán a komáromi hajósgazdák Győr vidékéről is hozták búzát a pesti piacra. Azután hoztak búzát a pesti piacra a nógrádmegyei parasztok is, mert a Budán és Pesten állomásozó katonaság kenyérmagszükségletének egy részét a pesti piacon szerezte be a katonai intendatúra. Nógrád vármegyében különben egész falvak kereskedtek gabonával. Nem a maguk termését hozták piacra, mert annyi nem termett, hogy el is adhattak volna belőle. Ellenben fát és agyagárut vittek távolibb vidékekre, főleg az Alföldre, ahol becserélték gabonára. A gabonát viszont felhozták Pestre vagy felvitték a bányavárosokba és ott értékesítették.

A gabonát köbölszámra mérték. Egy köből búza annyi volt, amennyivel egy magyar holdat (körülbelül 1200 négyszögölnyi terület) bevethetett a gazda. Egy köbőlbe két pozsonyi mérő, egy mérőbe pedig két véka fért. Egy pozsonyi mérő 62 és fél liter tartalmú, tehát egy köből annyi, mint 125 liter. Ha hetvenhét kilós búzát veszünk, akkor egy köből búza súlya körülbelül 96·25 kilogramm, egy mérő búza súlya pedig 48·125 kilogramm lehetett.

A gabonaárak között vidékenkint is nagy a különbség. Egy köből búza ára két és négy magyar forint között ingadozik, de a legolcsóbb a búza túl a Dunán, mert ott legtöbb van belőle és legkönnyebb hozzájutni. A dunántúli búza alacsonyabb árához az is hozzájárul, hogy a katonaliferánsok ott vásárolnak s amennyire lehet, lenyomják az árakat. 1700-ban Pesten 38 garas volt egy pozsonyi mérő búza ára, ami 77 kilós búzával kalkulálva és métermázsára átszámítva 19 pengő 81 filléres búzának felelne meg.¹⁾

A megörlendő gabona tizedrészét kapta a molnár, ha közönséges, szítálatlan lisztte őrlötte. Ha azonban legfinomabb minőségű Mundmehl-t, vagyis lánglisztet készített, akkor a garathoz való szállítással és betöltéssel együtt, de a kisedést nem számítva a 10%-os vámon kívül minden pozsonyi mérő után még 6 dénárt (25 mai fillért); közönséges zsemlyeliszt őrléséért pedig 4 dénárt számított a molnár. Vagyis abból a búzából, melyből mai pénzben 19 pengő 81 fillérbe került egy métermázsa: lisztte őrlve 100 kilogramm 35 pengő és 56 fillérbe került.²⁾

¹⁾ Egy pozsonyi mérő (62·53 liter = 48·15 kilogrammal) búza ára 1700-ban 38 garas (garasát 25·1 mai fillérrel számítva egyenlő 9 pengő 54 fillérrel.)

²⁾ Az őrlési költségek részletezése egy mérő búzánál, amelynek ára 1700-ban 38 garas volt, ez:

Egy mérő búza súlya	48·15 kg
Ebből le: a molnár vámja (10%)	4·82 „
Őrlésre marad	43·33 kg
Ebből le: 20% őrlési veszteség	8·66 „
Egy mérő búzából nyert liszt súlya	34·67 „

1719-ben Oppenheimer Emánuel udvari zsidó harmadfél német forintjával (12-50 pengő) szállítja a hadsereg számára a liszt bécsi mázsáját.¹⁾

Nem tudjuk, milyen fajta búzát termett harmadfél száz esztendővel ezelőtt a magyar föld. De nem az a búza termett, ami ma. Nagy szárazságok és sáskajárások után külföldről, különösen Lengyelországból behozott kenyérmagvakkal pótolták a kiégett termést és vetették be a szántóföldeket. A XVIII. század végén és a XIX. század elején már megpróbálkoztak a búzanemesítéssel is.²⁾ Szóval nem ismerjük szaporaságát és siker tartalmát annak a búzának, melyből a régiak kenyere sült. Annyi azonban bizonyos, hogy messzi földön híres volt a magyar kenyér már a régi időkben is. A külföldiek, kik néha-néha ellátogattak hozzánk, elragadtatással emlékeznek meg a magyar kenyérről. Dicséri Evlia Cselebi is, a világjáró török; Brown Eduard londoni kórházigazgató pedig, ki 1669-ben járt Magyarországon, azt írja, hogy: »Sehol sincs jobb kenyér egész Európában. A kenyeret jól meggyúrák és megdagasztják, miáltal könnyebben emészhetővé, egészségessé, ízletessé válik. Mindamellett olyan olcsó, hogy egy pennyért annyit kapni, mint Angolországban 12-ért.«³⁾ Egy másik angol, ki a XVIII. század vége

A molnárvámmal és az őrlési költségekkel megdrágul a liszt előállítási költsége. Így tehát a liszt önköltsége körülbelül így alakul:

Egy mérő búza ára 1700-ban	9-54 pengő
Hozzáadva a molnárvám pénzértéke	—95 «
A külön őrlési díj	—17 «
Az őrlési veszteség pénzértéke	1-71 «
Egy mérő búzából nyert 34-67 kg liszt önköltsége	12-37 «

Vagyis 1700-ban egy métermáza búza mai pénzben 19 pengő 81 fillérbe került, egy métermáza lisztnek pedig 35 pengő 67 fillér volt az önköltsége. Őrlési veszteségre azért vettünk 20%-ot, mert harmadfél száz év előtt a korpát szintén felhasználták ugyan, de a korpának pénzértéke nem volt. Azután erősen megnövelte a veszteséget a por, pizsok, konkoly stb.

¹⁾ Egy bécsi máza = 100 font = 56 kg — M. Gt. Sz. 1900. évfolyam, 94. lap.

²⁾ Érdekes különben, hogy a magyar búzára csak a XVIII. század végén fordult először a figyelem. Ekkor azonban a többtermelésnek nyugatról hozzánk érkezett jel-szava arra ösztökelte haladó gazdáinkat, — írja Rapaics Rajmund »A kenyér« című munkájában — hogy a magyarországi helyi fajták rovására nyugatról hozzanak be bőven termő fajtákat. Ilyen volt a diószegi búza, mely franciaországi és ilyen a somogyi tar-búza, mely állítólag angolországi eredetű. Kérdéses, mennyire tekinthető ősinek nálunk a tiszavidéki búza, mely az idők folyamán a legjobb magyar búzává lett és a külföldön szinte egyedül képviseli a magyar búzát?

Ma az a helyzet, hogy a magyar acélos búza verseng és viaskodik a világ-piacon az amerikai búzával, a nemesített kanadai búzák közül kitenyészített »Manitoba I«-el. Azt mondják, hogy ez a »Manitoba I«-es most a világ legjobb búzája. Lehet. De az a kenyér, melyet a tiszavidéki búzából sütnek, nekünk jobban ízlik.

³⁾ Brown Eduárd utazása 1669—70-ben. Lásd: *Szamota István*: Régi utazá-sok. 303. l.

felé járt Magyarországon, azt írja, hogy a debreceni kenyérnél könnyebb, fehérebb és ízletesebb kenyeret sehol sem evett.¹⁾ De nagy mesterei voltak a kenyérsütésnek a debreceni asszonyok már a XVIII. század elején is. Az 1715. évi összeírás idején 48 szárazmalom örölte kezük alá a búzát. A debreceni sütőasszonyok mellett pék nem is tudott megélni. Nem is volt pék Debrecenben egy sem. Bezzeg volt Budán, ahol 1720-ban 11, Pesten pedig 6 sütötte a zsemlyét. Ennél több pék — vagyis 29 — az egész országban csak Pozsonyban működött.

A budai pékek kevéssel a város megújódása után szervezkednek. A kamaraigazgatóságtól már 1689. április 2-án 14 pontból álló céhszabályzatot kapnak, mely kezükbe adja a lakosság kenyérrel való ellátását. A budai pékekkel különben állandó a baj. Ki nem fogynak a panaszkodásból. A hivatalosan megállapított kenyérárakat túlságosan alacsonyoknak, a lisztárakat drágának tartják. Ezenkívül a magyar sütőasszonyok, a kenyeres kofák, a »Brodsitzerek« versenye ijesztgeti őket.²⁾ A kamarai adminisztráció ki is mondja, hogy a pékeken kívül kenyeret sütni senkinek sem szabad.³⁾ Később odamódosul ez a rendelet, hogy a kenyereskofák csak hetivásáron való árusításra süthetnek.

Viszont sokkal nehezebb a kenyéráraknak olyan méltányos módon való megállapítása, hogy ezekkel az árakkal a fogyasztók és a pékek egyaránt meg legyenek elégedve. Megnehezíti a helyzetet a gabonaárak folytonos hullámzása. A rossz esztendő, meg a háborús beszerzések hamarosan felhajtják a gabona és liszt árát s drága lisztből csakugyan nehéz olcsó kenyeret sütni. A kamaraigazgatásnak viszont az az elgondolása, hogy csak olcsó élelmezés mellett fejlődhetik az ipar és gyarapszik a város. Tehát különös gondja van rá, hogy a pékek jó, élvezhető kenyeret süssenek és a kenyérárak összhangban legyenek a munkabérekkel és a lakosság vásárlóképességével. Eleinte, a XVII. század elejéről való bécsi kenyérsütési szabályzathoz kell tartaniok magukat a budai és pesti pékeknek is. Ennek alapján állapítja meg 1690. március 1-én az inspektorátus a péksütemények árát és súlyát, kimondván, hogy egy magyar pénzt, vagyis dénárt (a leiratban a dénár helyett Hung. szó van) érő zsemlye súlya 7 lat (egy kg = 34·1 fillér); egy garas árú kenyér súlya pedig 2·5 font (egy kg = 17·8 fillér) legyen.

A pékek — úgy látszik — nem voltak megelégedve ezzel az árszabással, melyet úgy próbáltak kijátszani, hogy félig nyers kenyeret sütöttek. Az ilyen félig kisült kenyér ugyanis többet nyom a rendesen kisült kenyérnél. A hatóság azonban rájött a turpiságra és 30 forintos bírsággal fenyegeti

¹⁾ Szamota: Townson Róbert utazása Magyarországon. I. m. 475. l.

²⁾ A *Brodsitzer* szó ma már nem használatos. Etimológiája érdekes, mert szó szerinti fordításban annyit jelent, hogy *kenyérültető*. Míg ugyanis a magyar sütő *veti* vagy *»beveti«* (a kemencébe) a kenyeret, addig a német *»ülteti«*. A *Brodsitzer* viszont annyi, mint kenyeres kofa. Használják ezt is, azt is, mert a kenyérsütő asszonyok maguk árulják a kenyeret a piacon.

³⁾ 1689. április 25.

meg azokat a pékeket, kik nem sütik ki teljesen a kenyeret.¹⁾ Ezzel azonban a dolog nincs elintézve. Ezt belátja a kamara is és külön bizottságot küld ki a kenyérsütés kérdésének megvizsgálására. A bizottság 1693. január 3-án megállapítja, hogy egy mérő finom liszt ára 3 magyar forint és ha a pékek az előírás szerint sütnek, akkor egy mérő (Mezzen), 3 magyar forintot érő zsemlyelisztből 359 darab dénáros (Hung.-os) zsemlyét kell sütniök, párját 15 lat súlyban. Ezeknek a zsemlyéknek értéke 3 forint 59 denár. Tehát a 3 forintba kerülő zsemlyén 59 dénárt keres a pék.²⁾ Egy mérő 32 garasos rozslisztből 42 darab garasos kenyeret kell sütnie, darabját 2 és $\frac{1}{4}$ font súlyban, vagyis itt 10 garast keres a pék.³⁾ A bizottság szerint azonban a liszt túl drága, viszont ehhez mérten a sütemény túl olcsó, ép ezért azt javasolja, hogy egy pár zsemlye súlyát 15 helyett 14 latban állapítsa meg az inspektorátus. A garasos kenyér 2 és $\frac{1}{4}$ fontos súlyát pedig szállítsa le 2 fontra.⁴⁾

Az inspektorátus nem fogadja el a bizottság javaslatát, mire a pékek felzúdulnak és kérik a tanácsot, szállítsa le a kenyér súlyát, mert a gabona és liszt ára folytonosan emelkedik és egy mérő gabona 2 forintról 3 és fél forintra drágult. A sáska nagy pusztítást tett a vetésben és a parasztok állítólag azért adják drágábban a gabonát, panaszzolják a pékek. De a péklegények is napról-napra követelődőbbek lesznek és azzal fenyegetőznek, hogyha a polgári pékek nem teljesítik kívánságaikat, a katonai élelmezéshez szegődnek.

A kamarai inspektorátus azonban nem enged.⁵⁾ Elismeri ugyan, hogy a gabonaárak emelkedtek, szerinte azonban ennek az az oka, hogy néhány budai polgár, elsősorban Krempel Tóbiás pékmester, »gabonauszorával foglalkozik.«⁶⁾ Ez viszont nem lehet ok a kenyérárak emelésére és nem ok arra, hogy nyers és sötét kenyeret áruljanak a pékek. A kamarainspektor tehát utasította a tanácsot, intse meg a pékeket, hogy tanuljanak rendet, mert különben lecsukhatja őket. Ha pedig ez sem használ, megszünteti a pékmonopóliumot és mindenkinek megengedi a kenyérsütést.

A pékek azonban nem ijednek meg a fenyegetéstől. Folyton zsörtölődnek, a kamaraigazgatóság viszont megpróbálja lenyomni az árakat. 1696. december 17-én új árszabást ad ki. E szerint :

A kétdenáros zsemlye	súlya	16 lat
A kétgarasos fehér kenyér	«	4 font
A kétgarasos barna	«	5 és fél font.

¹⁾ 1691. július 16. kamarainspektorátusi rendelet.

²⁾ 16.66% haszon. — »Hung.« a Hungaricus szó rövidítése.

³⁾ 23.81% a haszon.

⁴⁾ *Gárdonyi*: Buda közigazgatása a XVII. század végén. Századok. 1916. 612.

⁵⁾ 1693. szeptember 9.

⁶⁾ Krempel Tóbiást, aki tagja volt a tanácsnak is, lemondatták a szenátorságról, mert a pékség hatósági felügyelet alatt áll s így Krempel mestersége inkompatibilis a szenátorsággal.

Az országos bizottság továbbra is szigorúan ügyel a péksütemény súlyára és minőségére. 1698. május 25-én megparancsolja, hogy a sütéshez dunavizet használjanak és kellő mennyiségű sót tegyenek a tésztaiba.¹⁾ Elrendeli a bizottság, hogy minden pék valami ismertetőjelet használjon süteménye megjelölésére. A tanács pedig állandóan kísérje figyelemmel a hetipiac gabonaárait.

1703-ban²⁾ megint új árszabást olvasnak fel a kenyérsütő pékek előtt, kik panaszkodnak, hogy a sütemény alig fogy és sokba kerül a munkás a sütőháznál és a malomban. Ezzel szemben az otthonsütő magyar asszonyok beleártják magukat a pékek mesterségébe és kárt tesznek. A tanács utasítja a strázsamestert, hogy a házisütés megszüntetésére gondja legyen, mert a kenyeresasszonyoknak csak hetivásáron való eladásra szabad sütniök. A panaszkodásnak különben se vége, se hossza, de a hatóság erősen tartja a gyeplőt. Azért végeredményben a pékek megtalálják számításaikat. Pest város 1702. évi jegyzőkönyvében olvassuk,³⁾ hogy Rórer Márton Augsburg mellől származó pék 300 forintért (1500 mai pengő) házat vásárolt. De van háza a többi péknek is. Ugyanebben az esztendőben⁴⁾ fel van jegyezve, hogy egy malom évi bére 20 forint (körülbelül 100 mai pengő).

Közben a pékek egyetlen alkalmat sem mulasztanak el, hogy a kenyérárak megdrágítását megpróbálják. E mellett egyre azon mesterkednek, hogy valamicskét elcsippentsenek a zsemlye és a kenyér hatóságilag megállapított súlyából, úgyhogy nem múlik esztendő, hogy a magisztrátus szigorú büntetés kilátásba helyezésével ne figyelmeztetné őket a rendszabályokra. Így a pesti tanács 1718. június 28-i határozata 20 tallér büntetés terhe alatt ismételten lelkükre köti a pékeknek, hogy jó kenyeret süssenek. Ha pedig a sütemény kisebb az előírásosnál, annyi tallér a büntetés, ahány lat hiányzik. Meghagyja a rendelet azt is, hogy a súly a budai mértékkel egyezzek; egyúttal kimondja, hogy a pékek búzáját, rozsát mindenki más előtt kötelesek megőrölni a molnárok, mégpedig kifogástanul. 1724-ben, vagyis abban az esztendőben, mikor a főtörvényszékek Pesten megkezdik működésüket, Pest-Pilis és Solt vármegye újonnan limitálja a péksütemények árait, egyaránt egy denárban szabván meg a zsemlye és a perec árát, kimondván, hogy a tiszta búzalisztból sült zsemlyének 11 lat súlyúnak kell lennie, akár kerekre, akár hosszúkára van sütvé. Ha a szükséglet a nagytekintetű hét-személyes tábla megérkezése után növekedni fog: 12 latnyi lisztből kell készülnie a zsemlyének. A kenyér mennyiségének és minőségének meg kell maradnia úgy most, mint a jövőben, hogy semmiféle panaszra ne legyen ok.

1) Erre az intézkedésre azért volt szükség, mert egyik-másik pék szennyos kútvizet használt a sütéshez. Többi közt Krempel Tóbiást is megvádolták, hogy a kenyérsütéshez salétromtartalmú vizet használ. Vizsgálat is folyt ellene.

2) Pest városi tanácsi jegyzőkönyv 1703. július 26.

3) Pest városi tanácsi jegyzőkönyv 1702. február 2. Folio 8.

4) Pest városi tanácsi jegyzőkönyv 1702. július 9. 64. folio.

A fonatos sütemények, vagyis perecek, minthogy tetszés szerinti készítmények és több munkát is igényelnek, 9 lat súlyban legyenek.

A hatóság az évek során végeredményben mégis lenyomta a pék-sütemények árát. Mai pénzre és kilóra átszámítva volt:

1690. március 1-én a zsemlye kilója	34	mai fillér,
1693. január 3-án a zsemlye kilója körülbelül	32	« «
1696. december 17-én a dénáros zsemlye kilója	30	« «
1693. január 3-án a garasos rozskenyér kilója	20	« «
1696. december 17-én a garasos fehérkenyér kilója.....	22.4	« «
1696. december 17-én a garasos barnakenyér kilója	16.6	« «

Az ármegállapítás ideje	Fehér kenyér			Fekete pékkenyér			Sütő asszonyok fekete kenyere		
	font	lat	1 kg ára mai fillérben	font	lat	1 kg ára mai fillérben	font	lat	1 kg ára mai fillérben
<i>Kétgarasos kenyér súlya.</i>									
1720. ápr. 15.	3	8	27.5	4	8	21.0	—	—	—
aug. 1.	3	16	25.5	4	16	19.8	—	—	—
nov. 23.	4	—	22.3	5	—	17.8	—	—	—
1721. máj. 15.	4	16	19.8	5	16	16.2	—	—	—
máj. 30.	4	16	19.8	5	16	16.2	—	—	—
aug. 30.	4 ³ / ₄	—	18.8	6	—	14.9	—	—	—
1722. júl. 6.	5	—	17.8	7	—	12.7	—	—	—
okt. 26.	5	16	16.2	7	16	11.9	—	—	—
1723. febr. 22.	6	—	14.9	8	—	11.2	—	—	—
jún. 21.	7	—	12.7	9	—	9.9	—	—	—
<i>Egygarasos kenyér ára.</i>									
1725. jún. 8.	4	—	11.1	5 ¹ / ₂	—	8.1	6	—	7.4
júl. 3.	3 ¹ / ₂	—	12.7	4 ¹ / ₄	—	10.5	—	—	—
nov. 24.	3	24	11.9	5	—	8.9	5 ¹ / ₂	—	8.1
dec. 6.	3	—	14.9	3	24	11.9	4	—	11.1
1726. júl. 15.	2 ¹ / ₂	—	17.8	3	—	14.9	3 ¹ / ₂	—	12.7
júl. 19.	2	6	20.4	2	12	18.8	—	—	—
szept. 10.	2	—	22.3	2	6	20.4	—	—	—

1925. jún. 8. 1 garasos passauai cipó súlya 4 font 8 lat 1 kg ára 10.5 mai fillér

Két dénáros zsemlye súlya.

1720. április 15.	13 lat	1 kg ára 36.8 mai fillér
augusztus 1.	15 «	1 « « 31.8 «
november 23.	17 «	1 « « 28.1 « «
december 6.	16 «	1 « « 29.8 « «
1721. május 15.	17 «	1 « « 28.1 « «
május 30.	16 «	1 « « 29.8 « «
augusztus 30.	18 «	1 « « 26.5 « «
1722. július 6.	20 «	1 « « 23.9 « «
október 26.	22 «	1 « « 21.7 « «
november 3.	21 «	1 « « 22.8 « «
1723. február 22.	24 «	1 « « 19.9 « «
február 27.	23 «	1 « « 20.8 « «
március 12.	21 «	1 « « 22.8 « «
június 21.	22 «	1 « « 21.7 « «

Denáros zsemlye súlya.

1724.	11 lat		1 kg ára	21·7 mai fillér
1725. január 8.	11 «		1 « «	21·7 « «
november 29.	10 «		1 « «	23·9 « «

Kétdenáros zsemlye.

1725. december 6.	20 lat		1 kg ára =	23·9 mai fillér
1926. július 15.	18 «		1 « « =	26·5 « «
szeptember 10.	16 «		1 « « =	29·8 « «

*Egyéb denáros péksütemény súlya :**1725. június 8.*

1 denáros kerek zsemlye	10 lat		1 kg ára =	23·9 mai fillér
1 « görbe kifli	7 «		1 « « =	34·1 « «
1 « tojásos perec	4 «		1 « « =	59·7 « «

1725. november 24.

1 denáros kerek zsemlye	9 lat		1 kg ára =	25·0 mai fillér
1 « görbe kifli	8½ «		1 « « =	28·1 « «
1 « tojásos perec	3½ «		1 « « =	68·2 « «

1726. szeptember 10.

1 denáros kerek zsemlye	7 lat		1 kg ára =	34·1 mai fillér
1 « görbe kifli	7 «		1 « « =	34·1 « «
1 « tojásos perec	3 «		1 « « =	79·6 « «

A garasos barna kenyér ára mai pénzre és súlyra átszámítva kilónként 20 fillérről 16 és fél fillérre szaladt le, ami 17 százalékos esésnek felel meg. A zsemlye kilója hat év alatt csak 4 fillérrel esett. De a sütemény árhullámozása mégis a Pragmatica Sanctio idejében mutatkozik meg legjobban. 1720-ban még drága a zsemlye, a kenyér is. Nem is csoda. Ebben az esztendőben nem esett eső és akkora volt a szárazság, hogy a nap heve mindent kiégetett a földből, a lakosság pedig a tanács vezetésével június 20-án processzióban járva könyörgött egy kis esőért. Ebben az esztendőben csaknem 37 fillérre ment föl kilónként a zsemlye mai pénzértékre átszámított ára, a fehér kenyéré pedig 27 és fél fillérre. 1723 közepén azonban a zsemlye ára már 31 fillér körül mozgott, a fehér kenyéré pedig 17 fillér körül. Amint a legfelsőbb bíróságok megkezdték működésüket Pesten, nagy változás állott be a péksütemények árszabásában is. Addig kétdenáros áron jegyezték a zsemlyét, a kenyeret pedig két garasával. A tanács csak a sütemény súlyán változtatott. Hol emelte, hol lenyomta, a szerint, hogy milyen volt a búza meg a liszt ára. 1725-től kezdve azonban a kenyér árát egy garasban, a zsemlyéét pedig egy dénárban állapította meg a hatóság, mely megengedte, hogy a parasztasszonyok is süthessenek kenyeret. A fekete parasztkenyér azonban sokkal olcsóbbra volt limitálva, mint a pékkenyér, annyira, hogy 1725. nyarán egy garasért hat font fekete kenyeret adtak a kenyeres kofák, vagyis egy kilo parasztkenyér nem egészen 7 és fél fillérbe került. De egyéb változás

is történt. Megpróbálkoztak a »passaui« cipóval, melynek 4 és $\frac{1}{4}$ font volt a súlya és azontúl nemcsak hosszú alakú zsemlyét sütöttek a pékek, hanem kerek zsemlyét is, olyat, amelyet mi eszünk, csak hogy a régiek zsemlyéjének a súlya ép két akkora volt, mint a mienké. Sütöttek tojásos perecet is és Budán 1725-ben sütöttek először kiflit. Később a kifli nagyon divatos lett és a XVIII. század utolsó évtizedében a limitációs jegyzékekben már »szarvas« néven szerepel.

A hús.

A mai és a 250 év előtti kenyérárak között nincs az a hatalmas különbség, mint a húsarak között. Ma például a legolcsóbb marhából való leveshús kilóját kilencven fillérért adja a vásárcsarnoki mészáros, de a tisztított vesepecsenye kilója 2·80—6 pengő között mozog. Ezzel szemben 1724-ben a jó minőségű marhahús fontját Budán és Pesten 4 denárra limitálta a vármegye, ami kilósúlyra és mai pénzre átszámítva mindössze 30 fillér. Viszont az is igaz, hogy jószág, izletesség dolgában felé sem járt a mainak a marhahús III. Károly korában. Akkoriban még nem ismerték azt a hízott marhát, melynek húsát mi esszük. A régi időben a marha minden részét egyáron mérte a mészáros. Ma azonban más áron méri a vesepecsenyét, a rostélyost, a felsált, a fehérpecsenyét; más áron méri a marhahátulját, az elejét, a fartót, a lapockát, a puha hátszint, a tarját és a szegyt. Azonkívül minden fajta húsban van elsőrendű és másodrendű is. A húsarak kialakulásában ma a kínálat és a kereslet a döntő tényező. Ha nagy a kínálat, olcsóbb a hús; viszont a nagy kereslet felveri az árakat. Azonban számításba kell venni azt is, hogy a kínálat és a kereslet emelkedésének vagy csökkenésének előidézésében egész sereg tényező működik közre.

Ha rossz volt a takarmánytermés és a hizlalás nem fizeti ki magát, akkor tömegesen kerül piacra a borjú és a nagymarha, ami a nagy kínálat következtében átmenetileg lenyomja ugyan a hús árát, hogy röviddel azután annál jobban felhajtja. A rossz tengeritermés után átmenetileg olcsóbb lesz a sertéshús, ellenben megdrágul a disznózsír. A húsarak lenyomására hatással van a jó gyümölcstermés is, mert ilyenkor sokan gyümölcsöt esznek hús helyett. És enyhítik a marhahús árát a magas nyersbőrárak is.

A keresletet viszont a fogyasztók fizetőképessége, vásárlóereje irányítja. Ez a sok mindenféle ok és okozat nem érvényesült a húsarak kialakulásánál a XVIII. század elején, mert a régi időben a vármegye szabta meg a hús árát. Meghallgatta ugyan a mészároscéhet is, meghallgatta — mint a fogyasztók képviselőit — a budai és pesti magisztrátust, de végeredményben a saját mérlegelése alapján állapította meg, hogy az adott esetben milyen húsarak indokoltak és megfelelőek. Az árak valamelyest vonatkozásban voltak ugyan az élő állatokkal is. Számbavették valamennyire a háborús katonai vágóállatárakat is, de az árszabás nem lehetett igazságos, mert a nemes

vármegye sem az élő állat árát, sem a gabonaárakat nem limitálta valószínűleg azért, mert itt a birtokos nemesség is érdekelt fél volt és igen gyakran mint előadó szerepelt.

A vármegye a húсарак megszabásánál három fokozatot állított fel. Legdrágább a hús a két szabad királyi városban : Budán és Pesten. Valamivel olcsóbb a Tabánban, Ráckeven, Vácott, Óbudán és Szentendrén. Legolcsóbb a többi mezővárosban és a falvakban. A mészárosok legnagyobb és legállandóbb fogyasztói a két fővárosban a császári hivatalnokok, katonatisztek, katonák és vendéglősök, valamint a polgárságnak ama tehetősebb része, mely szarvasmarhát, sertést nem tartott. Viszont akinek volt, az a magát fogyasztotta. Már pedig a legtöbb polgárnak volt vagy szarvasmarhája vagy sertése, juha, amit a közös legelőn legeltetett. A mészárosok a birtokos nemeseiktől vagy a parasztságtól vásárolták vagy a környékbeli állatvásáron szereztek be a vágóállatot. Ha nem tudták megvásárolni a pesti vásáron, akkor rendszeren a váci, esztergomi, fehérvári, komáromi, kecskeméti, ceglédi vásáron vettek vágnyivalót, mert ezek a vásárok estek legközelebb Pesthez. A vásáron többnyire a földesúr vagy a paraszt volt az eladó. A legtöbb paraszt háztartásához ugyanis épúgy hozzátartozott egy-két ígás jószág vagy tehén; néhány sertés és juh, mint a Tibetből származó komondor, meg a Kaukázusból eredő kuvasz.¹⁾ Brown Eduard londoni kórházigazgató, aki 1669-ben járt Magyarországon, azt írja, hogy »a magyarországi szarvasmarhának egérszíne van. Ezt a fajtát vásárolja össze nagyban a bécsi keleti társaság és exportálja az osztrák örökös tartományokba.« Nem lehet megállapítani, vajjon az angol utazó megjegyzése a nagyszarvú, alföldi címeres szilaj marhára vonatkozik-e, mert ennek fehér a szőre és egészen bizonyos, hogy az Alföld jórészében, de különösen a Duna—Tisza közén ez az úgynevezett magyar szarvasmarha, volt otthon. Ezt vásárolhatták a budai és pesti mészárosok is. Felső-Magyarországon viszont a rövidszarvú, apró, csúf, de jól tejelő tehenek voltak nagy számban. Ezeknek a kistermetű állatoknak a tejéből készült sajttal, gomolyával, túróval a lipthóiak az egész felvidéket elárasztották. A lipthai sajtnak különösen a bányavárosok voltak nagy fogyasztói. De úgy látszik, hogy a magyar nagygazdák ismerték és kellően értékelték a svájcer teheneket is, mert például Károlyi Sándor, kuruc generális korában Stajerből nagymennyiségű efféle svájcer tehenet hajtatott haza károlyi birtokára és levélben lelkére kötötte a feleségének, hogy gondját viseljék a zsákmánynak és tartsák jól ezeket a nagyszerűen tejelő állatokat.

Sertés is többféle volt Magyarországon. Az Alföldön csaknem kizárólag a nagytestű, kevés zsírú, de igen jóhúsú és feltűnően veres sörtejű, úgynevezett

¹⁾ Dr. Lendl Adolf azt írja, hogy a kuvasszal a Kaukázusban jártakor találkozott. Ott Kvasz-nak nevezik a mi kuvaszunkat. Úgy látszik — mondja Lendl — hogy a sátoros magyarok hozták magukkal a kuvaszt valamikor ezer esztendővel ezelőtt.

szalontai disznót tenyésztették. A Dunántúl nagy részén viszont a csontos, ellentálló szervezetű, csüngőfülű, sötétszürke, durva sertéjű, kevés zsírt adó bakonyi fajtát. A vörösdiszno állítólag még a rómaiak idejéből maradt ránk. Ezt a fajtát az utolsó évtizedekben már csak Bihar vármegye keleti részén, Szilágy, Kolozs, Beszterce-Naszód elhagyott vidékein és Szalontán tenyésztették. Ez idő szerint azonban ezeken a helyeken is kiveszőfélben vannak a vörös csúrhék. A délvidéki mangalicák kiszorítják őket.¹⁾ A délvidékről, Szerbországból és Oláhországból hozott gömbölyű, szőke sertéjű mangalicával, meg a makkon hízlalt lengyelországi és szerémségi fekete sertésekkel való keresztezésből támadt száz évvel ezelőtt a ma ismert mangalicafajta. A XVIII. század első felében azonban Pesten és Budán főképen a vörös sertéseket és a bakonyi disznók húsát fogyasztották. A sertéshúsevés egyébként nem volt nagy divatban. Inkább csak a szalonnája miatt tartották, ha tartották; viszont különösen Pest városa annyira szűkiben volt legelőnek, hogy volt idő, mikor a tanács a sertést eltiltotta a közös legelőről, sőt volt olyan idő is, mikor a mészárosoknak szigorúan megtiltotta a magisztrátus a sertéshús kimérését. Ennek a tilalomnak azonban nyilván nemcsak az volt az oka, hogy kevés a legelő, hanem az is, hogy a sertés pocsolyát kedvelő, tisztátalan állat és a városi tanács attól félt, hogy ezek az állatok is közreműködnek a járványok terjesztésében.

A juhhúst is szerették a régiek. »A magyar juhoknak némely vidéken nagy szarvuk és göndör gyapjuk van« — írja 1669-ben Brown Eduárd. Az angol utazó valószínűleg a magyar rackára gondolt, melyből a Hajdúságban, különösen pedig a Hortobágyon rengeteg lehetett. De Magyarország más vidékein másfajta juhot is tenyésztettek. Felső-Magyarországon például főként teje miatt tartották a juhot. Tejéből sajtot és az akkor is már népszerű lipthói túrórt készítették. Túl a Dunán főképen a gyapjáért tartották azt a házi juhot, melyet a század végén a merinói juhokkal való keresztezéssel nemesítettek.²⁾ A racka hosszú gyapjából készült a szőr-posztó, meg a híres alföldi juhászbunda, de nem vetették meg a racka húsát sem. Ma már a magyar racka is pusztulóban van, akár a szalontai vörös disznó, de fogatkozni kezdett már a múlt század derekán is. Fényes Elek attól félt,³⁾ hogy a rackával együtt a híres debreceni juhászbunda is kimegy a divatból.

Íme ezek azok az állatfajták, melyek a régi Buda és Pest húselelmét szolgáltatták. Közülük legnépszerűbb a magyar ökör, melynek húsa legízletesebb, de bőre, faggyúja, szarva egyaránt értékes. A magyar ökör magas termete, hószinú fehérsége, hosszú, felnyúló, szépidomú szarva által minden európai szarvasmarha közt jelesen megkülönbözteti magát! — írja Fényes Elek. A sertésfajták közül a vörös sertést szeretik, mert ennek a húsa a

¹⁾ Dr. Lendl Adolf: Veszprémi levelek.

²⁾ Az első merinó-juhokat — 335 darabot — Mária Terézia hozatta Spanyolországból Magyarországra.

³⁾ Magyarország statisztikája. 1842, I. 174.

legjobb ízű, szalonnája pedig kemény. A juhhús nem az előkelők éledele, de azért sok fogy belőle, mert a legolcsóbb. Gyapját, bőrét pedig a tímárok, a cserzővargák, szűcsök és posztócsinálók használják fel.

A húskimérés a mészárosok monopóliuma volt. A húsárakat viszont eleinte a budai kamaraigazgatóság, később pedig a vármegye állapította meg és akkorára szabta, hogy a fogyasztópublikum meg tudja fizetni. A hivatalos árak körül végnélküli harcok dúlnak a mészárosok és a hatóságok között. A mészárosok állandóan sztrájkokkal fenyegetőznek, a kamaraigazgatóság pedig hol bírsággal, hol azzal riasztgatta őket, hogy becsukta a renitenskedőket, elveszi tőlük a vágási monopóliumot és mindenkinek megengedi a húskimérést, ha nem engedelmeskednek a rendeletnek. A mészároháborúságnak se vége se hossza. Közben a magisztrátus békét próbál teremteni a hadakozók között. Próbavágást rendez, hogy megállapítsa: melyik oldalon van az igazság. A mészárosok viszont úgy próbálják megtalálni számadásukat az alacsony húsárak mellett, hogy olcsó, gyenge minőségű, elcsigázott állatokat mérnek ki, amelyekben több a csont, mint a hús. Mivel pedig »nyomtatékkal« mérik: a hús árában a fogyasztó több csontot kap, mint ennivalót. Ép azért Kassa város tanácsa 1699-ben megújítja azt az 1692. évi határozatát, hogy »a húslátók lábán nézzék meg a levágandó marhát. Kicsigázott barmokat ne legyen szabad levágniok és a borjúhús fontszámra árultassék«. Debrecen város 1690-ben eltiltja a mészárosokat a kupeckedéstől. Ugyanis a megvásárolt marhát továbbadták, a helyett, hogy kimérték volna. Debrecen város tanácsa kimondta azt is, hogy a húst a mészárosok és hentesek csak kihűlve árulhatják, melegen nem. Meleg állapotban ugyanis súlyosabbnak mutatja a mérleg a húst.

A húsárak egyébként gyakran változnak, mert elég változók az élőállat-árak is. A XVII. század utolsó évtizedében és a XVIII. század elején a folytonos háborúk és a járványos betegségek drágítják a marha árát, mert a török háborúk kipusztították a marhaállomány tekintélyes részét. Ami pedig megmaradt, azt a XVIII. század elején Rákóczi Ferenc háborúja dézsmálgatta. Egész gúlyákat, juhnyájakat hajtottak el a város határából egyszer a császár katonái, máskor meg Rákóczi hajdúi. De a pestis is gyakran csinált zavart, mert a járványok idején nem tartottak állatvásárt és ilyenkor mindig felszaladt a hús ára. Hogy azonban kelletténél jobban ne emelkedjék, a budai kamarainspektorátus vette kezébe az élelmiszerárak limitációját. 1691. június 16-án például elrendeli, hogy a budai és pesti mészárosok csak juhhúst árulhatnak, fontját 6 denáron. A marhahús árusítását csak két hétig engedi meg. A marhahúsnek is ugyanaz az ára, ami a juhhúsé. A sertéshús árusítását viszont teljesen betiltja a kamaraigazgatóság s aki a rendelet ellen vét, 40 tallérral bünteti.

1696-ig már annyira leapadt a marhaállomány, hogy a mészárosok 8 denárral mérték a marhahús fontját. Akkor azonban, hogy megint olcsóbb

lett az élőállat és az ország más téjékán sem kértek 7 denárnál többet a mészárosok egy font marhahúsért, a kamaraigazgatóság megparancsolja, hogy Budán sem szabad 7 denárnál többet kérni érte.¹⁾

A budai mészárosok zúgolódnak az árleszorítás miatt, de a zúgolódás menten elcsitul, mikor híre jár, hogy a kremsmünsteri mészárosok akarnak letelepedni Budán. A kamaraigazgatóság szívesen veszi a tervet. Erre a budai mészárosok észbekapnak s most már ők ajánlkoznak, hogy egy krajcár-ral olcsóbban hajlandók adni a marhahús fontját, mint akár a komáromi, akár a győri mészárosok — ha a kremsmünsteriek nem jönnek Budára. A mészárosháború egy időre elcsitul és 1696. december 17-én a marhahús fontját 5 és $\frac{1}{2}$ denárban, a bányahús fontját 7 denárban, a disznóhús fontját 8 denárban szabja meg a kamaraigazgatóság.

A következő esztendő őszén megint esik a hús ára. Az 1697. augusztus 26-i rendelet a marha- és juhhús árát egyaránt 5 és fél denárra limitálja és azonkívül szigorúan lelkére köti a tanácsnak, hogy gondja legyen rá, hogy a mészárosok betartsák az árakra és súlyokra vonatkozó rendelkezéseket.²⁾ Sőt ennél is tovább megy az inspektorátus. Másfél hónap múlva újra szabályozza a húsárakat, kimondván, hogy mivel vidéken 4 denár, Győrben pedig 5 denár a marhahús fontja és mivel a budai mészárosok megígérték, hogy fél denárral olcsóbban mérik a húst, mint a győri mészárosok, tulajdonképpen 4 és fél denárban kellene megszabni a budai marhahús árát. Az inspektorátus azonban méltányosságból 5 denárban szabja meg.³⁾ Ha pedig a mészárosok nem tartanák be azt az utasítást, vége a mészáros-monopóliumnak és mindenki szabadon mérheti a húst Budán.

Az új parancs sehogysem tetszik a mészárosoknak. Zsörtölődnek. Végre az inspektorátus egy bizottságot, a Subdelegierte Offnerische Komissionont bízta meg, hogy csináljon rendet és csináljon olcsóságot. Ez a bizottság azzal kezdte működését, hogy 1698. május 25-én új árszabást adott ki. E szerint :

a marhahús fontja	2 krajcár és 2 denár,
a borjúhús fontja	5 „
a juhhús	4 „
a heréltkos fontja	2 „ „ 2 „
a vagdalt belsőségek (Flecken) fontja	2 „
a faggyú fontja	6 „
a disznóhús fontja	4 „
a szalonna fontja	9 „

¹⁾ A kamara-inspektorátus 1696. április 2-i rendelete azt mondja, hogy a marhahús fontját 7 »Hung.«-nál drágábban mérni nem szabad. Ezt pedig azért említjük meg, mert a budai kamara hús- és kenyérárszabásainál meglehetősen a konfuzió. Az árak ugyanis hol német pénzben : krajcárban, hol magyar pénzben (»Hung.«), hol denárban vannak feltüntetve. Sőt találunk olyan árjegyzést, mely kétféle pénzben, krajcárban és denárban fejezi ki a hús árát (például 1698. május 25-én a Subdelegierte Offnerische Kommissio a marhahús fontját két krajcárban és két denárban szabja meg). A legtöbb árjegyzés magyar pénzre (vagyis »Hung.«-ra) szól, ami egyenlő a denárral.

²⁾ Das Rindt- und Schepses Pfund Fleisch ein iedes ohne Unterschiet per fünff ainhalb Hung. ieder menniglich in gerechter zimendirter Wag undt Gewicht auszuhackhen, »

³⁾ Az eredeti rendeletben 5 Hung. áll.

Ez a limitáció olyan hatást váltott ki, amire a Subdelegierte Offnerische Kommission nem számított. A mészárosok ugyanis kijelentették, hogy sztrájkba lépnek; beszüntetik a húsárusítást és kiéheztetik a várost. Azonban a komisszió nem hagyta annyiban a dolgot. Néhány nap múlva (1698. június 12-én) szigorú rendelet ment a magisztrátushoz, hogy az engedetlen mészárosokat fogassa el és addig tartsa tömlöcben, míg meg nem ígérik, hogy a rendeletnek engedelmeskednek. Megparancsolja a komisszió, hogy a húsínség megszüntetésére a mészárosok ökrei közül annyit válogasson ki a tanács, amennyire szükség van és a mészároslegényekkel méresse ki. Ha pedig a legények nem engedelmeskednek: vasra kell őket veretni. Egyúttal utasította a komisszió a városi tanácsot, hogy a mészároscéh tagjaitól vegye el a húskimérési jogot, de tiltsa el őket más polgári foglalkozástól is.

Budán becsukják a mészárszékeket. A lakosság néhány napig nem eszik húst. A mészárosok sztrájkolnak, az olcsósági bizottság pedig a húskimérés monopóliumát felajánlja a vármegyének. A városi tanács megpróbálja kibékíteni a haragos komissziót. Próbavágást rendel el, hogy bebizonyítsa, hogy a húst csakugyan nem lehet olyan áron adni, mint a komisszió akarja. A próbavágást 1698. június 15-én tartják meg az ellenőrzésre kiküldött Unger János tanácsbeli jelentletében. A próbavágás adatai ezek:

Kilencven forintra becsült három darab ökröt vágtak le, melynek élősúlya összesen 1108 font. A vágás után 55 font hiány mutatkozott; ennyit vesztek a súlyukból a levágott állatok. Ezt leszámítva maradt 1052 font. A próbavágás után az értékesítési számadás így alakult:

A húsrészek értékesítése fontonkint

2 és fél krajcárral számítva	43 német forint 52 és fél krajcár
86 és fél font faggyú	8 „ „ 39 „
3 darab bőr legfeljebb	15 „ „ — „
3 darab nyelv	— „ „ 36 „
belsőrészek 3×45 krajcárral	2 „ „ 15 „
az értékesíthető részek összesen	70 német forint 34 és fél krajcár

A 90 forinton vásárolt három darab ökör tehát levágva 70 forint és fél krajcáron értékesíthető, vagyis kimérés esetén 19 forint 25 és fél krajcárt vesztenek a mészárosok az üzleten.

A próbavágás eredménye meggyőzi az olcsósági komissziót is. Ebben a harcban tehát a mészárosok győztek. A komisszió felemeli a húsárakat. Az új árszabás ez:

a marhahús fontja	5 (Hungaricus), vagyis denár ¹⁾
a borjúhús fontja	8 („) „ „
a juhús fontja	6 („) „ „
a lábak (csülök, <i>Fiess</i>) fontja	3 („) „ „

¹⁾ Az 5 Hungaricus = 5 denár = 3 német krajcár = 1 garas.

A többi fajta hús ára marad a régi. A kommisszió azonban kiköti, hogy a jövőben a mészárosok kötelesek egész Buda városát elegendő és az eddiginél jobb minőségű hússal ellátni. A mészároscéh ezt meg is ígéri.

Szóval ismét szent a békesség a mészáros-soron, de nem sokáig. Mivel a vágóállat ára tovább drágul, a következő év nyarán a marhahús fontját megint 5 és fél denárra emeli az inspektorátus. 1700-ban azonban három ízben is ráír a városi tanácsra, hogy rendelje el a kötelező hússzemlét; közegészségügyi okokból szorítsa rá a mészárosokat, hogy saját költségükön sürgősen építsenek vágóhidat; végül, hogy az úgynevezett »kompániákat« haladéktalanul fel kell oszlatni. A »kompánia« afféle társas üzlet volt. Egy-két mészáros összeállott egy vagy két kupeccel és az olcsón vásárolt jobb minőségű vágómarhát a mészáros nem vágja le, hanem ha alkalom kínálkozik rá, a kupeccel eladatja; a nyereségen pedig a kompánia tagjai osztozkodnak. Ennek a társas üzletnek az a következménye, hogy a fogyasztóközönség csak sovány, elcsigázott állat húshoz jut. A mészárosoknak természetesen nem tetszenek az új rendeletek; megpróbálnak ellenkezni, de az inspektorátus nem enged.

1701. április végén a magisztrátus megint 5 és fél denárban állapítja meg a hús árát, mert, mint a szabályzat mondja, Győrben hat denár a hús, tehát Budán fél denárral olcsóbb kell hogy legyen. Ez az öt és fél denáros ár a pünkösd ünnepét követő három hétig érvényes, azután azonban ismét 5 denár lesz a hús ára. 1703. nyarán megint új limitáció szerint mérik a húst Budán, mégpedig a marha és ürühús ára egyaránt 4 denár, a borjúhús fontját ellenben 7 denárért adják.

Amint csendesednek az idők és javulnak a viszonyok, azon mód stabilizálódnak a húсарak. A mészárosok ugyan időnkint meg-megpróbálják az árak emelését, de sikertelenül. Pesten például 1714. szeptember 20-án az egyetemes mészároscéh ismét azzal áll elő, hogy engedtessek meg, hogy bizonyos időre egy magyar krajcárral drágábban mérhessék a húst, mert a megyében nem kapnak székeikhez vágómarhát. A városi tanács azonban azt feleli, hogy »nincs itt az ideje a húсарak emelésének, sőt inkább le kellene szállítani az árakat. Ha pedig a mesterek ugyanúgy értik a mesterségüket, mint mások, ugyanúgy kell érteniök a vételhez és eladáshoz is. A tekintetes vármegyét különben sem lehet arra kötelezni, hogy a mészárosmesterek ajtaja elé hajtsa a marhát.«

A városi tanácsnak módja van a piaci árak nivellálására is. Ezt szolgálja az a határozata¹⁾, hogy az idegen mészárosoknak szombatunkint meg van engedve a taglózás, azonban egy denárral kevesebbet kérhetnek a húsert, mint a városi mészárosok. A város ad nekik helyiséget egy hétre egy forintért. Minden darab állat után 30 krajcárt fizetnek az idegenek a város kasszájába. Pesten azonban nem lakhatnak és csak délig szabad vágniok.

¹⁾ Pest városi jegyzőkönyv 1718. szept. 17.

1724-ben, mikor a két főtörvényszék megkezdi működését Pesten, a vármegye úgy limitálja a húsarakat:

	Denár	Mai fillér	Kilósúlyra átszámítva mai fillérben
Egy font jó minőségű marhahús a sz. kir. városokban	4	16-7	30
Juhhús fontja a sz. kir. városokban	3	12-5	22-3
Szopós bárány husa április végéig	5	21	37-5
Ettől kezdve Szt. János ünnepéig (napjáig)	4	16-7	30
Ezután egész éven át mint a juhhús	3	12-5	22-3
Borjúhús fontja a sz. kir. városokban, mezővárosokban és falvakban; beleértve a fejet, lábakat, belsőséget és más egyebeket	6	25	44-6
Disznóhús fontja a sz. kir. városokban	4	16-7	30
Olvasztatlan faggyú fontja a sz. kir. városokban ...	8	33-5	60

Huszonöt esztendővel azelőtt (1698-ban) a vármegye nemcsak a marha-, sertés- és juhhús árát állapította meg, hanem limitálta a szárnyas és egyéb élelmiszer árát is. Érdekesség okáért ezt is bemutatjuk.

	Forint	Garas	Denár	Mai fillérben
Régi idősebb szalonna fontja	—	—	12	50
A folyékony faggyú fontja	—	—	12	—50
A kemény faggyú fontja	—	—	10	—42
Borjúhúsna fontja	—	—	8	—33
Borjúfej, lábakkal és belsőrészekkel, megtisztítva	—	—	30	1-25
Nem egész friss (állott) hájnak fontja	—	—	25	1-04
Kemény zsírnak fontja	—	—	20	—84
Egy kisebb bárány	—	15	—	3-77
Nagyobb bárány	1	—	—	4-18
Keresztelő Szt. János ünnepe utáni bárány	1	5	—	5-44
Egy kisebb kecske	—	12	—	3-01
Egy nagyobb	—	15	—	3-77
Egy három hetes bikaborjú	3	—	—	12-55
Egy nagyobb bikaborjú	3	10	—	12-97
Egy indiai hizott kakas (pulykakakas)	1	5	—	5-44
Egy közönséges indiai kakas	—	15	—	3-77
Egy indiai tyúk	—	10	—	2-51
Egy nagyobb indiai jérce	—	8	—	2-—
Egy hizott lúd	—	6	—	1-50
Egy közönséges lúd	—	4	—	1-—
Egy hizott kappan	—	5	—	1-25
Egy közönséges kappan	—	4	—	1-—
Egy tyúk vagy kakas	—	—	15	—62
Egy kisebb tyúk vagy jérce	—	—	6	—25
Nagyobb	—	—	10	—42
Friss túró fontja	—	—	10	—42
Érett sajt fontja	—	—	12	—50
Vaj vagy préselt túró fontja	—	—	8	—33

A hal.

A régiek a halat is szerették. Buda és Pest népe vallásosabb volt, mint most és mivel jobban megtartották a sűrű böjtöket, sok hal került az asztalra. A Duna gondoskodott róla, hogy Budán és Pesten halban ne legyen hiány. A halászat a két város javadalma volt, melyet a halászok árendáltak. Mint azonban a két város tanácsi jegyzőkönyveiből kitetszik: a halászokkal is volt baj elég. Buda város tanácsa például 1702. évi március 13-án tartott ülésében kimondja, hogy a halat csak súly szerint adhajták el a halászok és a hal árát is csak súly szerint állapíthatják meg. A halászok ez intézkedés alól szerették volna kivonni magukat. Ez kitetszik Pest város 1703. június 24-i jegyzőkönyvéből, melyben azt olvassuk, hogy »panasz merült fel, hogy a halászok nem súly szerint, hanem vásárlóik külseje után ítélve, tetszés szerinti árakért adják a halat, a pestiek előtt meg letagadják, hogy van haluk, hogy azután jó árért idő előtt idegeneknek juttassák. A tanács ezért 6 tallérra bírságolja őket.« Még komolyabb kifogása van a budai tanácsnak, mely — mint az 1706. február 22-i protokollumban meg van írva — megtiltja a halászoknak, hogy a városi tanács helyett az ép hivatalban levő polgármesternek juttassanak két-három halat. Viszont megparancsolja a tanács, hogy a halvásárt a piacon tartsák és egy viza kimérése után fél forintot kell fizetniök a város kasszájába. Különben a vármegye megszabta a hús és a kenyér mellett a halárakat is. Ez az árszabás font szerinti eladásra szól. A limitációban hangsúlyozza a vármegye, hogy a nem élő halak árszabása a teljesen romlatlan állapotban levő halakra vonatkozik. A romlott halat a vásárbíró elkoboztatja és a vízbe dobatja. Az 1724. évi limitációból nemcsak az akkori halárakat ismerjük meg, hanem megismerjük azokat a halfajtákat is, amelyek sültve vagy főve a pesti és budai polgárok tányérjára kerültek. Az árszabás ez volt:

A halak egy-egy fontja kerül:	Denár	Mai fillérben
Élő dunai nagyagyú hal (mugilis)	20	84
Tok (der Stör)	12	50
Dunai ponty	8	33·4
Halastavi ponty	6	25
Nem élő tiszai ponty	4	17
Élő dunai csuka	8	33·4
Tavi csuka	6	25
Nem élő tiszai csuka	4	17
Dunai harcsa	5	21
Márna vagy járna (?)	5	21
Szárnyas (»szárnyú«) hal (»Prattfisch«)	6	25
Compó vagy cigányhal (die Schleie)	5	20·6
Kárász (die Karausche, »Gareis«)	3	12·5
Fehér hal (der Weissfisch), (Alburnus lucidus Heck.)	2½	10·5
Süllő vagy fogas (der Schill)	7	29
Süger (der Bärschling, Barsch)	7	29
Coc-hal vagy orsó (orsa)-hal	8	33·4

A viza fontjának árát a bőség vagy hiány váltakozásához kell szabni.

Amint látjuk: meglehetősen változatos halétlap állott a régi budaiak és pestiek rendelkezésére. Legdrágább volt a viza húsa. A viza kilenc méternyire is megnő, a Fekete-tengerben és a Kaspi-tóban lakik. A Fekete-tengerből ki-kirándul a Földközi-tengerbe is, ivásra pedig a folyóvizeket keresi fel s ilyenkor a Dunában Pozsonyig, a Tiszában pedig Szolnokig is ellátogat. Régente sokat fogtak belőle nálunk is. A »vizafogó« a külső Lipótváros Dunájánál, a régi pesti vízahalászat emléke. A viza húsa nagyon ízletes, de még kapósabb a hólyagja, melyből a híres enyvét főzik és nagyon halásszák az ikrái miatt, melyből kaviár készül. Drágán mérték — fontját 20 denáron — az eleven dunai »nagy agyú halat«, a mugilist, melynek kilóját mai pénzben 2 pengő 20 fillérért adták. Ennek húsa tehát ötször olyan drága volt, mint a marha húsa, viszont a tokot a marhahús árának háromszorosán árulták. A hal tehát nem volt olcsó étel. Egyébként sülve, főzve egyaránt fogyasztották, de a szegedi módra főzött paprikás halászelevet nem élvezték, mert a paprikával, forrásaink szerint, csak a XVIII. század közepén ismerkedtek meg a mi népeink.¹⁾ Valószínűleg a szerb vagy bolgár telepesek honosították meg nálunk ezt a »megmagyarosodott fűszert«.

A konyha.

Az egykorú limitációs jegyzékből úgy, ahogy megállapíthatjuk, hogy mi mindenből készült a régiak étele: de hogy végeredményben mit és hogyan sütöttek-főztek a XVIII. század elején Budán és Pesten: erre a kérdésre nem könnyű megfelelni. »A multban, századokkal ezelőtt — írja Gundel Károly, a gasztronómia magyar tudósa, — más volt a főúri, az úri; más a polgári és más a népi konyha, melyek közül a magasabb társadalmi osztályok a legegyszerűbb, legszegényesebb ételeket alig ismerték.«²⁾ Már pedig a régi Buda és Pest népessége nem egységes; nemcsak társadalmi osztályok szerint tagozódik, de fajták, nemzetiségek szerint is megoszlik. Laktak itt birtokos nemesek, császári tisztviselők, dús konyhához szokott magasrangú idegen katonatisztek, laktak itt német külföldről és olasz vidékekről ideszármazott mesteremberek és egyéb polgárok; magyar zsellérek, parasztok; laktak itt szerb, tót, dalmata, bosnyák, cseh, morva nemzetiségűek. Valahány, annyi felől jött és a nemzetiségbeli sajátosságával, ízlésével együtt elhozta messzi hazájából kedves, megszokott ételeinek receptjét és gyomor-előítéleteit is. Ez a sokféle konyha feltétlenül hatással volt egymásra. A német tanult, átvett a magyartól, viszont tudjuk, hogy a magyar konyha kialakulására nagy hatással volt a török, meg az illir népek szakácstudománya. Az erdélyi konyha egyben-másban különbözött a magyarországi urak konyhájától, de nem tévedhetünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy a magyar

¹⁾ Tóth Béla: Magyar ritkaságok.

²⁾ Gundel Károly: A vendéglátás művészete. 1934. — 137. l.

nemesi udvarházakban magyijában ugyanazok az ételek kerültek asztalra, melyeket báró altorjai Apor Péter »Metamorphosis Transsylvaniae«-jában elsorol. Reggelire »aqua vitae«-t, vagyis tiszta égett bort (pálinkát) ittanak. »A férfiak jó, finom édes, csípős bort ittanak s egészségesnek tartották, mert nem vala olyan paszomántos gyomruk, mint a mostaniaknak«. »Nem francia módon, mint most, hanem tíz órákor ettenek ebédet, hat órákor vacsorát« — írja 1736-ban befejezett könyvében Apor Péter. »Régi magyar étkek ezek valának : tormával disznó lába ; káposzta tehénhússal, lúdhússal, szalonnával vagy télben új disznóhússal ; tehénhús polyékával, kukrejt¹⁾tel ; árpa kásával, de abba soha azelőtt citromlevet nem töltöttek ; tehénhús rizskásával, murokkal, vagy petrezselyemmel, röstölt lével²⁾, nyáron új hüvelykesek borsóval ; lúd törött lével,³⁾ tyúk sültve fokhagymával, ecettel, szalonnával ; borsó vagy héjjalva s arra felül szalonnát perzseltének s úgy töltötték az tálba, vagy héjtalan higan ; abban darab szalonnát, vagy disznóhúst tettenek ; berbécs⁴⁾ hús spékkel vagy tárkonnyal vagy ecettel, vereshagymával (ennél kedvesebb ételle nem volt az öreg Teleki Mihálynak, sem Apor Istvánnak) ; tehén- vagy disznóhús kaszás lével, ennél s a káposztánál magyar gyomorhoz illendőbb étket nem tartának a régi időben ; nyúlhúst fekete lével, csukát tormával, vagy szürke lével, etc. Vajat nem ettek semmi ételben, hanem az kása közepibe, mikor feladták asztalhoz. Mikor kalácsot, lepényt, bélest sütöttek, abba tettek vajat vagy vajba pánkot⁵⁾, noha inkább ették az új, akkor oltasztott⁶⁾ hájban forralt pánkot, mint a vajban süttötet. »A kapornya⁷⁾ volt minden ételnek jó ízt adó fűszerszáma.«⁸⁾

Főuraink egyike-másika, különösen azok, kik sokat járnak Bécsbe, már akkoriban kezdenek hozzászokni a franciás konyhához ; a katonai és császári hivatalnok-előkelőségek pedig a franciásan készült bécsi ételeket kedvelik. A magyar konyha és az idegen konyha között az a legszembetűnőbb különbség, hogy a magyar konyha nehéz konyha. A magyar étel sok zsírral és temérdek fűszerszámmal készül. Gyomor kell hozzá és sok bor, mert a zsíros magyar éték nagyon kívánja a bort. A sok fűszerszám használatának jórészben az az oka, hogy a mai takaréktűzhelyet akkoriban még nem ismerték.⁹⁾ Szabad tűzön, bográcsban, serpenyőben főzték a húst,

¹⁾ Polyéka = leves ; kukrejt = zsályalevél.

²⁾ Röstölt-lé = rántott-lé.

³⁾ Libaaprólék.

⁴⁾ Berbécs = ürü, franciául brebis, latinul vervex.

⁵⁾ Pánk = fánk.

⁶⁾ Oltasztott = olvasztott.

⁷⁾ Kapornya = kapor.

⁸⁾ A nagyobb urak természetesen még változatosabb kosztot éltek. Báró Radvánszky Béla könyvében (Régi magyar szakácskönyvek. 1893. I. kötet) olvassuk, hogy az erdélyi fejedelmek főszakácsa a XVI. században a tehénhús elkészítésének 56 módját, a csuka készítésének 30 féle módját írja le.

⁹⁾ A takaréktűzhelyek csak a XIX. század elején jöttek divatba.

zsaráton vagy nyílt lángon, nyárson vagy rostélyon sütötték a pecsenyét. Ilyen módszer mellett pedig nagy ügyesség kellett hozzá, hogy oda ne égjen, meg ne perzselődjék a hús; a sütnivaló belseje nyersen ne maradjon és a főznivaló meg ne kozmásodjék. Az égett hús kellemetlen ízét és szagát vette el a sokféle fűszer és zöldség: a kukrejt, a kapornya, a torma, az ecet, a fokhagyma, a vöröshagyma, a gyömbér, a sáfrány, a szerecsendió, főképen pedig a bors, melyet paprika helyett használtak, mivel — mint említettük — a piros paprikát akkoriban még nem ismerték.¹⁾

Az árak különben gyakran változnak. A só kilogrammja, mely 1722-ben 20-5 mai fillér volt: 1725-ben már 15 fillér; a sáfrány, mely 1724-ben 29-53 pengőbe került kilónként, 1725-ben már csak 24-58 pengő. Érdekes, hogy kétféle kávéjuk volt: török kávé (fontja egy magyar forint és 70 denár) 1738-ban kilónként 12-68 pengőbe került, míg az »olendisi« (holland) kávénak ($\frac{1}{2}$ fontja 56 denár) csak 8-32 pengőbe került kilója. Érdekes lesz talán megemlítenünk azt is, hogy 1725-ben a vaj ára (fontja 25 denár) kilónként 1-86 pengő; 1737-ben pedig 1-50 pengő.

A húsokat többnyire bő lében szolgálták fel. Az étrend viszont nem levessel kezdődik, mint ma a polgári menü, ámbár a »Supen«-t (Suppe) is ismerték. A francia konyha is használt fűszert a főzéshez, de nem olyan erősen, mint a magyar. A franciáknál a sokféle mártás²⁾ helyettesítette a fűszert. Végül hiányzott a régiek asztaláról a burgonya is.

Gundel Károly feltűnőnek találja, hogy nemzeti ételeink: a gulyás, a tokány, a pörkölt-félék, a halászlé, a csirkepaprikás, serpenyős rostélyos, de még a káposztás ételeink: a töltött és rakott káposzta, a korhelyleves sem mai elnevezésük alatt nem találhatók a régi szakácskönyvekben, sem hozzájuk hasonló ételeket nem talált Gundel Károly az átnézett szakácskönyvekben. Pedig egészen bizonyos, hogy ezeket a magyar ételeket már abban az időben is ismerték, csak hogy az úriházakban talán nem mindegyik volt udvarképes. Idő és alkalom kellett hozzá, míg a nemesi udvarházak

¹⁾ Pedig a fűszerszám nem is volt valami olcsó portéka. Szeged város protokolluma nyomán Reizner János Szeged város története c. könyvében megírja, hogy a XVIII. század huszas éveiben egyik-másik fűszerszámnak mi volt az ára. Ezeket az 1724. esztendőre vonatkozó árakat mi így számítottuk át kilogrammsúlyra és pengő-fillérekre:

Cukor	1 kg =	3 P 35	f (fontja 45 denár)
Sáfrány	1 kg =	29 « 53	« (latja 1 forint 20 denár)
Mandula	1 kg =	6 « 72	« (fontja 90 denár)
Mazsolaszöllő	1 kg =	1 « 86	« (1 oka (2 font) 50 denár)
Musqueblühszöllő ..	1 kg =	7 « 37	« ($\frac{1}{2}$ lat 15 denár)
Citrom darabja ...	=	— « 33	« (1 darab 8 denár)
Só	1 kg =	— « 20-5	« (bécsi mázsája 2 forint 75 denár)
Kávé (1722-ben) ..	1 kg =	12 « 69	« (okája 3 forint 40 denár)

²⁾ Sauce; »salsus« = sós; a francia »sauce« a latin »salsa«, ill. »salsam«-ból alakult, amely sós ételt jelent.

és a mágnások konyhaséfjei is megismerték. Szelidítettek rajta és a maguk szájaíze szerint »átdolgozták«, mint ahogy a kapások táncából remekelték »a csárdást« 1842-ben az előkelő szalonok táncmesterei és ahogy Liszt Ferenc rapszodiává írt át egy sereg magyar népdalt, Brahms pedig magyar táncokká költötte át a magyar nótákat.

Mik voltak a magyar parasztság ételei ezekben az időkben?! A magyar paraszt menüje alkalmazkodott a szegény ember életviszonyaihoz. A magyar paraszt szegény kosztón élt. Kevés húst és sok kenyeret evett, a kenyérhez pedig sok szalonnát fogyasztott. Pásztorkodó nép lévén, a szalonna meg kenyér mellé szárított tésztát vagy tarhonyát csomagolt a tarisznnyába, meg a szeredásba. Azután künn, a pusztán vagy mezei munka közben »lebbencset« főzött magának. A bográcsban bőséges szalonnaszírból megpirította a szárított tésztát; vöröshagymát szeletelt hozzá és az egészet megforralta vízben. Megadta savát-borsát. Így készült a lebbencsleves. Pusztalakók ma is ezt főzik. Ez volt a régiek legegyszerűbb étele, melynek eredete ép oly réges-régi, mint a tarhonyáé és a tokányé, mert ezt a két ételt tartják a magyarság két legrégebbi étkének. Sok mindenféle jel azt sejteti, hogy a régi magyarok már ismerték a húskonzerválás bizonyos fajtáját és mikor Árpád népe elindult új hazát keresni, a puszták rengetegében húskonzervvel táplálkozott. Természetesen a konzerválásnak nem mai módszerét használta a magyar, hanem a maga találmányát. Hogy mi volt ez a találmány, azt a XIV. század neves flórenci történetírója, Matteo Villani mondja el.¹⁾

Kevés fáradság árán a pusztaságban is jól el vannak látva a magyarok — írja Matteo Villani —. A magyarok országában sok a tehén és az ökör. Ezeket nem használják a föld művelésére és mivel legelőjük bőven van: gyorsan felnevelik és meghízlalják rajta a jószágot. Ha levágják a marhát, elveszik zsírját, leszedik a bőrét, húsát pedig nagy üstökben megfőzik. Ha jól megfőzték és besózták: a húst leszedik csontjáról és a napon megszárazítják. Mikor megszáradott: finom porrá zúzzák és így élnek vele. Nagy sereggel járva a pusztákon, hol semmi eleséget nem találni, a hadiellátás céljára zacskóban minden vitéz húsport hord magával. Ezenfelül szekéren és lóháton is nagymennyiségű ilyen húsporszállítmányok kísérik a sereget. Ha folyó vagy más víz partjára érnek, nagy üstökben vizet forralnak és belefőzik a húsport, mely megdagad a meleg vízben és két maroknyival úgy tele lesz vele az edény, mintha kása lenne. Ez a matéria erőt ad az embernek, nem csoda hát, ha olyan hosszú ideig el vannak a portyázó magyarok . . .

¹⁾ A firenzei Giovanni Villani megírja szülővárosa történetét. Munkája világkrónika, mely 1348-ig terjed. Ettől kezdve öccse, Matteo folytatja az események feljegyzését 1363-ig. Halála után pedig fia: Filippo 1364-ig. Matteo Villani krónikája röviden a magyarokkal is foglalkozik. Ezt a részt ismerteti Marczali Henrik A magyar történet kútforrásai kézi könyvében és Miskulin Alajos »Magyar művelődéstörténeti mozzanatok Giovanni és Matteo Villani krónikái alapján« című értekezésében.

Marczali Henriknek az a véleménye, hogy bár a flórenci író, a XIV. századbeli magyarokról ír, de egészen bizonyosnak látszik, hogy a húspont már régi pusztai hazájukban is használták Árpád vitézei. Vámbéry Ármin különben elmesélte, hogy a régi törököknek is volt valamifajta húskonzervjük és hozzátette, hogy könnyen meglehet, hogy annak a húskonzervnek tokány volt a neve.

Szóval a tokány a legrégebbi étele a magyarnak. Ezer esztendő alatt ugyan a tokány nagy átalakuláson ment keresztül, de hogy nagyon régi étke a magyarnak, az egészen bizonyos. »A tokány — mondja Baróti Szabó Dávid 1784-ben megjelent »Kisdéd Szó-Tár«-jában —, a tokány juhhús fonnyasztva«. Egyébként juhhúsból ma is készül tokány, de csinálják marhahúsból és borjúhúsból is. A tokány abban különbözik a pörkölttől, hogy a tokányt párolják. A pörköltnek a paprika adja meg az ízét és erejét, viszont a tokány borssal készül. A legjobb pörkölt az, amelyet a borjú lábszárhúsból, vagy a marha vesepecsenyéből és szívgyökeréből főznek. A marhatokányt vesepecsenyéből párolják vagy a borjú combjából. Az erdélyiek viszont azt mondják, hogy mégis csak a birkatokány a legjobb és mivel a birkának »toklyó« volt a régi népies neve, a tokány valószínűleg a toklyó szóból származik.

Régi étke a magyarnak a tarhonya is. A tarhonya tojással vagy tojás nélkül készített, apróra reszelt tészta, mely szárítva sokáig eláll. Ez a szárított tészta morzsa levesbe főzve vagy zsírban megpirítva, hús mellé, de hús nélkül is nagyon ízletes eledel. Érdekes, hogy a tarhonya akármilyen régi étel is: eredetre nézve nem magyar, hanem perzsa redetű. A Czuczor-Fogarasi-féle szótár legalább azt mondja róla, hogy perzsául tárkhánenak hívják.

A gulyás-étel nyomait is Mátyás király kortársa, Galeotti Marzio feljegyzései között keresi, de nem találja Gundel Károly és a gulyás szóra, mint foglalkozásra is csak az 1588-ból való Nádasdyana-gyűjteményben (Országos Levéltár) akad rá. A híres töltött káposzta eredete is a mult kódébe vész el. Akadnak, kik el akarják vitatni a töltöttkáposzta magyar eredetét és azt állítják, hogy a délszláv népek valamelyikétől vettük át. Lehet, hogy ebben a feltevésben van is valami. A szerbek is szerették és szeretik ma is a töltöttkáposztát, de a délvidékiek káposztája semmiesetre sem lehet ugyanaz a tökéletes eledel, melyről Szirmay Antal Budán nyomtatott és 1804-ben megjelent »Hungaria in Parabolis« című híres könyvében annyi meggyőző lelkesedéssel beszél. Hatféle fajtáját ismeri a káposztának. Hirtelen pirítva »hajdú-káposzta« a neve; szalonnával, vagy más hússal: káposztás húsnak hívják. Ha rizzsel, hússal töltik: töltöttkáposzta; borral feleresztve és megborsozva: kolozsvári káposzta; míg kaporral, tejfellel készítve kapros káposzta. Füstölt disznóhússal, ecettel, borssal, tejfellel megfőzve: kaszásle.

Libaaprólék vagdalt zellerrel, petrezselyemmel, sáfránnyal, sárgarépával, szalonnával és kenyérmorzssával pirítva: törött lé; galambhús

kásával és szalonnával: hajdúkása. Aztán ott a sok mindenféle disznóság: hurka, kolbász és sok egyéb. De se szeri, se száma a sokféle magyar ételnek, melyeknek a XIX. század fordulóján Szirmay Antal »Hungaria in Parabolis«-a emléket állít. Nagyrészt parasztos ételek ezek, melyeknek származását, eredetét évszázados múlt rejtegeti.

Kétségtelen, hogy a fűszeres-zsíros magyar konyha nagy átalakító hatással lehetett a XVIII. század eleji Buda és Pest németül beszélő polgárainak a konyhájára. A budai és pesti németiség kedves ételeit nem ismerjük. Feljegyzésekből annyit tudunk, hogy például a »Sauerkraut« a népszerű eledelek közé tartozott, valamint a Knödel is. A marhahúst elébe helyezték a sertéshúsnak. Húsvétkor bárányt ettek, böjtben halat, egyébkor pedig sűrűn fogyasztották a juhhúst, mert ez volt a húsok között a legolcsóbb. Szerették az édességet s mivel a »mákos patkó« már abban az időben is divatos volt Pozsonyban, valószínűleg Budán is népszerű volt.

Egyébként Budán és Pesten már akkoriban is élt az az igazság, hogy »szegény ember vízzel főz«. Viszont a tehetősebbek annál kiadósabban étkeztek. Olyan korszak volt ez, mely szerette a gyomrát s mivel sok ráérő ideje volt és mivel külön mulatsága, szórakozása nem igen akadt, a jó bortermővekben pedig bőséges ital mellé szüksége volt borkorcsolyára, ennél fogva a budai és pesti polgár szívesen áldozott a gyomor kultuszának. A régi időkben jobban megtartották az ünnepnapokat és ezeknek az ünnepnapoknak egyik fontos tartozéka volt a dús ünnepi ebéd. Szerették a régiek a nagy traktákat. Eljegyzés, lakodalom, keresztelő, nagy ebédek nélkül meg se eshetett volna, sőt némely helyen még a halotti torok is divatban voltak. Alkalom volt az eszem-iszomra a farsang, a szüret és minden olyan esemény, melyet fel lehetett használni. A traktákkal és vendégeskedésekkel valóságos vetélkedés fejlődött ki a két város akkori társadalmi osztályai között. A nagy versengésben természetesen résztvettek azok is, akiknek nem igen telt volna rá. A fényűzésnek és a pénzpocsékolásnak ez a fajtája nemcsak Budán és Pesten divatozott, hanem elharapódzott az egész országban, úgyhogy voltak városok, melyekben hatósági közbelépésre volt szükség, hogy útját vágják a járválynak. Például Lőcse város tanácsa a XVII. század végén rendőrségi szabályzatot adott ki a lakodalmi és egyéb effajta lakomákról¹⁾ és így próbálta megvédeni a polgárságot a költséges divat káros következményei ellen. Kimondja ez a rendőri szabályzat, hogy a lakodalmak hétfőn tartandók, mégpedig az előkelők és középrangúak tetszés szerinti időben lakodalmazhatnak, de a szegények csak délután 3 és 4 óra között. Az előkelő örömapa, vagy vőlegény vendégeinek nem adhat csak 12 fogásos ebédet, a középrangú csak 8 fogásosat, de a szegény csak 6 fogásosat. Aki többet ad, mint amennyit az előírás megenged: rangjához képest 40, 20, vagy 6 forintos pénzbírságot fizet. Felszolgálólegény az előkelőknél négy, a

¹⁾ Ismerteti Demkó Kálmán: Századok.

többiekénél csak kettő lehet. A komaasszonyoknak és templomba kísérő nőknek a lábadozó gyermekágyas asszony egy szép fehér cipóval és kaláccsal mutatja meg háláját. A szokásos konfektnek el kell maradnia.

A konfekt (így hívták az édességet) szokásos és kedvelt befejezője volt az ünnepi lakomának. A konfektet különben abban az időben nem a cukrász készítette, hanem a gyógyszerész. Még Mátyás király idejéből maradt ez a szokás. Mátyás király felesége kíséretében ugyanis Olaszországból egész sereg orvosságot kotyvasztó gyógyszerész-féle érkezett Budára. Ezek a gyógyszerészmesteremberek készítették azután az udvar és a főúri ebédek számára a konfektet.

Rendszerint kitűnően főztek egyik-másik kolostorban is. Polgármesterválasztás idején a város tanácsa nagy lakomát csapott, amelyre rendszeren meghívta az előkelőségeket is. Ezeket a választási lakomákat a belső tanács számára Pesten rendszerint a piaristáknál rendelték meg. Volt bankett a külső tanács számára is. A külső tanács lakomáját azonban a város vendéglőjében szolgálták fel.

De így volt ez nemcsak Budán és Pesten, hanem más városokban is. Móra Ferenc írja — a régi szegedi állapotokról való cikkében¹⁾ —, hogy 1722-ben Miller János perceptor uram nótárius urammal két akó bort ivott meg porciószedéskor a város korcsmájában. Sok ment a város kasszájából »ájtatosságra« is. Ezalatt — mondja Móra — nem szentelt gyertyák és ünnepi misék értendők, hanem az azokat követő agapé. Szeged városának voltak franciskánusai, piaristái, minoritái, a kegyúrasága alá tartoztak három határ templomai. Ott mindenütt volt búcsú, templomi, papi gyűlés és utána ebéd, melyeken mindig a város volt a gazda. 1724-ben a havi búcsúkor az alsóvárosi barátoknál rendezett traktát a városi tanács és az elszámolás szerint többi közt elfogyott: »Musqueblie« két lat 50 denár; egy lat sáfrány 20 denár; 3 lat szegfűszeg, szerecsendió és fahéj 46 denár; egy font piskóta 45 denár; 4 oka öreg és apró szőlő, füge, mogyoró és szentjánoskenyér egy forint 36 denár árú. Ebből — teszi hozzá Móra — bizonyosan krampampuliégetés lett »régí ájtatos szokás szerint«, mert minden magisztratuális ebéd után ez az indokolás.

Mibe kerültek a pesti és budai magisztratuális ebédek? Nem tudjuk, de csinos summát tehettek ki olykor-olykor, mert hiszen az akkori kereseti viszonyokhoz képest elég drága volt az élet. 1724-ben Pest-Pilis-Solt vármegye az aratómunkások napszámát az élelemmel is beleszámítva 20 denárra (84 mai fillér); »ha pedig a magáét eszi« 28 és fél denárra (1 pengő 18 fillér) limitálta. Élelmezésre tehát a napszám 29·7%-át számította a vármegye, ami mai pénzben 34 fillért tett volna ki. Az asztagrakó vagy szénavágó élelmezés nélkül 20 denár (84 fillér) napszámot kapott akkor, mikor egy font marha- vagy disznóhús ára 4 denár volt Budán és Pesten. (A Rácvárosban

¹⁾ Móra Ferenc: Computus. Magyar Hírl. 1933. március 12.

és Óbudán pedig 3 és fél denár). Tehát az asztagrakó és szénavágó 5—5 font húst keresett napi munkájával. A mai 84 fillérnek megfelelő keresetből 32 fillért számított a vármegye a napszámos saját ételmezésére. Ehhez számításba kell venni azt is, hogy odahaza várakozott az ennivalóra a sok éhes száj: az asszony és gyerekek. A mezei munka különben szezonmunka és télen át nem volt kereset, tehát téli tartalékra is juttatni kellett a napszámból. De úgy látszik, több mint két évszázaddal ezelőtt jobban tudott számolni a földműves szegény.

A rácoknak is különleges ételeik voltak. Joanovich Pál, a magyarországi szerbek történetének nagy ismerője és buzgó kutatója beszélte, hogy adatai szerint már két évszázaddal ezelőtt kedves étele volt a budai és pesti rácoknak a bogdaj csorbászi (savanyú gabonaleves); a kiszela csorba (savanyú birka- vagy tyúklevés); a kárászleves (hallevés); a vajjal készült piláf (kásás ürühús); a szárma (húsvagdalékkal töltött szőlőlevél, vagyis a magyar töltöttkáposzta szerb testvére); a tyebáb (roston, vagy nyárson sült ürübordácskák); a híres csája (borsos húsvagdalékkal töltött rétes, vagy inkább pite-szerű jó zsíros sült tészta), melyet különösen késő ősszel ürmössel, *murcival* (első forráson átment új borral) szerettek fogyasztani. Szerették a lengyel tyúkpecsenyét, a pörkölt pontyot, amit ma »rácpontynak« neveznek. A rántott süllőt; a nyárson sült kárászt, melynek még szálkáit is meg lehet enni. Különféle főzelékek voltak divatban, köztük a nevezetes jurgeta (töltött tök); a töltött paradicsom; az olajjal sült, kirántott padlicsán (török paradicsom, a piacokon újabban elterjedt kékes-lila színű tojásgyümölcs, melyet rizzsel és hússal töltve is igen kedveltek). Ezekhez nagyszerűen ízlett a budai hegyek fehér és piros bora, a »sashegyi vörös«, meg az ürmöfűvel fűszerezett fehér bor; a szalmán apasztott, szőlőszemekkel ágyazott aszúbor és az italok budai királya, a rác- vagy csepegtetett ürmös, minőt ma csak a szerb kolostorokban tudnak készíteni, akárcsak a szerémi szilvóriumot. Joanovich szerint a régiek nagyon kedvelték a murcit, melyhez borkorcsolyaként édes sült gesztenyét ettek. A nők szeszesital helyett fűszeres meggyvizet ittak, néha-néha egy kis pohárka édes ürmöst.

Szórakozás, időtöltés.

Csapszékek és fogadók.

Harmadfélszáz esztendővel ezelőtt csapláros volt Buda és Pest csaknem minden polgára: mert mindegyik mérhetett bort, azt a bort, amelyet a saját szőlejéből sajtolt. Egyik-másik meg is gazdagodott a vincellérségen, de rá nem fizetett egy sem. A bormérés olyan kiadós üzletnek mutatkozott, hogy hamarosan bort kezdtek mérni azok is, kik nem a saját termésüket mérték. A két városban így támadtak és így szaporodtak el azok a csapszékek, melyek közül jó néhányat az idők során fogadóvá alakított át a célszerűség és a gazda élelmessége.

A két intézmény között az a különbség, hogy a csapszékekben csak inni lehetett; míg a fogadó szállásul is szolgált. A csapszék minden bútorzata a székekre állított és csapravert boroshordó, meg az X-lábú asztal, melyet egy-két szék vagy lóca vett körül. Ezen az asztalon borozgattak, iddógáltak a »futóvendégek«. A fogadó azonban a boron kívül szállást is adott az utasembernek, sőt elsősorban a szállásadás volt a rendeltetése. A városi idegenforgalom fejlesztette ki a budai és pesti fogadókat. A tengelyen utazó vásárosoknak főképen arra volt szükségük, hogy lovastól, szekerstől legyen hol meghálalniok; meg arra, hogy portékájukat a szekérszín alatt elraktárhassák és az idő viszontagságai elől megvédhessék. A fogadóban ebédet is főztek, ha kívánta a vendég. Erre azonban eleinte ritkábban került sor, mert elemózsiát rendszeren hoztak magukkal a vásárosok és ha kellett, napokig is éltek a tarisznyából. Csak később fejlődött olyanná a fogadó, hogy a »kvártély« mellett rendszeresen is adott »kosztot«.

A budai korcsmáknak nagy lendületet és állandó jövedelmet adott az átvonuló katonaság. A katonák rendszerint a korcsmákban ütötték agyon szabad idejüket, víg borozgatás mellett. Itt költötték el a zsoldot. A pesti fogadók igazi fellendülése pedig 1724-ben, vagyis abban az esztendőben indult meg, mikor a királyi tábla és a hétszemélyes tábla megkezdte működését. A törvénykezés Pestre csődítette a sok ügyes-bajos nemesembert, ki magával hozott cselédségével és tanuival gyakran hetekig várakozott a felső bíróság ítéletére. A fogadók udvarán táboroztak a szekeres parasztok is és ha utas

akadt, innen szállították, kit Győrbe, kit Debrecenbe, kit másfelé. Mivel pedig az idegenek a fogadóban szálltak meg: hírforrás volt a fogadó. Ép azért idejártak kvaterkázni a polgárok is, hogy újságot halljanak a messzünnen jött emberektől és itt hányták-vetették meg a világ folyását. A fogadóban tartotta a polgárság az áldomásokat, a farsangi multságokat, az alkalmi összejöveteleket és itt tartották avató ebédjeiket a céhek. Minden valamirevaló céhnek külön védőszentje és külön korcsmája volt. A korcsmának, fogadónak fontos szerep jutott bíró- és polgármesterválasztás idején is és ilyenkor egy-egy icce bor mellett főzték ki a kortesek és a főkolomposok a taktikát és az intrikát. Vagyis a korcsma és a fogadó főszórakozó helye volt a régieknek, fontos tényezője az idegenforgalomnak. Éppen azért a két város különös gondot fordított a fogadókra és korcsmákra. Buda város tanácsa már 1701. május 25-i határozatában kimondja, hogy:

A vendégfogadónak legalább három szobájának és nyolc ló befogadására alkalmas istállójának kell lennie. Az ilyen legkisebb rendű fogadó 12 rajnai tallér cégéradót — Schildrechtet — fizet.

Középszerű fogadók azok, amelyek legalább négy szobával és 12 lóra való istállóval rendelkeznek. Ezek 18 rajnai tallért fizetnek.

A nagy fogadók legalább hat lakószobával és 18 ló befogadására alkalmas istállóval rendelkeznek. Cégéradójuk 24 rajnai tallér.¹⁾

A korcsmák zárórája nyáron esti 9, télen 8 órakor volt. De a városi tanács e rendeletét sokan nem respektálták. Azonfelül voltak borisszák, kik vasárnap és ünnepnapon már kora reggel elkezdtek az ivást, úgyhogy Pest város tanácsa 1733. május 4-iki határozatában kimondotta, hogy »mivel vannak, kik vasárnap és ünnepnapon templombamenetel előtt korcsmába járnak és az ájtatosságot vagy elmulasztják vagy gyakorta ittas állapotban jelennek meg a templomban: ennél fogva elrendeltetik, hogy vasárnap és ünnepnap délelőtt 10 óráig a korcsmákat senki sem látogathatja«. Eddig az ideig a korcsmáros italt ki nem mérhet, ételt ki nem szolgáltathat. Kivéve az idegeneknek és az utazóknak, kik a fogadóba betérnek. A tilalom megszegése esetén egy magyar forint büntetést fizet a vendég és ugyanannyit fizet a korcsmáros is, még pedig annyiszor fizet, ahányszor a tilalom ellen vétett.

1720-ban Budán 13, Pesten pedig 11 korcsmát és fogadót írtak össze.²⁾ A vendéglősök és fogadósok között csodálatosképen magyar még véletlenül sem akadt egy sem. A fogadósok különben Pesten nagy szerepet játszottak a várospolitikai életben is. Pesten még bíró is került közülük, Budán azonban a városi tanácsnak nem volt korcsmáros tagja.

¹⁾ Kétféle tallér volt: egész és kurta tallér. Az egész tallérban két német forint, a kurta tallérban másfél forint, vagyis 90 krajcár foglaltatott. Budán és Pesten rendszerint a 90 krajcáros tallérra gondoltak, mikor tallérról beszéltek.

²⁾ Acsády: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában.

Pest városának magának is volt korcsmája, melyben rendszerint saját termését vagy dézsmabort mért, de ha elfogyott a saját bora, vásárolt is. A bormérés fogadott csaplárosra, vagyis hivatalos néven pincemesterre bízta. Voltak esztendőik, mikor egészen tisztességes jövedelmet hajtott a bormérés a városnak, de akadtak olyan évek is, mikor alig hozott a korcsma valamit. Éppen azért Pest város tanácsa 1704. május 9-én elhatározta, hogy az italmérés gazdaságosabbá tétele céljából a főkamrás (Oberkamerarius) mellé egy alkamarást (Subkamerarius) rendel Brean Móric személyében, »kinek kötelességévé tétetik, hogy a borral való ellátásról kellő időben gondoskodjék«.

A következő hónapban külön szabályrendeletben állapítja meg a városi tanács, hogy mi a kötelessége a pincemesternek. A városi pincemester feladata — mondja a rendelet — a hordókat súrolni, megtölteni, tisztán tartani; pohárról és világításról a sajátjából gondoskodni; a pincére felügyelni; a bor vásárlásánál, a pincébe szállításánál szorgoskodni; a vendégekkel udvariasan bánni és őrizkedni hamis mérték használatától és csalástól. Mindezért megkapja, mivel egy akóból csak 30 pintről kell elszámolnia, a további két pint bort.¹⁾ A ser utáni nyereség teljesen a pincemesteré, csupán minden kétakós hordó után két garast tartozik adni a városnak. Azzal azonban köteles elszámolni. Amint a kiadott hordó bor elfogyott, a bevett pénzt le kell fizetnie a város pénztárába.

A pincemester kötelességeinek szigorú körülírására azért volt szükség, mert a csaplárosok között sok »tág lelkiismeretű« ember akadt, kik, ha szerét ejthették, nemcsak a gazdát csalták meg, de hamis iccével mérték a borisszáknak is. A kimérésre kapott bor átvételekor a pintes kanta száját faggyúval kenték meg, hogy több bor férjen bele és ilyen »tetés« mércével számoltak el a gazdának az átvett italtól. A »vendéget« pedig úgy rövidítették meg, hogy viaszt öntöttek az icce fenekére, hogy kevesebb bor férjen bele.²⁾ A »dupla krétát« azonban nem ebben a korban találták ki. Ismerték azt már ennek előtte is.

Kávéházak.

Egy-két évvel a szatmári békekötés után a pesti korcsmának, mint időtöltő helynek, versenytársa akadt a kávéház intézményében. III. Károly megkoronázása után jogosan remélte a belső háborúkba belefáradt nemzet, hogy nyugalom és gazdasági fellendülés következik. Csakugyan, a pesti országos vásárt megint ellepték az idegen országbeli kereskedők és a jövőbe vetett bizalom csalogatta ide egyre nagyobb számban a török holmikkal kereskedő bosnyákokat és a makedóniai görögöket is. Ezek nem jól érezték

¹⁾ Egy akó = 32 pint.

²⁾ Gt. Sz. I. 161.

magukat a borgőzös csapszékekben és hangos fogadóknak. Nekik olyan helyiség kellett, melyben, mint otthon, egy-egy csésze feketekávé mellett elüldögélhessenek és üzleti ügyeiket zavartalanul megbeszélhessék. Akinek ezek a dolgok eszébe ötlöttek és aki ezek mögött megérezte az üzletet, alighanem ama Cavesieder Balázs nevű katolikus rác volt, kinek a régi pesti telekkönyvek szerint 1714-ben a mai Molnár- és Havas-utcák sarkán (Molnár-utca 32.) volt a háza és akit nyilván foglalkozása után nevezett a telekkönyv Cavesiedernek. De körülbelül ebben az időben már volt egy városi kávéház is a mai Mária Valéria-utca 7. számú házában helyén. A mai Régiposta-utca és Aranykéz-utca keresztezésénél is állott egy kávéfőzés-gyanus ház, melyet 1727-ben 127 forintért vásárolt meg Starkh János kávé. Kávéház céljára ennél alkalmasabb helyet a kétszáz év előtti Pesten keresve is nehéz lett volna találni, mert Starkh János háza környékén volt a központja a régi város idegenforgalmának. Északfelőli szomszédja a hajó-hivatal és a repülőhíd. Itt forogtak az idegenek és nem véletlen, hogy a hajóhíd szomszédságában telepedett meg a városi kávéház is.

Az Eskü-út déli oldalán, szemben a piaristák mai palotájának frontjával állott a »zöld ház« nevű dísztelen épület. Az Erzsébet-híd építésével kapcsolatos szabályozások idején bontották le. 1740. körül ebben a házban is kávéház volt. Abban az időben különben három kávéháza volt Pestnek, amit onnan tudunk, hogy a három kávé nem fért meg egymással. 1737. április 13-án »a tiszteletreméltó polgárság« többi közt azt a kíváncsalmat terjeszti a városi tanács elé, hogy »Bethieno kávéfőzőnek meghagyandó lenne, hogy a kávé úgy mérje, miként a többiek, hogy minek utána úgy sem találja boldogulását, a másik kettőt egyúttal tönkre ne tegye.«¹⁾ A postulátumra azt felelé a városi tanács, hogy törekedni fog a kávéfőzők közt rendet csinálni.

Mi lehetett a hiba? Mi idézhette fel a háborúságot a három kávé között? A régi krónikák nem mondják meg. Valószínűleg olcsóbban mérte a kávé Bethieno János uram, mint a másik kettő; de az is lehet, hogy ott találta meg a számítást, hogy több vizet és kevesebb babkávét adott a »fekete leveshez«. Ki tudja? Annyi bizonyos, hogy pótkávéval nem operálhatott, mert csak később született meg az a zseniális ember, ki a pótkávé kitalálta. Viszont babkávé — amint tudjuk — már abban az időben is többféle fajta volt. Volt török kávé, melynek mai mértékkel mérve és mai pénzzel számítva, kilója 12-68 pengőbe került. Ez volt a drágább fajta kávé. De volt »ollendisi«, vagyis hollandi kávé is. Ez volt az olcsóbb fajta, mert ennek kilója mai pénzben csak 8-32 pengőbe került, vagyis a hollandus kávé 34-3%-kal volt olcsóbb, mint a török.

Úgy látszik tehát, hogy az olasznevű kávéfőző úgy járt túl a másik kettő eszén, hogy a török kávé helyett az olcsó hollandiaiból főzte a »feketét«.

¹⁾ Den Caveesieder Bethieno aufzulegen, dasz er den Cavee gleich denen andern schanke, damit wodurch er ohne dem kein aufkommen hat, die zwei andere auch ruinire.

Bizonyára nagy bátorság kellett hozzá, mert azok, akik a XVIII. század elején kávéval éltek, meg tudták különböztetni az erőset a gyengétől. Megtanította rá őket a török, ki a kávéivás élvezetét hozzánk plántálta. Magyarországon különben már a XVI. század közepén kezdett divatba jönni a fekete-kávé. Mikor 1541. augusztus 29-én Szulejmán szultán ravaszul vendégségbe hívta a budai várba Enyingi Török Bálintot, hogy dús ebéd után elfogassa, gúnyosan odaszólt a rosszat sejtő vendégnek, ki nem akarta megvárni az ebéd végét:

— Ne siess, hiszen hátra van még a fekete leves!

Ez a »fekete leves« volt az a fekete kávé, amelyre azután az idők során úgy rászoktak a magyarok, hogy altorjai Apor Péter a XVIII. században (1736 körül) nem győzi szidni ezt a »naj módit«. Azt írja Metamorphosis Transsylvaniae-jában, hogy reggeli kávénak, herbathének, csokolátának híre-hamva sem volt az ő ifjúságának idején; még a rosolist sem ismerték. Az csakugyan lehetséges, hogy az altorjai udvarház környékén nem ismerték; de már a XVIII. század elején a piaristák szegedi házában, mint a rend elszámolásából tudjuk, nagyon élvezték és 1714-ben már élt Pesten ama Cavesieder Balázs nevű háztulajdonos, ki — neve után ítélve — első kávésa volt Pestnek.

Bécs monografusa, Pezzl, 1816-ban megjelent könyvében¹⁾ azt írja, hogy a keresztény Európában Bécsben nyílt meg az első kávéház 1683-ban. Egy Koschitzky nevű lengyelé volt e kávéház, ki eredetileg a keleti török kereskedelmi társaság tolmácsa volt. Évekig lakott Konstantinápolyban és jól tudott törökül. Mikor a török Bécs ellen indult, Koschitzky mint kém tett nagy szolgálatot az osztrák hadvezetőségnek s ezért jutalmul Lipót császár kizárólagos jogot adott neki arra, hogy Bécsben kávéházat nyisson. Milyen volt Koschitzky kávéháza és mennyire váltotta be a hozzáfűzött reményeket, nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy Cavesieder Balázs pesti első kávéháza nagyon gyatra, szerény külsejű intézmény lehetett, aminthogy bizonyára nem sok öröme tellett a városnak abban a három kávéházban sem, melyek egyikének ama bizonyos Bethieno volt a gazdája, kit a másik két kávésháza bepanaszolt a magisztrátusnál. Kényelem nem sok lehetett ezekben a régi kávéházakban, bár az időt ezekben a lokalitásokban is eltudta tölteni, akinek sok ideje volt, hiszen régi kávéházak XVIII. századbeli törzsvendégei nem voltak olyan igényesek, mint a maiak. Nem ismerték még azokat a hatalmas falnagyságú üveglablakokat, melyeken keresztül filozóf módjára szemléli az utca forgatagát egy csésze fekete mellől a mai törzsvendég. Ezt a gyönyörűséget a régiek nem élvezhették. Ujságot sem tartott a kávésház. Mindazonáltal kellett lennie valami vonzóerőnek a régi, sötét, füstös kávéházakban is, mert különben nem szaporodtak volna el

¹⁾ *Johann Pezzl: Beschreibung der Haupt- und Residenzstadt Wien. — 1816.*

annyira. 1792-ben már 18 kávéházat tartott számon a magisztrátus Pesten és Townson Róbert, a világgjáró angol azt írja, hogy a hajóhíd mellett egy olyan díszes, hatalmas kávéházat látott, melyben kávé, likőrön kívül ebédet is lehetett kapni. Ennek a pesti kávéháznak az angol véleménye szerint nincs párja egész Európában.¹⁾

Kártya, kocka, biliárd.

A régi pesti kávéház az idegenek, az alkalmi üzletcsinálók, a hivatásos kártyások, a semmittevők, az időmilliomosok és a szórakozni vágyó polgárság találkozó helye volt. Kevert társaság látogatta a kávéházat, de a pesti polgár itt kapta meg mindazt, mit otthon a családi körben nem kaphatott meg: a változatosságot és szórakozást. Ha úgy fordult, itt kötött üzletet a levantinus örménnyel vagy a törökországi göröggel, meg a cseh és morvaországi posztó- és vászonkereskedő embereivel. Itt beszélhette ki magát barátaival; a városi pletykák, hírek, pletykahordók itt adtak egymásnak találkozót. Szóval a kávéház volt a régi Pest korzója, kaszinója és szórakoztató helye egyaránt. Kapott itt feketekávé, rozsólíst a vendég, de nem ez volt a fővarázsa a kávéháznak, hanem a játék, a szerencsejáték.

Régebben a fogadóban játszottak és a kávéház a fogadótól csábította el a kártyásokat, ámbár voltak, kik azontúl is csak fogadóban tudtak kedvök szerint kártyázni. De nemcsak kávéházban, fogadóban és csapszékben játszottak, hanem mindenütt. Főúri kastélyokban, nemesi udvarházakban, kaszárnyákban, vásárokon és a bécsi császári udvarban. A Budavár visszafoglalását követő 3—4 évtizednek a játékszenvedély elharapódzása egyik jellegzetes vonása. Talán a háborús idők hatása, hogy ez a passzió ennyire hatalmába kerítette a lelkeket.

Nem tudjuk, vajjon a XVIII. század elején a két város hatósága megpróbálkozott-e korlátok közé szorítani a hazardjátékok elharapódzott divatját. Lőcse város magisztrátusa azonban rendeletben mondotta ki, hogy kártyán vagy kockán a játékos csak annyit veszíthet, amennyi készpénz volt nála és ezenkívül elveszíthette még a rajtalevő ruhát is. Hozomra azonban nem lehetett játszani, mert az ilyen adósságot behajthatatlannak nyilvánították, sőt amit a vesztes zálogul lekötött, a nyerő hat garas váltásdíjért mindig kiadni tartozott, különben keményen megbírságozták.

Lipót császár is szenvedélyes kártyás volt. Játszott és állandóan vesztett, még pedig néha jelentékeny summákat vesztett. Mivel azonban rendszertő ember volt: veszteségeit az utolsó krajcárig feljegyezte. Nyilván azért vesztett, mert nagyon gyenge játékos lehetett. De, mint egyik életrajzírója meg is írta róla, nem az volt a baj, hogy nem tudott játszani, hanem

¹⁾ Ez a kávéház Kemnitzer János börgyáros házában volt. Helyén most az egykori Angol királynő szálloda háza áll, melyben ezidőszereint a Pénzügyi Központ rezideál.

az, hogy mégis játszott. Az idősebb évjáratokhoz tartozó magyar urak rossz szemmel nézték a kártyaszenvedély elharapódzását és Cserei Mihály, Erdély historikusa, nagy elismeréssel emlékezik meg III. Károlyról, »kinek kártya, kocka, muzsika, vadászat, komédianézés, egyéb haszontalanság nem kell.«¹⁾ Viszont a szerelmi kalandjairól és tivornyáiról híres költő, báró Amadé László²⁾ azért magasztalja a katonaéletet, mert a katona :

*Kockáz, kártyáz sátor alatt,
Pipa a szájában,
Markotányos háta megett,
Nem szolgál hiába.³⁾*

Báró Palocsay György »A kuruc világ után« című költeményében egész sereg játékfajtát sorol fel. Azt mondja :

*Kártya, labét, pikét, tersák véget érnek,
Az még az kakasok hajnalt énekelnek.⁴⁾*

Játszottak ostáblát is. Tek. nemzetes Horváth Mihály segesvári ingóságai között volt egy ostábla karikaival együtt.⁵⁾ A leltár kezelője szerint »Kétfele nyíló, körülbelül 7 hüvelykes ládácska. Egyik oldalán malmot, a másik oldalán ostáblát játszanak. Belől négy részre van osztva, posztóval bevonva ; hosszúkás, háromszög alakú fehér és zöld posztó szeletek, oldalanként hat-hat. 12 darab fehér és fekete karika, két darab hat-hat pontos kocka tartozik hozzá. E játék neve mity-maty.«⁶⁾

Akkoriban még csak a magasrangú nők kártyáztak és kockáztak, nem úgy, mint most, de az előkelő nők aztán néha igen nagyban játszottak. Különösen Pozsonyban és túl a Dunán harapódzott el a nők körében a hazard-játék. Majmolták a bécsiéket.⁷⁾ Nem hiába írja apjának Amadé László, hogy szeretne megnősülni, de »pompást, kártyást, módísat vagy németet, avagy arra inklinálót« nem venne el.⁸⁾

Volt ennek a kornak egy játékfajtája, melyen annyi pénzt lehetett veszteni, mint a leghírhedtebb hazardjátékon. Ez volt a biliárd. Olasz találmány a biliárd. Hozzánk Bécsből importálták, de Bécsbe Párizsból jött. XIV. Lajos francia király idejében már nagyon népszerű volt a francia fővárosban. Akkoriban már mai formájához hasonló volt a biliárdasztal.

¹⁾ Cserei Mihály Históriája. 463.

²⁾ Báró Amadé László szül. 1703., meghalt 1764.

³⁾ Amadé László versei.

⁴⁾ *Thaly Kálmán* : Adalékok. II. 387.

⁵⁾ Tört. Tár 1904. 478.

⁶⁾ *Gosztonyi Gizella* : Családi és társadalmi élet III. Károly korában. 51—52.

⁷⁾ U. o. 51.

⁸⁾ 1733. II. 11. (Irod. Tört. Közl. 1898. 350.)

A golyókat hosszabb-rövidebb botokkal bökdösték. Az asztal oldalfala, — mely ma tömör gumiból való — akkor vasabroncs volt. Eleinte kizárólag előkelő udvari játék volt a biliárd. Főnemesek mulatsága, melyen hatalmas summákat kockáztattak. Nagyon rossz híre volt a biliárdjátéknak. Erkölcs-telennek, romlást hozónak mondták. Röpiratokat és könyveket írtak ellene; nyilvános helyen csak királyi engedéllyel volt szabad biliárdot játszani. De éppen azért, mert olyan rossz híre volt, hamarosan elterjedt egész Európában. Mert olyan nagyon szídták, népszerű lett nálunk is. Mivel pedig kimondottan főúri multság volt, a magyar levegőben hamarosan demokratizálódott. A XVIII. század derekán eljutott már a pesti kávéházakba is és a polgárság sok pénzt vesztett a dákóval kergetett golyókon. Kemnitzer híres pesti dunaparti kávéházában, melyről Townson Róbert angol utazó olyan lelkesedéssel beszélt, (1793-ban) két biliárdterem volt; a kettő közül az egyik a nemdohányzók részére.

Egyébként a szerencsejátéknak is van divatja. A XVIII. század közepén például már egészen más nevű játékokon nyerték el egymás pénzét az emberek a pesti kávéházakban és fogadóknak, mint a század elején. Mária Terézia idejében a pharao, a quindeci, a ferbli, a trenta-quaranta (kocka); a moline (malom); a landsknecht és a durák (filkó) voltak a divatos játékok. Voltak Pesten hírhedt kávéházak, melyekben egész éjjel folyt a játék. De nemcsak kávéházakban játszottak, hanem néha a hivatalokban is. Legalább erre mutat, hogy Mária Terézia királynő 1770. október 29-én a következő rendeletet tette közzé: »Értésemre esett, hogy hatósági személyek az ülések folyama alatt kártyáznak. 300 arany bírságot fizet, kit hazardjátékon érnek, legyen bár az a játék vingt-un (huszonegyes). Száz arany a feladóé, kinek neve titokban marad.«¹⁾ 1770. óta Pesten már a kis lutrin is lehetett játszani, melyet csak 127 év múlva tűrt ki népszerű pozíciójából az osztálysorsjáték.

A színház.

A régi pestieknek és budaiaknak — mint láttuk — legkedvesebb időtöltése, szórakozása és mulatsága a korcsma meg a szerencsejáték volt. Borozgatás mellett néha-néha megszólalt a muzsika is, sőt a korcsmázás egyformaságába olykor-olykor egy kevés változatosságot vitt bele egy-egy ribillió vagy verekedés. Vagy a diákok kaptak össze a német mesterlegényekkel vagy a polgárok a katonákkal.²⁾ Ilyenkor az erőviszonyok szerint, hol az egyik hadakozó fél kapott ki, hol a másik, néha mind a kettő.

¹⁾ *Deli (Thallóczy Lajos)*: Gyepűn innen, gyepűn túl. 147.

²⁾ Dr. Friedreich Endre írja a pesti piarista gimnázium XVIII. századbeli tanulóiról szóló tanulmányában, hogy a diákoknak szigorúan tiltották a fegyverviselést, azonban csaknem minden fiúnak volt kardja, mert ez hozzátartozott a magyar viselethez, mely a XVIII. század közepéig divatos volt.

A mulatságok közé tartozott a tánc is. A török háborúk alatt, sőt utána is valóságos táncolási láz fogta el egész Európát. Úgy látszik, tömegjelenség ez, mely a nagy háborúkat követő lelkiavulságos időkben jelentkezik. Buda és Pest népe is kedvelte a táncot, különösen farsang idején s ha alkalom adódott rá, muzsikaszó mellett szívesen táncolt. Az ilyen mulatsághoz tágas hely kell, erre szolgált a fogadók nagy ivóterme. A fogadás olcsó belépődíj mellett bálakat rendezett, »Civil Ball«-t az egyszerűbb emberek számára és volt »Noble Ball«-t a jómódúak és az urak számára. De voltak álarcos bálók is, hol maskarának öltözve jelentek meg a nők és a férfiak. A vendéglősök hamarosan rájöttek, hogy a bálrendezés kitűnő bevételi forrás, úgyhogy egyre-másra rendezték a táncmulatságot a budai és pesti fogadósok. Végül a magisztrátus is figyelmes lett a dologra és a szegényház fenntartási költségeire részesedést követelt a báli bevételekből (ez volt az első vigalmi adó).¹⁾

Buda várában a »Vörös sündisznó«-hoz címzett fogadóban és a vízi-városi »Fehér kereszt« fogadóban estek meg az ilyen híresebb táncmulatságok.

Ezekén kívül Buda és Pest népének igazán kevés ideje jutott egyéb mulatságra. De azért jutott. Efféle egyéb mulatságok közé tartozott például a színház, vagy ahogy régente nevezték: a komédia. A nép — és ide tartozott az alsóbbrendű polgárság is — főképen a vásári komédiát kedvelte. Országos vásárok idején boroshordóra állított deszkadobogón produkálta magát az olasz kókler,²⁾ magyarán bűvész vagy csepűrágó. Lángot nyelt vagy pénzt varázsolt el a nézők zsebéből és a produkció után tányérozott. Ennél is népszerűbb volt az oláh cigány medvetáncoltató. A legnagyobb érdeklődés azonban az állathecceket kísérte. Medvét kutyával vagy farkassal eresztett össze az »állatszeliidítő«. Ezeknek az életre-halálra menő harcán, birkózásán izgult és gyönyörködött a legszívesebben a nép, pláne akkor, ha a párviadal halállal végződött és az egyik állat széttépte a másikat.³⁾

¹⁾ Pesten 1777-ben nyílt meg Hacker József ácsmester táncredutja (a mai VII., Károly-körút 7. helyén) és 1779. farsangján megnyílt Heusler »Hétválasztó fejedelemhez« (a mai Váci-utca, Corso-mozi helyén) címzett redutja is.

²⁾ Gaukler.

³⁾ A hecc Spanyolországból a spanyol örökösödési háború idején származott át Bécsbe, hol 1710-ben létesült az első Hetztheater és oly általános érdeklődést keltett, hogy a kezdetlegesen épített amphiteatrum helyett 1736-ban Antonio Galli Bibiena udvari építész és Antonio Carradini udvari szobrász terve szerint új Hetztheater épült Copez Diaz Ábrahám spanyol zsidó tőzsér pénzén, melyben hét esztendeig hódolt a bécsi közönség a heccnek. 1755-ben a francia Defraigne épített Hetztheater-t háromezer néző számára a »glacis« területén. Az abban tartott előadások hatása alatt jutott el a hecc, vagy amint magyarul nevezték, a »vadviták« divatja előbb Pozsonyba, azután Pestre. Az első pesti Hetz-Schaubühne József császár idején, valószínűleg 1783-ban épült körülbelül a Deák-téri evangélikus templom telkén. (Pest-Budai művészeti almanach az 1919. esztendőre. Schoen Arnold: A pesti Hetz.)

Nagyon népszerűek voltak a Kasperl-színházak.¹⁾ Kasperl alakja az osztrák nép-naivitás szülöttje és őse a mi paprikajancsinknak. Kasperl hol önmagát figurázta ki, hol hallgatói közül tréfált meg valakit. Mondókájába szívesen vegyített helyi aktualitásokat, humoros rögtönzéseket, amelyekkel rendszerint nagy sikert aratott. A játékot azonban akkor kísérte a legnagyobb hahota, ha trágárságokkal fűszerezte az előadást.

Érthető, hogy a jobbmódú, igényesebb polgárság szellemi szükségletét a Kasperlik nem elégítették ki. Az előkelőbb polgárságnak színház kellett. Ebben az időben főként olasz staggionék játszottak Bécsben, de ezek a színésztruppok, különösen dieta idején, lerándultak Pozsonyba is. Ezenkívül divatban voltak még az iskolai színielőadások. Az erkölcsös tendenciájú, többnyire latin nyelven írott darabokat diákok játszották meghívott előkelő közönség előtt. Ismerték e korban a szabadtéri színi előadásokat is. Pozsonyban a XVII. század harmincas éveiben is játszottak diákok Pázmány Péter esztergomi érsek jelenlétében afféle szabad téren előadott drámát. Egy feljegyzés szerint Budán 1707-ben játszottak színdarabot a jezsuiták növendékei; Pesten viszont a piarista diákok voltak a színészet úttörői. Érdekes, hogy Pest városának, bár sohasem volt bővében a pénznek, színház építésére azért tellett. 1719. március 10-én határozta el a magisztrátus e színház építését, mely eseményről így emlékezik meg a tanácsi jegyzőkönyv: »Resolvirt das Theatrum ex Statt Cassa nach dem Riss zu machen«. A színház, melyről itt szó van, nem volt nyilvános színház, a kegyesrendiek iskolájához tartozott.²⁾ Diákok játszottak benne, eleinte latin nyelven írt darabokat, de kezdetnek szép volt ez is. Az előadásokon néha megjelentek olyan előkelőségek is, mint gróf Grassalkovich Antal, gróf Koháry István országbíró és gróf Csáky Imre bíboros. 1728-ben egy gróf Koháry tiszteletére előadott darabban fellépett a kis Orczy Lőrinc is. A hatvanas évek után az iskolai színpad mindinkább elmagyarosodott.³⁾ Érdekes különben, hogy a pesti piaristák diákja volt Kelemen László is, az első pesti magyar színtársulat megszervezője és igazgatója.

Már Lipót király privilégium-levelében szó van arról, hogy a két város a színházból jövedelmet húzhat, mindazonáltal jó ideig nincs nyoma, hogy Pesten vagy Budán csakugyan játszottak volna nyilvános színházat, ámbár elvértve kellett lennie egy-egy ilyen nyilvános színielőadásnak Pesten a XVIII. század derekán. Erre mutat a pesti számadáskönyveknek egy, a negyvenes évekből való bejegyzése, hogy a színházi előadás után beszédett díjak a kórházi fundusra fordítottak. Viszont volt eset, mikor a magisztrátus megtagadta a színjátszási engedélyt. Ilyen eset például, hogy a pestvárosi

¹⁾ Kasperl = Gáspárka.

²⁾ *Schmall*: A pesti régi városháza története. 39.

³⁾ *Dr. Friedreich Endre*: A pesti piarista gimnázium tanulói 1717—1780-ig.

tanács 1758. január 31-én Unvatter József komédiás folyamodását azzal a megokolással utasította vissza, hogy »miután a polgárság az adót sem tudja fizetni: a tanács nem akar alkalmat szolgáltatni arra, hogy pénzét hiábavalóságokra dobja ki.«

Később már elnézőbb és engedékenyebb volt a tanács a színelőadásokkal szemben, mikoris egyszerűen jövedelemforrásnak tekintette és a bálokkal s egyéb spektakulumokkal egy kalap alá vett színelőadások rendezésének jogát árendába adta a legtöbbet fizető vállalkozónak.¹⁾

Budán 1753. február 10-án kapott engedelmet a tanácstól Vogt János és Gorscheld János Ádám, hogy két hónapon át színelőadásokkal mulattassa a közönséget. Az első színelőadásokat Budán a Várban a »Vörös sündisznó«-hoz címzett fogadóban (I., Iskola-tér 2.); a Vizivárosban pedig a »Fehér Kereszt« vendéglőben (Batthyány-tér 4.) tartották. Pesten viszont a Kohlbacher-féle »Zöld-kert« deszkasátorában (Reáltanoda-utca 7.) estek meg az első nyilvános színházi produkciók.

Jó időnek kellett ezután elteltie, míg a két városban állandó hajlékot kapott a színház. Pesten 1773-ban játszottak először a német színészek a dunaparti rondellában, magyar szó pedig fővárosi színpadon először 1790. október 25-én hangzott el, mégpedig a budai arénában. Az »Igazházi« című darabot adták elő, melyet két nappal később megismételtek a pesti rondellában is.

Csapszékből indult el Thalia, hogy meghódítsa a két várost és a fogadók szekérszínjei alól indult el néhány koplaló komédiás is, hogy a németté lett Budát és Pestet visszahódítsa a magyar szónak. Sohase felejtjük el, hogy mennyit küzdöttek, mennyit szenvedtek, míg melléjük szegődött a siker.

A lövészek.

Szórakozásnak számít a célbalövés is. A polgári lövöldék felállítását I. Lipót a két város számára 1703-ban kiadott privilégium-levélben is megengedi, de akkorára már Budának is, Pestnek is volt lövőháza, melyben a célbalövést gyakorolták. A céllövészeti félíg-meddig katonai intézmény volt, mert bár a lövőhelyről a város gondoskodott, a főlovászmestert és helyettesét a magisztrátus jelölte ki, de puskát és puskaport a katonaság adott. A háborúk

¹⁾ A báltartás és a színelőadás rendezésének bérbeadási rendszere Pozsonyból jön Budára. Turbilio Károly cukrász 1749. március 5-én azt kérte az uralkodótól, hogy adjon neki Pozsonyra kizárólagos jogot bálók és színelőadások tartására. Kérését azzal indokolta, hogy a nemesség rendszertelenül folyó táncmulatságai, melyek a tisztesség rovására eshetnek, megszűnnének, ha ő mindenkit kielégítő bálakat tartana és a városi közönségnek is haszna lenne vállalatából, mert az ezúton szerzett bevételek egy részét átengedné jótékonycélra. (Dr. Kovács Lajos: A régi pesti vígadó építésének előzményei. Tanulmány Budapest multjából. III.)

idején a rendes katonaságra a harctéren volt szükség, a város őrizete pedig teljesen a polgárságra maradt, elannyira, hogy eleinte a két város kapuit is polgárok őrizték. Hogy a polgárság szükség esetén katonaság nélkül is meg tudja védeni a várost az ellenségtől, erre szolgáltak a lövőgyakorlatok. A céllövőgyakorlat számára a városfal tövében kerestek alkalmas helyet. Buda város első lövőháza körülbelül a mai »régi Szent János-kórház« területén állott, Pest város deszkából összerótt első lövőháza pedig a város falán kívül, a Hatvani kapu és a Szabó-rondella között húzódó sáncárokban. Bár nincs róla biztos adat, de egy s más jelből arra következtethetünk, hogy Budán már néhány évvel a város visszafoglalása után megkezdték a polgárok a céllövő gyakorlatokat, a pesti magisztrátus viszont csak 1701-ben hívta fel a polgárokat a lövőgyakorlat megkezdésére. Ez az érdekes, ósdi német nyelven írt rendelet magyarul így hangzik :¹⁾

Pest szabad királyi város bírája és tanácsa ezennel tudomásul adja a böcsületes börmunkás-céhnek, hogy valamiképen a polgári gyülekezetek és lakosság azt más helyeken is dícséretes módon behozták és gyakorolják: vasárnapokon és ünnepeken, amikor különösen házi és hivatásbeli munkájában szünetet tartani kénytelen, szabad és tisztességes exercitium-képen a polgárok számára céllövőházat állított fel. Ennél azt a rendet akarja obszerváltatni, hogy minden céhtől egy-egy ember a rendes céllövésben való részvételhez deputáltassék és kirendeltessék. Azonképen a magisztrátus a céllövő háznak Pest város falánál való felállítása alkalmával hasonlólag elrendeli és a böcsületes céhnek komolyan és illendően meghagyja, hogy a rendes és országos céllövésben való részvétel céljából a maga testületéből egy tagot megnevezzen és kirendeljen, aki a többiekkel célbalő. Ha ezt a céhnek más mestere magától el nem vállalja, ez a legfiatalabb mester tiszte lészen. Továbbá a böcsületes céh köteles lészen évenként egyszer, amikor arra nézve a főlovézmester rendelkezik, a maga költségén való töltéssel célbalőni. Azon lövészversenyre kirendelt mester (hacsak a nagydíjat el nem nyeri, vagy a maga jószántából nem teszi), a céh költségén ezenkívül több lövést nem tehet, hanem valahányszor célbalő, a tétpénzt a magából fizeti és ennek ellenében az övé maradt az is, amit a tétpénzre nyer. Melyekről értesítjük, hogy minden szükséges intézkedést tegyen meg a céllövés rendezése és a kellő fegyver idejekorán való beszerzése végett. E szerint tehát a város az első céllövést május 20-án adja, amelyhez, mint fentebb elrendeltetett, megjelenni és a jövőre is 6 tallér büntetés terhe alatt continuálni tartoznak, aminek azután a böcsületes céh, hogy mindenben eleget tegyen, a módját tudni fogja.

Datum Pesten, 1701. május 13-án.

A város magisztrátusa Helyben.

¹⁾ Peisner Ignác : Budapest a XVIII. században.

A század elején az újonnan beiktatott polgárok egy esztendeig szintén kötelesek voltak minden vasárnap és ünnepnapon résztvenni a lövőgyakorlaton. A két város buzdításul díjakat tűzött ki a legjobb lövőnek. A lövészeknek különben nagy volt a becsületük, s mikor vasárnaponkint a főlövészmeister vezetésével felvonultak, a két város apraja-nagyja künn állott az utcán és gyönyörködve nézte őket. A gyakorlatokkal együtt járt az elmaradhatatlan eszem-iszom is, mely még népszerűbbé tette a célbalövő gyakorlatokat.

A Rákóczi-féle felkelés idején komoly szerep jutott a pesti lövészeknek, ők védték a várost a kurucok megrohanásai ellen. A szatmári békekötés után, miért — miért nem, megszűnt a célbalövészet is. Úgy látszik, a céllövés okából kiosztott fegyvereket verekedéseknél is felhasználták és ezért a városi tanács beszüntette a fegyverekkel való játékot és csak sokkal később elevenítették fel a régi mulatságot. A pesti tanács 1732. április 20-i jegyzőkönyvében ugyanis azt olvassuk, hogy »a polgárság megkeresésére a tanács ismét engedélyezi a céllövést. Rendbehozatja a lövőteret és megrendezteti az első lövészünnepet, melyen a legjobb lövésért egy dukát, a koszorú eltalálásáért két forint és a lovas eltalálásáért egy forint a jutalom, evés és ivás mellett.«

1743-ban egyesületté alakultak a budai lövészek. Mikor pedig II. József alatt a katonaság a török ellen indult, 1789-ben a helytartótanács parancsára a várőrséget a lövészegyesület látta el. A lövészekből egyenruhás polgári őrség lett. Attólfogva azután ünnepélyes alkalmakkal, királyi vagy főhercegi fogadáskor mindig büszkén parádéztak az egyenruhás polgárőrök.

Dohány és pipa.

Nem lenne teljes a kép, melyet erről a háborútól, járványtól és megpróbáltatásoktól megzavart korról rajzolunk, ha a dohányzás szenvedélyét kihagynók belőle. A hazardjáték, táncőrület, dorbézolás mellett a dohányzás valósággal csillapítószernek számított. A kastélyokból, nemesi udvarházakból sohasem hiányzott a pipatórium. Füstölt, pipázott az előkelő épügy, mint a katona. Voltak udvari dámák, magasrangú hölgyek, kik szintén nem tudtak lemondani a pipázásról. Pipázott a városi polgárság is, de csak titokban, mert a dohányzást üldözte a magisztrátus és szigorúan megbüntette a tilalom ellen vétőket. A szigorú tilalomnak — legalább a városokban — az volt az indító oka, hogy a pipázók figyelmetlensége gyakran felgyújtotta a házat. A pipázás tilalmazása azután erősen hozzájárult az új szenvedély elterjedéséhez és népszerűsítéséhez.

Eleinte az állami kormányzat is parancsszóval akarta útját szegni az új passzióknak. Mikor azonban látta, hogy hiábavaló minden erőlködése, a bécsi udvar új jövedelmi forrást csinált a dohányzás szenvedélyéből. Így született meg több, mint harmadfél-száz esztendővel ezelőtt a dohánymonopólium.

A bécsi udvar a XVII. század hetvenes éveiben próbálkozott meg először a pipázásra alapított jövedelmi ötlet realizálásával, körülbelül abban az időben, mikor XIV. Lajos pénzügyminisztere, Colbert, bevezette Franciaországban a dohánymonopóliumot. De nemcsak a Napkirálynak, az osztrák császárnak is szüksége volt az új bevételekre, mert a folytonos háborúskodásban kiürült a császári kassza. Appaldo-nak nevezték a dohánymonopólium első primitív intézményét. Akik kitalálták, azoknak az volt az első elgondolásuk, hogy olcsón összevásárolják a magyar, meg az osztrák dohánytermést és drágán adják el azoknak, akiknek szükségük van dohányra. Ehhez azonban pénz kellett, pénz azonban nem volt. Mivel pedig a bécsi udvart különben is túlságos mértékben elfoglalta a háború, tehát az »appaldo«-t bérbeadták. Eleinte csak Ausztriában működött az appaldo, de a bécsi urak Magyarországra is át akarták telepíteni a pénztermelő ötletet. A dolog azonban nehezen ment, mert Magyarországon törvény volt a szabad kereskedelemről.¹⁾ Erre azt eszelték ki, hogy az appaldot egyelőre csak a töröktől visszafoglalt azon magyar területeken vezetik be, amelyeket nem csatoltak vissza a szentkoronához. A rendelet kimondja, hogy a dohányárulás jogát — épúgy mint az egyéb örökös tartományokban — Magyarországon is bérbeadja a kamara a legtöbbet ígérőnek. 1702. április 10-én két bécsi és egy komáromi német kereskedővel három évre kötötte meg a kamara a bérleti szerződést. A szerződés szerint a vállalkozók nemcsak a dohányárusítást, de a pipakereskedést is kibérelték évi négy részletben fizetendő nyolcezer forintért. A császári pátens szerint a dohánytermelés joga érintetlenül marad a termelő kezében, de a dohányeladás jogát a császár az appaldatorokra ruházta. Az appaldatorok bécsi mázsánként hat forintért váltják be a dohányt,²⁾ és behozzák a bélyeges pipa árusítását is. Aki pedig a rendelet ellen vét, hat forint büntetést fizet. A rendelet — mely 1702. október 1-én lépett életbe — hihetetlen felzúdulást keltett. A megyék és városok nem akarták kihirdetni a császári pátent, Komárom vármegye pedig tizenkét forint büntetés és nyílt piacon való megcsapatás terhe alatt eltiltotta, úgy a dohánytermelést, mint a dohányzást. A vállalkozók Budán, Pozsonyban és Szokolcán dohányraktárt állítottak fel, de jóformán el sem kezdték a dohánybeváltását olyan nagyszabású dohánycsempészet indult meg, hogy minden kalkulációjukat tönkre tette. Számukra még szerencse volt, hogy kiűtött Rákóczi Ferenc háborúja, mely azután elfújta az egész appaldót. 1704. október 5-én már megjelent az új császári pátens, mely ismét megengedi a szabad dohánykereskedést, de ezentúl megadóztatja úgy a dohánytermesztést, mint az árusítást. Azóta a belföldi pipadohány fontja 9 krajcárra (75 $\frac{1}{3}$ fillér) volt szabva, a németországié 12 krajcárra (1 pengő); a brazíliai és más külföldi dohányé 18 krajcárra (másfél pengő); a belföldi burnóté 12 krajcárra

¹⁾ 1681 : LXXIX. t.-c.

²⁾ Métermázsánként 53-67 pengő.

(1 pengő), a külföldié 25 krajcárra (209 fillér); a spanyol és más finom tubáké pedig 50 krajcárra (418 és fél fillér).¹⁾

Így végződött tehát a magyar dohánymonopólium első fejezete, mely a XIX. században már egyik legkiadósabb jövedelmi forrása lesz az államnak, de a dohányból gazdagodott meg néhány magyar nagykereskedő is. Egyébként érthető, hogy a bécsi udvar adóigondolói a magyar ember pipázó szenvedélyéből pénzt akartak csinálni. Ez a szenvedély szemlátomást terjedt már a XVII. században is és a XVII. század hetvenes éveiben találta ki rólunk a labanc guny-vers, hogy »nagy pipájú és kevés dohányú« nemzet vagyunk. Lippai János jezsuita 1662-ben megjelent *Calendáriumában* még csak annyit tud a »tabáka« hasznavehetőségéről, hogy »igen jó mind a levele, mind a kifacsart leve és levelének megtört pora is a sebekre.«²⁾ Inkább gyógyfűként emlegeti tehát, noha a pipázás és a tubákolás javában divatozott már akkoriban is a társadalom minden rétegében és a külföldön, meg Erdélyben ugyanakkor indítottak írtó hadjáratot az új szokás ellen. Amint tudjuk, a dohányzás passziója, legalább is Magyarországra, keletről került és a török basák már a XVII. század elején ajándékoztak egy-egy pipát főurainknak, kik azonban ritkaságaik közé tették a furcsa szerszámot, mert nem tudtak vele mit kezdeni. Így járt a pipával Bethlen Gábor fejedelem is, ki 1614-ben kapott ajándékba egy pipát. Később azonban már nagyon rászokott a magyar a dohány ízére. Különösen a katonák szerették a pipát és a jászok panaszlevelükben felemlítik, hogy a dohány nem fogy ki a végbeli katonák szájából s ahol megjelennek, mindenütt dohányt követelnek a lakosságtól, mely — mint a panasz sejteti — nem termelte, hanem pénzen volt kénytelen megvásárolni a színivalót a zsaroló zsoldosok számára.

Az urak között is nagyban divatozott az új passzió s mint régi leltárak mutatják, minden udvarházban, kastélyban akadt dohányos zacskó; némelyik igen díszes. Voltak továbbá cifra pipaszárak és a hozzávaló »ezüst eszközök.« Az egyház főleg papjait és tanítóit igyekezett visszatartani a furcsa szenvedélytől és többi között a sároszempléni evangélikus esperes 1683-ban kimondotta, hogy amely pap dohányzik, az két, a tanító pedig egy arany bírságot fizet. Apafi Mihály fejedelemnek különben a dohányzás területén magának is kellemetlen tapasztalatai voltak. Mikor az 1663-i háborúban az érsekújvári török táborban járt, az erős és szokatlan ízű török dohánytól súlyos nikotinmérgezést kapott. Erre annyira dühbe jött, hogy nemcsak maga utálta meg a dohányzást, hanem megtiltá egész népének, parasztnak, nemesnek egyaránt. Kimondta, hogy a tilalom ellen vétő nemes 50, a paraszt 6 forint bírságot fizet. De sok foganatja nem volt a tilalomnak. Mikor azután

¹⁾ Gt. Sz. V. 67. 1.; — Ben. Resol. 1702. március 2. — A pátens: Orsz. L. T. Acta Publica. Fase. 22. Nr. 15. — Gt. Sz. V. 74. — Arch. Rak. III. 444. — *Hildenslab György*: Közgazdasági viszonyok II. Rákóczi Ferenc korában. 47—49.

²⁾ Kollonics Lipót pestis ellen ajánlja a füstjét.

a kormányzat látta, hogy gátat vetni többé nem tud az új divatnak, fordított egyet dolgon és elhatározta, hogy pénzt csinál a pipázás szenvedélyéből.

Természetesen pipáztak Budán is, Pesten is. Főképpen az urak és a törökországi kereskedők; az átvonuló és itt állomásozó katonák szájában pedig soha ki nem aludt a pipa. A német polgár inkább csak tubákol, a dohányport szívta az orrába és nagyokat tüsszentett tőle. A pipázást azonban hamarosan eltiltotta a tanács, mert már a cselédség és a mesterlegények is rászoktak az ízére. Az uraknak és a katonáknak ugyan nem parancsolt a magisztrátus, de a polgárságot, meg a vásárosokat annál keményebben büntette, ha nem fogadtak szót a rendeletnek.

Azonban nemcsak Pesten és Budán, a többi városokban is tilos volt a dohányzás. Például Debrecen város tanácsa 1719-ben elrendelte, hogy semmiféle városi ember pipázni ne merjen, mert ha mesterember: kivetik a céhből, más rendbeliek példaképpen »megbüntettetnek.«¹⁾ Apor Péter a kávézás mellett a pipázást is kifigurázza, ellenben ugyanakkor Cserei Mihály szenvedélyes pipás volt. Nagyajtai házában volt egy acél tubáktartó és kék muszuly habpipák meg pipaszárak, brassói szállásán pedig három hosszú pipaszár és két elefántcsont tubáktartó.²⁾

A »hab-pipa«, melyről Cserei Mihály nagyajtai házában ingó leltára megemlékezik, tulajdonképpen tajtékipa volt, nyers tajtékból való, nem az, amelyet manapság tajtéknak nevezünk. A XVII. század végén és a XVIII. század elején cseréppipából szitták a dohányt, de készítettek pipát nyers tajtékból is, mert a nyers tajték könnyen faragható. A mai tajtékipák készítése módjára véletlenül jött rá egy Varga nevű kocsisember Pesten 1703-ban. A hagyomány szerint ez az ember gazdájának — egyik Andrásynak — a csizmáit tisztogatta. Munka közben a forró viaszba ejtette a nyers tajtékból való pipát. A pipa teleszította magát viasszal és így lett belőle az, amit ma tajtékipának nevezünk. Egy német folyóirat azt erősítgeti, hogy a tajtékipát egy Horvát nevű pesti ember találta fel 1723-ban. Melyik részen az igazság: nem tudjuk. A két feljegyzés csak annyit sejtet, hogy a tajtékipát pesti magyar találta fel a XVIII. század elején. Nem is csoda, hogy itt találták fel, mert Pest és Buda dohánytermelő központ volt abban az időben, mert ha nem az lett volna, az appaldatorok nem építettek volna dohányraktárt Budán. De az is bizonyos, hogy a városi tanács itt is tiltotta a pipázást, még III. Károly uralkodásának vége felé is. Erre mutat, hogy a pestvárosi magisztrátus 1733. május 8-i ülésén többi közt a polgárság ama kívánságával is foglalkozott, »hogy a dohányzás büntetés terhe alatt eltiltandó, miután abból nagy kár eredhet.« A tanács erről a következőket határozza: »Ami már hatóságilag úgy is statuáltatott: posztulátumra nem szorul. Hogy mennyire van eltiltva a dohányzás, városszerte ismeretes. Aki

¹⁾ Kolozsvári és Óvári III. 722.

²⁾ Történelem Tár 1903. — 533., 558., 547., 549.

azonban azt látja, hogy valaki e tilalom ellen vét, fogja meg. Ha cselédségből való, hát ügyeljen rá szorgalmasan és büntesse meg maga vagy büntettesse meg. Ha más valaki a vétkes, jelentse fel rögtön, hogy azonnal tenni lehessen ellene. (Damit man es gleich remediren könne.)«

A dohányzási rendeletnek azonban — úgy látszik — nem sok foganatja volt, mert a polgárság négy esztendő mulva megint szorgalmazza a dohányzás eltiltását. A tanács 1737. április 13-i ülésében foglalkozott az előterjesztéssel és ezt határozza: A tanács részéről már megtétetett néhány óvó intézkedés, hogy a város hajdúival a dohányszívásra ügyeleket tartson. De a becsületes polgárságot is emlékezteti arra, hogy kinek-kinek kötelessége, hogy a maga házatájára ügyeljen és szorgalmasan vigyázzon, hogy sem tűzvész, sem más veszedelem ne történjék.¹⁾

A sok rendelet, parancs és pénzbüntetéssel való fenyegetés azonban nem tudta megállítani a pipázás szenvedélyét. Terjedt az feltartóztathatatlannal, mint tűz a szélben.

¹⁾ Német eredetije a Pest városi levéltárban Prot. ex 1737—1749. folio 36—37.

Utazás.

Utazás hajdan.

Vadászat, halászat az úri passziók közé tartozott a XVIII. század elején is, de kedvelte a vadászatot a pesti és a budai polgárság is. Vadban nem volt hiány. A rákosi pusztán bőven volt farkas, róka, a Margit-sziget is tele volt vaddal. Pest környékén sok mocsár akadt, melyben jól érezte magát a temérdek vízimadár. Főképen olyan vadra pazarolták a puskaport, melynek prémjének hasznát vehették. A bárányon kívül a róka-, farkas-, nyestprém volt divatban. A limitáció még kandurmacska bőrét is említi, de nyúlbornek híre-hamva sincs a vármegye árszabásában. Úgy látszik tehát, hogy nyúlra nem vadásztak. A vadkacsát húzáért, a kócsagot, darut tolláért vadászták. Úri kedvtelés a lovaglás is és a jó és szép paripa legnagyobb büszkesége a nemes uraknak. Amádé László versben magasztalja lovát »Nőtlen és házasság élet« című költeményében,¹⁾ azt mondja, hogy

*A jó paripákból soha ki nem fogytam,
Ezt lépésre, amazt futásra tartottam,
Emezt nyergeltettem, ha paradéroztam,
Amint szükségem volt, rendre változtattam.*

*Fekete paripám volt Spanyolországból,
Szürke Erdélyből jött, pej pedig Moldvából,
Aranyszőrű farkút vettem egy basától,
Többi volt a magyar lovaknak javából.*

*Szerszámaim ezüsttel, arannyal kiverve,
Vagy ötves munkával boglárosan rakva,
Sok színű szironnyal voltanak tarkázva,
Vagy bagariából csak cigrán csinálva.*

Hosszú útra lóháton, szekéren vagy kocsin ment úr és polgár. A lóháton való utazás azért praktikus, mert a ló a rettenetes utakon kilábolt az olykor szügyig érő sárból, de a szekér gyakran elakadt benne. Közember, polgár

¹⁾ Irod. Tört. Közl. 1902. 223.

hosszú útra ekhós szekéren járt, az előkelő urak hintón vagy csészán.¹⁾ A kocsit, szekeret négy-hat ló húzta, de hosszú útra sáros időben néha nyolc lovat fogtak a terhes szekérbe, hogy el ne akadjon. Bécsbe, Pozsonyba postakocsi vitt. Budán volt az állomása. Más helyre szekeres parasztok szállították az utast. Az urak azonban rendszerint a sajátjukon utaztak. A régi időben nem lehetett nagy gyönyörűség az utazás. Körülményes is volt, de meg sok vesződséggel is járt és hosszú ideig tartott. 1712. február 2-án III. Károly koronázó országgyűlést hirdetett Pozsonyban április 3-ikára. A rendek azonban az utak rosszasága miatt elkésve érkeztek Pozsonyba. A biharmegyei követek utazása három hétig tartott. Így azután április 3-ika helyett csak május 2-án tudták megnyitni az országgyűlést.²⁾

Hogy milyen fáradságos és hosszadalmas volt egy-egy út, mutatja Perényi Imre leírása, ki 1714. szeptember 27-én indult el Nagyszöllősről és csak október 11-én érkezett meg Pozsonyba. Első éjjelét a vári réten töltötte. Másnap betért rokonához, Károlyi Sándornéhoz, azután tovább utazott. Este azonban a nagy árvizek miatt nem mehetett tovább s kénytelen volt éjszakáját a Tisza mellett egy fordulatnál tölteni. 29-én erdő közepén, a Latorca mellett halt. Csak akkor volt kényelmesebb szállása, ha ismerős családot ejtett útba. Baskától Patakig hajón ment, majd szekeret fogadott. Közben postakocsin is utazott. Október 7-én a losonci erdőben megakadt a kocsija és ekkor szolgálival együtt lóháton ment be Losoncra. Így érkezett tizenöt napi vesződséges utazás után október 11-én Pozsonyba.³⁾

Aki egy-egy ilyen hosszabb útra rászánta magát, az természetesen alaposan felpakolt és bőven ellátta magát elemőzsiával. Radvánszky írja, hogy mikor Révay Mihály apjával egyideig Pesten tartózkodott, Radvánszky János kérte, hazatértében forduljon be hozzájuk. Révay azt válaszolta, hogy hét terhes cséza és egy jól megrakott szekér van velük, így nagyon kényelmetlen lenne Radványba betérnie. Inkább majd hazulról fog udvarolni náluk.⁴⁾

Bizony akkoriban nem volt igaz az a szólás-mondás, hogy »a gyorsaság nem boszorkányság«. Ennek legjobb bizonyítéka, hogy 1717-ben kilenc hónapig tartott, míg a török szután halálhíre Konstantinápolyból a Rosstocker Zeitunghoz megérkezett.⁵⁾

Az utazás nem volt olcsó. Kocsinak, szekérnek egyaránt megvolt a maga szabott ára. Először a kerékgyártóval alkudott meg, akinek szekérre

¹⁾ Cséza annyi, mint Chaise. — Apor Péter leírja, hogy milyen volt a régi hintó. Ezt a leírást Tóth Béla Magyar Ritkaságok c. könyvében magyarázó jegyzetekkel világítja meg.

²⁾ Dr. Kerékgyártó Árpád: Hazánk évlapjai. 337.

³⁾ Perényi Imre diáriuma (Történelem Tár 1895. — 146. 48.).

⁴⁾ Gosztonyi Gizella: Családi és társ. élet III. Károly korában. 59. l.

⁵⁾ Dr. Joh. Kleinpaul: Die deutsche Post- und Zeitungswesen in fünf Jahrhunderte.

vagy kocsira volt szüksége. Ha azután a szekér kikerül a bognár műhelyéből, akkor a kovács megvasalja ; a magyar vagy a német szíjgyártó pedig elkészíti a lószerszámot. A ló se volt olcsó. Megdrágult, mert a sok háború nagyon megtizedelte a lóállományt. 1686-ban 15 rénes forint (75 pengő) egy katonaló ára, de már Rákócziék 25 magyar forintjával (104.63 pengő) vásárolták a katonalovakat a városok és vármegyék útján. Az idomított harci paripákért pedig két-háromszáz aranyat is adtak.¹⁾

Mibe került a szekér, meg a kocsi?!

Pest vármegye 1724. évi limitációja így szabja meg kerékgyártó árait :

	Forint	Denár	Mai pénzre átszámítva pengő fillér	
Lovas négykerekű utazószekér közönségesen »győri«				
kocsi vagy »Handkalesz« a szabad királyi városokban	8	—	33	50
Postacséza minden tartozékkal	12	—	50	22
Hat- vagy nyolcökrös avagy hatlovas erős és súlyos, teljesen felszerelt szekér minden hozzátartozó kellékkel	10	—	41	85
Négyökrös vagy lovas könnyebb szekér	8	—	33	50
Szlavon vásáros szekér	3	50	14	63
Baranyai szekér	4	—	16	72

Ez a két szabad királyi város árszabása, a mezővárosok és a faluk mesterembere azonban egy-két forinttal olcsóbban dolgozott. A szekereket a kovács megvasalta ; a vasalási költségek ezek voltak :

	Forint	Denár	Mai pénzre átszámítva pengő fillér	
Egy nagy kocsi vasalása, ha rögtön vagy pontosan fizetik	7	—	29	30
Lógós postakocsi vasalása	6	50	27	—
Lógós postakocsi vasalása neustadti vassal	24	—	100	44
Nagyobb szekér vasalása, mégpedig neustadti erős vassal, ha a kovács az anyagot maga adja	26	—	108	81
Ugyanaz szlavon, csetneki vagy más magyar bányából került vassal	19	—	79	52
Egy egészen új cséza vasalásának munkája, ha a tulajdonos adja a vasat	14	—	58	60

Ezután kerül a sor a lószerszámra. A német szíjgyártónál :

	Forint	Denár	Mai pénzre átszámítva pengő fillér	
Egy pár nagy lovakra való német hátsó vonóhám kötelekkel, gyeplőszíjakkal, előkantárszárakkal és zablákkal, megtartószíjakkal böcsületesen elkészítve	15	—	62	78
Hasonló munkával négy lóra való, ugyanazokkal a tartozékokkal közönségesen »franciának« nevezett négy nagyobb farhám	26	—	108	82
Hat lóra való hasonló nagy, egész vonóhám, ugyan- azokkal a tartozékokkal bőrből készült istránggal .	37	—	154	85

¹⁾ Arch. Rák. III. 534. és Thaly : Irod. Műv. Tört. Tan. 30.

Ezek a nagyobb kiadások. Azonban egészen jelentékeny summát tesznek ki az apróbb kiadások is; nem szólva a legapróbbakról, mint amilyen a patkolás és egyebek. Nagyobb patkó elkészítéséért a kovács vasából és a ló lábára való felveréseért 18 denárt (74 fillért), közepesért 15 denárt és kisebbért patkolással együtt 12 denárt kellett fizetni. A lovon végzett érvágásért 8 denárt (33 fillért); a ló szájának kitisztításáért 12 denárt (50 fillért) kért a kovács.

Mi volt a bére a kocsisnak? A cselédség felfogadása idejét, módját az 1723. évi 63. t.-c. szabályozta, bérét pedig Pesten és Budán a vármegye szabta meg. Az 1724. évi januáriusi limitáció szerint a kocsis bére a szokásos ruházaton és ételmezésen kívül nem lehetett több évi 14 magyar forintnál, ami mai pénzben 58 pengőt tenne ki. A cselédtársadalomban ez a bérek maximuma, mert az ökrös szolgák, közönséges béresek évi bére a szokásos ruházaton és ételmezésen kívül 12 magyar forintnál (50 mai pengő); a szolgálok, majorosnék és konyhacselédek a ruházaton és ételmezésen kívül nem kaphattak 8 magyar forintnál (33 mai pengő) nagyobb bért.

A posta.

A teher- és személyforgalmat a postakocsik, meg a szekeresgazdák, más néven országos kocsisok bonyolították le, ami nem kis feladat volt, egyrészt mert az országutak, különösen tavaszi olvadáskor és őszi esőzések idején jóformán járhatatlanok voltak, másrészt kockázatos volt a posta és a fuvaros tevékenysége, mert az utonállók állandóan riasztgatták, sőt nemcsak riasztgatták, hanem gyakorta kifosztották őket.

A postakocsi a főútvonalakat járta. Csak leveleket, esetleg értékes küldeményeket szállított és eleinte csak egy-két utast vett fel a csészára, vagy lovat adott bérbe az utasoknak. Csak később jött divatba az olyan omnibusz-szerű postakocsi, melyben több utas is elfért. A magyar posta az osztrák postával egyetemben a Paar család privilégiuma volt, melyet hűbérjogon bírt. Budavár visszafoglalása után budai postamesterré Salgáry Pétert nevezték ki, aki egy esztendeig polgármestere is volt Budavárának. Fényt vet az akkori állapotokra I. Lipót 1695-ben kiadott két postarendtartási rendelete. Az egyikből megtudjuk, hogy az utasok legfeljebb 50 font (28 kilogramm) poggyászt vihetnek magukkal. Lovakat bérbeadó vállalkozóknak (Lehenrösslern) és a küldöncöknek megtiltotta a levelek gyűjtését és postakürt használatát. A küldöncök is használhattak kürtöt, hogy éjnek idején bezárt helyiségek elé érkezve vagy vizeknél az átszállítás céljából jelt adhassanak, de az ő kürtjük szavának másmilyennek kellett lennie, mint a postakürtökének, nehogy összetévevessék a kettőt. A postamesterek és a szállítók különben gyakorta ki voltak téve a pasasérok »durva erőszakos-

kodásának». Ép azért a postapátens megengedi az erőszakoskodó utasokkal szemben az önvédelmet és az erőszak viszonzását. (Not- und Gegenwehr). Sőt a pátens arra is felhatalmazza a postamestereket, hogy az erőszakoskodó utasokat a postaszállításból kizárják. Ez a rendelet sejtetni engedi, hogy a török idők után milyen biztonságos és békességes lehetett az utazás.

Az uradalmak, kolostorok és császári tisztviselők bizonyos levélportókedvezményben részesültek. Az úgynevezett újságcédulák szerkesztését pedig a pátens szintén a postának engedte át. Az »újságcédula« öse a mai hírlapnak. A posta a »messzünnen jött emberek« találkozóhelye volt. Ennélfogva a postamester első kézből kapta a szenzációkat. Ezeket a szenzációs és kevésbé szenzációs híreket szerkesztette újsággá a postamester és szétküldte azoknak, kik megrendelték, vagy akik kíváncsiak voltak rá. A Postzeitung-ok tehát a postamesterek mellékjövédelme volt. Az újságcédulák előbb csak kézzel írott formában kerültek a »nyájas olvasó« elé; később azonban ki is nyomtatták, mikor rájöttek, hogy üzletnek sem utolsó az újságcédula.

Lipót király másik pátense (H. K. u. St. Á., Patentsammlung 13—1695—1703) meghagyja, hogy a postamesterek tartozzanak a postalovakon kívül, melyek után járandóságait kapják, még bizonyos számú lovat és legalább két hintót tartani. A hetenkint kétszer ide-oda járó rendes postát éjjel-nappal, mindenkor meghatározott időben lóháton kell szállítani s nem gyalog, vagy alkalmilag. Külön postát vagy stafétát sürgősségükre való tekintettel erős ügetésben, pontos időre kell szállítani. Az érkező utast a körülmények szerint lóval vagy kocsival azonnal el kell látni, hogy tovább utazhassék. Az utasok ne erőszakoskodjanak és ne gorombáskodjanak, hanem a lóért hiánytalanul fizessék meg a személyenkint járó fél birodalmi talléros díjat. Ha több utas érkezett, mint amennyi egyszerre elszállítható, a lemaradt utasok várjanak sorjukra és a postával ne gorombáskodjanak. Nem szabad tovább szállítani a gyanús és ismeretlen embereket, kiknek nincs igazolványuk vagy útlevelük.

A postaszabályzat kimondja azt is, hogy a levéldíj ívenkint 6 krajcár (mai pénzben 50 fillér), a csomag latonkint szintén 6 krajcár legyen. A levéldíjat előre, készpénzben kell fizetni. Paar gróf vezérpostamester egyúttal azt kérte, hogy tiltsák el a magánküldönc- és személyszállító-vállalatok működését, mert ezek elcsalogatják az utasokat a postától, leveleket szállítanak, nyilvános postaszobákat tartanak és mindenképen rontják a posta bevételeit.

A magyar posta felett azonban nem sokáig dirigált Paar gróf, mert 1703. végén megindult II. Rákóczi Ferenc háborúja és attól fogva Rákóczi szervezete látta el Magyarországon meghódított területein a postaszolgálatot. Rákóczi postája azonban magánszemélyt csak útlevelével mellett vagy a főpostamester nyílt rendeletére szállított. Egy ló után személyenkint és állomá-

sonkint 90 denárt és ott, ahonnan elindultak, 60 pénzt beiratásért (*discretio*), azonkívül ostopénzt kellett fizetni. A közönséges levél az egész útra ívenként 4 poltúra volt. A sürgős levélhez (stafétához) postánként számítva 75—75 denárt kellett mellékelni.

A szatmári békekötés után visszaszerzett postát a Paar-család csak rövid ideig igazgatta, mert III. Károly megváltotta a Paar-familiától a postajogot. A posta ebben az időben is háromféle szolgálatot teljesített: a levélposta meghatározott napon való szállítását, (ez volt az »ordinaria«); külön postával küldött levelek (»extra-ordinaria«) szállítását és az utasoknak lóháton vagy kocsin való szállítását (*extra posta*). Ezekhez Mária Terézia idejében a meghatározott napon indított kocsi-posta csatlakozott, mely az olcsóbb társasutazást tette lehetővé; ezenkívül csomag- és pénzküldemények szállítására szolgált. 1722-ben szabályozták a tarifát is. A magyar-cseh területre, Alsó- és Felső-Ausztria területére félívért borítékkal együtt 4 krajcárt, ezenfelül fél latonként ugyanannyit, más területekkel való forgalomban félívenként 6 krajcárt kellett fizetni. A pátens a Reitergeldet az eddig postánként való 15 garasról személyenként és lovonként 17 garasra emeli és az e mellett Bécsben szedett pótlékot, az Aufsitzgeld-et Pozsonyra, Prágára, Olmützre és más fővárosra is kiterjeszti. Budát nem tartották fővárosnak. Azonban még ebben az esztendőben leszállították ezt a tarifát, mert rájöttek, hogy drága.

1752. szeptember 18-án Mária Terézia nálunk is életbelépteti a delizsánszot, mely Ausztriában már korábban megindult. Mi volt az a »delizsánsz-szolgálat«?! Addig a postamesterek az utasoknak lovat, előfogatot vagy közönséges kocsit adtak rendelkezésére. Ez az üzlet a postamester magánjövedelme volt. A delizsánsz ezzel szemben meghatározott útvonalakon menetrend szerint közlekedő társaskocsi volt, mely utasokon kívül postacsomagokat és pénzt szállított. Ezzel megindult a rendszeres csomag- és pénzeslevélforgalom és a postával való utazás általánossá válik. A delizsánszot a kocsison kívül a kalauz, az úgynevezett konduktor kísérte. A XVIII. század végéig Bécs—Pozsony között mindennap; Bécs—Buda között hetenként egyszer és Buda—Temesvár—Nagyszeben között minden negyedik héten indult delizsánsz. A bécsi posta hétfőn reggel 8 órakor indult el Bécsből és szerdán reggel érkezett Budára. Viszont Budáról vasárnap reggel 8 órakor indult el és kedden reggel érkezett Bécsbe. Az érkező postaküldeményeket Budán és Pesten egy levélhordó hordta szét a címzetteknek. Aki Bécsbe pénzt vagy csomagot akart küldeni, szombat este 6 óráig kellett feladnia, hogy a vasárnap reggel induló delizsánszról le ne késsen.

Az utas vitelbére egyideig mérföldenként 20 krajcár, de a vitelbért az egész útra előre kellett megfizetni. A postakocsisnak állomásonként 5 krajcár borraival járt. A postamesteri járatoknál a postalegény volt a kocsis, ki útközben állandóan fujta a kürtöt. A postakocsi elől ugyanis

minden szembejövő kocsinak, szekérnek ki kellett térnie és a trombitálásnak ép az volt az értelme, hogy jelezze, hogy jön a posta.¹⁾

Sok gondot okoztak a postának a szekeres gazdák, másképen országos kocsisok, kik olykor komoly konkurrenciát csináltak az utasszállítással, és ha tehették, elszedték a postától a »pasasérokát«. Időközben ugyan császári pátensek és szigorú rendeletek jelentek meg a posta üzleti érdekeinek megvédésére, de a rendeletektől, úgy látszik, nem ijedtek meg a fuvaros kocsisok.

A fuvaroskocsisok egyaránt vállalták az áru- és az utasszállítást. Fontos tényezői voltak az éledő magyar kereskedelemnek és tudatában voltak fontosságuknak. Ismertek minden valamelyest járható utat, pedig ebben a korban nemcsak Magyarország útjai voltak rettenetesekek, hanem még a Bécsbe vezető utak is olyan rosszak III. Károly uralkodásának első éveiben, hogy a város aggódik, vajjon nem fog-e megakadni az élelmezés.²⁾ Mint a felvidék mozgó kereskedelméről szóló, készülőfélben levő munkájában írja Ernyey József, a Szepesség kereskedelmét jórészen a furmányosok bonyolították le, kik Danzkaig és Konstantinápolyig is elkalandoztak a portékával. Minden vidéknek és minden »brans«-nak más és más külsejű volt a fuvarozó kocsija. A lakosok már messziről megismerték, hogy szepesi gyapjút vagy sziléziai posztót árul-e. Az egyazon vidékre való furmányosok külön »országba« tagozódtak, tömörültek és sok efféle »ország«-ból telt ki a felvidék mozgó kereskedelme — mondja Ernyey József.

Fontos személyiségek voltak a budai fuvarosok is, kik »Landt-Gutscher«-eknek, országos kocsisoknak nevezték magukat és a császár engedelmével már 1700-ban céhbe tömörültek. Nem egyszerű céh volt az övék, hanem »fő céh«, vagyis a kocsiscéhek céhe. Azt mondja a szabadalomlevél, hogy az országos kocsisok főcéh-gyűlése Budán legyen és ez a főcéh minden más előtt elsőséggel bírjon.³⁾

Azt mondja a céhszabályzat, hogy országos kocsis Budán csak tisztességes származású, jó viseletű olyan ember lehet, ki két évig becsülettel szolgált egy polgári renden levő országos kocsisnál. Ha nem házasa a kocsisjelölt, meg kell házasodnia.

Minden budai polgárjogú országos kocsis legyen annyira tehetős, hogy majdan, ha szükség lesz rá, a király számára legalább négy kocsiba való lovat, hintót, lószerszámot, kocsislegényt és lovásziút kiállíthasson.

¹⁾ *Joseph Hecht* K. K. Postamtscontrollor: Einleitung zum universal europäischen Post-Recht. — Presburg. 1749. — *Dr. Hennyey Vilmos*: A magyar posta története. Bp. 1926.

²⁾ *Biedermann*: Die Wiener Stadt, 88.

³⁾ *M. Gt. Szemle*. VII. évf. 33. Hiteles másolata az Orsz. Levéltár helytartótanácsi osztályában, *Mechanic. fasc.*, 57. *Civitas Buda* No. 1. alatt.

Mivel föltétlenül befolyásos embereknek kellett lenniök azoknak, kik kijárták a szabadalomlevelet, mindenek emlékezetére megemlítjük, hogy ez a négy befolyásos kocsis: Büffel Vince, Röckner Mátyás, Mayr Zsigmond és Praus Salamon volt.

A budai kocsiscéhbe tizenöt kocsist vettek fel. A létszámot csak akkor szaporították, ha a megnövekedett teher- és utasforgalmat ez a tizenöt kocsis nem tudta lebonyolítani. Azonban a céhbe akkor is csak az juthatott be, aki ott kocsival és szerszámmal felszerelt tizenkét lovat és megfelelő személyzetet el tudott tartani. Tizenkettőnél több lovat senki sem tarthatott. A szabályzat meghagyja, hogy a fuvardíjat nem szabad túl magasra szabni. Mivel a szabályzat ezt ilyen határozottan kimondja, valószínű, hogy a magas fuvardíjak ezekben az időkben nem voltak túlságosan ritkák. A szabályzat kimondja azt is, hogy a felvett fuvar nem szabad hoppon hagyni, azért, hogy helyette egy jobbnak ígérkező fuvar vállaljon az országos kocsis. Aki ilyet cselekednék, első esetben a céhgyűlés javára egy fél tallért, második esetben egy egész birodalmi tallért fizet büntetésül. Ezenfelül köteles mulasztását és kárát megtéríteni annak, akinek a fuvarral tartozott. Elrendeli a császári szabályzat, hogy fuvarozással csak az foglalkozhatik, aki a céhbe be van kebeleztve. Itt nincs kivétel, legyen az illető akár polgár, akár nem, akár van más ipara, akár nincs, lakjon Budán vagy a környék valamelyik helységében, legyen az udvar szolgálja, istálló-alkalmazott, nyerges szolga, postaszolga, komornyik, markotányos vagy élelmezési szolga, polgárjogú lókölcsonzó, szóval minden olyan valaki, aki az országban pénzért utast vagy terhet szállít. Aki ennek a parancsnak vakmerően ellenállna, kocsiját és lovát a hatóság a polgári kórházba viteti és onnan első esetben hat birodalmi tallér büntetéspénz lefizetése ellenében adja csak ki. Második esetben azonban úgy a ló, mint a kocsi teljesen odavész. Az országos kocsisok főcéhe az Úrnapi körmenetben és a Viziváros plébániatemplomában a többi polgári céhek mellett teljes tisztességgel és áhitattal szolgánépével együtt részt vesz. Azok a kocsislegények, akik legalább két esztendeig egy polgárjogú kocsinál becsületesen szolgáltak, két forint lefizetése ellenében felszabadulnak és a polgárjog megszerzésére érdemesnek tartatnak. Az országos kocsisok személyzetükkel, a céhmester vezetésével évnegyedenként, mint minden más tisztas céhnél szokás, valamely budai templomban misét mondatnak elhalt hozzátartozóikért és a szokásos áldozáshoz járulnak. Ha azonban egyik vagy másik országos jogú kocsis a misén nem jelenne meg, az engedetlenségéért egy font viaszt fizet büntetésképen. Minden negyedévben a béreslegényekkel együtt megjelennek a kocsisok a főcéhgyűlésen és minden polgári kocsis 30, a legénye pedig 10 krajcárt tartozik a céhgyűlésnek fizetni. Ha azonban erről a gyűlésről elfogadható ok nélkül elmarad, köteles a negyedévi díj minden forintjának kétszeresét fizetni a céhgyűlés kasszájába.

A budai polgári kocsisok minden évben aprószentek napján maguk közül két céhmestert választanak. A választás eredményét tudomására hozzák a polgármesterek. A céhmesterek rendet és tekintélyt tartanak.

A bécsi és pozsonyi országos kocsisoknak, ha Budára érkeznek, három napon és 3 éjszakán át szabad ott tartózkodniok; a kassaiaknak, a győrieknek,

a komáromiaknak, a székesfehérváriaknak és az egrieknek azonban csak két napot és 2 éjtszakát; mindenki más kivétel nélkül csak egy nap, egy éjtszakáig maradhatott Budán.

Ami pedig a pesti és más, Budához közel fekvő faluk fuvarosait illeti, semmi esetre sem engedhető meg a pesti és budakörnyéki országos kocsisoknak, hogy ők Budára üres szekérrel jöjjenek, hogy onnan utasokat vagy nehéz fuvart vállalhassanak. Ha pedig ezt előzetes figyelmeztetés ellenére mégis megcselekednék, veszítsék el a kocsijukat és lovukat. A budai kocsisoknak viszont meg van engedve, hogy az egész magyar királyságon keresztül áthajthassanak. Joga van a budai kocsiscéhnek poroszlókkal elszuppoltatni az olyan haszontalan, munkanélküli béreslegényeket, kiknek nincs gazdájuk vagy a gazdától gonosz viselkedés miatt megszöktek vagy kiálltak a munkából vagy olyanokat, kik nem akarnak szolgálni, hanem lovak cserélésével vagy beszerzésével, kupeckodással és hasonlókval, a polgári országos kocsisok fuvarjainak elcsalogatásával akarják fenntartani magukat.

Ezek voltak a budai országos kocsiscéhszabályzat főbb artikulusai.

Gazdaság és pénz.

Gazdasági állapotok.

Hogy a XVIII. század elején Buda és Pest úgy élhetett, amint élt, ahhoz nagyrészen kereskedelme és ipara segítette hozzá. Hogy azonban az ipar és kereskedelem olyan nehezen erősödött meg ; fejlődésének annyi az akadály, annak okai az akkori Magyarország szomorú gazdasági viszonyaiban gyökerestek.

A gazdasági züllést az életet és vagyont pusztító folytonos háborúskodás idézte elő. I. Lipót kilenc évvel a vesztfáliai békekötés után került a trónra és uralkodásának 38 esztendeje azzal telt el, hogy rendet próbált teremteni birodalma politikai és gazdasági zűrzavara között, de nem sikerült neki. Az állapotok fia, József, uralkodása alatt sem javultak. A felszabadító háborúk, meg a spanyol örökösödési háború, de Rákóczi felkelése is temérdek pénzt evett meg. A gazdasági és politikai bajokat csak a szatmári békekötés után, III. Károly idejében lehetett valamennyire rendbehozni. »A háborúhoz három dolog kell : pénz, pénz és pénz« — hirdette Montecuccoli, Lipót császár fővezére, de ép a pénz hiányzott, pedig a pénz előteremtésében nem voltak túlságosan kíméletesek a bécsi udvar eszközei.

A fizetnivalókból és a katonatartás terhéből ugyancsak kijutott Magyarországnak már Budavár visszafoglalása előtt is ; a felszabadító háború első sikerei után pedig Bécsben abban reménykedtek, hogy a töröktől visszaszerzett Magyarországon most már teljes mértékben kárpótlást vehet a kiürült császári kincstár a háborús költségekért. Megpróbálkoztak a porció felemelésével. A hadiadót addig a jobbágy, meg a városi polgárság fizette és Bécsben arra számítottak, hogy rá lehet majd szoktatni az adófizetésre a nemességet is. Szorongatott helyzetében a magyar nemesség sok mindenről lemondott, így lemondott a nemzet szabad királyválasztó jogáról is, — de az adófizetést nem akarta vállalni. A bécsi kormány azt akarta, hogy vagyona arányában fizesse az adót nemes és nem nemes egyaránt. Ez a kívánság tulajdonképpen nem is volt új dolog, mert a hatalmas hadiadóhoz, melyet az ország 1671 óta fizetett, a nemesség is hozzájárult. Igaz ugyan, hogy 1679 után már nem porták szerint adózott, de taksát, vagyis rendkívüli adót

fizetett. Ez a rendkívüli adó sokkal kevesebb volt, mint a jobbágyság adója. A nemesség azonban ezt sem akarta fizetni, sőt az ellen is tiltakozott, hogy az adót a jobbágyság *telkére* s ne a jobbágy személyére vessék ki. A föld, melyet a jobbágy megművel, nem a jobbágyé, hanem a földesúré, — mondták a rendek ; — csak az a jobbágyé, amit a föld terem, tehát a termést, a jövedelmet kell megadóztatni. Ebben a harcban végül is a nemesség győzött. Az 1715. évi országgyűlés¹⁾ az állandó hadsereg felállításával együtt kimondja az állandó hadiadó szedését is, melyet *a nemesség* kivételével mindenki fizetni tartozik. Ugyanakkor mondja ki az országgyűlés az adóköteles városi és jobbágy lakosság összeírását is.

Mivel a magyar nemes semmi áron nem akart adót fizetni, Bécsben más jövedelmi források után néztek. Még a XVII. század végén kieszelték a fogyasztási és szükségleti adókat. Azt vették alapul, írja Acsády Ignác,²⁾ hogy a királyi területen 210 ezer ház áll átlag négy lakóval ; fejenként és hetenként négy forintra tették a húsfogyasztást és minden két forint után egy denár adót akartak kivetni. Ezenkívül borra 20, sörre 15 denárt akónként ; pálinkára egy denárt iccénként. Meg akarták adóztatni a lábbeli munkákat ; a karmazsin papucsot ; a szattyán csizmát és a duplatalpú német csizmát. De elejtették ezt az adótervet és megelégedtek a hús, a bor, a sör, a pálinka fogyasztási adójával. Accissa volt a neve a fogyasztási adónak, melyet 1672-ben az egész országra kiterjesztettek.

Bécsben azonban keveselték azt a jövedelmet, mely az accissából, a fogyasztási adókból befolyt. Így azután monopóliumokat létesítettek és árendába adták. Takáts Sándor a bérbeadott monopóliumok és appaldók egész seregét kutatta fel és szedte össze.³⁾ I. Lipót adta bérbe először Eszterháznak a magyar sókereskedést és Lipót hozta be a dohánymonopóliumot ; az ásványvíz appaldóját ; az aranyfonál és ezüstszoetek appaldóját 1694-ben ; a harisnya, a fonál- és a szitaszövet (Beuteltuch) appaldóját 1705-ben. Behozta a kasza, a sarló és a szalmavágó monopóliumot.⁴⁾ A liszt monopóliumot (1683-ban, de csak Bécs városára) ; a papír-monopóliumot,⁵⁾ a kávé monopóliumot (1700-ban) ; a kártya monopóliumot (ezt Magyarországra is kiterjesztették) ; a hús »Aufschlag« appaldóját ; az olaj appaldóját (1697-ben), a marhavásárok appaldóját (1670-ben) ; az álarc és az osztriga appaldóját (1700-ban) és a komlókereskedés appaldóját (1695-ben Magyarországon is volt). 1704-ben Domenico Donadonival már a kenyérsütés appaldója ügyében

¹⁾ 1715. évi VIII. t.-c.

²⁾ A magyar nemzet története. (Szilágyi-féle) VII. kötet, 300. oldal.

³⁾ Századok. 1904. 77.

⁴⁾ A sarló, kasza monopóliuma már 1661-ben megvolt, de Magyarországra csak 1693-ban terjesztették ki, mikor a monopólium bérlője trauni és abensbergi Ehrenreich gróf volt.

⁵⁾ 1692-ben a monopólium bérlője Lorenz Antonio Lettri, évi ötvenezer forintot fizetett.

is tárgyaltak és bár Donadoni évi kétszázezer forintot ajánlott fel, különféle nehézségek miatt az appaldó nem jött létre. 1702-ben a csokoládé és a tea appaldójára hirdettek pályázatot; 1690-ben Lorenz Antonio Lettri és Van Uffele a széna- és zabmonopólium behozatalára is tettek ajánlatot. Százezer forint bért ígértek, de e helyett egyelőre csak az abrakadót hozták be 1691-ben, ami azt jelentette, hogy ló, szamár és szarvasmarha után, ha útban voltak, a déli és esti abrakoltatáskor bizonyos összeget kellett fizetni.

A monopóliumokat és appaldókat nálunk a Rákóczi-féle felkelés el-
söpörte. I. Lipót idejében az Appaltierungs-Commission nevű kigondoló bizottság állandóan azon törte a fejét, miképen lehetne újabb monopóliumokat kitalálni. 1704-ben még a Rákóczi-féle gravamenek között is szerepel a só árának emelése; a dohánynak, a salétromnak, savanyúvíznek jövedékké tétele, az Ausztriába menő borok nagy vámja.¹⁾

Lipót császár embereinek különben meglepő érzékük volt új adó-
ötletek kigondolására. Finom ösztönre vall, hogy elsősorban a polgárság gyomrát próbálják a császári kincstár jövedelmi forrásai közé állítani; a hús, borital és egyéb szeszes folyadékok fogyasztását adóztatják meg, de amint látjuk, kombinációba veszik a kenyérsütés megadóztatását is és megcsinálják a sarló appaldóját. A kincstári egyedáruságokat jóideig vállalkozóknak adja bérbe a kamara. Ennek az a magyarázata, hogy így nem a kincstár, hanem a bérlő fizeti a nagy adószedő és ellenőrző apparátust, ami azért okos dolog, mert a tapasztalat szerint a hűtlen császári sáfárok úgy is a maguk számára zsebelnék be a bevételek jelentékeny részét. Így azonban ettől nem kell félni. De az árendábaadás rendszere azért is jobb a házikelésnél, mert a bérlő a szerződés megkötésekor biztosítékot ad, vagy legalább is nagyobb előleget fizet az árendára. Hogy azután a sok, mindenféle adó, vám, monopólium és appaldó milyen mértékben drágítja a megélhetést, különösen a nagy fogyasztó központokban, a városokban, azt nem nehéz elképzelni. Nem hiába rímeli ki az egykorú verselő²⁾ »a sok fizetnivalót imígyen: »Neve hol *accisa*, hol *repartitio*, hol *seint*, avagy hol *portio*. Mindenféle adó nagy *contributio*«.

Államhítel.

Adó és vám volt tehát fölös számmal, de ezeknek a jövedelmi forrásoknak nagy a hibája, hogy mindegyikre várni kellett »míg befolyik«, a bécsi kincstárnak pedig mindig sürgősen kellett a pénz, nem volt ideje várni. A regálék bérbeadása és a szapora hűtlenségi perekkel kapcsolatban lefoglalt

¹⁾ 1704-ben II. Rákóczi Ferenc a német nemzet 1552-i száz sérelme mintájára latin nyelven kiadta a magyar nemzet száz sérelmét »Centum gravamina Hungariae proposita« címen. (Közli Katona, XXXVI. 407—412.)

²⁾ Közli Hornyik. IV. kötet, 4.

birtokok kótya-vetyéje néha-néha jelentékeny summákat hozott ugyan, de ez nem volt elég. Amire ezenfelül szükség van, azt a »Hoffaktorok« szereztek meg.

A XVII. és XVIII. században a Hoffaktorok voltak a német fejedelmek bankárjai. FÜRGE eszű, néha zseniális, élelmes és sokoldalú vállalkozók ezek, kiknek a középkorban még »udvari zsidó« volt a titulusuk. Ezek voltak az uralkodók pénzügyi tanácsadói, fezőrei, ügynökei, hadseregszállítói, vállalkozói, kik eszközkel, vagyonukkal, olykor szinte példátlan személyes és üzleti összeköttetésükkel, külföldi hitelükkel állottak az uralkodók rendelkezésére. Az is megesett, hogy fontos diplomáciai missziót bíztak rájuk. Mikor pedig kiürült a kincstár és bedugultak a jövedelmi források, hogyha elapadt az udvar hitele, a Hoffaktor szerezte meg a fejedelem számára a szükséges milliókat az amsterdami, a velencei vagy a német bankároktól. A Hoffaktornak rendszerint nagy tekintélye és nagy befolyása volt a fejedelmi udvaroknál.

Oppenheimer Sámuel, I. Lipót Hoffaktora mintaképe az »udvari zsidónak«. Eszes, sok mindenhez értő vállalkozó-kereskedő, ki Wertheimer Sámson nevű Wormsból származó társával együtt a legnehezebb időkben bonyolítja le a császár pénzügyi tranzakcióit és hitelműveleteit. Akkor szerez kölcsönt a császár számára, mikor minden hitelforrás bedugult és ép azért a »Jud von Heidelberg«-et — mert így írta alá leveleit és elszámolásait — nagyon megbecsülték abban az időben, mikor a bécsi udvar a budavári viadal megszervezésével volt elfoglalva. A »nervus rerum gerendarum« teljes hiánya jellemzi ezt az időt, írja Károlyi Árpád.¹⁾ Lipót évi jövedelme akkoriban ugyan körülbelül hét millió forintba rúgott, de ez nem volt elég a költséges udvartartásra. 1685-ben, mikor már küszöbön állott a háború, de a költségekre még nem volt fedezet, Lipót élénk színekkel festette nyomórúságos pénzügyi helyzetét Buonvisi pápai nuncius előtt. Panaszkodott a császár, hogy a török háború, csak maga a háború, évenként nyolc-kilenc millió forintjába került; alattvalói ki vannak préselve; pestis és rossz termés jár és az eddigi hadjárat nehéz veszteségeit emberben, lóban még mindig nem heverte ki.²⁾

Kölcsönt alig lehetett remélni. A hitel elszállott. »Der Credit — mint a főudvarmester mondja — also gefahren dass kein Mensch mehr traut« s nem is restelte ajánlani császáranak, hogy egy titkos tanácsosi állásért százötvenezer forintot kész adni valaki. Ne sokat gondolkozzék a felség, fogadja el.³⁾

Bizony XI. Ince pápa segítsége nélkül nehezen ment volna Budavár visszafoglalása, de jól jött az is, hogy ügyességükkel, vagyonukkal, bankár-

¹⁾ Buda és Pest visszavívása 1686-ban.

²⁾ Károlyi Árpád: Lipót pénzügyei. — Buonvisi jelentése Cibo bíbornokhoz 1686. március 4-én.

³⁾ Károlyi: U. o. 93.

összeköttetésekkel, dús nemzetközi pénzforrásaikkal rendelkezésre állottak Oppenheimerék is. Nem tudjuk miképen került az udvarhoz Oppenheimer Sámuel és milyen módon szerezte meg a császár bizalmát, annyi azonban bizonyos, hogy nagyon megbecsülték a bécsi udvarnál. Ballagi Aladár írja, hogy »a Burggal szemközt fekvő kiváltságolt zsidóházból mindenkor csak úgy szabad bemenete volt a császárhoz, mint a még e korban nagyon gyér számú belső titkos tanácsosoknak. Mert a hódításra berendezett modern állam úttörője, az abszolút fejedelem és a hadiszállító bankár egymásra utalt, egymást szükségkép kiegészítő történelmi jelenség. Pénzügyileg Budának is úgy 1684-i ostromát, mint 1686-i visszavívását Oppenheimer és társai élelmessége és nemzetközi hitele tette lehetővé.«¹⁾ De Oppenheimereket nemcsak Lipót császár favorizálja, hanem Eugén szavojai herceg is. Lajos bádeni örgrófnak százezer forintot ad kölcsön és nélkülözhetetlen munkatársa gróf Rabatta Rudolfnak, az új élelmezési főbiztosnak, ki az 1686-ban kiújult török háborúban a magyarországi liszt- és zabkészletek pótlását is Oppenheimerre bízta.

Meglepő jelenség ez olyan korban, mikor a német örökös tartományokban nem igen szimpatizáltak a zsidókkal. Ez az antipátia 1700-ban Bécsben antiszemita tüntetésekben robbant ki, mikor is Oppenheimer házáat a csöcselék feldúlta és kifosztotta, a császár pedig kitiltotta a zsidókat Bécsből. De Oppenheimert akkor is kivételes elbánásban részesíti az udvar, mert elégtételképpen Lipót Oberhoffaktorrá nevezte ki s megengedte neki, hogy házanépével, cselédségével és nagyszámú alkalmazottaival továbbra is Bécsben lakhasson. Az Oppenheimerrel Bécsben maradt zsidókból alakult ki később az új bécsi zsidó hitközség.²⁾

Oppenheimer nem volt hálátlan. Lipót császár spanyol örökösödési háborúját Wertheimer Sámuellel együtt nagyrészen ő finanszírozta és három millió forintot (mai pénzben körülbelül tizenöt millió pengőt) adott kölcsön a Rákóczi-féle birtokokra Lipót császárnak.³⁾

1703-ban, a legalkalmatlanabb időben halt meg Oppenheimer Sámuel, mert sok pénzt megevett a spanyol örökösödési háború is, de II. Rákóczi Ferenc felkelése is sokba került a bécsi kincstárnak és szükség lett volna Oppenheimer pénzügyi tanácsaira és nemzetközi hitelére. E helyett az történt, hogy a dúsgazdagnak hitt »Ober- und Hoffaktor« halála után az Oppenheimer-cég váratlanul megbukott. A nagy zsidó bankház összeomlott és ez a bukás kínos helyzetbe sodorta a bécsi udvari kincstárt. A cég hollandi, olasz és német hitelezőit ki kellett elégíteni, különben a külföldi bankárok nem adtak volna új kölcsönt a császárnak, kinek számára a hatalmas tőkét Oppenheimer

¹⁾ Császári kormányzat Budán és Pesten 1686—1711. — Akadémiai Értesítő. 1926.

²⁾ Jüdisches Lexikon. Begründet von Dr. Herlitz und Dr. Bruno Kirschner. Band IV. — 1. 592. hasáb.

³⁾ *Hildenstab György*: Közig. viszonyok II. Rákóczi Ferenc korában. 39.

az európai piacokon felvette.¹⁾ Pedig a háború egy-egy évi költsége az 1690-es esztendőekben is tizenkét millió forintba került, míg a bevétel a hét-nyolc milliót soha meg nem haladta. 1701-ben az osztrák és cseh tartományok húsz millió adósságot magukra vállaltak ugyan²⁾, de ez a segítség sem tudta kihúzni a kátyúból az udvart. 1703. decemberében a hadikincstár már nem tudott kifizetni ezerötszáz forintot ; a következő év januárjában pedig a bécsi bankárok együttesen sem voltak képesek százezer forintot összetenni s még a templomok ezüstjét is beszédtek, hogy az osztrák sereget az éhínségtől megmentse.

Oppenheimer Sámuel halála után a spanyol háború költségeit előteremtő hitelműveletek lebonyolításában társa, Wertheimer Sámson lett az Ober- und Hoffaktor, kinek az új császár, I. József jutalmul különféle privilégiumokat adott. Így a bécsi kincstár a magyar sóbevételt és hadiadóbevételt több ízben zálogosította el Wertheimer Sámsonnál.³⁾

Egyébként pedig az akkori gazdasági szakértők minden szanalási módot kipróbáltak, hogy segítsenek a háborús válságok hínárjában megfeneklett kincstáron. Megpróbálkoztak az adóemeléssel, megpróbálkoztak új adófajta életbeléptetésével, rekvirálással, kényszerkölcsönnel, az arany- és ezüsthalmik bekövetelésével, az állami és katonai tisztviselők fizetésének leszállításával.⁴⁾ Volt infláció, volt devalváció. Az államkincstár szanalása érdekében létesítették 1703-ban a velencei Banco del giro mintájára a Giro-Bankot. Ez az állami intézet azon az elgondoláson épült fel, hogy a kereskedők a bankot állami garancia mellett megrakják kamatozó betéttel. Ha az egyik kereskedőnek követelése van a másikon, a követelt összeget az egyik kereskedő számlájáról egyszerűen átírják a másik kereskedő számlájára, a készpénzbetéteket pedig a kincstár veszi kölcsön és kamatot fizet utána. A banknak négymillió forint volt az alaptőkéje, assignacioit pedig kényszerárfolyamon tartották. Az állambank azonban nem vált be, mert a kereskedelemnek nem volt bizalma hozzá. Így azután I. József beleolvasztotta a bécsi városi bankba, mely 1706-ban alakult Bécs város kezessége mellett, tőkéjéül pedig Bécs vám-jövedelme volt kijelölve. 1714-ben a bécsi bank megint átalakult állami bankká. Az új alakulásnak Universal-Bancalitát volt a neve. Ennek a pénztárába folyt be a tisztviselők fizetéséből levont tíz százalékos *arrha* is és ez az új bank kezelte a monarchia kamat- és hadiadó bevételeit. III. Károly halálakor a Bancalitát adóssága 47 millió és a városi banké 54 millió, úgyhogy az összes államadósság meghaladja a százmilliót.⁵⁾

¹⁾ Szekfü Gyula : A tizennyolcadik század. Magyar történet VI. köt.

²⁾ Szekfü Gyula : U. o.

³⁾ Úgy látszik Wertheimer működésével meg voltak elégedve Bécsben, mert nemcsak I. Józsefnek, de III. Károlynak is Wertheimer Sámson a bankárja és hadiszállítója. Mikor pedig Wertheimer Sámson 1724-ben meghal, az Oberhoffaktorságban fia, Wertheimer Farkas lesz az utódja.

⁴⁾ 1703-ban elrendelte a császár, hogy a polgári és katonai hivatalnok évi fizetésének minden forintjából két garast előre vonjanak le. Ezt nevezték *arrhá*-nak.

⁵⁾ Szekfü Gyula : A tizennyolcadik század. Magyar Tört. VI. kötet, 117.

A pénz.

A kereskedelem éltetője, a gazdasági élet értékmérője a pénz. Lássuk, miképpen teljesítette hivatását a budavári nagy győzelem után?

Amilyen zürzavarosak voltak az állam hitelügyei, ép olyan zavaros a pénzforgalom is. Szegény az ország, sok a pénzfajta, de kevés a jó pénz. Szinte hivatalos pénzrontás folyik az állami verdékben, de a pénzhamisítás, mint polgári ipar is fellendült és jövedelmező vállalkozásnak bizonyult. Sok rossz pénz kerül az országba külföldről is. Ez a mindenféle fajta, különböző nevű, különböző értékű jó és rossz pénz pedig mind forog, úgyhogy valósággal számtudósnak kellett lennie annak, aki el akart igazodni közöttük. De nemcsak Magyarországon van ez így, hanem az egész osztrák birodalomban. 1693-ban például 235 fajta forint forgott a birodalomban, természetesen különböző tényleges értékben.¹⁾ A pénzzel különben baj volt egész Európában és nem véletlen, hogy 1687-ben egy, a pénz becsét, árfolyamát mutató ujság indul meg Hamburgban, 1694-ben Londonban pedig megalakul az a bank, melyből később a Bank of England sarjad ki.

A pénzegység Magyarországon a forint. Tulajdonképpen kétféle forint viaskodik, verseng egymással: a magyar forint és a német forint. A német forintot eredete után rajnai vagy rénus forintnak is nevezik. Ausztriában és az örökös tartományokban a hatvan krajcáros rénus-forinttal számolnak, melyből kettő tesz egy tallért. A magyar pénzegység a százdenáros magyar forint. A kétféle forint között a három krajcárt érő garas a közvetítő. 1672 előtt a három krajcáros garast még öt denárjával számolták, de 1672-ben felemelték az árát hat denárra. Ezzel a pénzügyi művelettel az osztrák garas vásárló ereje nem nőtt meg, csak a denaré lett kisebb.

A XVII. század közepén még a német forint is annyit ért, mint a magyar forint, vagyis a husz garasból álló német forintnak száz denár volt az ára. Az 1672. évi reform után azonban a hatvan krajcáros német forint 120 denárral lett egyértékű, vagyis a száz denáros magyar forint értékét egyhatodával leszállították. A krajcárt is, a denárt is ezüstműből verték. De a denárt folyton rontották, egyre kevesebb ezüstöt és egyre több rezet adtak hozzá. A magyar nép azonban, amelyet megzavart a hirtelen devalváció, csak annyit vett észre, hogy míg a német forintban hatvan krajcár foglaltatik, addig a magyar forint csak ötven krajcárt ér. Ép azért a magyar forintot megkülönböztetés okából »kurta forintnak« nevezte és belenyugodott abba, hogy egy német krajcárnak két denár az ára.

A német és magyar forint forgalmi értékét a dukátnak nevezett császári arany alapján állapították meg Bécsben, kimondván, hogy a dukát annyi,

¹⁾ Staatsarchiv, alte Cabinettesakten, fasc. 49.

mint két császári tallér vagy négy német forint vagy 480 denár.¹⁾ A német forint a magyar forinttal szemben mindenképen előnyben volt, mert a német forint ezüsből való, a magyar forint azonban nincs ezüsből, sőt a valóságban nem is létezik, mert a magyar forint csak képzeleti pénz, csupán csak számolnak vele. Magyarország testéből minél nagyobb darabot hódítottak vissza a töröktől Lipót seregei, annál nagyobb területen terjedt a német forint és krajcár. A megújódott Budán és Pesten mindjárt kezdetben evvel számol a hivatali apparátus, míg a vidéki nép megmaradt a denár mellett, talán azért, mert a denár apróbb egység, mint a krajcár. A dukát arany-árfolyama alapján mai pénzre átszámítva a krajcárnak 8-37 pengőfillér, a denárnak pedig 4-18 pengőfillér lenne az értéke. Első tekintetre úgy tetszik, mintha a XVIII. század elején ez a kétféle »apró pénz« kiegyenlítő hatást gyakorolna a szükségleti cikkek áráira. A primitív szükségletek vásárlásánál kenyérért, húsért a magyar csakugyan denárral fizet, a mezei munkás denárban kapja a napszámot és Pest vármegye is denárban limitálja a mesteremberek munkabérét és az iparcikkek árát. A külföldi kereskedő azonban, ki Bécsből vagy az örökös tartományokból jön a pesti vásárra, hogy idegenből hozott portékáját, posztóját, vásznát itt adja el és nyers terményt, bort, bőrt, búzát, dohányt, gubacsot vagy szarvasmarhát vigyen helyette haza, szóval az idegen kereskedő a magyar nyers terményekért denárral fizet, míg ellenben a magáhozta iparcikkeiért német pénzt követel. Nagy vételeknél és eladásoknál az árak nem is szólhatnak csupán csak német forintra vagy tallérra, mert a magyar forint, amint említettük, csak képzeleti pénz.

A magyar nép, különösen pedig a kereskedők, nem mehettek bele szó nélkül a pénzürtékek folytonos ingadozásába és változtatásába, ami abból is kitetszik, hogy az udvari kamara kénytelen volt újabb és újabb rendelettel figyelmeztetni a lakosságot, hogy melyik pénznek mennyi az értéke és fenyegetéssel parancsol rá a polgárságra, hogy a sok rossz pénz között ne válogasson, különösen ne válogassa ki a jót, hanem úgy, ahogy jön, egyaránt fogadjon el minden pénzt. Az erdélyi főkormánysház 1693. június 10-én nyílt parancsot

¹⁾ Már a XVII. század elején is nagy volt a bizonytalanság a pénzfajták tekintetében. 1617. január 11-én a pozsonyi kamara átiratban kérde a Kassán székelő szepesi kamarát, vajjon az arany dukátot és az »egész tallér«-t milyen értékben fogadják el és váltják be Felső- és Alsó-Magyarországon a kereskedők marhák vétele és eladása alkalmával. A kassai kamara azt feleli, hogy egy császári aranyat két magyar forintban és tíz denárban, egy »egész tallér«-t pedig egy magyar forintban és huszonöt denárban, vagy egy denárral többen fogadják el. Az elhunyt nádor (Thurzó György) a magyar pénzek ritkasága és az idegen pénz bősége következtében megparancsolta ugyan a harmincadosoknak, hogy ne minden helyen egyforma árral fogadják el, hanem az arany dukátot két magyar forintba és tizenöt denárba inkább vegyék, mint a lengyel pénzt. A harmincadosok azonban visszairtak, hogy abból zavar támadna, ha megdrágítanák a magyar dukát árát, így azután a dukát forgalmi értéke továbbra is két magyar forint és tíz magyar denár, a tallérre pedig egy forint és 25—26 denárban maradt. (Orsz. Lev. Tár. A szepesi kamara levelei a pozsonyhoz. Közli a M. Gt. Szemle 1900. évfolyama 190.

ad ki a különféle pénznemek értékéről. De ezt a nyílt parancsot a kancellária megküldötte minden hatóságnak. Ez a nyílt parancs így szól :¹⁾

»A császár 1693. május 13-án elrendelte, hogy az Ő Felsége és imperiumbeli electorok, fejedelmek és statusok, úgy a hollandiai és lengyel király képeire, vagy más akármely keresztény országi képű vagy inscriptiójú aranyok, az melyek jó ligában vagynak és jó pontosak, járjanak 4 német frt vagy 4 magyar frt és 80 pénzben.«

»Amely aranyok alábbvalók, azok 3 német frt és 30 kr., azaz 4 magyar frt és 20 pénzt érnek.«

»Az Ő Felsége képire vert vagy régi gréczi imperiális tallérok, az francia király talléri is, ha az Ő Felsége képire verteket felérik, járjanak 2 német, vagy 2 magyar frt és 40 pénzben.«

»Az burgundiai, vagy kereszties, vagy az hollandi és helvétiai és ezekhez hasonló közönséges tallérok járjanak 35 császár garasában, azaz 2 magyar frt és 10 pénzben.«²⁾

»Annak felette az ő Felsége örökös országaiban szokott folyó 10 polturások és sustákok idetartoznak, amelyek az Ő Felsége provinciáiban pénzverő authoritással bíró fejedelem képire verettek.«

»A császár garasa, krajczár és egyéb afféle apróbb folyópénz, csak az régi válorában marad.«

Ebből a parancsból látnivaló, hogy csak »jó arany« egész sereg volt forgalomban, mely négy magyar forintban és 80 pénzben forgott ; de ezenkívül voltak »alábbvaló« aranyak is, melyek természetesen kevesebbet értek, sőt bizonyosan voltak »körülmetélt aranyak« is annak ellenére, hogy az aranypénzek körülnyírása ellen a magyar országgyűlés már a XVII. század közepén törvényt hozott.³⁾ Csak tallér több, mint nyolcféle volt forgalomban és voltak tízpolturások, sustákok, garasok, krajcárok és egyéb apró pénzek is. Hogy milyenek voltak az egyéb apró pénzek, azt megtudjuk egy másik — 1696. november 14-én kiadott — pátensből, mely így szól :

»Mivel sokfelől úgy informáltattunk, hogy sok helyeken az országban az emberek az császár Ő Felsége pénzibe, úgymint az 17 kros, avagy 34 pénzesbe igen kezdetek válogatni és sok különbséget csinálván közöttte, kit alább, kit feljebb való áron akartak elvenni, holott Ő Felsége azt az pénzt különbség és válogatás nélkül, valamely pénz ezelőtt az felső esztendőkbén 30 pénzbe járt, indifferenter akár Máriás, akár kétfejű, akár egyfejű sasos, és egyszóval akármicsoda példájú, vagy formájú legyen az, mind egyarántú válorban, úgymint 17 krban avagy 34 pénzbe parancsolja folytatni minden országában. Ezentúl mindenki ilyen árban tartozzék adni s elfogadni e pénz-

¹⁾ Országos Levéltár Erd. főkormányszék leveles könyve I. 142. l. — Közli a M. Gt. Szemle 1898. — 417.

²⁾ Tehát egy garas annyi, mint 6 pénz, vagy 6 denár.

³⁾ 1621 : 41. t.-c. A pénzkörülmetélők büntetése.

fajtat, se alább, se feljebb, árujuk elkobzása alatt, mert ebből nagy kára van az országnak ; mert ha a pénz olcsóbb lesz, mint más országban, ezt a kevés folyópénzt mind kihordják az országból és be sem hoznak pénzt miatta, mert ki volna olyan bolond, hogy ha más országokban feljebb járna, mégis idehozná be, azhol olcsóbban adni el, s így a kereskedés megromlik.«¹⁾

1700. jan. 20-án²⁾ a főkormányshék közhlrré teszi, hogy a császár parancsára, a megszükülő aprópénz szaporítása végett új folyó és aprópénzt bocsátanak ki, tartozék azt mindenki elfogadni. Az új pénz kétféle : a nagyobbik tesz egy polturát, azaz 3 pénzt s így is hívják, a kisebbik 2 pénzt avagy egy krajcárt.

Ebből kiderül, hogy a tizenhét krajcáros pénzdarabot nem akarják 17 krajcárban elfogadni. Ebben az időben Máriás-nak hívták a tizenhét krajcáros pénzt, mert a legtöbbször Mária képe volt. De mint a parancsból látjuk, voltak sasos 17 krajcárosok is. Ezekből rengeteget vertek a tartományokban és onnan jött be Magyarországra. Régi időben az a tizenhét krajcáros pénz csak negyed forintot, 15 krajcárt ért. Időközben azonban felemelték az értékét, a kereskedő nép azonban ezt az értékelést nem akarta tudomásul venni.

Az 1700. január 20-i rendelet bejelenti, hogy ezután Magyarországon is vernek polturát és vernek ezenkívül egy új pénzt, amely egy krajcárt vagy két denárt ér. A poltura gyakori váltópénz volt az egész birodalomban. Tele volt vele Magyarország is. A polturát épúgy rontották, mint a denárt. A poltura eredetileg lengyel pénz. Neve pol-twoty-ból származik és azt jelenti, hogy másfél, vagyis másfél krajcárt érő pénz, mely nálunk három denár értékben forgott. A másik új pénz az egy német krajcárt érő két-denáros. Ez csak öt esztendeig volt forgalomban, speciálisan magyar pénz volt és duárius volt a neve.

A sűrűn jelentkező császári parancs azonban nem tudott rendet teremteni a pénz-konfúzióban és nem tudta eloszlatni a népesség és a kereskedelem bizalmatlanságát az egyes pénzfajtákkal szemben. Ezen nem is lehetett csudálkozni, mert a denár is folyton romlott, de a külföldről beáradó aprópénzek ezüsttartalma sem érte meg az árát. A kényszer-kurzuson forgó pénzeket tehát a nép nem akarta elfogadni, azért a pátensek hangja is egyre szigorúbb és parancsolóbb lesz. 1702. január 13-án ismét nyílt parancs jelenik meg, mely azt mondja, hogy »az országnak nagy kárára, az hazában forgó pénznek nagy veszedelmzésére támadtanak sokan, görögök, örmények, sidók, és másféle emberek is, azkik válogatják mérték szerint a pénzt lotokkal vagy egyéb mérő eszközökkel, fölmérven a javát és pontosát, kihordják az hazából, úgyhogy végtére semmi jó pénz nem marad az hazában.«

¹⁾ Orsz. Levéltár Erd. Főkormányshék Leveleskönyve. I. 841. lap.

²⁾ U. o. II. 142. l.

»Senki tehát a pénzt mérni, fontokra venni, vagy adni ne merje, pénzzel ne kereskedjék, annál kevésbbé azt az országból ki ne vigye. Akit pénzmérésen rajtakapunk, annak pénzét kobozzák el, aki azonban azzal kereskednék vagy külföldre vinné, halálával lakol meg érte.«

Ennek a nyílt parancsnak a hangjából érezni lehet, hogy nagy a baj. Sorai között ott bujkál a forradalomtól meg az új pénzkrízistől való félelem. 1700. április 20-án a budai kamara megint szigorú rendeletben figyelmezteti a két szabad királyi várost, hogy úgy a vásárlók, mint az eladók a tizenhét-krajcárost 17 krajcárban, a hét-krajcárost 7 krajcárban kötelesek elfogadni, mert megfigyelték, hogy a közönségesen »petáknak« nevezett hét-krajcárost csak tizenkét denárban fogadják el tizennégy denár helyett, a tizenhét krajcár névértékű, úgynevezett Máriást pedig 28 denárban fogadják el 34 denár helyett. Azonban akadtak olyanok is, kik egyáltalában nem fogadják el, sőt vannak, akik a hét-krajcárost csak 7 denár értékben akarják elfogadni.

Ez a jelenség már a küszöbön várakozó pénzkatasztrófa követe. A katasztrófa nem is váratott sokáig magára. A magyar ezüstabányák kimerültek és a »fehér pénz« — így nevezték akkoriban az ezüst pénzt — annyira megfogyott az országban, hogy a spanyol örökösödési háború elviselhetetlen terheit a bécsi kormány roppant mennyiségű rézpénzzel akarta apasztani. Ezzel a vörösrézből vert silány pénzzel, — amit abban a korban »vörös polturák«-nak hívtak, — árasztották el az országot és nem egészen hét esztendő alatt közel 212 ezer forint névértékű polturát bocsátottak ki. Mivel pedig az értéktelen pénz a lakosság legszegényebbjei kezébe került, a vörös poltura valósággal országos csapássá lett — írja Takáts Sándor.¹⁾ De nemcsak az állam verette az értéktelen polturát, hanem a hamisítók is. Már az állami pénzverdéből kikerülő polturák sem túlságosan hasonlítottak egymáshoz. Mivel pedig a réz olcsó, a pénzhamisítás busásan jövedelmezett. Hivatalos jelentések mondják, hogy Kassa vidékéről, a szomolnoki rézbányák mellől és a Tisza tájékáról a rác és görög kereskedők mázsa-számra vitték a hamisított polturát az ország nyugati vidékeire. Még olyan pénzhamisító is akadt, ki vörösréz helyett sárgarézből gyártotta a polturát. Az igazi baj abból támadt, hogy a kincstár a maga-verte rézpénzt adóba nem akarta elfogadni. Mivel pedig a fehér pénz eltűnt, a jó pénz hiánya miatt az adás-vétel és kereskedés jóformán megakadt. De megállott az adófizetés is. Mivel a rézpolturát nem akarták elfogadni az adóhivatalok, tehát a nép nem fizette a porciót. Ezen segíteni kellett. Az udvari kamara tehát kiadta a rendeletet, hogy a rézpénzt a bányakamarák jó pénzre beváltani kötelesek. A bányakamarák meg is kezdték a beváltást, de a »jó pénz«-készlet hamar elfogyott és Thavonat kamara-gróf 1703. március 22-én azt írja Selmecről az udvari kamarának, hogy egyetlen héten tizenegy mázsa réz polturát hoztak beváltás céljából Selmecre és a bányakamarák minden ezüstpénze elfogyott, úgyhogy a

¹⁾ A rézpénz mint országos csapás 1703-ban. — M. Gt. Szemle 1903. X. 66.

munkásokat az egyszer már beváltott rézpénzzel kezdték fizetni. »Meg kell jegyeznem, — írja Thavonat — hogy ez a rézpénz — ha ugyan pénznek lehet nevezni — a leghitványabb nyomású és a legrosszabb anyagból készült, úgyhogy a zsidók, a görögök, a rácok és a horvátok nagy tömegben gyártják és hamisítják. A rácok a Tisza mentéről zsák számra hozzák a hamis polturát Felső-Magyarországba és így az amúgy is nagy csapást gyógyíthatatlanná teszik.« A bányakamarák különben akkor sem hagyták abba a beváltást, mikor ezüstkészletük elfogyott, csak hogy azontúl a beváltásra hozott rézpénzéért nem ezüstpénzt adtak cserébe, hanem utalványokat. Az adószedésnél azonban a paraszttól sem a rézpénzt, sem az utalványt nem fogadták el. Erre főleg a felvidéken a drágaság, sőt néhol az éhség is egyre félelmetesebb módon kezdett jelentkezni, a katonai exekúciók pedig napirenden voltak.¹⁾

1703. július 23-án a magyar kancellária is megsürgette a pénzbajok orvoslását. »Az udvari kamara — úgy mond — elrendelte ugyan, hogy rézpénz fejében a bányakamarák quietantiákat adjanak, de mit ér ez az írás, ha egyszer jó pénzt sehol sem adnak érte.« A kancellária tehát határozottan követelte, hogy a selmeci kamara az egyszer már beváltott rézpolturát ne hozza újra forgalomba s a quietantiáért legalább felerészben ezüst pénzt adjon, mert különben az adózás és a katonák fizetése teljesen megakad. Ilyen formán írt az udvari kamarának Franconett József is, a hatalmas Oppenheimer-cég magyarországi megbízottja. Az udvari kamara — úgy mond — Oppenheimert ötszázezer forintnyi követelésével a kontribúciókra utalta. Így azonban egy krajcárt sem bírt beszédni, mivel a megyében csak rézpénz és papiros utalvány van, ezekért pedig senki nem ad semmit.

Az udvari kamara nem nagyon sietett a bajok orvoslásával, mert ezüsttel ő nem rendelkezett. Ellenben elrendelte, hogy kontribúciók fejében a rézpénzt mégis el kell fogadni. Az így begyűlt rézpénzt forgalmon kívül helyezték ugyan, de helyébe megint nem ezüstpénzt adtak, hanem utalványokat. 1703. augusztus havában még annyi rézpénz volt forgalomban, hogy nyolc vármegyében másféle pénzt látni sem lehetett.²⁾ Pedig a bányakamaráknál ekkoriban már kétszázezer forintnyi utalványokkal kicserélt rézpoltura gyűlt össze. Ilyen viszonyok között álmodni sem lehetett arról, hogy a porcióba kivetett négy milliót beszédhessék.

Bécsben addig tanakodtak, hogy mi legyen a teendő a veres pénzzel, míg jöttek Rákóczi kurucái és egymásután foglalták el a bányavárosokat. Pénzre azonban Rákóczi háborújának is szüksége volt és Rákócziék úgy akartak segíteni a pénzvilaágon, hogy újabb négy millió értékű rézpénzt verettek. Verték aranyat is (fél tallérosokat), de evvel a külföldi szállítókat

¹⁾ Takáts Sándor : U. o.

²⁾ Köz. pénz. levéltár: Oberkriegscommissarius Drischberger jelentése 1703. augusztus 5-én, Breiner grófhöz.

fizették. Volt tíz- és húszpolturás ezüstpénz is, de kevés. Amiből a kíváncsnál is több volt : a rézpénz, melyet épúgy nem akartak elfogadni a vásárokon, mint Lipót császár veres pénzét.¹⁾ Mikor Rákócziék a temérdek veres pénzzel elárasztották az elfoglalt vidékeket, az volt az elgondolás, hogy a rézpénzt később majd fehér pénzre váltja be a vármegye. Erre azonban sohasem került sor. Eleinte magyar címerrel, később Szent László képére verték a pénzt. A tíz polturás hátán rajta volt »Pro libertate«. Ezt a pénzt hívták »libertás«-nak. A libertás értéke az első években egy nyolcad tallér, vagyis 22 és fél denár ; a poltura ennek tizedrésze : 2·25 denár. Később annyira elszaporodott a veres pénz, hogy már a fehér pénz forgalmi értéke is vesztett miatta. A rézpénzt pedig egyáltalában nem akarták elfogadni. Azonban csudálatosképen még ezt a rossz és értéktelen rézpénzt is hamisították és voltak, akik megtollasodtak a hamisításon. 1706-ban a hamisítások meggátolása céljából elhatározták, hogy felülbélyegzik a pénzt és kis Mária-képet vernek rá. Egyúttal elhatározta Rákóczi haditanácsa, hogy újabb két millió értékű pénzt bocsát ki. »Ez óta a pénzverő műhelyekben csak öntötték, nyújtották és fehérítették a pénzt, de példázni Munkácsra küldték.«²⁾ A veres pénz becsületét azonban így sem lehetett megmenteni és 1707-ben hosszas és heves viták után az ónodi gyűlés kimondta a devalvációt. A tíz-polturások értékét négyre, a husz-polturásokét nyolcra szállították le, az egy polturás értéke nem változott. Kimondták, hogy a libertás ezentúl négy polturában fogadtassék el, a rézpénz kétharmad része beszedessék, a többi lebélyegeztessék és az ilyen »bélyeges kongó« adósságtörlesztésben vagy zálogkiváltásban is elfogadtassék.³⁾ Kimondták azt is, hogy aki a bélyeges kongót el nem fogadja, portékája elkoboztassék. De hasztalan volt minden határozat és minden rendelet, ha nem akadt, ki szót fogadjon neki. Hiába öntetett ágyút Bercsényi a beszedett veres polturákból, hiába bélyegezték le a rézpénzt, mert a katonák ezüstpénzt követeltek.⁴⁾ A katasztrófát pedig nem lehetett fel-tartóztatni. Az összeomlás hamarosan elkövetkezett, de Rákóczi Ferenc szabadságharcát nem a császár győzte le, hanem a pestis és a rézpénz.

A szatmári békekötés után Rákóczi pénzei teljesen elértéktelenedtek.

Öt denár egy garas.

A szatmári béke után új világ kezdődik, III. Károly kora a tervek és a rendcsinálás korszaka. Az állandó katonatartással és a »contributio« rendezésével együtt jár a gazdasági kérdések rendezése is. A gazdasági problémák rendezése pedig megkövetelte a rendcsinálást a pénzforgalomban

¹⁾ Selmecbánya város tanácsi jegyzőkönyve szerint 1705. október 30-án 350 frt »vörös pénz« 260 frt »fehér pénz« ért.

²⁾ Károlyi okmánytár.

³⁾ Századok. XXIX. 731.

⁴⁾ *Hildenstab* : Közg. viszonyok II. Rákóczi Ferenc korában, 66.

is, mert a lakosság bizalma erősen megingott a pénzek belső értéke iránt. A sokfajta aprópénz vásárlóereje szinte vidékek szerint változott. Egységes pénzrendszerre és értékálló pénzre volt tehát szükség.

Kétféle tallér forgott: a császár-tallér 120 krajcár és a »kurta-tallér« 90 krajcár értékben. Forint volt négyféle: a 60 krajcáros »rénesforint«, melyet németforintnak is neveztek; az 50 krajcárt érő magyar vagy »kurtaforint«; a különösen a marhakereskedelemben divatos 51 krajcárt érő »vonásforint«, melyben három »Máriás« foglaltatott és a Szepességben a vászonkereskedelemben szokásos 49 és fél krajcárt érő »parasztforint«, melyben 33 poltura foglaltatott. A négyféle forintos közül csak a rénusi forintot verték. A kurtaforint, a vonásforint, a parasztf forint csak számolópénzül szolgált.

Ezenkívül forgott a húszpolturás negyedtallér, melynek 30 krajcár volt az értéke; a 17 krajcárt érő Máriás; a peták, mely eredetileg öt krajcárt ért, de ebben a korban már mint hétkrajcáros pénz szerepel; a suszták, melyet 6 krajcárban; a garas, melyet három krajcárban; a poltura, vagy félgaras, melyet másfél krajcárban számítottak. Végül volt a gresli, melyet félpolturásnak is neveztek s melyből négy tett egy garast. Az aranypénzek közül a dukát vagy a »császár aranya« ép olyan népszerű volt, mint a körmöci arany, de kevés forgott belőle. A körmöci arany finomsága jobb volt amazénál. 1743. végén például a császár aranya 249 krajcárt ért, míg a körmöci 251 krajcárt,¹⁾ nem szólva a sok idegen veretről. A három legfontosabb és a legsűrűbben forgó aprópénz a denárnak nevezett »nummus Hungaricus«, vagyis a magyar forint századrésze; a német krajcár: a rénesforint hatvanadrész és a poltura. A belső forgalom a félkrajcárt érő denáron nyugodott, míg a külkereskedelemben a félgarast érő polturák forogtak. De a kereskedelemnek jóformán minden egyes fajtája más-más fajta pénzben számolt.

A lengyel eredetű poltura már a XVI. és XVII. században nagy szerepet játszott Magyarországon. A XVI. században két ízben is megtiltja az országgyűlés a lengyel pénzek elfogadását,²⁾ míg az 1659. évi XIII. t.-c. a »potrák« elfogadása iránt intézkedik. A másfél krajcáros polturából 34 darab tett egy vonás-forintot, 40 darab egy rénesforintot, 60 darab egy kurta-tallért, 80 darab egy császártallért, 165 darab egy belga aranyat és két darab egy garast.

A garasból 17 darab tett egy vonás-forintot, 20 darab egy rénusi forintot, 30 darab egy kurta tallért, 40 darab egy császártallért és 84 darab egy körmöci aranyat.

A petákból 36 darab ért egy körmöci aranyat, míg a susztákból 42. Húsz susztákért adtak egy császártallért, tizenötért egy kurta tallért,

¹⁾ Maróthi György: Arithmetica vagy számvetésnek mestersége. Először 1743-ban Debrecenben jelent meg. Később javított kiadásban megjelent 1763-ban és 1782-ben.

²⁾ 1548: LI. t.-c.: 1574: XX. t.-c.

tízért egy német forintot. Másfél denár tett egy greslit, két gresli egy polturát, két poltura egy garast és két garas egy susztákokot.

Amint látható, ennek a sokfajta és sokféle névértékű és vásárlóerejű pénznek az ismerete meglehetősen körülményes hozzáértést kívánt. Számtudósnak és arbitrázsőrnek kellett lennie, ki baj nélkül el akart igazodni közöttük. Érthető tehát, hogy úgy a bécsi kormányzat, mint a magyar országgyűlés rendet akart teremteni a sokfajta pénz között. Ebből az elgondolásból született meg az 1723. évi LXVIII. törvénycikk, melynek az volt a célja, hogy egy »császárvágással« segítsen a pénz körül támadt bajokon. Azt mondja ez a törvény, hogy az egész országban mindenütt *egy garas öt denárt és egy forint száz denárt* érjen. Eltöröltetik tehát az ötvenkrajcáros »kurta-forint«; a három darab Máriást, vagyis ötvenegy krajcárt tevő »vonás-forint«; úgyszintén megszűnik az a számítás, mely szerint két denárt ér egy krajcár és 120 denárt egy rénes-forint.

Jelentőségében és hatásában egyaránt nagyszabású volt ez a reform, mely a háromkrajcáros garas értékét hat denárról öt denárra szállítja le. Ez azt jelenti, hogy a denár fizetőképességét, vásárlóerejét egy hatodával felemeli az országgyűlés. Addig hat denár ért egy garast és húsz garas tett egy rénes forintot, míg a magyar- vagy kurtaforintban csak 16 és kétharmad garas foglaltatott. Az operáció után azonban úgy a rénesforint, mint a magyarforint egyaránt húsz-húsz garast ért. De azzal, hogy az országgyűlés a képzletbeli magyar forint értékét egyenlővé tette az ezüst rénesforinttal: devalválta a német forint értékét. Ennek az értékleszállításnak szükségszerű következménye azután, hogy megszűnik az a kurtaforintnak nevezett magyar forint is, melyben azelőtt ötven német krajcár foglaltatott. Megszűnik az ötvenegy krajcáros vonásforint is és kimondja a törvény, hogy egy német krajcár ezután nem annyi, mint két denár és a rénesi forintban nincs 120 denár, mint eddig, hanem csak száz.

Azt is mondhatnók, hogy a magyar és a német forint vetélkedésében a magyar győzött. Ez a győzelem azonban csak látszólagos, mert közben egyre romlik a denár, melynek finomsága közben három latra szállt le és Mária Terézia korában meg is szüntetik a verését. Kimegy a divatból és kimegy a forgalomból a magyar kurtaforinttal együtt. A denár helyét új pénz foglalja el: a *német vagy körmöci kis pénz*, melynek nagyobb a vásárló ereje, mint a denaré. A denárból kettő tett egy krajcárt, a német kispénzből pedig $1\frac{3}{4}$ annyi, mint egy xr. A német »kispénz« ötször foglaltatik a garasban, tízszer a susztákban, százszor a rénesforintban, százötvenszer a kurtatallérban, kétszázszor a császártallérban és 420-szor a körmöci aranyban.

De a denár haláláig még nagy időnek kellett eltelnie. Addig még sokat kísérleteznek, sokat próbálkoznak a szakértők, hogy stabilizálják a magyar pénz értékét és vásárlóerejét. A kereskedőnép sem akarja panaszszó nélkül elfogadni a pénzreformot, úgyhogy 1729-ben a XIV. t.-c. megismétli »az egy-

forma pénz forgásáról való rendelkezést.¹⁾ Más baj is van. Kevés az aprópénz. A helytartótanács 1727-ben sürgeti a magyar nummusok kibocsátását, egyúttal megengedi a magyar polturák szaporítását is. Az udvari kamara a magyar pénzek verését azzal iparkodik elodázni, hogy Csehország el tudja látni Magyarországot aprópénzzel. Mindazonáltal 1733-ban mégis vernek tizenkétezer forint értékű denárt, de a polturák verését a király nem látta szükségesnek.

Sok vitára, tanakodásra adott alkalmat az idegen pénzfajták eltávolításának kérdése is. Az ötlet a királyi udvarban vetődött fel. A bécsi kormányzat értékcsökkentéssel akarta megoldani a kérdést. Ezt a megoldást tartotta legolcsóbbnak. Úgy okoskodott, hogy ha Magyarországon leszállítja az idegen pénzek értékét, akkor az idegen pénz minden különösebb beavatkozás nélkül megszökik, kipusztul Magyarország területéről. A helytartótanács nem rajongott ugyan az udvari kamara ötletéért, de az volt az álláspontja, hogy ha mindenáron megakarják valósítani, akkor a külföldi pénzeket azonnal és teljesen ki kell küszöbölni az országból. Ennek az akciónak az az első következménye, hogy újabb értékcsökkenéstől félve: a hadi pénztárak már 1727-ben nem akarták elfogadni a devalvált érméket. 1730-ban Pozsony városában a devalvációs rendelet kihirdetése teljesen felkavarta a vásári életet. Eladni senki sem akart, mert nem tudta, hogy milyen pénz mit ér és meddig tartja meg napi árfolyamát. Akinek élelemre volt szüksége, erőszakkal szerezte meg a piacon. A kölcsönöket sietve fizették ki az emberek. Mindenki szabadulni akart a pénztől.²⁾

Az idegen pénzek néhány apróbb fajtáját végleg ki akarta szorítani az udvar, de nem gondoskodott a beváltásáról. A helytartótanács különben mindent elkövetett, hogy a devalvált értékek további süllyedését megakadályozza. A nehézségek elkerülése okából azt ajánlotta, hogy a beváltással járó veszteségből vállaljon részt az állam is. A helytartótanács 1733-ban készült el a tervezetével. A javaslat szerint a beváltást bérbe kell adni. A bérlő a beváltott összeg hat százalékát kapja. Így a lakosság is jobban jár, mint a devalvációval, melynél kára tizenhat-húsz százalékra is felmegy. Vesztesége most csak négy százalék lesz, mert az állam a kár egyharmadát magára vállalja. Számítása szerint körülbelül háromszázezer forint értékű összeg fog beváltásra kerülni, amit a vállalkozó köteles az országból kivinni. Ezt a javaslatot a király elfogadta³⁾. Eleinte attól féltek, hogy a külkereskedelmet megakasztja a beváltás. De nagyobb baj nem történt, csak az északi vármegyékben ment nehezebben a dolog. Ott ugyanis a külföldi pénzek

¹⁾ 1727-ben megszűnik a budai márka használata a körmöci pénzverdében is és helyét a 280-79684 gramm súlyú bécsi márka foglalja el.

²⁾ *Ember Győző*: A M. Kir. Helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. 1935.

³⁾ *Ember Győző*: U. o.

beszivárgását nem lehetett megakadályozni, mert egyes vidékek, így Trencsén vármegye lakosai is Morvaországba és Sziléziába jártak ki munkára. Bérüket ottani pénzben kapták és adójukat is ebben a pénzben fizették. Az 1741. évi XXXII. törvénycikk már azt is elrendelte, hogy a morva őgrófsági gröschl (morva garas), vagy a felpolturás »gresli« nevű pénz Magyarországon is ugyanazon árfolyammal bírjon és a hadipénztárban elfogadtassék. De ugyanez a törvénycikk rendeli azt is, hogy az országban »hosszú garasok«, polturák, denárok veressenek. Az idegen pénzt annyira nem lehetett teljesen kitessekelni az országból, hogy Maróthi György debreceni professzor »Arithmetica vagy a számvetésnek mestersége« című 1743. végén megjelent munkájába még bevette valamennyi régi, az országból kiutasított idegen aprópénzt és megtanítja olvasóit, miképen kell egyiket a másikra »reducálni«,¹⁾ ami azt bizonyítja, hogy egy évtized sem volt rá elegendő, hogy a nép elfelejtse a régi, megszokott pénzfajtákat. Ezekkel számolt és számította át egyik értéket a másik értékre. Mikor Nagy Frigyes elvette Mária Teréziától Sziléziát : a Magyarországon forgó idegen pénzek megsaporodtak a »sziléziai garassal«. A sziléziai garas nagyobb volt, mint a mienk és többet ért. »Jó garas«-nak, vagy másképen »nehéz garasnak« hívta a nép, míg a mienknek »könnyű garas« volt a neve. Egy rajnai forintban Sziléziában tizenhat »nehéz garas« járt ; ezzel szemben nálunk húsz »könnyű garas« tett egy rénesi forintot, vagyis négy »jó garas« annyi volt, mint öt »könnyű garas«.

1748-ban új fejezethez érkezik a magyar pénztörténet: Mária Terézia királyasszony férje, Lotharingiai Ferenc német-római császár életbelépteti a conventios pénzlábat, melyhez 1753-ban szerződészerűleg Bajorország is csatlakozik. Ezért nevezték »conventios« pénzlábnak. Ez az egyezmény Magyarországra is vonatkozott. E szerint egy kölni márka finom ezüstműl húsz darab forintost, vagy tizenhárom $\frac{1}{3}$ birodalmi tallért vertek és ezeknek az aranyhoz való értékviszonyát 1 : 14 $\frac{11}{72}$ -ben állapították meg. Ezzel kezdődik a »Konvenció forint« karrierje, mely apróbb megszakításokkal egész 1858-ig tart. Az »osztrák értékű« forint túrja ki helyéből.

A német és magyar forint vetélkedésének és viaskodásának inflációval, deflációval és devalvációval tarkított története magában foglalja e kor végnélküli gazdasági válságainak történetét is. S most, hogy végig kísértük I. Lipót, József és III. Károly pénzeinek élete folyását és szomorú küzdelmét a lakosság és a kereskedelem bizalmaért, a vásárlóerő állandósulásáért : olyan ez a küzdelem, mint egy dráma, melynek hőse nem a denár, a poltura vagy a krajcár, hanem »a nyomorult adófizető nép«, a »misera plebs contri-buens«, mely ezekben az állhatatlan értékű pénzekben kapja munkája bérét, ebből vásárolja kenyerét, gúnyját és ebből fizeti porcióját.

¹⁾ Sőt Maróthi György könyvének 1782-i, vagyis II. József császár idejében megjelent kiadásában is szerepel még a peták, a suszták, a poltura meg a gresli. Ellenben nincs már nyoma a magyar forintnak és a denárnak.

Árviszonyok.

Lássuk, mit lehetett vásárolni 1698-ban egy magyar forintért, melynek átszámított mai értéke 4 pengő 18 fillér. Tehát egy magyar forintért lehetett vásárolni :

egy nagyobb bárányt ;
 négyökrös-szekérre való száraz fát télen ;
 szolga számára való gyöngeminőségű sarút ;
 egy pár közép nagyságú szattyán-csizmát ;
 egy pár nagyobb szattyán-csizmát, nőnek valót ;
 egy silány rókaprémet ;
 egy kisebb farkasprémet ;
 egy köpeny elkészítése is egy forintba került ;
 jobb anyagból való díszes asszonyi felöltő munkája is egy forint volt ;
 egy forintba került egy ködmön elkészítése kész anyagból ;
 szántómunkás bére az első szántáskor, élelem nélkül, szintén egy forint ;
 magvető bére, élelem nélkül, ugyancsak egy forint.

Hogy könnyebben tájékozódhassunk I. Lipót és III. Károly korszaka árainak és pénzeinek útvesztőjében, az összehasonlítás okából az akkori árakat megpróbáljuk átszámítani mai pénzre. Tisztában vagyunk vele, hogy a magyar forint és a rénes forint, a denár és a garas akkori vásárlóképesége nagyobb volt, mint ezeknek a pénzeknek átszámított mai értéke, de a kétféle ár egymás mellé állítva, mégis nagyon érdekes és tanulságos.¹⁾ Az átszámítás eredménye ez :

Egy császári arany (= 480 denár)	értéke mai pénzben	20-089 pengő.
Egy magyar forint (= 100 denár)	« « «	4-185 «
Egy császártallér (= 2 rajnai forint)	« « «	10-04 «
Egy rajnai forint (= 60 krajcár)	« « «	5-02 «
Egy krajcár	« « «	8-37 fillér.
Egy denár	« « «	4-18 «
Egy garas (= 3 krajcár) 1724-ig 6 denárjával		25-1 «

Azonban ezek a pénzek sem tudják megőrizni értékük állandóságát. A rénesforint és a magyarforint vásárlóereje folyton esik. 1693-ban még 240 krajcárt ér egy császárarany, 1743-ban már 249-et ; 1763-ban 250 krajcárjával, 1782-ben pedig már 258 krajcárjával számolják. Ez pedig azt

¹⁾ Az átszámításnál az 1693. évi pátensből indulunk ki, mely azt mondja, hogy egy császári aranyban van két császár-tallér vagy négy darab, egyenkint 60 krajcár értékű rénes forint. Vagy van 480 denár.

Egy dukát (»császár aranya«) tiszta arany tartalma 3-44 gramm.

Egy kilogramm arany mai ára 5840 pengő.

Egy gramm arany ára 5-84 pengő.

Egy dukát arany értéke 20-0896 pengő.

jelenti, hogy míg a krajcár mai pénzre átszámított értéke 1693-ban 8-37 fillér, addig 1743-ban már csak 8-068 fillér; 1763-ban pedig 8-034 fillér. Ezen módon romlik a denár értéke is.

Szembeötlő, hogy a XVIII. század eleji, szegénységgel és pénzínséggel küszködő Magyarország legkisebb pénze, a denár több, mint négyakkora értékű, mint a mi fillérünk. A denár ugyan csak fele a krajcárnak, de még így is nagy pénz, mely négy mai fillérnél is többet ér. Ez az aprópénzegység bizonyára drágító hatással volt a piacra és megdrágította a kiskeresetű ember megélhetését. Szerencsére az élelem nem volt túl drága ebben a korszakban, mert a két szabad királyi városban a jó minőségű marhahúst fontonként négy denáron mérték, ami mai pénzben kilogrammra átszámítva körülbelül 30 fillér; viszont ma a leggyöngébb marhahús kilóját sem adják egy pengőn alul. A Pragmatica Sanctio korában ezért a pengőért 3 és egyharmad kiló elsőrendű marhahúst lehetett kapni.

1724-ben egy denár volt a tizenegy latos¹⁾ zsemlye ára, vagyis mai súlyra és pénzre átszámítva, egy kilót 21-7 filléért adtak belőle. Ezzel szemben ma egy kiló zsemlyének egy pengő az ára.²⁾ Ezért a pengőért a Pragmatica Sanctio idején 4-6 kilogramm zsemlyét lehetett volna kapni, vagyis két évszázaddal ezelőtt 92 darab ötdekás zsemlyét adtak volna azért a pengőért, melyért ma húsz darabot ad a pék. A zsemlye árával arányos volt a kenyér ára is.³⁾ Bizonyos, hogy a kenyér- és zsemlyeárak alakulására hatással volt a búzaárak hullámzása. A búzaárakban évek és termővidékek szerint nagy a különbség. Ezt bizonyítják azok az adatok, melyeket mai pénzre és métermázsára átszámítva a következőkben mutatunk be:⁴⁾

	Forint	Garas	Mai pénzben és métermázsában pengő fillér
1695-ben egy mérő búza ára	3	10	30-85
1699-ben « « « «	2	—	17-15
1700-ban « « « «	2	5	19-71
1701-ben « « « «	2	—	17-15
1702-ben « « « «			
(a legszebb pékbúza)	—	22	11-28
1702-ben egy mérő silányabb búza ára ...	—	17	8-71
1703-ban « « búza ára	2	—	17-15
1705-ben « « « «	2	—	17-15
1719-ben « « « «	3 és ½	4	30—34-30
1740-ben ⁵⁾ « « « «	7	8	60-30—68-60

¹⁾ 19-25 dg.

²⁾ Egy darab ötfilléres zsemlyének ma átlag 5 dg a súlya és húsz megy belőle egy kilóra.

³⁾ A Rákóczi-korbeli drágaság idején a kétfontos kenyérért 6 denárt kértek, vagyis egy kiló kenyér ára 22-4 fillér volt. Ma viszont 18—20 fillér a legolcsóbb kenyér kilója.

⁴⁾ Az adatokat nagyjából *dr. Weiss Béla*: Adalékok Magyarország árstatisztikájához című gyűjteményéből vettük, mely a »Pestvárosi Statisztikai Évkönyv« első évfolyamában, 1873-ban jelent meg. — Az átszámítási alap: egy mérő búza 48-75 kilogramm.

⁵⁾ Báró *Apor Péter*: Synopsis mutationum (Mon. Hung.) XI.)

Amint látjuk, 1719-ben Magyarországon egy köből búza annyiba került, mint 1780-ban Erdélyben egy mérő és 1702-ben harmadrész annyi az ára a legszebb pékbúzának, mint 1719-ben.

A világháború előtt a vidéken a parasztság körében egy furcsa érték-mérő fejlődött ki, melyet később a háborút követő zűrzavaros valutaviszonyok idején »búza-valutának« és »csizma-valutá«-nak nevezték. A földműves nép azt számította, hogy mennyi búza árán vehet egy pár csizmát. A múlt század nyolcvanas éveiben voltak idők, melyekben egy métermázsa búza árából lehetett egy pár parasztcsizmát vásárolni. A XVIII. század elején egy mérő búzáért olykor szintén lehetett egy pár csizmát kapni. A csizma-árak abban az időben alacsonyabbak voltak, mint ma. Az igaz, hogy manapság még az »alpári« csizma is jobban kidolgozott bőrből készül. 1698-ban egy sárga kordováncsizma ára 2 forint 5 garas (mai pénzben 9 pengő 61 fillér), vagyis a sárga kordováncsizmának ugyanannyi az ára, mint egy szép nyusztprémnek. Egy pár fekete tinóbőrből készült csizma ára egy forint 10 garas (ami mai pénzben 6 pengő 68 fillér). Egy pár közép nagyságú csizma egy forint 4 garas (vagyis 5 pengő 22 fillér), míg egy pár szattyánból való nagyobb csizmaért egy forint 5 garast (5 pengő 43 fillért) kértek.

1698-ban egy kgyőbőrkesztyű ára 3 forint, ami mai pénzre átszámítva 12 pengő 54 fillért tesz. De viszont aki egyszerűbb kesztyűvel is beérte, kapott olyat is. Egy farkasbőrből készült kesztyű egy forintba, vagyis mai pénzben 4 pengő 18 fillérbe került. Egy rókalábbal bélelt kesztyűért egy forint és öt garast, vagyis mai pénzben 5 pengő 43 fillért kértek.

Viszont egy szolga számára készült nagyobb bekecs 4 forint 10 garasba került, ami 19 mai pengő és 25 fillérnek felel meg.

A budai kamaraigazgatóság a töröktől visszafoglalt birtokokat azon melegiben összeíratta és felbecsültette. 1696-ban becslési tarifát készített és ennek alapján történt a felbecsülés. Ennek a tarifának egyik-másik tétele nagyon érdekes és szinte kínálkozik arra, hogy a mai árakkal összehasonlítsuk. A föld jövedelmezőségéről ezeket tudjuk meg:

	Forint	Denár	Mai pénzben pengő fillér
Egész jobbágytelek hoz évente	3	75	15 69
Ennek robotmunkája egy évben 52 nap, mindegyik nap 12 denár értékben kitesz	6	24	26 10
Egész pusztatelek vagy egy féltelék évente hoz	1	87-5	77 83
Zsellér, kinek háza van, évente ér	—	56	2 09

Az 1696. évi becslőtarifa szerint a prima szántóföld holdja 5 magyar forintot ért (20 pengő 90 fillért), ugyanannyit, mint egy sovány disznó, de a másodrendű szántóföld holdját 4 — 3 forintra taksálták. A makkos erdők holdja a talaj minősége szerint 6, 5 és 4 magyar forintot ért. A kertek holdját ugyancsak a talaj minősége szerint 4, 3 és 2 forintra becsülte a kamaraigazgatóság.

Egy postacsézát minden hozzávalóval együtt 12 forintért, vagyis 50 mai pengőért állított ki 1724-ben a kerékgyártó. A Rákóczi-időkben ugyanannyit kértek egy új Corpus Juris-ért is, de használtabb állapotban egy forint 20 denárra, vagyis 5 mai pengőre; egy magyar testamentumot pedig csak 60 denárra (2-40 pengőre) becsültek.¹⁾

Hogy a fűszerfélék mibe kerültek, azt megtudjuk abból az 1707-ből való szállítólevélből, mely a II. Rákóczi Ferenc háztartásának küldött gyarmatárucikkekről szól.²⁾

II. Rákóczi Ferenc udvarának fűszerszükséglete 1707-ben.

Árak bécsi fontban és rénesforintban				Pengőre és kilóra átszámított árak					
Bécsi font	Áru megnevezése	Rfrt	xr.	Kg	Pengő	fillér	Egy kg ára pengőben / fillér		Mai nagykereskedelmi árak
6	Szerecsendió	22	30	3-36	112	59	33	51	17—19 P
6	Szekfűszeg	22	30	3-36	112	59	33	51	16—18 «
3	Fahéj	11	15	1-68	56	70	33	75	11-50—12-50 P
3	Sáfrány	52	30	1-68	264	70	157	56	250 P cca
$\frac{7}{8}$	Babérlevél	1	30	0-49	7	55	15	—	92 fillér
$\frac{27}{8}$	Makaróni	13	36	15-12	68	53	4	53	86 «
40	Svabis gersen	6	—	22-40	30	24	1	35	39—65 fillér
$25\frac{3}{4}$	Jeges confectum	25	42	14-42	129	52	8	98	
$24\frac{3}{4}$	Síma confectum	20	9	13-86	108	33	7	82	
$\frac{8}{8}$	Száraz confectum ...	7	—	4-48	35	28	7	87	
$132\frac{1}{2}$	Bors	57	4	74-20	290	62	3	92	5-20 P
$132\frac{1}{2}$	Gyömbér	20	37	74-20	103	89	1	40	6-40—6-60 P
53	Mandula	18	37	29-68	93	16	3	14	3-65—4-80 «
146	Kapri	51	45	81-76	260	80	3	19	5 P
$8\frac{3}{4}$	Szardella	5	30	4-50	27	70	6	16	Üvegben 6 P
24	Falaj	8	42	13-44	43	54	3	24	detail 4 P
$132\frac{1}{2}$	Rizskása	24	4	74-20	124	30	1	68	68—76 fillér
66	Száraz rozmarin	18	—	36-96	90	72	2	45	
20	Kávé	40	—	11-20	201	60	18	—	Pörköletlen
1500 db	Sós lemonia	75	—	—	378	—	—	25	7-40—10 P
400 db	Friss citrom	39	—	—	196	56	—	49	

Ebből a jegyzékből nemcsak az derül ki, hogy milyen fűszeresen főztek Rákóczi Ferenc konyháján, hanem megtudjuk azt is, miképen mérték a fűszert a kuruc időkben. Jellemző, hogy egyedül sáfrányból három fontot, vagyis több, mint másfél kilónyt fogyasztottak. Szakértők azt hiszik, hogy ez nem volt valódi erős spanyol sáfrány, hanem valamely hamis sáfrány, talán kalendula. Ha csakugyan valódi sáfrányt kapott volna a fejedelmi udvartartás, annak kilója mai pénzben nem 150 és fél pengőbe került volna, hanem leg-

¹⁾ Hildenstab György: Gazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában, 128.

²⁾ Martin v. Schwartner: Statistik des Königreichs Ungern. Zweite Ausg., I. 994. — »Kezemben van egy 1707. augusztus 12-éről való szállítólevél, melyben Rákóczi Ferenc háztartása részére O. György udvarmester rendeletére egyeztetendei szükségletképen fűszerárukat szállítottak Boroszlóból» — írja Schwartner.

alább 500 pengőbe és három font sáfrány mellett nem 6 font szerezsendiőt fogyasztott volna el az udvartartás, hanem 60 fontot. Nagyon drágán vásárolta Rákóczi udvarmestere a babérlevelet. Ma egy pengőnél is olcsóbb egy kiló babérlevél ára. Akkoriban viszont egy kiló 15 pengőbe került. Ezt a magas árat úgylátszik az idézte elő, hogy a babérlevélből kevés is soknak látszik és Rákóczi Ferenc idejében még nem ismerték a babérlevélnek préselt módon való szállítását. A »svábis gersen« alighanem goromba árpakása lesz, mely ma szintén sokkalta olcsóbb, mint Rákóczi Ferenc idejében. Viszont a bors és a gyömbér ma sokkal drágább, mint 230 évvel ezelőtt. A gyömbér ára a nagybani kereskedelemben négyakkora, mint 1707-ben volt. Érdekes, hogy Rákóczi korában kedvelték a makarónit és a sós szardellát is. Egy friss citromnak fél pengő volt az ára; a zöld kété kilóját pedig 18 pengővel számlázták. Ma alig felébe kerül. Hatvanhat font »száraz rozmarint« is felhasznált Rákóczi konyhája. Úgy látszik, ebből tea készült. A XVIII. század elején a csemegét, gyümölcsbefőttet, a szirupos édességeket, a kandírozott gyümölcsöt és a sós süteményt »confectum«-nak nevezték. A régi időkben a confectumot a patikában árulták. Rákóczi asztalára háromféle »confect« került: jeges, síma és száraz confect. De hogy egyik miben különbözött a másiktól, nem tudtuk kinyomozni. A confectek közül különösen a jeges confectum volt a legdrágább, mert abból 9 pengőbe került egy kiló.

De lássuk, mit lehetett volna kapni a régi időkben egy mai pengőért? 1696-ban egy közönséges ludat vagy kappant; egy pár kis papucsot; egy kis csizma talpalásért szintén 4 garast, vagyis egy pengőt kértek. Egy bélelt süveg elkészítésének is egy mai pengő volt az ára. Egy pár sarkantyú beolmozása; egyszerű, köznyelven darabos zabla ára, egy font juhgyapjú ára szintén egy pengő; a lengyel patyolat singjét szintén egy mai pengőért árulták. Huszonnégy denár, vagyis egy mai pengő volt az ára egy üveg tentának, de egy tokos útravaló kalamárisnak az ára egy magyar forint, vagyis 4 pengő 18 fillér.

1724-ben, egy mai pengőért meg lehetett volna vásárolni egy egyéves öszvér bőrét; egy talpalás, ha a csizmadia adja a bőrt, szintén egy pengőbe került. Egy sarkalás, ha a borítást a megrendelő adja; egy nagyobb farkas vagy hiúz bőrének kidolgozása szintén egy mai pengőbe került volna. Szőlőmunkás napszáma élelem nélkül Szent Györgytől Szent Mihályig (április 24-től szeptember 29-ig), ha messziről jött a munkás, szintén egy mai pengőt érő 24 denár volt.

Egy fejőstehénnek vagy igáslónak 1705-ben egy az ára. 1724-ben a pesti német szíjgyártók egy pár, nagy lovakra való, német hátsó vonóhámot gyeplőszíjjal, kantárszárral, zablával együtt, mai pénzben 63 pengőért árultak. 1705-ben egy hízott ökör ára mai pénzben 125 pengő 40 fillér volt és két nagy ökrbőr árából, vagyis 30 pengőből egy hízott disznót lehetett vásárolni.

II. Rákóczi Ferenc idejében egy kötés papiros négy forintba (16·74 pengő); a postapapiros 6 forintba (25·11 pengő) került. Egy konc ára 30—54 denárba (1·25—2·26 pengő) jött.

Pest város tanácsi jegyzőkönyvéből vesszük ki ezt a néhány adatot :

1702. január 2. Egy elveszett tehénért kárpótlás 12 forint (mai pénzben 60 pengő 24 fillér).

Egy eltörött hegedű kártalanítási ára 3 forint (mai pénzben 15 pengő).

1702. szeptember 1. A sebésznek egy halálos kimenetelű fejseb gyógyításáért fizetni kellett 20 forintot (mai pénzben 100 pengőt).

1702. szeptember 12. Két agyonlőtt disznóért 21 Rforint (mai pénzben 105 pengő és 42 fillért).

1702. november 10. 100 forint kölcsön két évi kamatjával 24 forintot állapítottak meg, ami mai pénzben 120 pengő 48 fillér.

1703. Egy bécsi kalaposmester két tucat kalapért 39 rénes forintot követel. Egy-egy kalap tehát 8 pengő 15 fillérbe került.

1703. június 12. A tanács Drenker Mátyással szerződést kötött az iskola tervrajz szerint való megépítésére.

Drenker 70 forintot kap. A város adja az anyagot, a homokot, meszet és állványokat, de egyebet nem.

Drenker mai pénzben 350 pengőt kap.

Nagyon érdekes az 1747-ből való limitációs jegyzék is, melyben nemes Pest vármegye szabja meg az élelmicikkek árát.¹⁾

	Denár	Pengő fillér
Egy pár kakas	30	1·21
Egy « tyúk	25	1·—
Egy « csirke, akár kisebb, akár nagyobb legyen	15	—61
Egy « közönséges kappan	40	1·61
Tojás Bősigh ötivel, azután pedig tízével	5	—20
Egyesztendős poka kakas	75	3·02
Egy nőtény poka	50	2·02
Egy pár lúd	50	2·02
Egy pár kacsa	30	1·21
Egy malac	25	1·00
Egy pár galambfi	15	—60
Egy icce olvasztott tehénvaj	40	1·61
Ugyanolyan vajnak fontja	25	1·—
Egy font írósvaj	25	1·—
Egy icce juhvaj	30	1·21
« « édes tej	5	—20
« « tejföl	20	—80
Muntmel-lisztnek iccēja	7	—28
Zsemlye-lisztnek «	5	—20
Közönséges lisztnek iccēja	3	—12
Bécsi borsónak iccēja	7	—28

¹⁾ A limitációs jegyzék, melyet Beniczky István, Pest vármegye alispánja aláírásával hitelesített, a pesti levéltárban található. Messiles aa No. 2240. Limitatio Victualium Forensium 1747. — Átszámítási kulcs: egy denár = 4·034.

	Denár	pengő fillér
Közönséges idevaló borsónak iccéje	5	—20
Bécsi lencsének iccéje	7	—28
Közönséges lencsének iccéje	5	—20
Egy icce árpakása	5	—20
« « köleskása	3	—12
« « pohankakása	3	—12
« « darakása	6	—24
Egy nyúl	25	1—
Egy pár fogoly	40	1·60
« « süket fajt	50	2·02
« « császármadár	1 frt	4·03
« « nagyobb vadkacsa	28	1·13
« « kisebb vadkacsa	20	—80
Egy őz	3 frt	12·10

Egy pengő volt az ára egy pár tyúknak, melyből a mai vásárcsarnoki árlista szerint (1935. szeptember) egy-egy darabot most 160—300 fillérért árulnak. Libát, pulykát viszont kilószámra adják, úgyhogy a hízott liba kilója ma 90—140 fillér között mozog és egy 4 kilós liba eleven ára 4·60 pengő, holott 1747-ben egy *pár* libának *két* pengő volt az ára. A friss tojás darabja ma 7—9 fillér, míg akkoriban ötöt adtak húsz fillérért, később pedig a tojásbőség idején két fillérbe került a tojás.¹⁾ A tej literjét ma 28—32 fillérért adják Pesten; 1747-ben körülbelül ugyanennyi volt az ára.²⁾ Egy liter tejföl ára ma 120—160 fillér között változik, míg akkoriban 113 fillérért mérték (egy iccét 20 denárért). A teavaj kilójának ára ma 220—260 fillér; akkoriban kilóra átszámítva 178 fillérbe került az írósvaj.

Ilyenek voltak az árak a XVIII. század első felében.

¹⁾ Az eredeti árjegyzék ezt így mondja: »Tojás Bősigh ötivel, azután pedig tízivel 5 denár.

²⁾ Egy icce öt denár.

Kereskedelem és ipar.

Gazdasági politika.

Budavár visszafoglalása után tudvalevően oda irányult a bécsi udvar politikája, hogy minél több pénzt, minél nagyobb jövedelmet préseljen ki Magyarországból. Kárpótolni akarta magát a háborús kiadásokért. Hogy célt érhesen, gyarmatként kezelte Magyarországot és állandó függésben akarta tartani Ausztriától. Ennek a gazdasági politikának alapelveit még Kollonics Lipót dolgozta ki híres *Einrichtungswerk*-jében, de a mag, amit I. Lipót államminisztere elvetett, tulajdonképpen csak Mária Terézia vámpolitikájában hozta meg bőséges termését. A közbeeső idő tervezgetésekkel és kísérletezésekkel telt el. A nemességnek nem volt ereje hozzá, hogy megváltoztassa vagy megakassza a bécsi gazdasági politika útját. A nemesség minden erejével azon dolgozott, hogy ne kelljen adót fizetnie. E célnak érdekében sok minden egyébről lemondott. Így aztán volt idő, mikor a magyar nemesség minden aktivitása a passzivitásban merült ki. Azonban már Kollonics belátta, hogy a Magyarország pénzügyi kihasználására irányuló tervek csak akkor realizálhatók, ha előbb gazdaságilag talpraállítják az országot és rendet teremtenek minden téren. Erre a háborúk miatt sem I. Lipótnak, sem fiának, Józsefnek nem volt ideje és módja. Mikor azonban kissé nyugodtabb, békésebb évek jöttek, III. Károly uralkodása alatt, megkezdődik a reform-munka. Tudvalevően az 1712—1715. évi országgyűlés szavazta meg az állandó hadiadót és elvben elfogadta az állandó katonaság felállítására vonatkozó tervet is, de a részleteket csak az 1722/23. évi országgyűlés állapítja meg. Ugyanerre az országgyűlésre maradt a Pragmatica Sanctio megszavazása, a magyar királyi udvari kancellária átszervezése, a hétszemélyes és a királyi tábla¹⁾, valamint a helytartótanács felállítására vonatkozó törvény megszavazása.

¹⁾ Megreformálták az egész jogszolgáltatást. Az volt a cél, hogy gyorsabbá, olcsóbbá és megbízhatóbbá tegyék. Így például »a perlekedők és igazságra szomjúhozók« érdekeit tartja szem előtt a XXV—XXXV. t.-c. A XXXVI. -ik t.-c. már az ügyvédekről szól, kiknek a jogait és kötelességeit bővebben a XXXVIII.-ik t.-c. fejti ki. Mutatónak leközlünk néhány szakaszt az ügyvédekre vonatkozó törvényből:

1. §. Sok kitérés s haszontalan okoskodások nélkül, mérséklettel vitatkozzanak.
2. §. S inkább a törvényekhez s törvényből merített okokhoz, mint a szavakhoz ragaszkodjanak.

Egytől-egyig fontos újítások ezek, melyek között első helyen áll a helytartótanács intézménye, melynek hatásköre a hadiadó és a katonaságra vonatkozó ügyek kivételével felölelte az egész közigazgatást. Feladata volt a törvények végrehajtására való felügyelet a vármegyékben és a városokban egyaránt. A király a helytartótanács által gyakorolta végrehajtó hatalmát.

A közigazgatás új szervének és még néhány intézmény megvalósításának gondolata már korábban is felmerült és már az 1712. évi országgyűlésen támadt az az idea, hogy a reformjavaslatok, a *Systema Bellicum*, *Oeconomium*, *Politicum* és *Cameraticum* kidolgozására Csáky Imre kalocsai érsek elnöklésével bizottságot küldjenek ki. Így történt azután, hogy mikor az 1712—1715. évi országgyűlés véget ért, tizenkét bizottságot küldtek ki a reformok előkészítésére. Ezek között legfontosabb munkát végzett az a bizottság, mely a központi közigazgatás megszervezését és működési körét dolgozta ki. Egy-két társával a munkálatok oroszánrészét gróf Károlyi Sándor végezte el, amit a király azzal jutalmazott, hogy kezet fogott a szatmári béke szerzőjével, amint feleségéhez frott egyik levelében boldogan újságolta Károlyi Sándor.¹⁾

Jellemzők a korra, melyben felvetődtek és nagyon érdekesek azok a reform-eszmék, melyeket néhány magyar úr, elsősorban Károlyi Sándor, a maga idejének legvilágosabban és praktikusán gondolkozó főura, javaslataiban felsorakoztat. Igaz ugyan, hogy Károlynak is csak a nemesi osztály helyzete javítására vannak ötletei, de ezen nem lehet csodálkozni. A javaslatok közül néhány a törvénybe is bele került. Többi közt ezeket ajánlotta a kommisszió az országgyűlésnek megfontolásra:²⁾

A hivatalokat magyarokkal kell betölteni, viszont igen fontos a gyermekek nevelése, hogy alkalmassá váljanak a hivatalviselésre. A legelőkelőbb családok gyermekei is nagy nyomorúságra jutottak, különösen, ha szüleiket a mostani nagy pestisjárványban elvesztették. Ezért a helytartótanács a járványok idején a megyék útján léptessen életbe közegészségügyi rendszabályokat. A nyomorgó régi nemesi családokat írják össze a megyék, hogy az állam felsegélyezhesse őket, mert az országnak nagy szűgyenére

3. §. S az üres kifogásoktól tartózkodjanak.

4. §. Ellenkező esetben bármelyik bírónak feladatában áll akár az ilyen terjengő szóváltásokat, akár a mostantól jövőre használandó három túlmenő kifogásokat mellőzni.

Vitát provokált az a kérdés is, hogy miből fizessék a bírákat. Károlyi Sándor gróf azt indítványozta, hogy mivel eddigelé nincsen olyan alap, melyből a táblai bírák fizetessenek, írjanak elő minden négy porta után két darab 9 mázsás ökröt és ezeket hízalják fel a jász-kún mezőkön s az árából létesítsenek egy javadalmazási alapot a királyi táblai bírák részére. Az indítvány kidolgozására Szeleczky Márton alországbíró elnöklete alatt egy bizottságot küldtek ki, de az indítványból nem lett semmi. A bírákat végül is a király kamara fizette.

¹⁾ Éble Gábor : Gróf Károlyi Ferenc és kora. I. 109.

²⁾ Kónyi Mária : Az 1715—22. évi rendszeres bizottság javaslatai. — 1932.

válik, hogy a nyomorgó nemes családoknak még napi élelmük sincsen. A mágnások fiai tétlen tespedésben és falusi műveletlenségben töltik életüket. Ezek számára egyetemet és politikai akadémiát állítsanak fel. Nyomdát is állítsanak fel, mely a helytartótanács cenzurája alatt álljon. Fel kell újítani a régi szokást, hogy egyes mágnások a nemesek fiait udvarukban neveljék és a közéletbe bevezessék. A tétlen és csavargó, elzüllött fiatalság számára pedig más országok példájára javító intézeteket kell felállítani.

A helytartótanács ügyeljen a nemesi családok birtokainak megőrzésére is. A reform-bizottságnak az volt a felfogása a birtokok örökösödéséről, hogy méltányos a saját családjaik számára is kérni a nőági örökösödést, ha a trónöröklés terén felajánlják ezt a királyi család számára. Régi családok vagyonának megőrzésére hasznos lenne a hitbizományok bevezetése, a pazarló nemeseket pedig zár alá kell helyezni. Kölcsön felvételét nagyon megkönnyítené, ha egyenként telekkönyveket vezetnének a birtokokról és felküldenék a helytartótanácsnak.

A közrend érdekében az országban szerte kóborló embereket telepítsék le jobbágysorban, ha nemességüket nem tudják igazolni. Különösen a cigányok vannak a lakosság terhére, mert lopásból élnek. Áradások megelőzése végett ügyelni kell a töltések karbantartására és a tűzveszedelem ellen megfelelő óvintézkedéseket kell tenni. A megyék és a városok büntessék szigorúan a káromkodókat.

Az egész ország területére egyöntetűen ki kell mondani, hogy a béreseket újjévkor fogadják fel, az aratás és más, kézzel végzendő gazdasági munkákat a megyék szabályozzák. Ha a földesurak túlságosan elnyomják a jobbágyokat, azok a közterhek viselésére alkalmatlanokká válnak; tehát a megyék ügyeljenek, hogy a jobbágyok helyzete elviselhető legyen.

Nagyon érdekes a »Systema« harmadik része, az Oeconomicum is, mely 46 pontban tárgyalja az ipart, kereskedelmet, vám- és adóügyet. Azt mondja a javaslat, hogy az ország jövedelmét növelni kell, mert pénz hiányában lehetetlen reformokat megvalósítani, sőt nemsokára a közhivatalnokokat sem lehet fizetni.

A só árát csökkenteni kell, akkor több fogy majd belőle és nagyobb jövedelmet is hoz. A lakosság egészségesebb lenne, ha sóhoz juthatna és állatokat is könnyebben tudna nevelni.

Az ország pénzét egyházi és világi birtokosok és a katonaság külföldre viszik, ezért van pénzhány az országban, pedig fontos lenne, hogy a pénz bent cirkuláljon. A kereskedelmi társaságok működésére ügyeljen fel a helytartótanács és folytassa a háborúk előtt megkezdett angliai borkiviteli és hamburgi gabonakiviteli tárgyalásokat. Ügyeljen a borok minőségére és igyekezzék megkönnyíteni a gabona- és állatkereskedelmet. Fontolja meg a tanács, nem okoznak-e a görög-, rác-, örmény- és zsidó-kereskedők több kárt, mint hasznot, mert ezek régi és hitvány holmikkal csalják meg a vásár-

lókat. A kereskedelemben a nemesek sohasem fizettek adót, ezt a jogukat ezentúl is tekintetbe kell venni. A felesleges belső vámokat el kell törölni.

Az ország nyersanyagokban gazdag, még sincsen haszna belőle, mert olcsó áron összevásárolva kiviszik az országból; ezért posztó- és bőrgyárakat kellene felállítani. Vasat viszont külföldről hoznak be, pedig az országban is lehetne elegendő vasat bányászni, csak gyárakat kellene felállítani a feldolgozásra. Az ipar fellendítésére bevándorló iparosok kapjanak tizenöt évi adómentességet, de földjük ne lehessen, nehogy az ipart elhagyva földművelésre térjenek át. A nyersanyagok összevásárlását és iparosokhoz való eljuttatását a helytartótanács szabályozza és ellenőrizzé. A céhek nem engednek más iparosokat munkához, ha szükség volna is azokra és az árakat önkényesen igen magasra szabják, tehát üdvös és szükséges lenne a szabad királyi városokban megszüntetni a céheket. Árakat, súlyokat és mértékeket egységesen kell szabályozni és az uzsorásokat szigorúan kell büntetni. A Duna, Tisza és Balaton szabályozásával is foglalkozik a kommisszió. A csatornázáshoz jelenleg nincs anyagi alap, mondja a bizottság, de össze kellene hívni tanácskozássra mindazokat, kikre a csatornázás előnyt jelentene és a csatornaépítésre tőlük kellene kérni a szükséges tőkét.

A gyászesetekhez annyira nem illő torokat szüntessék meg és csökkenti kell a szokássá vált nagy lakomák költségeit is. A jobbágy csak akkor vadászhat a földesura birtokán, ha ura megengedi és fegyvert is ad hozzá. Idegen földeken tilos a vadászat. Nem nemes ember nem viselhet fegyvert.

Egészen 1848-ig működött a helytartótanács. A központi közigazgatás új szervének Pozsony volt a székhelye és az első időben Pálffy Miklós nádor elnöklésével huszonkét magyar úr igazgatta. A császár intencióit szolgálta ugyan az új intézmény, de el kell ismerni, hogy igyekezett tárgyilagos lenni és mikor tehetette, védelmére kelt a magyar érdekeknek. Tizenhat pontból álló utasítás szabta meg az új intézmény működésének irányelveit. A királyi utasítás többi közt meghagyja, hogy figyelje meg, hol van szükség alkalmas újításokra a közigazgatás vagy a nép jóléte érdekében. Gondoskodjék a királyi rendeletek és törvények pontos végrehajtásáról és állandóan az *adózó* nép védelmét tartsa szem előtt. Nagyfontosságúnak tartja a királyi utasítás a gazdasági élet fellendítését, a köz- és magángazdaságok támogatását, a pusztai területek benépesítését, útjavítást; csatornák, hidak és töltések építésére tervezetek kidolgozását; idegen iparosok behívását. A királyi utasítás lelkére köti a helytartótanácsnak, hogy tárgyaljon a kereskedelem fellendítése érdekében és ebben az irányban tegyen javaslatot az uralkodónak.

A magyar gazdasági politika kiépítése tehát rá volt bízva a helytartótanácsra.

A tanács tagjainak gondolkodását az akkori idők divatos államgazdasági elmélete, a merkantilizmus hatotta át. A merkantilizmus — Schmöller Gusztáv azt mondja róla, hogy »a gazdasági önzés nemzetgazdasága« —

vámvédelemmel, egységes pénz- és mértékrendszerrel, helyes kivételt nem ismerő közigazgatással akarja fellendíteni az ország gazdasági életét. Ezzel a rendszerrel tette virágzóvá Nagy Frigyes Poroszország iparát és kereskedelmét.¹⁾ És ez a rendszer a maga idejében hasznára volt Ausztriának is, de Magyarország még ebből sem tudott hasznot húzni.

A merkantilizmus autarchiára vezet. Főtörekvése, hogy az arany, a pénz és a vagyon bent maradjon az országban, cirkuláljon és megtermékenyítse az ipart és a kereskedelmet. Főfegyvere a vámvédelem, célja pedig az, hogy a hazai ipar maga teremtsen elő azokat a fogyasztási cikkeket, amelyekre a népnek szüksége van. A merkantilista vámrendszer csak azokat az árucikkeket engedi be az országba, melyeket a hazai ipar nem tud előállítani; a felesleges vagy könnyen nélkülözhető cikkeket pedig kizárja. Így azután az országban marad a pénz, gazdagszik az ipar és egyidejűleg gyarapszik és fizetőképesebbé válik az ország adózó népe. Alacsony vámtételeket a merkantilizmus csak olyan országokkal szemben alkalmaz, melyektől olcsó nyersanyagot, nyersterményt kap és melyeknek piacain elhelyezheti a maga iparcikkeit.

Magyarország számára ez a politika nem jelent hasznot, mert a prohibítív vámok Mária Terézia alatt fellendítik ugyan a bécsi piacot és megteremtik a cseh és morva textilipart, de Magyarországon csak arra voltak jók, hogy drágságot idézzenek elő.

A magas vámoknak nemcsak a külföldi verseny lehetetlenné tévése és ezáltal az osztrák ipar fellendítése volt a célja, hanem a magas vámbevételekből próbálta kárpótolni magát a kincstár azért, mert a magyar nemes nem akart adót fizetni. De a bécsi politika nemcsak a külföldi konkurenciájától akarta megszabadítani az osztrák ipart és kereskedelmet, hanem a magyarországitól is. Ez jó részben sikerült is neki. Az osztrák iparcikkeknek Magyarország volt a legjobb fogyasztója és a bécsi politika mindent elkövetett, hogy minél olcsóbban jusson hozzá a magyarországi terményekhez, borhoz, búzához, és a magyar vágómarhához. Olcsó kenyeret és olcsó húst akart tőlünk a bécsi politika, mert jól tudta, hogy csak olcsó élelem, olcsó megélhetés mellett dolgozhatnak olcsón az osztrák mesterember és csak így lehet versenyképessé az osztrák ipar.

1752-ben, az új vámtarifa tárgyalásakor, a bécsi kereskedelmi gremium egyik memorandumában kifejti, hogy olyan intézkedésekre van szükség, mely lehetővé teszi, hogy a magyar kereskedők a bécsi piacon szerezzék be szükségleteiket, mert eddig csak a lipcei és a boroszlói vásárokat látogatták és az utolsó lipcei vásáron is négyszázezer forintot hagytak ott a magyar kereskedők. Ez a pénz Bécs számára elveszett.²⁾

¹⁾ *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. 1922.

²⁾ *Eckhart*: U. o. 46.

De valahányszor erősebb iparfejlesztési mozgalom támadt Magyarországon, Bécs mindjárt résen volt és sosem mulasztotta el, hogy megakadályozza, ha tehette. Sőt megesett, hogy olykor ok nélkül is akcióba lépett. Az 1754—55. évi vámtarifa tárgyalása idején például határozatba ment, hogy a magyar nemes és pap ezután sem fizet vámot a saját maga vagy házanépe használatára behozott vagy kivitt árucikkek után. A magyar hatóságok a sajáttermelésből nyerésszkedés céljából kivitt áruk vámmentességét is ki akarták verekedni. Bécsben minden erővel ellenezték a követelés teljesítését, mert szerintük kedvező elbánás mellett a magyar köznemesség esetleg teljesen a kereskedelemre vetné magát. Sajnos, ettől ok nélkül féltek a bécsiek.

A magyar kereskedelem különben sem tudott megizmosodni. A legtöbb kereskedő az osztrák gyártmányok közvetítője volt. Ennek az állapotnak pedig a szegénység az egyik oka, a másik meg a vámok. Szegény volt, igénytelen volt a nép, minimális volt a fogyasztás, tehát szegény maradt a kereskedő is. De még ezt a szegényes kereskedelmet is megbénította a vám. III. Károly idejében öt részre szakította Magyarországot a vámvonal. A tulajdonképeni Magyarországot, a három szlapon vármegyét; Horvátországot és a határőrvidéket; a Bánságot és Erdélyt külön-külön vámvonal választotta el egymástól. A hatodik vámvonal pedig Ausztriát választotta el Magyarországtól. A sok vámvonal s a magas vámok arra mindenesetre alkalmasak, hogy föllendítsék a csempészetet. A csempészetben különösen a görög kereskedők nagy mesterek.

A vámtételek természetesen olyanok, melyek Bécsnek és az örökös tartományok gazdasági érdekeinek kedveznek. Még az osztrák vámkülföldről jövő gyarmatarút, posztót is olcsóbban vásárolhatja meg a magyar kereskedő Bécsben vagy az örökös tartományokban, mert az osztrák kereskedő vámvisszatérítést kap, ha az idegen portékát Magyarországra adja el. De a pozsareváci békekötés pártfogásába veszi a Magyarországon kereskedő török alattvalókat is. Ezeknek a behozott török holmi után csak egyszer kell lefizetniük a három-, később ötszázalékos vámot.

A határvámokon kívül egy sereg belső vám terhelte még a kereskedelmi forgalmat, megyék városok, katonaság és birtokosok vámjá. Egyébként benne volt a helytartótanács programjában, hogy a felesleges belső vámokat megszünteti. A kereskedelem fellendítése érdekében foglalkozott a helytartótanács utak építésével és karbantartásával is; a Karolina-út III. Károly uralkodása alatt épült. Nagy fontosságú lett volna a Sziléziát Magyarországgal összekötő, Teschen — Zsolna — Rózsahegy vonalán áthaladó út általános javításának a dolga is. Több bizottság tárgyalja ezt is, meg még néhány más tervet is, de a tervek megmaradtak terveknek.

Máshelyt már rámutattunk, miképen próbált a kormányzat a pénzforgalmon javítani; miképen akarta maradandóvá tenni a pénz értékét.

A devalvációval operáló »rendezés« azonban csak deflációt, pénzszűkét idézett elő, de a gazdasági helyzeten nem könnyített. A tőkehiányt sínylette a gazdasági élet lépten-nyomon. A kerületi biztosok egyike-másika magyar bank felállítását ajánlotta a helytartótanácsnak, de ennek a javaslatnak a megvalósítása annyira reménytelennek látszott, hogy a tanács egyáltalában nem is foglalkozott komolyan ezzel a kérdéssel. Természetesen gyöngye lábon állottak a hitelviszonyok is. E téren az ősiség állotta útját minden reformnak. De nem volt telekkönyv sem, és a követelések behajtása körülményes, hosszadalmas és bizonytalan; mikor pedig a hitelező kölcsöntőkéje nagy kockázatát belekalkulálta a kamatba, ez ellen szigorú uzsoratórvénnyel védte meg az adósokat a helytartótanács. Ilyen viszonyok mellett a hitelező úgy segített magán, ahogy tudott. Ha egyik város kereskedő- vagy kézművespolgára nem fizette meg a másik város polgárának az adósságot, akkor alkalomadtán a hitelező nevében a városi tanács az adós földiein vette meg a követelést, zálogul lefoglalván a városba hozott portékát és addig ki nem adta a zálogot, míg a hitelező meg nem kapta pénzét. Az adósság behajtásának ez a módszere sok-sok zűrzavart támasztott, de arra jó volt, hogy az adósság-fizetést a városok között szabályozza.¹⁾

Az uzsoratórvénynél több haszna volt annak a másik, a »processus auszugalis«-t meghonosító törvénynek,²⁾ mely elrendeli, hogy minden kereskedő és üzér rendes kereskedelmi könyvet tartson és abba vezesse be minden követelését és tartozását. Kimondotta a törvény azt is, hogy a kereskedő a hitelre vásárló vevőtől kívánja meg az áru átvétele alkalmával a szerződés vagy számla aláírását, vagy ha ez meg nem történik, a számlát egy év leforgása alatt a jegyzővel vagy más hites személlyel hitelesíttesse. Magyaratzatképen azt mondja a törvény, hogy erre az intézkedésre azért van szükség, mert némely kisebb kereskedők, különösen azok, kik szabályszerű kereskedelmi könyvet nem vezetnek, mindenféle visszaélésre vetemednek. Vagyis itt is az adóst védi a törvény és nehogy az adós urak zaklatásnak vegyék, az országgyűlés helyesnek tartja, ha megindokolja, miért van szükség efféle rendelkezésre.

Az ipar — mint tudjuk — a céhek kezében volt és sok minden egyében kívül a céh-szervezet maga is hozzájárult, hogy az ipar nem fejlődött. A céh a maga kis körzetében monopóliumra törekedett és kizárta a szabad versenyt. Ez az oka, hogy a mi kézműveseink műhelyében csak egyszerűbb holmi készült és még a XIX. század első éveiben is azt panaszolja Berzeviczy Gergely,³⁾ hogy »a magyar mágnások és nemesek pompáját, a nők díszét külföldről hozzák és alig van tisztességes személy az országban, ki belföldön

¹⁾ Pestvármegye levele Győrvármegyéhez, hogy az adós kecskeméti kereskedők helyett ártatlan kecskemétiakat le ne tartóztassanak. (Új Magyar Múzeum VI. évf. — 1856.)

²⁾ 1723. évi LIII. t.-c.

³⁾ Ungarns Industrie und Kommerz. 1802—39. I.

készült holmival ruházkodnék s kinek bútorai ne külföldről valók lennének.» »Idegen fényűzés szolgálai vagyunk — mondja Berzeviczy — , így azután megérthető, hogy ránk nézve mennyire káros és romlásra vezető ez a fényűzés, mely pedig feltétlenül jótékony hatású lenne, ha a belföldi ipart lendítené fel és első jólétből fakadna.«

III. Károly idejében a külföldön már korhadófélben volt a céhek hatalma, nálunk viszont akkor élte virágkorát. A helytartótanács elvi álláspontja ugyan már akkor is az, hogy minden céh káros, tehát a meglevőket meg kell szüntetni, újak keletkezését meg kell akadályozni. Azonban csak hatvan év múlva, II. Józsefnek volt akkora bátorsága, hogy ezt a kérdést radikális módon, a céhek megszüntetésével oldja meg. Viszont alig hunyta be szemét a »kalapos király,« a céhek feltámadtak ismét. Annyit minden esetre megtett a helytartótanács, hogy a céh-uralommal szemben megpróbálta megvédeni a fogyasztó érdekét. Erre három eszköze volt: az árlimitáció, az áruösszevásárlás megtiltása, végül a piacok szabadságának megóvása.

Az országos vásárok szabad versenyt támasztottak az iparban és alkalmasak voltak az árak nivellálására. A helybeli céhek minden alkalmat felhasználtak, hogy a városokra jövő idegen kézművesek konkurrenciáját, versenyét megszorítsák vagy lehetetlenné tegyék. De a helytartótanács visszatartott minden effajta törekvést. Más újításai is voltak a helytartótanácsnak. A céhlevelekből kihagyatta azokat a pontokat, melyek meg akarták tiltani, hogy a jobbágyfiú vagy nő segéd mesterré lehessen és kimondotta, hogy mindenki lehet iparos nyelvre való tekintet nélkül, de az ország és a csatolt részek fiait előnyben kell részesíteni. Megszüntette a helytartótanács a céh életében divatozó káros szokásokat, így például az új céhtagok ajándékadását, a köszönő pohár kötelező ürítését, mely sok esetben kicsapongásra vezetett. Kimondotta a tanács azt is, hogy az új céhtagnak nem kellett egy éven belül házasságot kötnie. Kötelezte a céhet a munka jóságának ellenőrzésére és megkövetelte a rossz munka megbüntetését. Végül megkívánta, hogy a szegényen elhunyt céhtagot a céh temettesse el.¹⁾

Az ipar fejlesztése érdekében maga a helytartótanács is a mellett volt, hogy az országba külföldi iparosokat kell betelepíteni, kik tizenötévi adómentességben részesülnek, de eltiltandónak tartja a földműveléstől a jövevényeket, nehogy elhanyagolván a kézművességet, áttérjenek az esetleg jövedelmezőbb foglalkozásra. A helytartótanács ezekben a kérdésekben kikérte a kerületi biztosok véleményét is. Szinyei Merse Kristóf, a kassai kerület biztosa szerint a külföldi kézművesre csak olyan iparágban van szükség, melyben a hazai ipar még fejletlen és amelyben a külföldiektől még tanulni kell. Egyúttal kifejtette Szinyei Merse, hogy az országban elszállásolt katonaságtól várja a magyar ipar fellendítését. Kedvezmények nyújtásával a fel-

¹⁾ *Ember Győző*: A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. — 69.

vidékről tímárokat, vargákat és nyeregkészítőket akart az alföldi városokba telepíteni. Hasonló módon a kovácsok, kalaposok és ruhakészítők áttelepítését is ajánlotta. Ezek az iparosok készíthetnék, — úgy mond, — a katonaság felszerelését. A bőr kivitelét eltiltaná. Szerinte az ország gyapjúja nem rosszabb a külföldinél, a katonák ruháját készítsék tehát *magyar* gyapjuszövetből. A Duna és Tisza mellett állítsanak fel szövőgyárakat. A kezdet nehézségeinek leküzdésére hozzanak be az országba hollandus mestereket. Sajnos, ezt az életrevaló tervet nem valósították meg.¹⁾

Egyáltalában azt látjuk, hogy okos tervekben nem volt hiány. Erre jellemző az is, hogy valaki engedélyt kért, hogy Pozsonyban betűvősműhelyt állíthasson fel. A helytartótanács megadta az engedélyt harminc esztendőre, mégpedig a következő feltételek mellett: az engedélyes csak katolikus segédekkel tarthat és kötelezi magát, hogy magyar fiúkat tanít meg a betűvősmesterségére. Az alkalmazásnál a magyarokat előnyben részesíti a külföldiekkel szemben.²⁾

A sok szép tervből azonban alig realizálódott valami. A magyar ipar nem tudott fellendülni és az osztrák ipar, meg a bécsi vámpolitika adófizetője maradt továbbra is a magyar fogyasztás. Furcsa, hogy még ez a vámpolitika sem mindenkiével szemben egyforma. Így például azt látjuk, hogy a hamburgi szövetgyár vámmentesen vihette ki a gyapjút az országból, az abból készült szöveteket pedig vámmentesen hozhatta vissza és árulhatta az egész országban. Említettük, hogy a nemes és pap nem fizetett vámot ama cikkek után, melyeket a maga és háznépe ellátásra az országba behozott vagy Ausztriába kivitt. A nemesség vámmentessége azonban nemcsak a napi fogyasztási cikkekre vonatkozott, hanem vonatkozott a drágakövekre, arany ékszerekre és ezüstre is, melyek behozatalát a magyar nemes rangja és állása megkövetelte.

A merkantil-politika egyik fő elve az volt ugyan, hogy a pénz, a vagyon bent maradjon az országban, de tágitottak az elven, ha arról volt szó, hogy a pénz Ausztriába menjen. A pompás »díszmagyarért«, férfi- és női gálaruhákért, ékszerért, csipkéért, arany paszományért így folytak ki vagyonok az országból Ausztriába. A helytartótanács ugyan megtiltotta, hogy az országból aranyat és ezüstöt kivigyenek, de Bécsbe, Ausztriába szabad útlevéllel volt a magyar dukátnak.

Kereskedelem.

Szegényes és erőtlén volt tehát a kereskedelem is. A bécsi politika béklyóiban senyedett. A kiskereskedelem nem volt más, mint Bécs és az örökös tartományok portékájának szatócsa. A nagykereskedelem, mely a magyar föld terményeivel és szarvasmarhájával üzérkedett, jórészt idegenek

¹⁾ *Ember Győző*: i. m. 62—63.

²⁾ *Ember Győző*: i. m. 66. — Jellemző arra, milyen sokat foglalkoztak a céhüggyekkel, hogy mikor 1737-ben a helytartótanácsosok fizetésemeléséről folytak a tárgyalások, a céhek megadóztatásából akarták a szükséges alapot előteremteni.

kezében volt. III. Károly konskripciója szerint 1720-ban Magyarországon (Erdély nélkül) mindössze 751 kereskedőt olvastak össze a népszámlálók. Ebből 465 a harminckilenc városra esik.¹⁾ A harminckilenc városban 274 kereskedőt, 156 boltost és 35 kalmárt, vagyis szatócsot számláltak össze, kik együttesen 16.239 magyar forintnyi évi jövedelmet vallottak be, vagyis egy-egy kereskedőre átlagosan még évi 35 magyar forintnyi kereset sem jutott. Az 1720-ban összeírt kereskedő népesség között nem szerepelnek a zsidók, mert a zsidó családfőket csak 1735—38-ban írták össze, megállapítván, hogy a 2531 zsidó családfő közül 1139 foglalkozott kereskedelemmel, de az 1139 kereskedő zsidó közül 814 házaló-kereskedő, 9 liferáns, 44 pedig egyéb volt.²⁾

A detail-kereskedelem a német polgárság kezében volt, de azért szép számmal van a kereskedők között rác, olasz, örmény és a keleti portékával kereskedő török területről jött görög, cincár és arnóta, kiket a nép sommásan »görög«-nek nevez. Ügyes, eszes, élelmes és mozgékony emberek ezek a görögök, kik erős versenyt támasztanak a lassúbb, konzervatívabb német kereskedőkkel szemben. A német városi polgárság el is követ mindent, hogy megszabaduljon a kellemetlen konkurenciától, de nem bír a görögökkel. A görögök ellen sok a panasz. A bécsi kormány tudvalevően vámkedvezményben részesíti őket, tehát olcsóbban árulnak, mint a német polgári kereskedők. Szemükre vetik, hogy pénzkölcsönzéssel is foglalkoznak. A német kereskedők azzal vádolják őket, hogy bár csak arra van szabadalmuk, hogy keleti portékákat áruljanak, azt is csak nagyban — a görögök titokban mindazonáltal itthon vásárolt holmival is üzérkednek és kicsinyben is árulnak. A kormányzó hatalom megpróbált rendet teremteni, de neki sem sikerült. A század végén már a görög kereskedő vezet a magyar piacokon.

Törökországból »apró árut«, kikészített bőrt, déli gyümölcsöt, gyapotot, posztót, prémet, vásznat és sertést hoznak be Magyarországra.³⁾

¹⁾ Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 12. kötet.

²⁾ A 2531 összeírt zsidó családfő közül eredetre nézve

885 Magyarországból (35-0%),
961 Morvaországból (38%),
77 Csehországból (3-0%),
133 Ausztria más tartományaiból (5-3%),
277 Lengyelországból (10-9%),
31 a Németbirodalomból (1-2%),
11 más országokból (0-4%),
156 ismeretlen országból származott (6-2%).

³⁾ 1764-ben a török-import így festett: Behoztak

Apró árut.....	38.830	forint értékben
Feldolgozott bőrt.....	136.399	« «
Gyapot árut.....	58.485	« «
Posztót.....	11.862	« «
Prémekét.....	11.317	« «
Vásznat.....	28.896	« «
Sertést.....	26.337	« «

Ezzel szemben érdekes, hogy a gyarmatáru-szükséglet nagyobb része, a portugáliai, spanyolországi és hollandi fűszer Boroszlón keresztül jött Magyarországra, mivel a hamburgi és boroszlói úton a szállítás olcsóbb, mint akár Trieszt, vagy Fiúmén keresztül Bécsbe.¹⁾ Bécsből olasz selyemárut, Sziléziából vásznat, Lengyelországból gyolcsot, Stájerből vasat hoztak be hozzánk és Bécsből került hozzánk a galanterie-áru, divatholmi, a »bécsi-rongy«-tól a cérnáig.²⁾

Nagy ügyességet fejt ki a bécsi kormány abban, hogy a magyar kereskedelmet Bécsbe összpontosítsa. Ez a törekvése 1726-ig sikerült is, attól fogva azonban a nagy vámok a lipcei vásárookra kényszerítik a magyar kereskedelmet.

Főleg árpát, zabot, rozst, kétszerest és tiszta búzát, dohányt, szarvasmarhát, sertést, nyersbőrt, gubacsot és nyers rezet vittünk ki az örökös tartományokba. Boraink legjobb piaca Lengyelország volt, de Sziléziában, Hollandiában is szívesen vásároltak, sőt Lipót idejében Angolországba is szállítottak magyar bort. A magyar borkereskedelemnek ártott a bécsi vámpolitika és a borhamisítás.³⁾

¹⁾ *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. 7.

²⁾ Mária Terézia uralkodásának kezdetén, 1743-ban az osztrák behozatal tételei Eckhardt szerint ezek voltak:

Karton	6.194	forint	értékben
Pamutfonál és cérna	25.828	«	«
Posztó	21.243	vég	
Selyemáru	47.419	forint	értékben
Szővet	24.278	vég	
Vászon	90.087	«	
Apró áru	203.520	forint	értékben
Bőráru	96.617	«	«
Faáruk	76.650	«	«
Galanterie	9.230	«	«
Papír	5.836	rizsma	
Üvegáru	8.211	forint	értékben
Agyag- és ásványáru	40.351	«	«
Festék	29.872	«	«
Fegyver	15.377	«	«
Vasáru	259.974	«	«
Cukor	3.906	mázsa	
Déligyümölcs	15.452	forint	értékben
Faolaj	1.399	«	«
Fűszer	118.362	«	«
Bor	9.757	akó	

³⁾ Nagy Frigyes 1753. évi vámtarifája egy akó hegyaljai borra 31 tallér, a sopronvidéki és budai borra pedig 23 tallér vámot vetett. A borhamisítás elharapódzása miatt a görögöket és zsidókat a felsőmagyarországi megyékben egyidőben eltiltották a borkereskedéstől.

A gabonakereskedelem különösen a háborúk idején és az inséges esztendőekben lendült fel. Háború idején appaldátorokkal és hadseregszállítókkal vásároltatta össze a termést a bécsi kormány. Ha úgy látta jónak, megszorította a szabad kereskedelmet s maga szabta meg a búza, rozs és liszt árát; ha meg szükség volt rá, katonaságot adott a rekvirálók mellé. A gabona-összevásárlók között sűrűn fordul elő a két Hoffaktornak, Oppenheimernek és Wertheimernek a neve, de szerepel más nagykereskedő is és sűrűn szerepel báró Neffzern Jakab kamarai tanácsos neve, ki a harmincas években a kormány részéről főintézője a gabonaellátási ügyeknek.¹⁾

Mikor a Rákóczi-féle háború miatt nagy kockázat nélkül többé nem lehetett a Dunán szállítani, megáll a magyar gabonaüzlet is, de midőn 1716-ban kiújul a török háború, a hadsereg számára megint csak Magyarországon szerzik be a kenyérnek való jó részét, sőt vásárolnak a pesti piacon is. Az állandó hadsereg felállítása után a katonaság a magyar gabona számára állandó fogyasztót jelentett s az ország különböző helyén gabonaraktárakat és prófunt-házakat állítanak fel.²⁾ Ezeket is magyar gabonával tömik meg.

Bécs város kenyérének egyrészét is magyar búzából sütötték. Bécs havi gabonafogyasztása 1765 táján háromszázezer mérő gabonát tett ki. Ez kétszázezer mázsa lisztnek felel meg. Évenként tehát 3·6 millió mérő gabonára volt szükség Bécs élelmezéséhez. Ebből Magyarország szállította a hatvanas évek elején a szükséglet egynegyedét, a hatvanas évek közepén a felét, a hetvenes esztendők inséges éveiben pedig talán a háromnegyedét. A normális években viszont a szükséglet egyharmadát szállította Magyarország.³⁾

A szarvasmarha volt egyik legkiadósabb üzlete, legfontosabb exportja a XVIII. század Magyarországnak. Nem hiába volt századokig legeltető és pásztorkodó nép a magyar és a szomszédos országoknak hússal való ellátója. Brown Eduard angol utazó, ki a XVII. század hatvanas éveiben járt nálunk, megemlíti, hogy évenként mintegy százezer darab marhát visznek Magyarországból Olasz-, Német- és más országokba, de azt mondja, hogy a magyar szarvasmarha-állományból egész Európát el lehetne látni. Nagy keletje volt a magyar szarvasmarhának a török időkben, mikor Velencébe adtak el sokat, de a hadsereg élelmezésére is temérdek kellett. A háborús korszak nagy konjunkturája volt a magyar szarvasmarha-

¹⁾ 1695-ben Oppenheimer monopóliumba kapja Győr és Komárom vármegye termését és 70 ezer mázsa zabot és 40 ezer mázsa liszthez való búzát vásárol (Közös pénzügyminisztériumi levéltár. Hungarica 14.711 fasc. »Mehl-Appaldo«), 1697-ben is Oppenheimer szállítja a legtöbb lisztet és búzát a dunamenti tárházakba. 1697-ben a stájerországi éhínség enyhítésére, a következő évben pedig Bécsbe szállítanak nagymennyiségű búzát a magyar kereskedők. (Magyar Gt. Szemle. 1900. VII. évf. 273. l.)

²⁾ Manapság *prófunt* a neve a katonakenyérnek. A XVII. és XVIII. században a katonai élelmezést értették alatta. A *prófunt* szó különben a német »Proviante«-ból (élelmiszerkészlet) és a latin »providenda«-ból (előre beszerzendő) csinálódott.

³⁾ *Belitzky János*: Magyarország gabonakivitelének története 1869-ig.

kereskedelemnek, de jó ideig az maradt a török idők után is, noha a béke éveiben a marhakereskedelem visszafejlődött. Bár a folytonos háború nagyon leapasztotta a marhaállományt, de azért még III. Károly alatt is körülbelül százezer darab ökröt hajtottak ki évente az országból és a töröktől visszafoglalt területeken sokáig jóformán a marhatenyésztés volt az egyetlen jövedelmi forrás.

Megmérhetetlen nagy pusztákon hatalmasra nőtt buja fűvön legelt a gulyák sokasága. Ekét soha nem látott szűz földeken akkorára nőtt a növényzet, hogy a delelő jószág szarva alig látszott ki belőle. Ezek a gulyák kerültek a bécsi vásárra, meg Olaszországba. Ezeknek a húsa táplálta a császárváros népét.

Minden valamire való parasztgazdának volt egy-két eladó ökre, de némelyik birtokos két-háromszáz ökröt nevelt. A legelőn vagy a vásáron darabonként vagy csordánként szedte össze őket a kupec vagy a tőzsér,¹⁾ aki összevásárolta az Erdélyből, Oláhországból és a szerb földről a szegedi, debreceni, kecskeméti, pesti, váci és soproni városokra felhajtott »rideg«²⁾ marhát is, melyet azután bérelt legelőkön feljavított. Rendszerint tavasszal szedték össze a tőzsérek a rideg marhát, mely egyik pusztáról a másikra, egyik legelőről a másikra vándorolt, míg azután ha az ideje elérkezett, saját lábán sétált el a bécsi vásárra, hol az osztrák kereskedők vagy a bécsi mészárosok összevásárolták. Mikor Mária Terézia uralkodásának elején a hízlalás kezdett racionálisabbá válni, akkor kapcsolódtak bele az állatkereskedelembé a görögök és örmények is és ezt a jövedelmező üzletágat hamarosan el is hódították a magyar birtokos osztálytól. Meg is gazdagodtak rajta. A XVIII. században így hajtották állandóan szakadatlanul a gulyák sokaságát Magyarországon véges-végig a nyugati határ felé. Később már nemcsak ökröt hajtottak, hanem juhot és sertést is. A sertés nagy részét a szerb területről hajtották át Magyarországra és görög, meg örmény kereskedők tölgyerdőkben makkoltatták s Bécsben, meg Morvaországban adták el a kondákat.

A bécsi politikát gyakran foglalkoztatta a magyar marhakereskedelem. A katonaság élelmezése és Bécs hússal való ellátása okából a kormányzat megpróbálja monopolizálni, de nem sikerül. Természetesen nemcsak a kormánynak, de másnak is eszébe jutott, hogy kizárólagosságot szerezzen erre a nagy üzletre. 1725-ben Bukovay Antal és egy Konvay nevű vállalkozó előbb külön-külön, később közös ajánlatot tettek a monopóliumra. Harminc-

¹⁾ Takáts Sándor szerint a XVI. és XVII. században általában a szarvasmarha-nagykereskedőt nevezték *tőzsérnek*. Hivatalosan pedig az *appaldator* szót fordították a magyar tőzsérrel (Wien, Hofkammerarchiv, Hoffinanzen, Esp. 1724. november 23.). Később bankárfélét értettek a tőzsér szó alatt. 1803-ban a tőzsér szóból csinálják a »tőzsde« szót »a kereskedőknek tanakodó palotájok«-at. A Nyt. Szótár a *tőser*, *tősir*, *tüser* szót *mercator*, *negotiator*, *Handelsmann*-nal fordítja. Szamota szerint (Magyar oklevél szótár) mint családnév: *Tewser* már 1419-ben előfordul. Melich János szerint (M. Ny.) a régi német *tiuscher* (*Tauscher*) cserélőt, cserekereskedőt jelent, viszont *Tauscher* annyi, mint csalo.

²⁾ Rideg = sovány.

ezer forint biztosítékot akartak letenni és arra vállalkoztak, hogy évenként hatvanezer darab nyolc bécsi mázsánál (4·5 mm) nehezebb ökröt szállítanak Ausztriába. Minden pár ökör után fél birodalmi tallért fizetnek az országos pénztár javára és garantálják, hogy Bécsben egy font hús ára 4 krajcárnál drágább nem lesz.¹⁾ Az üzletből azonban nem lett semmi, mert egy Berger Vilmos nevű osztrák vállalkozó jobb ajánlatot kínált az udvari kamarának. Évi százezer darab marha exportálását ígérte. Minden darab után egy birodalmi forintot ajánlott a kincstárnak és garantálta, hogy Bécsben fontonként 4 krajcárnál nem lesz drágább a hús ára. Azonban az osztrák vállalkozó ajánlata sem járt jobban, mint a magyar kereskedőké.

Sokat vitatkoztak azután is Bécsnek hússal való ellátásáról. A császárváros évi szükséglete 14 ezer ökör volt, de hetenkint 15—20 ezer szarvasmarhát hajtottak fel Bécsbe. Többet vagy egyáltalában nem lehetett elhelyezni, vagy pedig csak erősen lenyomott árak mellett tudtak eladni. A bécsi mészárosok mégis mindig panaszkodtak, hogy nem kapnak elég szarvasmarhát. Kifogásolták, hogy a soproni, győri és az óvári kompániák összevásárolják a marhát és Bécs azért nem jut elég húshoz, mert Velence szedi el előlük. Akkor merült fel az az idea, hogy a magyarországi állatvásárok első óráit a bécsiek számára tartsák fenn.²⁾ A kifogásra a vármegyék azt felelték, hogy semmi akadály a sincs annak, hogy a bécsi mészárosok a magyar vásárokon vagy a legelőkön annyi marhát vásároljanak, amennyi nekik tetszik. Szerintük a bécsi felhajítás megcsappanásának az az oka, hogy magas a vám.³⁾

A vám miatt csakugyan nem győznek eleget panaszkodni a kereskedők. III. Károly népösszeírása alkalmával 1715-ben a debreceni állatkereskedők kimutatják, hogy mekkora költség terhel egy pár ökröt, míg Bécsbe ér.⁴⁾ Ez az érdekes összeállítás a következőket mondja:

Debreceni marhakereskedők költségei 1715-ben egy pár ökör után:

Egy pár ökör vételára legalább	55.— forint
A gulyás díja pénzben és ruhában	1·28 «
Téli takarmány	3.— «
Nyári legeltetés bérelt pusztán	—40 «
A gulyás élelmezése	—94 «
Nyalató só	—60 «
Vámok a kakati hídon	—02 «
« a szolnoki hídon	—10 «
« ugyanott az átkelésnél	—10 «
Útvám Pesten és Budán	—30 «
« ugyanott az átkelésnél	—10 «

¹⁾ Hofkammerarchiv, Hoffinanzen, Reg. 1824. szeptember 30. és *Ember Győző*: A magyar királyi helytartótanács működése III. Károly korában. 20.

²⁾ Hofkammerarchiv, Hoffinanzen. Ewp. 1725. május 17. Reg. 1727. július 12. *Ember Győző*: i. m. 23.

⁴⁾ Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magy. Statisztikai Közl. Új folyam. 12. köt.

Ha a marhákat a dunántúli részen hajtják át:

Vám Bánhidánál	—04 forint
« Győrnél	—04 «
« ugyanott királyi vám	—10 «
« Abdánál a Rábcán	—04 «
« Óvárnál	—04 «
« harmincad	2·25 «
Éjjeli szállások díja	—08 «
Évi kamatok a befektetett tőke után	5.— «
Összesen	69·43 forint

Ha a marhát a dunáninneni részekén hajtják át:

Vámok Poroszlónál	—10 forint
« Hatvannál	—04 «
« Vácnál a földesúrnak	—08 «
Útvám Budán	—10 «
Szalkánál az Ipolyon	—02 «
Érsekújvárnál	—04 «
Szegednél	—04 «
Szencnél	—02 «
Harmincad	2·25 «
Összesen	2·69 forint

Amint látjuk a költség vámmal és egyébbel együtt 26·2 százalékot tett ki. A debreceni kereskedők zúgolódtak, hogy a kiadások felemésztik a hasznot, úgyhogy a megélhetésre szükségesen kívül semmi sem marad. A népösszeírók azonban arról győződtek meg, hogy a marhakereskedés mégis csak jár bizonyos jövedelemmel, mely kerek számmal a 44 kupecnél 2500 forintra tehető. Egy-egy kupecre tehát átlagban évi 56 forint 82 denár haszon esik.¹⁾

Kereskedelem Budán és Pesten.

Mi jut az ország kereskedelméből Budának és Pestnek?! Nem sok. Eleinte kicsiny a forgalom, minimális a fogyasztás, mely főképen a lakosság primitív szükségletének kielégítésére támaszkodik. A nemes urak, császári tisztviselők és katonatisztek a legjobb vevők, kik azonban a finomabb holmit Bécsből vagy Pozsonyból vásárolják. Az is baj, hogy a két városnak alig

¹⁾ »Adalékok Magyarország nyersterméneinek ártörténetéhez a XIX. században« címmel 1873-ban a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara nagy munkát adott ki, melynek bevezető tanulmányában többi közt azt mondja, hogy Mária Terézia idején méltán panaszkodnak a rendek, hogy minden három exportált vágóállat közül egynek az árát felemésztik a határvám. Ez az állítás túlozza az igazságot, mert amint a debreceniek kalkulációjából kiderül, 1715-ben 26·2 százalékot tesznek ki nem a vám, hanem az összes költségek. Ez az összeg csökken, ha nehezebb, tehát drágább marhát szállít a debreceni tőzsér. Viszont igaz, hogy Mária Terézia és II. József idejében a vámok és egyéb költségek jelentékenyen emelkedtek.

van fogyasztókörszete, mert a környék nagyrészt lakatlan pusztaság. Az eleve-nebb élet, a fellendülés a szatmári békekötés után, különösen pedig a Pragmatica Sanctio évében indul meg, amikor Pesten megkezdí működését a két legfelsőbb bíróság és a pereskedő nemes urak messze földről Pestre özőnlenek.

Érthető, hogy a Várban több a jómódú kereskedő, mint Pesten, mert hiszen több a költekező úr is. Meglepő, hogy a várbeli kereskedők között mennyi az olasznevű. Egyébként úgy a budai, mint a pesti kereskedő megbecsült és tekintélyes tagja a polgárságnak. A XVIII. század első felében Budán négy került közülök a polgármesteri, egy pedig a bírói székbe. Pestnek viszont 1723-ig két kereskedőből lett bírāja volt.¹⁾

Pest kereskedelmi forgalma hamarosan túlszárnyalta Budáét. Ezt a sikerét szerencsés földrajzi fekvésének, meg a Dunának köszönheti. A Duna hullámai hozták és vitték a sok belföldi és külföldi áruval megrakott hajót a hamarosan híressé lett pesti vásárra, melyen az ország kereskedői és iparosai évenként négyszer adtak egymásnak találkozt. De sokan jöttek a pesti vásárra Bécsből, Lipcséből és Boroszlóbból, aminthogy jöttek a távol keleti országokból is törökök, arnóták, görögök, cincárok, rácok, olaszok és örmények. Budának is voltak országos vásárai, de ezek jelentőség és forgalom dolgában eltörpültek a pesti József-napi, Medárd-napi, János-napi és Lipót-napi vásárok mellett. Ezek a vásárok forgalom dolgában vetekedtek az ország valamennyi országos vásárjával. Pest még 1694-ben Lipót királytól kapta a vásártartási jogot.²⁾ Volt Pestnek

¹⁾ A kereskedők közül választották polgármesterré Budán Unger János Györgyöt, Sautermeister Frigyet, Zaunack Jánost, Cetto Antal Jakabot; szenátorrá Bernucca János Pétert, Brentano Bernátot, Dominicus Orbán vászonkereskedőt, Dexler Mátyás vaskereskedőt, Vossmyer János József vaskereskedőt és Wieser András vaskereskedőt. Pesten ugyancsak a kereskedők közül választották bírónak Eysserich Samut, Sautermeister Ferenc Józsefet, szenátorrá Biankovics Jakabot, Brean Móricot, Mittermeier Tóbiást, Scopek Ferencet.

²⁾ Pestváros országosvásár tartására vonatkozó 1694-ben kapott szabadalom-levele dr. Budó Jusztin fordításában így hangzik:

Mi Lipót, Isten kegyelméből mindig felséges választott római császár és Német-, Magyar-, Cseh-, Dalmát-, Horvát- és Tótország stb. királya: Ausztria főhercege, Burgundia, Brabantia, Stájer, Karinthia, Karniol hercege, Morvaország ögrófja, Luxemburg, Felső- és Alsó-Szilézia, Württemberg és Theka hercege, Svárország fejedelme, Habsburg, Tirol, Ferretum, Kiburg és Görtz grófja, stb. adjuk emlékeztetül ezeknek rendjén jelentvén mindeneknek, kiket illet, hogy híveinknek, ugyanazon nevű vármegyében fekvő Pest szabad királyi városunk bírójának és a többi esküdt polgárainak és lakóinak Felségünk elé terjesztett aláztos kérelmére, de meg az említett városnak, valamint magának Pest vármegyének és más szomszédos helyeknek, városoknak és községeknek nyujtandó nagyobb előny okából császári és királyi különös kegyünk folytán ugyanazon polgárok részére azt tartottuk kegyesen megengedhetőnek és engedélyezendőnek, hogy nevezetesen négy-négy szabad- vagy országos vásár, mégpedig az első szent József napján, március 19-én, a második szent Medárd ünnepén, június 8-ik napján, a harmadik Keresztelő szent

hetivására is,¹⁾ mégpedig hetenkint kétszer, kedden és pénteken. A hetivásár főként arra szolgált, hogy élelmiszerszükségletét a lakosság beszerezhesse. A pesti országos sokadalomnak azonban valósággal nemzetközi jellege volt, melyen az idegenországbeliek portékáikat kicserélték Magyarország terményeivel. Az idegen bort, búzát, nyers bőrt, gyapjút, viaszt,

János lefejeztetése napján, augusztus 29-én, végül a negyedik szent Lipót napján, november 15-én tartatni szokott ünnepeken, mely vásárok jóakarató értesülésünk szerint a régi időkben ugyanabban a városban megvoltak, de bekövetkezett zavarok és az idők mostohasága, nem különben annak következtében, hogy maga a város is a török által leigázva tartatott, megszakítottak és az erről szóló kiváltságlevelek elvesztek, miután pedig Isten kegyelmével a török jármot már lerázták s maga a város is felszabadult a török zsarnokság alól, igazságos és győzelmes fegyvereink által elűzetvén a török kegyetlenség és teljes bizonyossággal felragyogván a helyreállítási jog: az említett szent József, szent Medárd, Keresztelő szent János lefejeztetése és szent Lipót ünnepekre és ez ünnepeket megelőző és közvetlenül követő, erre a célra szükséges, alkalmas és elegendő más napokra megszabva, minden esztendőben teljesen ugyanazon szabadságok és előjogok alatt, melyek mellett más szabad királyi városaink, valamint más városok és helyek szabad- vagy országos vásárai megtartatnak, említett Pest városában, mely megnevezett ugyanazon nevű vármegyében fekszik, megújítható, visszaállítható és mindig megtartható legyen és ezenfelül bármilyen állatok is egy nappal a vásárnapok előtt hasonlóképp szabadon árusíthatók legyenek. Sőt megengedjük és engedélyezzük, megújítjuk és visszaállítjuk a jelen oklevél ereje által, mindazonáltal bármely más szomszédos helyek szabad vagy országos vásárainak sérelme nélkül.

Ennek következtében mindnyájatokat és az egyes kereskedőket, kalmárokat és piaci embereket, valamint minden utazót, ezeknek rendjén kegyelmesen biztosítunk, megnyugtattunk és bizonyossá teszünk, hogy az általunk megnevezett Pest városában az említett módon megújított és visszaállított és mindenkor tartatni engedélyezett és megengedett említett szabad- vagy országos vásárokra minden áruittokkal, dolgaitokkal és javaitokkal szabadon, biztosan és minden félelem vagy személyetekre, dolgaitokra és áruittokra vonatkozó akadály nélkül jöjjetek, siessetek és közeledjete és miután ugyanott összes kereskedéseiteket befejeztétek, ismét a saját tartózkodási helyeitekre vagy ahová inkább akartok, menjete és térjete, biztonságban lévén mindig személyetek és dolgaitok jóságos védelmünk és különös oltalmunk alatt maradva. És akarjuk, hogy mindezek a vásárokon és egyéb nyilvános helyeken közhírré tétessenek. Jelen oklevelünket pedig, amelyet függő titkos pecsétünkkel, amelyet mint magyar király használunk, megerősítettünk, elolvasás után a bemutatónak ismét visszaadatni akarjuk és parancsoljuk.

Kelt ausztriai Bécs városunkban, az Úrnak ezerhatszáz kilencvennegyedik évében március hó 12-én, római uralkodásunk harminchatodik, magyar és egyéb uralkodásunk harminckilencedik, cseh uralkodásunknak pedig harmincnyolcadik évében. Lipót s. k. Jaklin Balázs nyitrai püspök s. k. Mednyánszky Pál s. k. 1694. április hó 19. napján nemes Pest, Pilis és Solt egyesített vármegyéknek Pest szabad királyi városában tartott közgyűlésén az 1694. évi március hó 12-ről keltezett, a fentemlített évben Ausztria Bécs városában függő, titkos pecsét alatt Pest szabad királyi város részére a bent felsorolt szentek ünnepein és más ez ünnepet megelőző és közvetlenül utánuk következő napokon tartandó négy-négy vásárra vonatkozólag kegyesen engedélyezett jelen jóságos császári királyi kiváltságos adománylevél az alulírott hites jegyző által ünnepélyesen kihirdetett s a vármegye nemes közönsége által tisztelettel, alázattal és hódolattal elfogadott. Laczkovicz István hites jegyző s. k.

¹⁾ Lipót király 1698. évi június 13-án kelt kiváltságlevele.

gubacsot és vágómarhát vásárolt, és posztóját, vásznát, fűszerét és divatholmait adta el a magyarországi kereskedőknek. Pest tehát egyrészt a külföldi áruk elosztó piaca volt, de egyúttal a nyugatot és keletet összekötő tranzitforgalomnak is Pest volt a középpontja.

A pesti és budai kereskedők korán megsejtették a pesti piac forgalmának nagy fejlődési lehetőségét és hamarosan szervezkedtek, Bruderschafttá tömörültek. A budai kereskedők 1697-ben,¹⁾ a pestiek pedig két évvel később szerezték meg Lipót királytól a szabadalomlevelet. Néhány esztendő múlva 250 esztendős lesz a pesti kereskedők és kalmárok testvéregyesülete is. Ép ezért érdekesség okából magyar fordításban szó szerint adjuk a pesti kereskedők Bruderschaftjának alapszabályait.

A pesti kereskedők és kalmárok Bruderschaftja.

I. Lipót király *Brean Mór, Eysserich Sámuel, Augustin György, Dimitrovich János és Emánuel* Miklós pesti polgári kereskedők és kalmárok kérelmére 1699. augusztus 15-én a pesti kereskedők számára a következő testületi szabályzatot adta ki:

Első cikk: Pest sz. kir. város polgári kereskedői és kalmárai feljogosíttatnak, hogy a városi hatóság területén belül a szükséghez képest annyiszor amennyiszer *meglátogathassák és megvizsgálhassák azokat a nem rendes kereskedőket*, kik nem polgárok vagy nem is laknak állandóan a városban és magukat a polgári kereskedőknél és kalmároknál be nem kebeleztek vagy polgári állásuknál és vallásuknál fogva be sem kebelezthették. Ezek alatt különösen a zsidókat kell érteni, kiknek szab. kir. városokban sem lakhelyük, sem üzletük nem lehet. De ide sorozandó általában mindenki, bárki legyen is és bármi ürrügy alatt kövesse is el azt, hogy a polgári kereskedők és kalmárok keresetének sérelmére bent a városban vagy a város előtt árucikkeket ad el. Ha az ilyeneket a megengedett időn túl, bárhol is megfognák: a polgári kereskedőknek és kalmároknak joguk van hozzá, hogy ezektől áruikat részben vagy egészben a bíróság közbenjöttével elvehessék és elkobzás céljából a város bírájához vitethessék. Akit ismételtlen kihágáson érnek, az a lefoglalt árukból semmit nem kap vissza, hanem egynegyedrészt a bíróságnak, a második negyedrészt a *Bruderschaft*-nak, vagyis a kereskedői testületnek, a harmadik negyedrészt a székesegyháznak kell átadni, a negyedik negyedrészt pedig a szegények közt kell felosztani. Ezenfelül a bíró a tettest vagy tetteseket büntettük mértékéhez képest mások elrettentésére komolyan büntesse meg.

Második cikk: Az, aki Pesten polgári kereskedő vagy kalmár akar lenni, tartozik hiteles bizonyítvánnyal igazolni, hogy törvényes születésű, továbbá, hogy kitanult kereskedőnél vagy kalmárnál tanult és végre, hogy pesti tisztességes polgári kereskedő vagy kalmár üzletében mint segéd legalább három évig becsületesen és szorgalmasan szolgált. Ha az illető a polgári kereskedők és kalmárok által felvételre, a testvéregyletnél szabályosan kebeleztesse be.

Harmadik cikk: Ami az inasokat illeti, ezek legalább is öt évig legyenek az üzletben és csakis egy úrnál. Ha az inas a megszabott évek előtt fontos és legendó ok nélkül ura üzletéből kilépne, öt a kikötött idő letelte előtt a hatóság által kiszabandó büntetés

¹⁾ 1697. június 22.

terhe alatt más kereskedő vagy kalmár fel nem fogadhatja és fel nem szabadíthatja; az inástól azonban ura követelheti az élelmezés és ruházat megtérítését. Az a polgári kereskedő vagy kalmár pedig, ki ugyane testvéregyletnél bekebelezett másik kereskedőnek vagy kalmárnak segédjét vagy inását magához vagy máshoz édesgetné, csábítaná vagy a belépésről lebeszelné, a testvéregylet pénztára javára 20 rénes forinttal büntetessék.

Negyedik cikk: Az a segéd vagy inas, ki a másiknál becstelenséget vagy hűtlenséget tapasztalt és ezt méltányos kárpótlás és megbüntetés végett gazdájának azonnal be nem jelentette, ha ez a tényállás rövidebb vagy hosszabb idő múlva kiderülne, érdeme szerint büntársként büntetessék és szoríttassék kárpótlásra, mert a bűntényt elhallgatta.

Ötödik cikk: Annak, ki helybeli polgári kereskedő és kalmár akar lenni, az egyedül üdvözítő római katolikus egyház hívének kell lennie, a Bruderschaft pénztárába 30 birodalmi tallért kell befizetnie. Kivételes esetben a testvéregylet a felvétel díját méltányosan leszállíthatja. Mivel a törököktől ismét visszahódított Magyarországon a rác és görög kereskedők számosak és mindenütt türetnek, ezek is ismertessenek el teljesjogúaknak és fogadtassanak be a Bruderschaftba és ne tartozzanak a testvéregylet pénztárába sem többet, sem kevesebbet befizetni mint mások. Ellenben úgy a tisztességes születés, mint a tanulóévek tekintetében a szabályzatokban foglaltaknak eleget kell tenniök, valamint egyebekben is alkalmazkodni tartoznak a testvéregylet szabályaihoz.

Hatodik cikk: Ami a polgári kereskedők és kalmárok fiait illeti, ha közülök valaki kereskedelmi üzletet vagy kalmárságot akarna folytatni, köteles magát a Bruderschaftnál bekebeleztetni és mindannak megfelelni, mit ezek a cs. kir. szabadalmak és szabványok előírnak. A kereskedők és kalmárok fiai a Bruderschaft pénztárának csak a fele díjat, vagyis 15 birodalmi tallért kötelesek megfizetni.

Hetedik cikk: Senkinek, még ha polgár lenne, akkor sem szabad nyílt üzletben árusítania és oly üzleti tevékenységet folytatnia, minőt a polgári kereskedő és kalmár folytat, hacsak magát a polgári kereskedőknél és kalmároknál szabályszerűen be nem kebelezette. Az üzletkötést annak a polgárnak sem szabad megengedni, ki az ingyen vétel vagy a darabszámba való eladás ürügye alatt akarja kikerülni a bekebelezést. Előzetesen jelentkeznie kell tehát a most említett testvéregyletnél és annak a fent-érintett módon mindenkinek eleget kell tennie és a szabályoknak meg kell felelnie. Ha pedig még nem lenne polgár, szerezzen polgárjogot.

Nyolcadik cikk: Azok, akik kereskedelmet akarnak folytatni, csakis akkor kaphatnak polgárjogot, ha a kereskedők és kalmárok által választott eljáró a polgári jog elnyerésére ajánlja őket.

Kilencedik cikk: Ha legény vagy özvegy ember kezd üzletet vagy kalmárságot — ha csak súlyos akadály nem gátolja benne —, igyekezzék megőszülni.

Tizedik cikk: Ha polgári kereskedő vagy kalmár özvegye olyanhoz megy férjhez, ki a kereskedést nem tanulta vagy kereskedésben nem szolgált, de különben tisztességes és származású, felvétessék ugyan a Bruderschaftba, de tartozzék az egyesülethez a fentemlített összeg kétszeresével, vagyis 60 tallérral, avagy pedig vagyonához mért nagyobb összeggel beállítani.

Tizenegyedik cikk: Legyen rác, görög vagy bárki, nincs joga kereskedést folytatni annak, ki mint kereskedő vagy kalmár Pesten egész családjával letelepszik, de előzőleg nem rendezi dolgát a Bruderschafttal. Sőt tisztességes származásáról és születéséről az is tartozzék hiteles bizonyítványt előmutatni és e császári szabadalmak élvezhetésére 30 birodalmi tallért a testvéregylet pénztáránál lefizetni, ki a kereskedést Pest sz. kir. városában annak rendje és módja szerint a maga idején megtanulta és arra magát a visszahódítás után képesítette és alkalmassá tette.

Tizenkettedik cikk: Ha a helybeli országos vásárokon kívül, idegen kereskedő vagy más valaki árukat hozna Pestre és a portékát nem rendelte meg idevaló polgári kereskedő vagy kalmár vagy az idegen nem mutathatna fel megrendelő levelet, az ily árukat a városházán vagy a mérlegházban kell lerakni vagy azonnal el kell szállítani, mert az ilyen árut a négy országos vásáron kívül Pesten kiárusítani nem szabad.

Tizenharmadik cikk: A polgári kereskedőnek vagy kalmárnak csakis egy nyitott üzletet vagy boltot szabad tartania. Kivétel a négy országos vásár, mert vásáros időben még egy nyitott boltot, bódét vagy sátorot tarthat, de csakis a város valamelyik rendes utcájában.

Tizennegyedik cikk: A négy országos vásáron senki idegen se merészelje áruit a helyhatóság területén polgári házban, boltban, bódében, sátorban vagy utcasarkon árúsítani, hanem elégedjék meg a vásártéren egy bódéval, bolttal vagy sátorral és ne merészelje áruit sem a rendes vásári idő előtt, sem a vásári idő letelte után árúsítani.

Tizenötödik cikk: A mesterembernek nem szabad sem a városban, sem ezen kívül a város határán belül valamely bolti cikkeket a saját maga vagy legényei által készített-ekkel együtt árúsítani. Árúsíthatja ugyan műhelyében vagy boltjában. Más egyebet és idegen készítményeket vagy árukat azonban a portéka elvételének terhe alatt sem vásárolnia, sem eladnia egyáltalában nem szabad. Ellenben a polgári kereskedőknek és kalmároknak azon kívül, hogy tarthatnak idegen és külföldi árukat, szabad kereskedniök mézzel, viasszal, dohánnyal, szintúgy nyers és kikészítetlen, valamint kikészített bőrökkel és mindennel, ami ebben a királyságban termeltetik és előállítatik. Bevásárolással és ismét eladással egészen szabadon üzemelhetnek.

Tizenhatodik cikk: Ha a kereskedők és kalmárok közül valamelyik bekebelezett testvérnek teherszállító szekere útközben eltörne, vagy ha őt más viszonyok közt valami baj érné, a többiek büntetés terhe alatt legyenek segítségére és támogassák őt. Amennyiben egy testvér az úton vagy otthon megbetegednék, a testvér-előjáró köteles őt elsősorban is üdvözölni, azután pedig tartozik a Bruderschaft néhány tagját ápolására kirendelni; a megszorultnak pedig a pénztárból visszatérítési kötelezettség mellett annyi pénzt előlegezni, amennyi szükségeltetik. Ha pedig meghalna a testvér, a Bruderschaft köteles tisztességesen eltemettetni.

Tizenhetedik cikk: Két font viaszt fizessen büntetésül a Bruderschaft pénztárába a kereskedők és kalmárok testvéregyletének az a tagja, ki fontos ok vagy akadály nélkül elmarad a temetésről, bár meg volt híva, mert a rendes bemondó által értesítették és a temetés idején a városban tartózkodott.

Tizennyolcadik cikk: Ha az előjárónak a testvéreket össze kell hívnia, köteles a saját küldöncét a rendes bemondóért elküldeni és ezzel a testvéreket összehívatni és velük az összejövétel óráját tudatni. Ha közülük valaki e meghívásnak nem engedelmeskednék és nem tenne eleget, ezt egy órányi idő elteltével kérlelhetetlenül meg kell bírságotolni két font viasszal.

Tizenkilencedik cikk: A testvéregyletre tartozó tizenkét forint értéket meg nem haladó vitás kérdéseket a testvéregylet egyenlítse ki és igazítsa el. Öt forint erejéig büntetést is szabhat ki. Az ilyen határozat változatlanul érvényben marad, hacsak rögtön be nem bizonyul, hogy az ítélet meghozatalánál szemlátozást szenvedélyek játszottak közre. Az, ki egy vagy több ártikulust vagy rendszabályt meg nem tartana vagy annak engedelmeskedni nem akarna, ugyancsak öt rénes forinttal büntetessék.

Husadik cikk: Ennek a kereskedő és kalmár testvéregyletnek minden tagja köteles a rendes isteni tisztelet magtartásának céljaira a pénztárba negyedévenként huszonöt denárt (*Ungerle), a szegény azonban legalább tizet befizetni. Ha a testvéreknek negyedévenként vagy máskor is az isteni tisztelet és szentáldozás bemondatott: a meg-

hívtak kötelesek a plébánia templomban megjelenni, szintűgy más testvéregyletek és céhek tisztos szokása szerint Úrnapján és oktáváján a testvéregylet lobogója vagy keresztje alatt égő viaszgyertyával résztvenni. Elháríthatatlan akadály nélkül erről senki el nem maradhat, mert különben azonnal tegyen le a Bruderschaft pénztáránál négy font viaszkot. Aki ennek is ellenszegülne, azt a bírságtízetesen kívül még a városbíró is büntesse meg.

Huszonegyedik cikk: Ha a Bruderschaft pénztára képtelen lenne a kiadások fedezésére, a testvéregyletnek joga van tagjaira vagyonuk arányában méltányos adót kivetni. A Bruderschaft viszont köteles a valóságnak megfelelő elszámolást adni.

Huszonkettedik cikk: Végül, hogy ezen nekünk legkegyelmesebben engedélyezett szabadalmak és a jörend végett alkotott szabályok biztosabban megtartassanak, minden két évben más-más két előljáró választassék, vagy pedig erősíttessenek meg a régi előljárók. Minden előljárónak külön-külön kulcsa legyen a testvérládához és pénztárhoz. Ezt a testvérládát vagy pénztárt a városból elvinni sohasem szabad.

A pesti polgári kereskedők és kalmárok szabadalomlevele mindenképen jellemző a korra, melyben született. Ezt is a szigorú vallásosság hatja át, mint a céhek kiváltságleveleit. Az egyesület tagja csak római katolikus lehet, de megtűrték a *Bruderschaft* kebelében a rác és görög kereskedőt is. Súlyt helyez a szabályzat arra is, hogy a Bruderschaft tagjai törvényes ágyból származzanak és a legény, ha üzletet nyit, nősüljön meg. Ráparancsol az egyesület tagjaira, hogy bajbajutott társaikat segítsék. Meghagyja, hogy mindenkinek csak egy állandó üzlete legyen, egyébként pedig szigorúan körvonalozza, hogy a Bruderschaft kötelékébe *nem* tartozó idegenek mikor és mivel kereskedhetnek, hogy a testvéregyleti tagok érdekeit ne sértsék. Ebben a szabadalomlevélben is megnyilvánul a monopóliumra való törekvés, mint minden céhszabályban.

Öt kereskedő kérésére adta ki a király ezt a szabadalomlevelet és érdekes, hogy mind az öt más-más nemzetiségű. Brean (helyesebben Brian) Móric szavojai eredetű, Eysserich Sámuel dunántúli német, Augusztin György a magyarságot képviseli, hiszen ő volt a magyarság »Vormund«-ja, Dimitrovics János rác, Emánuel Miklós pedig örmény. Pest város tanácsa 1700. június 12-én hirdette ki a szabadalomlevelet, de a kihirdetési záradékban már tizennégy kereskedőről tétetik említés. Azonban valószínű, hogy ezidőtájtban ennél is több lehetett a pesti kereskedők száma, mert a felsorolt nevek közül hiányzanak a gabonakereskedők. Így hiányzik Gyöngyösi János, ki 1699-ben pesti szenátor volt. Hiányzik Sautermeister Ferenc József is, kinek neve az 1696. évi adóösszeírási listán már benne van. 1702-ben már szenátor volt Sautermeister. Hiányzik Hasszán János vaskereskedő neve is, ki az 1696. évi adóösszeírói listában szintén szerepel.

A kiváltságlevél kiadását követő első tíz esztendőben a pesti és budai kereskedelem visszafejlődést mutat. Ennek a Rákóczi háborúja, meg a pestis az oka. Ellenben 1720-ban Budán már negyvenhárom, Pesten pedig huszonöt

kereskedőt írtak össze III. Károly népszámláló biztosai. Az összeírás szerint volt :

Megnevezés	B u d a				P e s t			
	1715. évben		1720. évben		1715. évben		1720. évben	
	száma	jövedelme forint	száma	jövedelme forint	száma	jövedelme forint	száma	jövedelme forint
Boltos	7	358	7	470	7	250	3	450
Kereskedő	3	185	12	720	3	190	18	3.510
Szatócs	6	18	24	451	5	26	4	24
Összesen	16	561	43	1.641	15	466	25	3.984
Más hasonló foglalkozású ...	4	23	10	150	1	—	5	76

Amint látjuk, az 1715. évi és az 1720. évi összeírás között jelentékeny a különbség, ami arra mutat, hogy a konskriptorok az összeírás alkamlával sokat kihagytak a listából. A hibát azután a revízió alkalmával 1720-ban pótolták. Mindenesetre jellemző, hogy 1720-ban az összeírás szerint Budán tizennyolccal több volt a kereskedő, mint Pesten, ellenben a huszonöt pesti kereskedőnek kétakkoránál is nagyobb jövedelme volt, mint a negyvenhárom budainak. Az 1715. évi összeírás idején Pesten Eysserich Sámuel volt a legnagyobb jövedelmű kereskedő, kinek évi üzleti jövedelme 150 forint. E jövedelmen kívül volt még két bérbeadott bolthelyisége után 35 forint és egy bérbeadott háza után 80 forint jövedelme. Három szenátor: Sautermeister Ferenc harminc, Scopek Ferenc tizenöt és Wyszhay Godofréd harminc forint jövedelmet vallott be. A nagyobb jövedelműek közé tartozott a három marhakereskedő, Werseggy György 80 forintos, Pasics Manó 60 forintos és Kontra János 50 forintos évi jövedelemmel. Emánuel Miklós törökáru kereskedő évi 40 forint jövedelmet vallott be. Augusztin György boltja pedig adósság miatt be volt csukva, pedig házán és háztelkén kívül 27 mérős szántóföldje és 10 kaszásrétje volt.

Úgy látszik különben, hogy a jövedelembevallás őszintesége akkoriban sem tartozott a pesti kereskedők gyöngéi közé, mert 1720-ban, mikor már sokkalta szigorúbban és pontosabban ment az adó alá eső jövedelmek ellenőrzése és összeírása, egész más eredményeket jegyeztek fel az összeíróbiztosok. 1720-ban jövedelem dolgában már a vegyeskereskedők vezettek, sőt van két nagykereskedő is : Fehérváry Izsák és Pickler György. Eysserich Sámuel ezúttal már 600 forint évi jövedelmet vall be. Pasics Manó marhakereskedő 400 forintot, Wyszhay Mihály, Emánuel Miklós, nemes Vajda Mátyás, Neskovics Sztaniszló és Mitschmayer Antal 300—300 forintot, Scopek Ferenc és Prodabovics Antal 200—200 forintot, Stimsik János kalmár 178 forintot, Tripsin Simon, Pickler György, Werseggy György, Cziprovics Péter 150—150 forintot, nemes Emánuel Tivadar és Jurics Iván 100—100 forintot.

A pesti kereskedők közül tehát Eysserich Samu, a későbbi bíró keres legtöbbit. Nálánál nagyobb jövedelme az egész városban talán csak Proberger Jakab sörfőzőnek van. Ellenben az adózók listáján itt már megmutatkozik, hogy a szarvasmarhával kereskedő magyar, rác és örmény tőzsérek és kupecsek mint nyomulnak előre a jövedelmek ranglétráján. De azért nem Pest és nem Buda volt a Pragmatica Sanctio korában Magyarország legnagyobb kereskedővárosa, hanem Debrecen, mely nyolcvanöt kereskedőt számlált. Tehát Debrecennek egymagában több a kereskedője, mint Budának és Pestnek együttvéve. Volt pedig Debrecenben akkortájt 53 boltos és 32 tőzsér, vagyis szarvasmarhakereskedő.

A törökországi kereskedők a passzarovici béke¹⁾ után kezdtek erősebb tempóban beszivárogni Budára és Pestre. A helytartótanács meg is sokallja őket és 1725-ben utasítja Pest város tanácsát, tiltsa el a törökországi, közönségesen görögnek nevezett kereskedőket attól, hogy áruikkal a vásáron kívül házaljanak és font, meg rőfszámra mérjék portékáikat. Hogy mivel kereskedtek, azt megmutatja az az összeállítás, melyet az 1737. évi török háború kitörése alkalmával a helytartótanács kívánságára Pest város magisztrátusa készített. Kiderül ebből az összeállításból, hogy öt görög kereskedőnek 57 és fél ezer forint értékű gyapotja és gyapjúja volt elraktározva Pesten.²⁾ A kicsinyben áruló, török holmival kereskedő görögök kávé, cukrot, mazsolát, citromot, olajat, aprószőlőt, kikészített bőröket (kordovánt szattyánt és karmazsint), gyapotfonalat, gyapotkendőt, tajtékipipát, cseréppipákat, abaposztót, pokrócot, lószerszámot, papucsot, damaszt-vásznat, basadohányt árultak. A rizs ára fontonként 25 denár, a cukor fontja 40 denár, a mazsoláé 50 denár, a török kávé fontja 3 forint, a basadohányé 70 denár, a tajtékipipa darabonként 45 denár volt, de 15 denárért is lehetett kapni tajtékipipát. Egy hivatalos összeállítás szerint³⁾ 1770-ben már 176 görög-keleti vallású lakott Pesten, ezek közül azonban úgy látszik, csak 45 volt görög, 3 pedig kisázsiai mohamedán. A görögök közül 30 Macedóniából, 5 Albániából, 2 Boszniából, 2 Drinápolyból, a többi más török területről vándorolt be hozzánk.

Hogy a XVIII. század közepén milyen volt Pest és Buda kereskedelme, arról érdekes és jellemző képet ad két külföldi szakértő, gróf Haugwitz Ottó és Procop Lajos,⁴⁾ kik 1755-ben jártak a két városban.

¹⁾ 1718. július 27.

²⁾ Egy bécsi mázsa gyapjú értéke 25 forint = körülbelül 100 mai pengővel és egy zsák gyapot 40 forint = 160 pengő.

³⁾ *Gárdonyi Albert*: História. III. évf. 40.

⁴⁾ Az osztrák gazdasági igazgatóság küldötte Magyarországra gróf Haugwitz Ottót, Mária Terézia egyik miniszterének fiát és Procop Lajost, a brünni iparhivatal felügyelőjét, hogy kipuhatolják, az osztrák örökös tartományok gyártmányai számára miképpen lehetne meghódítani, jobban mondván a porosz király kezére jutott Sziléziától visszahódítani a magyar piacot. A két szakértő 1755-ben megfordult Magyarországon, Erdély és a Délvidék csaknem minden jelentékenyebb kereskedő városában és nagyon tanulságos jelentésben számolt be tapasztalatairól. Ezt a jelentést dr. Fournier Agost, az Archiv für oesterreichische Geschichte 1887. évi kötetében közölte. Az egykorú jelentésekből bőséges ismeretést ad Karlovszky Endre a Magyar Gazdasági Szemle 1897. évi folyamában.

Pestre ép a Medárd-napi vásárra érkeztek. Nagy sokaságot, rengeteg vevőt és eladót találnak a városon kívül tartott vásáron. A sokadalomban katonai őrzések vigyáztak a rendre. Növelte a vásári forgalmat, hogy a két főtörvényszék is ilyen időtájt tartotta üléseit, ami sok nemest hozott Pestre. A messze környék kereskedői is a pesti vásáron látják el magukat portékával. Különben megtalálni itt mindent, ami magyar városokban kelendő — mondja a jelentés. Többi közt mindenféle svájci selymet, különösen pedig félselymeket és félgyapotot. Sok lovat hajtanak fel a pesti vásárra, mégpedig sok szilaj lovat a puszták méneseiből, de nagy a szarvasmarhafelhajtás is. Olcsó itt a jószág. Tízezer mázsánál több macedóniai gyapjú várja a vevőt, 26 forintra tartották mázsáját. Azért ekkora az ára, mert ha a pesti vásáron nem tudnak túladni a gyapjún, viszik tovább Szászországba vagy Sziléziába. A gyapotkészlet is nagy, mázsáját 28 forinttal kínálták. Levelesdohány néhány ezer mázsá lehetett, a közönségesnek 3 forint, a jobb minőségű, úgynevezett rácdohánynak 3 és fél forint volt mázsája. Bámulatos, hogy mennyi nyers bőrt hordottak össze. Az ökörbőr párját 5—6 forintért adták s legalább 5—6 ezer darab volt belőle. Tehénbőr is lehetett 4—5 ezer darab s párja 2 forint 15 krajcártól 2 forint 30 krajcárig menő árakon kelt el. Kecsbőr körülbelül 15 ezer darab várt vevőre s 5—6 forintjával kelt el száza. Ügylátszik azonban, hogy döglött állat bőrét sokat keverték közéje. Sok a török portéka is: vörös, sárga, fekete, fehér szattyán tíz darab-ból álló csomagokban; a nagyobb fajtának 13 forint, a kisebb fajtának 8 forint az ára. A fonott gyapotból a finomabbnak fontja 25 garasával, a közepesé egy forintjával és a közönséges 16 garasával; vörös bagazia, vagy török posztó 7 és fél rőf hosszú és $11\frac{1}{10}$ széles darabokban 2 forint 6 krajcár; vörös törökfonal fontja a fonal finomsága és színe szerint 20—30 garasával; levantei kávé okája ($2\frac{1}{4}$ bécsi font) 2 forint 16 krajcárjával; arabs tömjén okája $2\frac{1}{4}$ forintjával; füge 12 krajcárért, rizs 12 krajcárért, nagyszemű mazsola 16 krajcárért, datolya 18 krajcárért, faolaj 27 krajcárért, soldán nevű levelek okája egy forint 8 krajcárért kelt el.

»A város legtehetősebb kereskedői Uistaloschi (?), másként Braunreiter János Ferdinánd, Eysserich Ferenc és a helybeli kereskedelmi testület kiváltsága megsértésével nemrég befurakodott Popovics Mihály görög. Azután volt egy Bernárd Mihály nevű ember is, aki bizományi raktárt tart holicsi cattunból, de nem nagyon bíznak benne«, mondja a jelentés.

Budáról megállapítja a két szakértő, hogy kereskedelme kisebb, mint amekkorát a város megérdemel. Pest forgalma jelentékenyen nagyobb. A budai kereskedők a pangást elsősorban az igazságszolgáltatás hibáival magyarázzák. A budai kereskedők szerint baj, hogy a kereskedelmi jogügyleteket is a rendes törvénykezési és pörösúton bírálják el. Így azután a kereskedők nyereszkeskedő ügyvédek és a maguk hasznát kereső bírák kezei

közé jutnak.¹⁾ Baj az is, hogy ha a törvény megítél egy-egy követelést, de az adós kereskedőnek nincsen pénze, raktárából tetszés szerint kiválasztott áruval elégítheti ki hitelezőjét. A hitelező ezeket az árucikkeket tartozik követelése fejében elfogadni, aminek az a következménye, hogy a hitelező mindenféle »lomot« kap és érzékeny kárt szenved. A másik ok, amely miatt Pest előnyösebb helyzetben van Budánál, az, hogy a budai kereskedők minden behozott áru után két és fél százalék külön vámot fizetnek a királyi kincstárnak, a pestiek ellenben nem. Természetes tehát, hogy a pestiek két és fél százalékkal mindent olcsóbban adhatnak. Buda tekintélyesebb kereskedői — mondják a szakértők — ezek: Bernucca Keresztelő János, nagy tőkepénzes és kiváló kereskedő, de már kezd üzletétől visszavonulni, a Vizivárosban van az irodája; a Vizivárosban van az irodája Bilánszky Józsefnek is. A Várban van a boltja Gutmann Mátyásnak, a Rácvárosban Blaskovics Baro és társának. A Blaskovics-cég egyik társa Péterváradon is tart üzletet, ugyancsak a Rácvárosban van boltja Davidovics Ephtimjus és társának. A legkelendőbb cikkek a fél rázsa szövetek, melyeknek ára franko Bécs 6 és fél forint 44 rőf hosszú és $\frac{11}{8}$ széles végekben. A finom vásznak 30 rőf hosszúak és $\frac{11}{8}$ szélesek, a fehérszínűek 4 és fél forintjával, a fekete színűek 4 forintjával kelnek; $\frac{5}{4}$ széles vörös és fekete flanelok kétféle minőségben 21 és 50 krajcárjával rőfönként; a kékcsíkos ágybarhet ára 20 rőf hosszú $\frac{11}{8}$ széles végekben 9 forint 40 krajcár; szász szöveteket rőfjét a brüsszeli camelotte-ok mintájára 34 garasával árulják. Ezeken kívül kelnek a leydeni, aacheni, görlici és morvaországi posztók, a korona-rázsa szövetek, végül kisebb mennyiség mindenféle selyemáruk, arany és ezüst-sujtás, meg csipke.

Óbudán is járt Procop és Haugwitz. Azt mondják, hogy Óbudán két igen nagy zsidókereskedés van: Kapl Mózes Jeremiás és testvérei, valamint a Löbl Márkus, Holitscher Zaitl és társai cég. Nikolsburgban vannak alkalmazottaik és óriási üzleteket csinálnak, mert olyan olcsón adnak el, hogy alig versenyezhet valaki velük. Sok magyar kereskedő vásárol tőlük. Azt mondják, hogy nagyban csempésznek és áruiknak csak nagyon kis része van rendesen elvámolva.

A szállítási díj Bécsből Budára mázsánként a szárazföldön 45, vizen 30 krajcár. Felfelé a szárazföldön szintén 45, vizen 24—27 krajcár. Hogy felfelé kisebb a viteldíj, annak az az oka, hogy a bécsi hajósoknak úgy is vissza kell menniök hajójukkal és Budáról Bécsbe különben is keveset szállítanak. A harmincadilletékek a rendesek. A budai és pesti rőf és súlymérték nem különbözik a bécsitől. Végül megemlítendő, hogy van Budán egy dróthúzó és arany- és ezüstpaszomántkészítő, de kevés a munkája.

¹⁾ A bírák, kikre Procop és Haugwitz jelentése szerint a kereskedők panaszkodnak, a városi törvényszék bírái, melynek tagjai többnyire Budaváros kereskedői és mesteremberei közül kerültek ki.

Íme, így festett Pest és Buda kereskedelme a XVIII. század derekán. Ilyennek látta az a két osztrák szakértő, kik ezért jöttek Magyarországra, hogy kipuhatolják, milyen módon lehetne visszahódítani a magyar piacot az örökös tartományok számára. Ezekből az érdekes jelentésekből megtudjuk azt is, hogy a XVIII. század közepetáján kik voltak Buda és Pest legtehetősebb kereskedői. Neveik a maiak előtt ismeretlenek. Emlékük eltűnt az idő árában.

Mesteremberek Budán és Pesten.

Félig-meddig kereskedő volt a legtöbb mesterember is, mert tisztára a megrendelésekből nem tudott volna megélni. Így azután raktárra is dolgozott, vásárokra járt és maga adta el a saját készítményét. De még ez a dupla kereset sem volt sok, ezt is kénytelen volt kipótolni azzal, amit kertje, kicsiny földje, szőleje, vagy rétje hozott. Főképen azonban a vásárból pénzelt, mert a vásári portékán kisebb ugyan a haszon, de igénytelenebb a vevő és nagyobb a forgalom. Igaz viszont, hogy a pesti meg a budai polgári mesterember a vásárokon kénytelen volt megküzdeni az idegen városbeli kézművesek versenyével. Néha erős volt ez a konkurrencia, mert különösen eleinte a budai és pesti műhelyekben nem igen készül finom holmi. Buda és Pest első kézműves bevándorlói közt nagyon sok volt a kontár és különben is Pest és Buda ipara túlságosan fiatal volt hozzá, hogy tradíciója legyen, mint ahogy tradíciója volt például a kassai, a soproni, a pozsonyi, a kolozsvári, győri vagy komáromi kézművességnek. Csak később, sokkal később fejlődött annyira a pesti és budai ipar, hogy a többi közül kitudott egy-egy kézműves vagy egy-egy mesterség elsőrendű vagy remekbe készült holmijával.

A kézművesek szakmák szerint céhekké tömörültek és a szabadalmakkal körülbástyázott céhekben volt az ereje és a hatalma a mesterembereknek. A céh volt a vára a kézművességnek, melynek segítségével a maga érdekeit mindenkivel szemben megvédelmezte. De a céh-szellem gúzsba kötötte az ipar fejlődését és a céhek hatalmának teljesen ki lettek volna szolgáltatva a fogyasztók, ha nem lett volna szabadverseny a vásárokon.

A vásári szabadversenynek tehát iparfejlesztő hatása volt, de jó volt arra is, hogy megzabolázza a drágaságot és a készítmények, nyers anyagok, valamint a termények árait a kínálat és kereslet alapján alakítsa ki. A drágaság másik ellenszere a hatósági árszabás volt. Mivel pedig a kormányzat tisztában volt vele, hogy a mesterember csak akkor dolgozhatik olcsón, ha olcsón él és olcsón jut a nyersanyagokhoz, ennél fogva szigorúan őrködött, hogy a városba szánt holmikat élelmes emberek előre össze ne vásárolhassák, hogy azután drágán adjanak túl rajta a vásáron. A kamara-igazgatóság parancsára a budai tanács már 1699-ben szigorúan meghagyja, hogy a vásárok ideje előtt senki ne merje összevásárolni a környékbeli falvakban az élelmicikkeket. Megtiltja azt is, hogy az országúton meglessék a vásárra jövő

élelmiszert hozó szekereket és a szekerekről vegyék meg a vidéki élelmiszert. Az ilyenektől — mondja a rendelet — lefoglalják a portékát és a parancs ellen vétőket megbüntetik.¹⁾ De hogy az elővásárlás szokása mennyire megrögzött, az mutatja, hogy Pest város tanácsa még a XVIII. század derekán is hiába küzd ellene. 1743-ban is szükségesnek tartja, hogy szigorú rendeletet adjon ki az elővásárlás ellen. »A faluról-falura vándorló árusok a falvakban felvásárolnak szárnyast, tojást, vadat és ezzel a városi heti vásárra jönnek, miáltal az élelmicikkek piacán nagy drágaságot idéznek elő — mondja a rendelet. — Pest város tanácsa a kereskedésnek ezt a fajtáját megtiltja és az ilyen módon felvásárolt élelmicikkeket elkoboztatja.«²⁾

A céheken kívül álló kézművesekkel együtt az 1720. évi összeíráskor Budán 327, Pesten pedig 147 mesterembert olvastak össze az összeíróbiztosok. Ezzel szemben az 1696. évi adóösszeíráskor Pesten még csak 79 mester dolgozott, tehát negyed század alatt kevés híján megduplázódott a számuk. Egyébként összeállítottuk, hogy a Pragmatica Sanctio idején Buda és Pest kézműves-statisztikája miképen festett.³⁾ (Lásd a következő oldalon levő táblázatot.)

Az első érdekes dolog, amit ezekből a számadatokból megtudunk, hogy a Pragmatica Sanctio korában átlagosan mekkora jövedelme lehetett egy mesterembernek Budán és Pesten, és ha megbízhatunk e számok összességében, akkor meggyőződhetünk arról is, hogy milyen egyenlőtlenül oszlott meg akkoriban a jövedelem és milyen kirívó különbségek voltak a budai és pesti jövedelmek között ugyanabban a szakmában.

A legnagyobb hasznót — évi 400 forintot — 1720-ban a pesti serfőző vallotta be. A budai serfőzőnek ugyanakkor csak 60 forint évi haszna volt. A pesti gyógyszerár évi 300 forint hasznót hozott, a budai csak száz forintot. A pesti mézeskalácsos és a nyerges egyaránt 150—150 forint hasznót vallott be.⁴⁾ Ez az összeg más szakmában dolgozó mesteremberek jövedelméhez képest meglepően nagy. Érdekes különben, hogy a pesti építő iparosok között az egy-egy főre eső átlagos jövedelem jelentékenyen nagyobb, mint a budaiaké, ami a mellett tanuskodik, hogy a Pragmatica Sanctio idején Pesten konjunktúrája volt az építkezésnek. Az ácsok átlagos évi jövedelme 83 forint, az asztalosoké 55 forint, a lakatosoké Budán és Pesten egyaránt 43 forint, míg a pesti kőműveseké csak 35 forint. Viszont a cserepesek átlagos jövedelme a pestinél nagyobb Budán, vagyis 40 forint, aminek az lehet a magyarázata,

¹⁾ Budaváros tanácsi jegyzőkönyve. 1699. máj. 15.

²⁾ Pestváros tanácsi jegyzőkönyve. 1743. máj. 2.

³⁾ Ebben az összeállításban két különböző időről, az 1715-ik esztendőről és az 1720-ik évről való összeírás eredményét találja az olvasó. A két év eredménye között jelentékeny a különbség. A kettő közül az 1720-ik évről való a megbízhatóbb, mert ebben pótolták a konskriptorok az első összeírás hiányait. Ép azért fejtegetéseinkben mi csak az 1720. évről való adatokat használtuk fel.

⁴⁾ Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. — Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, XII. kötet, 258.

Budai és Pesti mesteremberek és egyéb iparosok száma és jövedelme 1715-ben és 1720-ban.

Megnevezés	B u d a				P e s t			
	1715-ben		1720-ban		1715-ben		1720-ban	
	száma	jövedelme forint	száma	jövedelme forint	száma	jövedelme forint	száma	jövedelme forint
<i>Ipar :</i>								
<i>Céhek kötelékébe tartozó mesteremberek.</i>								
Ács	2	40	3	50	3	31	5	414
Asztalos	1	25	7	195	2	40	6	330
Bádgos	—	—	1	50	—	—	1	—
Bocskor készítő	1	3	4	70	1	12	2	60
Borbély és sebész	2	25	14	212	—	—	2	60
Csapó	—	—	—	—	—	—	—	—
Cserepes	—	—	1	40	—	—	1	15
Csizmadia	6	44	8	160	3	35	5	79
Esztergályos	1	8	2	30	—	—	1	—
Fazekas	—	—	4	96	1	—	1	—
Fegyverkovács	—	—	—	—	—	—	—	—
Fésűs	1	4	1	20	—	—	—	—
Fuvaros	5	21	11	260	4	10	10	236
Füldös	—	—	1	40	2	26	—	—
Gombkötő	1	2	5	74	1	—	—	—
Gyógyszerész	1	30	1	100	1	—	1	300
Hentes	—	—	—	—	—	—	—	—
Kádár	3	22	13	600	1	30	4	220
Kalapos	—	—	3	50	—	—	—	—
Kelmefestő	1	3	4	60	1	10	—	—
Kéményseprő	1	6	1	—	—	—	—	—
Kerékgyártó	3	32	5	120	2	20	3	130
Késes	2	14	—	—	—	—	1	—
Korcsmáros	—	—	13	294	2	40	11	220
Kovács	6	118	6	175	1	—	3	50
Kőműves	1	50	5	102	3	10	6	210
Könyvkötő	—	—	—	—	—	—	—	—
Kötélverő	3	26	3	85	2	20	2	60
Lakatos	2	9	8	340	2	35	7	304
Mészáros	12	207	28	1.865	6	107	8	355
Mézeshábotő	2	33	3	130	1	10	1	150
Molnár	—	—	10	—	5	175	6	—
Nyerges	2	13	2	30	1	15	1	150
Ótvös	—	—	4	95	1	—	—	—
Pék	6	99	11	365	4	45	6	352
Posztónyló	—	—	—	—	—	—	—	—
Puskaműves	—	—	2	35	1	25	—	—
Puskaporkészítő	—	—	—	—	—	—	—	—
Rézsműves	—	—	2	60	1	30	1	—
Serfőző	—	—	1	60	—	—	1	400
Szabó	11	39	38	809	7	70	16	442
Szappanos	5	54	4	98	2	55	3	180
Szűjgyártó	5	27	10	253	—	—	3	20
Szítakötő	—	—	—	—	—	—	—	—
Szobrász	—	—	—	—	—	—	—	—
Szűcs	9	47	16	448	2	10	5	237
Szűrszabó	—	—	5	60	—	—	—	—
Takács	—	—	4	66	—	—	2	—
Tímár	—	—	1	60	4	100	7	215
Úveges	3	16	4	100	1	15	1	15
Varga	7	106	11	248	5	77	2	48
Egyéb	3	18	24	473	4	35	6	92
Összesen	108	1.141	304	8.518	77	1.088	141	5.344

Céhen kívül álló mesteremberek

Cukrász	—	—	1	—	—	—	—	—
Építész	—	—	1	—	—	—	1	—
Halász	1	—	5	—	3	—	4	—
Hálókészítő	—	—	1	—	—	—	—	—
Harangöntő	—	—	1	—	—	—	—	—
Kardcsiszár	—	—	1	—	—	—	—	—
Kenyérsütő	—	—	—	—	—	—	—	—
Kosárkötő	—	—	—	—	1	—	—	—
Kőfaragó	—	—	2	—	—	—	1	—
Kőszőrűs	1	—	1	—	—	—	—	—
Madracos	—	—	7	—	—	—	—	—
Szurkozó	1	—	1	—	—	—	—	—
Tűzljátékos	—	—	1	—	—	—	—	—

hogy Pesten többnyire náddal fedték a házakat, nem cseréppel. Ezen különben nincs is csodálkozni való, mert 39 magyar város közül csak Budán, Pesten és Lőcsén volt egy-egy cserepezőmester, ami azt mutatja, hogy a cserépfedelű házak abban az időben a ritkaságok közé tartoztak. A mészárosok átlagos haszna Budán fejekint 67, míg Pesten csak 45 forint, ellenben a pékek haszna Budán átlagosan 33, míg Pesten 60 forint. Ha csakugyan helytállóak ezek az adatok, bizony egyik-másik foglalkozási ágban meglehetősen szegényesek lehettek a jövedelmi viszonyok. A budai pékiparban például egy-egy mesterre a Károlykorabeli népszámlálási adatok szerint egy-egy napra nem is egy egész denár (pontosan 0-9 $\frac{1}{2}$) esett, ami mai pénzben alig 4 pengőfillér. Pedig a Pragmatica Sanctio idején Budán egyetlen zsemlyét sem adtak ezért a pénzért. De voltak ennél még gyöngébb jövedelmek is. Így például egy-egy budai vargára átlagosan csak évi 22 forint, az üvegesekre Pesten évi 15 forint, a tímárra Budán évi 60, Pesten pedig ép felényi jövedelem esett. Viszont a szappanosiparban Budán nem egészen 25 forint, míg Pesten 60 forint átlagos évi jövedelem esett egy-egy mesterre. Nehéz elhinni azt is, hogy teszem a korcsmárosiparban Budán 22 és fél, míg Pesten 20 forint haszon-átlag jut egy-egy fejre. Az érvágó borbélyokra Budán csak 15, Pesten ellenben kétakkora átlagjövedelem jutott évenként. A jövedelmek e furcsa eloszlásának az lehet a magyarázata, hogy szívesen és őszintén már akkoriban sem vallotta be mindenki a jövedelmét. Azután ezek a jövedelmek, melyeket számunkra III. Károly adóösszeírása örökített meg, nem bruttó számok. Ezek a tiszta jövedelmet mutatják, a megélhetésre elköltött summa valószínűleg már le van belőle számítva.

A tulajdonképeni Magyarország 39 városában mindössze 4606 mesterember és egyéb iparúzó élt ez időtájt. Ennek több mint tizedrésze Budán és Pesten kereste meg kenyerét. Érdekes, hogy Budán kétannyinál is több volt a mesterember, mint Pesten, de egymagában Debrecenben kétannyi kézműves dolgozott, mint Budán. Debrecen volt akkoriban Magyarország legnépesebb iparú városa, mely 602 mesterembert számlált. Komárom követte a sorban 367 kézművessel. Harmadik helyen Pozsony állott 339, negyedik helyen Győr 318 mesterrel. Buda 304 céhbeli mesterével csak az ötödik helyet kapta a sorban. Pesten pedig összesen 141 céhbeli dolgozott. Debrecenben csak szabómester volt ennyi. De egyéb szakmában is népes volt a debreceni ipar. Így csizmadiamester 95, hentes 41, kerékgyártó 25, kovács 21, mészáros 17, molnár 41, szappanos 18, szűcs 39, varga 53 volt a Pragmatica Sanctio idején Debrecenben. Ellenben pék nem volt egy sem, mert a kenyérsütő asszonyok sütötték a híres debreceni kenyeret. Nem volt cserepes sem, mert szalmából, nádból készült a ház fedele. Nem volt fuvaros sem, mert szekere, lova minden gazdának volt. Nem volt gyógyszerész sem, ellenben volt hét érvágó borbély. Nem volt kőműves, mert vályogból építették a házat, de nem volt korcsmáros sem ez időtájt Debrecenben.

Budán és Pesten sokáig az építőiparosok céhe volt a leghatalmasabb. A török kiűzetése után szinte teljesen újból kellett felépíteni a két várost, úgy-hogy ácsnak, kőművesnek — a Rákóczi-háborúk idejét kivéve — mindig akadt munkája Budán és Pesten. A 39 magyar városban a Pragmatica Sanctio korában ácsmester 54 dolgozott. Ebből Pestnek öt, Budának három jutott, míg Komáromban és Lőcsén hat-hat mester kereste ácsságból a kenyerét. Kőműves összesen 70 volt a 39 magyar városban. A legtöbb — hat-hat — Pesten és Szokolcán, Budán, Győrben és Körmöcbányán csak öt-öt. Budán a kőművesek voltak az elsők, kik céhbe tömörültek és a kőművesek voltak az elsők, akik kis híja, hogy sztrájkba nem léptek. Az ácsok és kőművesek már Budavár visszafoglalása után kezdtek mozgolódni. A két városban erős tempóban indult meg az építkezés. Sok a munka, kapós a munkás kéz. Az ácsok és kőművesek ezt az alkalmat használják fel, hogy béremelést követeljenek. A budai kamara-igazgatóság azonban résen van. Jól tudja, hogy a polgárság csak akkor építkezik, ha méltányos áron építkezhet. 1692-ben tehát a kamarai adminisztráció utasítására a budai tanács elrendeli, hogy a kőművesek és ácsok napi bére a mester-garassal együtt tíz garas, a segéd-munkásoké pedig 4 garas. Öt és fél esztendeig ez az árszabás marad. De az építőmesterek elégedetlenek; keveslik a bért. Az inspektorátus bizottsággal vizsgálztatja meg, hogy a magas munkabérek miatt panaszkodó építtető polgároknak vagy az alacsony bérek miatt panaszkodó mestereknek van-e igazuk. A vita vége az, hogy 1696. március 10-én új árszabást léptetett életbe a tanács az építő szakmában. E szerint az ácsok és kézművesek munkabére Szent Mihály napjától Szent György napjáig napi tíz garas, Szent Györgytől Szent Mihályig 11 garas, a mester-garast is beleszámítva. Segédmunkás és napszámos napi öt garast kapott. Ebben a vitában tehát a kőművesek és az ácsok győztek. Dehát az építtető polgárság sem hagyta magát. A következő évben már félő volt, hogy a magas munkabérek miatt megáll az építkezés. Az inspektorátus megint közbelép.¹⁾ Valamivel leszállítja a munkabért, de leszállítja a munkaidőt is. Darab ideig megint csend van. 1699-ben május 21-én azonban a városi tanács kénytelen újra közbelépni és kimondja, hogy a mester munkabére a mestergarassal együtt 10 garasnál magasabb nem lehet, a napszámosoké viszont öt garas, mert már így is olyan magasak a munkabérek, hogy e miatt szünetelnek az építkezések. De ezzel még mindig nincs rend. A kőművesek és ácsok »amerikáz«-nak. A kamara-igazgatóság megidézi a mestereket²⁾ és számon kéri tőlük, hogy miért nem tartják be a szabályokat. Azzal védekeznek, hogy nem jutnak ivóvízhez s borral, meg sörrel kénytelenek szomjukat oltani. Ez pedig megdrágítja a megélhetést. A kormányzóság nem fogadja el a kifogást és rájuk parancsol, hogy tartsák be a rendet. A kőművesek és ácsok azonban nem ijedtek meg s azzal fenyegetőz-

¹⁾ 1697. november 14.

²⁾ 1700. jún. 2.

nek, hogy abba hagyják a munkát és sztrájkba lépnek, ha a 30 krajcáros bért 33-ra nem emelik. Buda város tanácsa meghányja-veti a dolgot¹⁾ és úgy határoz, hogy a 30 krajcáros munkabért nem lehet emelni, mert az élelmicikkek árai olcsók, más ok pedig nincs a béremelésre.

Miképen végződött a kőműves-bérharc?! Nem igen lehettek megelégedve az ítélettel, de a vitát elintézte Rákóczi Ferenc háborúja. A háború éveiben már nem volt kedve építkezni senkinek. Csak néhány évvel a szatmári béke és a pestis járvány után indult meg ismét az építkezés. Érdekes különben, hogy Pest vármegye miképen limitálta 1724-ben a két város kőműveseinek és építőmestereinek bérét.²⁾

A kőművesek és építőmesterek napibére.

	Forint	Denár	Mal pénzben pengő fillér
Napibérek április 1-től szeptember 30-ig, azzal a feltétellel, hogy reggel 5 órakor fognak a munkához és délután 7-ig dolgoznak, a reggelire, ebédre és uzsonnára 1—1 órát, tehát 3 órát engedve nekik (11 órás munkaidő), beleszámítva a céhmester garasát	—	45	1 88
Ha a birtokos (építető) pallért kíván, az egy garassal többet kap	—	50	2 09
A céhen kívüli pallérral azonban megegyezés szerint.			
Napibérek október 1-től március 31-ig, de ez időben reggelire és uzsonnára nem kapnak szabad időt és októberben és márciusban reggeli 6 órától, a többi 4 hónapban pedig hajnalhasadáستól szürkületig kell dolgozniok, beleszámítva a mester garasát, ha céhbéliek	—	40	1 66
A pallér bére ez időben	—	45	1 88
Határozottan megjegyzendő itt, hogy az építészeknek a faanyagból többet, mint másfél lábnyi kis gerendát nem szabad, nagyobbbat pedig csak a töröttekből szabad naponta egyszer, tehát az illető nap estéjén elvinniök; ellenkező esetben az elvitt fa árát bérükből le kell vonni.			
A kőműveseknek tilos bármit is elvinni a faanyagból, ha mégis elvisznek, árát vissza kell téríteniök.			
Azonkívül, ha a szombati napokon szombati vagy ünnepi vecsernyét akarnak hallgatni, tehát «feurabenth»-et (Feierabend) akarnak tartani, akkor aznap ne élvezzenek szabad uzsonnaidőt, hanem dolgozzanak 6 óráig; a 6 téli hónapban a napok rövideje miatt a vecsernye ideje úgys az éjszakába nyúlik.			
Kőműves legények napibére április 1-től szeptember 30-ig = 14 krajcár	—	—	1 15
(NB. 3 krajcár = 5 denár = 1 garas.)			
A téli hónapokban = 12 krajcár	—	—	90 és fél
A falusi legények a nyári hónapokban naponta kapnak	—	20	84
A téli hónapokban	—	15	63

¹⁾ Buda város tanácsi jegyzőkönyve 1701. június 21.

²⁾ Budapest székesfőváros levéltára Int. á. á. 1557.

Az építő szakmát szolgálta részben az asztalos is, meg a lakatos is. Budán hét, Pesten pedig hat asztalos dolgozott, míg Pozsonyban 11, Komáromban pedig 10. Lakatos Besztercebányán, Győrben és Pozsonyban volt a legtöbb : 11—11, míg Budán csak nyolc, Pesten pedig hét lakatos működött 1720-ban.

Az építő szakma munkabér-vitái mögött mindig ott settenkedett az élelmezési probléma. Hogy idejében épül-e újjá a győztes háborúval legázolt Buda és Pest, ez attól függött, hogy elég olcsó-e a megélhetés, nem túl magasak-e az élelmiszer-árak a két városban. Tisztában volt ezzel a kamara-igazgatóság is, ép azért állandóan vigyázott rá, hogy a kenyér és a húsrak megfizethetők legyenek. Budán tizenegy, Pesten hat pék sütötte a kenyeret és a zsemlyét — Pozsonyban 29. Mészáros viszont Budán 28 volt, ugyanannyi, mint Pozsonyban, ami arra mutat, hogy Budán is, Pozsonyban is szép számmal volt a hússal élő császári hivatalnok és katonatiszt. Kassán 21, Selmecbányán 19, Győrben, Komáromban 18—18, Pesten 8, Lőcsén, Körmöcbányán és Debrecenben 17—17 mészáros mérte a húst. Úgy tetszik, mintha Pozsonyban vagy Kassán több hús fogyott volna, mint a puszták városában : Debrecenben. Ez tévedés. Marhahúst talán kevesebbet fogyasztott Debrecen, mint Kassa, de a debreceni civis inkább a sertéshúst kedvelte. Összesen 41 hentes dolgozott Debrecenben. Pesten, Budán és Pozsonyban egyetlenegy sem, vagyis ezekben a városokban valószínűleg a sertést is a mészárosok vágták. Debrecen a mellett nagy kenyér-evő volt. Ma is az. 1720 táján 41 szárazmalom őrlte Debrecenben a lisztet. Budán pedig 10, Pesten 6 vízi-molnár dolgozott, míg Komáromban 17.

A mészáros-mesterséggel atyafiságban vannak a bőr-kikészítő mesterek, tímárok, tabakosok, szattyán-készítők, kiknek a mészáros szállítja a bőrt. A bőr nagy szerepet játszik a XVIII. század iparában és kereskedelmében. Marhabőrt sokat vittek ki az örökös tartományokba. A tímárok, vargák és csizmadiák e miatt ki nem fogytak a panaszból, azt mondták : azért drága a bőr, mert külföldre viszik. Az 1724. évi pesti limitáció¹⁾ szerint 7 forint (=29·30 pengő) az ökörbőr párjának ára, de jó nedves állapotban mindegyiknek nyomnia kell 50 vagy legalább 47·5 fontot ; száraz állapotban 20, de legkevesebb 19 fontot ; 2 forint és 25 d. (=9·40 mai pengő) az ára egy kiváló csontozással vagy száraz trágyával kikészített fehér bőrnek vagy három tinó bőrnek, mely nem nyom többet száraz állapotban 20 és nedves állapotban 50 fontnál ; lőbőr ára egy forint (=4·18 pengő). Így sorolja fel és így határozza meg a vármegye árszabása azt is, hogy mi legyen az ára az üsző bőrének, mibe kerüljön a fiatal borjúbőr, az ürü- és kosbőr gyapjastól, a kicsi és nagy kecskebak bőre, sőt még az öszvér bőrének áráról sem felejtkezik meg. Legérdekesebb azonban a mészáros-limitáció utolsó szakasza, mely így szól :

¹⁾ Pest vármegye árszabása : Pest városi levéltár. Int. á. á. 1557.

»A helybeliekre, tehát ugyanazon városban lakókra is vonatkozik az országos jogszabály által is tiltott elővásárlási rendelet. A mészárosok a bőröket a helybeli tímároknak, vargáknak és kordoványosoknak kötelesek a megszabott áron eladni. Aki első ízben vét ez ellen a rendelkezés ellen, 20 tallért fizet, aki másodízben vét, 30 birodalmi tallér a büntetése. A további vétséget a bőrök elkobzásával büntetik. Ennek megfelelően a tímárok, vargák és kordoványosok is a helybeli mészárosoktól tartoznak bőrszükségletüket beszerezni, mégpedig nagyban vagy darabszámra. Ha nincs készpénz, a mészárosok nyújtsanak negyedévi hitelt, de nemfizetés esetén az évnegyed leteltével a mészárosok annak adják el bőreiket, akiknek akarják. Ezt megtehetik akkor is, ha a helybeli tímárok nincsenek bőrszükségében. Ez esetben a mészárosok a bőröket az országban élő tímároknak és cipészeknek a megszabott áron, külföldieknek azonban tetszés szerinti összegért adhatják el. A szappanosok és gyertyaöntők sem szállíthatnak be elkobzás büntetésének terhe mellett faggyút, hanem kötelesek a helybeli mészárosoktól a megállapított áron beszerezni. A gyertyaöntőknek azonban meg van engedve, hogy saját szükségletükre ott vásároljanak faggyút, ahol akarnak; tehát a szabad városokban is vehetik a faggyút.«

A saját szükségletet meghaladó vásárlást, az úgynevezett praeemptio akarta meggátolni ez a rendelkezés. A praeemptio következtében egyik-másik portéka áralakulása néha teljesen a felvásárlótól vagy a felvásárlóktól függött. Néha nemcsak egyesek, hanem egész társulatok, sőt társadalmi osztályok spekuláltak a felvásárlással. A felvásárlásra hivatkoztak 1725-ben a pozsonyi vargák, 1736-ban pedig a felvidéki szláv vargák, mikor azt kérték, hogy a helytartótanács a zsidókat teljesen tiltsa el a bőrkereskedéstől. A helytartótanács 1736-ban annyit csakugyan meg is tett, hogy a zsidó bőrkereskedők tevékenységét a vásárookra korlátozta. Erre viszont az történt, hogy a nyersbőr-árak egyszerre a felére estek. Akkor meg a mészárosok és az állattartó birtokosok és gazdák lázadtak fel. A gazdák azért, mert a csökkenő nyersbőr-árakkal együtt visszament az ökör ára is. A mészárosok pedig azzal fenyegetőztek, hogy mivel fele áron kénytelenek értékesíteni a nyersbőrt, kénytelenek lesznek felemelni a hús árát. A vármegyék is a zsidók pártjára állottak. Végül is a helytartótanács megengedte, hogy a zsidók és a külföldi bőrösök a vásáron kívül is vásárolhassanak. Meghagyta azonban, hogy előzőleg kötelesek a helyi hatóságoknál jelentkezni, a hatóság pedig kihirdeti, hogy aki nyersbőrt akar eladni, az a hatóság előtt szerződést köthet.¹⁾

Nagy ipar volt a magyar bőr-kikészítő ipar. A magyar városokban 78 tímár dolgozott ebben a mesterségben. Legtöbb: 15 Szatmárnémetiben, 10 Pozsonyban, Pesten 7, de Budán csak egy. Varga viszont 297 volt a 39 magyar városban. Ebből csupán Debrecenben 53, Pozsonyban pedig 19, Budán 11, de Pesten csak kettő. A csizmadia-ipar is legnépesebb Debre-

¹⁾ Ember Győző: A magyar királyi helytartótanács működése stb. 15. old.

cenben, ahol 95 civis készíti a csizmát. De szép számmal van csizmadia Győrben és Komáromban is. Győrben 56, Komáromban 42, Kőszegen 26, Szatmárnémetiben 21, Budán viszont 8, míg Pesten csak 5 csizmadia dolgozott. Közel áll a mészárosiparhoz, amint látjuk a limitációs rendeletről, a szappanfőző is, aki a marhafaggyút dolgozza fel. Akkoriban Debrecenben, ahol a leghíresebb és legfehérebb szappant főzték, 18 mesternek adott kenyeret ez a mesterség, Pozsonyban pedig hétnek, Budán csak négy szappanos volt, Pesten csak három dolgozott.

De a mészárosokon, tímárokon, tabakosokon, csizmadiákon, cipészeken és bocskorkészítőkön kívül a nyerges, a szíjgyártó, a szűcs is bőrrel dolgozott. Ha ezekhez még hozzászámítjuk a hentest, a szappanfőzőt és fésűst is, kiderül, hogy a 39 magyar város iparosságának közel 35 és fél százaléka állati bőrök és egyéb állati anyagok feldolgozásából él. Budán az iparúzők 28 százalékanak, Pesten 25 és fél százalékanak adott munkát és kenyeret a bőrfeldolgozó ipar. Ehhez nagyarányú állattenyésztésünk és állatkereskedelmünk szolgáltatta a materiát. A gazda, a kereskedő és a kézműves népesség, az iparúzők több mint harmadrésze a temérdek gulyából, csordából, kondából és juhnyájból pénzelt; abból a rengeteg állatból, mely szünet nélkül vándorolt véges-végig az országon, egyik legelőről a másik legelőre, egyik vásárról a másik vásárra; a keleti és délkeleti határ felől a nyugati határ felé.

Fejlett ipar volt Budán a kádáripár is, melynek természetesen a bortermelés volt az éltetője. Budán 1720-ban tizenhárom kádárműhelyben dolgoztak, Debrecenben 11, Győrben és Komáromban 10—10-ben, de Pesten is dolgozott 4 kádár. Ha már a faiparnál tartunk, nem feledkezhetünk meg róla, hogy Budán kerékgyártó is volt öt, de Debrecenben 25 volt, Pesten meg csak 3. Fazekas négy volt Budán, de Komáromban 16. Debrecenben, Győrben 12—12 gombkötőmester dolgozott, ellenben Budán csak öt gombkötő műhelyben dolgoztak. Hét kelmefestő szorgalmatoskodott Késmárkon, de Budának is volt öt kelmefestője. Kovács hat volt Budán, míg Debrecenben 21; Győrben, Selmechányán pedig tíz—tíz. Az ötvösök számából valamennyire a fényűzés fokára is lehet következtetni. Ép azért érdekes, hogy ezidőtájt Budán, Kassán négy-négy ötvös dolgozott, de Nagyszombatban 15; Pozsonyban és Selmechányán 17—17. A kézművesek között szabó volt a legtöbb Budán: 38 szabóműhelyben dolgoztak. Sőt Pesten is volt belőlük 16. Ellenben Debrecenben 140, Győrben 45, Komáromban 29 szabó varrta a ruhát. Szűcs is volt Budán 16, Pesten pedig öt, de Debrecenben 39 szűcs volt, Késmárkon pedig 18 szűcs dolgozott. A takácsmesterségben Győr város vezetett. Tíz takács dolgozott Győrben, míg Besztercebányán és Debrecenben kilenc-kilenc, Budán azonban 4. Üveges is volt Budán négy, Pozsonyban pedig öt. Ellenben sem Budán, sem Pesten nem volt gubacsapó, fegyverkovács, könyvkötő, posztónyíró, puszkakészítő, szitakötő, szobrász. Pesten ezeken kívül nem volt szűrszabó, ötvös, kéményseprő, kelmefestő, kalapos,

gombkötő, fésűs és fürdős. Hogy Budán nem volt fegyverkovács, puska-készítő, azon nincs mit csodálkozni. Ez nem azt jelenti, mintha Budán ki ment volna a divatból a puska, hanem azt, hogy Budán sok volt a katona és a katonai puskaművesek csinálták és reparálták a polgárság fegyverét is. Egyébként nemcsak Budán, de Pesten is a katona-kézművesek állandó és kellemetlen konkurrenciát csináltak a polgári kézműveseknek és mesterembereknek. Minden tilalom és minden panasz ellenére, a katonák nemcsak a kézművességben rontották a polgári sorban levő mesterek keresetét, de még borméréssel is foglalkoztak, kocsmát is tartottak. Budán különben 13 polgári kocsmáros volt, Pesten 11, Selmezbányán 30. Meglepő, hogy az 1720. évi összeírás szerint sem Budán, sem Pesten nem volt könyvkötőműhely, pedig Debrecenben és Pozsonyban három-három volt, Győrben, Kassán és Lőcsén kettő-kettő. Az lehet az oka, hogy Budán és Pesten a papi iskolákban a diákság maga kötötte a könyvet. Az is érthető, hogy posztónyíró sem volt sem Pesten, sem Budán. Nem volt rá szükség, mert Kőszegen 28 volt, Sopronban 27, Modorban 17, Trencsénben pedig 19 posztónyíró dolgozott és ezek a műhelyek egész Magyarországot ellátták magyar posztóval. Szűrszabó sem volt akkortájt Budán és Pesten. De nem volt Debrecenben sem szűrszabó, viszont Lőcsén volt kilenc, Nagyszombatban négy, de az ország 39 városában mindössze 24 szűrszabómester dolgozott.

Akadtak már orvosdoktorok is ebben az időben, de kevesen voltak és a közegészség jóformán teljesen az érvágó borbélyok és a patikusok kezében volt. A patika jó üzlet lehetett és a patikus nemcsak orvosságot és szépítő szereket, »Mária királyné vizét«, »bécsi rongyot« és hasonlókat, hanem konfektumokat, vagyis »befőttet« is árult. Úgy látszik, olykor a gyógyszerészek is rászolgáltak, hogy a hatóság a körmükre nézzen, mert gyakran foglalkoznak velük a hivatalos írások. A patikák a helytartótanács felügyelete alá tartoztak és az 1720. évi adóösszeírásban még a gyógyszerészek is a mesteremberek között szerepelnek. A 39 magyar városban összesen 19 gyógyszerész volt, ebből Budának is és Pestnek is egy-egy jutott, de Pozsonyban négy patika volt. A helytartótanács ezt nem helyeselte, mert az volt az álláspontja, hogy több patika fennállása olyankor, amikor a szükségletet kevesebb is ki tudja elégíteni, a gyógyszerek romlását eredményezi. A gyógyszertárak tekintetében tehát a helytartótanács nem tartotta egészségesnek a nagy versenyt.

Az érvágó borbélyok is a mesteremberek között szerepelnek, sőt céhük is volt. Akadtak közöttük ügyes kezű mesterek is, kik olykor nehéz operációktól sem riadtak vissza. Fejtegetéseink során megemlékeztünk már arról a pesti borbélymesterről, ki egy halálos kimenetelű agylékelésért a városi bíróság előtt követelte a honoráriumot. A tanácsbíró 20 forintot (100 mai pengőt) ítélte meg neki.¹⁾ Az ügyeskező borbély nagyon népszerű volt és

¹⁾ Pest városi tanácsi jegyzőkönyv. 1702. szeptember 1.

hírét-nevét messze földön ismerték. Azonban mint minden más szakmában, ebben a mesterségben is temérdek volt a kontár és a kuruzsló. Ezekről azután sem rendelet, sem ellenőrzés eléggé nem tudta megvédeni a betegeket. Egy 1626—27. évről való borbélyokról szóló limitációban olvassuk, hogy a »sebekre híven és szorgalmasan viseljenek gondot, melyre városokon az céhmesterek igen reá vigyázzanak, falukon pedig az bírák; és ha gondviseletlenségek miá, az sebes meghal, fejekkel ériék meg. (t. i. halál fejükre!) Szegődő irral ne kötözzenek. Az, ki belső nyavalyához nem tud, doktorrá magát ne tegye; mert ha valakinek halála történik miatta, ő is meghaljon érte.«¹⁾

Legtöbb helyen a borbély-céh tiszte volt a halottkémi teendők ellátása is. Így volt ez Pesten is, hol a halottkémi díj 5 garas (120 mai fillér) volt. 1731-ben azután többek panaszára további intézkedésig a városi tanács beszüntette a halottkémi díj szedését.²⁾ Magyarország 39 városában összesen 67 érvágó borbély működött. Ebből Budának 14 jutott, Debrecennek csak 7, Komáromnak pedig 6.

De az 1720-ban összeírott szakmák és foglalkozások között volt egy-néhány, mely nem tartozott bele semmiféle céhbe s melyet a statisztikus sehová sem tudott elskatulyázni. Budán 27 adófizető foglalkozását nem tudták pontosan megállapítani, Komáromban pedig 88-ét. Az »egyéb« rovatba sorozott foglalkozások közé tartozik a zenész is. Budán is volt zenész, Pesten is, de Pesten kétféle zenész volt. Ezt egy tanácsülési jegyzőkönyvből állapítottuk meg, mely azt mondja, hogy a nem hivatásos zenészek a zenélési engedélyt egy forinton válthatják meg a hivatásos muzsikusoktól.³⁾ Kik voltak a hivatásos zenészek?! A hivatásos zenészek a templomi muzsikusok, az úgynevezett »Turner«-ek voltak, kik egyházi ünnepeken közreműködtek. Ezenkívül minden délelőtt 11 órakor a városháza erkélyéről a közönséget »Platzmusik«-kal szórakoztatták. Egy fél órán keresztül két zenedarabot adtak elő. Mivel pedig a *Turnereknek* nagyon gyenge volt a fizetésük, a magisztrátus alkalmat adott rá nekik, hogy mellékjövedelemre tegyenek szert. Ilyen mellékjövedelem volt, amit a »nem hivatásos« zenészekről kaptak. A nem-hivatásos zenészek pedig a muzsikus cigányok voltak.⁴⁾

Bizony-bizony szegényes viszonyok jelző számai ennek az ipari statisztikának az adatai, melyeket stílszerűen egészít ki, hogy 1720-ban Magyarország 39 városának mindössze 66 »országos kocsisa«, Landkutscher-ja volt. Ne felejtjük el, hogy akkortájt a fuvaros volt a tömegszállító intézmény. A Landkutscher volt akkoriban az, ami ma a vasút. A postamesterek is adtak ugyan bérbe az utasnak hátszékot, előfogatot vagy szekeret, de a »társaskocsit«, a *diligence*-ot csak 1752-ben indította meg Magyarországon a posta és a »delizsánsz« csak három vonalon járt és csak Bécs meg Pozsony között köz-

¹⁾ Szádeczky: Ipartörténet.

²⁾ Pest városi tanácsi jegyzőkönyv. 1731. február 16.

³⁾ Pest városi tanácsi jegyzőkönyv. 1786.

⁴⁾ Zsidók közt is sok volt a muzsikus.

lekedett minden nap, ellenben Bécs és Buda között csak minden héten egyszer, a Buda—Temesvár és Nagyszében közötti útvonalon pedig csak minden negyedik héten közlekedett.

Az ország 66 hivatásos fuvarosa közül Budának 11, Pestnek 10 jutott, Kőrmöcbányának 14 és Komáromnak 31. Ehhez hozzá kell számítani, hogy az utak kétségbeejtően rosszak, gyakran teljesen járhatatlanok, az utas élet- és vagyonbiztonsága pedig nagyon gyöngye lábon állott. Ezek a körülmények kissé kockázatosá tették a Pragmatica Sanctio idejében az utazást és ez a kockázat jelentékenyen lecsökkentette azt a konkurrenciát, melyet az országos vásárookra jövő idegen-városbeli kézművesek támasztottak a budai és pesti kézműves céheknek.

Szegényes volt e korban a két város ipara és kicsinyes, elfogult, türelmetlen volt az a városi önkormányzatot is hatalmában tartó céh-politika, mely, ha tisztán rá lett volna bízva Buda és Pest jövője, bizony nehezen tudta volna kiszabadítani a két várost falusias habitusából és nem tudta volna kihasználni Pest felbecsülhetetlen értékű centrális helyzetét. De kisszerű volt akkortájt az egész magyar ipar, melyet elnyomott a bécsi ipar és a bécsi politika. III. Károly idejében még gyár sem volt egész Magyarországon, csak II. József alatt kezd erőre kapni a két város ipara és kereskedelme. Csak a XVIII. század legvégén mutatkoznak meg az eljövendő magyar gyáripar halovány körvonalai. De a XIX. század elején még keserűen jegyzi fel a jószemű tudós : Schwartzner Márton, hogy »görbe kardjainkat Németországban kovácsolják ; kést, villát pedig most is csak Bécs és Styria szállít a magyarnak. . . .«

Negyven esztendő.

Mondanivalónk végére értünk. Az volt a célunk, hogy megelevenítsük a budavári győzelemre következő idők első negyven esztendejét. Meg akartuk mutatni, miképen születik egy város, hogyan rakták le a földig rombolt Buda és Pest új fundamentumát. Verejtékes küzdelmek, hihetetlen erőfeszítések története ez a negyven esztendő.

Mikor a betelepített gyarmatosok hozzáláttak a két város építéséhez, csak a nagyszerű keretet kapták készen. Megvolt a budai hegykoszorú, a napsugárban csillogó Duna, a végtelen pesti mezők smaragdszínű szőnyege, meg a ragyogó kék ég, úgy, ahogy az Isten megteremtette. Ebbe a pompázatos keretbe kellett beleplántálniok az embereknek a maguk életét és városépítő művészetét.

A pionirok munkája nem volt egyszerű és nem volt könnyű. A gyűlölet, a pestis és a háború gyilkos levegőjében fogtak hozzá a munkához. Szegénység, tűz, víz hátráltatta őket, míg elkészült a faluszerű, dísztelen két város, melynek helyén most a magyar főváros milliónyi népe, a ragyogó Budapest ünnepli a 250 év előtti diadalt.

Sok magyar életbe került ez a diadal, melynek dicsőségét teljesen a maguk számára foglalták le a lotharingiai herceg szövetséges hadai. Budavár ostroma előtt 145 esztendeig a török pusztította az országot, Budavár bevétele után pedig a császári zsoldosok fosztogatták a magyar népet. A győzelem után német várossá lett Mátyás király egykori fővárosa. Magyar eleinte házat sem vehetett Budavárában, eltiltotta tőle a bécsi politika féltékenysége és a magyar fővárost később valósággal vissza kellett hódítani a magyar szó számára.

Az ország jórésze pusztaság. Hosszú-hosszú ideig nem tud erőre kapni a sok vérvesztéstől elgyengült, meggyötört magyar nemzet, melyet a bécsi udvar be akar olvasztani a birodalomba. »A legnagyobb szerencsétlenség érte: elnyomott nemzet lett« — így sóhajt fel Grünwald Béla »A régi Magyarország« című könyvében.

De ebből a végtelenül szomorú és zavaros korból is van feltámadás. A magyar faj ereje, szívóssága, tehetsége győzedelmeskedik minden bajon és minden megpróbáltatáson. Megindul a fejlődés és boldogabb idők követ-

keznek erre a sokat szenvedett országra. Eljön az ideje, hogy a két város élete bekapcsolódik az ájultságból ébredő ország életébe. Buda és Pest lelke, központja lesz Magyarországnak.

A Budavár visszafoglalását követő nehéz idők történetét pedig azért mondtuk el, hogy tanuljunk belőle. Tanuljuk meg belőle, hogy van fel-támadás. Tanuljuk meg belőle, hogy a legnagyobb szerencsétlenségben is bízunk, hinnünk kell a magunk erejében és az eljövendő jobb időkben, de jogainkról lemondanunk soha sem szabad. Mindig igaz marad, amit Deák Ferenc mondott, hogy: »amit erőszakkal vesznek el tőlünk, azt még vissza-szerezhetjük, de amiről magunk mondunk le, az örökké elveszett.«

Az idő pedig rohan s amint most szemünk előtt elsorjázik a nagy győzelem után megújódott Buda és Pest küzdelmeinek első negyven eszten-deje, mint valami tarka madár-sereg, úgy rebben fel előttünk a mult idők mezejéről temérdek név. A maiaknak ismerős alig akad közöttük, pedig ezeknek a neveknek viselői építették, igazgatták, kormányozták valamikor régen Budát és Pestet. Úttörők voltak ők, kvártélycsinálói a *má*-nak. Gondol-junk rájuk szeretettel és becsüljük meg emléküket.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Berendezkedési tervek	3
Buda és Pest megújítása	7
A régi Buda	7
A felszabadított Buda.....	10
Az első telepesek	15
Házak és háziurak	24
<i>A Disztér és az Uri-utca</i>	28
<i>Nagyboldogasszony-templomának környéke</i>	36
<i>Viták és pörök</i>	43
Pest	48
<i>Pesti háztulajdonosok</i>	55
<i>Az utolsó pesti mecset</i>	69
<i>A plébániatemplom és a franciskánusok</i>	71
<i>Egyéb házak</i>	75
Népesedési viszonyok	81
A Rákóczi-korszak	81
A pestis	86
Statisztika	90
Házasságok	93
Gyermekáldás	97
Halálozás	103
Az átlagos életkor	106
Az élet ára	114
Régi betegségek	118
Egészségügyi viszonyok	131
A mérleg	134
A lélekszám	140
Buda és Pest kormányzata	145
Buda első polgármesterei	146
Pest első bírái.....	151
Harc a szabadalomlevélért	157
Budapest és környéke	162
Kőbánya és Újbécs	165
Szent László és Burgundia	168
A szabadalomlevél	171
Mibe került?!	182
Böszinger bukása	184
A régens-királyné beavatkozik	188
A városigazgatás szervezete	196
A két város háztartása	204
<i>Mérlegpénz</i>	206
<i>A porció</i>	208
<i>Tisztviselőfizetések</i>	213
<i>Büntetőpercek</i>	216
<i>Közbiztonság</i>	217
Pest 1703-ban	221

	Oldal
Egyház és társadalom	229
A katolikus egyház és a többi felekezet	229
Törökök és zsidók	233
Az iskola	236
Társadalmi élet	240
<i>Mit olvastak Pest-Budán?</i>	244
Lakás és ruházkodás	253
A lakás	253
<i>Az ablak.</i>	258
Ruházkodás	263
<i>Polgári viselet</i>	267
A német szabó árszabása	272
A magyar szabók	273
A szűcsök	276
Lábbeli	279
Élelmezés	283
A budai bor	283
A budai vízvezeték	287
A ser	290
A pálinka	291
A kenyér	292
A hús	301
A hal	309
A konyha	310
Szórakozás, időtöltés	318
Csapszékek és fogadók	318
Kávéházak	320
Kártya, kocka, biliárd	323
A színház	325
A lövészek	328
Dohány és pipa	330
Utazás	335
Utazás hajdan	335
A posta	338
Gazdaság és pénz	344
Gazdasági állapotok	344
Államhitel	346
A pénz	350
<i>Öt denár egy garas</i>	356
<i>Árviszonyok</i>	361
Kereskedelem és ipar	368
Gazdasági politika	368
Kereskedelem	376
Kereskedelem Budán és Pesten	382
A pesti kereskedők és kalmárok Bruderschaftja	385
Mesteremberek Budán és Pesten	393
Negyven esztendő	405

GI PESTVÁROS FALA
INEK HELYRAJZI ME

Deák Ferenc

Az épület száma	Az egykori ingatlan helye, házszáma	Az egykori tulajdonos		Az egykori ház		Megjegyzések
		neve	címe, foglalkozása	magas-sága	szobáinak száma	
Középületek.						
1	Az Eskü-út és Váci-u. É.-Ny.-i sarkán	Városháza (jele: ☉)				Jelenlegi tulajdonos: Piaristák. A Váci-utca és Eskü-út szalad keresztül a régi épület helyén. A telék egy részén a Piarista-palota délkeleti sarka áll.
2	Eskü-tér	Plébániatemplom (jele: ☙)				
Szerzetesrendek (jele: ☙)						
3	Petőfi Sándor-utca 17.	Szerviták				Jelenlegi tul.: Szervita-rend.
4	Városház-utca 9.	Irgalmasok				Központi Városháza.
5	Ferenciek-tere 6., 7., 8.	Ferencrendiek				Szt. Ferenciek zárdája és temploma.
6	Egyetem-tér 1—3., Szerb-u. 10.	Pálosok				Magy. Kir. Tudományegyetem és templom.
7	Váci-utca 47.	Domonkosok				Angol kisasszonyok.
8	Petőfi-tér 4—5.	Jezsuiták				Görög keleti egyház (Görög-udvar).
9	Szerb-utca 10.	Klarisszák (1723 óta)				Magy. Kir. Tudományegyetem.
10	Váci-utca 27., 29., 31., 33.	Piaristák (1717 óta)				Kegyes tanítórend.
A városi tanács tagjai (jele: ☉).						
11	Váci-utca 62—64.	Proberger Jakab	bíró, serfőző	1 em.	3 szoba, műhely	Jelenlegi tul.: Új városháza.
12	Váci-utca 30.	Herold Sigfried	gyógyszerész			özv. Szűcs Lajosné.
13	Petőfi Sándor-utca 11.	Eschenbrugger Fülöp	vendéglős	sarok	4 szoba	Dr. Kovács-Sebestyén Endre.
14	Petőfi Sándor-utca 3	Kalcher Márton	kőműves		3 szoba	Báró Pap Géza örökösei.
15	Eskü-út 5.	Mosel Antal	syndikus, jegyző		4 szoba	(Trautner-Károlyi ház.)
16	Eskü-tér, park	Sax Simon	köteles		2 szoba	Belvárosi bérpalota r.-t.
17	Duna-utca 7.	Gyöngyösi-Hagymási János	gabonakereskedő		1 szoba	Eskü-téri park. A plébániatemplomtól délre esik az a kis park, melyen ez a ház állott.
18	Váci-utca 39.	Pollermann Mátyás	földműves		1 szoba	Térparancsnokság északi frontjának közepén.
19	Prohászka Ottokár-utca 8.	Nusnicker János	rézöntő	épülő em.		özv. Takács Lajosné.
20	Apponyi-tér	Linzer János	zöldseges kofa		2 szoba	Ruszt József örökösei.
Pest-Pilis-Solt vármegye tisztviselői (jele: ☉).						
21	Váci-utca 11.	Sötér Ferenc	alispán		4 szoba	Jelenlegi tul.: Dr. Sallay Lászlóné.
22	Váci-utca 44.	Sötér Tamás	szolgabíró	emeletes	3 szoba	
23	Duna-u. 5. és Veres Pálné-u. sarok	Fitos Ferenc			3 szoba	
24	Eskü-téri park, Molnár-u. irány.	Szunyog Imre		régi ház	3 szoba	
Kommisszáriusok (jele: ☉).						
25	Eskü-tér, az Erzs.-szobor helyén.	Gróf Heisler Donát	tábornok, főhadbíztos	emeletes	16 szoba	Jelenlegi tul.: A régi piarista-ház helyén.
26	Petőfi Sándor-u. 2—4., 6., 8., 10.	Vorster Kristóf	élelmelési főbíztos			2—4.: Belvárosi Takaréksz.; 6.: Forum ingatlan r.-t.; 8/a, 8/b.: Pilvax r.-t.; 10.: Gróf Zichy-örökösei.
27	Városház-utca 1.	Pöck Boldizsár	élelmelési főbíztos		3 szoba	Kossuth Lajos-u. 4. Régi Grassalkovich-palota. Most Magyar Nemzeti Bank nyugdíjalap.
28	Egyetem-utca 6.	Wilfersheim Miklós	élelmelési bíztos	épül.	16 szoba	Régi Károlyi-palota, most a főváros. Városi képtár.
29	Városház-utca 7.	Puchner Richárd	hadbíztos	1. em.	4 szoba	Megyei ház.
30	Petőfi-tér 4—5.	Schweindler Antal	hadbíztos			Görög-macedón egyház. (Gör. udv.)
31	Petőfi Sándor-utca 5.	Zoltán László	vármegyei főbíztos			Hermes magy. ált. váltótőzl. r.-t.
32	Eskü-téri déli hídfe	Kászonyi Tamás	vármegyei bíztos			
Császári hivatalnokok (jele: ☉).						
33a	Reáltanoda-utca 5—7—9. és	Kohlbacher Lampert Mátyás	harmincad. hiv. ellen.			Jelenlegi tul.: 5.: Gr. Károlyi-u. 2—6., Franklin-Társulat 9.: Várady Lajos.
33b	Petőfi-utca 9.					Petőfi S.-u. 9.: Belvárosi udv. rt.
34	Egyetem-tér 5.	Vorster Sebestyén	sóhivatali bíztos			Magyar Földhitelintézetek Szöv. Valamikor Harruckern, majd Wenckheim-ház, Andrássy Géza palota.
35	Váci-utca 46.	Hofer Ferenc	sóhivatali tisztviselő	em.	2	Gorove László.
36	Ferenciek-tere 2.	Durchenwald János	sóhivatali tisztviselő			Deutsch Ignác és fia.
37	Petőfi Sándor-utca 16	Prunner György	kamarai erdmester			Luczenbacher Miklós.
38	Apponyi-tér	Sor György	strázsamester			Pázmány Péter szobra helyén.
Főnemesek és nemesek (jele: ☙).						
39	Molnár-utca 19	herceg Esterházy Pál	nádor			Jelenlegi tul.: Orsz. ref. lelkesegyesület.
40	Molnár-utca 17.	gróf Koháry István	tábornok			Perczel György.
41	Váci-utca 31.	Marckbsel János	selmeci nemes			Piarista-ház. Eskü-tér É.-Ny.-i sarka. Városháza céljára vették.
42	Petőfi Sándor-utca 13. (?)	Kalai András	korponai nemes			Ráday Pál apósa.
Vidéki városok pesti háza (jele: ☙).						
43	Veres Pálné-utca 7.	Kecskemét városháza				Jelenlegi tul.: Dr. Neuber Ede.
44	Prohászka-utca 4.	Körös város háza				Budapest székesőváros. Iskola.
45	Molnár-utca 15.	Jászberény város háza				Molnár-u. házépítő szövetkezet.
Cimeres fogadók (jele: ☙).						
46	Kristóf-tér 3. és Hajó-u. 2. közt.	„Fehér hajó”, Heussler Lőrinc		emeletes	6 szoba	Jelenlegi tul.: A Bécsi-utca fut rajta keresztül. A régi „Telek”-ház.
47	Szervita-tér 10.	„Fehér Bárány”				Jászai Oszkáré.
48	Báró Kaas Ivor-utca 3.	„Grófok fogadója”				Apponyi-tér. Tulajdonosa Sor György strázsameter, 4 szobás török kori emeletes sarokház.
49	Pázmány-szobor helyén	„Fehér ló”, Sor György és János				Tulajdonosa Eyscherich Sámuel vas-kereskedő és kocsmáros, aki 1709—15 és 1725—27 volt bíró.
50	Váci-utca 28.	„Arany Horgony”			3 szoba	Báró Gerliczy István.
51	Veres Pálné-utca 3.	„Fehér Ökör”, Reitter Egyed.			3 szoba	Kovács Sebestyén Endre dr.; Városház-utca 16.: Dr. Wittmann Ernő;
52	Petőfi Sándor-utca 11.	„Arany Sas”, Eschenbrugger Fülöp	volt bíró		4 szoba	Párisi-u. 7.: Schnitzer Ferenc.
53	Váci-utca 58. (144.)	„Fekete Sas”, Lehner Mihály	szenátor		3 szoba	Sigray István.
54	A régi Rózsá-téren	„Fehér Rózsá”, Plöschl Jakab	hadnagy			
Egyéb épületek és telkek (jele: ●).						
55	Mária Valéria-utca 1.	„Rondella” (jele: ◆)				Ma Wellisch Sándor és Gyula háza áll a helyén.
56	Ferenciek-tere 1.	Proviánt-ház, később Curia				Királyi bérház (cs. és kir. családi alap).
57	Váci-utca 78.	Csernovics Arzén	patriárka			Jelenlegi tul.: Budapest-Belvárosi házépítő r.-t.
58	Veres Pálné-utca 14—16.	Putanicz János	plebános			Gróf Károlyi Frusina.
59	Piarista-utca 10.	Knipper János Bálint	hadnagy Győrben, az első bíró gombkötő			Schopper J. G. r.-t. (Vasudvar).
60	Petőfi Sándor-utca 14.	Sarlay János	gyógyszerész és fűszeres			Luczenbacher Miklós.
61	Apponyi-tér, Kígyó-patika	Scopek Ferenc	kávés (1714-ben)			Szálassy Béláné.
62	Molnár-utca 32.	Cavesieder Balázs	kávés (1727-ben)			Lenicz testvérek.
63	Régiposta-utca 6.	Starkh János				Bálint József.
64	Váci-utca 53.	Pipacsinaló Lukács	„Tausendkünstler” kereskedő			Dr. br. Korányi Sándor.
65	Váci-utca 42.	Moldauer György				Krist Ferenc (Sörcearnok Buda városához).
66	Piarista-utca 8.	Bréan Mór				Szűz Mária szobra áll a helyén.
67	A szervitatemplom előtti tér	Venerio Ceresola	cs. építész			
68	Eskü-út 3.	Schweidler Miklós	zászlós			
69	A Plébániatemplom É.-i oldala	Temető (jele: †)				
70	Közp. városháza É.-Ny.-i sarka	Mecset és temető (jele: †)				
71	Deák Ferenc-utca 1.	Északi rondella (jele: ◆)				
72	Váci-utca 3.	Váci kapu (jele: ▲)				
73	Kossuth Lajos-utca 20.	Hatvani kapu (jele: ▲)				
74	Kecskeméti-utca 13.	Kecskeméti kapu (jele: ▲)				
75	Mária Valéria-utca 3—5.	Hajóhivatal				
76	Mária Valéria-utca 7.	Hídpajta				

A XVII. SZÁZADVÉGI PESTVÁROS FALAINAK, KAPUINAK, BÁSTYÁINAK ÉS NEVEZE-TESEBB ÉPÜLETEINEK HELYRAJZI MEGJELÖLÉSE A MAI BELVÁROS TÉRKÉPÉN.

PÁSZTOR MIHÁLY TERVEZETE

